วิสุทธิมรรค

ฉบับแปลและอธิบาย เล่ม ๒

พระพุทธโฆสาจารย์

รจนา

สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (ป.ธ.๙, Ph.D)

ตรวจชำระ

พระคันธสาราภิวงศ์ (ป.ธ.๙, ธรรมาจริยะ, อภิวังสะ, พธ.ด.)

แปลและอธิบาย

โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์

จัดพิมพ์เนื่องในวโรกาสวันเฉลิมพระชนมพรรษา ๕ ธันวามหาราช

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช

๕ ธันวาคม ๒๕๕๘

วิสุทธิมรรค

ฉบับแปลและอธิบาย เล่ม ๒

แปลและอธิบาย พระคันธสาราภิวงศ์

จัดทำโดย พระคันธสาราภิวงศ์
วัดท่ามะโอ ตำบลเวียงเหนือ อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง ๕๒๐๐๐

ISBN 978-616-382-798-2

จัดพิมพ์ เนื่องในวโรกาสวันเฉลิมพระชนมพรรษา ๕ ธันวามหาราช
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช
๕ ธันวาคม ๒๕๕๘

พิมพ์ครั้งที่ ๑ ธันวาคม ๒๕๕๘

จำนวน ๘,๐๐๐ เล่ม

คอมพิวเตอร์/รูปเล่ม
พระคันธสาราภิวงศ์

พิมพ์ที่ ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์
๔๔/๑๓๒ หมู่ ๖ ถ.กำนันแม้น แขวงบางขุนเทียน
เขตจอมทอง กรุงเทพมหานคร ๑๐๑๕๐
โทรศัพท์ : ๐-๒๘๐๒-๐๓๗๙ โทรสาร : ๐-๒๘๐๒-๐๓๗๘
Email : Doramon.1914@yahoo.com

คำนิยม

คัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นตำราอรรถกถาที่ประมวลเนื้อหาเกี่ยวกับการปฏิบัติจากพระสุตตันตปิฎกมาเรียงลำดับเป็นไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ และปัญญา มีคำอธิบายที่นำมาจากคัมภีร์อรรถกถาฉบับเก่าชื่อว่า มหาอรรถกถา (คัมภีร์อธิบายความอันยิ่งใหญ่) อย่างกระจ่างชัดเจน อีกทั้งมีลีลาประพันธ์บาลีที่สง่างามสละสลวย จึงเป็นที่นิยมเรียนมาช้านานในประเทศที่นับถือศาสนาพุทธนิกายเถรวาทกว่า ๑๕ ทศวรรษ

พระเถระไทยในสมัยก่อนได้เล็งเห็นความสำคัญของคัมภีร์นี้ จึงนำไปเป็นวิชาเรียนหลักสูตรบาลีสนามหลวงไทย ระดับเปรียญธรรม ๘ และ ๙ ประโยค ในประเทศไทยมีคัมภีร์วิสุทธิมรรคแปลหลายฉบับ เป็นสำนวนเก่าบ้าง ใหม่บ้าง แต่ยังไม่มีตำราแปลและอธิบายวิสุทธิมรรคโดยละเอียด

บัดนี้ พระคันธสาราภิวงศ์ เจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ ได้แปลและอธิบายคัมภีร์นี้อย่างละเอียด โดยอาศัยคัมภีร์มหาฎีกาและจูฬฎีกาของวิสุทธิมรรค วิสุทธิมรรคคัณฐิบทรวมทั้งตำราแปลและอธิบายวิสุทธิมรรคเป็นภาษาพม่า ซึ่งปราชญ์ชาวพม่าผู้เชี่ยวชาญปริยัติและปฏิบัติได้ประพันธ์ไว้ ข้าพเจ้าเห็นว่าฉบับแปลและอธิบายนี้เป็นนวัตกรรมใหม่แห่งวงการศึกษาคัมภีร์วิสุทธิมรรคในเมืองไทย เนื่องด้วยทำให้ผู้อ่านเข้าใจหลักภาษาและหลักธรรมควบคู่กันไปอย่างสมบูรณ์

ท่านผู้แปลเป็นศิษย์เอกของ พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต อดีตเจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ ผู้บุกเบิกการศึกษาบาลีใหญ่ในเมืองไทย ได้ศึกษาปริยัติธรรมที่ประเทศพม่าเป็นเวลา ๑๐ ปีจนจบการศึกษาชั้นธรรมาจริยะของพม่าทั้ง ๒ สถาบัน คือ

๑. สถาบันเอกชนของสมาคมเจติยังคณะ (ลานพระเจดีย์) จังหวัดย่างกุ้ง ได้รับวุฒิบัตรเป็น “พระคันธสาราภิวงศ์ เจติยังคณะ คณวาจกธรรมาจริยะ” (เกียรตินิยมอันดับ ๒ ของประเทศ)

๒. สถาบันรัฐบาลพม่า ได้รับวุฒิบัตรเป็น "พระคันธสาราภิวงศ์ สาสนธชธรรมาจริยะ"

อีกทั้งสอบได้เปรียญธรรม ๙ ประโยค และสำเร็จการศึกษาระดับปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

ข้าพเจ้าได้อ่านตรวจคำแปลและคำอธิบายเป็นตอนๆ ไป เห็นว่าสำนวนแปลของท่านสละสลวยเข้าใจง่าย ไม่ยึดติดกับคำบาลีจนเกินไป ทำให้ไม่มี "กลิ่นนมกลิ่นเนย" เหมือนฉบับแปลทั่วไป นอกจากนั้น คำอธิบายที่กล่าวไว้ในหนังสือเล่มนี้ก็กระจ่างชัดเจน เพราะท่านผู้แปลมีผลงานแปลตำรากว่า ๕๐ เล่มเกี่ยวกับพระวินัย พระสูตร พระอภิธรรม และปกิณกธรรมจากวรรณกรรมบาลีและพม่า จึงนำประสบการณ์ที่สั่งสมมากลั่นกรองนำเสนอไว้ในตำราเล่มนี้ เพื่อประโยชน์แก่กุลบุตรชาวไทยผู้ใฝ่รู้หลักธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

ขออนุโมทนาชื่นชมต่อวิริยะอุตสาหะของท่านผู้แปลและหวังว่าคัมภีร์วิสุทธิมรรคฉบับแปลและอธิบายที่ออกสู่บรรณพิภพในครั้งนี้ จะเป็นเพชรเม็ดงามประดับวงการศึกษาของพุทธศาสนิกชนในประเทศไทยตราบนานเท่านาน

สมเด็จพระพุทธชินวงศ์

(สมศักดิ์ อุปสโม, ป.ธ.๙)

วัดพิชยญาติการาม กรุงเทพมหานคร

สัมภาวนาพจน์

หนังสือ **วิสุทธิมรรค** เป็นหนังสือที่เข้าขั้นเป็นคัมภีร์เก่า ที่ท่านพระพุทธโฆษาจารย์เขียนขึ้นเพื่ออธิบายขยายความพุทธพจน์พระคาถาหนึ่ง โดยอธิบายได้อย่างละเอียดลึกซึ้ง เข้าใจง่าย สำนวนภาษาก็ดี เรียบร้อย สละสลวย จึงเป็นหนังสือที่ได้รับความนิยมกันทั่วโลก และได้รับยกย่องว่าเป็นหนังสือชั้นนำ มีการแปลเป็นภาษาต่างๆ มาก แม้ในประเทศไทยก็ได้รับมาศึกษาเล่าเรียนและศึกษาเพื่อปฏิบัติตาม ทั้งในรูปภาษาเดิมคือภาษาบาลีและแปลออกมาเป็นภาษาไทยแพร่หลายมานานจนเป็นที่รู้จักกันทั่วไปในหมู่ชาวพุทธที่สนใจพระพุทธศาสนา ทั้งภิกษุสามเณรและคฤหัสถ์ผู้มีปัญญา

แต่เนื่องด้วยมีการแปลถ่ายทอดกันทั่วไป สำนวนภาษา เนื้อหา จึงมีแตกต่างกันบ้าง ทั้งนี้เพราะเป็นคัมภีร์เก่า สำนวนภาษาก็เก่า จึงทำให้แปลถอดความออกมายังไม่ชัดเจนสำหรับผู้ที่ไม่เคยชินกับสำนวนบาลี จึงทำให้ยังเข้าใจวิสุทธิมรรคเท่าที่มีอยู่ในสำนวนเดิม

บัดนี้ ท่านพระคันธสาราภิวงศ์ วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง ได้ใช้ความรู้ความสามารถและวิริยะอุสสาหะที่มีอยู่ในตนอย่างเต็มที่ สร้างผลงานใหม่ขึ้นมา คือแปลและอธิบายความหนังสือวิสุทธิมรรคนี้ อันเป็นการเพิ่มพูนความรู้ ความเข้าใจ และศรัทธาให้เกิดขึ้นได้แน่นอนแก่ผู้ที่เคยอ่านเคยศึกษาหนังสือนี้มาและแก่ผู้เริ่มต้นศึกษาใหม่ เพราะมีการแปลแบบเก่าสำนวนใหม่ แล้วมีคำอธิบายขยายความเพิ่มเติมในส่วนที่ควรเข้าใจ ทำให้เกิดความแจ่มแจ้งชัดเจนขึ้นในหลายแง่มุม นับเป็นความสามารถพิเศษเฉพาะตัวและความตั้งใจของผู้แปลและอธิบายความ

หนังสือวิสุทธิมรรคหรือคัมภีร์วิสุทธิมรรคเล่มใหม่อันเป็นผลงานของพระคันธสาราภิวงศ์นี้ จักเป็นมรดกอันล้ำค่าทางวรรณศิลป์ เป็นเพชรเม็ดงามประดับวงการศึกษาพระพุทธศาสนา และเป็นคู่มือในการศึกษาพระพุทธศาสนาอีกระดับหนึ่ง นับเป็นประโยชน์

อันหาค่ามิได้ ขอแสดงความชื่นชมยินดี ยกย่องต่อพระคันธสาราภิวงศ์ และขอประกาศผลงานนี้ไว้ว่า เป็นผลงานที่โดดเด่นซึ่งจับต้องได้ด้วยปัญญาตลอดไป

พระมหาโพธิวงศาจารย์
(ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต)
วัดราชโอรสารามราชวรวิหาร กรุงเทพมหานคร

อนุโมทนา

เมื่อได้รับจดหมายจากพระคันธสาราภิวงศ์ ในเรื่องการแปลและจัดพิมพ์คัมภีร์อภิธัมมาวตารเป็นต้นในโครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์ก็อนุโมทนาเป็นอย่างยิ่ง จึงเขียนอนุโมทนาไว้ ณ ที่นี้ เพราะเป็นกุศลสำคัญอันนับว่าเป็นงานของพุทธบุตรที่ต้องช่วยกันหล่อเลี้ยงรากแก้วของพระพุทธศาสนา อีกทั้งยังเป็นการทำหน้าที่สืบทอดพระพุทธศาสนาขั้นพื้นฐาน ซึ่งควรช่วยกันส่งเสริมสนับสนุน

ที่กล่าวอย่างนี้เพราะว่างานแปลและพิมพ์หนังสืออรรถกถาและฎีกาของพระคันธ-สาราภิวงศ์นี้ ทำให้หวนระลึกย้อนไปนึกถึงสภาพการพระศาสนาในเมืองไทยของเราเมื่อ ๔๐-๕๐ ปีก่อนโน้น เวลานั้นเรามีพระไตรปิฎกบาลีอยู่ฉบับหนึ่งคือฉบับสยามรัฐซึ่งเพิ่งพิมพ์ครบชุดครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔-๒๔๗๐ (คือ หลังจากรัชกาลที่ ๕ ทรงโปรดฯ ให้พิมพ์เป็นเล่มหนังสือแต่ยังไม่เต็มชุด คือ เพียง ๓๙ เล่ม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๑-๒๔๓๖) พิมพ์ออกมาเพียง ๑,๐๐๐ ชุด แล้วก็ใช้กันมา จนมาถึง พ.ศ. ๒๕๐๓ จึงมีการพิมพ์เป็นครั้งที่ ๒ จำนวน ๕๐๐ ชุด ส่วนพระไตรปิฎกฉบับแปลภาษาไทยที่พิมพ์ให้ครบชุดครั้งแรกคือฉบับ ๒๕ พุทธศตวรรษ ซึ่งกว่าจะพิมพ์เสร็จก็หลัง พ.ศ. ๒๕๐๐ หลายปี

ยิ่งคัมภีร์ในชั้นถัดจากพระไตรปิฎกลงมาแทบไม่ต้องพูดถึงเลย อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์อื่นๆ ที่รู้จักและมีใช้กันจริงก็เฉพาะที่เป็นแบบเรียนตามหลักสูตร ป.ธ.๓-๙ อรรถกถานอกจากนั้นมีแต่ที่พิมพ์ไว้ตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ ๖ ประมาณ พ.ศ. ๒๔๖๖ ซึ่งแม้จะพิมพ์ด้วยกระดาษอย่างดีของเรา แต่เมื่อผ่านเวลามาราวครึ่งศตวรรษก็ผุเปราะใช้ลำบากต้องค่อยๆ พลิกอย่างระมัดระวัง นอกจากจะหลุดออกมาเป็นแผ่นๆ แล้ว แต่ละแผ่นเวลาจับพลิกถ้าโค้งงอนิดเดียวก็หักหลุดออกมาเป็นชิ้นๆ

ยิ่งกว่านั้นแม้แต่อรรถกถาอย่างเดียวก็ยังพิมพ์ไม่ครบ (พิมพ์ปฏิสัมภิทามัคคัฏฐ-กถาเพียงตอนที่หนึ่ง และยังไม่ได้พิมพ์อรรถกถาแห่งเถรคาถา-เถรีคาถา-วิมานวัตถุ-

เปตวัตถุ-อปทาน-พุทธวงศ์-จริยาปิฎก) ไม่ต้องพูดถึงคำแปลซึ่งมีอยู่บ้างก็เป็นของเก่าแก่มาก ต้องไปหาในหอสมุดแห่งชาติ

อย่างไรก็ดี การที่คัมภีร์ซึ่งพิมพ์นานวันแล้วและจำนวนพิมพ์ไม่มาก เวลาล่วงมาถึงครึ่งค่อนศตวรรษยังจำหน่ายแจกจ่ายไม่หมด ก็แสดงให้เห็นว่ามีความต้องการน้อย คือ มีการศึกษาค้นคว้ากันน้อยนั่นเอง

เพราะเหตุที่คัมภีร์ในภาษาบาลีเดิมพิมพ์ออกมาไม่ครบ และคำแปลก็หาได้ยาก ผู้ที่ศึกษาค้นคว้าและทำงานด้านตำรับตำราทางพระพุทธศาสนาจึงยากลำบาก ต้องสูญเสียเรี่ยวแรงและเวลามากมายและต้องแสวงหาพึ่งพาคัมภีร์จากต่างประเทศโดยใช่เหตุทั้งด้านพม่าและยุโรป

จนกระทั่งถึงช่วง ๒๕ ปีมานี้ จึงมีสำนักวัดบางแห่งและพุทธบริษัทกลุ่มเล็กๆ ซึ่งใฝ่ธรรม ใฝ่ศึกษา ที่โน่นบ้าง ที่นี่บ้าง รวมตัวกันขึ้นหรือตั้งกันขึ้นเองดำเนินการแปลและพิมพ์อรรถกถาเป็นต้น เป็นส่วนของงานเอกชนที่ทำไปตามกำลังของตน แม้ว่าบางทีก็ทำงานกันแบบล้มๆ ลุกๆ และไม่ตลอดรอดฝั่ง แต่ก็เป็นนิมิตดีที่แสดงว่าความตื่นตัวในการศึกษาค้นคว้าภาษาบาลีและพระธรรมวินัยได้เกิดขึ้นแล้ว

เวลาล่วงมาตามลำดับ จนกระทั่งเมื่อสถาบันใหญ่ๆ ทั้งมหามกุฏราชวิทยาลัยและมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเข้ามาจับงานชำระ-แปล-พิมพ์คัมภีร์ ในเมืองไทยจึงมีพระไตรปิฎกและอรรถกถาเป็นต้น ที่ผู้ศึกษาค้นคว้าจะหาได้สะดวกขึ้น

แต่กระนั้น คัมภีร์ชั้นฎีกา อนุฎีกา ลงมา ตลอดถึงสัททศาสตร์ทั้งหลาย ส่วนใหญ่ก็ยังไม่ได้แปล และคัมภีร์ที่ยังไม่ได้พิมพ์เป็นอักษรไทยก็ยังมีอีกมาก จึงยังเป็นภาระของสำนักวัดบางแห่ง และกลุ่มพุทธบริษัทต่างๆ ที่ยังต้องทำงานสืบต่อมา

ในบรรดาสำนักแห่งการศึกษาค้นคว้าทั้งหลาย วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง เป็นศูนย์กลางใหญ่สำคัญ ซึ่งเป็นที่รู้จักและยอมรับกันอย่างกว้างขวางว่า ได้ชูประทีปแห่งการศึกษาค้นคว้าภาษาบาลีและพระธรรมวินัยต่อเนื่องมาเป็นเวลายาวนาน ได้ผลิตครู อาจารย์ผู้รู้บาลี เชี่ยวชาญพระคัมภีร์ซึ่งได้ออกไปมีส่วนสำคัญในการสืบทรงพระพุทธศาสนา

การที่พระคันธสาราภิวงศ์ได้แปลและอธิบายคัมภีร์อภิธัมมาวตารเป็นต้น โดยได้รับความร่วมศรัทธาจากพุทธบริษัททั้งอุบาสกและอุบาสิกาพากันอุปถัมภ์จัดพิมพ์เผยแพร่ เป็นเครื่องยืนยันความที่ได้กล่าวแล้ว

ขอแสดงความชื่นชมอนุโมทนาต่อ พระคันธสาราภิวงศ์ ที่ได้บำเพ็ญกิจของพุทธบุตรในการเสริมรากแก้วแห่งพระพุทธศาสนา และต่อพุทธบริษัททั้งอุบาสกและอุบาสิกาที่ได้ร่วมกันหล่อเลี้ยงรากแก้วนั้น เพื่อให้พระพุทธศาสนามีกำลังแข็งแรงมั่นคงที่จะแผ่ขยายประโยชน์สุขแก่พหูชนได้กว้างขวางยั่งยืนนาน

พระพรหมคุณาภรณ์
(ป.อ. ปยุตฺโต)
๒๓ ตุลาคม ๒๕๔๘

คำปรารภ

วัดท่ามะโอได้จัดพิมพ์คัมภีร์วิสุทธิมรรค ฉบับแปลและอธิบาย เล่ม ๑ ในเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๕๘ บัดนี้ ได้จัดพิมพ์ฉบับแปลและอธิบาย เล่ม ๒ ในเดือนธันวาคม ทั้งนี้เพื่อเป็นหนังสือประกอบหลักสูตรเปรียญธรรม ๘ และ ๙ ประโยค พร้อมกับเป็นตำราเรียนวิสุทธิมรรคในเมืองไทยปัจจุบัน นอกจากนั้น ผู้ที่สนใจศึกษาพระอภิธรรมและวิธีเจริญสมถภาวนาพร้อมทั้งวิปัสสนาก็สมควรศึกษาตำราเล่มนี้เป็นอย่างยิ่ง เพราะมีเนื้อหาเกี่ยวกับหลักอภิธรรมและหลักปฏิบัติอย่างสมบูรณ์

คัมภีร์วิสุทธิมรรค ฉบับแปลและอธิบาย เล่ม ๑ ที่จัดพิมพ์มาแล้ว ประกอบด้วยเนื้อหา ๓ ตอน คือ

๑. สีลนิทเทส	คำอธิบายศีล
๒. ธุตังคนิทเทส	คำอธิบายธุดงค์
๓. กัมมัฏฐานคหณนิทเทส	คำอธิบายการเรียนกรรมฐาน

คัมภีร์วิสุทธิมรรค ฉบับแปลและอธิบาย เล่ม ๒ นี้ ประกอบด้วยเนื้อหา ๔ ตอน ดังนี้ คือ

๔. ปถวีกสิณนิทเทส	คำอธิบายปฐวีกสิณ
๕. เสสกสิณนิทเทส	คำอธิบายกสิณที่เหลือ
๖. อสุภกัมมัฏฐานนิทเทส	คำอธิบายอสุภกรรมฐาน
๗. ฉอนุสสตินิทเทส	คำอธิบายอนุสสติ ๖ มีพุทธานุสสติเป็นต้น

คัมภีร์วิสุทธิมรรค ฉบับแปลและอธิบาย ที่ทยอยออกสู่บรรณพิภพตามลำดับนี้ จะมีทั้งหมด ๖ เล่ม ประกอบด้วยคำอธิบายหลักธรรมอย่างสมบูรณ์ โดยอาศัยข้อความจากวิสุทธิมรรคมหาฎีกา จูฬฎีกา และตำราของโบราณาจารย์ชาวพม่าพม่าที่เรียกว่า วิสุทธิ-

มรรคนิสสัย พร้อมทั้งวิสุทธิมรรคแปลพม่าของพระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาดอ) อัคร-มหาบัณฑิต อดีตเจ้าสำนักมหาสียิตตา จังหวัดย่างกุ้ง ประเทศเมียนม่าร์ อีกทั้งมีคำอธิบายเกี่ยวกับหลักภาษาที่ละเอียดลึกซึ้งที่นำมาจากคัมภีร์สัททาวิเสสทั้งฝ่ายบาลีและสันสกฤต หวังว่าจะมีประโยชน์แก่ท่านผู้อ่านตามสมควร

ผู้แปลขออนุโมทนาขอบคุณ :-

พระมหาพิเชฏฐ์ กนฺตสีโล (ป.ธ.๙) : ผู้ช่วยตรวจแก้คำผิด

รศ.ดร.พรเพ็ญ เพชรสุขศิริ : ผู้ช่วยตรวจแก้คำผิด

คุณอุดมพร สิรสุทธิ : ผู้ช่วยตรวจแก้คำผิด ให้คำแนะนำอันเป็นประโยชน์และจัดทำดรรชนีในหนังสือเล่มนี้

ขออนุโมทนากุศลจิตของท่านเจ้าภาพผู้อุปถัมภ์การแปลและจัดพิมพ์หนังสือเล่มนี้ไว้เป็นสมบัติในบวรพระพุทธศาสนา ขอให้ทุกท่านมีสุขภาพดี มีอายุยืนนาน ได้ดวงตาเห็นธรรมอันไร้ธุลีปราศจากมลทินโดยพลัน

พระคันธสาราภิวงศ์

วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง

พฤศจิกายน ๒๕๕๘

www.wattamaoh.org

tamaoh24@gmail.com

คำนำคัมภีร์

ท่านผู้แต่งคัมภีร์นี้คือ "พระพุทธโฆสาจารย์" เป็นชาวอินเดียใต้ ถือกำเนิดที่หมู่บ้านโมรัณฑะ (ไข่นกยูง) ในปีพุทธศักราช ๙๐๐ เศษ ท่านเรียนจบไตรเพท (คัมภีร์พระเวท) ตั้งแต่เยาว์วัยและเชี่ยวชาญศิลปศาสตร์อื่นๆ ต่อมาออกบวชมีพระเรวตะเป็นพระอุปัชฌาย์ ได้รับฉายาว่า "พุทธโฆสะ" คือ ผู้มีเกียรติศักดิ์ขจรขจายดุจพระพุทธเจ้า

เมื่อท่านศึกษาพระไตรปิฎกจากอาจารย์แล้วได้ไปศึกษาอรรถกถาพระวินัยชื่อว่าอันธกอรรถกถา ที่เมืองท่ามยูรทูตะ (ปัจจุบันคือ มิลโปร : Mylapore) ใกล้เมืองมัทราส (Madras) และเมืองกาญจิปุระ (Kanchipuram) ในแคว้นโจฬะ ปัจจุบัน คือ เมืองโคนชี-เวอรัม หรือโคญจีวรัม (Conjeeveram, Congeevaram) เป็นต้น ต่อมาจึงเดินทางไปเกาะสิงหลเพื่อศึกษาคัมภีร์อรรถกถาฉบับสิงหลที่สำนักนิกายมหาวิหารในรัชสมัยพระเจ้ามหานามะ (พ.ศ. ๙๕๓-๙๗๕)

คัมภีร์อรรถกถาฉบับสิงหลดังกล่าวแปลมาจากคัมภีร์มูลัฏฐกถา คือ อรรถกถาฉบับเดิมในภาษามคธ หรือมหาอรรถกถา (คัมภีร์อธิบายความอันยิ่งใหญ่) ประกอบด้วยปกิณกเทศนาของพระพุทธเจ้าที่ตรัสอธิบายไว้ตามอัธยาศัยของผู้ฟัง และคำอธิบายเพิ่มเติมของพระสาวกเพื่อให้อนุชนเข้าใจความได้ชัดเจน คัมภีร์มหาอรรถกถานี้ได้ผ่านการสังคายนาทั้ง ๓ ครั้งในลำดับต่อจากพระไตรปิฎกโดยเรียกว่า อรรถกถา คือ คัมภีร์อธิบายความ ซึ่งต่อมาท่านพระมหินทะโอรสของพระเจ้าอโศกได้นำไปเผยแพร่ที่ประเทศลังกา และแปลเป็นภาษาสิงหล ภายหลังต้นฉบับภาษาบาลีสาบสูญไปเพราะภัยสงครามระหว่างชาวสิงหลกับชาวทมิฬบ้าง โจรกบฏบ้าง ดังนั้น พระพุทธโฆสาจารย์จึงเรียบเรียงอรรถกถาขึ้นใหม่ ชื่อว่า สังคหัฏฐกถา คือ คัมภีร์อรรถกถาประมวลความ มีทั้งสิ้น ๑๓ คัมภีร์ ข้อความที่กล่าวมานี้พบในคาถาเริ่มต้นของคัมภีร์อรรถกถาของนิกาย ๔ คือ ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย และอังคุตตรนิกาย ดังข้อความว่า

อตฺถปฺปกาสนตฺถํ อฏฺฐกถา อาทิโต วสีสเตหิ
ปญฺจหิ ยา สงฺคีตา อนุสงฺคีตา จ ปจฺฉาปิ.

สีหฬทีปมฺปน อา- ภตาถ วสินา มหามหินฺเทน
ฐปิตา สีหฬภาสาย ทีปวาสีนมตฺถาย.

อปเนตฺวาน ตโตหํ สีหฬภาสํ มโนรมํ ภาสํ
ตนฺตินยานุจฺฉวิกํ อาโรเปนฺโต วิคตโทสํ.[๑]

"คัมภีร์อรรถกถาใดที่พระอรหันต์ ๕๐๐ รูป สังคายนาแล้วเป็นเบื้องต้น และสังคายนาต่อมาในภายหลังเพื่อแสดงเนื้อความ

คัมภีร์อรรถกถานั้น ท่านพระมหามหินทะองค์อรหันต์ได้นำมาประดิษฐานไว้ที่เกาะสิงหล ต่อมาได้รับการเรียบเรียงด้วยภาษาสิงหลเพื่อประโยชน์แก่ชาวสิงหล

ข้าพเจ้าจักปริวรรตอรรถกถาภาษาสิงหลนั้นมาเป็นภาษาอันน่ารื่นรมย์ ถูกต้องตามนัยแห่งพระบาลี ไม่มีข้อบกพร่องทางภาษา"

แม้คัมภีร์มหาวงศ์ก็กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

สีหฬฏฺฐกถา สุทฺธา มหินฺเทน มตีมตา
สงฺคีติตฺตย'มารุฬฺหํ สมฺมาสมฺพุทฺธเทสิตํ.

สาริปุตฺตาทิคีตํ จ กถามคฺคํ สเมกฺขิย
กตา สีหฬภาสาย สีหเฬสุ ปวตฺตติ.[๒]

"อรรถกถาสิงหลอันหมดจด ที่ประมวลคำอธิบายอันพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ และคำกล่าวของพระสารีบุตรเป็นต้น อัน

[๑] ที.สี.อ. ๑/๑, ม.มู.อ. ๑/๑, สํ.ส.อ. ๑/๑, องฺ.เอกก.อ. ๑/๑

[๒] มหาวํส. ปริจเฉทที่ ๓๗ คาถา ๒๒๘-๒๙

ยกขึ้นสู่สังคายนาทั้งสามครั้งซึ่งพระมหินทเถระผู้มีปัญญาได้แปลไว้
ด้วยภาษาสิงหลย่อมปรากฏแก่ชาวสิงหล”

คัมภีร์ฎีกาพระวินัยชื่อสารัตถทีปนีกล่าวถึงเรื่องปกิณกเทศนาว่า

น หิ ภควตา อพฺยากตํ นาม ตนฺติปทํ อตฺถิ สพฺเพสํเยว อตฺโถ กถิโต, ตสฺมา “สมฺมาสมฺพุทฺเธเนว ติณฺณํ ปิฏกานํ อตฺถวณฺณนากฺกโมปิ ภาสิโตติ ทฏฺจพฺพํ. ตตฺถ ตตฺถ ภควตา ปวตฺติตา ปกิณฺณกเทสนาเยว หิ อฏฺจกถา.[๓]

“บทบาลีที่พระผู้มีพระภาคมิได้ทรงแสดงไว้หามีไม่ ทรงแสดงเนื้อความของทุกบท ดังนั้น พึงทราบว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสลำดับคำอธิบายเนื้อความของพระไตรปิฎกไว้ โดยแท้จริงแล้ว ปกิณกเทศนาที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ในที่นั้นๆ ชื่อว่า อรรถกถา (คัมภีร์อธิบายความ)”

การปริวรรตคัมภีร์อรรถกถาฉบับสิงหลเป็นภาษาบาลีของพระพุทธโฆสาจารย์นั้นมีประโยชน์ต่อวงการพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก เพราะภาษาสิงหลเป็นภาษาท้องถิ่นที่ไม่แพร่หลายเหมือนภาษาบาลี การปริวรรตเป็นภาษาบาลีทำให้ชาวพุทธที่ไม่รู้ภาษาสิงหลสามารถศึกษาค้นคว้าคำสอนได้ละเอียดกว่าเดิม ส่งผลให้มีความเข้าใจพุทธาธิบายอย่างชัดเจน ไม่เจือปนด้วยอัตโนมติหรือคำสอนจากนิกายมหายาน

ก่อนที่พระพุทธโฆสาจารย์จะปริวรรตคัมภีร์อรรถกถาฉบับเดิม คณะสงฆ์ในประเทศลังกาแบ่งออกเป็น ๓ นิกาย คือ

๑. นิกายมหาวิหาร กลุ่มภิกษุผู้อยู่ในวัดมหาวิหาร

๒. นิกายอภัยคีรี กลุ่มภิกษุผู้อยู่ในวัดอภัยคีรี แยกออกจากนิกายมหาวิหาร

๓. นิกายเชตวัน กลุ่มภิกษุผู้อยู่ในวัดเชตวัน แยกออกจากนิกายมหาวิหาร และอภัยคีรี

---

[๓] สารตฺถ.ฏีกา ๑/๒๖-๒๗

ยุคนั้นสำนักนิกายอภัยคีรีได้นำพระไตรปิฎกประยุกต์ของนิกายธรรมรุจิเป็นต้น ซึ่งบันทึกไว้เป็นภาษาสันสกฤตรวมทั้งคำสอนของนิกายมหายานมาเป็นหลักสูตรการศึกษา ทำให้ผู้คนสนใจแนวการศึกษาใหม่ของฝ่ายอภัยคีรีมากกว่าฝ่ายมหาวิหารที่ยังยึดของเดิมอยู่ เป็นเหตุให้นิกายอภัยคีรีสามารถเผยแพร่วาทะไปสู่อินเดียได้อย่างรวดเร็ว ทั้งพระเจ้ามหานามะก็ทรงเชิดชูนิกายอภัยคีรีเป็นพิเศษ คณะสงฆ์ฝ่ายมหาวิหารจึงอาราธนาให้ท่านพระพุทธโฆสาจารย์ปริวรรตและเรียบเรียงคัมภีร์อรรถกถาฉบับสิงหลเป็นภาษามคธขึ้นใหม่ ท่านจึงเปรียบเป็นวีรบุรุษผู้ยิ่งใหญ่ที่มากอบกู้สถานการณ์ที่กำลังตกต่ำของฝ่ายมหาวิหารหรือนิกายเถรวาทในปัจจุบันได้ทันเวลา อาจกล่าวได้ว่า ถ้าไม่มีท่านแล้วนิกายเถรวาทอาจถึงขั้นอันตรธานไป

ก่อนที่คัมภีร์วิสุทธิมรรคจะอุบัติขึ้น ได้มีคัมภีร์ที่เกี่ยวกับการปฏิบัติ ชื่อว่า "วิมุตติมรรค" คือ ทางแห่งความหลุดพ้น แต่งโดยพระอุปติสสะ มีเนื้อหาคล้ายคลึงกับวิสุทธิมรรค โดยกล่าวถึงการปฏิบัติไตรสิกขาเหมือนกัน ท่านผู้แต่งได้นำเอาพระพุทธพจน์จากทีฆนิกาย มหาปรินิพพานสูตร และอังคุตตรนิกาย อนุพุทธสูตร มาแสดงไว้เป็นบทนำของคัมภีร์ว่า

สีลํ สมาธิ ปญฺญา จ วิมุตฺติ จ อนุตฺตรา
อนุพุทฺธา อิเม ธมฺมา โคตเมน ยสสฺสินา.[๔]

"พระโคตมะผู้ทรงเกียรติยศยิ่งใหญ่ ได้บรรลุคุณธรรมเหล่านี้ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา และวิมุตติ (ความหลุดพ้น) อันยอดเยี่ยม"

โดยเหตุที่คัมภีร์วิมุตติมรรคเป็นตำราที่แต่งมาขึ้นก่อน และมีวิธีแต่งตามลำดับเริ่มจากศีล สมาธิ และปัญญา ดังนั้น ท่านพระพุทธโฆสาจารย์จึงแต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรคตามแนวของคัมภีร์วิมุตติมรรค โดยนำพระพุทธพจน์มาเป็นคาถาเริ่มต้น และแต่งตามลำดับศีล สมาธิ ปัญญา เช่นเดียวกัน นอกจากนั้น ท่านได้แสดงความเห็นของอาจารย์

---

[๔] ที.ม. ๑๐/๑๘๖/๑๐๙, องฺ.จตุกฺก. ๒๑/๑/๒

บางท่าน (เอกจฺเจ) ไว้ในเรื่องจริต ซึ่งอาจารย์ดังกล่าวก็คือ “พระอุปติสสะ” ผู้แต่งคัมภีร์วิมุตติมรรคนั่นเอง ดังข้อความว่า

ตตฺร ปุริมา ตาว ติสฺโส จริยา ปุพฺพาจิณฺณนิทานา ธาตุโทสนิทานา จาติ เอกจฺเจ วทนฺติ.[๕]

“ในจริต ๖ อย่างนั้น บางท่านกล่าวว่า จริต ๓ อย่างแรกมีสาเหตุมาจากอาจิณณกรรมในชาติก่อน ธาตุ[มีปฐวีธาตุเป็นต้น] และโทษ[มีเสมหะเป็นต้น]”

เอตา ติสฺโส จริยา กึนิทานา. ปุพฺพาจิณฺณตานิทานา. ปุพฺเพ กิร อิฏฺฐปฺปโยค-สุภกมฺมพหุโล, ธาตุนิทานา โทสนิทานา.[๖]

“ถามว่า : จริต ๓ อย่างเหล่านี้มีอะไรเป็นเหตุ

ตอบว่า : มีอาจิณณกรรมในชาติก่อนเป็นเหตุ ได้ยินว่า [บางคน]กระทำสิ่งที่น่าเจริญใจและทำกรรมอันดีงามไว้มากในชาติก่อน และมีเหตุมาจากธาตุ[มีปฐวีธาตุเป็นต้น]และโทษ[มีเสมหะเป็นต้น]”

เอกจฺเจติ อุปติสฺสตฺเถรํ สนฺธายาห. เตน หิ วิมุตฺติมคฺเค ตถา วุตฺตํ.[๗]

“คำว่า เอกจฺเจ (อาจารย์บางท่าน) กล่าวระบุถึงพระอุปติสสเถระ เพราะพระเถระนั้นกล่าวไว้อย่างนั้นในคัมภีร์วิมุตติมรรค”

คัมภีร์วิมุตติมรรคมีเนื้อหาย่อกว่าวิสุทธิมรรคมาก โดยแบ่งออกเป็น ๑๒ กัจฉะหรือปริจเฉท ต้นฉบับภาษาบาลีของคัมภีร์นี้สาบสูญไปนานแล้ว ปัจจุบันคงเหลือเพียงต้นฉบับภาษาจีน กล่าวคือ พระคุณภัทระ พระเถระฝ่ายมหายานชาวอินเดียกลาง ได้เดินทางไปประเทศจีนใน พ.ศ. ๙๗๘ เป็นผู้นำคัมภีร์วิมุตติมรรคฉบับบาลีไปประเทศจีน แล้วศิษย์ของท่านชื่อ พระสังฆปาละ แห่งฟูนานได้แปลเป็นภาษาจีนเมื่อ พ.ศ. ๑๐๔๘ ต้นฉบับภาษาจีนเดิมมีเนื้อหาย่อมาก ภายหลังมีการเพิ่มเติมหลักฐานจากพระไตรปิฎกทำให้เนื้อหาเพิ่มขึ้นจากเดิมเท่าตัว

---

[๕] วิสุทฺธิ. ๑/๔๔/๑๑๓ [๖] วิมุตฺติ. ข้อ ๓๙ หน้า ๒๓ [๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๔๔/๑๔๓

ต่อมาคัมภีร์นี้ได้มีแปลจากภาษาจีนเป็นภาษาอังกฤษ ชื่อว่า The Path of Freedom โดยพระญี่ปุ่นชื่อท่าน เอ็น. อาร์. เอ็ม. เอฮาระ (Rev. N. R. M. Ehara.) และพระสิงหล ๒ รูป คือ พระโสมะและเขมินทะ (Soma Thera, Kheminda Thera) พิมพ์ออกจำหน่ายในลังกาเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๕ (ค.ศ. ๑๙๖๑ ลังกานับ พ.ศ. มากกว่าไทย ๑ ปี เพราะนับปีดำเนิน แต่ไทยนับปีล่วงแล้ว) นอกจากนั้น ศาสตราจารย์นันจิโอะ (Prof. B.Nanjio) ได้ปริวรรตคัมภีร์วิมุตติมรรคเป็นภาษาสันสกฤตมีชื่อว่า วิโมกฺษมารฺค (Vimoksa Marga) และระบุว่าท่านผู้แต่งคัมภีร์นี้คือ พระอรหันต์อุปติสสะ

เมื่อ พ.ศ. ๒๕๕๒ มหาวิทยาสงฆ์จังหวัดย่างกุ้ง ได้จัดพิมพ์หนังสือ วิมุตติ-มรรค ฉบับบาลี โดยปริวรรตมาจากต้นฉบับบาลี อักษรสิงหล ซึ่งคัดลอกมาจากฉบับใบลาน จัดพิมพ์ที่ประเทศศรีลังกาใน ค.ศ. ๑๙๖๓ เมื่อเทียบดูพบว่าต้นฉบับภาษาบาลีมีเนื้อหาสั้นกว่าฉบับอังกฤษที่แปลมาจากภาษาจีนมาก และมีปริจเฉทแตกต่างกันในบางแห่ง

คัมภีร์วิมุตติมรรคแม้จะมีเนื้อหาคล้ายคลึงกับวิสุทธิมรรค แต่ก็ไม่นิยมอ้างอิงไว้ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา ที่เป็นเช่นนี้คงเพราะว่าเป็นตำราของคณะสงฆ์นิกายอภัยคีรี ไม่ใช่ของคณะสงฆ์ฝ่ายมหาวิหารซึ่งสืบทอดพระธรรมวินัยอย่างบริสุทธิ์บริบูรณ์ จะเห็นได้ว่า ความเห็นบางอย่างที่ท่านพระพุทธโฆสาจารย์ปฏิเสธไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ปรากฏในคัมภีร์วิมุตติมรรค ในที่บางแห่งวิสุทธิมรรคมหาฎีกาก็ระบุว่าเป็นความเห็นของคณะสงฆ์นิกายอภัยคีรี เช่น

๑. คัมภีร์วิมุตติมรรคกล่าวว่า สีล ศัพท์ มีความหมายว่า ศีรษะ และเย็น เป็นต้น แต่คัมภีร์วิสุทธิมรรคไม่เห็นด้วย เพราะเห็นว่ามิได้มาจากรากศัพท์ของ สีล ธาตุ ดังข้อความว่า

กิมตฺถํ สีลํ. สีตลตฺถํ เสฏฺฐตฺถํ สีลนตฺถํ สภาวตฺถํ สุขทุกฺขาภาวสมฺปยุตฺตตฺถํ สิรตฺถํ ปติฏฺฐานตฺถํ.[๘]

---

[๘] วิมุตฺติ. ข้อ ๗ หน้า ๒

"ถามว่า : สีล ศัพท์มีความหมายอะไร

ตอบว่า : สีล ศัพท์มีความหมายว่า เย็น ประเสริฐ ตั้งไว้ดี มีจริงโดยปรมัตถ์ ประกอบด้วยสุขไม่มีทุกข์ ศีรษะ และเป็นที่ตั้ง[ของกุศล]"

เอตเทว เหตฺถ อตฺถทฺวยํ สทฺทลกฺขณวิทู อนุชานนฺติ. อญฺเญ ปน "สิรฏฺโฐ สีลตฺโถ, สีตลฏฺโฐ สีลตฺโถติ เอวมาทินาปิ นเยเนตฺถ อตฺถํ วณฺณยนฺติ.[๙]

"อนึ่ง ผู้รู้ไวยากรณ์อนุญาตความหมายสองอย่างนี้เท่านั้นใน สีล ศัพท์นี้ แต่อาจารย์อื่นอธิบายเนื้อความตามนัยอย่างนี้ว่า สิรฏฺโฐ สีลตฺโถ, สีตลฏฺโฐ สีลตฺโถ (ความหมายว่า ศีรษะ เป็นอรรถของ สีล ศัพท์, ความหมายว่า เย็น เป็นอรรถของ สีล ศัพท์) เป็นต้นอีกด้วย"

๒. ความเห็นที่กล่าวว่า "ธุดงค์เป็นบัญญัติ" พบในคัมภีร์วิมุตติมรรค แต่ความเห็นนี้ถูกคัดค้านไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ดังข้อความว่า

เยสมฺปิ กุสลตฺติกวินิมุตฺตํ ธุตงฺคํ, เตสํ อตฺถโต ธุตงฺคเมว นตฺถิ. อสนฺตํ กสฺส ธุนนโต ธุตงฺคํ นาม ภวิสฺสติ. "ธุตคุเณ สมาทาย วตฺตตีติ วจนวิโรโธปิ จ เนสํ อาปชฺชติ, ตสฺมา ตํ น คเหตพฺพํ.[๑๐]

"ธุดงค์ในความเห็นของอาจารย์เหล่าใด [ชาวนิกายอภัยคีรีผู้กล่าวว่าธุดงค์เป็นบัญญัติ] พ้นไปจากกุสลติกะ ธุดงค์ในความเห็นของอาจารย์เหล่านั้น ย่อมไม่มีจริงโดยปรมัตถ์ บัญญัติที่ไม่มีจริงโดยปรมัตถ์จักได้ชื่อว่า ธุดงค์ เพราะกำจัดกิเลสอะไร นอกจากนั้น ความเห็นอาจารย์เหล่านั้นก็ยังขัดแย้งกับข้อความว่า ธุตคุเณ สมาทาย วตฺตติ (ย่อมสมาทานประพฤติคุณที่กำจัดกิเลส) ด้วยเหตุนั้น จึงไม่ควรเชื่อความเห็นของอาจารย์ชาวนิกายอภัยคีรีเหล่านั้น"

เยสนฺติ อภยคิริวาสิเก สนฺธายาห. เต หิ "ธุตงฺคํ นาม ปญฺญตฺตีติ วทนฺติ.[๑๑]

---

[๙] วิสุทฺธิ. ๑/๗/๘ [๑๐] วิสุทฺธิ. ๑/๓๗/๘๙ [๑๑] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๓๗/๑๒๒

"คำว่า เยสํ กล่าวระบุถึงหมู่ภิกษุผู้อยู่ในวัดอภัยคีรี เพราะท่านเหล่านั้นกล่าวว่า ธุดงค์เป็นบัญญัติ"

๓. ความเห็นของอาจารย์บางท่าน (เอเก) ที่กล่าวคัดค้านไว้ในคัมภีร์วิสุทธิ-มรรคพบในคัมภีร์วิมุตติมรรค ดังข้อความว่า

ปฏิปทาวิสุทฺธิ อาทิ สสมฺภาริโก อุปจาโร, อุเปกฺขานุพฺรูหนา มชฺเฌ อปฺปนา, สมฺปหํสนา ปริโยสานํ ปจฺจเวกฺขณา.[๑๒]

"อุปจารสมาธิพร้อมทั้งธรรมปรุงแต่ง (บริกรรมในอาวัชชนะต่างๆ) ชื่อว่า ปฏิปทาวิสุทธิ (ความหมดจดแห่งปฏิปทา) อันเป็นเบื้องต้น อัปปนาสมาธิในท่ามกลาง ชื่อว่า ความเจริญได้ที่แห่งอุเบกขา ปัจจเวกขณะ (การพิจารณาฌานที่ได้บรรลุแล้ว) อันเป็นที่สุด ชื่อว่า ความร่าเริงใจ"

ตตฺร ปฏิปทาวิสุทฺธิ นาม สสมฺภาริโก อุปจาโร. อุเปกฺขานุพฺรูหนา นาม อปฺปนา. สมฺปหํสนา นาม ปจฺจเวกฺขณาติ เอวเมเก วณฺณยนฺติ.[๑๓]

"ในความงาม ๓ อย่างนั้น อาจารย์บางท่านอธิบายอย่างนี้ว่า อุปจารสมาธิพร้อมทั้งธรรมปรุงแต่ง (บริกรรมในอาวัชชนะต่างๆ) ชื่อว่า ปฏิปทาวิสุทธิ (ความหมดจดแห่งปฏิปทา) อัปปนาสมาธิ ชื่อว่า ความเจริญได้ที่แห่งอุเบกขา ปัจจเวกขณะ (การพิจารณาฌานที่ได้บรรลุแล้ว) ชื่อว่า ความร่าเริงใจ"

เอเกติ อภยคิริวาสิโน. เต หิ เอวํ ปฏิปทาวิสุทฺธิอาทิเก วณฺณยนฺติ, ตทยุตฺตํ.[๑๔]

"คำว่า เอเก (อาจารย์บางท่าน) คือ หมู่ภิกษุผู้อยู่ในวัดอภัยคีรี เพราะท่านเหล่านั้นอธิบายปฏิปทาวิสุทธิเป็นต้นอย่างนี้ ความเห็นนั้นไม่สมควร"

๔. ความเห็นที่กล่าวว่า มิทธะเป็นรูป ถูกคัดค้านไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค แต่ความเห็นนี้พบในคัมภีร์วิมุตติมรรค ดังข้อความว่า

---

[๑๒] วิมุตฺติ. ข้อ ๕๑ หน้า ๒๙ [๑๓] วิสุทฺธิ. ๑/๗๕/๑๖๔ [๑๔] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๗๕/๒๐๒

ตตฺถ ติวิธํ มิทฺธํ อาหารชํ อุตุชํ จิตฺตชนฺติ. อุตุชํ ปน มิทฺธํ อรหนฺตานมฺปิ โหติ.[๑๕]

"ในเรื่องนั้น มิทธะมี ๓ ประเภท คือ มิทธะที่เกิดจากอาหาร เกิดจากอุตุ และเกิดจากจิต ส่วนมิทธะที่เกิดจากอุตุมีได้แก่พระอรหันต์อีกด้วย"

อฏฺฐกถายํ ปน พลรูปํ สมฺภวรูปํ ชาติรูปํ โรครูปํ เอกจฺจานํ มเตน มิทฺธรูปนฺติ เอวํ อญฺญานิปิ รูปานิ อาหริตฺวา "อทฺธา มุนีสิ สมฺพุทฺโธ, นตฺถิ นีวรณา ตวาติอาทีนิ วตฺวา มิทฺธรูปํ ตาว นตฺถิเยวาติ ปฏิกฺขิตฺตํ.[๑๖]

"อนึ่ง ในคัมภีร์อรรถกถาได้นำรูปอื่นมาแสดงไว้อีกอย่างนี้ว่า :-

- พลรูป (รูปคือกำลัง)
- สัมภวรูป (รูปคือน้ำอสุจิ)
- ชาติรูป (รูปคือความเกิด)
- โรครูป (รูปคือโรค)
- มิทธรูป (รูปคือความง่วง)

[ที่กล่าวไว้]ตามความเห็นของอาจารย์บางท่านแล้ว คัดค้านว่า 'มิทธรูปไม่มีแน่นอน' ตามพระดำรัสเป็นต้นว่า อทฺธา มุนีสิ สมฺพุทฺโธ, นตฺถิ นีวรณา ตว (พระองค์ผู้เป็นพระมุนี ตรัสรู้เองแน่แท้ นิวรณ์ทั้งหลายหามีแก่พระองค์ไม่)"

เอกจฺจานนฺติ อภยคิริวาสีนํ.[๑๗]

"คำว่า เอกจฺจานํ (อาจารย์บางท่าน) คือ หมู่ภิกษุผู้อยู่ในวัดอภัยคีรี"

พระอุปติสสะ

ผู้รู้บางท่านกล่าวว่า ท่านพระอุปติสสะเป็นชาวสิงหลบ้าง ชาวอินเดียตอนใต้บ้าง ความเห็นในเรื่องนี้ต่างกันเป็นสองอย่าง คือ

๑. ศาสตราจารย์นากาอิ (Prof. Nagai) กล่าวว่า ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา

---

[๑๕] วิมุตฺติ. ข้อ ๕๐ หน้า ๒๙ [๑๖] วิสุทฺธิ. ๒/๔๔๖/๙๐ [๑๗] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๔๔๖/๑๑๕

(เล่ม ๑ ข้อ ๕๙-๖๐ หน้า ๒๘๒) กล่าวถึงพระอุปติสสะผู้ทรงวินัยปิฎก และเป็นศิษย์ร่วมอาจารย์เดียวกับพระผุสสเทวะ พระเถระทั้งสองรูปรักษาทรงจำพระวินัยปิฎกไว้ในคราวทุพภิกขภัย พระอุปติสสะมีศิษย์ ๒ รูป คือ พระมหาปทุมะ และ พระสุมะ ท่านมีชีวิตอยู่ในรัชสมัยพระเจ้าวสภะ (พ.ศ. ๖๐๙ - ๖๕๓) ดังนั้น พระอุปติสสะผู้แต่งคัมภีร์วิมุตติมรรคจึงควรเป็นพระอุปติสสะผู้ทรงวินัยปิฎกรูปนี้ เพราะคัมภีร์นี้แต่งก่อนคัมภีร์วิสุทธิมรรค

๒. ศาสตราจารย์ ดร.พาปัท (P.V.Bapat) กล่าวไว้ในหนังสือ "การศึกษาเปรียบเทียบคัมภีร์วิมุตติมรรคและวิสุทธิมรรค" [Vimuttimagga and Visuddhimagga. - A comparative study (1937)] ว่า ท่านพระอุปติสสะเป็นชาวอินเดียใต้ มีเหตุผลในเรื่องนี้ ๕ ประการ คือ

๒.๑ ในคัมภีร์วิมุตติมรรคไม่มีการเอ่ยถึงชื่อที่เกี่ยวกับเกาะลังกา จึงน่าจะเป็นตำราอินเดียใต้

๒.๒ ท่านผู้แต่งกล่าวถึงชื่อของหนอนชนิดต่างๆ เป็นภาษาอินเดีย คาดว่าคงจะนำมาจากตำรายาของอินเดีย

๒.๓ ความเชื่อเกี่ยวกับคนจัณฑาลที่กล่าวว่า "เหมือนเด็กจัณฑาลสิ้นหวังในราชสมบัติ" เป็นความเชื่อที่ฝังแน่นในชาวอินเดีย โดยเฉพาะอย่างยิ่งชาวอินเดียใต้หรือชาวทมิฬทางอินเดียใต้มีความเชื่อมั่นเช่นนี้

๒.๔ ในคัมภีร์วิมุตติมรรคไม่พบข้อความที่ละเอียดลึกซึ้งเกี่ยวกับพระวินัยซึ่งแสดงว่าท่านผู้แต่งเป็นผู้แตกฉานวินัยปิฎก

๒.๕ มีการค้นพบวิมุตติมรรค ฉบับแปลภาษาทิเบต เฉพาะเรื่องธุดงค์อันเป็นตอนที่ ๓ ฉบับแปลทิเบตนั้นมีต้นฉบับมาจากอินเดีย

หนังสือ คำนำวิสุทธิมรรคที่แต่งเป็นภาษาบาลี ชื่อว่า "วิสุทฺธิมคฺคนิทานกถา" ประพันธ์ขึ้นโดยพระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาดอ) อัครมหาบัณฑิต อดีตเจ้าสำนักมหาสียิตตา จังหวัดย่างกุ้ง ประเทศเมียนม่าร์ กล่าวสรุปความเรื่องนี้ไว้ ๓ ประเด็น คือ

๑. คัมภีร์วิมุตติมรรคไม่ใช่ตำราของคณะสงฆ์นิกายมหาวิหาร เพราะมีความ

เห็นของคณะสงฆ์นิกายอภัยคีรีเจือปนอยู่หลายแห่ง และไม่ใช่ตำราของคณะสงฆ์ฝ่ายมหายาน เพราะแต่งอ้างอิงพระไตรปิฎกของเถรวาท

๒. ท่านผู้แต่งเป็นชาวอินเดียใต้ เพราะพบชื่อและคำเรียกที่ใช้ทางอินเดียใต้ ไม่พบชื่อหรือความเห็นของพระเถระชาวสิงหล

๓. ในคัมภีร์วิมุตติมรรคพบข้อความจากคัมภีร์เปฏโกปเทสหลายแห่งโดยใช้เป็นชื่อว่า เปฏก บ้าง เตเปฏก บ้าง อีกทั้งคัมภีร์เปฏโกปเทสก็เป็นตำราของคณะสงฆ์นิกายมหิสาสกะซึ่งแยกไปจากนิกายเถรวาทใน พ.ศ. ๒๐๐ ในคราวที่นิกายเถรวาทแตกแยกครั้งที่ ๒

ดังข้อความในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคคัณฐิบทว่า

สุตฺตนฺตปิฏกตฺถาย อฏฺฐกถา เปฏกํ, มหิสาสกานํ คนฺโถ.[๑๘]

“คำอธิบายเนื้อความเพื่อประโยชน์แก่พระสุตตันตปิฎก ชื่อว่า เปฏกะ (เปฏโก-ปเทส) เป็นตำราของนิกายมหิสาสกะ”

แม้คัมภีร์วิสุทธิมรรคจะมีเนื้อหาละเอียด และเสนอตัวอย่างประกอบเป็นบุคลา-ธิษฐาน แต่คัมภีร์วิมุตติมรรคก็มีเนื้อหากระชับ และตรงประเด็น จึงช่วยให้ผู้อ่านจับประเด็นหลักและได้ความคิดรวบยอดเกี่ยวกับข้อธรรมนั้นๆ อย่างรวดเร็ว ดังนั้น คัมภีร์วิมุตติมรรคจึงเป็นตำราที่น่าศึกษาควบคู่ไปกับวิสุทธิมรรคเช่นเดียวกัน

คัมภีร์วิสุทธิมรรค

คำว่า วิสุทธิมรรค แปลว่า “ทางแห่งความหมดจด” คือ ไตรสิกขาอันเป็นแนวปฏิบัติเพื่อความหมดสิ้นกิเลส ท่านผู้แต่งได้ยกคาถาบทหนึ่งจากสังยุตตนิกายมาเป็นบทนำของคัมภีร์ว่า

---

[๑๘] ขุ.ป.คณฺฐิ หน้า ๑๕๐

สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโญ จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวยํ
อาตาปี นิปโก ภิกฺขุ โส อิมํ วิชฏเย ชฏํ.[๑๙]

"ชนผู้ฉลาดเพียรเผากิเลส มีปัญญาพิจารณา ดำรงอยู่ในศีล แล้วอบรมจิตและปัญญาอยู่ เขาผู้เห็นภัยในสงสารย่อมถางชัฏ (ตัณหา) นี้ได้

ต่อจากนั้นท่านจึงอธิบายศีล สมาธิ และปัญญา ตามข้อความในคาถาข้างต้น โดยจำแนกออกเป็น ๒๓ ปริจเฉท คือ

๑. สีลนิทเทส	คำอธิบายศีล
๒. ธุตังคนิทเทส	คำอธิบายธุดงค์
๓. กัมมัฏฐานคหณนิทเทส	คำอธิบายการเรียนกรรมฐาน
๔. ปถวีกสิณนิทเทส	คำอธิบายปฐวีกสิณ
๕. เสสกสิณนิทเทส	คำอธิบายกสิณที่เหลือ
๖. อสุภกัมมัฏฐานนิทเทส	คำอธิบายอสุภกรรมฐาน
๗. ฉอนุสสตินิทเทส	คำอธิบายอนุสสติ ๖
๘. อนุสสติกัมมัฏฐานนิทเทส	คำอธิบายอนุสสติกรรมฐาน
๙. พรหมวิหารนิทเทส	คำอธิบายพรหมวิหาร
๑๐. อารุปปนิทเทส	คำอธิบายอรูปฌาน
๑๑. สมาธินิทเทส	คำอธิบายสมาธิ
๑๒. อิทธิวิธนิทเทส	คำอธิบายฤทธิ์
๑๓. อภิญญานิทเทส	คำอธิบายอภิญญา
๑๔. ขันธนิทเทส	คำอธิบายขันธ์
๑๕. อายตนธาตุนิทเทส	คำอธิบายอายตนะและธาตุ

---

[๑๙] สํ.ส. ๑๕/๒๓,๑๙๒/๑๖,๑๙๘

๑๖. อินทริยสัจจนิทเทส	คำอธิบายอินทรีย์และสัจจะ
๑๗. ปัญญาภูมินิทเทส	คำอธิบายอารมณ์ของปัญญา
๑๘. ทิฏฐิวิสุทธินิทเทส	คำอธิบายความหมดจดแห่งทิฏฐิ
๑๙. กังขาวิตรณวิสุทธินิทเทส	คำอธิบายความหมดจดแห่งการข้ามความสงสัย
๒๐. มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินิทเทส	คำอธิบายความหมดจดแห่งปัญญารู้เห็นว่าเป็นทางหรือมิใช่ทาง
๒๑. ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินิทเทส	คำอธิบายความหมดจดแห่งปัญญารู้เห็นทางปฏิบัติ
๒๒. ญาณทัสสนวิสุทธินิทเทส	คำอธิบายความหมดจดแห่งปัญญารู้เห็น
๒๓. ปัญญาภาวนานิสังสนิทเทส	คำอธิบายอานิงส์ของการเจริญปัญญา

วิธีประพันธ์

วิธีประพันธ์คัมภีร์วิสุทธิมรรค สรุปความได้ ๕ ประเด็น คือ

๑. ประมวลเนื้อหาสาระจากพระไตรปิฎก โดยท่านผู้แต่งได้อ้างอิงข้อความจากพระสูตรบ้าง คัมภีร์วิภังค์บ้าง คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคบ้าง เพื่อมายืนยันคำอธิบายของตน

๒. รวบรวมคำอธิบายจากคัมภีร์อรรถกถาฉบับสิงหลในนิกาย ๔ มาอธิบายขยายความพระบาลีให้ชัดเจน ดังนั้น ท่านจึงมิได้เอ่ยถึงวิธีปฏิบัติไตรสิกขาโดยละเอียดในคัมภีร์อรรถกถาที่ท่านแต่งในภายหลัง แต่จะให้ผู้อ่านศึกษาจากคัมภีร์วิสุทธิมรรค ดังข้อความว่า

สีลกถา ธุตธมฺมา	กมฺมฏฺฐานานิ เจว สพฺพานิ
จริยาวิธานสหิโต	ฌานสมาปตฺติวิตฺถาโร.
สพฺพา จ อภิญฺญาโย	ปญฺญาสงฺกลวินิจฺฉโย เจว
ขนฺธา ธาตายตนินฺ-	ทฺริยานิ อริยานิ เจว จตฺตาริ.

สจฺจานิ ปจฺจยากา-
รเทสนา สุปริสุทฺธนิปุณนยา
อวิมุตฺตตนฺติมคฺคา
วิปสฺสนาภาวนา เจว.

อิติ ปน สพฺพํ ยสฺมา
วิสุทฺธิมคฺเค มยา สุปริสุทฺธํ
วุตฺตํ ตสฺมา ภิยฺโย
น ตํ อิธ วิจารยิสฺสามิ.[๒๐]

“เรื่องศีล ธุดงคธรรม กัมมัฏฐานทั้งปวง ความพิสดารของฌานและสมาบัติ ซึ่งประกอบด้วยวิธีปฏิบัติตามจริต อภิญญาทั้งปวง คำวินิจฉัยที่ประมวลปัญญาไว้

ขันธ์ ธาตุ อายตนะ อินทรีย์ อริยสัจ ๔ การแสดงลักษณะของปัจจัย (ปฏิจจสมุปบาท) ที่ไม่นอกแนวพระบาลี ซึ่งมีนัยอันละเอียดหมดจด และวิปัสสนาภาวนา

ศีลเป็นต้นทั้งหมดนี้ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วอย่างดียิ่งในวิสุทธิมรรค ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่นำเรื่องเหล่านั้นมาเขียนไว้ในคัมภีร์อรรถกถานี้อีก”

มชฺเฌ วิสุทฺธิมคฺโค
เอส จตุนฺนมฺปิ อาคมานญฺหิ
ฐตฺวา ปกาสยิสฺสติ
ตตฺถ ยถาภาสิตํ อตฺถํ.

อิจฺเจว กโต ตสฺมา
ตมฺปิ คเหตฺวาน สทฺธิเมตาย
อฏฺฐกถาย วิชานถ
ทีฆาคมนิสฺสิตํ อตฺถํ.[๒๑]

“ข้าพเจ้าประพันธ์คัมภีร์วิสุทธิมรรคโดยดำริว่า

คัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ดำรงอยู่ในท่ามกลางแห่งนิกายทั้ง ๔ จักประกาศเนื้อความตามที่กล่าวไว้ในนิกายทั้ง ๔ เหล่านั้น

ดังนั้น ขอให้สาธุชนทำความเข้าใจวิสุทธิมรรคนั้นพร้อมกับ

---

[๒๐] ที.สี.อ. ๑/๒, ม.มู.อ. ๑/๑-๒, สํ.ส.อ. ๑/๒, องฺ.เอกก. ๑/๒-๓

[๒๑] ที.สี.อ. ๑/๒

อรรถกถาชื่อสุมังคลวิลาสินีนี้ แล้วเข้าใจเนื้อความอันอิงอาศัยทีฆ-
นิกายเถิด”

๓. ประมวลข้อวินิจฉัยเกี่ยวกับไตรสิกขาจากอรรถกถาฉบับสิงหลของนิกายทั้ง ๕ มาอธิบายไว้โดยละเอียด คำตัดสินของท่านจึงไม่ใช่อัตโนมัตยาธิบาย แต่มาจากข้อความในคัมภีร์อรรถกถาฉบับสิงหลเหล่านั้น ดังจะเห็นได้ว่า ท่านได้ระบุชื่อคัมภีร์อรรถกถาเพื่อให้อนุชนตรวจสอบได้ เช่น

“อสฺสาโสติ พหิ นิกฺขมนวาโต. ปสฺสาโสติ อนฺโต ปวิสนวาโตติ วินยฏฺจกถายํ วุตฺตํ. สุตฺตนฺตฏฺจกถาสุ ปน อุปฺปฏิปาฏิยา อาคตํ.[๒๒]

“ในอรรถกถาพระวินัยกล่าวว่า บทว่า อสฺสาโส คือ ลมหายใจออก บทว่า ปสฺสาโส คือ ลมหายใจเข้า แต่ในอรรถกถาพระสูตรทั้งหลายกล่าวไว้ตรงกันข้าม”

“สเจ ปน วิหาโร อปริกฺขิตฺโต โหติ, ยํ สพฺพปจฺฉิมํ เสนาสนํ วา ภตฺตสาลา วา ธุวสนฺนิปาตฏฺจานํ วา โพธิ วา เจติยํ วา ทูเร เจปิ เสนาสนโต โหติ, ตํ ปริจฺเฉทํ กตฺวา มินิตพฺพนฺติ วินยฏฺจกถาสุ วุตฺตํ. มชฺฌิมฏฺจกถายํ[๒๓] ปน “วิหารสฺสปิ คามสฺเสว อุปจารํ นีหริตฺวา อุภินฺนํ เลฑฺฑุปาตานํ อนฺตรา มินิตพฺพนฺติ วุตฺตํ. อิทเมตฺถ ปมาณํ.[๒๔]

“ในคัมภีร์อรรถกถาวินัยกล่าวว่า ‘ถ้าวัดไม่มีรั้วล้อม พึงวัดเอาที่พักหลังแรกให้เป็นเครื่องกำหนด หรือพึงวัดเอาโรงฉัน ที่ประชุมประจำ ต้นโพธิ์ หรือพระเจดีย์แม้ที่อยู่ห่างไป[จากที่พักหลังแรก]’

ส่วนในคัมภีร์อรรถกถามัชฌิมนิกายกล่าวว่า ‘แม้บริเวณวัดก็เหมือนบริเวณบ้าน พึงวัดระหว่างก้อนดินตกสองครั้ง[ด้วยวิธีขว้างก้อนดินแบบไล่กา]’ ความเห็นนี้เป็นหลักในการวัดระยะห่างของที่พักป่านี้”

๔. แต่งตามแนวคำสอนของพระเถระนิกายมหาวิหารผู้สืบทอดพระธรรมวินัย

---

[๒๒] วิสุทฺธิ. ๑/๒๑๙/๒๙๖

[๒๓] ม.ม.อ. ๒/๑๒๒

[๒๔] วิสุทฺธิ. ๑/๓๑/๗๗

อย่างบริสุทธิ์บริบูรณ์ตั้งแต่สมัยของพระมหินทะเป็นต้นมา ไม่เจือปนด้วยคำสอนของนิกายอื่นที่ยอมรับความเห็นของนิกายมหายาน ดังข้อความว่า

สมยํ อวิโลเมนฺโต เถรานํ เถรวํสปทีปานํ
สุนิปุณวินิจฺฉยานํ มหาวิหาเร นิวาสีนํ.
หิตฺวา ปุนปฺปุนาคต- มตฺถํ อตฺถํ ปกาสยิสฺสามิ
สุชนสฺส จ ตุฏฺฐตฺถํ จิรฏฺฐิตตฺถญฺจ ธมฺมสฺส.[๒๕]

"ข้าพเจ้าไม่คัดค้านลัทธิของพระเถระทั้งหลาย ผู้สังกัดในนิกายมหาวิหาร ผู้เป็นประทีปแห่งเถรวงศ์ ซึ่งมีปัญญาวินิจฉัยโดยละเอียดรอบคอบ จะตัดทอนข้อความที่ซ้ำๆ กันออกแล้วอธิบายความเพื่อให้สาธุชนชื่นชม และพระสัทธรรมตั้งมั่นตลอดกาลนาน"

๕. อ้างความเห็นของพระเถระผู้ทรงนิกายต่างๆ มายืนยันไว้ตามสมควร เช่น

อิทํ ตาว ทีฆภาณกสํยุตฺตภาณกานํ มตํ. มชฺฌิมภาณกา ปน "ปฐมชฺฌาเน โอฬาริโก, ทุติยชฺฌานุปจาเร สุขุโมติ เอวํ เหฏฺฐิมเหฏฺฐิมชฺฌานโต อุปรูปริชฺฌานุปจาเรปิ สุขุมตรมิจฺฉนฺติ.[๒๖]

"ทั้งหมดนี้เป็นความเห็นของอาจารย์ผู้ทรงจำทีฆนิกายและสังยุตตนิกายก่อน ส่วนอาจารย์ผู้ทรงจำมัชฌิมนิกายปรารถนาละเอียดยิ่งกว่านั้น แม้ในอุปจาระแห่งฌานขั้นสูงกว่าฌานขั้นต่ำอย่างนี้ว่า 'กายสังขาร (ลมหายใจ) ในปฐมฌาน หยาบ ในอุปจาระแห่งทุติยฌาน ละเอียด' "

ตตฺถ วินยธรา "ภควตา ทฺวารํ ทินฺนํ, ตสฺมา วฏฺฏตีติ วทนฺติ. สุตฺตนฺติกา ปน "กิญฺจาปิ อาปตฺติ น โหติ, อาชีวํ ปน โกเปติ, ตสฺมา น วฏฺฏตีจฺเจว วทนฺติ.[๒๗]

"ในเรื่องนั้นพระวินัยธรกล่าวว่า 'พระผู้มีพระภาคประทานโอกาส[เพื่อบริโภค]ไว้

---

[๒๕] ที.สี.อ. ๑/๒, ม.มู.อ. ๑/๑, สํ.ส.อ. ๑/๑-๒, องฺ.เอกก. ๑/๒

[๒๖] วิสุทฺธิ. ๑/๒๒๑/๓๐๐

[๒๗] วิสุทฺธิ. ๑/๑๙/๔๒

ดังนั้นจึงควร' ส่วนอาจารย์ผู้ทรงพระสูตรกล่าวว่า 'แม้จะไม่เป็นอาบัติ แต่ทำอาชีวศีล[ที่ขัดเกลากิเลส]ให้เสียหาย ดังนั้นจึงไม่ควร[แก่ภิกษุผู้ดำรงอยู่ในปฏิปทาขัดเกลากิเลส]' "

"ชานิตฺวา ฉนฺเน อรุณํ อุฏฺฐาปิตมตฺเตติ องฺคุตฺตรภาณกา.[๒๘]

"อาจารย์ผู้ทรงจำอังคุตตรนิกายกล่าวว่า 'ธุดงค์นี้ขาดไปในขณะที่ภิกษุทราบแล้วรับอรุณขึ้นในที่มุงหลังคา' "

ด้วยเหตุดังกล่าวนี้ คัมภีร์นี้จึงเป็นเพชรน้ำหนึ่งของศาสนาพุทธนิกายเถรวาท ได้รับการยอมรับมานานกว่า ๑,๕๐๐ ปี ทั้งในด้านเนื้อหาที่ครอบคลุมพระไตรปิฎกและอรรถกถา มีลีลาประพันธ์ภาษาบาลีที่สละสลวยงดงาม ใช้คำเหมาะในที่งาม ใช้คำงามในที่เหมาะ และเพียบพร้อมด้วยข้อวินิจฉัยที่เกี่ยวกับไตรสิกขาอย่างครบถ้วน

คัมภีร์นี้มีชื่อเสียงโด่งดังไปทั่วโลกว่าเป็นตำราที่ดีที่สุดของศาสนาพุทธ นิกายเถรวาท นับตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันก็ด้วยลักษณะประพันธ์ที่โดดเด่น ดังนี้

๑. อาศัยพระไตรปิฎกเป็นหลัก

๒. เลือกสรรเฉพาะแก่นสารที่เกี่ยวกับไตรสิกขามาแสดงโดยสังเขปไม่ยืดเยื้อ

๓. อธิบายความโดยอาศัยคัมภีร์อรรถกถาฉบับเก่าซึ่งสืบทอดกันมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล

๔. เป็นตำราของเถรวาทแห่งสำนักมหาวิหารล้วนๆ ไม่ระคนด้วยความเห็นจากสำนักอภัยคีรี สำนักเชตวัน หรือนิกายมหายานที่ไม่อ้างพระไตรปิฎก

๕. อธิบายเรื่องศีล ธุดงค์ สมถะ และอภิญญาเป็นต้นอย่างบริบูรณ์

๖. แสดงวิธีปฏิบัติสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐานโดยละเอียด

๗. เลือกใช้คำศัพท์บาลีที่งามสง่าได้มาตรฐาน ทำให้ผู้อ่านได้อรรถรสทั้งโดยอรรถและพยัญชนะ

๘. นำตัวอย่างของผู้ปฏิบัติรุ่นก่อนมากล่าวถึงเพื่อให้เป็นทิฏฐานุคติของอนุชน

---

[๒๘] วิสุทฺธิ. ๑/๓๒/๗๙

คัมภีร์อธิบายวิสุทธิมรรค

คัมภีร์วิสุทธิมรรคมีคำอธิบายเป็นภาษาบาลี ๓ ฉบับ คือ

๑. วิสุทธิมรรคมหาฎีกา

มีชื่อเฉพาะว่า ปรมัตถมัญชูสา แปลว่า "หีบบรรจุเนื้อความอันสูงสุด" เป็นตำราอธิบายคัมภีร์วิสุทธิมรรคโดยละเอียด จึงเรียกชื่อว่า "มหาฎีกา" คือ ฎีกาอันกว้างขวาง คัมภีร์นี้แต่งขึ้นโดยพระธรรมบาลชาวเมืองกาญจิปุระ (Kanchipuram) เมืองหลวงของอาณาจักรปัลลวะของทมิฬในอินเดียใต้ ปัจจุบันคือเมืองโคญชีเวอรัม (Conjeeveram) เมื่ออุปสมบทแล้วได้ไปศึกษา ณ สำนักมหาวิหาร ประเทศลังกา ท่านเป็นปราชญ์ผู้เชี่ยวชาญพระไตรปิฎกและลัทธิความเห็นในฝ่ายพราหมณ์ได้ประพันธ์คัมภีร์อรรถกถาและฎีกา ๑๖ ฉบับซึ่งมีคุณูปการเป็นอันมากแก่พระพุทธศาสนาเถรวาท

ท่านมีชีวิตอยู่ในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๐ ในรัชสมัยพระเจ้าเสนะที่ ๔ ครองราชย์ระหว่างคริสต์ศักราช ๙๕๓-๙๕๖ (พ.ศ. ๑๔๙๖-๑๔๙๙) ท่านแต่งคัมภีร์นี้ตามคำอาราธนาของพระทาฐานาคะในขณะพำนักอยู่ที่วัดพทรติตถะ (วัดท่าพุทรา) วัดเก่าที่พระเจ้าอโศกโปรดให้สร้างขึ้นในเมืองท่านาคปัฏฏะ ปัจจุบันเรียกว่า นาคปัฏฏินัน (Nagapattinam) อยู่ทางตอนใต้ของเมืองมัทราส (Madras) หรือเมืองเจนไน (Chennai) ห่างจากเมืองตัญโช (Tanjore) หรือเมืองธานจาวูร์ Thanjavur ไปทางทิศตะวันออกราว ๕๔ ไมล์

คัมภีร์นี้ได้รับการตรวจชำระและจัดพิมพ์เป็นอักษรพม่า ฉบับฉัฏฐสังคีติ และอักษรไทย ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย ฉบับมหาจุฬาฯ และฉบับมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

- ฉบับฉัฏฐสังคีติมี ๒ เล่ม เล่ม ๑ : ๓๕๓ หน้า เล่ม ๒ : ๓๗๐ หน้า
- ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย มี ๓ ภาค ภาค ๑ : ๔๑๔ หน้า ภาค ๒ : ๓๕๐ หน้า ภาค ๓ : ๖๕๙ หน้า
- ฉบับมหาจุฬาฯ มี ๒ เล่ม เล่ม ๑ : ๕๕๑ หน้า เล่ม ๒ : ๕๙๑ หน้า
- ฉบับมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ มี ๓ เล่ม เล่ม ๑ : ๔๕๘ หน้า เล่ม ๒ :

๓๗๕ หน้า เล่ม ๓ : ๗๔๒ หน้า

๒. วิสุทธิมรรคจูฬฎีกา

มีชื่อเฉพาะว่า สังเขปัตถโชตนี แปลว่า “แสดงเนื้อความโดยย่อ” เป็นตำราอธิบายคัมภีร์วิสุทธิมรรคโดยย่อ จึงเรียกว่า “จูฬฎีกา” คือ ฎีกาย่อ มีการย่อเอาประเด็นที่สำคัญในวิสุทธิมรรคมหาฎีกามากล่าวไว้ และอธิบายเพิ่มเติมในที่บางแห่ง

ในคำลงท้ายของคัมภีร์มิได้ระบุว่าท่านผู้แต่งเป็นใคร คัมภีร์ปิฎกัตตอตะไม (ข้อ ๒๓๓) กล่าวว่าท่านผู้แต่งคือพระวาจิสสระในรัชสมัยพระเจ้าปรากรมพาหุที่ ๑ (พ.ศ. ๑๖๙๖ - ๑๗๒๙) ท่านผู้แต่งพำนักอยู่ที่วัดมหินทเสนะ เมืองอนุราธบุรี ประเทศลังกา

คัมภีร์นี้ได้รับการตรวจชำระและจัดพิมพ์เป็นอักษรไทย ฉบับภูมิพโลภิกขุ แบ่งออกเป็นฉบับบาลีล้วนและฉบับบาลีพร้อมทั้งคำแปล

- ฉบับบาลีล้วนมี ๓ เล่ม

  เล่ม ๑ : ๒๗๒ หน้า

  เล่ม ๒ : ๑๔๕ หน้า

  เล่ม ๓ : ๒๖๘ หน้า

- ฉบับบาลีพร้อมทั้งคำแปลมี ๓ เล่ม

  เล่ม ๑ : ๕๙๒ หน้า

  เล่ม ๒ : ๓๖๑ หน้า

  เล่ม ๓ : ๖๕๒ หน้า

๓. วิสุทธิมรรคคัณฐิบท

เป็นตำราอธิบายเฉพาะศัพท์ที่เข้าใจยากในคัมภีร์วิสุทธิมรรค จึงเรียกว่า “คัณฐิบท” คือ ศัพท์ยากที่เหมือนปม

ในคำลงท้ายของคัมภีร์มิได้ระบุว่าท่านผู้แต่งเป็นใครและแต่งในสมัยใด คัมภีร์ปิฎกัตตอตะไม (ข้อ ๒๓๔) กล่าวว่าท่านผู้แต่งคือพระสัทธัมมโชติปาละในสมัยพุกาม สันนิษฐานว่าคัมภีร์นี้คงแต่งก่อน พ.ศ. ๒๐๑๐ เพราะพระนันทปัญญาจารย์ พระเถระ

ชาวพม่าได้เอ่ยถึงคัมภีร์นี้ไว้ในจูฬคันธวงศ์ คือ ประวัติคัมภีร์โดยย่อ (ข้อ ๕๘, ๑๔๖) ซึ่งแต่งไว้ในราว พ.ศ. ๒๐๑๐

นอกจากนั้น คัมภีร์นี้ยังศึกษาได้จากฉบับวิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขา วิชาพระพุทธศาสนา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๕๔ ของพระมหาบูรณะ ชาตเมโธ (โพธิ์นอก) มีชื่อว่า “คัมภีร์วิสุทธิ-มัคคคัณฐี : การชำระและการศึกษาวิเคราะห์” ต้นฉบับบาลี มี ๘๒ หน้า ส่วนคำแปลมี ๑๐๑ หน้า ในที่นี้ผู้แปลเรียกชื่อว่า “วิสุทธิมรรคคัณฐิบท” ตามคำลงท้ายของคัมภีร์กล่าวว่า วิสุทฺธิมคฺคคณฺฐิปทํ นิฏฺฐิตํ (จบวิสุทธิมรรคคัณฐิบท)

คัมภีร์แปลวิสุทธิมรรค

คัมภีร์แปลวิสุทธิมรรคเป็นภาษาพม่ามีหลายฉบับ ฉบับที่มีคำอธิบายและได้รับการยอมรับอย่างกว้างขวาง มี ๒ ฉบับ คือ

๑. วิสุทธิมรรคแปลพม่า

เป็นฉบับแปลพม่าทั้งหมด ไม่มีบาลีปนเพื่อให้ชาวพม่าทั่วไปอ่านเข้าใจได้ง่าย แปลโดยพระโสภณเถระ อดีตเจ้าสำนักมหาสียิตตา จังหวัดย่างกุ้ง ประเทศเมียนม่าร์ ฉบับนี้มีคำแปลสละสลวย และประกอบด้วยคำอธิบายโดยละเอียดตามข้อความในวิสุทธิ-มรรคมหาฎีกาและอรรถกถาฎีกาอื่นๆ จัดพิมพ์ครั้งที่ ๕ โดยสำนักมหาสียิตตาใน พ.ศ. ๒๕๕๒ มีทั้งหมด ๔ เล่ม

- เล่ม ๑ : ๔๕๙ หน้า
- เล่ม ๒ : ๗๐๒ หน้า
- เล่ม ๓ : ๔๖๔ หน้า
- เล่ม ๔ : ๗๓๐ หน้า

๒. วิสุทธิมรรคนิสสัย

ฉบับแปลบาลีและพม่าคำต่อคำเพื่อให้ผู้ศึกษาบาลีเห็นศัพท์และคำแปลควบคู่กันไป มีคำอธิบายจากวิสุทธิมรรคมหาฎีกา จูฬฎีกา และคัณฐิบทตามสมควร จัดพิมพ์โดย

โรงพิมพ์กรมการศาสนาใน พ.ศ. ๒๕๐๙ มีทั้งหมด ๕ เล่ม

- เล่ม ๑ : ๕๒๐ หน้า - เล่ม ๒ : ๕๔๘ หน้า
- เล่ม ๓ : ๔๕๒ หน้า - เล่ม ๔ : ๒๖๗ หน้า
- เล่ม ๕ : ๔๘๐ หน้า

คัมภีร์วิสุทธิมรรคที่แปลเป็นภาษาไทยมี ๔ ฉบับ คือ

๑. ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย

แปลโดย น.อ.เมฆ อำไพจริต พิมพ์ครั้งที่ ๘ โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๘ แบ่งออกเป็น ๓ ภาค คือ

- ภาค ๑
  ตอน ๑ : ๑๘๐ หน้า
  ตอน ๒ : ๓๒๒ หน้า
- ภาค ๒
  ตอน ๑ : ๒๖๕ หน้า
  ตอน ๒ : ๒๖๓ หน้า
- ภาค ๓ : ๓๖๕ หน้า

๒. ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

แปลโดยฝ่ายคัมภีร์พุทธศาสน์ กองวิชาการ พิมพ์ครั้งที่ ๑ โรงพิมพ์มหาจุฬาฯ พ.ศ. ๒๕๕๕ มีทั้งหมด ๒ เล่ม

- เล่ม ๑ : ๕๕๑ หน้า - เล่ม ๒ : ๕๔๐ หน้า

๓. ฉบับวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์

แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ) พิมพ์ครั้งที่ ๑๐ บริษัทธนาเพลส จำกัด พ.ศ. ๒๕๕๔

๔. ฉบับมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

แปลโดย อาจารย์ไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์ และอาจารย์สิริ เพ็ชรไชย ฉบับนี้มีทั้งบาลีและคำแปลควบคู่กันไป พิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๓๗ แบ่งออกเป็น ๕ ภาค

- ภาค ๑ : ๔๑๗ หน้า
- ภาค ๒ : ๓๘๔ หน้า
- ภาค ๓ : ๔๒๑ หน้า
- ภาค ๔ : ๕๐๒ หน้า
- ภาค ๕ : ๕๗๙ หน้า

แม้ฉบับแปลไทยจะมีแล้วหลายฉบับ แต่ยังคงขาดคำอธิบายตามหลักภาษาและหลักธรรมอย่างบริบูรณ์ ด้วยเหตุนั้น ผู้แปลจึงแปลและอธิบายคัมภีร์นี้ขึ้นใหม่โดยอาศัยคำอธิบายจากวิสุทธิมรรคมหาฎีกา จูฬฎีกา คัณฐิบท และคำอธิบายภาษาพม่าทั้งสองฉบับ

ผู้แปลหวังว่า คัมภีร์วิสุทธิมรรค ฉบับแปลและอธิบายในครั้งนี้ คงจะอำนวยประโยชน์เกื้อกูลแก่นักศึกษาเพื่อผลิตศาสนทายาทผู้รอบรู้หลักภาษาและหลักธรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งคัมภีร์นี้เป็นหลักสูตรสนามหลวงบาลีไทยในชั้น ป.ธ.๘ และ ป.ธ.๙ ซึ่งนักเรียนบาลีต้องศึกษาโดยละเอียด หากมีข้อบกพร่องใดอันเกิดจากความพลั้งเผลอของผู้แปลหรือเนื่องด้วยกระบวนการพิมพ์ ผู้แปลขอน้อมรับคำแนะนำจากท่านผู้รู้เพื่อนำมาปรับปรุงในโอกาสต่อไป

ผู้แปลขอบูชาบัวบาทของครูผู้ถ่ายทอดวิชาความรู้แก่ผู้แปลด้วยคัมภีร์นี้ คือ

๑. พระธัมมานันทะ อัครมหาบัณฑิต

อดีตเจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง ผู้สอนวิชาภาษาบาลีคือ ปทรูปสิทธิ-ปกรณ์ พาลาวตาร อภิธานัปปทีปิกา วุตโตทัยปกรณ์ และสุโพธาลังการ พร้อมทั้งพระวินัย และพระอภิธรรม

๒. พระอานันทปัณฑิตาภิวงศ์ อัครมหาบัณฑิต อภิธชมหารัฏฐคุรุ

อดีตเจ้าอาวาสวัดวิสุทธาราม พาราณสี จังหวัดแปร ผู้สอนวุตโตทัยปกรณ์

๓. พระวิจิตตสาระ อัครมหาบัณฑิต

อดีตรองเจ้าอาวาสวัดวิสุทธาราม พาราณสี จังหวัดแปร ผู้สอนคัมภีร์ปัฏฐาน

๔. พระนันโทภาสาภิวงศ์ อัครมหาบัณฑิต

อดีตรองเจ้าอาวาสวัดวิสุทธาราม พาราณสี จังหวัดแปร ผู้สอนคัมภีร์อภิธัมมัตถ-สังคหะ อภิธัมมัตถวิภาวินี กังขาวิตรณี และสมันตปาสาทิกา

๕. พระนันทวังสะ อัครมหาบัณฑิต

เจ้าอาวาสวัดวิสุทธาราม พาราณสี จังหวัดแปร ผู้สอนคัมภีร์ยมก ๕ ปกรณ์แรก

๖. พระอัคคญาณาภิวงศ์ อัครมหาบัณฑิต

เจ้าอาวาสวัดวิสุทธาราม ชเวโภงวุน จังหวัดมันดเลย์ ผู้สอนคัมภีร์กาตันตระ มุคธโพธะ สัททัตถเภทจินตา และกัจจายนสาระ

๗. พระโอมาวีราภิวงศ์

รองเจ้าอาวาสวัดวิสุทธาราม จังหวัดมันดเลย์ ผู้สอนปทรูปสิทธิปกรณ์

๘. พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต)

เจ้าอาวาสวัดราชโอรสาราม พระอารามหลวง กรุงเทพมหานคร ผู้สอนวิชาแต่งไทยเป็นมคธในหลักสูตร ป.ธ.๙

๙. พระราชปัญญาสุธี (อุทัย ญาโณทโย ป.ธ.๙)

ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดสร้อยทอง พระอารามหลวง กรุงเทพมหานคร ผู้สอนวิชาแต่งไทยเป็นมคธในหลักสูตร ป.ธ.๙

โดยเฉพาะอย่างยิ่ง พระโอมาวีราภิวงศ์ได้สอนวิธีย่อยสลายองค์ความรู้จากตำราให้ตกผลึกเป็นองค์ความรู้ใหม่ที่กระจ่างชัดเจน สามารถอธิบายความสั้นให้พิสดาร สรุปความพิสดารให้สั้นตรงประเด็น และคิดหาเหตุผลให้ตรงกับความเข้าใจของผู้แต่ง ที่จริงแล้วแม้ผู้แปลจะเคยเรียนปทรูปสิทธิปกรณ์จากหลวงพ่อธัมมานันทมหาเถระมาก่อน และได้เคยสอนคัมภีร์นี้เมื่อครั้งเป็นสามเณร ต่อเมื่อเรียนจากพระโอมาวีราภิวงศ์อีกรอบหนึ่งจึงพบว่า สิ่งที่ได้เรียนรู้มานั้นเป็นเพียงพื้นฐานทั่วไปของหลักภาษา ยังมีหลักภาษาที่ละเอียดลึกซึ้งอีกมากมายที่นักเรียนควรเข้าใจ จึงแต่งปทรูปสิทธิมัญชรี พาลาวตารมัญชรี

และคัมภีร์อื่นๆ เพื่อนำเสนอความรู้เหล่านั้น

ผู้แปลขออนุโมทนาขอบคุณ :-

พระมหาพิเชฏฐ์ กนฺตสีโล (ป.ธ.๙) : ผู้ช่วยตรวจแก้คำผิด

รศ.ดร.พรเพ็ญ เพชรสุขศิริ : ผู้ช่วยตรวจแก้คำผิด

คุณอุดมพร สิรสุทธิ : ผู้ช่วยตรวจแก้คำผิด ให้คำแนะนำอันเป็นประโยชน์ และจัดทำดรรชนีในหนังสือเล่มนี้

การบริจาคร่วมสร้างหนังสือธรรมะมีอานิสงส์มาก ทั้งนี้เพราะหนังสือธรรมะก็คือพระพุทธเจ้าผู้สามารถเทศน์และสั่งสอนเวไนยชนได้ จัดว่าเป็นการธำรงรักษาพระศาสนาและจุดประกายแห่งปัญญาแก่ปวงชน เหมือนการจุดประทีปในที่มืด และบอกทางแก่คนหลงทางเพื่อประโยชน์แก่มวลชนชั่วกาลนาน หนังสือที่ท่านทั้งหลายจัดพิมพ์เผยแพร่นี้จะนำไปมอบให้แก่สำนักเรียน ห้องสมุด และประชาชนทั่วไปที่สนใจใฝ่รู้ธรรมะ โดยไม่มีการจำหน่ายแต่อย่างใด

ขออนุโมทนากุศลจิตของท่านเจ้าภาพผู้อุปถัมภ์การแปล และจัดพิมพ์หนังสือนี้ไว้เป็นสมบัติในบวรพระพุทธศาสนา ขอให้ทุกท่านที่ได้บำเพ็ญบุญร่วมกันในครั้งนี้จงมีความสุขสวัสดี เจริญรุ่งเรืองในธรรมของพระอริยเจ้าทั้งปวง และบรรลุศานติสุขอันเป็นจุดมุ่งหมายของชาวพุทธโดยพลันเทอญ

พระคันธสาราภิวงศ์
วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง
เมษายน ๒๕๕๘

www.wattamaoh.org

tamaoh24@gmail.com

โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์

ความเป็นมา

แม้พระบรมศาสดาจะเสด็จดับขันธ์ปรินิพพานแล้ว พระธรรมวินัยซึ่งเป็นคำสั่งสอนของพระองค์ยังดำรงอยู่จนถึงปัจจุบันนี้ จึงกล่าวได้ว่าพระองค์ยังดำรงพระชนม์ชีพอยู่เพื่อโปรดเวไนยชนผู้ประพฤติตามคำสอน ทั้งคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาที่อธิบายพระไตรปิฎกซึ่งบุรพาจารย์รจนาไว้เพื่อให้อนุชนรุ่นหลังเข้าใจความหมายอย่างถูกต้องก็มีอยู่ครบถ้วน นับว่าเป็นโชคดีของชาวพุทธที่มีคัมภีร์ทางศาสนาบริบูรณ์

โดยเหตุที่พระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา จารึกด้วยภาษาบาลี คนในยุคนี้จึงไม่อาจเข้าใจความหมายได้ แม้ว่าในปัจจุบันจะมีคัมภีร์แปลพระไตรปิฎกและอรรถกถาแล้ว แต่ก็เป็นการแปลตามศัพท์เท่านั้น ไม่มีคำอธิบายเกี่ยวกับหลักภาษาและหลักธรรม ทำให้ผู้ที่ไม่มีความรู้ภาษาบาลีและพระอภิธรรมไม่อาจเข้าใจเนื้อหาได้อย่างถ่องแท้ ส่วนคัมภีร์ฎีกาแทบจะไม่มีแปลเป็นภาษาไทย

ดังนั้น การแปลและอธิบายคัมภีร์สำคัญทางศาสนาจึงเป็นศาสนกิจที่สำคัญมาก ทางวัดท่ามะโอได้ดำเนินการแปลคัมภีร์ครบ ๙ เล่มมี เนตติปกรณ์เป็นต้น ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๔๘ - ๒๕๕๔ บัดนี้ จะดำเนินการแปลและอธิบายคัมภีร์อีก ๑๒ เล่ม ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๕๔ - ๒๕๖๐

วัตถุประสงค์

- เพื่อการศึกษาค้นคว้าของพุทธศาสนิกชนทั่วไป
- เพื่อเป็นแหล่งข้อมูลความรู้ทางพระพุทธศาสนา

- เพื่อป้องกันสัทธรรมปฏิรูปที่อาจเกิดขึ้นจากการตีความผิดพลาด
- เพื่อสร้างมรดกธรรมไว้ในพระพุทธศาสนา
- เพื่อสร้างศาสนทายาทที่เพียบพร้อมทั้งด้านปริยัติและปฏิบัติ อันจะเป็นผู้สืบทอดพระศาสนาสืบไป

วิธีดำเนินงาน

คณะศิษย์ของวัดท่ามะโอที่ได้ศึกษาบาลีใหญ่ และมีความเชี่ยวชาญพระอภิธรรม ได้ร่วมกันดำเนินงานเพื่อให้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี โดยมีคณะกรรมการ ดังนี้ :-

คณะกรรมการแปล

- พระคันธสาราภิวงศ์ (ป.ธ.๙, ธรรมาจริยะ, อภิวังสะ, พธ.ด.)
- พระมหาประวัติ ถาวรจิตฺโต (ป.ธ.๗)
- อาจารย์จำรูญ ธรรมดา (ป.ธ.๕)
- อาจารย์เวทย์ บรรณกรกุล (ป.ธ.๙)
- อาจารย์บุญถนอม นพโสภณ (ป.ธ.๗)

คณะกรรมการฝ่ายอุปถัมภ์

- คุณหญิงจินตนา ตันติเวชกุล
- พ.อ.นพ.อณุศิษย์ พรมมาตย์
- รศ.ดร.พรเพ็ญ เพชรสุขศิริ
- คุณอุดมพร สิรสุทธิ
- คุณช่อพิภพ โอสถานุเคราะห์
- คุณสุวรรณา เตชะวิบูลย์
- คุณวัชรี พันธ์วุฒิกร
- คุณชวนชื่น ชีวะกานนท์
- ศ.พญ.ธัญญารัตน์ ธีรพรเลิศรัฐ
- คุณอมเรศ ศิลาอ่อน
- ผศ.มยุรี เจริญ
- คุณประสิทธิ์ศักดิ์ กลิ่นสุนทร
- คุณเสริมสุข ปัทมสถาน
- คุณสุกาญจนา ลิมปิสวัสดิ์
- คุณสมจิตร ธาราอริยกุล
- คุณสิเรียม ภักดีดำรงฤทธิ์

ระยะเวลา

ระยะเวลาในการแปลนั้น ใช้เวลาอย่างน้อย ๖ ปี ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๕๔-๒๕๖๐

งบประมาณ

จากการบริจาคโดยมีวัตถุประสงค์ของสาธุชนผู้ให้การสนับสนุนโครงการนี้

ประโยชน์ที่จะได้รับ

- ทำให้พุทธศาสนิกชนเข้าใจหลักธรรมอย่างถูกต้อง
- เป็นตำราค้นคว้าของผู้สนใจใฝ่รู้ในพระพุทธศาสนา
- ทำให้สัทธรรมปฏิรูปเสื่อมสูญไป
- ได้มรดกธรรมไว้ในพระพุทธศาสนา
- ได้ศาสนทายาทที่เพียบพร้อมด้วยปริยัติและปฏิบัติในพระศาสนา

คัมภีร์ในโครงการ

คัมภีร์ที่สำคัญในการแปลและอธิบายในโครงการ ๑๒ คัมภีร์ คือ

๑. พาลาวตาร เป็นตำราเรียนบาลีใหญ่ที่เข้าใจได้ง่ายและไม่พิสดารมากนัก มี ๑๒๖ หน้า

๒. กังขาวิตรณี คัมภีร์อรรถกถาที่แต่งอธิบายวินัยของภิกษุและภิกษุณี มี ๔๑๔ หน้า

๓. สัมโมหวิโนทนี คัมภีร์อธิบายวิภังค์ของพระอภิธรรมปิฎก มี ๕๗๒ หน้า

๔. ปัญจปกรณ์ คัมภีร์อธิบายกถาวัตถุ เป็นต้น ๕ คัมภีร์ของพระอภิธรรมปิฎก มี ๕๗๖ หน้า

๕. ปฏิสัมภิทามรรค คัมภีร์อธิบายวิปัสสนาญาณ ๑๖ และแนวทางในการบรรลุปฏิสัมภิทาญาณ ท่านพระสารีบุตรภาษิตไว้ นับเข้าในพระสุตตันตปิฎก สาวกภาษิต มี ๔๕๔ หน้า

๖. ปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถา (เล่ม ๑) คัมภีร์อธิบายปฏิสัมภิทามรรค มี ๔๐๑ หน้า

๗. ปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถา (เล่ม ๒) คัมภีร์อธิบายปฏิสัมภิทามรรค มี ๓๗๖ หน้า

๘. ปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถาคัณฐี คัมภีร์อธิบายปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถา มี ๔๐๒ หน้า

๙. วิสุทธิมรรค (เล่ม ๑) มี ๔๑๓ หน้า

๑๐. วิสุทธิมรรค (เล่ม ๒) มี ๔๐๓ หน้า

๑๑. วิสุทธิมรรคมหาฎีกา (เล่ม ๑) มี ๕๑๕ หน้า

๑๒. วิสุทธิมรรคมหาฎีกา (เล่ม ๒) มี ๕๙๑ หน้า

วจนารมฺโภ

๑. สิทฺธํ สีฆํ สมารทฺธํ นโม พุทฺธาย สาทรํ
ชินจกฺกํ จิรํ ฐาตุ อิทฺธํ ผีตํ สุนิมฺมลํ.

๒. วิสุทฺธิทายกํ พุทฺธํ มคฺคามคฺคสฺส โกวิทํ
วิสุทฺธิปาปกํ ธมฺมํ นเม สงฺฆํ วิสุทฺธิชํ.

๓. พุทฺธโฆสสมญฺเญน พุทฺธกปฺปยสสฺสินา
วิสุทฺธิมคฺโค วิสุทฺธิ- กามานํ สุทฺธิยา กโต.

๔. สุตฺตนฺต'มภิธมฺมญฺจ สุฏฺฐุ โอคยฺห วตฺตติ
อุปการาย โส สตฺถุ- วาณิยา สารเมสินํ.

๕. กามญฺจสฺส ปริวตฺตา ปุราตเนหิ สงฺขตา
ตถาปฺยาธุนิกานํ เต น โตเสนฺติ ยถิจฺฉิตํ.

๖. เตนายํ'ภินวา พฺยาขฺยา ลีนสารตฺถสูทนี
ฏีกาทิ'มวลมฺพิตฺวา มรมฺมนิสฺสยมฺปิ จ
โปราณาเจรวาทมฺปิ อหาเปนฺตี สมุพฺภวี.

๗. กโต เม ตรุปนฺตีนํ กุลปุตฺตาน นิสฺสโย
หิเตสีนํ หิตตฺถาย สาสนสฺส จ วุทฺธิยา.

๘. กลฺลํ วา ยทิวา'กลฺลํ วิภชฺช ปสฺสตํ สตํ
อนุปญฺญาปทาตา'ยํ เหหิติ หิตมาวหํ.

คนฺธสาราภิวํโส

พจนารมภ์

[๑] ขอนอบน้อมพระพุทธเจ้าโดยเคารพ ขอคัมภีร์ที่ปรารภไว้ดีจงสำเร็จโดยพลัน ขอพระพุทธศาสนาจงบริบูรณ์แพร่หลายไร้มลทิน ดำรงอยู่ตลอดกาลนาน

[๒] ขอนมัสการพระพุทธเจ้าผู้ประทานความหมดจด ผู้ชำนาญทางถูกและทางผิด พระธรรมที่ทำให้บรรลุความหมดจด และพระสงฆ์ผู้เกิดจากความหมดจด

[๓] พระเถระชื่อพระพุทธโฆสาจารย์ ผู้มีกิตติศัพท์เลื่องลือดุจพระพุทธเจ้า ได้ประพันธ์คัมภีร์วิสุทธิมรรคไว้เพื่อความหมดจดของผู้ต้องการ

[๔] คัมภีร์นั้นหยั่งลงสู่พระสุตตันตปิฎกและพระอภิธรรมปิฎก ดำเนินไปเพื่อเกื้อกูลแก่ผู้แสวงหาแก่นสารของพระพุทธพจน์

[๕] แม้คัมภีร์แปลของคัมภีร์นั้น ผู้รู้ในกาลก่อนได้ประพันธ์ไว้ แต่คัมภีร์เหล่านั้นไม่อาจทำให้คนในปัจจุบันพอใจได้ตามต้องการ

[๖] ดังนั้น คัมภีร์อธิบายความฉบับใหม่นี้ อันแสดงเนื้อความที่มีแก่นสารซึ่งยังไม่กระจ่างชัดเจน จึงปรากฏขึ้นโดยอาศัยคัมภีร์ฎีกาเป็นต้นและตำรานิสสัยพม่า ไม่สละความเห็นของบุรพาจารย์อีกด้วย

[๗] ข้าพเจ้าได้แต่งคัมภีร์อันเป็นที่อาศัยของกุลบุตรผู้เปรียบดั่งต้นไม้เล็ก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่กุลบุตรผู้ปรารถนาประโยชน์และเพื่อความเจริญรุ่งเรืองแห่งพระศาสนา

[๘] เมื่อสัตบุรุษจำแนกความผิดถูกแล้วพิจารณาดู คัมภีร์แปลที่ให้ความรู้อันเหมาะสมนี้จักนำประโยชน์เกื้อกูลมาให้

พระคันธสาราภิวงศ์

อักษรย่อชื่อคัมภีร์

คัมภีร์อ้างอิงที่เป็นพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาในหนังสือแปลและอธิบายเล่มนี้ใช้ฉบับมหาจุฬาฯ ทั้งหมดโดยอ้างเล่ม/ข้อ/หน้าของพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา เพื่อให้ผู้อ่านสามารถสืบค้นจากฉบับแปลไทยได้ ส่วนไวยากรณ์สันสกฤต คือ ปาณินิ กาศิกา และมหาภาษยะ อ้าง อัธยายะ/ปาทะ/สูตร คัมภีร์กาตันตระเป็นต้นอ้าง ปริจเฉท/สูตร อนึ่ง อักษรย่อชื่อคัมภีร์ในหนังสือเล่มนี้ใช้ตามสัญลักษณ์อักษรย่อฉบับล่าสุด ซึ่งบัญญัติไว้ในหลักสูตรมหาบัณฑิตและดุษฎีบัณฑิตของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ-ราชวิทยาลัยเป็นหลัก

(พระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา = เล่ม/ข้อ/หน้า)

พระวินัยปิฎก

วิ.มหา.	วินยปิฏก มหาวิภงฺคปาลิ
วิ.ภิกฺขุนี.	วินยปิฏก ภิกฺขุนีวิภงฺคปาลิ
วิ.ม.	วินยปิฏก มหาวคฺคปาลิ
วิ.จู.	วินยปิฏก จูฬวคฺคปาลิ
วิ.ป.	วินยปิฏก ปริวารวคฺคปาลิ

พระสุตตันตปิฎก

ที.สี.	ทีฆนิกาย สีลกฺขนฺธวคฺคปาลิ
ที.ม.	ทีฆนิกาย มหาวคฺคปาลิ
ที.ปา.	ทีฆนิกาย ปาฏิกวคฺคปาลิ

ม.มู.	มชฺฌิมนิกาย มูลปณฺณาสปาลิ
ม.ม.	มชฺฌิมนิกาย มชฺฌิมปณฺณาสปาลิ
ม.อุ.	มชฺฌิมนิกาย อุปริปณฺณาสปาลิ
สํ.ส.	สํยุตฺตนิกาย สคาถวคฺคปาลิ
สํ.นิ.	สํยุตฺตนิกาย นิทานวคฺคปาลิ
สํ.ข.	สํยุตฺตนิกาย ขนฺธวคฺคปาลิ
สํ.สฬา.	สํยุตฺตนิกาย สฬายตนวคฺคปาลิ
สํ.ม.	สํยุตฺตนิกาย มหาวคฺคปาลิ
องฺ.เอกก.	องฺคุตฺตรนิกาย เอกกนิปาต
องฺ.ทุก.	องฺคุตฺตรนิกาย ทุกนิปาตปาลิ
องฺ.ติก.	องฺคุตฺตรนิกาย ติกนิปาตปาลิ
องฺ.จตุกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย จตุกฺกนิปาตปาลิ
องฺ.ปญฺจก.	องฺคุตฺตรนิกาย ปญฺจกนิปาตปาลิ
องฺ.ฉกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย ฉกฺกนิปาตปาลิ
องฺ.สตฺตก.	องฺคุตฺตรนิกาย สตฺตกนิปาตปาลิ
องฺ.อฏฺฐก.	องฺคุตฺตรนิกาย อฏฺฐกนิปาตปาลิ
องฺ.นวก.	องฺคุตฺตรนิกาย นวกนิปาตปาลิ
องฺ.ทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย ทสกนิปาตปาลิ
องฺ.เอกาทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย เอกาทสกนิปาตปาลิ
ขุ.ขุ.	ขุทฺทกนิกาย ขุทฺทกปาฐปาลิ
ขุ.ธ.	ขุทฺทกนิกาย ธมฺมปทปาลิ
ขุ.อุ.	ขุทฺทกนิกาย อุทานปาลิ
ขุ.อิติ.	ขุทฺทกนิกาย อิติวุตฺตกปาลิ
ขุ.สุ.	ขุทฺทกนิกาย สุตฺตนิปาตปาลิ
ขุ.วิ.	ขุทฺทกนิกาย วิมานวตฺถุปาลิ
ขุ.เป.	ขุทฺทกนิกาย เปตวตฺถุปาลิ

ขุ.เถร.	ขุทฺทกนิกาย	เถรคาถาปาลิ
ขุ.เถรี.	ขุทฺทกนิกาย	เถรีคาถาปาลิ
ขุ.ชา.	ขุทฺทกนิกาย	ชาตกปาลิ
ขุ.ม.	ขุทฺทกนิกาย	มหานิทฺเทสปาลิ
ขุ.จู.	ขุทฺทกนิกาย	จูฬนิทฺเทสปาลิ
ขุ.ป.	ขุทฺทกนิกาย	ปฏิสมฺภิทามคฺคปาลิ
ขุ.อป.	ขุทฺทกนิกาย	อปทานปาลิ
ขุ.พุทฺธ.	ขุทฺทกนิกาย	พุทฺธวํสปาลิ
ขุ.จริยา.	ขุทฺทกนิกาย	จริยาปิฏกปาลิ

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สงฺ.	อภิธมฺมปิฏก	ธมฺมสงฺคณีปาลิ
อภิ.วิ.	อภิธมฺมปิฏก	วิภงฺคปาลิ
อภิ.ธา.	อภิธมฺมปิฏก	ธาตุกถาปาลิ
อภิ.ปุ.	อภิธมฺมปิฏก	ปุคฺคลปญฺญตฺติปาลิ
อภิ.ก.	อภิธมฺมปิฏก	กถาวตฺถุปาลิ
อภิ.ย.	อภิธมฺมปิฏก	ยมกปาลิ
อภิ.ป.	อภิธมฺมปิฏก	ปฏฺฐานปาลิ

ปกรณวิเสส

เนตฺติ.	เนตฺติปกรณ
เปฏโก.	เปฏโกปเทสปกรณ
มิลินฺท.	มิลินฺทปญฺหปกรณ
วิสุทฺธิ.	วิสุทฺธิมคฺคปกรณ
มหาวํส.	มหาวํสตารปกรณ

อรรถกถาพระวินัยปิฎก

วิ.มหา.อ.	สมนฺตปาสาทิกา มหาวิภงฺคอฏฺฐกถา
วิ.ภิกฺขุนี.อ.	สมนฺตปาสาทิกา ภิกฺขุนีวิภงฺคอฏฺฐกถา
วิ.ม.อ.	สมนฺตปาสาทิกา มหาวคฺคอฏฺฐกถา
วิ.จู.อ.	สมนฺตปาสาทิกา จูฬวคฺคอฏฺฐกถา
วิ.ป.อ.	สมนฺตปาสาทิกา ปริวารวคฺคอฏฺฐกถา

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

ที.สี.อ.	ทีฆนิกาย สุมงฺคลวิลาสินี สีลกฺขนฺธวคฺคอฏฺฐกถา
ที.ม.อ.	ทีฆนิกาย สุมงฺคลวิลาสินี มหาวคฺคอฏฺฐกถา
ที.ปา.อ.	ทีฆนิกาย สุมงฺคลวิลาสินี ปาฏิกวคฺคอฏฺฐกถา
ม.มู.อ.	มชฺฌิมนิกาย ปปญฺจสูทนี มูลปณฺณาสอฏฺฐกถา
ม.ม.อ.	มชฺฌิมนิกาย ปปญฺจสูทนี มชฺฌิมปณฺณาสอฏฺฐกถา
ม.อุ.อ.	มชฺฌิมนิกาย ปปญฺจสูทนี อุปริปณฺณาสอฏฺฐกถา
สํ.ส.อ.	สํยุตฺตนิกาย สารตฺถปกาสินี สคาถวคฺคอฏฺฐกถา
สํ.นิ.อ.	สํยุตฺตนิกาย สารตฺถปกาสินี นิทานวคฺคอฏฺฐกถา
สํ.ข.อ.	สํยุตฺตนิกาย สารตฺถปกาสินี ขนฺธวคฺคอฏฺฐกถา
สํ.สฬา.อ.	สํยุตฺตนิกาย สารตฺถปกาสินี สฬายตนวคฺคอฏฺฐกถา
สํ.ม.อ.	สํยุตฺตนิกาย สารตฺถปกาสินี มหาวคฺคอฏฺฐกถา
องฺ.เอกก.อ.	องฺคุตฺตรนิกาย มโนรถปูรณี เอกกนิปาตอฏฺฐกถา
องฺ.ทุก.อ.	องฺคุตฺตรนิกาย มโนรถปูรณี ทุกนิปาตอฏฺฐกถา
องฺ.ติก.อ.	องฺคุตฺตรนิกาย มโนรถปูรณี ติกนิปาตอฏฺฐกถา
องฺ.จตุกฺก.อ.	องฺคุตฺตรนิกาย มโนรถปูรณี จตุกฺกนิปาตอฏฺฐกถา
องฺ.ปญฺจก.อ.	องฺคุตฺตรนิกาย มโนรถปูรณี ปญฺจกนิปาตอฏฺฐกถา
องฺ.ฉกฺก.อ.	องฺคุตฺตรนิกาย มโนรถปูรณี ฉกฺกนิปาตอฏฺฐกถา

องฺ.สตฺตก.อ.	องฺคุตฺตรนิกาย มโนรถปูรณี สตฺตกนิปาตอฏฺจกถา
องฺ.อฏฺจก.อ.	องฺคุตฺตรนิกาย มโนรถปูรณี อฏฺจกนิปาตอฏฺจกถา
องฺ.นวก.อ.	องฺคุตฺตรนิกาย มโนรถปูรณี นวกนิปาตอฏฺจกถา
องฺ.ทสก.อ.	องฺคุตฺตรนิกาย มโนรถปูรณี ทสกนิปาตอฏฺจกถา
องฺ.เอกาทสก.อ.	องฺคุตฺตรนิกาย มโนรถปูรณี เอกาทสกนิปาตอฏฺจกถา
ขุ.ขุ.อ.	ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถโชติกา ขุทฺทกปาจอฏฺจกถา
ขุ.ธ.อ.	ขุทฺทกนิกาย ธมฺมปทอฏฺจกถา
ขุ.อุ.อ.	ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถทีปนี อุทานอฏฺจกถา
ขุ.อิติ.อ.	ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถทีปนี อิติวุตฺตกอฏฺจกถา
ขุ.สุ.อ.	ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถโชติกา สุตฺตนิปาตอฏฺจกถา
ขุ.วิ.อ.	ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถทีปนี วิมานวตฺถุอฏฺจกถา
ขุ.เป.อ.	ขุทฺทกนิกาย เปตวตฺถุอฏฺจกถา
ขุ.เถร.อ.	ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถทีปนี เถรคาถาอฏฺจกถา
ขุ.เถรี.อ.	ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถทีปนี เถรีคาถาอฏฺจกถา
ขุ.ชา.อ.	ขุทฺทกนิกาย ชาตกอฏฺจกถา
ขุ.ม.อ.	ขุทฺทกนิกาย สทฺธมฺมปฺปชฺโชติกา มหานิทฺเทสอฏฺจกถา
ขุ.จู.อ.	ขุทฺทกนิกาย สทฺธมฺมปฺปชฺโชติกา จูฬนิทฺเทสอฏฺจกถา
ขุ.ป.อ.	ขุทฺทกนิกาย สทฺธมฺมปฺปกาสินี ปฏิสมฺภิทามคฺคอฏฺจกถา
ขุ.อป.อ.	ขุทฺทกนิกาย วิสุทฺธชนวิลาสินี อปทานอฏฺจกถา
ขุ.พุทฺธ.อ.	ขุทฺทกนิกาย มธุรตฺถวิลาสินี พุทฺธวํสอฏฺจกถา
ขุ.จริยา.อ.	ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถทีปนี จริยาปิฏกอฏฺจกถา

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สงฺ.อ.	อภิธมฺมปิฏก ธมฺมสงฺคณี อฏฺจสาลินีอฏฺจกถา
อภิ.วิ.อ.	อภิธมฺมปิฏก วิภงฺค สมฺโมหวิโนทนีอฏฺจกถา

อภิ.ธา.อ.	อภิธมฺมปิฏก ปญฺจปกรณ ธาตุกถาอฏฺจกถา
อภิ.ปุ.อ.	อภิธมฺมปิฏก ปญฺจปกรณ ปุคฺคลปญฺญตฺติอฏฺจกถา
อภิ.ก.อ.	อภิธมฺมปิฏก ปญฺจปกรณ กถาวตฺถุอฏฺจกถา
อภิ.ย.	อภิธมฺมปิฏก ปญฺจปกรณ ยมกอฏฺจกถา
อภิ.ป.	อภิธมฺมปิฏก ปญฺจปกรณ ปฏฺจานอฏฺจกถา

อรรถกถาปกรณวิเสส

มิลินฺท.อ.	มิลินฺทปญฺหอฏฺจกถา
สงฺคห	อภิธมฺมตฺถสงฺคห
ขุทฺท.	ขุทฺทสิกฺขา
เนตฺติ.อ.	เนตฺติอฏฺจกถา
อภิ.วตาร	อภิธมฺมาวตาร
จตุภาณ.อ.	สารตฺถสมุจฺจย จตุภาณวารอฏฺจกถา

ฎีกาพระวินัยปิฎก

วชิร.ฎีกา	วชิรพุทฺธิฎีกา
สารตฺถ.ฎีกา	สารตฺถทีปนีฎีกา
วิมติ.ฎีกา	วิมติวิโนทนีฎีกา
กงฺขา.ฎีกา	กงฺขาวิตรณีปุราณฎีกา
กงฺขา.อภินวฎีกา	วินยตฺถมญฺชูสา กงฺขาวิตรณีอภินวฎีกา
วินย.ฎีกา	วินยาลงฺการฎีกา
วิ.ฎีกา	วินยวินิจฺฉยฎีกา
อุตฺตร.ฎีกา	อุตฺตรวินิจฺฉยฎีกา
ขุทฺท.ฎีกา	ขุทฺทสิกฺขาปุราณฎีกา
ขุทฺท.อภินวฎีกา	ขุทฺทสิกฺขาอภินวฎีกา
มูล.ฎีกา	มูลสิกฺขาปุราณฎีกา

ฎีกาพระสุตตันตปิฎก

ที.สี.ฎีกา	ทีฆนิกาย ลีนตฺถปกาสนี สีลกฺขนฺธวคฺคฎีกา
ที.สี.อภินวฎีกา	ทีฆนิกาย สาธุวิลาสินี สีลกฺขนฺธวคฺคอภินวฎีกา
ที.ม.ฎีกา	ทีฆนิกาย ลีนตฺถปกาสนี มหาวคฺคฎีกา
ที.ปา.ฎีกา	ทีฆนิกาย ลีนตฺถปกาสนี ปาฎิกวคฺคฎีกา
ม.มู.ฎีกา	มชฺฌิมนิกาย ลีนตฺถปกาสนี มูลปณฺณาสฎีกา
ม.ม.ฎีกา	มชฺฌิมนิกาย ลีนตฺถปกาสนี มชฺฌิมปณฺณาสฎีกา
ม.อุ.ฎีกา	มชฺฌิมนิกาย ลีนตฺถปกาสนี อุปริปณฺณาสฎีกา
สํ.ส.ฎีกา	สํยุตฺตนิกาย ลีนตฺถปกาสนี สคาถวคฺคฎีกา
สํ.นิ.ฎีกา	สํยุตฺตนิกาย ลีนตฺถปกาสนี นิทานวคฺคฎีกา
สํ.ข.ฎีกา	สํยุตฺตนิกาย ลีนตฺถปกาสนี ขนฺธวคฺคฎีกา
สํ.สฬา.ฎีกา	สํยุตฺตนิกาย ลีนตฺถปกาสนี สฬายตนวคฺคฎีกา
สํ.ม.ฎีกา	สํยุตฺตนิกาย ลีนตฺถปกาสนี มหาวคฺคฎีกา
องฺ.เอกก.ฎีกา	องฺคุตฺตรนิกาย เอกกนิปาตฎีกา
องฺ.ทุก.ฎีกา	องฺคุตฺตรนิกาย ทุกนิปาตฎีกา
องฺ.ติก.ฎีกา	องฺคุตฺตรนิกาย ติกนิปาตฎีกา
องฺ.จตุกฺก.ฎีกา	องฺคุตฺตรนิกาย จตุกฺกนิปาตฎีกา
องฺ.ปญฺจก.ฎีกา	องฺคุตฺตรนิกาย ปญฺจกนิปาตฎีกา
องฺ.ฉกฺก.ฎีกา	องฺคุตฺตรนิกาย ฉกฺกนิปาตฎีกา
องฺ.สตฺตก.ฎีกา	องฺคุตฺตรนิกาย สตฺตกนิปาตฎีกา
องฺ.อฏฺฐก.ฎีกา	องฺคุตฺตรนิกาย อฏฺฐกนิปาตฎีกา
องฺ.นวก.ฎีกา	องฺคุตฺตรนิกาย นวกนิปาตฎีกา
องฺ.ทสก.ฎีกา	องฺคุตฺตรนิกาย ทสกนิปาตฎีกา
องฺ.เอกาทสก.ฎีกา	องฺคุตฺตรนิกาย เอกาทสกนิปาตฎีกา
ขุ.ธ.ฎีกา	ธมฺมปทมหาฎีกา
ขุ.ธ.ฎีกา	ขุทฺทกนิกาย ธมฺมปทฎีกา

ฎีกาพระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สงฺ.มูลฎีกา	อภิธมฺมปิฎก ธมฺมสงฺคณีมูลฎีกา
อภิ.วิ.มูลฎีกา	อภิธมฺมปิฎก วิภงฺคมูลฎีกา
อภิ.ปญฺจ.มูลฎีกา	อภิธมฺมปิฎก ปญฺจปกรณมูลฎีกา
อภิ.สงฺ.อนุฎีกา	อภิธมฺมปิฎก ธมฺมสงฺคณีอนุฎีกา
อภิ.วิ.อนุฎีกา	อภิธมฺมปิฎก วิภงฺคอนุฎีกา
อภิ.ปญฺจ.อนุฎีกา	อภิธมฺมปิฎก ปญฺจปกรณอนุฎีกา
ม.ฎีกา	มณิทีปฎีกา
มธุ.ฎีกา	มธุสารตฺถทีปนีฎีกา

ฎีกาปกรณวิเสส

มิลินฺท.ฎีกา	มธุรตฺถปกาสินี มิลินฺทปญฺหฎีกา
วิสุทฺธิ.มหาฎีกา	ปรมตฺถมญฺชูสา วิสุทฺธิมคฺคมหาฎีกา
สงฺคห.ฎีกา	อภิธมฺมตฺถสงฺคหฎีกา
วิภาวินี	อภิธมฺมตฺถวิภาวินี
สงฺเขป.ฎีกา	สงฺเขปวณฺณนาฎีกา
มณิสาร.ฎีกา	มณิสารตฺถมญฺชูสาฎีกา
สงฺคห.ทีปนี	อภิธมฺมตฺถสงฺคหทีปนี
วิภาวินี.โยชนา	อภิธมฺมตฺถวิภาวินีฎีกาอตฺถโยชนา
ปรมตฺถ.ฎีกา	ปรมตฺถทีปนี อภิธมฺมตฺถสงฺคหมหาฎีกา
ปริ.ฎีกา	ปริตฺตฎีกา
นม.ฎีกา	นมกฺการฎีกา

คัมภีร์สัททาวิเสส

กจฺ.	กจฺจายนพฺยากรณ

โมคฺ.	โมคฺคลฺลานพฺยากรณ
รูป.	ปทรูปสิทฺธิปกรณ
นีติ.ปท.	สทฺทนีติปกรณ ปทมาลา
นีติ.ธาตุ.	สทฺทนีติปกรณ ธาตุมาลา
นีติ.สุตฺต.	สทฺทนีติปกรณ สุตฺตมาลา
พา.	พาลาวตาร
อภิธาน.	อภิธานปฺปทีปิกา
อภิธาน.ฏีกา	อภิธานปฺปทีปิกาฏีกา
อภิธาน.สูจิ	อภิธานปฺปทีปิกาสูจิ
นิรุตฺติ.	นิรุตฺติทีปนี
วุตฺโต.	วุตฺโตทยฉนฺโทปกรณ
สุโพธา.	สุโพธาลงฺการ
คนฺถา.	คนฺถาภรณ
สทฺท.จินฺตา	สทฺทตฺถเภทจินฺตา
สมฺพนฺธ.	สมฺพนฺธจินฺตา
สทฺท.ชาลินี	สทฺทสารตฺถชาลินี

สารบัญ

วิสุทธิมรรค

ปริจเฉทที่ ๕

ปริจเฉทที่ ๕

ปริจเฉทที่ ๖

ปริจเฉทที่ ๗

ปริจเฉทที่ ๔

ปฐวีกสิณนิทเทส : คำอธิบายปฐวีกสิณ

เลือกหาที่อยู่อันเหมาะสมแก่การเจริญสมาธิ

[๕๑] บัดนี้ จะอธิบายคำว่า สมาธิภาวนาย อนนุรูปํ วิหารํ ปหาย อนุรูเป วิหาเร วิหรนฺเตน (ละที่อยู่อันไม่เหมาะสมแก่การเจริญสมาธิแล้วอยู่ในที่อยู่อันเหมาะสม) ดังต่อไปนี้ :-

ผู้เพียรปฏิบัตินั้นที่อยู่สบายในวัดเดียวร่วมกับอาจารย์ ควรอยู่เรียนกรรมฐานให้เข้าใจชัดเจนในวัดนั้นแหละ ถ้าอยู่ไม่สบายในวัดนั้น ควรอยู่ในวัดอื่นที่เหมาะสมภายใน ๑ คาวุต กึ่งโยชน์ หรือราวโยชน์หนึ่ง

ระยะ ๑ คาวุต คือ ระยะเสียงโค้ร้อง = ๒,๕๖๐ วา, ๕.๑๒ ก.ม.

ระยะ ๑ โยชน์ คือ ๑๒.๗๓ ไมล์ หรือ ๒๐.๔๘ ก.ม.

ระยะทาง ๑ โยชน์ ปัจจุบันถือว่าเทียบได้กับ ๑๖ กิโลเมตร โดยวัดจากทางระหว่างราชคฤห์กับนาลันทา ซึ่งในคัมภีร์อรรถกถาของทีฆนิกาย (เล่ม ๑ ข้อ ๑ หน้า ๓๕) ระบุว่ามีระยะทาง ๑ โยชน์ เมื่อเทียบกับมาตราวัดของไทย คือ ๑๒ นิ้ว = ๑ คืบ, ๒ คืบ = ๑ ศอก, ๔ ศอก = ๑ วา, ๒๐ วา = ๑ เส้น, ๔๐๐ เส้น = ๑ โยชน์ ก็จะเท่ากับ ๑๖ กิโลเมตร แต่มาตราวัดสมัยพุทธกาลไม่เหมือนกับของไทย จึงควรนับจากมาตราวัดในสมัยก่อน จะทำให้ได้ระยะทางที่แน่นอน กล่าวคือ

๗ เมล็ดข้าวเปลือก	=	๑ นิ้ว
๑๒ นิ้ว	=	๑ คืบ
๒ คืบ	=	๑ ศอก
๗ ศอก	=	๑ ยัฏฐิ
๒๐ ยัฏฐิ	=	๑ อุสภะ

๘๐ อุสภะ	=	๑ คาวุต
๔ คาวุต	=	๑ โยชน์

ตามมาตราวัดข้างต้นนี้ ระยะทาง ๑ โยชน์เทียบได้กับ ๒๐.๔๘ ก.ม. หรือเทียบได้กับ ๑๒ ไมล์ ๕ เฟอร์ลอง ๕๔๐ ฟุต (เฟอร์ลอง คือ หน่วยระยะทาง ๒๒๐ หลา หรือ ๑ ส่วน ๘ ไมล์ = ๒๐๑ เมตร ภาษาอังกฤษใช้เป็น Furlong ใช้อักษรย่อว่า FUR) มีวิธีคูณดังนี้

๑ นิ้ว (บาลี) = ๐.๗๕ นิ้ว (สากล) เพราะเมล็ดข้าวเปลือกเรียงตามด้านกว้าง ๗ เมล็ด = ๐.๗๕ นิ้ว (สากล) หรือ ๓/๔ นิ้ว (สากล)

และ ๑ โยชน์ = ๔ คาวุต × ๘๐ อุสภะ × ๒๐ ยัฏฐิ × ๗ ศอก × ๒ คืบ × ๑๒ นิ้ว = ๑,๐๗๕,๒๐๐ นิ้ว (บาลี)

เพราะฉะนั้น ๑ โยชน์ = ๑,๐๗๕,๒๐๐ × ๐.๗๕ = ๘๐๖,๔๐๐ นิ้ว (สากล)

๖๓,๓๖๐ นิ้ว (สากล) = ๑ ไมล์

๑ โยชน์ = ๘๐๖,๔๐๐ นิ้ว (สากล) ÷ ๖๓,๓๖๐ นิ้ว = ๑๒.๗๓ ไมล์ (หรือ ๑๒ ไมล์ ๕ เฟอร์ลอง ๕๔๐ ฟุต)

๑ ไมล์ = ๑.๖๐๙ ก.ม.

๑๒.๗๓ ไมล์ = ๑๒.๗๓ × ๑.๖๐๙ = ๒๐.๔๘ ก.ม.

สรุปความว่า ๑ โยชน์ = ๑๒.๗๓ ไมล์ หรือ ๒๐.๔๘ ก.ม.

ดังข้อความว่า

ฉตฺตึส ปรมาณูน- เมโก'ณุ จ ฉตฺตึส เต
ตชฺชารี ตาปิ ฉตฺตึส รถเรณุ ฉตฺตึส เต.
ลิกฺขา ตา สตฺต อูกา ตา ธญฺญมาโสติ สตฺต เต
สตฺตงฺคุล'มมุทฺวิจฺฉ วิทตฺถิ ตา ทฺุเว สิยุํ.
รตนํ ตานิ สตฺเตว ยฏฺฐิ ตา วีสตู'สภํ
คาวุต'มุสภาสีติ โยชนํ จตุคาวุตํ.[๑]

---

[๑] อภิธาน. คาถา ๑๙๔-๙๖

“๓๖ ปรมาณู = ๑ อณู (เกลียวฝุ่นที่หมุนปรากฏในแสงแดดที่ลอดเข้าไปทางช่องผนังหรือช่องลูกดาล)

๓๖ อณู = ๑ ตัชชารี (ฝุ่นที่ลอยขึ้นข้างทางในที่วัวเดินผ่าน ทางคนเดิน และทางล้อ)

๓๖ ตัชชารี = ๑ รถเรณุ (ฝุ่นรถ, ฝุ่นที่ติดอยู่ในรถ)

๓๖ รถเรณุ = ๑ ลิกขา (ไข่เหา)

๗ ลิกขา = ๑ อูกา (ตัวเหา)

๗ อูกา = ๑ ธัญญมาส (เมล็ดข้าวเปลือก)

๗ ธัญญมาส = ๑ องคุลี (นิ้ว) = ๐.๗๕ นิ้ว (สากล) = ๑.๙๐๕ ซ.ม. [๑ นิ้ว (สากล) = ๒.๕๔ ซ.ม.]

๑๒ นิ้ว = ๑ วิทัตถิ (คืบ) = ๙ นิ้ว (สากล) = ๒๒.๘๖ ซ.ม.

๒ คืบ = ๑ รตนะ (ศอก) = ๒๔ นิ้ว (บาลี) = ๑๘ นิ้ว (สากล) = ๔๕.๗๒ ซ.ม.

๗ ศอก = ๑ ยัฏฐิ (ไม้วัดยาว ๗ ศอก) = ๑๖๘ นิ้ว (บาลี) = ๑๒๖ นิ้ว (สากล) = ๓.๒๐ เมตร

๒๐ ยัฏฐิ = ๑ อุสภะ (ระยะเสียงวัวจ่าฝูงร้อง) = ๓,๓๖๐ นิ้ว (บาลี) = ๒,๕๒๐ นิ้ว (สากล) = ๖๔.๐๐ เมตร

๘๐ อุสภะ = ๑ คาวุต (ระยะเสียงวัวตัวเมียร้อง) = ๒๖๘,๘๐๐ นิ้ว (บาลี) = ๒๐๑,๖๐๐ นิ้ว (สากล) = ๕.๑๒ ก.ม.

๔ คาวุต = ๑ โยชน์ = ๑,๐๗๕,๒๐๐ นิ้ว (บาลี) = ๘๐๖,๔๐๐ นิ้ว (สากล) = ๒๐.๔๘ ก.ม.

อย่างไรก็ตาม ปทรูปสิทธิฎีกากล่าวถึงมาตราวัดระยะทางโยชน์ไว้อีกอย่างหนึ่งว่า

ธนุปญฺจสตํ โกสํ จตุโกสญฺจ คาวุตํ
คาวุตานิ จ จตฺตาริ โยชนนฺติ ปวุจฺจติ.[๒]

“๕๐๐ ชั่วคันธนู (๒,๐๐๐ ศอก, ๒๕ เส้น)	=	๑ โกสะ (๑,๐๐๐ เมตร)
๔ โกสะ (๑๐๐ เส้น)	=	๑ คาวุต (๔,๐๐๐ เมตร)

---

[๒] รูป.ฏีกา สูตร ๒๘๗

๔ คาวุต (๔๐๐ เส้น) = ๑ โยชน์ (๑๖,๐๐๐ เมตร, ๑๖ ก.ม.)

ตามความเห็นนี้ ระยะ ๑ โยชน์เป็นระยะทางเท่ากับ ๑๖ ก.ม.

ประโยชน์ในการอยู่อย่างนั้นคือ เมื่อเกิดความสงสัยหรือหลงลืมในหัวข้อกรรมฐานบางประการ ภิกษุทำกิจวัตรในวัดแต่เช้าตรู่ [ออกจากวัด]แล้วเที่ยวบิณฑบาตในระหว่างทางไปถึงที่อยู่ของอาจารย์ในเวลาฉันภัตเสร็จ สอบถามกรรมฐานให้เข้าใจชัดเจนในสำนักของอาจารย์ในวันนั้น วันรุ่งขึ้นก็กราบลาอาจารย์แล้วออกเดินทางกลับ เที่ยวรับบิณฑบาตไปในระหว่างทาง ยังไม่ทันเหนื่อยก็กลับมาถึงที่อยู่ของตน

ส่วนภิกษุผู้ไม่ได้ที่อยู่อันสะดวกแม้ในระยะ ๑ โยชน์ ควรตัดปมที่เข้าใจยากทุกอย่างในกรรมฐาน เรียนรู้กรรมฐานให้เข้าใจชัดเจนด้วยการน้อมนึกแล้ว ไปอยู่ไกลก็ได้ จึงควรละวัดที่ไม่เหมาะสมแก่การเจริญสมาธิแล้วอยู่ในวัดที่เหมาะสม

วัดที่ไม่เหมาะสมแก่การเจริญสมาธิ

[๕๒] ในวัดที่เหมาะสมและไม่เหมาะสมเหล่านั้น :-

วัดที่ไม่เหมาะสม คือ วัดที่ประกอบด้วยโทษ ๑๘ ประการอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ :-

๑. วัดใหญ่ (มหตฺตํ)
๒. วัดใหม่ (นวตฺตํ)
๓. วัดเก่า (ชิณฺณตฺตํ)
๔. วัดติดทางหลวง (ปนฺถนิสฺสิตตฺตํ)
๕. วัดมีสระน้ำ (โสณฺฑี)
๖. วัดมีผัก (ปณฺณํ)
๗. วัดมีดอกไม้ (ปุปฺผํ)
๘. วัดมีผลไม้ (ผลํ)
๙. วัดมีคนขึ้นมาก (ปตฺถนียตา)

๑๐. วัดติดเมือง	(นครสนฺนิสฺสิตตา)
๑๑. วัดติดป่าไม้	(ทารุสนฺนิสฺสิตตา)
๑๒. วัดติดที่นา	(เขตฺตสนฺนิสฺสิตตา)
๑๓. วัดมีคนขัดแย้งกัน	(วิสภาคานํ ปุคฺคลานํ อตฺถิตา)
๑๔. วัดติดท่า	(ปฏฺฏนสนฺนิสฺสิตตา)
๑๕. วัดติดชายแดน	(ปจฺจนฺตสนฺนิสฺสิตตา)
๑๖. วัดติดพรหมแดน	(รชฺชสีมสนฺนิสฺสิตตา)
๑๗. วัดอันไม่เป็นที่สัปปายะ	(อสปฺปายตา)
๑๘. วัดที่หากัลยาณมิตรไม่ได้	(กลฺยาณมิตฺตานํ อลาโภ)

วัดที่ประกอบด้วยโทษ ๑๘ ประการอย่างใดอย่างหนึ่งเหล่านี้ ชื่อว่า วัดที่ไม่เหมาะสมแก่การเจริญสมาธิ ภิกษุไม่ควรอยู่ในวัดนั้น

๑. วัดใหญ่

ในวัดใหญ่มีภิกษุจำนวนมากต่างจิตต่างใจมารวมกันอยู่ ภิกษุเหล่านั้นไม่ทำกิจวัตร (มีการกวาดลานโพธิ์เป็นต้น) เพราะขัดแย้งกัน จึงไม่มีภิกษุกวาดลานโพธิ์เป็นต้น ไม่จัดตั้งน้ำฉันน้ำใช้ ภิกษุผู้เพียรปฏิบัตินี้อยู่ในวัดนั้นแล้ว ดำริว่าจักไปบิณฑบาตในโคจรคาม แล้วถือบาตรและจีวรออกไป ถ้าเห็นกิจวัตรยังไม่มีใครทำ หรือหม้อน้ำดื่มยังว่างเปล่า เมื่อเป็นเช่นนี้ เธอจะต้องทำกิจวัตร ตั้งน้ำดื่มไว้ เมื่อไม่ทำก็จะต้องอาบัติทุกกฏเพราะเสียวัตร

คำว่า อกโรนฺโต วตฺตเภเท ทุกฺกฏํ อาปชฺชติ (เมื่อไม่ทำก็จะต้องอาบัติทุกกฏเพราะการเสียวัตร) หมายความว่า วัตรที่มาในคัมภีร์มหาวรรคและจูฬวรรคมีอุปัชฌายวัตรเป็นต้น แม้พระพุทธเจ้าจะมิได้ระบุว่าภิกษุที่ไม่ทำจะต้องอาบัติไหน ก็พึงทราบว่าภิกษุนั้นต้องอาบัติทุกกฏ หมายความว่า การต้องอาบัติทุกกฏในเรื่องนี้ แม้จะไม่มีสิกขาบทบัญญัติไว้โดยตรง แต่หากภิกษุไม่กระทำตามที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้ทำด้วยคำว่า อยํ ตตฺถ สามีจิ (ข้อปฏิบัตินี้เป็นวัตรสมควรในภิกษุนั้น) เป็นต้น ถือว่าภิกษุนั้นต้องอาบัติทุกกฏเพราะเสียวัตร ทุกกฏดังกล่าวชื่อว่า วัตตเภททุกกฏ มี ๒ ประเภท คือ

๑. ทุกกฏที่ต้องเพราะไม่ทำตามพุทธานุญาตว่าควรทำ เช่น

กาลสฺเสว อุฏฺฐาย อุปาหนา โอมุญฺจิตฺวา เอกํสํ อุตฺตราสงฺคํ กริตฺวา ทนฺตกฏฺฐํ ทาตพฺพํ, มุโขทกํ ทาตพฺพํ, อาสนํ ปญฺญาเปตพฺพํ.[๒]

"สัทธิวิหาริกพึงลุกขึ้นแต่เช้าตรู่ ถอดรองเท้า ห่มอุตตราสงค์เฉวียงบ่าข้างหนึ่ง ถวายไม้ชำระฟัน น้ำล้างหน้า ปูอาสนะ"

๒. ทุกกฏที่ต้องเพราะฝืนทำสิ่งที่พระพุทธเจ้าทรงห้ามไว้ว่าไม่ควรทำ เช่น

น อุปชฺฌายสฺส ภณมานสฺส อนฺตรนฺตรา กถา โอปาเตตพฺพา.[๓]

"เมื่ออุปัชฌาย์กำลังกล่าว ไม่พึงกล่าวสอดขึ้นในระหว่าง"

ดังคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาว่า

อคิลาเนน หิ สทฺธิวิหาริเกน สฏฺฐิวสฺเสนปิ สพฺพํ อุปชฺฌายวตฺตํ กาตพฺพํ. อนาทเรน อกโรนฺตสฺส วตฺตเภเท ทุกฺกฏํ. น-การปฏิสํยุตฺเตสุ ปน ปเทสุ คิลานสฺสปิ ปฏิกฺขิตฺตกิริยํ กโรนฺตสฺส ทุกฺกฏเมว.[๔]

"สัทธิวิหาริกผู้ไม่เจ็บไข้ แม้มีพรรษา ๖๐ ก็ควรทำอุปัชฌายวัตรทุกอย่าง เมื่อไม่ทำโดยไม่เอื้อเฟื้อ จะต้องทุกกฏเพราะเสียวัตร และเมื่อสัทธิวิหาริกผู้เป็นไข้ทำกิริยาที่ทรงห้ามในบททั้งหลายที่มีอักษรว่า 'ไม่' กำกับอยู่ ก็เป็นทุกกฏเหมือนกัน"

อิโต ปฏฺฐาย จ ปน ยตฺถ ยตฺถ นกาเรน ปฏิเสโธ กริยติ, สพฺพตฺถ ทุกฺกฏาปตฺติ เวทิตพฺพา. อยญฺหิ ขนฺธกธมฺมตา.[๕]

"อนึ่ง ตั้งแต่สิกขาบทที่เริ่มจาก น อุปชฺฌายสฺส เป็นต้นนี้ การปฏิเสธด้วย น อักษร ย่อมกระทำไว้ในสิกขาบทใดๆ พึงทราบอาบัติทุกกฏในสิกขาบทนั้นๆ ทั้งหมด โดยแท้จริงแล้ว ข้อนี้เป็นธรรมเนียมของคัมภีร์ขันธกะ [คือ คัมภีร์มหาวรรคและจูฬวรรค]"

ยตฺถ ยตฺถ นกาเรน ปฏิเสโธ กรียติ
ตตฺถ ตตฺถ ทุกฺกฏนฺติ อยํ ขนฺธกธมฺมตา.[๖]

---

[๒] วิ.ม. ๔/๖๖/๕๙ [๓] วิ.ม. ๔/๖๖/๕๙ [๔] วิ.ม.อ. ๓/๖๖/๓๖

[๕] วิ.ม.อ. ๓/๖๖๓๔ [๖] มหาวรรคภาสาฎีกา ๑/๑๐๐

"การปฏิเสธด้วย น อักษรย่อมกระทำไว้ในสิกขาบทใดๆ พึงทราบอาบัติทุกกฏในสิกขาบทนั้นๆ ข้อนี้เป็นธรรมเนียมของขันธกะ"

อนึ่ง ในคัมภีร์ขุททสิกขาและฎีกาใหม่ได้กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

คิลาเนสุ อุปฏฺเฐยฺย วุฏฺฐานํ เนส'มาคเม
วตฺตเภเทน สพฺพตฺถ อนาทเรน ทุกฺกฏํ.[๔]

"ภิกษุควรดูแลอุปัชฌาย์และอาจารย์ผู้อาพาธ ควรรอคอยการทุเลาของท่านเหล่านั้น อาบัติทุกกฏย่อมมีเพราะเสียวัตรในทุกแห่งโดยไม่เอื้อเฟื้อ"

อยญฺหิ ขนฺธกธมฺมตา "ยตฺถ นกาเรน ปฏิเสโธ, ตตฺถ ทุกฺกฏนฺติ.[๕]

"โดยแท้จริงแล้ว ข้อความนี้ว่า 'การปฏิเสธด้วย น อักษรย่อมกระทำไว้ในสิกขาบทใด พึงทราบอาบัติทุกกฏในสิกขาบทนั้น' เป็นธรรมเนียมของคัมภีร์ขันธกะ"

เมื่อเธอทำกิจวัตรอยู่ เวลาก็ล่วงเลยไป เธอเข้าไป[บิณฑบาต]สายมากก็ไม่ได้อะไรในเวลาที่ภิกษาหมดแล้ว แม้เธออยู่ในที่หลีกเร้นก็ฟุ้งซ่านด้วยเสียงพูดดังของภิกษุหนุ่มและสามเณร และด้วยการงานของสงฆ์

แต่วัดใหญ่ใดมีภิกษุทำกิจวัตรทุกอย่าง และไม่มีการรบกวนอย่างอื่น เธอควรอยู่ในวัดใหญ่เช่นนั้นได้

๒. วัดใหม่

ในวัดใหม่ มีการก่อสร้างมาก เมื่อเธอไม่ทำก็ถูกตำหนิ แต่ในวัดใดภิกษุทั้งหลายพูด[ให้โอกาส]อย่างนี้ว่า "ขอท่านบำเพ็ญสมณธรรมตามสบายเถิด พวกเราจะทำงานก่อสร้างเอง" เธอควรอยู่ในวัดใหม่เช่นนั้น

๓. วัดเก่า

ในวัดเก่า สิ่งที่จะต้องปฏิสังขรณ์มีมาก เมื่อไม่ซ่อมแซมแม้แต่เพียงที่อยู่ของตนเป็นอย่างต่ำ ก็จะถูกตำหนิ เมื่อมัวซ่อมแซมกรรมฐานก็เสื่อม

---

[๔] ขุทฺท. คาถา ๑๕๕

[๕] ขุทฺท.อภินวฏีกา คำอธิบายคาถา ๑๕๕

๔. วัดติดทางหลวง

ในวัดติดทางหลวง มักมีภิกษุอาคันตุกะมาพักทั้งกลางคืนและกลางวัน เมื่อภิกษุเหล่านั้นมาในเวลาวิกาล ภิกษุผู้เพียรปฏิบัติจะต้องให้ที่พักของตนแล้วไปอยู่ที่โคนไม้หรือแผ่นหิน แม้ในวันรุ่งขึ้นเธอก็อยู่อย่างนี้ ดังนั้น จึงไม่มีโอกาสปฏิบัติกรรมฐาน แต่ถ้าไม่มีการอยู่คับแคบเพราะภิกษุอาคันตุกะเช่นนี้ ก็ควรอยู่ในวัดติดทางหลวงนั้นได้

ประโยคว่า ยตฺถ ปน เอวรูโป อาคนฺตุกสมฺพาโธ น โหติ, ตตฺถ วิหาตพฺพํ ไทยนิยมแปลตามศัพท์ว่า "แต่ในวัดใดไม่มีการอยู่คับแคบเพราะภิกษุอาคันตุกะเช่นนี้ ภิกษุควรอยู่ในวัดติดทางหลวงนั้นได้" โดยแปลตามอนิยมศัพท์คือ ยตฺถ และนิยมศัพท์คือ ตตฺถ แต่วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๑ หน้า ๓๖๖) แปลโดยตัด ย และ ต ศัพท์ออกไป แล้วประกอบใช้คำว่า "ถ้า" เพื่อให้เข้าใจความได้ชัดเจน

๕. วัดมีสระน้ำ

สระน้ำ คือ สระโบกขรณีที่กรุด้วยหิน ในวัดนั้นมีมหาชนมาชุมนุมกันเพื่อตักน้ำ ศิษย์ของพระราชครูเถระที่อยู่ในเมืองก็มาย้อมจีวร เมื่อพวกเขาถามหาหม้อใส่น้ำย้อม ไม้กวน และรางไม้ใส่ผ้าย้อม เป็นต้น ภิกษุผู้เพียรปฏิบัติก็จะต้องบอกว่า อยู่ที่นี้บ้าง ที่โน้นบ้าง เธอจะเป็นผู้ขวนขวายอยู่เสมอทุกเวลาอย่างนี้

๖. วัดมีผัก

ในวัดที่มีใบผักนานาชนิด เมื่อภิกษุผู้เพียรปฏิบัติเรียนกรรมฐานแล้วนั่งบำเพ็ญเพียรอยู่ในที่พักกลางวัน พวกหญิงเก็บผักร้องเพลงเก็บผักอยู่ใกล้ๆ ย่อมรบกวนกรรมฐานด้วยเสียงที่เป็นข้าศึก

๗. วัดมีดอกไม้

แม้ในวัดที่มีกอไม้ดอกนานาพันธุ์บานสะพรั่ง ก็จะมีอุปสรรคเช่นนั้นเหมือนกัน

๘. วัดมีผลไม้

ในวัดที่มีไม้ผลนานาชนิด เช่น มะม่วง ชมพู่ ขนุน เป็นต้น คนที่ต้องการผลไม้จะพากันมาขอ เมื่อไม่ให้ พวกเขาก็โกรธ หรือหยิบฉวยโดยพลการ ภิกษุผู้เพียรปฏิบัติเดินจงกรมท่ามกลางวัดมาพบพวกเขาในเวลาเย็นก็พูดว่า "อุบาสกทั้งหลาย ทำไมพวกท่านจึงทำอย่างนี้" เขาก็จะด่าเอาตามชอบใจ ทั้งพยายามให้เธออยู่ไม่ได้[ในวัดนั้น]

๙. วัดมีคนขึ้นมาก

ในวัดมีคนขึ้นมากเหมือนวัดทักขิณคิรี วัดหัตถิกุจฉิ วัดเจติยคิรี และวัดจิตตลบรรพต ซึ่งชาวโลกเข้าใจ[ว่ามีพระอรหันต์มาก] ฝูงชนยกย่องภิกษุผู้อยู่ในวัดดังกล่าวว่า "ภิกษุนี้เป็นพระอรหันต์" จึงมาชุมนุมกันจากรอบทิศ ดังนั้น เธอจึงอยู่ไม่สบาย แต่ภิกษุที่อยู่สบายควรหลบไปที่อื่นในเวลากลางวันแล้วอยู่ในเวลากลางคืน

๑๐. วัดติดเมือง

ในวัดติดเมือง มีวิสภาคารมณ์ (อารมณ์ที่เป็นข้าศึก) มาปรากฏ แม้ทาสหญิงตักน้ำก็ถือหม้อน้ำเดินเสียดสีไป ไม่หลีกทางให้ แม้เจ้าใหญ่นายโตก็กั้นม่านนั่งอยู่กลางวัด

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๑ หน้า ๓๖๘) กล่าวว่า วิสภาคารมณ์ในที่นี้น่าจะหมายถึงสตรีที่เป็นเหตุเกิดราคะ เพราะเป็นฐานะที่กล่าวถึงภิกษุ อย่างไรก็ตาม วิสุทธิมรรคมหาฎีกาอธิบายว่า

"วิสภาคารมณ์คืออิฏฐารมณ์ (อารมณ์ที่น่าปรารถนา) และอนิฏฐารมณ์ (อารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา) ดังจะเห็นได้ว่า ท่านกล่าวว่า ฆเฏหิ นิฆํสนฺติโย (ถือหม้อน้ำเดินเสียดสีไป) เป็นต้นเพื่อแสดงอนิฏฐารมณ์"[๗]

---

[๗] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๕๒/๑๖๓

๑๑. วัดติดป่าไม้

ในวัดติดป่าไม้ที่มีฟืนและต้นไม้ที่ใช้เป็นอุปกรณ์สร้างบ้าน พวกหญิงเก็บฟืนย่อมทำการรบกวนเหมือนพวกหญิงเก็บผักและหญิงเก็บดอกไม้ที่กล่าวมาก่อน ชาวบ้านมาตัดต้นไม้ในวัดโดยคิดว่า "เราตัดต้นไม้แล้วจักสร้างบ้าน" ถ้าภิกษุผู้เพียรปฏิบัติเดินออกจากเรือนบำเพ็ญเพียรไปท่ามกลางวัดแล้วพบพวกเขาในเวลาเย็นก็พูดว่า "อุบาสกทั้งหลายทำไมพวกท่านจึงทำอย่างนี้" เขาก็จะด่าเอาตามชอบใจ ทั้งพยายามให้เธออยู่ไม่ได้[ในวัดนั้น]

คำว่า ปธานฆร (เรือนบำเพ็ญเพียร) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปธานสฺส อนุรูปํ ฆรํ ปธานฆรํ = เรือนที่สมควรแก่ความเพียร ชื่อว่า ปธานฆระ (มัชเฌโลปีจตุตถีตัปปุริสสมาส)

ดังข้อความว่า

ปธานฆรนฺติ ภาวนานุโยควเสน วีริยารมฺภสฺส อนุรูปํ วิวิตฺตเสนาสนํ.[๘]

"คำว่า ปธานฆรํ (เรือนบำเพ็ญเพียร) คือ ที่พักอันสงัดที่สมควรแก่การปรารภความเพียรด้วยการเจริญภาวนา"

๑๒. วัดติดที่นา

ในวัดติดที่นา มีนาล้อมรอบ ชาวบ้านทำลานข้าวไว้ตรงกลางวัดแล้วนวดข้าวนอนที่หน้ามุข และทำการรบกวนอย่างอื่นเป็นอันมาก แม้ในวัดที่มีนาเป็นสมบัติของสงฆ์หมู่ใหญ่ คนวัดจึงกันฝูงวัวของชาวบ้าน[ไม่ให้มากินข้าวกล้าของวัด] ปิดกั้นทางน้ำชาวบ้านถือเอารวงข้าวไปแสดงแก่สงฆ์ว่า "ขอพระคุณท่านจงดูการกระทำของคนวัดของพระคุณท่านเถิด" ภิกษุจึงจำต้องไปยังประตูวังของพระราชาหรืออำมาตย์เพราะเหตุนั้นๆ แม้วัดดังกล่าวก็นับเข้าในวัดติดที่นา

---

[๘] สารตฺถ.ฏีกา ๑/๑๗๓-๗๔

๑๓. วัดมีคนขัดแย้งกัน

วัดมีคนขัดแย้งกัน คือ วัดที่มีภิกษุที่เป็นศัตรูไม่ลงรอยกันพำนักอยู่ ภิกษุดังกล่าวทะเลาะกันอยู่ เมื่อถูกห้ามปรามว่า “ท่านขอรับ ท่านอย่าทำอย่างนี้” ก็พูดว่า “พวกเราเป็นคนชั่วตั้งแต่เวลาที่ภิกษุผู้ทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตรนี้มาถึง”

๑๔. วัดติดท่า

แม้ในวัดติดท่าน้ำหรือท่าบก (มีที่พักเกวียนเป็นต้น) ชาวบ้านมาทางเรือและเกวียนอยู่เสมอ ย่อมรบกวนทำให้อยู่ลำบากโดยขอว่า “โปรดให้ที่พัก น้ำดื่ม เกลือ”

๑๕. วัดติดชายแดน

ในวัดติดชายแดน ชาวบ้านมักไม่เลื่อมใสในพระไตรรัตน์มีพระพุทธเจ้าเป็นต้น

๑๖. วัดติดพรหมแดน

ในวัดติดพรหมแดนอาจมีราชภัยได้ ดังจะเห็นได้ว่า พระราชาองค์หนึ่งถือว่ายังไม่อยู่ในอำนาจของเรา จึงให้รุกรานพรหมแดนนั้น อีกองค์หนึ่งถือว่ายังไม่อยู่ในอำนาจของเรา จึงให้รุกรานเช่นกัน ภิกษุนี้อยู่ในพรหมแดนนั้นเที่ยวไปในแว่นแคว้นของพระราชาพระองค์นี้บ้าง ของพระราชาพระองค์นั้นบ้าง เมื่อเป็นเช่นนี้ ราชบุรุษเข้าใจผิดว่า “ภิกษุนี้เป็นจารบุรุษ” จึงทำให้ย่อยยับไป

๑๗. วัดอันไม่เป็นที่สัปปายะ

วัดอันไม่เป็นที่สัปปายะ คือ วัดที่อยู่ไม่สบายเพราะมีวิสภาคารมณ์คือรูปเป็นต้นรบกวน หรือเพราะถูกอมนุษย์ยึดครอง เรื่องของการไม่เป็นที่สัปปายะนั้นมีดังนี้ ได้ยินมา

ว่า พระเถระรูปหนึ่งอยู่ในป่า ครั้งนั้นยักษิณีตนหนึ่งยืนขับร้องใกล้ประตูบรรณศาลาของท่าน พระเถระจึงออกมายืนที่ประตู ยักษิณีเลื่อนไปขับร้องที่ต้นทางจงกรม พระเถระได้ตามไปที่ต้นทางจงกรม ยักษิณีได้เลื่อนไปยืนขับร้องใกล้ปากเหวลึกร้อยชั่วคน พระเถระจึงกลับ ทันใดนั้นยักษิณีรีบวิ่งมาจับท่านแล้วพูดว่า "ท่านเจ้าข้า คนเช่นท่านถูกข้าจับกิน [มามากแล้ว] ไม่ใช่คนสองคน"

๑๘. วัดที่หากัลยาณมิตรไม่ได้

วัดที่หากัลยาณมิตรไม่ได้ หมายความว่า ในวัดที่ไม่อาจหากัลยาณมิตร คือ อาจารย์หรือผู้เสมอกับอาจารย์ อุปัชฌาย์หรือผู้เสมอกับอุปัชฌาย์ได้ การหากัลยาณมิตรในวัดดังกล่าวไม่ได้นั้นจัดเป็นโทษอันใหญ่หลวง[ของการเจริญกรรมฐาน]

โดยประการดังนี้ พึงทราบว่า วัดที่ประกอบด้วยโทษ ๑๘ ประการอย่างใดอย่างหนึ่งเหล่านี้ ชื่อว่า วัดที่ไม่เหมาะสมแก่การเจริญสมาธิ ดังถ้อยคำในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลายว่า

มหาวาสํ นวาวาสํ ชราวาสญฺจ ปนฺถนึ
โสณฺฑึ ปณฺณญฺจ ปุปฺผญฺจ ผลํ ปตฺถิตเมว จ.
นครํ ทารุนา เขตฺตํ วิสภาเคน ปฏฺฏนํ
ปจฺจนฺตสีมาสปฺปายํ ยตฺถ มิตฺโต น ลพฺภติ.
อฏฺฐารเสตานิ ฐานานิ อิติ วิญฺญาย ปณฺฑิโต
อารกา ปริวชฺเชยฺย มคฺคํ สปฺปฏิภยํ ยถา.

"ผู้เพียรปฏิบัติทราบถึงสถานที่ ๑๘ แห่งเหล่านี้ คือ วัดใหญ่ วัดใหม่ วัดเก่า วัดติดทางหลวง วัดมีสระน้ำ วัดมีผัก วัดมีดอกไม้ วัดมีผลไม้ วัดมีคนขึ้นมาก วัดติดเมือง วัดติดป่าไม้ วัดติดที่นา วัดมีคนขัดแย้งกัน วัดติดท่า วัดติดชายแดน วัดติดพรหมแดน วัดอันไม่เป็นที่สัปปายะ และวัดที่หากัลยาณมิตรไม่ได้ พึงหลีกเว้นให้ห่างไกลเหมือนพ่อค้าหลีกเลี่ยงทางที่มีภัย"

ท่านประกอบใช้รูปนปุงสกลิงค์ว่า มหาวาสํ เป็นต้นตามวิเสสยะที่เป็นนปุงสกลิงค์ คือ จาน ศัพท์[๘]

วัดที่เหมาะสม

[๕๓] วัดที่เหมาะสม คือ วัดที่ประกอบด้วยองค์คุณ ๕ ประการ มีวัดที่ไม่ไกลไม่ใกล้นักจากโคจรคาม (หมู่บ้านบิณฑบาต) เป็นต้น ดังพระพุทธดำรัสว่า :-

กถญฺจ ภิกฺขเว เสนาสนํ ปญฺจงฺคสมนฺนาคตํ โหติ? อิธ ภิกฺขเว เสนาสนํ นาติทูรํ โหติ นาจฺจาสนฺนํ คมนาคมนสมฺปนฺนํ ทิวา อปฺปากิณฺณํ รตฺตึ อปฺปสทฺทํ อปฺปนิคฺโฆสํ, อปฺปฑํสมกสวาตาตปสรีสปสมฺผสฺสํ, ตสฺมึ โข ปน เสนาสเน วิหรนฺตสฺส อปฺปกสิเรเนว อุปฺปชฺชนฺติ จีวรปิณฺฑปาตเสนาสนคิลานปจฺจยเภสชฺชปริกฺขารา. ตสฺมึ โข ปน เสนาสเน เถรา ภิกฺขู วิหรนฺติ พหุสฺสุตา อาคตาคมา ธมฺมธรา วินยธรา มาติกาธรา, เต กาเลน กาลํ อุปสงฺกมิตฺวา ปริปุจฺฉติ ปริปญฺหติ "อิทํ ภนฺเต กถํ, อิมสฺส โก อตฺโถติ, ตสฺส เต อายสฺมนฺโต อวิวฏญฺเจว วิวรนฺติ, อนุตฺตานีกตญฺจ อุตฺตานีกโรนฺติ, อเนกวิหิเตสุ จ กงฺขฏฺฐานิเยสุ ธมฺเมสุ กงฺขํ ปฏิวิโนเทนฺติ. เอวํ โข ภิกฺขเว เสนาสนํ ปญฺจงฺคสมนฺนาคตํ โหติ.[๙]

"ภิกษุทั้งหลาย เสนาสนะที่ประกอบด้วยองค์คุณ ๕ ประการ เป็นอย่างไร คือ

๑. เสนาสนะในศาสนานี้ เป็นที่ไม่ไกลไม่ใกล้นักจากโคจรคาม มีทางไปมาสะดวก

๒. กลางวันไม่พลุกพล่าน กลางคืนเงียบสงัดไม่มีเสียงอึกทึก

๓. ไม่มีเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลานมากระทบขบกัด

๔. ภิกษุผู้เพียรปฏิบัติที่อยู่ในเสนาสนะนั้นได้รับปัจจัย ๔ ได้ง่าย คือ จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และบริขารยารักษาโรคของคนป่วย

---

[๘] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๕๒/๑๖๔

[๙] องฺ.ทสก. ๒๔/๑๑/๑๓

๕.พระเถระผู้มีความรู้ ทรงจำปริยัติได้แม่นยำ ทรงธรรม (พระสูตรและพระอภิธรรม) ทรงวินัย ทรงมาติกา (หัวข้อของพระสูตร พระอภิธรรม และพระวินัย) อยู่ในเสนาสนะนั้น ภิกษุเข้าไปหาท่านเหล่านั้นตามกาลอันควรแล้วไต่ถามสอบสวนว่า 'ท่านขอรับ บทนี้เป็นอย่างไร[โดยสัมพันธ์กับบทหน้าและบทหลัง] ความหมายของบทนี้คืออะไร' ท่านเหล่านั้นย่อมเปิดเผยข้อความที่ยังไม่เปิดเผย อธิบายข้อความที่ไม่ชัดเจนให้ชัดเจน และบรรเทาความสงสัยในธรรม (พระบาลี) ที่น่าสงสัย[เข้าใจยาก]เป็นอเนกประการ

เสนาสนะประกอบด้วยองค์คุณ ๕ ประการอย่างนี้"

คำว่า อปฺปากิณฺณ มาจาก อปฺป (ไม่มี) + อากิณฺณ (ความเกลื่อนกล่น) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- นตฺถิ อากิณฺณํ ยสฺมินฺติ อปฺปากิณฺณํ = เสนาสนะที่ไม่มีความเกลื่อนกล่น ชื่อว่า อัปปากิณณะ (สัตตมีพหุพพีหิสมาส)

อปฺป ศัพท์ในคำนี้มีความหมายว่า อภาว (ไม่มี) ดังข้อความว่า

อภาวตฺโถ หิ อยํ อปฺป-สทฺโท "อปฺปิจฺโฉติอาทีสุ วิย.[๑๐]

"โดยแท้จริงแล้ว อปฺป ศัพท์มีความหมายว่า อภาวะ ดังคำว่า อปฺปิจฺโฉ (ผู้ไม่ต้องการ) เป็นต้น"

แม้ อปฺป ศัพท์ในคำว่า อปฺปิจฺโฉ (ผู้ไม่ต้องการ), อปฺโปสฺสุกฺกา (ผู้ไม่ขวนขวาย), อปฺปฑํสมกสวาตาตปสรีสปสมฺผสฺโส (ไม่มีสัมผัสของเหลือบ ยุง ลม แดด และงู), อปฺปาพาโธ (ไม่มีโรค), อปฺปาตงฺโก (ไม่มีทุกข์) ก็มีความหมายว่า อภาวะ เช่นเดียวกัน ดังข้อความว่า

"อปฺปิจฺโฉ, อปฺปฑํสมกสวาตาตปสรีสปสมฺผสฺโส"ติเอวมาทีสุ วิย อปฺป-สทฺโท อภาวตฺโถติ อธิปฺปาเยนาห "อปฺปาพาโธติ อโรโค, อปฺปาตงฺโกติ นิทฺทุกฺโข"ติ. อปฺปตฺโถ วา

[๑๐] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๕๓/๑๖๔

อิธ ตตฺถาปิ อปฺป-สทฺโท ทฏฺฐพฺโพ. เอวญฺหิ "โย หิ คหปติ อิมํ ปูติกายํ ปริหรนฺโต มุหุตฺตมฺปิ อาโรคฺยํ ปฏิชาเนยฺย กิมญฺญตฺร พาลฺยาติ สุตฺตปทํ สมตฺถิตํ โหติ.[๑๑]

"ท่านกล่าวว่า อปฺปาพาโธติ อโรโค, อปฺปาตงฺโกติ นิทฺทุกฺโข (คำว่า อปฺปาพาโธ แปลว่า ไม่มีโรค คำว่า อปฺปาตงฺโก แปลว่า ไม่มีทุกข์) โดยมุ่งหมายว่า อปฺป ศัพท์มีความหมายว่า อภาว (ไม่มี) ดังคำว่า อปฺปิจฺโฉ (ผู้ไม่ต้องการ), อปฺปฑํสมกสวาตาตปสรีสปสมฺผสฺโส (ไม่มีสัมผัสของเหลือบ ยุง ลม แดด และงู) เป็นต้น

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบ อปฺป ศัพท์แม้ในบทนั้นว่ามีความหมายว่า อปฺป (น้อย) เมื่อเป็นเช่นนั้น จึงยืนยันบทในพระสูตรว่า คหบดี บุคคลใดรักษาร่างกายที่เน่าเปื่อยนี้อยู่ กล้าพูดรับรองความไม่มีโรคแม้เพียงชั่วครู่ จะมีเหตุอะไรเล่านอกไปจากความโง่เขลา"

อปฺโปสฺสุกฺกาติ อนุสฺสุกฺกา.[๑๒]

"คำว่า อปฺโปสฺสุกฺกา แปลว่า ไม่ขวนขวาย"

อนุสฺสุกฺกาติ ตสฺส ปหาตพฺพสฺส ปหาเน อุสฺสุกฺกรหิตา.[๑๓]

"คำว่า อนุสฺสุกฺกา (ไม่ขวนขวาย) หมายความว่า ปราศจากความขวนขวายในการกำจัดธรรมที่ควรกำจัดนั้น"

อปฺปาพาโธติ อโรโค.[๑๔]

"คำว่า อปฺปาพาโธ แปลว่า ไม่มีโรค"

อปฺปสทฺโท อภาวตฺโถ "อปฺปสทฺทสฺส ฯเปฯ โข ปนาติอาทีสุ วิยาติ อาห อโรโคติ.[๑๕]

"อปฺป ศัพท์มีความหมายว่า อภาว (ไม่มี) ดังคำว่า อปฺปสทฺทสฺส ฯเปฯ โข ปน เป็นต้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อโรโค (ไม่มีโรค)"

ผู้แปลเข้าใจว่า การเข้าไปหาพระเถระผู้มีความรู้แล้วไต่ถามสอบสวน ก็คือการสอบอารมณ์นั่นเอง เพราะการสอบอารมณ์คือการรายงานผลการปฏิบัติ ทำให้วิปัสสนาจารย์เข้าใจว่าผู้ปฏิบัติก้าวหน้าหรือไม่ ต้องแก้ไขหรือเพิ่มเติมอย่างไร อีกทั้งวิปัสสนาจารย์ยังให้

---

[๑๑] ม.อุ.ฏีกา ๓/๓๐๔/๑๗๑ [๑๒] ม.ม.อ. ๓/๑๕๑/๑๒๓ [๑๓] ม.ม.อ. ๓/๑๕๑/๘๙

[๑๔] ที.ปา.อ. ๓/๓๑๗/๒๒๗ [๑๕] ที.ปา.ฏีกา ๓/๓๑๗/๓๑๑.

กำลังใจผู้ปฏิบัติในขณะสอบอารมณ์อีกด้วย เมื่อผู้ปฏิบัติได้รับคำแนะนำที่ถูกต้อง และได้กำลังใจจากวิปัสสนาจารย์ จึงจะประสบความก้าวหน้าในการปฏิบัติได้ ดังนั้น การเข้าไปหาพระเถระดังกล่าวเพื่อไต่ถามสอบสวน ก็คือการสอบอารมณ์นั่นเอง ทั้งนี้เพราะสัมมาทิฏฐิคือวิปัสสนาได้รับการสนับสนุนจากองค์ ๕ ประการ จึงจะเจริญก้าวหน้า องค์ ๕ ประการเหล่านั้น คือ

๑. ศีล	เหมือนรั้วกั้นไม่ให้สัตว์เข้าไปกินพืชในนา
๒. ความรู้ (สุตะ)	เหมือนการรดน้ำ
๓. การสนทนาธรรม (สากัจฉา)	เหมือนการพรวนดิน
๔. สมถะ	เหมือนการกำจัดศัตรูพืช
๕. วิปัสสนา	เหมือนการปัดกวาดหยากไย่เพื่อทำให้ต้นไม้ได้รับอากาศและแสงแดดเพียงพอ

ดังข้อความว่า

อิธ ภิกฺขเว สมฺมาทิฏฺฐิ สีลานุคฺคหิตา จ โหติ, สุตานุคฺคหิตา จ โหติ, สากจฺฉานุคฺคหิตา จ โหติ, สมถานุคฺคหิตา จ โหติ, วิปสฺสนานุคฺคหิตา จ โหติ. อิเมหิ โข ภิกฺขเว ปญฺจหิ องฺเคหิ อนุคฺคหิตา สมฺมาทิฏฺฐิ เจโตวิมุตฺติผลา จ โหติ เจโตวิมุตฺติผลานิสํสา จ, ปญฺญาวิมุตฺติผลา จ โหติ ปญฺญาวิมุตฺติผลานิสํสา จาติ.[๑๖]

“ภิกษุทั้งหลาย สัมมาทิฏฐิ[คือวิปัสสนา]ในธรรมวินัยนี้ ได้รับสนับสนุนด้วยศีล ความรู้ การสนทนาธรรม สมถะ และวิปัสสนาแล้ว สัมมาทิฏฐิอันองค์ ๕ นี้สนับสนุนแล้ว ย่อมมีเจโตวิมุตติ (สมาธิที่ประกอบกับมรรคผล) เป็นผล มีเจโตวิมุตติเป็นผลานิสงส์ และมีปัญญาวิมุตติ (ผลญาณ) เป็นผล มีปัญญาวิมุตติเป็นผลานิสงส์”

คำว่า พหุสฺสุต (ผู้มีความรู้) คือ ได้ฟังพุทธวจนะมีสุตตะและเคยยะเป็นต้นไว้มาก มีรูปวิเคราะห์ว่า

---

[๑๖] องฺ.ปญฺจก. ๒๒/๒๕/๑๘

- พหุ สุตํ เอเตสนฺติ พหุสฺสุตา = ผู้มีพุทธวจนะอันตนสดับมาก ชื่อว่า พหุสสุตะ (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

คำว่า อาคตาคม (ทรงจำปริยัติได้แม่นยำ) มาจาก อาคต (มาด้วยการท่องจำคล่องปากและมาในสำนักของครูด้วยดี) + อาคม (ปริยัติธรรม) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อาคโต อาคโม เอเตสนฺติ อาคตาคมา = ผู้มีปริยัติธรรมที่มาแล้ว ชื่อว่า อาคตาคมะ (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

คำว่า ธมฺมธร (ทรงธรรม) คือ ทรงจำพระสูตรและพระอภิธรรม มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ธมฺมํ ธาเรนฺตีติ ธมฺมธรา = ผู้ทรงธรรม ชื่อว่า ธัมมธระ

(ธมฺม บทหน้า + ธร ธาตุ <ธารเณ = ทรงไว้> + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

คำว่า วินยธรา (ทรงวินัย) คือ ทรงจำพระวินัย มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วินยํ ธาเรนฺตีติ วินยธรา = ผู้ทรงวินัย ชื่อว่า วินยธระ

(วินย บทหน้า + ธร ธาตุ <ธารเณ = ทรงไว้> + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

คำว่า มาติกาธรา (ทรงมาติกา) คือ หัวข้อของพระสูตร พระอภิธรรม และพระวินัย มีรูปวิเคราะห์ว่า

- มาติกํ ธาเรนฺตีติ มาติกาธรา = ผู้ทรงมาติกา ชื่อว่า มาติกาธระ

(มาติกา บทหน้า + ธร ธาตุ <ธารเณ = ทรงไว้> + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

คำว่า ปริปุจฺฉติ (ไต่ถาม) คือ ไต่ถามธรรมในที่นั้นๆ

คำว่า ปริปญฺหติ (สอบสวน) คือ พิจารณ์เนื้อหาของธรรม[๑๗]

จบรายละเอียดของคำว่า สมาธิภาวนาย อนนุรูปํ วิหารํ ปหาย อนุรูเป วิหาเร วิหรนฺเตน (พึงออกจากวัดที่ไม่เหมาะสมแก่สมาธิภาวนาแล้วไปอยู่ในวัดที่เหมาะสม) เพียงเท่านี้

---

[๑๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๕๓/๑๖๔

ตัดเครื่องกังวลเล็กน้อย

[๕๔] ในคำว่า ขุทฺทกปลิโพธุปจฺเฉทํ กตฺวา (ตัดเครื่องกังวลเล็กน้อย) นั้น มีคำอธิบายดังต่อไปนี้

ผู้เพียรปฏิบัติที่อยู่ในวัดอันเหมาะสมอย่างนี้ ควรตัดเครื่องกังวลเล็กน้อยที่มีอยู่ คือ ควรโกนผม ตัดเล็บ และโกนหนวดเคราที่ยาว ควรทำการปะหรือชุนจีวรเก่า หรือย้อมจีวรสีซีดจาง ถ้าบาตรมีสนิมก็ควรระบม ควรชำระเสนาสนะมีเตียงและตั่งเป็นต้นให้สะอาด

จบรายละเอียดของคำว่า ขุทฺทกปลิโพธุปจฺเฉทํ กตฺวา (ตัดเครื่องกังวลเล็กน้อย) นั้นเพียงเท่านี้

วิธีเจริญภาวนา

[๕๕] บัดนี้ จะกล่าวถึงรายละเอียดของคำว่า สพฺพํ ภาวนาวิธานํ อปริหาเปนฺเตน ภาเวตพฺโพ (อย่าทำภาวนาวิธีทุกอย่างให้บกพร่อง พึงเจริญเถิด) นั้น โดยเนื่องด้วยกรรมฐานทั้งหมด [๔๐ อย่าง] เริ่มตั้งแต่ปฐวีกสิณเป็นลำดับแรก

วิธีเจริญปฐวีกสิณ

ภิกษุผู้ตัดเครื่องกังวลเล็กน้อยอย่างนี้แล้ว หลังอาหารกลับจากการบิณฑบาต บรรเทาความเมาอาหารแล้ว ควรนั่งตามสบายในสถานที่สงัด แล้วกำหนดเอา[อุคคห]นิมิตในดินที่ทำขึ้น หรือในดินที่เป็นเองตามปกติ ดังข้อความ[ในคัมภีร์มหาอรรถกถา]ว่า :-

"ผู้เพียรปฏิบัติที่กำหนดเอาปฐวีกสิณย่อมกำหนดเอา[อุคคห]นิมิตในดิน[ที่จะกล่าวต่อไป] คือ ในวงดินที่สร้างขึ้นหรือที่เป็นเองตามปกติมิได้สร้างขึ้น มีกำหนดไม่ใช่ไม่มีกำหนด มีขอบไม่ใช่ไม่มีขอบ มีรูปทรงกลมไม่ใช่ไม่กลม มีที่สุดไม่ใช่ไม่มีที่สุด ขนาดเท่ากระด้งหรือขัน

เธอถือเอา[อุคคห]นิมิตนั้นให้ดี (คือ เมื่อหลับตาน้อมนึกก็ปรากฏชัดเจน) ทรงจำได้แม่นยำ (คือ มีสติระลึกรู้เสมอ) จำแนกได้ชัดเจน (คือ ใส่ใจอยู่เสมอไม่ขาดช่วง) เธอถือเอา[อุคคห]นิมิตนั้นให้ดี ทรงจำได้แม่นยำ จำแนกได้ชัดเจน เห็นอานิสงส์ว่า อทฺธา อิมาย ปฏิปทาย ชรามรณมฺหา มุจฺจิสฺสามิ (เราจักพ้นไปจากชรามรณะด้วยปฏิปทานี้แน่แท้) สำคัญ[กสิณอารมณ์]เป็นรัตนะ จึงตั้งความเคารพนับถือเป็นอย่างดี ผูกจิตไว้ในอารมณ์[คืออุคคหนิมิต]นั้น เธอสงัดจากกาม ... เข้าถึงปฐมฌานอยู่”

แม้ในประโยคว่า ปถวีกสิณํ อุคฺคณฺหนฺโต ปถวิยํ นิมิตฺตํ คณฺหาติ ท่านจะประกอบใช้ ปถวี ศัพท์เป็นอิตถีลิงค์ แต่ในข้อความต่อมาว่า กเต, อกเต เป็นต้น ท่านประกอบใช้รูปนปุงสกลิงค์ตาม มณฺฑล ศัพท์ โดยเพิ่ม มณฺฑล ศัพท์ต่อท้าย ปถวี ศัพท์เป็นรูปว่า ปถวิมณฺฑล (วงกสิณ) ดังข้อความว่า

ปถวิยนฺติ วตฺวาปิ มณฺฑลาเปกฺขาย นปุํสกนิทฺเทโส.[๑๘]

“แม้ท่านจะกล่าวว่า ปถวิยํ (ในดิน) ก็แสดงเป็นนปุงสกลิงค์โดยมองหา มณฺฑล ศัพท์”

ตามหลักภาษาทั่วไป ปถวี ศัพท์ตามมาสู่ข้อความหลังได้ด้วยอธิการนัย คือ วิธีที่ตามมาจากข้างหน้าหรือข้างหลัง แม้ท่านจะเพิ่ม มณฺฑล ศัพท์เข้ามาเพื่อเปลี่ยนลิงค์เป็นรูปว่า ปถวิมณฺฑเล โดยเป็นวิเสสยะของ กเต เป็นต้น ก็ยังถือว่าบทนี้ตามมาจากบทหน้า เพราะบทที่เปลี่ยนแปลงบางส่วนยังนับว่าเป็นบทเดิม เนื่องจากใจความเดิมยังคงอยู่ ดังข้อความว่า

เอกเทสวิกตํ อนญฺญํว. [เอกเทสวิกฤตมนนฺยวตฺ.][๑๙]

“บทที่เปลี่ยนแปลงไปบางส่วน ย่อมเป็นเหมือนมิใช่บทอื่น”

ในคำว่า สานฺตเก (ส + อนฺตเก) แม้ อนฺต ศัพท์มักมีความหมายโดยทั่วไปว่า “ที่สุด” แต่ในที่นี้มีความหมายว่า ปริจฺเฉท หรือ สีมา (กำหนด, ขอบเขต) ดังข้อความว่า

---

[๑๘] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๕๕/๑๖๖

[๑๙] ปริภาเษนฺทุเสขร ข้อ ๓๗

สานฺตเกติ สอนฺตเก เอว, สปริจฺเฉเท เอวาติ อตฺโถ.[๒๐]

"คำว่า สานฺตเก ตัดบทเป็น สอนฺตเก แปลว่า มีกำหนดนั่นเทียว"

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาแสดงความหมายของ อนฺต ศัพท์ ๘ ประการ คือ

อนฺโต'นิตฺถี สมีเป จา- วสาเน ปทปูรเณ
เทหาวยเว โกฏฺจาเส นาสสีมาสุ ลามเก.[๒๑]

อนฺต ศัพท์ มิใช่อิตถีลิงค์ [ปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์] เป็นไปในความหมาย ๘ ประการ คือ ใกล้, ที่สุด, ทำบทให้เต็ม, อวัยวะของร่างกาย (ลำไส้ใหญ่), ส่วน, ความพินาศ, ขอบเขต และต่ำทราม"

คำว่า สานฺตก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อนฺเตน สห วตฺตตีติ สานฺตกํ = วงกสิณที่เป็นไปกับด้วยกำหนด, มีกำหนด ชื่อว่า สานตกะ

(สหบุรพบทพหุพพีหิสมาส ลง ก อาคมท้ายสมาส)

คำว่า อนนฺตก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- นตฺถิ อนฺตํ อสฺสาติ อนนฺตกํ = วงกสิณที่ไม่มีกำหนด ชื่อว่า อนันตกะ

(นนิบาตบุรพบทพหุพพีหิสมาส ลง ก อาคมท้ายสมาส)

คำว่า สโกฏิย มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สห โกฏินา ยํ วตฺตตีติ สโกฏิยํ = วงกสิณที่เป็นไปกับด้วยขอบ, มีขอบ ชื่อว่า สโกฏิยะ

(สหบุรพบทพหุพพีหิสมาส ลง ก อาคมท้ายสมาส แปลง ก เป็น ย)

คำว่า อโกฏิย มีรูปวิเคราะห์ว่า

- นตฺถิ โกฏิ อสฺสาติ อโกฏิยํ = วงกสิณที่ไม่มีขอบ ชื่อว่า อโกฏิยะ

(นนิบาตบุรพบทพหุพพีหิสมาส ลง ก อาคมท้ายสมาส แปลง ก เป็น ย)

---

[๒๐] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๕๕/๑๖๖

[๒๑] อภิธาน. คาถา ๗๙๑

คำว่า สวฏฺฏุม มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สห วฏฺฏุเมน ยํ วตฺตตีติ สวฏฺฏุมํ = วงกสิณที่เป็นไปกับด้วยรูปทรงกลม, มีรูปทรงกลม ชื่อว่า สวัฏฏุมะ (สหบุรพบทพหุพพีหิสมาส)

คำว่า อวฏฺฏุม มีรูปวิเคราะห์ว่า

- นตฺถิ วฏฺฏุมํ อสฺสาติ อวฏฺฏุมํ = วงกสิณที่ไม่มีรูปทรงกลม ชื่อว่า อวัฏฏุมะ (นนิบาตบุรพบทพหุพพีหิสมาส)

คำว่า สปริยนฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สห ปริยนฺเตน ยํ วตฺตตีติ สปริยนฺตํ = วงกสิณที่เป็นไปกับด้วยที่สุด, มีที่สุด ชื่อว่า สปริยันตะ (สหบุรพบทพหุพพีหิสมาส ลง ก อาคมท้ายสมาส)

คำว่า อปริยนฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- นตฺถิ ปริยนฺตํ อสฺสาติ อปริยนฺตํ = วงกสิณที่ไม่มีที่สุด ชื่อว่า อปริยันตะ

(นนิบาตบุรพบทพหุพพีหิสมาส)

คำว่า จิตฺตีการํ อุปฏฺฐเปตฺวา สมฺปิยายมาโน (จึงตั้งความเคารพนับถือเป็นอย่างดี) มิได้หมายถึงการเคารพวงกสิณด้วยการไหว้เป็นต้น แต่เป็นการตั้งจิตจดจ่ออย่างแน่วแน่ ไม่เพ่งกสิณอย่างผิวเผิน

คำว่า จิตฺตีการ มาจาก จิตฺตการ ศัพท์ แปลว่า “การกระทำไว้ในใจ” คือ ความเคารพ การบูชา และสักการะ ลง อี อาคมด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ์[๒๒] ว่า ยถาการหมิวณฺณาคโม ภูกเรสุ (ลง อิ วัณณะเป็นอาคมในเพราะ ภู และ กร ธาตุตามสมควร) คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กรณํ กาโร = การกระทำ ชื่อว่า การะ

(กร ธาตุ + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

---

[๒๒] สุตตมาลา สูตร ๑๓๓๘

- จิตฺเต กาโร จิตฺตีกาโร = การกระทำไว้ในใจ ชื่อว่า จิตตีการะ
  (สัตตมีตัปปุริสสมาส)

คำว่า สมฺปิยายมาน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สุฏฺฐุ ปิยายนํ สมฺปิโย = ความนับถือเป็นอย่างดี ชื่อว่า สัมปิยะ

(สํ บทหน้า + ปี ธาตุ <ตปฺปนกนฺตีสุ = เอิบอิ่ม, ชอบใจ> + ย ปัจจัยในภาวสาธนะ)

- สมฺปิยํ กโรตีติ สมฺปิยายมาโน = ผู้ทำความนับถือเป็นอย่างดี ชื่อว่า สัมปิยายมานะ

(สมฺปิย ศัพท์ + อาย ปัจจัยในความหมายว่า กระทำ + อ ปัจจัย + มาน ปัจจัย)

โดยทั่วไป ปิย ศัพท์มีความหมายว่า "ความรัก, ผู้เป็นที่รัก" เพราะมาจาก ปี ธาตุ แต่คำนี้ยังรวมไปถึงความหมายว่า สนิทสนม, พอใจ, นับถือ อีกด้วย ดังนั้น ในที่นี้จึงแปลว่า "นับถือ" ตามวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๑ หน้า ๓๗๕)

เจริญปฐวีกสิณที่เป็นเอง

ในพากย์นั้น มีคำอธิบายว่า ภิกษุใดเคยบวชในศาสนาหรือบวชเป็นฤษีแล้วทำฌาน ๔ หรือฌาน ๕ ในปฐวีกสิณให้บังเกิดขึ้นแม้ในอดีตชาติ เธอผู้มีบุญถึงพร้อมด้วยอุปนิสัย (เหตุอุปถัมภ์ที่มีกำลังคือสมถภาวนา) เช่นนั้น [อุคคห]นิมิตย่อมเกิดขึ้นได้ในดินที่เป็นเองตามปกติ คือ ในที่ดินที่ถูกไถไว้ หรือในลานข้าว เหมือนพระมัลลกเถระเป็นตัวอย่าง ได้ยินมาว่า เมื่อท่านขณะมองดูที่ดินที่ถูกไถ [อุคคห]นิมิตมีขนาดเท่าสถานที่มองดูนั้นได้เกิดขึ้น ท่านเจริญ[อุคคห]นิมิตแล้วได้บรรลุฌาน ๕ จึงเจริญวิปัสสนาที่มีฌานเป็นปทัฏฐานได้บรรลุอรหัตตผล

ข้อความว่า "ท่านเจริญ[อุคคห]นิมิตแล้ว" หมายความว่า เจริญอุคคหนิมิตให้บรรลุความเป็นปฏิภาคนิมิต หมายความว่า ทำให้ปฏิภาคนิมิตปรากฏนั่นเอง

คำว่า วิปสฺสนํ ปฏฺฐเปตฺวา (เจริญวิปัสสนา) แปลตามศัพท์ว่า “ยังวิปัสสนาให้ตั้งไว้” คือ ยังวิปัสสนาให้เกิดขึ้น กล่าวคือ เจริญวิปัสสนานั่นเอง เพราะ ปฏฺฐเปตฺวา มาจาก ป บทหน้า + ฐา ธาตุ (คตินิวตฺติมฺหิ = ห้ามการไป) + ณาเป การิตปัจจัย + ตฺวา ปัจจัย ดังข้อความว่า

ปฏฺฐเปมีติ ปฏฺฐเปตฺวา ปวตฺเตตฺวา กเถมิ.[๒๓]

คำว่า ปฏฺฐเปมิ (ตั้งไว้) หมายความว่า ดำรงไว้ คือ กล่าวทำให้เป็นไป”

ขยวยํ ปฏฺฐเปตฺวาติ วิปสฺสนํ อารภิตฺวา.[๒๔]

“คำว่า ขยวยํ ปฏฺฐเปตฺวา (ตั้งความเกิดดับ) หมายความว่า เจริญวิปัสสนา”

วิธีทำปฐวีกสิณที่ต้องสร้างขึ้น

ส่วนผู้เพียรปฏิบัติที่มิได้ทำบุญญาธิการ (บุญอันยิ่งใหญ่คือสมถภาวนา) ไว้อย่างนั้น ต้องสร้างปฐวีกสิณขึ้นเอง ไม่ให้ผิดวิธีเจริญกรรมฐานที่เรียนจากพระอาจารย์ หลีกเลี่ยงโทษของกสิณ ๔ ประการ คือ กสิณที่ปะปนกับดินสีเขียว สีเหลือง สีแดง และสีขาว ดังนั้นจึงควรทำกสิณด้วยดินเหนียวสีอรุณคล้ายกับดินเหนียว[ที่ริมฝั่ง]ในกระแสน้ำของแม่น้ำคงคา อย่าถือเอาดินเหนียวที่มีสีเขียวเป็นต้น และอย่าทำปฐวีกสิณนั้นไว้กลางวัดอันเป็นที่สามเณรเป็นต้นสัญจรไปมา ควรทำไว้ให้เคลื่อนที่ได้หรือติดประจำในที่มิดชิดท้ายวัด จะเป็นเงื้อมเขาหรือกระท่อมก็ได้

คำว่า คงฺคาวเห (ในกระแสน้ำของแม่น้ำคงคา) มีคำอธิบายในวิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า

“ได้ยินมาว่า แม่น้ำชื่อราวณะมีอยู่ที่เกาะสิงหล ดินเหนียวที่ริมฝั่งซึ่งถูกกระแสของแม่น้ำราวณะนั้นเซาะมีสีอรุณ ท่านจึงกล่าวหมายเฉพาะแม่น้ำราวณะนั้นว่า คงฺคาวเห มตฺติกาสทิสาย อรุณวณฺณาย (ด้วยดินเหนียวสีอรุณคล้ายกับดินเหนียว[ที่ริมฝั่ง]ในกระแสน้ำของแม่น้ำคงคา)[๒๕]

---

[๒๓] องฺ.จตุกฺก.อ. ๒/๑๗๒/๓๙๖

[๒๔] ม.อุ.ฎีกา ๓/๓๓/๓๖๒

[๒๕] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๕๕/๑๖๗

แม้คำว่า คงฺคา (แม่น้ำคงคา) จะเป็นชื่อเฉพาะของแม่น้ำใหญ่สายหนึ่งของประเทศอินเดีย แต่แม่น้ำสายอื่นที่ชาวฮินดูเชื่อว่าเป็นแม่น้ำที่ไหลมาจากสวรรค์และสามารถล้างบาปได้ ก็ชื่อว่าแม่น้ำคงคาโดยอ้อมเช่นเดียวกัน ดังนั้น แม่น้ำราวณะจึงเรียกว่าแม่น้ำคงคาในที่นี้

คำว่า คงฺคาวห มีรูปวิเคราะห์ว่า

- คงฺคาย วโห คงฺคาวโห = กระแสน้ำของแม่น้ำคงคา ชื่อว่า คังคาวหะ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

กสิณเคลื่อนที่ได้ ควรผูกผ้าเก่า ผืนหนัง หรือเสื่อหยาบเข้าที่ไม้สะดึง ๔ อัน แล้วเอาดินเหนียวที่เก็บเอารากหญ้า ก้อนกรวด และทรายออกแล้ว ขยำไว้เป็นอย่างดีแล้ว มาฉาบแต่งให้เป็นวงกลมได้ขนาดตามที่กล่าว (เท่ากระด้งหรือขัน) ลงบนผ้าเก่าเป็นต้นที่ผูกตรึงไว้นั้น ผู้ปฏิบัติควรวางกสิณดังกล่าวที่พื้นแล้วเพ่งดูในเวลาเริ่มบริกรรมเถิด

วิธีทำปฐวีกสิณติดอยู่กับที่

กสิณติดอยู่กับที่ พึงตอกหลักหลายๆ ต้นลงที่พื้นโดยลักษณะเหมือนฝักบัว แล้วใช้เถาวัลย์รัดตรึงทำไว้ ถ้าดินเหนียวสีอรุณนั้นไม่เพียงพอ ควรใส่ดินอื่นรองข้างล่าง แล้วเอาดินเหนียวสีอรุณที่ชำระดีแล้วมาใส่ทับข้างบน ทำวงกสิณกว้าง ๑ คืบ ๔ นิ้ว พระอรรถกถาจารย์หมายถึงขนาดดังกล่าว จึงกล่าวว่า สุปฺปมตฺตํ วา สราวมตฺตํ วา (ขนาดเท่ากระด้งหรือขัน) ส่วนคำว่า สานฺตเก โน อนนฺตเก (มีกำหนดไม่ใช่ไม่มีกำหนด) กล่าวไว้เพื่อแสดงว่าวงกสิณนั้นมีกำหนดขอบเขต

วิธีนั่งเพ่งปฐวีกสิณ

[๕๖] ด้วยเหตุดังกล่าว ภิกษุกำหนดขนาดที่กล่าวไว้อย่างนี้ (๑ คืบ ๔ นิ้ว) แล้ว ไม่ควรใช้เกรียงไม้ (มีไม้จันทน์เป็นต้น) ที่ก่อให้เกิดสีต่างกัน[กับสีอรุณ] ควรใช้เกรียง

หินขัดทำให้เรียบเสมอเหมือนหน้ากลอง แล้วปัดกวาดสถานที่นั้น สรงน้ำแล้วจึงกลับมานั่งบนตั่งที่ปูลาดไว้ราบเรียบ มีเท้าสูง ๑ คืบ ๔ นิ้ว ซึ่งตั้งเตรียมไว้ในสถานที่ห่าง [จากวงกสิณ] ๒ ศอก ๑ คืบ

ดังจะเห็นได้ว่า

ก. เมื่อผู้เพียรปฏิบัตินั่งไกลกว่านั้น กสิณจะไม่ปรากฏชัดเจน

ข. เมื่อนั่งใกล้กว่านั้นโทษของกสิณ (มีรอยฝ่ามือเป็นต้น) จะปรากฏให้เห็น

ค. เมื่อนั่งสูงกว่านั้นต้องน้อมคอลงดู (ก้มหน้าดู)

ฆ. เมื่อนั่งต่ำกว่านั้นก็จะปวดเข่า

ดังนั้น จึงควรนั่งตามนัยที่กล่าวมาแล้ว ครั้นแล้วควรพิจารณาถึงโทษในกามตามนัยว่า อปฺปสฺสาทา กามา (กามมีสุขน้อย) เป็นต้น เกิดความพอใจในปฐมฌานอันสลัดออกจากกามและเป็นเหตุพ้นไปจากทุกข์ทั้งปวง ทำปีติและปราโมทย์ให้บังเกิดขึ้นด้วยการระลึกถึงพระพุทธคุณ พระธรรมคุณ และพระสังฆคุณ มีความเคารพอย่างมั่นคงในข้อปฏิบัติว่า "เนกขัมมปฏิปทานี้ (ปฏิปทาเพื่อบรรลุฌานพร้อมทั้งอุปจารสมาธิ วิปัสสนา มรรค และผล) เป็นข้อปฏิบัติอันพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอริยสาวกทั้งปวงได้ปฏิบัติมาแล้ว" ก่อให้เกิดความอุตสาหะว่า "เราจักได้รับส่วนแห่งรสคือสุขที่เกิดจากวิเวก (มีจิตตวิเวกเป็นต้น) ด้วยข้อปฏิบัตินี้แน่แท้" แล้วลืมตาดูแต่พอดี เจริญภาวนากำหนดเอานิมิต[ในวงกสิณที่เห็นด้วยดวงตา]

ข้อความว่า "ควรพิจารณาถึงโทษในกาม" หมายถึง โทษของกามที่เป็นกิเลสกามคือความยินดีพอใจและวัตถุกามคือสิ่งที่น่ายินดีพอใจ

คำว่า อปฺปสฺสาทา กามา เป็นต้นพบในมูลปัณณาสก์ มหาทุกขขันธสูตร มีข้อความเต็มว่า

อปฺปสฺสาทา กามา พหุทุกฺขา พหุปายาสา. อาทีนโว เอตฺถ ภิยฺโย.[๒๖]

"กามมีสุขน้อย มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก มีโทษยิ่งใหญ่"

---

[๒๖] ม.มู. ๑๒/๑๗๗/๑๓๖

นอกจากนั้น ในอลคัททูปมสูตร[๒๗] ได้กล่าวถึงโทษของกามไว้ ๑๑ ประการ คือ

๑. อปฺปสฺสาทา กามา = กามมีสุขน้อย

๒. อฏฺฐิกงฺกลูปมา กามา = กามคุณเหมือนโครงกระดูก เพราะมีสุขน้อย หมายความว่า โครงกระดูกไม่มีเนื้อ ฉันใด กามคุณก็มีสุขเพียงเล็กน้อยเหมือนโครงกระดูกในทัศนคติของผู้มีปัญญา ฉันนั้น

๓. มํสเปสูปมา กามา = กามคุณเหมือนชิ้นเนื้อ เพราะเกี่ยวข้องกับคนจำนวนมาก หมายความว่า ชิ้นเนื้อเป็นที่แย่งชิงของเหยี่ยวและนกอินทรีย์เป็นต้น ฉันใด กามคุณก็เป็นสิ่งที่เกี่ยวข้องทั่วไปกับคนจำนวนมาก ไม่ใช่สมบัติของตนอย่างแท้จริง ฉันนั้น

๔. ติณุกฺกูปมา กามา = กามคุณเหมือนคบเพลิงหญ้า เพราะเผาไหม้ หมายความว่า คบเพลิงหญ้าเผาไหม้มือของคนจับ ฉันใด กามคุณก็เผาไหม้จิตของผู้เสพกามสุข ฉันนั้น

๕. องฺคารกาสูปมา กามา = เหมือนหลุมถ่านเพลิง เพราะร้อนแรงมาก หมายความว่า หลุมถ่านเพลิงเผาผลาญคนที่ตกลงในหลุม ฉันใด กามคุณก็เผาจิตของผู้เสพกามสุข ฉันนั้น

๖. สุปินกูปมา กามา = กามคุณเหมือนความฝัน เพราะปรากฏชั่วขณะเล็กน้อย หมายความว่า ความฝันเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นชั่วขณะแล้วหมดสิ้นไป ฉันใด กามสุขที่เกิดจากการเสพกามคุณก็ปรากฏชั่วขณะแล้วหมดสิ้นไป ฉันนั้น

๗. ยาจิตกูปมา กามา = กามคุณเหมือนของที่ขอยืมมา เพราะเป็นของยืมชั่วคราว หมายความว่า ของที่ยืมมาเป็นสิ่งที่เราต้องคืนให้เจ้าของ ฉันใด กามสุขเป็นสิ่งที่เราเสวยในเวลามีชีวิตอยู่เท่านั้น เมื่อเสียชีวิตแล้วก็ต้องคืนให้แก่มัจจุราช ฉันนั้น

๘. รุกฺขผลูปมา กามา = กามคุณเหมือนผลไม้คาต้น เพราะทำลายอวัยวะน้อยใหญ่ เหมือนคนตัดต้นไม้เพื่อผลไม้ หมายความว่า ผลไม้คาต้นย่อมถูกตัดทำลายเพราะคนต้องการผลไม้ ฉันใด คนที่ต้องการกามสุขก็ต้องยอมรับความทุกข์กายทุกข์ใจ ตลอดจนถึงการวิบัติของอวัยวะและชีวิตอันเนื่องด้วยการแสวงหาทรัพย์เป็นต้น ฉันนั้น

---

[๒๗] ม.มู. ๑๒/๒๓๔/๑๙๖-๙๗

๙. อสิสูนูปมา กามา = กามคุณเหมือนมีดและเขียงหั่นเนื้อ เพราะเป็นที่สับหั่น หมายความว่า เขียงหั่นเนื้อเป็นที่รองรับการเชือดเฉือนของมีดทุกอย่าง ฉันใด คนที่ต้องการเสพกามสุขก็ต้องได้รับทุกข์ต่างๆ อันเกิดจากกามคุณ ฉันนั้น (หรือ) เขียงหั่นเนื้อเป็นที่จบสิ้นชีวิตของเหล่าสัตว์ที่อยู่บนเขียง ฉันใด กามคุณก็เป็นที่หมดสิ้นไปของกุศลจิต ฉันนั้น

๑๐. สตฺติสูลูปมา กามา = กามคุณเหมือนหอกหลาว เพราะเสียบแทง หมายความว่า หอกหลาวเสียบแทงร่างกายให้เจ็บปวด ฉันใด กามคุณย่อมเสียบแทงจิตของผู้รู้โทษให้เจ็บปวด เพราะปิดกั้นกุศล ฉันนั้น

๑๑. สปฺปสิรูปมา กามา = กามคุณเหมือนหัวงู เพราะน่ากลัวน่าหวาดระแวง หมายความว่า หัวงูที่มีเขี้ยวเป็นสิ่งที่น่ากลัวน่าขยะแขยง กามคุณก็เป็นสิ่งที่น่ากลัวในทัศนคติของผู้มีปัญญา เพราะก่อให้เกิดความลำบากทางกายและใจเพื่อแสวงหาและครอบครองให้เป็นสมบัติของตน ฉันนั้น

ข้อความว่า "เจริญภาวนา" หมายความว่า เจริญการกำหนดเอานิมิตที่ดำเนินไปอย่างนั้น คือ เสพคุ้น กล่าวคือ ทำให้มาก

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา[๒๘] อธิบายว่า คำว่า เนกฺขมฺม ในประโยคว่า เนกฺขมฺเม ชาตาภิลาเสน (เกิดความพอใจในปฐมฌานอันสลัดออกจากกาม) แปลว่า "ปฐมฌาน" ส่วนเนกฺขมฺม ศัพท์ในประโยคนี้ว่า อยํ เนกฺขมฺมปฏิปทา (เนกขัมมปฏิปทานี้) หมายถึง ฌานพร้อมทั้งอุปจารสมาธิ วิปัสสนา มรรค และผล กล่าวโดยสรุปคือกุศลธรรมทุกอย่างยกเว้นปฐมฌานที่กล่าวมาแล้วในพากย์ก่อน ท่านนำข้อความจากคัมภีร์อรรถกถามาอ้างไว้ว่า

ปพฺพชฺชา ปจมํ ฌานํ นิพฺพานํ จ วิปสฺสนา
สพฺเพปิ กุสลา ธมฺมา เนกฺขมฺมนฺติ ปวุจฺจเร.[๒๙]

"การออกบวช ปฐมฌาน นิพพาน วิปัสสนา และกุศลธรรมทั้งหมด ได้ชื่อว่า เนกขัมมะ (การออกจากกาม)"

โดยแท้จริงแล้ว เมื่อลืมตากว้างมากไปก็จะเมื่อยตา และวงกสิณก็จะปรากฏชัดเกินไป ด้วยเหตุนั้น[อุคคห]นิมิตจึงเกิดขึ้นไม่ได้แก่เธอ เมื่อหรี่ตาลง วงกสิณจะไม่แจ่มชัด

---

[๒๘] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๕๖/๑๖๙

[๒๙] ขุ.อิติ.อ ข้อ ๑๐๙ หน้า ๓๙๓

และจิตก็จะท้อถอย เมื่อดูอย่างนี้[อุคคห]นิมิตย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ ดังนั้น ผู้เพียรปฏิบัติจึงควรลืมตาแต่พอดี เหมือนดูเงาหน้าในบานกระจก เจริญภาวนากำหนดเอานิมิตเถิด ไม่ต้องพิจารณาสี[ของดิน]หรือใส่ใจลักษณะ[ความแข็งของธาตุดิน] แต่ควรกำหนดรูปวงกสิณพร้อมกับสี ตั้งจิตไว้ในคำบัญญัติ[คือ ปฐวี] ตามความมากของธาตุดิน

ข้อความว่า "ไม่ต้องพิจารณาสี[ของดิน]" กล่าวไว้เพื่อมิให้ระคนกับวัณณกสิณ คือ กสิณสี หมายความว่า ถ้ามุ่งเพ่งสีแดงเป็นหลัก จัดว่าได้เจริญโลหิตกสิณ คือ กสิณสีแดง ไม่ใช่การเจริญปฐวีกสิณ

ข้อความว่า "หรือใส่ใจลักษณะ[ความแข็งของธาตุดิน]" กล่าวไว้เพื่อมิให้ระคนกับธาตุววัตถาน คือ การกำหนดธาตุ เพราะธาตุดินมีลักษณะแข็งหรืออ่อน

ผู้เพียรปฏิบัติควรบริกรรมชื่อที่ตนต้องการอันเหมาะแก่สัญญาของตนในชื่อของดินว่า ปฐวี มหี เมทินี ภูมิ วสุธา และ วสุนธรา เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ชื่อว่าปฐวี (ดิน) นี้เท่านั้นปรากฏชัดเจน ดังนั้น จึงควรเจริญภาวนาด้วยชื่อที่ปรากฏชัดเจนว่า ปฐวี ปฐวี (ดินๆ) เธอควรลืมตาบ้าง หลับตาบ้าง แล้วนึกทางใจ ควรเจริญไปร้อยครั้งพันครั้งหรือมากกว่านั้น ตามนัยนี้ตราบที่อุคคหนิมิตยังไม่เกิดขึ้น

ได้อุคคหนิมิต

[๕๗] เมื่อเธอเจริญภาวนาอยู่อย่างนี้ อุคคหนิมิตย่อมเกิดขึ้นในขณะที่เธอหลับตาแล้วนึกทางใจ วงกสิณมาปรากฏ[ทางใจ]เหมือนในเวลาลืมตา นับแต่เวลาอุคคหนิมิตนั้นเกิดแล้ว เธอไม่ต้องนั่งในสถานที่นั้น ควรกลับเข้าสู่หที่อยู่ของตนแล้วนั่งเจริญภาวนาในที่นั้นเถิด และผู้เพียรปฏิบัติจำต้องมีรองเท้าชั้นเดียวเพื่อหลีกเลี่ยงการชักช้าในการล้างเท้า และไม้เท้า[เพื่อป้องกันอันตราย]

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา[๓๐] อธิบายว่า "การกล่าวถึงรองเท้าชั้นเดียวมีประโยชน์เพื่อไม่ให้มีเสียงในขณะเดิน" แต่ตามหลักพระวินัย รองเท้าที่ภิกษุใช้มีชั้นเดียวบ้าง สองชั้นบ้าง สามชั้นบ้าง หรือหลายชั้นตั้งแต่ ๔ ชั้นขึ้นไปบ้าง รองเท้าอย่างสุดท้ายที่เรียกว่าคณังคณูปาหนะ (รองเท้าหลายชั้น) ซึ่งเป็นรองเท้าใหม่ ไม่ควรแก่ภิกษุผู้ไม่อาพาธในภายนอกวัดในมัชฌิมประเทศ แต่รองเท้าทุกประเภทย่อมควรแก่ภิกษุอาพาธและไม่อาพาธภายในวัด ส่วนภิกษุอาพาธสามารถใช้รองเท้าทุกประเภทได้ทั้งภายในและภายนอกวัด ดังข้อความว่า

อนุชานามิ ภิกฺขเว คิลาเนน ภิกฺขุนา สอุปาหเนน คามํ ปวิสิตุํ.[๓๑]

"ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ภิกษุไข้สวมรองเท้าเข้าหมู่บ้านได้"

คิลาเนน ภิกฺขุนา สอุปาหเนนาติ เอตฺถ คิลาโน นาม โย น สกฺโกติ อนุปาหโน คามํ ปวิสิตุํ.[๓๒]

"ในคำว่า คิลาเนน ภิกฺขุนา สอุปาหเนน (ภิกษุอาพาธผู้สวมรองเท้า) ชื่อว่าภิกษุอาพาธ คือ ผู้ที่ไม่อาจเข้าไปสู่หมู่บ้านโดยไม่มีรองเท้า"

ตตฺถ ตตฺถ คิลาโนติ น วินา'ผาสุโก'คโต
ตโต ตาย วินา'ผาสุ อกลฺโลเตตฺถ ญายติ.

(ขุททสิกขานิสสัย หน้า ๙๑)

"[ภิกษุอาพาธ]มาแล้ว[ในพระบาลี]ว่า ภิกษุผู้อยู่ไม่เป็นสุขโดยปราศจาก[อาหารและรองเท้าเป็นต้น] ชื่อว่า ภิกษุอาพาธในสิกขาบทนั้นๆ ดังนั้น ภิกษุผู้อยู่ไม่เป็นสุขโดยปราศจากรองเท้านั้น บุคคลย่อมรู้ว่าเป็นภิกษุอาพาธในเรื่องนี้"

ในขณะนั้นถ้าสมาธิที่ยังอ่อนเสื่อมไปด้วยเหตุอันที่ไม่เหมาะสมบางอย่าง เธอควรสวมรองเท้าแล้วถือไม้เท้าไปยังที่เดิมนั้น กำหนดเอาจนได้อุคคหนิมิตอีกแล้วจึงกลับมานั่งตามสบายเจริญภาวนาเถิด

---

[๓๐] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๕๗/๑๗๑

[๓๑] วิ.ม. ๕/๒๕๖/๒๐

[๓๒] วิ.ม.อ. ๓/๒๕๖/๑๗๐

ได้ปฏิภาคนิมิต

ภิกษุนั้นควรน้อมนึกนิมิตอยู่เสมอ[ในอิริยาบถ ๔ คือ ยืน เดิน นั่ง นอน] ทำความใส่ใจด้วยความตรึก[คือสัมมาสังกัปปะ] ด้วยความตรึกเป็นพิเศษ เมื่อเธอทำอยู่อย่างนี้ นิวรณ์ย่อมระงับไปตามลำดับ[ภาวนา] กิเลสสงบไป[ด้วยอำนาจวิกขัมภนปหาน] จิตตั้งมั่นด้วยอุปจารสมาธิ ปฏิภาคนิมิตย่อมเกิดขึ้น

ข้อความว่า "อนุกฺกเมน (ตามลำดับ[ภาวนา])" หมายความว่า ลำดับภาวนาอื่นนอกไปจากบริกรรมภาวนาและอุปจารภาวนาหามีไม่ เมื่อภาวนามีกำลังมากขึ้น นิวรณ์มีกามฉันทะเป็นต้นก็ค่อยๆ ลดน้อยลงจนกระทั่งหายไปในที่สุด ดังนั้น วิสุทธิมรรค-มหาฎีกา[๓๔] จึงกล่าวว่า "คำว่า อนุกฺกเมน (ตามลำดับ) คือ ตามลำดับภาวนา"

ในเวลาที่อินทรีย์มีศรัทธาเป็นต้นปรากฏชัดเจนแก่กล้า องค์ฌานมีวิตกเป็นต้นที่เป็นกามาวจรซึ่งได้รับอุปถัมภ์จากพละ ๗ ที่มีกำลังยิ่งนักเพราะห่างไกลจากความไม่ศรัทธาเป็นต้นย่อมเกิดขึ้นจำนวนมาก ดังนั้น กามฉันทะเป็นต้นที่เป็นข้าศึกโดยตรงของวิตกเป็นต้นนั้นพร้อมกับบาปธรรมอันมีที่ตั้งเหมือนกับนิวรณ์นั้นจึงห่างไกล อุปจารฌานย่อมเกิดขึ้นปรารภปฏิภาคนิมิตนั้นพร้อมกับการเกิดขึ้นของปฏิภาคนิมิต ฉะนั้นจึงกล่าวว่า นีวรณานิ วิกฺขมฺภนฺติ (นิวรณ์ย่อมระงับไป)[๓๕]

คำว่า ตกฺกาหตํ วิตกฺกาหตํ กาตพฺพํ (ทำความใส่ใจด้วยความตรึก[คือสัมมา-สังกัปปะ] ด้วยความตรึกเป็นพิเศษ) แปลตามศัพท์ว่า "ทำกรรมฐานให้ถูกกระทบด้วยความตรึก ให้ถูกกระทบด้วยความตรึกโดยพิเศษ" หมายความว่า น้อมนึกใส่ใจนิมิตให้ปรากฏชัดเจนเหมือนเสียงระฆังที่ถูกไม้กระทบ ดังข้อความว่า

"คำว่า ตกฺกาหตํ วิตกฺกาหตํ หมายความว่า ทำกรรมฐานให้ถูกเริ่มกระทบและกระทบโดยรอบด้วยสัมมาสัมกัปปะซึ่งมีหน้าที่คือการเริ่มกระทบและการกระทบโดยรอบที่เป็นไปต่อเนื่องกัน อันประกอบด้วยภาวนาจิตที่ได้ชื่ออย่างนี้ว่า ตกฺโก และ วิตกฺโก เพราะตรึกและตรึกโดยพิเศษ"[๓๖]

---

[๓๔] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๕๗/๑๗๑

[๓๕] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๕๗/๑๗๑-๗๒

[๓๖] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๕๗/๑๗๑

ความต่างกันของนิมิตทั้งสอง

ในนิมิตทั้งสองนั้น อุคคหนิมิตก่อนและปฏิภาคนิมิตนี้มีความต่างกันดังนี้

ก. อุคคหนิมิตยังปรากฏโทษของกสิณ [มีรอยนิ้วมือเป็นต้น]

ข. ปฏิภาคนิมิตปรากฏเป็นสิ่งที่บริสุทธิ์ยิ่งกว่าอุคคหนิมิตนั้นตั้งร้อยเท่าพันเท่า เป็นดุจชำแรกอุคคหนิมิตออกมาคล้ายวงกระจกที่ชักออกจากถุง ถ้วยสังข์ที่ขัดดีแล้ว ดวงจันทร์ที่ออกจากกลีบเมฆ และหมู่นกยางบินอยู่ที่หน้าก้อนเมฆ และปฏิภาคนิมิตที่ปรากฏอย่างบริสุทธิ์ยิ่งนั้นก็ไม่มีสีไม่มีสัณฐาน [เพราะไม่ใช่สภาวปรมัตถ์] ถ้าปฏิภาค-นิมิตนั้นจะเป็นสิ่งที่มีสีและสัณฐานเช่นนี้ ก็ควรเป็นรูปหยาบที่รู้ได้ด้วยจักษุ ควรกำหนดได้[ด้วยไตรลักษณ์] ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ได้ แต่ปฏิภาคนิมิตนี้หาได้เป็นเช่นนั้นไม่ ที่จริงแล้วเป็นเพียงอาการปรากฏแก่ผู้ได้สมาธิ เกิดจากสัญญาเพียงอย่างเดียว

ได้อุปจารสมาธิ

[๕๘] อนึ่ง จำเดิมแต่เวลาปฏิภาคนิมิตเกิดขึ้นแล้ว นิวรณ์ย่อมระงับไป กิเลสสงบไป จิตตั้งมั่นด้วยอุปจารสมาธิ

ข้อความว่า “กิเลสสงบไป” หมายถึง กิเลสอันมีที่ตั้งเหมือนกับนิวรณ์นั้น ซึ่งเรียกว่า ตเทกัฏฐะ จำแนกออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. สหเชกัฏฐะ (กิเลสที่ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกันโดยเกิดขึ้นร่วมกัน) คือ กิเลสที่ประกอบร่วมกันในจิตดวงเดียวกัน หมายความว่า เมื่อนิวรณ์ถูกข่มไว้ด้วยอุปจารสมาธิ แม้กิเลสอื่นที่เกิดร่วมกับนิวรณ์ก็ถูกข่มได้เช่นเดียวกัน

๒. ปหาเนกัฏฐะ (กิเลสที่ตั้งอยู่ในบุคคลเดียวกันโดยความเป็นกิเลสที่จะพึงละร่วมกัน) คือ กิเลสที่เหมือนกันซึ่งเกิดขึ้นในบุคคลเดียวกัน หมายความว่า เมื่อบุคคลข่มกามฉันทะเป็นต้นได้แล้ว ก็เป็นอันข่มกิเลสอื่นที่รบกวนจิตเหมือนนิวรณ์ซึ่งไม่ได้ชื่อว่านิวรณ์อีกด้วย

สมาธิ ๒ ประเภท

สมาธิมี ๒ ประเภท คือ

๑. อุปจารสมาธิ สมาธิใกล้จะแนบแน่น, สมาธิใกล้ฌาน

๒. อัปปนาสมาธิ สมาธิแนบแน่น, สมาธิในฌาน

จิตย่อมตั้งมั่นด้วยเหตุ ๒ อย่าง [คือ การที่ฌานธรรมห่างไกลจากปฏิปักษ์ และการถึงความมั่นคง] ในระดับ :-

๑. อุปจารสมาธิ จิตตั้งมั่นด้วยการขจัดนิวรณ์

๒. บรรลุฌาน (อัปปนาสมาธิ) จิตตั้งมั่นด้วยองค์ฌานปรากฏ

ลักษณะต่างกันของสมาธิ ๒ อย่าง

สมาธิ ๒ อย่างมีลักษณะต่างกันดังนี้ คือ

๑. องค์ฌานในอุปจารสมาธิยังไม่มีกำลัง เมื่ออุปจารสมาธิเกิดขึ้น จิตจึงรับนิมิตเป็นอารมณ์บ้าง หยั่งลงสู่ภวังค์บ้าง เพราะองค์ฌานยังไม่มีกำลัง เหมือนเด็กเล็กถูกพยุงขึ้นยืนแล้วล้มลงไปที่พื้นบ่อยๆ

๒. องค์ฌานในอัปปนาสมาธิ มีกำลังมาก เมื่ออัปปนาสมาธิเกิดขึ้นแล้ว จิตจึงตัดกระแสภวังค์ครั้งเดียว แล้วก็ดำรงอยู่ตลอดทิวาราตรีทั้งสิ้น ย่อมเป็นไปด้วยกระแสกุศลชวนจิตเท่านั้น เพราะองค์ฌานมีกำลังมาก เหมือนบุรุษผู้มีกำลังลุกจากที่นั่งแล้วยืนอยู่ได้ทั้งวัน

รักษาปฏิภาคนิมิตเหมือนครรภ์พระเจ้าจักรพรรดิ

ในนิมิต ๒ อย่างนั้น การทำให้ปฏิภาคนิมิตเกิดขึ้นพร้อมกับอุปจารสมาธิ เป็นสิ่งที่ทำได้ยากยิ่ง ดังนั้น ถ้าผู้เพียรปฏิบัติเจริญ[ปฏิภาค]นิมิตนั้นแล้วเข้าถึงอัปปนาสมาธิได้ด้วยบัลลังก์นั้นทีเดียว ก็จะเป็นการดี แต่ถ้าไม่อาจ ภิกษุนั้นไม่ควรประมาท ควรรักษาปฏิภาคนิมิตนั้นไว้เหมือนมารดารักษาครรภ์พระเจ้าจักรพรรดิ ผลที่ได้รับคือ

นิมิตฺตํ รกฺขโต ลทฺธ- ปริหานิ น วิชฺชติ
อารกฺขมฺหิ อสนฺตมฺหิ ลทฺธํ ลทฺธํ วินสฺสติ.

"เมื่อผู้เพียรปฏิบัติรักษา[ปฏิภาค]นิมิตไว้เช่นนี้ ปฏิภาคนิมิตที่ได้แล้วย่อมไม่เสื่อมไป แต่เมื่อไม่มีการรักษาปฏิภาคนิมิตที่ได้แล้วๆ ก็จะเสื่อมไป"

วิธีรักษาปฏิภาคนิมิต

[๕๙] ในพากย์นั้น วิธีรักษา[ปฏิภาคนิมิต] มีดังต่อไปนี้

อาวาโส โคจโร ภสฺสํ ปุคฺคโล โภชนํ อุตุ
อิริยาปโถติ สตฺเตเต อสปฺปาเย วิวชฺชเย.

สปฺปาเย สตฺต เสเวถ เอวญฺหิ ปฏิปชฺชโต
นจิเรเนว กาเลน โหติ กสฺสจิ อปฺปนา.

"ผู้เพียรปฏิบัติควรหลีกเลี่ยงสิ่งที่ไม่เป็นสัปปายะ ๗ อย่างเหล่านี้ คือ

๑. ที่อยู่ (อาวาโส)

๒. หมู่บ้านบิณฑบาต (โคจโร)

๓. คำพูด (ภสฺสํ)

๔. บุคคล (ปุคฺคโล)

๕. อาหาร (โภชนํ)

๖. ฤดูกาล (อุตุ)

๗. อิริยาบถ (อิริยาปโถ)

เธอควรซ่องเสพสิ่งที่เป็นสัปปายะ ๗ อย่าง เมื่อปฏิบัติอย่างนี้ (หลีกเลี่ยงสิ่งที่ไม่เป็นสัปปายะ และซ่องเสพสิ่งที่เป็นสัปปายะ) บางท่านเข้าถึงอัปปนาได้โดยเร็ว"

คำอธิบายอสัปปายะ ๗ และสัปปายะ ๗

๑. ที่อยู่

ใน ๗ ประเภทเหล่านั้น :-

ที่อยู่อันไม่เป็นที่สัปปายะ คือ ที่อยู่ซึ่งนิมิตที่ยังไม่เกิดย่อมไม่เกิดขึ้น หรือนิมิตที่เกิดขึ้นแล้วย่อมเสื่อมไป สติที่ยังไม่ปรากฏชัดเจนก็ไม่ปรากฏชัดเจน และจิตที่ไม่ตั้งมั่นก็ไม่ตั้งมั่น

ที่อยู่อันเป็นที่สัปปายะ คือ ที่อยู่ซึ่งนิมิตเกิดขึ้นและมั่นคง สติปรากฏชัดเจน จิตตั้งมั่นเหมือนเรื่องพระปธานิยติสสเถระผู้อยู่ในวัดนาคบรรพต

ดังนั้น ในวัดใดมีที่พักหลายแห่ง ภิกษุควรอยู่ในที่พักนั้นแห่งละ ๓ วัน แล้วจึงอยู่ในที่พักซึ่งจิตของเธอตั้งมั่นมีอารมณ์เดียว ผลที่ได้รับคือ ภิกษุ ๕๐๐ รูปอยู่ในถ้ำจูฬนาคะในประเทศลังกา เรียนเอากรรมฐานแล้วได้บรรลุอรหัตตผลในถ้ำนั้น เพราะได้ที่อยู่เป็นที่สัปปายะ ส่วนพระโสดาบันเป็นต้นและท่านที่บรรลุอริยภูมิในที่อื่นแล้วได้บรรลุอรหัตตผลที่ถ้ำจูฬนาคนั้นนับไม่ถ้วน แม้วัดอื่นมีจิตตลบรรพตเป็นต้นก็เช่นเดียวกัน

๒. หมู่บ้านบิณฑบาต

หมู่บ้านบิณฑบาตอันเป็นที่สัปปายะ คือ หมู่บ้านที่อยู่ภายใน ๑ โกสะครึ่ง (พันชั่วคันธนู หรือ ๒ กิโลเมตร) ทางทิศเหนือหรือทิศใต้ ไม่ห่างจากที่อยู่นัก มีภิกษาบริบูรณ์หาได้สะดวก

การกล่าวว่า “ทางทิศเหนือหรือทิศใต้” มีประโยชน์เพื่อห้ามการบ่ายหน้าเข้าหาดวงอาทิตย์ในการไปและกลับ[๓๗]

หมู่บ้านบิณฑบาตอันไม่เป็นที่สัปปายะ คือ หมู่บ้านที่ตรงกันข้าม

---

[๓๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๕๙/๑๗๓

๓. คำพูด

คำพูดอันเป็นที่สัปปายะ คือ คำที่อาศัยกถาวัตถุ ๑๐ อย่าง แม้คำดังกล่าวก็ควรพูดพอประมาณ

คำพูดอันไม่เป็นที่สัปปายะ คือ คำที่นับเข้าในดิรัจฉานกถา ๓๒ อย่าง มีโทษคือคำเช่นนั้นทำให้นิมิต[ที่ได้แล้ว]เสื่อมไป

ดิรัจฉานกถา คือ คำไร้สาระที่ขวางทางสวรรค์และนิพพาน เหมือนสัตว์ดิรัจฉานที่เติบโตทางขวาง ดังข้อความว่า

อนิยฺยานิกตฺตา สคฺคโมกฺขมคฺคานํ ติรจฺฉานภูตา กถาติ ติรจฺฉานกถา.[๓๘]

“ดิรัจฉานกถา คือ คำที่เป็นทางขวางสวรรค์และนิพพาน เพราะไม่ใช่ทางหลุดพ้น”

ดิรัจฉานกถา ๓๒ อย่าง คือ

๑. ราชกถา	เรื่องพระราชา
๒. โจรกถา	เรื่องโจร
๓. มหามัตตกถา	เรื่องมหาอำมาตย์
๔. เสนากถา	เรื่องกองทัพ
๕. ภยกถา	เรื่องภัย
๖. ยุทธกถา	เรื่องการรบ
๗. อันนกถา	เรื่องข้าว
๘. ปานกถา	เรื่องน้ำ
๙. วัตถกถา	เรื่องผ้า
๑๐. สยนกถา	เรื่องที่นอน
๑๑. มาลากถา	เรื่องดอกไม้
๑๒. คันธกถา	เรื่องของหอม
๑๓. ญาติกถา	เรื่องญาติ
๑๔. ยานกถา	เรื่องพาหนะ

---

[๓๘] **ขุ.ม.อ. ข้อ ๑๕๗ หน้า ๓๙๖**

๑๕. คามกถา	เรื่องหมู่บ้าน
๑๖. นิคมกถา	เรื่องนิคม
๑๗. นครกถา	เรื่องนคร
๑๘. ชนปทกถา	เรื่องรัฐ
๑๙. อิตถิกถา	เรื่องสตรี
๒๐. สูรกถา	เรื่องวีรบุรุษ
๒๑. วิสิขากถา	เรื่องหนทาง
๒๒. กุมภฐานกถา	เรื่องท่าน้ำหรือนางกุมภทาสี
๒๓. ปุพพเปตกถา	เรื่องญาติที่เสียชีวิต
๒๔. นานัตตกถา	เรื่องสัพเพเหระ
๒๕. โลกักขายิกะ	เรื่องโลก
๒๖. สมุททักขายิกะ	เรื่องทะเล
๒๗. วัฑฒิกถา	เรื่องความเจริญ
๒๘. หานิกถา	เรื่องความเสื่อม
๒๙. สัสสตกถา	เรื่องโลกเที่ยง
๓๐. อุจเฉทกถา	เรื่องโลกขาดสูญ
๓๑. กามสุขัลลิกานุโยคกถา	เรื่องความพยายามในการเสพกามสุข
๓๒. อัตตกิลมถานุโยคกถา	เรื่องความพยายามในการทรมานตน

อีกอย่างหนึ่ง

๒๗. อิติภวกถา	เรื่องความเจริญเพราะเหตุนี้
๒๘. อิติอภวกถา	เรื่องความเสื่อมเพราะเหตุนี้
๒๙. อรัญญกถา	เรื่องป่า
๓๐. ปัพพตกถา	เรื่องภูเขา
๓๑. นทีกถา	เรื่องแม่น้ำ
๓๒. ทีปกถา	เรื่องเกาะ

ในคัมภีร์สีลักขันธวรรคกล่าวถึงดิรัจฉานกถาโดยสิ้นสุดที่คำว่า อิติภวาภวกถา (เรื่องความเจริญและความเสื่อมเพราะเหตุนี้) โดยจำแนกคำนั้นออกเป็น ๖ อย่างตั้งแต่ข้อ ๒๗-๓๒

ตามที่กล่าวไว้ในอรรถกถาของสีลักขันธวรรค[๓๙] ส่วนความเห็นหลังที่เพิ่มเรื่องป่าเป็นต้น ๖ อย่าง พบในวิสุทธิมรรคมหาฎีกา[๔๐]

กถาวัตถุ คือ เหตุเกิดของถ้อยคำที่อาศัยวิวัฏฏ์ มี ๑๐ ประการ ดังนี้[๔๑]

๑. อัปปิจฉกถา	เรื่องความมักน้อย, ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความปรารถนาน้อย ไม่มักมากอยากเด่น
๒. สันตุฏฐิกถา	เรื่องความสันโดษ, ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความสันโดษ ไม่ชอบฟุ้งเฟ้อหรือปรนปรือ
๓. ปวิเวกกถา	เรื่องความสงัด, ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความสงัดกายใจ
๔. อสังสัคคกถา	เรื่องความไม่คลุกคลี, ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความสงัดกายใจ
๕. วิริยารัมภกถา	เรื่องการปรารภความเพียร, ถ้อยคำที่ชักนำให้มุ่งมั่นทำความเพียร
๖. ศีลกถา	เรื่องศีล, ถ้อยคำที่ชักนำให้ตั้งอยู่ในศีล
๗. สมาธิกถา	เรื่องสมาธิ, ถ้อยคำที่ชักนำให้ตั้งอยู่ในสมาธิ
๘. ปัญญากถา	เรื่องปัญญา, ถ้อยคำที่ชักนำให้ตั้งอยู่ในปัญญา
๙. วิมุตติกถา	เรื่องวิมุตติ, ถ้อยคำที่ชักนำให้ทำใจให้พ้นจากกิเลสและทุกข์
๑๐. วิมุตติญาณทัสสนกถา	เรื่องความรู้ความเห็นในวิมุตติ, ถ้อยคำที่ชักนำให้สนใจและเข้าใจเรื่องความรู้ความเห็นในภาวะที่หลุดพ้นจากกิเลสและทุกข์

๔. บุคคล

บุคคลอันเป็นที่สัปปายะ คือ ผู้สมบูรณ์ด้วยศีลเป็นต้น ไม่พูดดิรัจฉานกถา ทำให้จิตที่ยังไม่ตั้งมั่นได้ตั้งมั่น หรือจิตที่ตั้งมั่นแล้วย่อมมั่นคงยิ่งขึ้น

---

[๓๙] ที.สี.อ. ๑/๑๗/๘๔-๖ [๔๐] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๕๙/๑๗๓ [๔๑] ม.มู. ๑๒/๒๕๒/๒๑๕-๑๖

บุคคลอันเป็นไม่ที่สัปปายะ คือ ผู้มักพูดดิรัจฉานกถา ชอบทำร่างกายให้แข็งแรง มีโทษคือ เขาย่อมทำผู้เพียรปฏิบัตินั้นให้เศร้าหมอง เหมือนน้ำโคลนทำน้ำใสให้ขุ่น แม้สมาบัติของพระหนุ่มผู้อยู่ในภูเขาโกฏบรรพตก็เสื่อมไปเพราะอาศัยบุคคลเช่นนั้น จะกล่าวอะไรถึง[ปฏิภาค]นิมิตเล่า

๕-๖. อาหารและฤดูกาล

อาหารและฤดูกาลอันเป็นที่สัปปายะ คือ อาหารและฤดูกาลที่ทำให้ผู้เสพสบายจิตที่ยังไม่ตั้งมั่นย่อมตั้งมั่น หรือที่ตั้งมั่นแล้วก็มั่นคงยิ่งขึ้น เพราะบางคนชอบรสหวาน บางคนชอบรสเปรี้ยว บางคนชอบฤดูหนาว บางคนชอบฤดูร้อน

อาหารและฤดูกาลอันไม่เป็นที่สัปปายะ คือ อาหารและฤดูกาลนอกจากนี้

๗. อิริยาบถ

อิริยาบถอันเป็นที่สัปปายะ คือ อิริยาบถที่ทำให้จิตที่ยังไม่ตั้งมั่นได้ตั้งมั่น หรือที่ตั้งมั่นแล้วก็มั่นคงยิ่งขึ้น โดยผู้เพียรปฏิบัติทดลองอิริยาบถนั้น ๓ วันเหมือนทดลองที่พัก เพราะบางคนชอบเดินจงกรม บางคนชอบนอน ยืน หรือนั่งอย่างใดอย่างหนึ่งในอิริยาบถ ๔

อิริยาบถอันไม่เป็นที่สัปปายะ คือ อิริยาบถนอกจากนี้

โดยประการดังนี้ ภิกษุผู้เพียรปฏิบัติควรหลีกเลี่ยงสิ่งที่ไม่เป็นสัปปายะ ๗ เสพสิ่งที่เป็นสัปปายะ ๗ เหล่านี้ ผลที่ได้รับคือ เมื่อเธอปฏิบัติอย่างนี้ บางท่านที่เสพปฏิภาคนิมิตอยู่เสมอย่อมเข้าถึงอัปปนาได้โดยเร็ว”

วิธีทำให้อัปปนาชำชอง ๑๐ ประการ

[๖๐] ผู้เพียรปฏิบัติที่แม้ปฏิบัติอย่างนี้แล้วก็ยังไม่เกิดอัปปนา ควรบำเพ็ญวิธีทำให้อัปปนาชำชอง ๑๐ อย่าง มีวิธีดังต่อไปนี้คือ เขาจำต้องบำเพ็ญวิธีทำให้อัปปนาชำชองด้วยลักษณะ ๑๐ ประการ ได้แก่

๑. ชำระวัตถุให้สะอาด (วตฺถุวิสทกิริยโต)
๒. ปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน (อินฺทฺริยสมตฺตปฏิปาทนโต)
๓. ฉลาดในนิมิต (นิมิตฺตกุสลโต)
๔. ประคองจิตในเวลาที่ควรประคอง (จิตฺตปคฺคหโต)
๕. ข่มจิตในเวลาที่ควรข่ม (จิตฺตนิคฺคหโต)
๖. ทำจิตให้ร่าเริงในเวลาที่ควรทำให้ร่าเริง (จิตฺตสมฺปหํสโต)
๗. วางจิตเป็นกลางในเวลาที่ควรวางจิตเป็นกลาง (จิตฺตอชฺฌุเปกฺขโต)
๘. หลีกเว้นคนที่ไม่มีสมาธิ (อสมาหิตปุคฺคลปริวชฺชนโต)
๙. คบหากับคนที่มีสมาธิ (สมาหิตปุคฺคลเสวนโต)
๑๐. น้อมจิตไปใน[อัปปนา]สมาธินั้น (ตทธิมุตฺตโต)

๑. ชำระวัตถุให้สะอาด

[๖๑] ในเรื่องนั้น :-

การชำระวัตถุให้สะอาด คือ การชำระวัตถุทั้งภายในและภายนอกให้สะอาด กล่าวคือ ในเวลาที่ผม เล็บ และขนยาว หรือร่างกายเปื้อนเหงื่อไคล วัตถุภายในย่อมไม่สะอาดหมดจด แต่ในเวลาที่จีวรเก่า สกปรก และเหม็น หรือที่อยู่รก วัตถุภายนอกย่อมไม่สะอาดหมดจด

เมื่อวัตถุภายในและภายนอกไม่สะอาด ปัญญา[ที่อาศัย]จิตเจตสิกเกิดขึ้นย่อมไม่หมดจดไปด้วย เช่นเดียวกับแสงตะเกียงอันเกิดขึ้นอาศัยตะเกียง ไส้ และน้ำมันที่ไม่สะอาด สังขารย่อมไม่ปรากฏชัดเจนแก่ผู้พิจารณาเห็นสังขารด้วยปัญญาอันไม่หมดจด และ[สมถ]กรรมฐานก็ไม่เจริญงอกงามไพบูลย์แก่ผู้ที่เจริญกรรมฐานอยู่เช่นกัน

แต่เมื่อวัตถุภายในและภายนอกสะอาด ปัญญา[ที่อาศัย]จิตเจตสิกเกิดขึ้นย่อมหมดจดไปด้วย เช่นเดียวกับแสงตะเกียงอันเกิดขึ้นอาศัยตะเกียง ไส้ และน้ำมันที่สะอาด สังขารย่อมปรากฏชัดเจนแก่ผู้พิจารณาเห็นสังขารด้วยปัญญาอันหมดจด และกรรมฐานก็เจริญงอกงามไพบูลย์แก่ผู้ที่เจริญกรรมฐานอยู่เช่นกัน

๒. ปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน

[๖๒] การปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน คือ การปรับอินทรีย์ ๕ มีศรัทธาเป็นต้นให้สม่ำเสมอกัน กล่าวคือ ถ้าศรัทธาของผู้เพียรปฏิบัตินั้นแก่กล้า อินทรีย์อื่นอ่อน ด้วยเหตุดังกล่าว วิริยะย่อมไม่อาจทำหน้าที่ประคอง สติไม่อาจทำหน้าที่เข้าไปตั้ง[อารมณ์]ไว้ สมาธิไม่อาจทำหน้าที่ไม่ซัดส่าย ปัญญาไม่อาจทำหน้าที่หยั่งเห็น ดังนั้น จึงต้องลดศรัทธาดังกล่าวด้วยการพิจารณาสภาวธรรม[มีเหตุและผลเป็นต้น] หรือด้วยการไม่ใส่ใจ[กรรมฐาน]โดยลักษณะที่ทำให้ศรัทธาแก่กล้าขึ้น อนึ่ง เรื่องท่านพระวักกลิเถระเป็นตัวอย่างในเรื่องนี้

ข้อความว่า "ด้วยการพิจารณาสภาวธรรม" หมายความว่า ศรัทธินทรีย์มีกำลังมากเพราะความเลื่อมใสคุณธรรมกล่าวคือความยิ่งใหญ่เป็นต้นของบุคคลอันเป็นที่ตั้งที่ควรเลื่อมใสใดดำเนินไปยิ่งนัก [จึงต้องลดศรัทธาดังกล่าว]ด้วยการพิจารณาโดยจำแนกเหตุและผลเป็นต้นของบุคคลนั้น [คือ รูปเป็นเหตุให้เกิดรูปบ้าง เช่น อาหารทำให้เกิดรูปในร่างกาย รูปเป็นเหตุให้เกิดนามบ้าง เช่น ลมหายใจเข้าออกเป็นอารมณ์ของนามคือสติที่ตามรู้ นามเป็นเหตุให้เกิดรูปบ้าง เช่น จิตที่ดีหรือไม่ดีทำให้เกิดจิตตชรูปที่ดีหรือไม่ดีในร่างกาย และนามเป็นเหตุให้เกิดนามบ้าง เช่น สภาวะฟุ้งซ่านเป็นอารมณ์ของนามคือสติที่ตามรู้] ผลที่ได้รับคือ เมื่อเป็นเช่นนั้น ความเลื่อมใสที่แผ่ซ่านไปมากซึ่งถูกถือเอาตามสภาวะและหน้าที่ด้วยเอวังธัมมตานัย (นัยที่เป็นธรรมชาติอย่างนั้น) ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ เพราะการแผ่ไปของปัญญามีกำลังกว่าด้วยการหยั่งเห็นว่า นี้คือสภาวะของธรรมเหล่านี้ ที่จริงแล้วในธรรมที่เป็นหัวหน้า เมื่อศรัทธามีกำลัง ปัญญาย่อมอ่อนกำลัง ฉันใด เมื่อปัญญามีกำลัง ศรัทธาย่อมอ่อนกำลัง ฉันนั้น ดังนั้นจึงกล่าวว่า ตํ ธมฺมสภาวปจฺจเวกฺขเณน หาเปตพฺพํ (จึงต้องลดศรัทธาดังกล่าวด้วยการพิจารณาสภาวธรรม)[๔๒]

ข้อความว่า "เป็นต้น" ตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ฎีกาหมายถึง การจำแนกอวัยวะต่างๆ มี ผม ขน เป็นต้นว่าเป็นเพียงรูปนามขันธ์ ๕ ที่ประกอบด้วยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์

---

[๔๒] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๖๒/๑๗๖

ไม่ใช่ตัวตน การพิจารณาโดยจำแนกอย่างนี้จะทำให้บุคคลและคุณธรรมหายไป ส่งผลให้ศรัทธาที่ยิ่งเกินไปลดลง

ท่านพระวักกลิได้บำเพ็ญบุญญาธิการโดยความเป็นสัทธาธิมุตต์ (ผู้น้อมไปในศรัทธา) จึงขวนขวายเพื่อมองดูรูปกายของพระศาสดาอยู่ แม้จะได้รับโอวาทแนะนำให้เจริญกรรมฐานด้วยพระดำรัสว่า กึ เต วกฺกลิ อิมินา ปูติกาเยน ทิฏฺเฐน. โย โข วกฺกลิ ธมฺมํ ปสฺสติ, โส มํ ปสฺสติ (วักกลิ การแลดูร่างกายที่เน่าเหม็นนี้มีประโยชน์อะไรแก่เธอ วักกลิ ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นเรา) เป็นต้น ก็มิได้เจริญกรรมฐานนั้น จึงถูกพระศาสดาขับไล่ ได้ไปสู่เหวชันเพื่อกระโดดลง ในขณะนั้นพระศาสดาประทับอยู่[ที่วัดพระเชตวัน] ทีเดียว ทรงเปล่งรัศมีแสดงพระองค์ให้เห็น ได้ตรัสพระคาถาว่า

ปาโมชฺชพหุโล ภิกฺขุ ปสนฺโน พุทฺธสาสเน
อธิคจฺเฉ ปทํ สนฺตํ สงฺขารูปสมํ สุขํ.[๔๓]

"ภิกษุผู้มากด้วยปราโมทย์ เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา เธอพึงบรรลุถึงนิพพานอันสงบสุข ระงับสังขาร"

หลังจากนั้นได้ตรัสว่า "วักกลิ เธอจงมาเถิด" ท่านพระวักกลิปลาบปลื้มยินดีเหมือนได้รับอภิเษกด้วยน้ำอมฤตนั้น จึงเจริญวิปัสสนา แต่ท่านไม่อาจหยั่งลงสู่วิปัสสนาวิถีได้ เพราะศรัทธามีกำลังมาก พระผู้มีพระภาคทรงทราบเรื่องนั้นแล้วปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน แก้ไขประทานกรรมฐานให้ ท่านเจริญวิปัสสนาตามนัยที่พระศาสดาประทาน ได้บรรลุอรหัตตผลตามลำดับมรรค ฉะนั้นจึงกล่าวว่า วกฺกลิตฺเถรวตฺถุ เจตฺถ นิทสฺสนํ (อนึ่ง เรื่องท่านพระวักกลิเถระเป็นตัวอย่างในเรื่องนี้)[๔๔]

ข้อความข้างต้นเป็นคำสรุปความมาจากอรรถกถาธรรมบท[๔๕] แต่มีเนื้อหาต่างกันเล็กน้อยเพราะในที่นั้นมิได้กล่าวถึงการปรับอินทรีย์ไว้ อย่างไรก็ตาม ในสังยุตตนิกาย ขันธวรรคสังยุตต์ วักกลิสูตร[๔๖] มีเรื่องเล่าว่า ท่านพระวักกลิป่วยหนักอยู่ที่บ้านนายช่างหม้อ พระผู้มีพระภาคทรงทราบข่าวแล้วเสด็จไปแสดงธรรม หลังจากนั้นท่านได้ย้ายไปภูเขาอิสิคิลิ แล้วใช้มีดเชือดคอของตน ท่านได้เจริญวิปัสสนาในวาระสุดท้ายของชีวิตจนบรรลุอรหัตตผลแล้วปรินิพพาน

---

[๔๓] ขุ.ธ. ๒๕/๓๘๑/๘๓

[๔๔] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๖๒/๑๗๗

[๔๕] ขุ.ธ.อ. ๒/๓๘๑/๔๕๓-๕๕

[๔๖] สํ.ข. ๑๗/๘๗/๙๖

ถ้าวิริยะแก่กล้า ศรัทธาย่อมไม่อาจทำหน้าที่ตัดสิน[อารมณ์]ได้ อินทรีย์อื่นก็จะไม่อาจทำหน้าที่อื่นๆ ที่แตกต่างกันได้ ดังนั้น จึงต้องลดวิริยะดังกล่าวด้วยการเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์เป็นต้น (ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ สมาธิสัมโพชฌงค์ อุเบกขาสัมโพชฌงค์) แม้ในเรื่องนั้นควรแสดงเรื่องท่านพระโสณเถระเป็นตัวอย่าง แม้อินทรีย์ที่เหลือก็เช่นเดียวกัน เมื่อมีอินทรีย์หนึ่งแก่กล้า อินทรีย์อื่นก็ไม่อาจทำหน้าที่ของตนได้

ท่านพระโสณเถระนั้นเรียนกรรมฐานในสำนักของพระศาสดาแล้วไปอยู่ที่ป่าสีเสียด ท่านดำริว่า "ร่างกายเราละเอียดอ่อน แต่บุคคลไม่อาจบรรลุ[นิพพานสุข]ด้วยความสะดวกสบาย จึงควรบำเพ็ญสมณธรรมแม้ทรมานร่างกายให้ลำบาก" ได้อธิษฐานอิริยาบถยืนและเดินเพียง ๒ อย่าง ประกอบความเพียรอยู่ แม้ตุ่มจะเกิดขึ้นที่ฝ่าเท้าก็ไม่ใส่ใจเวทนา ทำความเพียรอย่างมุ่งมั่น แต่ท่านไม่อาจจะทำคุณวิเศษให้เกิดขึ้นเพราะปรารภความเพียรแรงกล้าเกินไป พระศาสดาเสด็จไปสู่สถานที่นั้นแล้วสั่งสอนด้วยโอวาทเปรียบด้วยพิณ [คือ สายพิณที่ตึงหรือหย่อนเกินไปทำให้เกิดเสียงไม่ไพเราะ แต่สายพิณที่พอดีจึงทำให้เกิดเสียงไพเราะ] ทรงแสดงวิธีปรับวิริยะให้เสมอ[กับสมาธิ] ทรงสอบสวนแก้ไขกรรมฐานแล้วจึงเสด็จกลับยังภูเขาคิชฌกูฏ ฝ่ายพระเถระปรับวิริยะให้เสมอ[กับสมาธิ]ตามวิธีที่พระศาสดาประทาน เจริญวิปัสสนาแล้วดำรงอยู่ในอรหัตตผล[๔๗]

ข้อความข้างต้นเป็นคำสรุปความจากพระวินัยปิฎก มหาวรรค จัมมขันธกะ[๔๘]

ศรัทธากับปัญญาเสมอกัน

กล่าวโดยเจาะจง ในอินทรีย์ ๕ เหล่านี้ [อาจารย์ทั้งหลาย]สรรเสริญความเสมอกันระหว่างศรัทธากับปัญญา และสมาธิกับวิริยะ กล่าวคือ ผู้ที่มีศรัทธามากแต่มีปัญญาน้อย ย่อมเป็นคนเลื่อมใสอย่างงมงาย มักเลื่อมใสสิ่งที่ไม่ควรเลื่อมใส ผู้ที่มีปัญญามากแต่มีศรัทธาน้อยย่อมถึงฝ่ายหลอกลวง แก้ไขยากเหมือนโรคที่เกิดจากยายากที่จะรักษาให้หายได้ แต่เมื่อศรัทธากับปัญญาเสมอกัน จึงเลื่อมใสสิ่งที่ควรเลื่อมใสได้

---

[๔๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๖๒/๑๗๘

[๔๘] วิ.ม. ๕/๑๔๒-๔๔/๑-๖

ในข้อความว่า "ผู้ที่มีศรัทธามากแต่มีปัญญาน้อย" ศรัทธาในที่นี้ไม่ใช่สัทธาเจตสิก แต่เป็น ศรัทธาปฏิรูป โดยองค์ธรรมคือ มิจฉาธิโมกข์ (อธิโมกข์ที่ประกอบด้วยมิจฉาทิฏฐิ) แม้ปัญญาในที่นี้ก็ไม่ใช่ปัญญาเจตสิก แต่เป็นปัญญาปฏิรูป โดยองค์ธรรมคือทิฏฐิเจตสิก

บุคคลใดถึงพร้อมด้วยศรัทธาที่มีกำลังแต่ไม่มีปัญญาหมดจด เขามักเป็นคนเลื่อมใสอย่างงมงาย ไม่ใช่คนเลื่อมใสมั่นคง ดังจะเห็นได้ว่า เขามักเลื่อมใสในสิ่งที่ไม่ควรเลื่อมใสเหมือนสาวกของเดียรถีย์[๔๙]

ผู้ที่คิดเลยไปด้วยปัญญาที่เสื่อมศรัทธาย่อมดำริว่า "บุญคือทานมีได้แม้ด้วยการคิดจะทำบุญโดยปราศจากการบริจาควัตถุที่ควรให้" เขาถูกหลอกลวงด้วยเหตุปฏิรูป จึงถูกความดำริอันแห้งแล้งปล้น[จิตที่ดีงาม] ย่อมไม่เชื่อฟังคำของผู้รู้ [ถึงจะอธิบาย]ก็ไม่เข้าใจ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เภสชฺชสมุฏฺฐิโต วิย โรโค อเตกิจฺโฉ โหติ (แก้ไขยากเหมือนโรคที่เกิดจากยายากที่จะรักษาให้หายได้)[๕๐]

ข้อความว่า "[อาจารย์ทั้งหลาย]สรรเสริญความเสมอกันระหว่างศรัทธากับปัญญาและสมาธิกับวิริยะ" นำมาจากพระบาลีและอรรถกถาดังต่อไปนี้

เอวเมว โข โสณ อจฺจารทฺธวีริยํ อุทฺธจฺจาย สํวตฺตติ, อติลีนวีริยํ โกสชฺชาย สํวตฺตติ, ตสฺมาติห ตฺวํ โสณ วีริยสมตํ อธิฏฺฐห, อินฺทฺริยานญฺจ สมตํ ปฏิวิชฺฌ, ตตฺถ จ นิมิตฺตํ คณฺหาหิ.[๕๑]

"โสณะ เช่นเดียวกัน ความเพียรที่ปรารภอย่างยิ่งย่อมเป็นไปเพื่อความฟุ้งซ่าน ความเพียรที่ย่อหย่อนเกินไป ย่อมเป็นไปเพื่อความเกียจคร้าน ดังนั้น เธอจงตั้งความเพียรให้พอดี จงปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน เมื่อมีความเสมอกันนั้น จงถือเอานิมิต [คือสมถะ วิปัสสนา มรรค และผล]"

อินฺทฺริยานญฺจ สมตํ ปฏิวิชฺฌาติ สทฺธาทีนํ อินฺทฺริยานํ สมตํ สมภาวํ. ตตฺถ สทฺธํ ปญฺญาย ปญฺญญฺจ สทฺธาย วีริยํ สมาธินา สมาธิญฺจ วีริเยน โยชยมาโน อินฺทฺริยานํ สมตํ ปฏิวิชฺฌ.[๕๒]

---

[๔๙] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๖๒/๑๗๙

[๕๐] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๖๒/๑๗๙

[๕๑] วิ.ม. ๕/๑๔๓/๕

[๕๒] วิ.ม.อ. ๓/๒๔๓/๑๖๔

“คำว่า อินฺทฺริยานญฺจ สมตํ ปฏิวิชฺฌ (จงปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน) หมายความว่า จงปรับอินทรีย์มีศรัทธาเป็นต้นให้เสมอกัน หมายความว่า เธอประกอบศรัทธากับปัญญา ปัญญากับศรัทธา วิริยะกับสมาธิ และสมาธิกับวิริยะอยู่ จงปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน”

คำว่า มุทฺธปฺปสนฺโน (คนเลื่อมใสอย่างงมงาย) พบในฉบับฉัฏฐสังคีติและฉบับมหาจุฬาฯ แต่ฉบับพม่าบางฉบับมีรูปว่า มุธปฺปสนฺโน (คนเลื่อมใสในสิ่งที่ไร้สาระ) ในที่นี้ขอชี้แจงว่า รูปทั้งสองถูกต้องด้วยเหตุผลเหล่านี้ คือ

๑. คำว่า มุทฺธปฺปสนฺน มาจาก มุทฺธ (ความเป็นคนเขลา, ความงมงาย) + ปสนฺน (คนเลื่อมใส) คำว่า มุทฺธ มาจาก มุห ธาตุ <เวจิตฺเต = หลง> + ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ) แปลง ต เป็น ธ แล้วแปลง ห เป็น ท หรือแปลง มูฬฺห เป็น มุทฺธ ด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๒๕๘) ว่า มูเฬฺห มุทฺธาติ (เมื่อควรกล่าวศัพท์ว่า มูฬฺห รูปว่า มุทฺธ ย่อมสำเร็จ) คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- มุยฺหตีติ มุทฺโธ, พาโล = คนงมงาย ชื่อว่า มุทธะ คือ คนเขลา

ข้อความนี้สอดคล้องกับคำอธิบายของวิสุทธิมรรคมหาฎีกา[๕๓] ว่า โส มุทฺธปฺปสนฺโน โหติ, น อเวจฺจปฺปสนฺโน (เขามักเป็นคนเลื่อมใสอย่างงมงาย ไม่ใช่คนเลื่อมใสมั่นคง) จะเห็นได้ว่า คำหลังที่แสดงความขัดแย้งว่า น อเวจฺจปฺปสนฺโน (ไม่ใช่คนเลื่อมใสมั่นคง) มีเนื้อความสอดคล้องกับคำต้นว่า โส มุทฺธปฺปสนฺโน โหติ (เขามักเป็นคนเลื่อมใสอย่างงมงาย)

๒. คำว่า มุธปฺปสนฺน มาจาก มุธา (เปล่าๆ ไร้ผล, ไร้สาระ) + ปสนฺน (คนเลื่อมใส) รัสสะ อา ใน ธา เป็น อ แล้วซ้อน ปฺ เป็น ปฺป คำว่า มุธา เป็นนิบาตที่มีความหมายว่า “เปล่าๆ, ไร้ผล, ไร้สาระ” ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๑๔๕) กล่าวว่า นิปฺผเล ตุ มุธา ภเว (มุธา ศัพท์เป็นไปในความหมายว่า ไม่มีผล) คำนี้พบในพระวินัยปิฎกว่า

เตน โข ปน สมเยน ราชคเห สุปฺพฺพา นาม อุปาสิกา มุธปฺปสนฺนา โหติ.[๕๔]

“สมัยนั้น ในกรุงราชคฤห์ มีอุบาสิกาคนหนึ่งชื่อสุปัพพา มีความเลื่อมใสอย่างไร้สาระ”

---

[๕๓] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๖๒/๑๗๙

[๕๔] วิ.มหา. ๑/๗๘/๕๒

คำนี้สอดคล้องกับข้อความของคัมภีร์วิสุทธิมรรคในประโยคต่อมาว่า อวตฺถุสฺมึ ปสีทติ (มักเลื่อมใสสิ่งที่ไม่ควรเลื่อมใส)

แม้คำทั้งสองจะถูกต้องตามหลักภาษา แต่ผู้แปลเข้าใจว่า คำว่า มุธปฺปสนฺโน น่าจะเป็นศัพท์เดิมที่ท่านผู้แต่งคัมภีร์นี้เขียนขึ้น เพราะท่านกล่าวคำว่า อวตฺถุสฺมึ ปสีทติ (มักเลื่อมใสสิ่งที่ไม่ควรเลื่อมใส) ในประโยคต่อมา แต่พอถึงสมัยของพระฎีกาจารย์ก็มีรูปที่คลาดเคลื่อนว่า มุทฺธปฺปสนฺโน ท่านพระฎีกาจารย์จึงอธิบายตามปาฐะที่ท่านพบในสมัยนั้น

สมาธิกับวิริยะเสมอกัน

ส่วนผู้ที่มีสมาธิมากแต่มีวิริยะน้อย ความเกียจคร้านย่อมครอบงำ เพราะสมาธิอยู่ในฝ่ายเกียจคร้าน ผู้ที่มีวิริยะมากแต่มีสมาธิน้อย ความฟุ้งซ่านย่อมครอบงำ เพราะวิริยะอยู่ในฝ่ายฟุ้งซ่าน แต่สมาธิที่ประกอบเข้ากับวิริยะแล้วย่อมตกไปในความเกียจคร้านไม่ได้ วิริยะที่ประกอบเข้ากับสมาธิแล้วก็ก็ตกไปในความฟุ้งซ่านไม่ได้ ดังนั้น จึงต้องปรับวิริยะกับสมาธิทั้งสองนั้นให้เสมอกัน ผลที่ได้รับคือ เมื่อทั้งสองอย่างเสมอกัน อัปปนาจึงเกิดขึ้น

การปรับอินทรีย์ให้เสมอกันอีกอย่างหนึ่ง

อีกอย่างหนึ่ง ผู้ที่เจริญสมถกรรมฐานควรมีศรัทธาแรงกล้า เมื่อศรัทธาแรงกล้าอย่างนี้จึงเชื่อมั่นอยู่[ว่าวิธีที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงจักสำเร็จแน่นอน] มุ่งมั่นอยู่[ให้จิตหยั่งลงสู่อารมณ์] จักบรรลุอัปปนาได้ ในสมาธิกับปัญญา ผู้ที่เจริญสมถกรรมฐานควรมีสมาธิแก่กล้า เมื่อสมาธิแก่กล้าอย่างนี้จึงบรรลุอัปปนาได้ ผู้ที่เจริญวิปัสสนากรรมฐานควรมีปัญญาแก่กล้า เมื่อปัญญาแก่กล้าอย่างนี้จึงแทงตลอดไตรลักษณ์ได้ เมื่อทั้งสองอย่างเสมอกัน อัปปนาจึงเกิดขึ้น

สติจำปรารถนาในกรรมฐานทั้งหมด

ส่วนสติควรมีกำลังมากในอินทรีย์ทั้งหมด เพราะรักษาจิตให้พ้นจากการตกไปในความฟุ้งซ่านด้วยอำนาจศรัทธา วิริยะ และปัญญา อันมีในฝ่ายฟุ้งซ่าน และรักษาจิตให้พ้นจากการตกไปในความเกียจคร้านด้วยสมาธิอันมีในฝ่ายเกียจคร้าน ดังนั้น สติจึงจำปรารถนาในอินทรีย์ทั้งหมด เหมือนการใส่เกลือจำปรารถนาในกับข้าวทุกชนิด และเหมือนอำมาตย์ผู้ชำนาญในกิจทั้งปวงจำปรารถนาในราชกิจทุกอย่าง ดังข้อความ[ในคัมภีร์มหาอรรถกถา]ว่า

สติ จ ปน สพฺพตฺถิกา วุตฺตา ภควตา. กึ การณา? จิตฺตญฺหิ สติปฏิสรณํ, อารกฺข-ปจฺจุปฏฺฐานา จ สติ, น วินา สติยา จิตฺตสฺส ปคฺคหนิคฺคโห โหติ.

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สติประกอบในอินทรีย์ทั้งหมด เพราะ[กุศล]จิตมีสติเป็นที่อาศัย[เพื่อบรรลุธรรมที่ยังมิได้บรรลุ] และสติก็มีการคุ้มครอง[จากกิเลส]เป็นอาการปรากฏ อีกทั้งการประคองหรือข่มจิตไว้ย่อมมีไม่ได้โดยปราศจากสติ”

ข้อความจากคัมภีร์มหาอรรถกถาข้างต้นสอดคล้องกับพระพุทธดำรัสในสังยุตต-นิกาย มหาวรรค อัคคิสูตรว่า

สติญฺจ ขฺวาหํ ภิกฺขเว สพฺพตฺถิกํ วทามิ.[๕๕]

“ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวสติว่ามีประโยชน์ในกรรมฐานทุกอย่าง”

ในประโยคว่า สติ ปน สพฺพตฺถ พลวตี วฏฺฏติ (ส่วนสติควรมีกำลังมากในอินทรีย์ทั้งหมด) คำว่า สพฺพตฺถ แปลว่า “ในอินทรีย์ทั้งหมด” ตามวิสุทธิมรรคมหาฎีกา[๕๖] ที่กล่าวว่า “คำว่า สพฺพตฺถ (ในอินทรีย์ทั้งหมด) คือ ในอินทรีย์ ๕ ที่มีในฝ่ายเกียจคร้านและฟุ้งซ่าน” อีกอย่างหนึ่ง คำนี้แปลว่า “ในกิจทั้งหมด” คือ กิจที่เป็นการข่มจิตที่ฟุ้งซ่านและยกจิตที่หดหู่ ดังข้อความว่า

ยถา หิ โลณธูปนํ สพฺพพฺยญฺชเนสุปิ นิวิสติ, ยถา จ สพฺพกมฺมิโก อมจฺโจ โยธกมฺมมฺปิ กโรติ, มนฺตกมฺมมฺปิ ปฏิหารกมฺมมฺปีติ สพฺพกิจฺจานิ สาเธติ, เอวํ อุทฺธตสฺส

---

[๕๕] สํ.ม. ๑๙/๒๓๔/๑๐๒

[๕๖] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๖๒/๑๘๐

จิตฺตสฺส นิคฺคณฺหนํ ลีนสฺส ปคฺคณฺหนนฺติ สพฺพเมตํ สติยา อิชฺฌติ, น สกฺกา วินา สติยา เอตํ สมฺปาเทตุํ, ตสฺมา เอวมาห.[๕๗]

"เกลือย่อมแทรกอยู่แม้ในกับข้าวทั้งหมด ฉันใด และอำมาตย์ผู้ชำนาญงานทั้งหมดย่อมทำหน้าที่ทั้งหมด คือ การรบบ้าง การปรึกษาบ้าง การสนับสนุนบ้าง ให้สำเร็จได้ ฉันใด แม้กิจทั้งหมดนี้ คือ การข่มจิตที่ฟุ้งซ่าน และการยกจิตที่หดหู่ ก็สำเร็จได้ด้วยสติ ไม่อาจทำให้สำเร็จโดยปราศจากสติ ฉันนั้น เพราะฉะนั้น จึงตรัสอย่างนี้"

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า สพฺพตฺถ แปลว่า "ในกรรมฐานทั้งหมด" ตามวิสุทธิมรรคนิสสัย (เล่ม ๑ หน้า ๓๓๙) และวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๑ หน้า ๓๙๘)

คำว่า สพฺพตฺถิกา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ประกอบในอินทรีย์ทั้งหมด = สพฺพตฺถ นิยุตฺตา สพฺพตฺถิกา.

(สพฺพตฺถ ศัพท์ + อิก ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)

๒. พึงปรารถนาด้วยการถือเอาโพชฌงค์ที่มีในฝ่ายเกียจคร้านหรือฟุ้งซ่านทั้งหมด = สพฺเพน ลีนุทฺธจฺจปกฺขิเยน โพชฺฌงฺคคฺคหเณน อตฺเถตพฺพา สพฺพตฺถิกา.

(สพฺพ บทหน้า + อตฺถ ธาตุ = ปรารถนา + ณฺย ปัจจัยในกรรมสาธนะ แปลง ย เป็น ก)

๓. ฉลาดในนิมิต

[๖๓] ความฉลาดในนิมิต คือ

ก. ความฉลาดในการทำนิมิต (อารมณ์) ของสมาธิมีปฐวีกสิณเป็นต้นซึ่งยังไม่ได้ทำ

ข. ความฉลาดในการเจริญนิมิตที่ทำแล้ว

ค. ความฉลาดในการรักษานิมิตที่ได้มาแล้วด้วยภาวนา

ในเรื่องนี้ประสงค์เอาความฉลาดในการรักษานิมิตนั้น [เพราะความฉลาดในการทำนิมิตและเจริญนิมิตสำเร็จมาก่อนแล้ว]

---

[๕๗] สํ.ม.อ. ๓/๒๓๔/๒๔๐

๔. ประคองจิตในเวลาที่ควรประคอง

[๖๔] ถามว่า : เธอประคองจิตในเวลาที่ควรประคองอย่างไร

ตอบว่า : ในเวลาที่เธอมีจิตหดหู่ เพราะความเพียรย่อหย่อนเกินไป เป็นต้น จงอย่าเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์เป็นต้น ๓ ประการ แต่ควรเจริญธัมมวิจยสัมโพชฌงค์เป็นต้น ดังพระพุทธดำรัสว่า

เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว ปุริโส ปริตฺตํ อคฺคึ อุชฺชาเลตุกาโม อสฺส, โส ตตฺถ อลฺลานิ เจว ติณานิ ปกฺขิเปยฺย, อลฺลานิ จ โคมยานิ ปกฺขิเปยฺย, อลฺลานิ จ กฏฺฐานิ ปกฺขิเปยฺย, อุทกวาตญฺจ ทเทยฺย, ปํสุเกน จ โอกิเรยฺย, ภพฺโพ นุ โข โส ภิกฺขเว ปุริโส ปริตฺตํ อคฺคึ อุชฺชาเลตุนฺติ? โน เหตํ ภนฺเต. เอวเมว โข ภิกฺขเว ยสฺมึ สมเย ลีนํ จิตฺตํ โหติ, อกาโล ตสฺมึ สมเย ปสฺสทฺธิสมฺโพชฺฌงฺคสฺส ภาวนาย, อกาโล สมาธิ ฯเปฯ อกาโล อุเปกฺขาสมฺโพชฺฌงฺคสฺส ภาวนาย. ตํ กิสฺส เหตุ? ลีนํ ภิกฺขเว จิตฺตํ, ตํ เอเตหิ ธมฺเมหิ ทุสมุฏฺฐาปยํ โหติ. ยสฺมึ จ โข ภิกฺขเว ลีนํ จิตฺตํ โหติ, กาโล ตสฺมึ สมเย ธมฺมวิจยสมฺโพชฺฌงฺคสฺส ภาวนาย, กาโล วีริยสมฺโพชฺฌงฺคสฺส ภาวนาย, กาโล ปีติสมฺโพชฺฌงฺคสฺส ภาวนาย. ตํ กิสฺส เหตุ? ลีนํ ภิกฺขเว จิตฺตํ, ตํ เอเตหิ ธมฺเมหิ สุสมุฏฺฐาปยํ โหติ. เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว ปุริโส ปริตฺตํ อคฺคึ อุชฺชาเลตุกาโม อสฺส, โส ตตฺถ สุกฺขานิ เจว ติณานิ ปกฺขิเปยฺย, สุกฺขานิ จ โคมยานิ ปกฺขิเปยฺย, สุกฺขานิ จ กฏฺฐานิ ปกฺขิเปยฺย, มุขวาตญฺจ ทเทยฺย, น จ ปํสุเกน โอกิเรยฺย, ภพฺโพ นุ โข โส ภิกฺขเว ปุริโส ปริตฺตํ อคฺคึ อุชฺชาเลตุนฺติ? เอวํ ภนฺเตติ.[๕๗]

“ภิกษุทั้งหลาย อุปมาเหมือนบุรุษต้องการจะให้ไฟน้อยนิดลุกโพลง จึงใส่หญ้าสด โคมัยสด ไม้สด พรมน้ำและโปรยฝุ่นลงในไฟนั้น เขาอาจให้ไฟน้อยนิดลุกโพลงได้หรือ

ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า ไม่ได้ พระพุทธเจ้าข้า

พระพุทธองค์ตรัสต่อไปว่า ภิกษุทั้งหลาย อุปมานี้ฉันใด อุปไมยก็ฉันนั้น ในสมัยที่จิตหดหู่ ไม่เป็นเวลาเพื่อเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ สมาธิสัมโพชฌงค์ และอุเบกขา-

---

[๕๗] สํ.ม. ๑๙/๒๓๔/๑๐๐-๑

สัมโพชฌงค์ ข้อนั้นเพราะเหตุอะไร เพราะจิตหดหู่ จิตที่หดหู่นั้นยากที่จะฟื้นขึ้นด้วยธรรมเหล่านี้

ในสมัยที่จิตหดหู่ เป็นเวลาสมควรเพื่อเจริญธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ วิริยสัมโพชฌงค์ และปีติสัมโพชฌงค์ ข้อนั้นเพราะเหตุอะไร เพราะจิตหดหู่ จิตที่หดหู่นั้นง่ายที่จะฟื้นขึ้นด้วยธรรมเหล่านี้ อุปมาเหมือนบุรุษต้องการจะให้ไฟน้อยนิดลุกโพลง จึงใส่หญ้าแห้ง โคมัยแห้ง ไม้แห้ง เป่าลม และไม่โปรยฝุ่นลงในไฟนั้น เขาอาจก่อไฟน้อยนิดให้ลุกโชนขึ้นได้หรือไม่

ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า ได้ พระพุทธเจ้าข้า”

อนึ่ง พึงทราบการเจริญธัมมวิจยสัมโพชฌงค์เป็นต้นในเรื่องนี้โดยเนื่องด้วยเหตุเกิดของตน [คือ เหตุเฉพาะที่ทำให้เกิดธัมมวิจยสัมโพชฌงค์เป็นต้น] ดังพระพุทธดำรัสว่า

อตฺถิ ภิกฺขเว กุสลากุสลา ธมฺมา สาวชฺชานวชฺชา ธมฺมา หีนปฺปณีตา ธมฺมา กณฺหสุกฺกสปฺปฏิภาคา ธมฺมา. ตตฺถ โยนิโส มนสิการพหุลีกาโร, อยมาหาโร อนุปฺปนฺนสฺส วา ธมฺมวิจยสมฺโพชฺฌงฺคสฺส อุปฺปาทาย อุปฺปนฺนสฺส วา ธมฺมวิจยสมฺโพชฺฌงฺคสฺส ภิยฺโย-ภาวาย เวปุลฺลาย ภาวนาย ปาริปูริยา สํวตฺตติ.[๕๘]

“ภิกษุทั้งหลาย ธรรมที่เป็นกุศลและอกุศลมีอยู่ ธรรมที่มีโทษและไม่มีโทษมีอยู่ ธรรมที่ทรามและประณีตมีอยู่ ธรรมฝ่ายดำและฝ่ายขาวมีอยู่ การหมั่นใส่ใจโดยแยบคายในกุศลธรรมเป็นต้นนั้นย่อมมีได้ การหมั่นใส่ใจนี้เป็นเหตุที่ทำธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือทำธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญเต็มที่”

นอกจากนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

อตฺถิ ภิกฺขเว อารมฺภธาตุ นิกฺกมธาตุ ปรกฺกมธาตุ. ตตฺถ โยนิโส มนสิการ-พหุลีกาโร, อยมาหาโร อนุปฺปนฺนสฺส วา วีริยสมฺโพชฺฌงฺคสฺส อุปฺปาทาย อุปฺปนฺนสฺส วา วีริยสมฺโพชฺฌงฺคสฺส ภิยฺโยภาวาย เวปุลฺลาย ภาวนาย ปาริปูริยา สํวตฺตติ.[๕๙]

“ภิกษุทั้งหลาย ความริเริ่ม ความพากเพียร ความบากบั่นมีอยู่ การหมั่นใส่ใจโดยแยบคายในความเพียรทั้งสามอย่างนั้นย่อมมีได้ การหมั่นใส่ใจนี้เป็นเหตุที่ทำ

---

[๕๘] สํ.ม. ๑๙/๒๓๒/๙๒-๓

[๕๙] สํ.ม. ๑๙/๒๓๒/๙๓

วิริยสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือทำวิริยสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญเต็มที่”

ข้อความว่า “การหมั่นใส่ใจโดยแยบคายในความเพียรทั้งสามอย่างนั้น” หมายถึง การหมั่นใส่ใจโดยแยบคายเพื่อให้เกิดความเพียรทั้งสามอย่างนั้น

ความเพียรมี ๓ ประเภท คือ

๑. อารัมภธาตุ ความริเริ่ม คือ ความเพียรเริ่มต้นเพื่อปฏิบัติธรรม เหมือนการก่อไฟต้มน้ำเพื่อให้น้ำคือกิเลสลดน้อยลงตามลำดับ ได้แก่ วิปัสสนาญาณที่ ๑-๓ หมายความว่า วิปัสสนาญาณในระดับนี้เป็นระดับอ่อน จึงเป็นความเพียรเริ่มต้นเท่านั้น

๒. นิกกมธาตุ ความพากเพียร คือ ความเพียรกำจัดความเกียจคร้านในระหว่างปฏิบัติธรรม มีกำลังมากกกว่าอารัมภธาตุเพราะพ้นไปจากความเกียจคร้าน เนื่องจากความเพียรที่ได้อาเสวนปัจจัยแล้วย่อมข่มความเกียจคร้านที่เป็นปฏิปักษ์ ได้แก่ วิปัสสนาญาณที่ ๔ หมายความว่า วิปัสสนาญาณที่ ๔ เป็นระดับปานกลาง จึงอาจเกิดความเกียจคร้านในระหว่างปฏิบัติธรรมได้ ผู้ปฏิบัติจึงต้องกำจัดความเกียจคร้านที่เกิดขึ้นด้วยนิกกมธาตุ

๓. ปรักกมธาตุ ความบากบั่น คือ ความเพียรที่ก้าวไปข้างหน้าเพื่อบรรลุมรรคผลนิพพานอันเป็นจุดมุ่งหมายของการปฏิบัติธรรม มีกำลังมากกกว่านิกกมธาตุ ได้แก่ วิปัสสนาญาณที่ ๕ เป็นต้นไป หมายความว่า วิปัสสนาญาณที่ ๕ เป็นต้นไป เป็นระดับสูง ผู้ปฏิบัติมักไม่เกิดความเกียจคร้านอีก แต่จะมุ่งมั่นเพื่อการปฏิบัติยิ่งๆ ขึ้นไปจนกว่าจะครบเวลาปฏิบัติธรรมหรือบรรลุสังขารุเปกขาญาณต่อไป

นอกจากนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

อตฺถิ ภิกฺขเว ปีติสมฺโพชฺฌงฺคฏฺฐานิยา ธมฺมา. ตตฺถ โยนิโส มนสิการพหุลีกาโร, อยมาหาโร อนุปฺปนฺนสฺส วา ปีติสมฺโพชฺฌงฺคสฺส อุปฺปาทาย อุปฺปนฺนสฺส วา ปีติสมฺโพชฺฌงฺคสฺส ภิยฺโยภาวาย เวปุลฺลาย ภาวนาย ปาริปูริยา สํวตฺตติ.[๖๐]

---

[๖๐] สํ.ม. ๑๙/๒๓๒/๙๒-๓

“ภิกษุทั้งหลาย ธรรมอันเป็นเหตุเกิดของปีติสัมโพชฌงค์มีอยู่ การหมั่นใส่ใจโดยแยบคายในธรรมอันเป็นเหตุเกิดของปีติสัมโพชฌงค์นั้นย่อมมีได้ การหมั่นใส่ใจนี้เป็นเหตุที่ทำปีติสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือทำปีติสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญเต็มที่”

คำว่า ปีติสมฺโพชฺฌงฺคฏฺฐานิย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ที่ตั้งของปีติสัมโพชฌงค์ = ติฏฺฐติ ปวตฺตติ เอตฺถาติ ฐานิยา (ฐา ธาตุ <คติ-นิวตฺติมฺหิ = ห้ามการไป, ยืน>, ปีติสมฺโพชฺฌงฺคสฺส ฐานิยา ปีติสมฺโพชฺฌงฺคฏฺฐานิยา (ฉัฏฐี-ตัปปุริสสมาส)

๒. มีปีติสัมโพชฌงค์ที่ควรตั้งไว้ = ฐาตพฺโพติ ฐานิโย (ฐา ธาตุ + อนีย ปัจจัยในกรรมสาธนะ รัสสะ อี ใน นี เป็น อิ), ปีติสมฺโพชฺฌงฺโค ฐานิโย เอเตสูติ ปีติสมฺโพชฺฌงฺคฏฺ-ฐานิยา (สัตตมีพหุพพีหิสมาส)

ในพระบาลีทั้งสามแห่งนั้น มีคำอธิบายดังต่อไปนี้ :-

การใส่ใจโดยแยบคายในกุศลธรรมเป็นต้น คือ การใส่ใจที่เป็นไปด้วยการแทงตลอดสภาวลักษณะ (ลักษณะพิเศษ) และสามัญญลักษณะ (ลักษณะทั่วไป)

ข้อความว่า “การใส่ใจที่เป็นไปด้วยการแทงตลอดสภาวลักษณะและสามัญญ-ลักษณะ” หมายถึงการใส่ใจให้แทงตลอดสภาวลักษณะและสามัญญลักษณะ ข้อนี้หมายความว่า สภาวธรรมรูปนามประกอบด้วยลักษณะ ๒ ประการ คือ

๑. สภาวลักษณะ (ลักษณะเฉพาะของรูปนาม) คือ ลักษณะเฉพาะตัวของรูปนามแต่ละอย่างที่รูปนามอื่นไม่มี

๒. สามัญญลักษณะ (ลักษณะทั่วไปของรูปนาม) คือ ความไม่เที่ยง (อนิจจัง) เป็นทุกข์ (ทุกขัง) ไม่ใช่ตัวตน (อนัตตา)

ลักษณะเฉพาะของรูปกับนามนั้นเหมือนรูปร่างทางกายภาพของสัตว์แต่ละพันธุ์ เช่น ลิงมีหัวมีตัวอย่างลิง เสือมีหัวมีตัวมีหางมีลายอย่างเสือ ช้างก็มีหัวมีตัวมีงวงมีงาอย่างช้าง

ฯลฯ สัตว์แต่ละตัวมีลักษณะเฉพาะทางพันธุกรรมของตนเป็นเอกลักษณ์ที่บ่งบอกให้รู้ว่าต่างจากสัตว์ประเภทอื่นๆ

ในทำนองเดียวกัน รูปนามที่เกิดทางทวารทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ก็มีลักษณะเฉพาะของตัวเอง เช่น

- ลักษณะเฉพาะของสีไม่เหมือนลักษณะเฉพาะของเสียง
- ลักษณะเฉพาะของเสียงไม่เหมือนลักษณะเฉพาะของกลิ่น
- ลักษณะเฉพาะของกลิ่นไม่เหมือนลักษณะเฉพาะของรส
- ลักษณะเฉพาะของรสไม่เหมือนลักษณะเฉพาะของสัมผัสคือความเย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง
- ความโลภมีลักษณะทะยานอยาก แต่ศรัทธามีลักษณะผ่องใส
- ความโกรธมีลักษณะไม่พอใจ แต่เมตตามีลักษณะอ่อนโยนปรารถนาดี
- ความฟุ้งซ่านมีลักษณะซัดส่าย แต่สมาธิมีลักษณะตั้งมั่น

เป็นต้น

ความจริงแล้ว รูปนามเหล่านี้ไม่มีชื่อเรียก เกิดดับตามเหตุปัจจัยอยู่ในทวารทั้ง ๖ ต่อมาเพื่อสื่อความหมายกัน มนุษย์ได้คิดค้นตั้งชื่อให้กับธรรมชาติเหล่านี้ว่า สี เสียง กลิ่น รส เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง โลภ โกรธ รัก ชัง เป็นต้น ถึงแม้ว่าแต่ละภาษาจะตั้งชื่อไว้ต่างกัน แต่รูปนามเหล่านี้จะคงสภาพเดิมของมันอยู่เสมอไม่เปลี่ยนแปร ลักษณะแข็งอันปรากฏที่ฝ่าพระหัตถ์ของพระราชาในขณะกำเหรียญทอง ไม่แตกต่างจากความแข็งที่ปรากฏขึ้นที่ฝ่ามือของยาจกในขณะกำเศษเงินที่คนโยนให้ ความโลภของคนไม่แตกต่างจากความโลภของสัตว์ ความโกรธของคนไทย ฝรั่ง จีน แขก เป็นแบบเดียวกันหมด ดังนั้นรูปนามทุกอย่างที่ปรากฏทางทวารทั้ง ๖ จึงมีลักษณะพิเศษเฉพาะตัวตามสภาวะของตน

ส่วนลักษณะทั่วไปนั้นเกี่ยวกับรูปนามทุกอย่างที่เกิดในทุกทวาร ทั้งภายในและภายนอก มีชีวิตและไม่มีชีวิต ทุกสรรพสิ่งในสากลจักรวาลล้วนตกอยู่ในลักษณะทั่วไปอันได้แก่

ก. ความไม่เที่ยง คือ ความเกิดขึ้นแล้วดับไป ไม่จีรังยั่งยืน

ข. ความทุกข์ คือ ความอึดอัดน่ากลัวของรูปนามที่เกิดดับตลอดเวลา

ค. ความไม่ใช่ตัวตน คือ ความไม่อยู่ในอำนาจของตนที่ต้องการจะเที่ยง และเป็นสุขเสมอ

ลักษณะทั่วไปนี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ไตรลักษณ์ คือลักษณะ ๓ ประการดังกล่าวนั้นเอง

สมมุติบัญญัติที่ทุกคนรับรู้ในเวลาทั่วไปนั้นเปรียบเสมือนเปลือกไม้, สภาวลักษณะของรูปนามเหมือนเนื้อไม้, สามัญญลักษณะเหมือนแก่นไม้ โดยปกติเราต้องถากเปลือกไม้และเนื้อไม้ออกก่อน จึงจะได้แก่นไม้ ในทำนองเดียวกัน คือ เราต้องเพิกถอนสมมุติบัญญัติก่อน แล้วรับรู้สภาวลักษณะเป็นเบื้องแรก ต่อมาจึงจะหยั่งรู้สามัญญลักษณะ

การใส่ใจโดยแยบคายในความเพียรมีการริเริ่มเป็นต้น คือ การใส่ใจที่เป็นไปด้วยการทำให้เกิดความริเริ่มเป็นต้น

ข้อความว่า "การใส่ใจที่เป็นไปด้วยการทำให้เกิดความริเริ่มเป็นต้น" หมายถึง การใส่ใจที่สนับสนุนให้เกิดความริเริ่มเป็นต้น

ในความเพียรทั้งสามนั้น :-

ก. ความริเริ่ม (อารัมภธาตุ) คือ ความเพียรเริ่มแรก

ข. ความพากเพียร (นิกกมธาตุ) คือ ความเพียรที่มีกำลังยิ่งกว่าความริเริ่มนั้น เพราะออกไปจากความเกียจคร้าน

ค. ความบากบั่น (ปรักกมธาตุ) คือ ความเพียรที่มีกำลังยิ่งขึ้นไปกว่าพากเพียรนั้น เพราะก้าวไปสู่ฐานะยิ่งๆ ขึ้นไป

ส่วนคำว่า ปีติสมฺโพชฺฌงฺคฏฺฐานิยา ธมฺมา (ธรรมอันเป็นเหตุเกิดของปีติสัม-โพชฌงค์) นี้เป็นชื่อของปีตินั่นเอง ความใส่ใจที่ทำปีตินั้นให้เกิดขึ้น ชื่อว่า การใส่ใจโดยแยบคาย

ปีติที่เกิดขึ้นก่อนๆ ย่อมก่อให้เกิดปีติต่อๆ มาได้อีก ดังนั้น ธรรมอันเป็นเหตุเกิดของปีติสัมโพชฌงค์ก็คือปีติที่เกิดขึ้นก่อนนั่นเอง นอกจากนั้น วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๑

หน้า ๔๐๔) แสดงความเห็นว่า แม้การหมั่นระลึกถึงพระพุทธคุณที่เรียกว่า พุทธานุสสติ เป็นต้น ก็เป็นเหตุเกิดของปีติได้เช่นเดียวกัน

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๗ ประการย่อมเป็นไปเพื่อทำให้เกิดธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ คือ

๑. การถาม[เนื้อความและคำอธิบายของขันธ์ อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ พละ โพชฌงค์ องค์มรรค องค์ฌาน สมถะ และวิปัสสนา]

๒. การชำระวัตถุให้สะอาด

๓. การปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน

๔. การหลีกเว้นบุคคลผู้ทรามปัญญา [ผู้มิได้ศึกษาขันธ์เป็นต้นให้เข้าใจถ่องแท้]

๕. การคบหากับบุคคลผู้มีปัญญา [ผู้บรรลุอุทยัพพยญาณที่หยั่งเห็นความเกิดดับ ๕๐ อย่าง]

๖. การพิจารณาธรรมมีขันธ์ อายตนะ และธาตุเป็นต้นอันเป็นวิสัยของคนมีปัญญาลึกซึ้ง

๗. การน้อมจิตไปในธัมมวิจยสัมโพชฌงค์คือปัญญานั้น [คือ การน้อมจิตเพื่อก่อให้เกิดธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ในขณะนั่งและยืนเป็นต้น]

ธรรมที่เป็นเหตุเกิดของธัมมวิจยสัมโพชฌงค์เป็นต้นที่กล่าวมาข้างต้น เป็นข้อความโดยตรงในพระบาลี ต่อแต่นี้ไปท่านจะแสดงธรรมดังกล่าวตามอรรถกถานัย คือ นัยที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถา ซึ่งมีบันทึกไว้ในคัมภีร์มหาอรรถกถา

ธรรม ๑๑ ประการย่อมเป็นไปเพื่อทำให้เกิดวิริยสัมโพชฌงค์ คือ :-

๑. การพิจารณาเห็นภัยในอบายเป็นต้น

๒. การเห็นอานิสงส์ของการบรรลุคุณวิเศษที่เป็นโลกิยะและโลกุตตระโดยเนื่องด้วยความเพียร[ว่า คนเกียจคร้านไม่อาจบรรลุคุณวิเศษทั้งสองอย่างนั้นได้ คนมีวิริยะเท่านั้นจึงได้รับผลของความเพียรคือคุณวิเศษดังกล่าว]

๓. การพิจารณาเห็นวิถีทางดำเนินอย่างนี้ว่า เราต้องดำเนินไปตามทางที่พระพุทธ-เจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระมหาสาวกดำเนินไปแล้ว และทางนั้นคนเกียจคร้านไม่สามารถดำเนินไปได้

๔. การยำเกรงในข้าวสุกด้วยการทำให้ทายกได้รับผลมาก

๕. การพิจารณาถึงความยิ่งใหญ่ของพระบรมศาสดาอย่างนี้ว่า พระบรมศาสดาของเราตรัสสรรเสริญคุณของการปรารภความเพียร คำสอนของพระองค์ไม่มีใครล่วงละเมิดได้ ทรงมีอุปการะมากแก่เรา และเป็นผู้ที่เราบูชาอยู่ด้วยปฏิบัติบูชาจึงชื่อว่าได้รับบูชาแล้ว หาใช่บูชาโดยประการอื่นไม่

๖. การพิจารณาถึงความยิ่งใหญ่แห่งมรดกอย่างนี้ว่า เราจะต้องรับมรดกอันยิ่งใหญ่คือพระสัทธรรม คนเกียจคร้านไม่อาจรับมรดกนั้นได้

๗. การบรรเทาถีนมิทธะด้วยการใส่ใจอาโลกสัญญา การเปลี่ยนอิริยาบถ และการอยู่ในที่โล่งแจ้ง

๘. การหลีกเว้นคนเกียจคร้าน

๙. การคบหากับคนปรารภความเพียร

๑๐. การพิจารณาผลของความเพียรชอบ (สัมมัปปธาน ๔)

๑๑. การน้อมจิตไปในวิริยสัมโพชฌงค์นั้น

ข้อความว่า "การใส่ใจอาโลกสัญญา" คือ การเจริญสัญญาที่เคยจำได้มาก่อนในแสงแดด แสงจันทร์ แสงไฟ หรือแสงที่เกิดจากภาวนามีลมหายใจเข้าออกเป็นต้น กล่าวคือการหวนระลึกถึงแสงสว่างเพื่อบรรเทาถีนมิทธะ

ในคำว่า อปายาทิภยปจฺจเวกฺขณตา (การพิจารณาเห็นภัยในอบายเป็นต้น) คำว่า อาทิ (เป็นต้น) หมายถึง ชาติทุกข์เป็นต้น ทุกข์มีวัฏฏะเป็นเหตุในอดีต ทุกข์มีวัฏฏะเป็นเหตุในอนาคต และทุกข์มีการแสวงหาอาหารเป็นเหตุในปัจจุบัน ตามที่กล่าวไว้ในวิสุทธิมรรคมหาฎีกา[๖๑] แต่ในอรรถกถาของทีฆนิกายเป็นต้น[๖๒] พบข้อความว่า อปายภย-

---

[๖๑] วิสุทฺธิ. ๑/๖๔/๑๘๓

[๖๒] ที.ม.อ. ๒/๓๘๕/๔๐๔, ม.มู.อ. ๑/๑๑๘/๓๐๙, สํ.ม.อ. ๓/๒๓๒/๒๒๗, องฺ.เอกก.อ. ๑/๔๑๙/๔๐๗, อภิ.วิ.อ. ๒/๓๗๓/๒๙๙

ปจฺจเวกฺขณตา (การพิจารณาเห็นภัยในอบาย) โดยไม่มี อาทิ ศัพท์ แม้ในคำอธิบายก็กล่าวว่าบุคคลไม่อาจเจริญวิริยสัมโพชฌงค์ในขณะที่ไปเกิดในนรก สัตว์ดิรัจฉาน เปรต หรืออสุรกายแล้วเสวยทุกข์อันใหญ่หลวง เพียงสามารถเจริญวิริยสัมโพชฌงค์ในขณะที่เกิดเป็นมนุษย์เท่านั้น อีกทั้งมิได้กล่าวถึงการพิจารณาชาติทุกข์เป็นต้น ดังนั้น ปาฐะเดิมในที่นี้ควรมีข้อความว่า อปายภยปจฺจเวกฺขณตา (การพิจารณาเห็นภัยในอบาย) โดยไม่มี อาทิ ศัพท์

ในข้อความว่า “การบรรเทาถีนมิทธะด้วยการใส่ใจอาโลกสัญญา การเปลี่ยนอิริยาบถ และการอยู่ในที่โล่งแจ้ง เป็นต้น” คำว่า อาทิ (เป็นต้น) หมายถึงวิธี ๖ อย่างอื่นจากการใส่ใจอาโลกสัญญาอันเป็นข้อ ๖ ในวิธีบรรเทาถีนมิทธะที่ตรัสไว้ในอังคุตตรนิกาย สัตตกนิบาต ปจลายมานสูตร[๖๓] ดังนี้

๑. การกำจัดสัญญาที่เป็นเหตุของความง่วง
๒. การพิจารณาธรรม
๓. การสาธยายธรรม
๔. การดึงหูทั้งสองข้าง และใช้มือลูบตัว
๕. การล้างหน้าแล้วมองดูทิศนั้นๆ และการแหงนหน้ามองดูดาว
๖. การใส่ใจอาโลกสัญญา
๗. การเดินจงกรม

อนึ่ง คำว่า อาโลกสญฺญามนสิการอิริยาปถปริวตฺตนอพฺโภกาสเสวนาทีหิ ถินมิทฺธวิโนทนตา (การบรรเทาถีนมิทธะด้วยการใส่ใจอาโลกสัญญา การเปลี่ยนอิริยาบถ และการอยู่ในที่โล่งแจ้ง เป็นต้น) ไม่พบในอรรถกถาทีฆนิกายเป็นต้น แต่มีข้อความอีกอย่างหนึ่งว่า ชาติมหตฺตปจฺจเวกฺขณตา (การพิจารณาความประเสริฐโดยชาติตระกูล) มีวิธีพิจารณาดังนี้ คือ ขึ้นชื่อว่าภิกษุไม่ใช่คนมีชาติต่ำ เป็นผู้เกิดในวงศ์ตระกูลของพระเจ้าโอกกากะผู้สืบทอดมาจากพระเจ้ามหาสัมมตะ เป็นพระราชนัดดาของพระเจ้าสุทโธทนะและพระนางสิริมหามายา เป็นพระอนุชาของราหุลกุมาร เมื่อท่านเป็นชินบุตรเช่นนี้จึงไม่ควรอยู่อย่างเกียจคร้าน

---

[๖๓] องฺ.สตฺตก. ๒๓/๖๑/๗๐

แม้คำว่า สมฺมปฺปธานปจฺจเวกฺขณตา (การพิจารณาผลของความเพียรชอบ) ก็ไม่พบในคัมภีร์อรรถกถาฉบับอื่น แต่พบคำว่า สพฺรหฺมจาริมหตฺตปจฺจเวกฺขณตา (การพิจารณาความประเสริฐของเพื่อนพรหมจรรย์) มีวิธีพิจารณาดังนี้คือ เพื่อนพรหมจรรย์มีพระสารีบุตร พระโมคคัลลานะ และมหาสาวก ๘๐ ได้แทงตลอดโลกุตตรธรรมด้วยความเพียร ท่านจะปฏิบัติตามทางของเพื่อนพรหมจรรย์เหล่านั้นหรือไม่

ธรรม ๑๑ ประการย่อมเป็นไปเพื่อทำให้เกิดปีติสัมโพชฌงค์ คือ :-

๑. การพร่ำระลึกถึงพระพุทธคุณ (พุทธานุสสติ)

๒. การพร่ำระลึกถึงพระธรรมคุณ (ธัมมานุสสติ)

๓. การพร่ำระลึกถึงพระสังฆคุณ (สังฆานุสสติ)

๔. การพร่ำระลึกถึงศีล[ที่บริสุทธิ์ของตน] (สีลานุสสติ)

๕. การพร่ำระลึกถึงทาน[ที่ตนบริจาคแล้ว] (จาคานุสสติ)

๖. การพร่ำระลึกถึงคุณธรรมที่ทำให้เป็นเทวดา (เทวตานุสสติ)

๗. การพร่ำระลึกถึงพระนิพพานที่สงบจากกิเลส (อุปสมานุสสติ)

๘. การหลีกเว้นคนที่มีใจเศร้าหมอง[ด้วยความไม่เลื่อมใสพระรัตนตรัย]

๙. การคบหากับคนที่มีใจนุ่มนวล[ด้วยความเลื่อมใสในพระรัตนตรัย]

๑๐. การพิจารณาถึงพระสูตรอันน่าเลื่อมใส

๑๑. การน้อมจิตไปในปีติสัมโพชฌงค์นั้น

โดยประการดังนี้ เมื่อผู้เพียรปฏิบัติก่อให้เกิดธรรมเหล่านั้น[คือธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ วิริยสัมโพชฌงค์ และปีติสัมโพชฌงค์]ด้วยอาการเหล่านี้ [คือ เหตุเกิดของธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ๗ ประการ เหตุเกิดของวิริยสัมโพชฌงค์ ๑๑ ประการ และเหตุเกิดของปีติสัมโพชฌงค์ ๑๑ ประการ] จึงชื่อว่า เจริญธัมมวิจยสัมโพชฌงค์เป็นต้น เธอประคองจิตไว้ในเวลาที่ควรประคองอย่างนี้

๕. ข่มจิตในเวลาที่ควรข่ม

[๖๕] ถามว่า : ผู้เพียรปฏิบัติย่อมข่มจิตในเวลาที่ควรข่มอย่างไร

ตอบว่า : ในเวลาที่เธอมีจิตซัดส่ายเพราะความเพียรมากเกินไป เป็นต้น จงอย่าเจริญธัมมวิจยสัมโพชฌงค์เป็นต้น ๓ ประการ แต่ควรเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์เป็นต้น

ในข้อความว่า “เพราะความเพียรมากเกินไป เป็นต้น” คำว่า อาทิ (เป็นต้น) หมายถึง การทำจิตให้สังเวชและทำจิตให้ร่าเริง เป็นต้น[๖๔]

การมีจิตซัดส่ายในเรื่องนี้เป็นความไม่สงบของจิต มิใช่ลักษณะที่จิตฟุ้งซ่านคิดถึงกามคุณเป็นต้น ดังนั้น วิสุทธิมรรคมหาฎีกา[๖๕] จึงอธิบายว่า “คำว่า อุทฺธตํ (ซัดส่าย) หมายความว่า ไม่สงบเพราะสมาธิเป็นต้นอ่อนกำลัง”

ดังพระพุทธดำรัสว่า

เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว ปุริโส มหนฺตํ อคฺคิกฺขนฺธํ นิพฺพาเปตุกาโม อสฺส, โส ตตฺถ สุกฺขานิ เจว ติณานิ ปกฺขิเปยฺย ฯเปฯ น จ ปํสุเกน โอกิเรยฺย, ภพฺโพ นุ โข โส ภิกฺขเว ปุริโส มหนฺตํ อคฺคิกฺขนฺธํ นิพฺพาเปตุนฺติ? โน เหตํ ภนฺเต. เอวเมว โข ภิกฺขเว ยสฺมึ สมเย อุทฺธตํ จิตฺตํ โหติ, อกาโล ตสฺมึ สมเย ธมฺมวิจยสมฺโพชฺฌงฺคสฺส ภาวนาย, อกาโล วีริย ฯเปฯ อกาโล ปีติสมฺโพชฺฌงฺคสฺส ภาวนาย. ตํ กิสฺส เหตุ? อุทฺธตํ ภิกฺขเว จิตฺตํ, ตํ เอเตหิ ธมฺเมหิ ทุวูปสมยํ โหติ. ยสฺมึ จ โข ภิกฺขเว สมเย อุทฺธตํ จิตฺตํ โหติ, กาโล ตสฺมึ สมเย ปสฺสทฺธิสมฺโพชฺฌงฺคสฺส ภาวนาย, กาโล สมาธิสมฺโพชฺฌงฺคสฺส ภาวนาย, กาโล อุเปกฺขาสมฺโพชฺฌงฺคสฺส ภาวนาย. ตํ กิสฺส เหตุ? อุทฺธตํ ภิกฺขเว จิตฺตํ, ตํ เอเตหิ ธมฺเมหิ สุวูปสมยํ โหติ. เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว ปุริโส มหนฺตํ อคฺคิกฺขนฺธํ นิพฺพาเปตุกาโม อสฺส, โส ตตฺถ อลฺลานิ เจว ติณานิ ปกฺขิเปยฺย ฯเปฯ ปํสุเกน จ โอกิเรยฺย, ภพฺโพ นุ โข โส ภิกฺขเว ปุริโส มหนฺตํ อคฺคิกฺขนฺธํ นิพฺพาเปตุนฺติ? เอวํ ภนฺเต”ติ.[๖๖]

---

[๖๔] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๖๕/๑๘๔

[๖๕] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๖๕/๑๘๔

[๖๖] สํ.ม. ๑๙/๒๓๔/๑๐๐-๑

"ภิกษุทั้งหลาย อุปมาเหมือนบุรุษต้องการจะดับไฟกองใหญ่ จึงใส่หญ้าแห้งๆ เข้าไป ... และไม่เอาฝุ่นโปรยลงไป เขาอาจดับไฟกองใหญ่ได้หรือ

ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า ไม่ได้ พระพุทธเจ้าข้า

พระพุทธองค์ตรัสต่อไปว่า ภิกษุทั้งหลาย อุปมานี้ฉันใด อุปไมยก็ฉันนั้น ในสมัยที่จิตฟุ้งซ่าน ไม่เป็นเวลาเพื่อเจริญธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ วิริยสัมโพชฌงค์ และ ปีติสัมโพชฌงค์ ข้อนั้นเพราะเหตุอะไร เพราะจิตฟุ้งซ่าน จิตที่ฟุ้งซ่านนั้นยากที่จะให้สงบลงได้ด้วยธรรมเหล่านี้

ในสมัยที่จิตฟุ้งซ่าน เป็นเวลาสมควรเพื่อเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ สมาธิ-สัมโพชฌงค์ และอุเบกขาสัมโพชฌงค์ ข้อนั้นเพราะเหตุอะไร เพราะจิตฟุ้งซ่าน จิตที่ฟุ้งซ่านนั้นง่ายที่จะให้สงบลงได้ด้วยธรรมเหล่านี้ อุปมาเหมือนบุรุษต้องการจะดับไฟกองใหญ่ จึงใส่หญ้าสด ... และโปรยฝุ่นลงในกองไฟใหญ่นั้น เขาอาจดับไฟกองใหญ่ได้หรือ

ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า ได้ พระพุทธเจ้าข้า"

อนึ่ง พึงทราบการเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์เป็นต้นในเรื่องนี้โดยเนื่องด้วยเหตุเกิดของตน ดังพระพุทธดำรัสว่า

อตฺถิ ภิกฺขเว กายปสฺสทฺธิ จิตฺตปสฺสทฺธิ. ตตฺถ โยนิโส มนสิการพหุลีกาโร, อย-มาหาโร อนุปฺปนฺนสฺส วา ปสฺสทฺธิสมฺโพชฺฌงฺคสฺส อุปฺปาทาย อุปฺปนฺนสฺส วา ปสฺสทฺธิ-สมฺโพชฺฌงฺคสฺส ภิยฺโยภาวาย เวปุลฺลาย ภาวนาย ปาริปูริยา สํวตฺตติ.[๖๗]

"ภิกษุทั้งหลาย ความสงบกายและใจมีอยู่ การหมั่นใส่ใจโดยแยบคายในธรรมเหล่านั้น (กายปัสสัทธิและจิตตปัสสัทธิ) ย่อมมีได้ การหมั่นใส่ใจนี้เป็นเหตุที่ทำปัสสัทธิ-สัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือทำปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญเต็มที่"

นอกจากนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

อตฺถิ ภิกฺขเว สมถนิมิตฺตํ อพฺยคฺคนิมิตฺตํ. ตตฺถ โยนิโส มนสิการพหุลีกาโร, อยมาหาโร อนุปฺปนฺนสฺส วา สมาธิสมฺโพชฺฌงฺคสฺส อุปฺปาทาย อุปฺปนฺนสฺส วา สมาธิ-สมฺโพชฺฌงฺคสฺส ภิยฺโยภาวาย เวปุลฺลาย ภาวนาย ปาริปูริยา สํวตฺตติ.[๖๘]

---

[๖๗] สํ.ม. ๑๙/๒๓๒/๙๓-๔

[๖๘] สํ.ม. ๑๙/๒๓๒/๙๓-๔

"ภิกษุทั้งหลาย สมถนิมิต (นิมิตคือความสงบ, สมาธิที่เกิดขึ้นก่อน) อัพยัคคนิมิต (นิมิตที่มีอารมณ์เดียว) มีอยู่ การหมั่นใส่ใจโดยแยบคายในนิมิตเหล่านั้นย่อมมีได้ การหมั่นใส่ใจนี้เป็นเหตุที่ทำสมาธิสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือทำสมาธิสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญเต็มที่"

คำว่า สมถนิมิตฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สมโถ เอว นิมิตฺตํ สมถนิมิตฺตํ = นิมิตคือความสงบ ชื่อว่า สมถนิมิต

(อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

คำว่า อพฺยคฺคนิมิตฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วิวิธํ อคฺคํ เอตสฺสาติ พฺยคฺโค, วิกฺเขโป = สภาวะที่มีอารมณ์ต่างๆ ชื่อว่า พยัคคะ คือ ความซัดส่าย

(ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

- น พฺยคฺโค อพฺยคฺโค, สมาธิ = สภาวะที่ไม่มีอารมณ์ต่างๆ ชื่อว่า อัพยัคคะ คือ สมาธิ

(นนิบาตบุรพบทกรรมธารยสมาส)

- อพฺยคฺโค เอว นิมิตฺตํ อพฺยคฺคนิมิตฺตํ = นิมิตที่ไม่มีอารมณ์ต่างๆ ชื่อว่า อัพยัคคนิมิต

(อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

นอกจากนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

อตฺถิ ภิกฺขเว อุเปกฺขาสมฺโพชฺฌงฺคฏฺฐานิยา ธมฺมา. ตตฺถ โยนิโส มนสิการ-พหุลีกาโร, อยมาหาโร อนุปฺปนฺนสฺส วา อุเปกฺขาสมฺโพชฺฌงฺคสฺส อุปฺปาทาย อุปฺปนฺนสฺส วา อุเปกฺขาสมฺโพชฺฌงฺคสฺส ภิยฺโยภาวาย เวปุลฺลาย ภาวนาย ปาริปูริยา สํวตฺตติ.[๖๙]

---

[๖๙] สํ.ม. ๑๙/๒๓๒/๙๓-๔

“ภิกษุทั้งหลาย ธรรมอันเป็นเหตุเกิดของอุเบกขาสัมโพชฌงค์ มีอยู่ การหมั่นใส่ใจโดยแยบคายในธรรมเหล่านั้นย่อมมีได้ การหมั่นใส่ใจนี้เป็นเหตุที่ทำอุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือทำอุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญเต็มที่”

ในพระบาลีทั้งสามแห่งนั้น มีคำอธิบายดังต่อไปนี้ :-

การใส่ใจโดยแยบคาย[ที่กล่าวไว้]ในพากย์ทั้งสาม คือ การใส่ใจที่เป็นไปด้วยการกำหนดเอาลักษณะที่ทำให้เกิดปัสสัทธิเป็นต้นที่เคยเกิดขึ้นแล้วก่อให้เกิดธรรมเหล่านั้น (ปัสสัทธิ สมาธิ และอุเบกขา)

คำว่า สมถนิมิต นี้เป็นชื่อของสมาธิ[ที่เกิดขึ้นก่อน]นั่นเอง และคำว่า อัพยัคคนิมิต ก็เป็นชื่อของสมาธินั้นเหมือนกัน โดยมีความหมายว่า ไม่ซัดส่าย

คำว่า ตีสุปิ ปเทสุ (ในพากย์ทั้งสาม) คำว่า ปท โดยทั่วไปมักหมายถึงบทที่ลงวิภัตตินามหรือวิภัตติอาขยาตแล้ว แต่ในที่นี้หมายถึงพากย์ คือ กลุ่มบทที่มีใจความอย่างใดอย่างหนึ่ง กล่าวคือ นามศัพท์ที่เป็นศัพท์เดิมซึ่งยังไม่ได้ลงวิภัตติ ชื่อว่า ลิงค์ (นามศัพท์) เมื่อลงวิภัตติแล้วย่อมได้ชื่อว่า บท การลงวิภัตตินามนั้นเพื่อให้รู้หน้าที่ของบทนั้นๆ ในประโยคว่าทำหน้าที่กัตตาหรือกรรมเป็นต้น เช่นเมื่อกล่าวว่า ปุริส ปสฺสติ ยังไม่ทราบว่าบุรุษเป็นประธานหรือกรรม ประโยคข้างต้นจึงไม่ถูกต้องเพราะ ปุริส ยังไม่ได้ลงวิภัตติ ต่อเมื่อลงวิภัตติเป็นรูปว่า ปุริโส ปสฺสติ (บุรุษเห็น) หรือ ปุริสํ ปสฺสติ (เห็นบุรุษ) จึงทราบหน้าที่ของปุริส ศัพท์ในประโยคได้อย่างชัดเจนว่า ปุริโส ในประโยคแรกทำหน้าที่ประธาน ส่วน ปุริสํ ในประโยคต่อมาทำหน้าที่กรรม

ดังข้อความว่า

วิภตฺยนฺตํ ปทํ.[๗๐]

“ศัพท์ที่มีวิภัตติอยู่ท้าย ชื่อว่า บท”

อย่างไรก็ตาม แม้บางศัพท์ในนิจจสมาส (สมาสที่เชื่อมบทแน่นอน) ที่ยังมิได้ลงวิภัตตินามก็จัดเป็นบทได้โดยอ้อม เพราะสามารถแสดงเนื้อความได้เหมือนบทที่ลงวิภัตตินามแล้ว ดังข้อความว่า

---

[๗๐] **รูป. สูตร ๑๑**

ปุพฺพาปรานํ อตฺถุปลทฺธิยํ ปทํ. [ปูรฺวาปรโยรฺรฺโถปลพฺเธา ปทมฺ.][๗๑]

“เมื่อมีความหมายของปกติ (ศัพท์เดิม) ที่อยู่หน้าและวิภัตติที่อยู่หลัง ศัพท์ชื่อว่าบท”

นอกจากนั้น แม้พากย์ที่เป็นหมู่บทก็เรียกว่าบทได้โดยเอกเทสูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงบางส่วน แต่มุ่งให้หมายถึงหมู่ กล่าวคือ ท่านกล่าวถึงบางส่วนคือ บท แต่เจตนาหมายถึงพากย์อันเป็นองค์ประกอบของหมู่บท

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๗ ประการย่อมเป็นไปเพื่อทำให้เกิดปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ คือ

๑. การบริโภคอาหารอันประณีต

๒. การอยู่ในอุณหภูมิอันเหมาะสม

๓. การใช้อิริยาบถที่สบาย

๔. การประกอบความเพียร[ทางกาย]ปานกลาง

๕. การหลีกเว้นคนที่มีกายใจเร่าร้อน [คือ คนที่เบียดเบียนผู้อื่นด้วยก้อนหินหรือท่อนไม้เป็นต้น]

๖. การคบหากับคนผู้มีกายใจสงบ

๗. การน้อมจิตไปในปัสสัทธิสัมโพชฌงค์นั้น

คำว่า มชฺฌตฺตปโยคตา แปลว่า “การประกอบความเพียร[ทางกาย]ปานกลาง” ตามคำอธิบายในวิสุทธิมรรคมหาฎีกา[๗๒] ที่กล่าวว่า “ปโยโค จ กายิโก ปวตฺติโต (และก่อให้เกิดความเพียรทางกาย)” แต่คำนี้มีความหมายอีกอย่างหนึ่งว่า “การพิจารณาความเป็นกลาง” หมายถึง การพิจารณาว่าตนและผู้อื่นมีกรรมเป็นสมบัติของตน ดังข้อความว่า

มชฺฌตฺตปโยโค วุจฺจติ อตฺตโน จ ปรสฺส จ กมฺมสฺสกตาปจฺจเวกฺขณา. อิมินา มชฺฌตฺต-ปโยเคน อุปฺปชฺชติ.[๗๓]

“การพิจารณาความเป็นกลาง คือ การพิจารณาว่าตนและผู้อื่นมีกรรมเป็นสมบัติของตน ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดขึ้นด้วยการพิจารณาความเป็นกลางนี้”

---

[๗๑] กา. ๒/๒๐ [๗๒] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๖๕/๑๘๕ [๗๓] ที.ม.อ. ๒/๓๘๕/๔๐๘

ธรรม ๑๑ ประการย่อมเป็นไปเพื่อทำให้เกิดสมาธิสัมโพชฌงค์ คือ

๑. การชำระวัตถุ (ร่างกายและเครื่องใช้) ให้สะอาด

๒. ความฉลาดในนิมิต (การกำหนดเอากสิณนิมิต)

๓. การปรับอินทรีย์ให้เสมอ

๔. การข่มจิตในเวลาอันควร

๕. การประคองจิตในเวลาอันควร

๖. การทำจิตที่ไม่แช่มชื่น[คือไม่สงบ]ให้ร่าเริงด้วยศรัทธาและสังเวช

๗. การวางจิตเป็นกลางต่อ[ภาวนา]จิตที่เป็นไปสม่ำเสมอ (ไม่ต้องประคอง ข่ม หรือทำให้ร่าเริง)

๘. การหลีกเว้นคนที่ไม่มีสมาธิ

๙. การคบหากับคนที่มีสมาธิ (อุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิ)

๑๐. การพิจารณาวิโมกข์คือฌาน[ว่ามีการเจริญฌาน เข้าฌาน อธิษฐานฌาน และออกจากฌานอย่างนี้ มีความเศร้าหมองและหมดจดอย่างนี้]

๑๑. การน้อมจิตไปในสมาธิสัมโพชฌงค์นั้น

คำว่า วิโมกฺข ในที่นี้หมายถึง ฌาน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปจฺจนีกธมฺเมหิ สุฏฺฐุ วิมุจฺจีสูติ วิโมกฺขา, ฌานานิ = ธรรมที่พ้นไปจากปฏิปักษ์ธรรมด้วยดี ชื่อว่า วิโมกข์ คือ ฌาน)

(วิ บทหน้า + โมกฺข ธาตุ <มุจฺจเน = พ้น> + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

ศรัทธา คือ ความเลื่อมใสในพระรัตนตรัย ส่วนสังเวชคือความสลดใจด้วยการพิจารณาถึงสังเวควัตถุ ๘ ประการมีชาติเป็นต้น ดังที่จะกล่าวต่อไปในข้อ ๖๖

ธรรม ๕ ประการย่อมเป็นไปเพื่อทำให้เกิดอุเบกขาสัมโพชฌงค์ คือ

๑. การวางใจเป็นกลางในเหล่าสัตว์[ที่ตนเคารพรัก]

๒. การวางใจเป็นกลางในสังขาร

๓. การหลีกเว้นคนผู้ยึดมั่นในสัตว์และสังขาร

๔. การคบหากับคนที่วางใจเป็นกลางในสัตว์และสังขาร

๕. การน้อมจิตไปในอุเบกขาสัมโพชฌงค์นั้น

โดยประการดังนี้ เมื่อผู้เพียรปฏิบัติก่อให้เกิดธรรมเหล่านั้น (ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ สมาธิสัมโพชฌงค์ และอุเบกขาสัมโพชฌงค์) ด้วยอาการเหล่านี้ (เหตุเกิดของปัสสัทธิ-สัมโพชฌงค์ ๗ เหตุเกิดของสมาธิสัมโพชฌงค์ ๑๑ และเหตุเกิดของอุเบกขาสัมโพชฌงค์ ๕) จึงชื่อว่า เจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์เป็นต้น เธอข่มจิตในเวลาที่ควรข่มอย่างนี้

๖. ทำจิตให้ร่าเริงในเวลาที่ควรให้ร่าเริง

[๖๖] ถามว่า : ผู้เพียรปฏิบัติย่อมทำจิตให้ร่าเริงในเวลาที่ควรให้ร่าเริงอย่างไร

ตอบว่า : ในเวลาที่เธอมี[ภาวนา]จิตไม่แช่มชื่น เพราะการขวนขวายทางปัญญาย่อหย่อน หรือเพราะไม่ได้รับสุขคือความสงบสุข ควรทำจิตนั้นให้สังเวชด้วยการพิจารณาถึงสังเวควัตถุ ๘ ประการ ได้แก่

๑. ความเกิด

๒. ความแก่

๓. ความเจ็บ

๔. ความตาย

๕. ทุกข์ในอบาย

๖. ทุกข์มีวัฏฏะเป็นเหตุในอดีต

๗. ทุกข์มีวัฏฏะเป็นเหตุในอนาคต

๘. ทุกข์มีการแสวงหาอาหารเป็นเหตุในปัจจุบัน

นอกจากนั้น เธอควรทำจิตให้ผ่องใสด้วยการระลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ เธอทำจิตให้ร่าเริงในเวลาที่ควรให้ร่าเริงอย่างนี้

ความเกิด ความแก่ ความเจ็บ และความตายมีได้ในสุคติภูมิและทุคติภูมิตามสมควร ดังนั้น จึงควรทราบทุกข์ในอบายว่าเป็นทุกข์ที่เกิดจากเหตุคือพันธนาการ ๕ อย่าง[ในนรก]

ความหิวกระหาย[ในเปรตและอสุรกาย] และการเบียดเบียนกันเป็นต้น[ในนรก] ทุกข์ทั้งหมดนั้น[มีการเกิดเป็นต้น]นับว่าเนื่องด้วยปัจจุบันภพของสัตว์นั้นๆ ดังนั้น จึงถือเอาทุกข์ที่มีวัฏฏะเป็นมูลเหตุในอดีตกาลและอนาคตกาล นอกจากนั้น ในเหล่าสัตว์ที่ยังชีพด้วยอาหาร ทุกข์คือความเป็นอยู่ของเหล่าสัตว์ผู้เลี้ยงชีพอาศัยความพากเพียรนั้นซึ่งไม่เกี่ยวกับสัตว์เหล่าอื่น[ซึ่งมิได้แสวงหาอาหาร] จึงกล่าวว่าเป็นสังเวควัตถุที่ ๘[๗๔]

๗. วางจิตเป็นกลางในเวลาที่ควรวางจิตเป็นกลาง

ถามว่า : ผู้เพียรปฏิบัติย่อมวางจิตเป็นกลางในเวลาที่ควรวางจิตเป็นกลางอย่างไร

ตอบว่า : ในเวลาที่เธอปฏิบัติอยู่อย่างนี้ [ภาวนา]จิตของเธอไม่หดหู่ ไม่ฟุ้งซ่าน แช่มชื่นเบิกบาน เป็นไปโดยสม่ำเสมอในอารมณ์ ดำเนินสู่วิถีแห่งสมถภาวนา เธอไม่ขวนขวายในการประคอง ข่ม และทำจิตให้ร่าเริงเหมือนนายสารถีไม่ขวนขวายในม้าที่วิ่งไปสม่ำเสมอ ผู้เพียรปฏิบัติวางจิตเป็นกลางในเวลาที่ควรวางจิตเป็นกลางอย่างนี้

๘. หลีกเว้นคนที่ไม่มีสมาธิ

การหลีกเว้นคนที่ไม่มีสมาธิ คือ การหลีกเว้นให้ห่างไกลจากคนที่ไม่เคยดำเนินสู่เนกขัมมปฏิปทา (ปฏิปทาที่ออกจากกามคือฌาน) ขวนขวายอยู่ในกิจเป็นอันมาก มีใจฟุ้งซ่าน

๙. คบหากับคนที่มีสมาธิ

การคบหากับคนที่มีสมาธิ คือ การเข้าไปคบหากับคนที่ปฏิบัติเนกขัมมปฏิปทาได้บรรลุสมาธิ (อุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิ) ตามกาลอันควร

---

[๗๔] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๖๖/๑๘๖

๑๐. น้อมจิตไปใน[อัปปนา]สมาธินั้น

การน้อมจิตไปใน[อัปปนา]สมาธินั้น คือ การใส่ใจ (ความพยายามต่อเนื่อง) ในการก่อให้เกิด[อัปปนา]สมาธิ หมายถึง การหนักแน่นในสมาธิ การโน้มน้อมโอนไปในสมาธิ

โดยประการดังนี้ ผู้เพียรปฏิบัติควรบำเพ็ญความฉลาดในวิธีทำให้อัปปนาชำชอง ๑๐ ประการเหล่านี้

อย่าทอดทิ้งความเพียร

[๖๗] เอวญฺหิ สมฺปาทยโต อปฺปนาโกสลฺลํ อิมํ
ปฏิลทฺเธ นิมิตฺตสฺมึ อปฺปนา สมฺปวตฺตติ.

"มีผลดังนี้คืออัปปนาย่อมบังเกิดขึ้นใน[ปฏิภาค]นิมิตที่ได้แล้วแก่ผู้เพียรปฏิบัติที่บำเพ็ญความฉลาดในวิธีทำให้อัปปนาชำชองเหล่านั้นตามที่กล่าวไว้อย่างนี้"

เอวญฺหิ ปฏิปนฺนสฺส สเจ สา นปฺปวตฺตติ
ตถาปิ น ชเห โยคํ วายเมเถว ปณฺฑิโต.

"แต่เมื่อเธอปฏิบัติอย่างนี้ ถ้าอัปปนานั้นยังไม่เกิดขึ้น แม้เช่นนั้นผู้เพียรปฏิบัติที่มีปัญญาไม่ควรทอดทิ้งความเพียร จงพยายามต่อไปเถิด"

หิตฺวา หิ สมฺมาวายามํ วิเสสํ นาม มาณโว
อธิคจฺเฉ ปริตฺตมฺปิ ฐานเมตํ น วิชฺชติ.

"เพราะคนที่ทอดทิ้งความเพียรชอบแล้วได้บรรลุคุณวิเศษแม้เพียงเล็กน้อย เหตุการณ์เช่นนี้หามีไม่"

ฐาน ศัพท์ในประโยคนี้มีความหมายว่า การณ (เหตุ, เหตุการณ์) ดังคำว่า อฏฺฐานเมตํ อนวกาโส จึงแปล ฐานเมตํ ว่า "เหตุการณ์เช่นนี้"

จิตฺตปฺปวตฺติอาการํ ตสฺมา สลฺลกฺขยํ พุโธ
สมตํ วีริยสฺเสว โยชเยถ ปุนปฺปุนํ.

"ดังนั้น ผู้มีปัญญาสังเกตลักษณะที่จิตดำเนินไป ควรปรับวิริยะให้เสมอกับสมาธิเสมอเถิด"

ประคองจิตให้จดจ่อในปฏิภาคนิมิต

อีสกมฺปิ ลยํ ยนฺตํ ปคฺคณฺเหเถว มานสํ
อจฺจารทฺธํ นิเสเธตฺวา สมเมว ปวตฺตเย.

"ผู้เพียรปฏิบัติควรประคองจิตที่หดหู่แม้เล็กน้อยขึ้น ควรห้ามจิตที่ปรารภความเพียรมากเกินไป แล้วประคองให้เป็นไปสม่ำเสมอ[ไม่ตึงไม่หย่อนนัก]"

เรณุมฺหิ อุปฺปลทเล สุตฺเต นาวาย นาฬิยา
ยถา มธุกราทีนํ ปวตฺติ สมฺมวณฺณิตา.

"พฤติการณ์ของแมลงผึ้งเป็นต้นในเกสรดอกไม้ ใบบัว ใยแมงมุม เรือ และขวดน้ำมัน ท่านอธิบายไว้ดี[ในคัมภีร์อรรถกถา] ฉันใด"

ลีนอุทฺธตภาเวหิ โมจยิตฺวาน สพฺพโส
เอวํ นิมิตฺตาภิมุขํ มานสํ ปฏิปาทเย.

"ผู้เพียรปฏิบัติควรเปลื้อง[ภาวนา]จิตจากภาวะที่หดหู่และฟุ้งซ่านแล้วประคองให้ดำเนินไปมุ่งสู่[ปฏิภาค]นิมิตเสมอ ฉันนั้น"

อุปมาเหมือนแมลงผึ้งเคล้าเอาเกสรดอกไม้

[๖๘] ในคาถาทั้งสองนั้น มีคำอธิบายดังต่อไปนี้ :-

อุปมาเหมือนแมลงผึ้งโง่รู้ว่าดอกไม้ที่ต้นไม้โน้นบานแล้ว จึงบินไปด้วยความเร็วจัดเลยต้นไม้นั้นไป แล้วย้อนกลับมาถึงเมื่อเกสรดอกไม้หมดไปแล้ว แมลงผึ้งโง่อีกตัวหนึ่งบินไปช้า จึงไปถึงเมื่อเกสรดอกไม้หมดไปแล้ว ส่วนแมลงผึ้งฉลาดบินไปด้วยความเร็วพอดีจึงไปถึงพวงดอกไม้ได้ง่าย เคล้าเอาเกสรดอกไม้เท่าที่ต้องการแล้วปรุงเป็นน้ำผึ้ง ย่อมได้ลิ้มรสของน้ำผึ้ง ฉันใด

อุปมาเหมือนศิษย์ศัลยแพทย์ฝึกผ่าใบบัว

อีกอย่างหนึ่ง อุปมาเหมือนศิษย์ของศัลยแพทย์ผ่าตัด ศึกษาการกรีดมีดที่ใบบัวที่ลอยอยู่ในถาด คนหนึ่งโง่รีบกรีดมีดลงจึงตัดใบบัวขาดเป็นสองเสี่ยง หรือทะลุไปในน้ำ อีกคนหนึ่งก็โง่ไม่กล้ากรีดมีดลงที่ใบบัว เพราะเกรงใบบัวขาดหรือมีดทะลุไปในน้ำ ส่วนศิษย์ฉลาดแสดงการกรีดมีดลงที่ใบบัวนั้นด้วยความพยายามพอดี (ไม่เร็วไม่ช้านัก) จัดเป็นผู้เรียนศิลปะ[การผ่า]สำเร็จ ทำงานในตำแหน่งเช่นนั้นย่อมได้ลาภ (ค่าผ่าตัด) ฉันใด

อุปมาเหมือนบุรุษชักใยแมงมุม

อีกอย่างหนึ่ง อุปมาเหมือนพระราชารับสั่งว่า ผู้ที่ชักใยแมงมุมยาว ๔ วาจะได้รับทรัพย์ ๔ พันกหาปณะ บุรุษโง่คนหนึ่งรีบชักใยแมงมุม จึงทำให้ใยแมงมุมขาดไปในที่นั้นๆ บุรุษโง่อีกคนหนึ่งไม่กล้าใช้มือจับ เพราะเกรงจะขาด ส่วนบุรุษฉลาดใช้ซี่ไม้เล็กๆ พันตั้งแต่ปลาย ชักมาด้วยความพยายามสม่ำเสมอ ย่อมได้รางวัล ฉันใด

อุปมาเหมือนนายท้ายเรือแล่นเรือ

อีกอย่างหนึ่ง อุปมาเหมือนนายท้ายเรือโง่ กางใบเรือเต็มที่ในเวลามีลมแรง ย่อมทำเรือให้แล่นไปผิดที่หมาย นายท้ายเรือโง่อีกคนหนึ่งลดใบเรือลงในเวลามีลมอ่อน ย่อมจอดเรือไว้ที่ตรงนั้น ส่วนคนฉลาดกางใบเรือเต็มที่ในเวลามีลมอ่อน ลดใบเรือลงครึ่งหนึ่งในเวลามีลมแรง ย่อมไปถึงที่หมายโดยสวัสดี ฉันใด

อุปมาเหมือนศิษย์กรอกน้ำมัน

อีกอย่างหนึ่ง อุปมาเหมือนอาจารย์บอกศิษย์ว่า “ผู้ใดกรอกน้ำมันเต็มขวดไม่ให้หก เขาจะได้รับรางวัล” ศิษย์โง่คนหนึ่งอยากได้รางวัล จึงรีบกรอกลงให้เต็ม ทำให้น้ำมัน

หก ศิษย์โง่อีกคนหนึ่งไม่กล้าจะกรอก เพราะกลัวน้ำมันหก ส่วนคนฉลาดกรอกให้เต็มด้วยความพยายามสม่ำเสมอ ย่อมได้รับรางวัล ฉันใด

พฤติการณ์ของภิกษุผู้เป็นอุปไมย

ภิกษุรูปหนึ่งก็ฉันนั้น เมื่อ[ปฏิภาค]นิมิตเกิดขึ้นแล้ว ทำความเพียรอย่างหนักด้วยหมายใจว่า "เราจักบรรลุอัปปนาโดยเร็ว" จิตของเธอย่อมตกไปในความฟุ้งซ่าน เพราะปรารภความเพียรมากเกินไป เธอจึงไม่อาจบรรลุอัปปนาได้ อีกรูปหนึ่งเห็นโทษในการปรารภความเพียรมากเกินไป จึงทอดทิ้งความเพียรโดยดำริว่า "ความเพียรเพื่อบรรลุอัปปนาในบัดนี้จะมีประโยชน์อะไรแก่เรา" จิตของเธอจึงตกไปในความเกียจคร้าน เพราะความเพียรย่อหย่อน แม้ภิกษุนั้นก็ไม่อาจบรรลุอัปปนาได้ ส่วนภิกษุที่ปลดเปลื้อง[ภาวนา]จิตที่หดหู่เล็กน้อยออกจากภาวะที่หดหู่ ที่ฟุ้งซ่านจากภาวะที่ฟุ้งซ่านแล้ว ประคอง[ภาวนา]จิตให้มุ่งหน้าต่อ[ปฏิภาค]นิมิตด้วยความเพียรสม่ำเสมอ (ไม่ตึงหรือหย่อนเกินไป) ย่อมได้บรรลุอัปปนา ผู้เพียรปฏิบัติควรเป็นเช่นกับภิกษุผู้บรรลุอัปปนาเช่นนั้น ข้าพเจ้าหมายเอาข้อความนี้ จึงกล่าวคาถาเหล่านั้นว่า

เรณุมฺหิ อุปฺปลทเล สุตฺเต นาวาย นาฬิยา
ยถา มธุกราทีนํ ปวตฺติ สมฺมวณฺณิตา.

"พฤติการณ์ของแมลงผึ้งเป็นต้นในเกสรดอกไม้ ใบบัว ใยแมงมุม เรือ และขวดน้ำมัน ท่านอธิบายไว้ดี[ในคัมภีร์อรรถกถา] ฉันใด"

ลีนอุทฺธตภาเวหิ โมจยิตฺวาน สพฺพโส
เอวํ นิมิตฺตาภิมุขํ มานสํ ปฏิปาทเย.

"ผู้เพียรปฏิบัติควรเปลื้อง[ภาวนา]จิตจากภาวะที่หดหู่และฟุ้งซ่าน แล้วประคองให้ดำเนินไปมุ่งสู่[ปฏิภาค]นิมิตเสมอ ฉันนั้น"

การบรรลุปฐมฌาน

[๖๙] อนึ่ง เมื่อผู้เพียรปฏิบัตินั้นประคอง[ภาวนา]จิตมุ่งสู่[ปฏิภาค]นิมิตตามที่กล่าวไว้อย่างนี้ มโนทวาราวัชชนจิตที่ตัดภวังคจิต[ในขณะที่ควรกล่าว]ว่า "บัดนี้ อัปปนาจักสำเร็จ" ย่อมเกิดขึ้นรับอารมณ์เป็นปฐวีกสิณนั้นอันปรากฏ[ในภาวนาจิต]ด้วยการพยายามกำหนดว่า ปฐวี ปฐวี (ดินๆ)

ถัดจากนั้น ชวนจิตย่อมแล่นไปในอารมณ์นั้น ๔ ครั้งบ้าง ๕ ครั้งบ้าง ชวนจิตดวงสุดท้ายดวงหนึ่งในชวนจิตเหล่านั้นเป็นรูปาวจรชวนจิต ชวนจิตที่เหลือเป็นกามาวจรชวนจิต

ข้อความว่า "มโนทวาราวัชชนจิตที่ตัดภวังคจิต" กล่าวถึงการเกิดอาวัชชนจิตในวิถีจิตเดียวกันกับอัปปนาชวนจิต

ข้อความว่า "ชวนจิตย่อมแล่นไปในอารมณ์นั้น ๔ ครั้งบ้าง ๕ ครั้งบ้าง" หมายความว่า ชวนจิตเกิดขึ้น ๔ ครั้งแก่ผู้บรรลุเร็วที่เรียกว่า ขิปปาภิญญา ส่วนชวนจิตเกิดขึ้น ๕ ครั้งแก่ผู้บรรลุช้าที่เรียกว่า ทันธาภิญญา

ข้อความว่า "ย่อมแล่นไป" เป็นสำนวนทางภาษาที่กล่าวถึงการเกิดชวนจิตด้วยกำลังที่แล่นไปเร็ว ๔ ครั้งเป็นอย่างต่ำในขณะกำลังจะบรรลุฌาน (แต่เมื่อเกิดกามาวจรวิถีจิตตามปกติชวนจิตเกิดขึ้น ๗ ครั้ง) ในขณะที่มโนทวาราวัชชนจิตเป็นต้นเกิดเพียงครั้งเดียวก็ดับไป

ข้อความว่า "ชวนจิตดวงสุดท้ายดวงหนึ่งในชวนจิตเหล่านั้นเป็นรูปาวจรชวนจิต ชวนจิตที่เหลือเป็นกามาวจรชวนจิต" หมายความว่า ถ้าชวนจิตเกิดขึ้น ๔ ครั้ง ชวนจิตดวงที่ ๔ เป็นรูปาวจรชวนจิตที่จัดเป็นอัปปนาฌาน ส่วนชวนจิต ๓ ครั้งที่เหลือเป็นกามาวจรชวนจิต ถ้าชวนจิตเกิดขึ้น ๕ ครั้ง ชวนจิตดวงที่ ๕ เป็นรูปาวจรชวนจิตที่จัดเป็นอัปปนาฌาน ส่วนชวนจิต ๔ ครั้งที่เหลือเป็นกามาวจรชวนจิต

อัปปนาชวนวิถี

[รูปาวจรชวนจิตดังกล่าว]ประกอบด้วยวิตก วิจาร ปีติ สุข และจิตเตกัคคตาที่มีกำลังกว่า[วิตกเป็นต้นที่มีใน]จิตปกติ[คือกามาวจรจิต เพราะถึงสภาวะปรากฏชัดเจนด้วยกำลังภาวนา] ได้ชื่อว่า

๑. บริกรรม เพราะเริ่มปรุงแต่ง[ให้เกิด]อัปปนา

๒. อุปจาระ เพราะอยู่ใกล้อัปปนา หรือเพราะดำเนินไปใกล้อัปปนา เปรียบดั่งสถานที่ใกล้หมู่บ้านเป็นต้น ได้ชื่อว่า คามูปจาระ (ที่ใกล้หมู่บ้าน), นครูปจาระ (ที่ใกล้เมือง)

๓. อนุโลม เพราะเกื้อกูลแก่บริกรรมในนานาวัชชนวิถี (วิถีที่มีอาวัชชนจิตต่างกัน) ซึ่งอยู่หน้าเอกาวัชชนวิถี (วิถีที่มีอาวัชชนจิตดวงเดียวกัน) นี้ และเกื้อกูลแก่อัปปนาที่จะเกิดขึ้นต่อไป

๔. โคตรภู หมายเฉพาะจิตดวงที่ ๓ หรือที่ ๔ สุดท้ายของชวนจิต ๓ หรือ ๔ ดวงคือบริกรรม อุปจาระ และอนุโลมเหล่านี้ เพราะข้ามพ้นโคตรฝ่ายกามาวจร และก่อให้เกิดโคตรฝ่ายมหัคคตะ

นานาวัชชนวิถี คือ วิถีที่มีอาวัชชนจิตต่างกันกับอัปปนา หมายความว่า ในวิถีจิตจำนวนมากที่เจริญภาวนาเพื่อให้บรรลุฌาน ก่อนจะบรรลุฌานมีอาวัชชนจิตเกิดขึ้นมากมายตามวิถีจิตดังกล่าว แม้อาวัชชนจิตของอัปปนาชวนะที่นับเข้าในอัปปนาวิถีก็เป็นคนละดวงกัน ดังนั้น ภาวนาวิถีก่อนจะบรรลุฌานจึงมีอาวัชชนจิตต่างกัน

เอกาวัชชนวิถี คือ วิถีที่มีอาวัชชนจิตดวงเดียวกันกับอัปปนา หมายความว่า อาวัชชนจิตของกามาวจรชวนะที่เรียกว่า บริกรรม อุปจาระ อนุโลม และโคตรภู ซึ่งเป็นดวงเดียวกันกับอาวัชชนจิตของอัปปนาชวนะ

กามาวจรชวนะที่เป็นภาวนาจิตอันนับเข้าในอัปปนาวิถี เกื้อกูลแก่บริกรรมภาวนาในวิถีจิตต่างกันที่อยู่ข้างหน้า และเกื้อกูลแก่อัปปนาชวนจิตที่จะเกิดขึ้นต่อไป ดังนั้น อนุโลมจึงเป็นชวนจิตที่เกื้อกูลแก่บริกรรมภาวนาในวิถีจิตต่างกันที่เกิดขึ้นก่อนอนุโลม และเกื้อกูลแก่อัปปนาที่จะเกิดขึ้นต่อไปในวิถีจิตเดียวกัน

คำว่า ปริกมฺม มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. จิตปรุงแต่งอัปปนา = อปฺปนํ ปริกโรติ ปฏิสงฺขโรตีติ ปริกมฺมํ.

(ปริ บทหน้า + กร ธาตุ <ปรุงแต่ง> + รมฺม ปัจจัยในกัตตุสาธนะ) <มณิ. มญฺชูสาฏีกา ๑/๒๑/๔๐๖, วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๖๙/๑๘๙>

๒. จิตเริ่มปรุงแต่งอัปปนา[เพื่อให้เกิดขึ้น] = ปฏิกจฺจ อปฺปนํ สงฺขโรตีติ ปริกมฺมํ.

ปริ บทหน้า = เริ่ม + กร ธาตุ <ปรุงแต่ง> + รมฺม ปัจจัยในกัตตุสาธนะ) <วิสุทธิมรรคแปลพม่า ๑/๔๒๔>

๓. จิตที่เป็นเครื่องปรุงแต่งอัปปนาด้วยองค์ประกอบทั้งหมดอันมีความสม่ำเสมอของอินทรีย์เป็นต้น = ปริโตภาเคหิ อปฺปนา กรียติ สชฺชียติ เอเตนาติ ปริกมฺมํ.

(ปริ บทหน้า = ทั้งหมด + กร ธาตุ <ปรุงแต่ง> + รมฺม ปัจจัยในกรณสาธนะ) < **ปรมตฺถ.**ฏีกา ๑/๑๓๘/๑๕๘>

คำว่า อุปจาร มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. จิตที่เป็นไปในที่ใกล้อัปปนา = อปฺปนาย สมีเป จรตีติ อุปจารํ.

(อุป บทหน้า = ที่ใกล้ + จร ธาตุ <จรเณ = เที่ยวไป> + ณ ปัจจัยในกัตตุ-สาธนะ) <มณิ.มญฺชูสาฏีกา ๑/๒๑/๔๐๗>

๒. จิตที่เป็นไปเข้าใกล้อัปปนา = อปฺปนํ อุเปจฺจ จรตีติ อุปจารํ

(อุป บทหน้า = เข้าใกล้ + จร ธาตุ <จรเณ = เที่ยวไป> + ณ ปัจจัยในกัตตุ-สาธนะ) <วิภาวินี ข้อ ๒๑ หน้า ๒๒๙)

คำว่า อนุโลม มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อปฺปนาย อนุโลเมตีติ อนุโลมํ = จิตที่เกื้อกูลแก่อัปปนา ชื่อว่า อนุโลม

(อนุโลม นามธาตุ + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

คำว่า โคตฺรภู มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. จิตที่ข้ามพ้นโคตร[ฝ่ายกามาวจร] = โคตฺตํ อภิภวตีติ โคตฺรภุ.

(โคตฺต บทหน้า + ภู ธาตุ <ครอบงำ> + กฺวิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๒. จิตที่ก่อให้เกิดโคตร[ฝ่ายมหัคคตะ] = โคตฺตํ ภาเวติ วฑฺเฒตีติ โคตฺรภุ.

(โคตฺต บทหน้า + ภู ธาตุ <เจริญ> + เณ การิตปัจจัย + กฺวิ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)

โคตรภูจิตแบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. โคตรภูจิตที่อยู่หน้าฌานจิตในฌานวิถี มีความหมายว่า จิตที่ครอบงำโคตรฝ่ายกามาวจร และจิตที่ก่อให้เกิดโคตรฝ่ายมหัคคตะ

๒. โคตรภูจิตที่อยู่หน้ามรรคจิตในมรรควิถี มีความหมายว่า จิตที่ครอบงำโคตรฝ่ายปุถุชน และจิตที่ก่อให้เกิดโคตรฝ่ายโลกุตตระ

ดังข้อความว่า

จตุตฺถํ ปริตฺตโคตฺตสฺส ปุถุชฺชนโคตฺตสฺส จ อภิภวนโต มหคฺคตโคตฺตสฺส โลกุตฺตรโคตฺตสฺส จ ภาวนโต วฑฺฒนโต โคตฺรภุ.[๗๔]

“จิตดวงที่ ๔ ชื่อว่า โคตรภู เพราะข้ามพ้นโคตรฝ่ายกามาวจรและโคตรฝ่ายปุถุชน และก่อให้เกิดโคตรฝ่ายมหัคคตะและโคตรฝ่ายโลกุตตระ”

โคตฺรภูติ ปญฺญตฺตารมฺมณํ มหคฺคตารมฺมณํ วา โคตฺรภุจิตฺตํ. ตญฺหิ กามาวจรโคตฺตมภิภวติ, มหคฺคตโคตฺตญฺจ ภาเวติ นิพฺพตฺเตตีติ “โคตฺรภูติ วุจฺจติ. อปิจ โคตฺรภูติ นิพฺพานารมฺมณํ มคฺควีถิยํ ปวตฺตํ โคตฺรภุญาณํ วา สงฺขารารมฺมณํ วา ผลสมาปตฺติวีถิยํ ปวตฺตํ โคตฺรภุญาณํ. เตสุ หิ ปฐมํ ปุถุชฺชนโคตฺตมภิภวติ, อริยโคตฺตญฺจ ภาเวติ, โคตฺตาภิธานา จ นิพฺพานโต อารมฺมณกรณวเสน ภวตีติ “โคตฺรภูติ วุจฺจติ, ทุติยํ ปน สงฺขารารมฺมณมฺปิ สมานํ อาเสวนปจฺจยภาเวน สสมฺปยุตฺตานิ ผลจิตฺตานิ โคตฺตาภิธาเน นิพฺพานมฺหิ ภาเวตีติ “โคตฺรภูติ วุจฺจติ.[๗๕]

“คำว่า โคตรภู คือ โคตรภูจิตที่มีอารมณ์เป็นบัญญัติ[คือกสิณเป็นต้น] หรือมีอารมณ์เป็นมหัคคตะ[คือจิตที่ไม่มีที่สุดเป็นต้น] ดังจะเห็นได้ว่า โคตรภูจิตนั้นครอบงำกามาวจรโคตรและยังมหัคคตโคตรให้เกิดขึ้น จึงได้ชื่อว่า โคตรภู

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า โคตรภู คือ โคตรภูญาณที่มีนิพพานเป็นอารมณ์ เป็นไปในมรรควิถี หรือมีสังขารเป็นอารมณ์ เป็นไปในผลสมาบัติวิถี

---

[๗๔] วิภาวินี ข้อ ๒๑ หน้า ๒๒๙

[๗๕] นีติ.ปท. หน้า ๑๔๗

ในโคตรภูจิตทั้งสองอย่างนั้น โคตรภูจิตอย่างแรกข้ามพ้นโคตรฝ่ายปุถุชนและก่อให้เกิดโคตรฝ่ายอริยะ จึงได้ชื่อว่า โคตรภู โดยความหมายว่า เกิดขึ้นด้วยการปรารภนิพพานที่ชื่อว่าโคตรเป็นอารมณ์ โคตรภูจิตอย่างที่สองแม้มีสังขารเป็นอารมณ์ก็ก่อให้เกิดผลจิตพร้อมทั้งสัมปยุตตธรรมในนิพพานที่ชื่อว่าโคตรโดยเป็นอาเสวนปัจจัย จึงได้ชื่อว่าโคตรภู”

ในประโยคว่า อปฺปนาย อาสนฺนตฺตา สมีปจารตฺตา วา (เพราะอยู่ใกล้อัปปนา หรือเพราะดำเนินไปใกล้อัปปนา) แม้คำว่า สมีปจารตฺตา (เพราะดำเนินไปใกล้อัปปนา) จะมีความหมายใกล้เคียงกับคำว่า อาสนฺนตฺตา (เพราะอยู่ใกล้) แต่ท่านกล่าวซ้ำอีกเพื่อต้องการแสดงว่า ถ้าความเป็นอุปจารจิตมีได้เพราะอยู่ใกล้ ชื่อว่าอุปจาระสมควรแก่โคตรภูเท่านั้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สมีปจารตฺตา (เพราะดำเนินไปใกล้อัปปนา) โดยแท้จริงแล้ว สิ่งที่แม้จะไม่ใกล้นัก แต่เป็นไปไม่ไกลนัก ก็ได้ชื่อว่าดำเนินไปใกล้[๗๖]

อย่างไรก็ตาม เมื่อนับแบบไม่ซ้ำกัน ในอัปปนาชวนจิตเหล่านั้น :-

ก. บริกรรม คือ จิตดวงที่ ๑

ข. อุปจาระ คือ จิตดวงที่ ๒

ค. อนุโลม คือ จิตดวงที่ ๓

ฆ. โคตรภู คือ จิตดวงที่ ๔

อีกอย่างหนึ่ง (คือ การนับกามาวจรชวนจิต ๓ ดวงไม่มีบริกรรม)

ก. อุปจาระ คือ จิตดวงที่ ๑

ข. อนุโลม คือ จิตดวงที่ ๒

ค. โคตรภู คือ จิตดวงที่ ๓

ฆ. อัปปนา (ฌานจิต) คือ จิตดวงที่ ๔ หรือที่ ๕

ดังจะเห็นได้ว่า ชวนจิตดวงที่ ๔ หรือดวงที่ ๕ เท่านั้นย่อมแนบแน่น[ในอารมณ์] และจิตดังกล่าวเนื่องด้วยผู้บรรลุเร็วและผู้บรรลุช้า ต่อจากนั้น [ต่อจากชวนจิตดวงที่ ๔ หรือที่ ๕] ชวนจิต (ดวงที่ ๖ หรือที่ ๗) ย่อมตกไป [เพราะหมดกำลัง] จึงเป็นวาระของ

---

[๗๖] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๖๙/๑๘๙

ภวังคจิตเท่านั้น

ข้อความว่า "ชวนจิตดวงที่ ๔ หรือดวงที่ ๕" หมายความว่า ถ้ากามาวจรชวนจิตเกิดขึ้น ๓ ขณะ ชวนจิตดวงที่ ๔ เป็นอัปปนาชวนจิต ถ้ากามาวจรชวนจิตเกิดขึ้น ๔ ขณะ ชวนจิตดวงที่ ๕ เป็นอัปปนาชวนจิต

ข้อความว่า "เนื่องด้วยผู้บรรลุเร็วและผู้บรรลุช้า" หมายความว่า จิตดวงที่ ๔ เป็นอัปปนาของผู้บรรลุเร็ว จิตดวงที่ ๕ เป็นอัปปนาของผู้บรรลุช้า ดังนั้น จึงไม่กล่าวระบุแน่นอน เพราะชวนจิตเกิดขึ้นตามสมควรแก่บุคคลทั้งสองประเภทเหล่านี้

ข้อความว่า "ชวนจิต (ดวงที่ ๖ หรือที่ ๗) ย่อมตกไป" หมายความว่า ในกามาวจรชวนวิถีมีชวนจิตเกิดขึ้น ๗ ขณะ ชวนจิตดวงที่ ๒ มีกำลังมากกว่าชวนจิตดวงที่ ๑ ชวนจิตดวงที่ ๓ มีกำลังมากกว่าชวนจิตนั้น ชวนจิตดวงที่ ๔ มีกำลังมากกว่าชวนจิตนั้น ชวนจิตดวงที่ ๕ มีกำลังอ่อนลง ชวนจิตดวงที่ ๖ มีกำลังอ่อนกว่าเดิม ชวนจิตดวงที่ ๗ มีกำลังอ่อนมากที่สุดจนหมดกำลังไป ดังนั้น จึงเกิดภวังคจิตต่อจากชวนจิตดวงที่ ๗ แม้ในอัปปนาชวนวิถีก็เช่นกัน ชวนจิตมีกำลังต่อๆ กันมาจนถึงชวนจิตดวงที่ ๔ แต่พอถึงชวนจิตดวงที่ ๕ เป็นอัปปนาชวนะ จึงมีกำลังมากที่สุด ถ้าอัปปนาชวนะไม่เกิดขึ้นเป็นดวงที่ ๕ แต่เกิดกามาวจรชวนะ อัปปนาชวนะก็เกิดขึ้นไม่ได้ เพราะกำลังของชวนจิตอ่อนลงตั้งแต่ชวนจิตดวงที่ ๕ เป็นต้นไป ดังนั้น จึงไม่เกิดชวนจิตดวงที่ ๖ และที่ ๗ แต่เกิดภวังคจิตแทน

คำว่า อปฺเปติ (ย่อมแนบแน่น) ประกอบรูปศัพท์มาจาก อปฺป ธาตุ (ปาปุณเน = ถึง) + อ ปัจจัย + ติ วิภัตติ คำนี้แปลตามศัพท์ว่า "ถึง" คือ เข้าถึง, ตั้งมั่น, แนบแน่น กล่าวคือ เป็นไปโดยเนื่องด้วยอัปปนา ดังข้อความว่า

อปฺเปตีติ อปฺปนาวเสน ปวตฺตติ.[๗๗]

"คำว่า อปฺเปติ หมายความว่า เป็นไปโดยเนื่องด้วยอัปปนา"

อปฺเปตีติ อปฺปนาวเสน อุปฺปชฺชติ.[๗๘]

"คำว่า อปฺเปติ หมายความว่า เกิดขึ้นโดยเนื่องด้วยอัปปนา"

---

[๗๗] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๘๑/๔๗๘

[๗๘] มณิสาร.ฎีกา ๑/๒๔/๔๑๐

ท่านพระโคทัตตะคัดค้าน

แต่ท่านพระโคทัตตเถระผู้ทรงพระอภิธรรมกล่าวว่า "อัปปนาจิตมีได้ในชวนะดวงที่ ๖ หรือดวงที่ ๗ เพราะธรรมที่เกิดขึ้นภายหลังๆ มีกำลังมากโดยความเป็นอาเสวนปัจจัย (ปัจจัยคือการเสพคุ้น) โดยอ้างพระบาลี[ปัฏฐาน]นี้ว่า

ปุริมา ปุริมา กุสลา ธมฺมา ปจฺฉิมานํ ปจฺฉิมานํ กุสลานํ ธมฺมานํ อาเสวนปจฺจเยน ปจฺจโย.[๗๙]

"ธรรมที่เป็นกุศลซึ่งเกิดขึ้นก่อนๆ เป็นปัจจัยแก่ธรรมที่เป็นกุศลซึ่งเกิดขึ้นภายหลังๆ โดยความเป็นอาเสวนปัจจัย"

พระอรรถกถาจารย์คัดค้านความเห็นของท่านพระโคทัตตะ

คำนั้นถูกปฏิเสธไว้ในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลายโดยกล่าวว่าเป็นเพียงความเห็นของพระเถระ [เพราะไม่สอดคล้องกับสุตตะ สุตตานุโลม และอาจริยวาท] ที่แท้แล้วท่านกล่าวไว้[ในคัมภีร์อรรถกถาเหล่านั้น]ว่า

"อัปปนาจิตนั้นมีได้ในชวนจิตดวงที่ ๔ หรือที่ ๕ เท่านั้น ภายหลังจากนั้นชวนจิตย่อมนับว่าตกภวังค์ไป เพราะอยู่ใกล้ภวังค์"

คำในคัมภีร์อรรถกถานั้นไม่มีใครคัดค้านได้ เพราะเป็นคำกล่าวอย่างรอบคอบ อุปมาเหมือนบุรุษวิ่งตรงสู่เหวชัน แม้ต้องการจะหยุดก็ไม่อาจหยุดเท้าที่ขอบเหวได้ ต้องตกเหวแน่นอน ฉันใด ชวนจิตก็ไม่อาจเป็นอัปปนาได้ในชวนะดวงที่ ๖ หรือที่ ๗ เพราะอยู่ใกล้ภวังค์ ฉันนั้น ดังนั้น อัปปนาจิตจึงมีได้ในชวนจิตดวงที่ ๔ หรือดวงที่ ๕ เท่านั้น

ข้อความว่า "เพราะอยู่ใกล้ภวังค์" หมายความว่า เมื่ออัปปนาไม่เกิดขึ้นในขณะจิตดวงที่ ๕ ขณะจิตที่เหลือจะค่อยๆ มีกำลังอ่อนลง จิตดวงที่ ๖ และดวงที่ ๗ จึงเป็นโอกาสที่จะเกิดภวังคจิต คือ จิตมีกำลังอ่อนลงจึงอยู่ใกล้เพื่อให้เกิดภวังคจิตต่อไป

---

[๗๙] อภิ.ป. ๔๐/๑๒/๗

อัปปนาเกิดชั่วขณะจิตเดียว

อัปปนานั้นเกิดขึ้นชั่วขณะจิตเดียวเท่านั้น กล่าวคือ การกำหนดระยะกาลไม่มีในฐานะทั้ง ๗ [เพราะบางฐานะมีขณะจิตไม่จำกัดจำนวน บางฐานะก็มีขณะจิตน้อยยิ่งนัก เนื่องจากไม่มีชวนวิถีที่บริบูรณ์แน่นอนในฐานะเหล่านั้น] ดังนี้

๑. อัปปนาจิตที่เกิดครั้งแรก[ในขณะเริ่มบรรลุฌาน] มีขณะจิตเดียวเท่านั้น

๒. โลกิยอภิญญาจิต (รูปาวจรกุศลจิตหรือรูปาวจรกิริยาจิตดวงที่ ๕ ตามปัญจกนัย) มีขณะจิตเดียวเท่านั้น

๓. มรรคจิต ๔ มีขณะจิตเดียวเท่านั้น

๔. ผลจิตที่เกิดต่อจากมรรคจิต ไม่มีเกิน ๓ ขณะจิต

๕. ฌานจิตที่เป็นภวังค์ในรูปภูมิและอรูปภูมิ ไม่จำกัดจำนวน

๖. เนวสัญญานาสัญญายตนฌานที่เป็นปัจจัยแก่นิโรธสมาบัติ ไม่มีเกิน ๒ ขณะจิต

๗. ผลสมาบัติของพระอนาคามีหรือพระอรหันต์ผู้ออกจากนิโรธสมาบัติ มีขณะจิตเดียวเท่านั้น

ด้วยเหตุดังกล่าว อัปปนาจึงเกิดขึ้นชั่วขณะจิตเดียวเท่านั้น แต่นั้นก็ตกภวังค์ ต่อจากนั้น อาวัชชนจิตย่อมเกิดขึ้นเพื่อตัดภวังค์แล้วพิจารณาฌาน หลังจากนั้นจึงเกิดปัจจเวกขณชวนจิตที่พิจารณาฌาน

คำอธิบายการบรรลุปฐมฌาน

อนึ่ง ด้วยลำดับภาวนาเพียงเท่านี้ ผู้เพียรปฏิบัตินั้น สงัดจากกามและอกุศลธรรมแล้ว เข้าถึงปฐมฌานอยู่ ประกอบด้วยวิตกและวิจาร มีปีติและสุขเกิดจากความสงัด เธอได้บรรลุปฐมฌานที่มีปฐวีกสิณเป็นอารมณ์ ละองค์ ๕ ประกอบด้วยองค์ ๕ มีความงาม ๓ ถึงพร้อมด้วยลักษณะ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

ประโยคที่กล่าวถึงการบรรลุปฐมฌานว่า วิวิจฺเจว กาเมหิ วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ สวิตกฺกํ สวิจารํ วิเวกชํ ปีติสุขํ ปฐมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ (สงัดจากกามและอกุศลธรรมแล้ว เข้าถึงปฐมฌานอยู่ ประกอบด้วยวิตกและวิจาร มีปีติและสุขเกิดจากความสงัด) พบในพระไตรปิฎก คือ[๘๐] ท่านจะอธิบายความหมายของบทเหล่านั้นต่อไป

คำอธิบายองค์สำหรับละของปฐมฌาน

[๗๐] ในพระบาลีที่แสดงปฐมฌานนั้น มีคำอธิบายดังนี้:-

คำอธิบาย วิวิจฺเจว กาเมหิ (สงัดแล้วจากกามนั่นแหละ)

คำว่า วิวิจฺเจว กาเมหิ (สงัดแล้วจากกามนั่นแหละ) หมายความว่า สงัดแล้ว คือ เว้นแล้ว กล่าวคือ พ้นไปจากกามแล้ว (กิเลสกาม และวัตถุกาม)

อนึ่ง เอว ศัพท์ในคำว่า วิวิจฺเจว กาเมหิ นี้ พึงทราบว่าใช้ในความหมายว่า นิยมะ (กำหนดแน่นอน) และเพราะ เอว ศัพท์มีความหมายว่ากำหนดแน่นอน จึงทรงแสดงว่ากิเลสกามซึ่งแม้ไม่มีอยู่ในขณะที่บรรลุปฐมฌานอยู่นั้นเป็นปฏิปักษ์ต่อปฐมฌาน และแสดงถึงการบรรลุปฐมฌานนั้นเพราะสละกิเลสกามได้นั่นเทียว

คำว่า กาเมหิ (จากกาม) หมายถึง กาม ๒ ประการ คือ

๑. กิเลสกาม ความยินดีพอใจ โดยองค์ธรรมคือโลภเจตสิก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กาเมนฺตีติ กามา = สภาวะพอใจ ชื่อว่า กาม

  (กมุ ธาตุ <กนฺติมฺหิ = รักใคร่> + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

หรือ

- กาเมนฺติ เอเตหีติ กามา = สภาวะทำให้พอใจ ชื่อว่า กาม

  (กมุ ธาตุ <กนฺติมฺหิ = รักใคร่> + ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

---

[๘๐] วิ.มหา. ๑/๑๑/๕, ที.สี. ๙/๒๒๖/๗๔, ม.มู. ๑๒/๒๑๑/๑๗๙, อภิ.สํ. ๓๔/๑๖๐/๕๐, อภิ.วิ. ๓๕/๕๐๘/๒๙๕

๒. วัตถุกาม สิ่งที่บุคคลยินดีพอใจ คือ กามคุณ ๕ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส โดยองค์ธรรมคือธรรมที่มีในภูมิ ๓ มีรูปที่น่ายินดีพอใจเป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กามียนฺตีติ กามา = สภาวะที่บุคคลพอใจ ชื่อว่า กาม

(กมุ ธาตุ <กนฺติมฺหิ = รักใคร่> + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

ถามว่า : แสดงอย่างไร

ตอบว่า : เมื่อพระพุทธองค์ทรงกำหนดอย่างนี้ว่า วิวิจฺเจว กาเมหิ ย่อมปรากฏผล[ของ เอว ศัพท์] ดังต่อไปนี้ว่า กิเลสกามเป็นปฏิปักษ์ต่อฌานนี้แน่นอน เมื่อกิเลสกามยังมีอยู่ปฐมฌานนี้ก็เป็นไปไม่ได้ เปรียบเหมือนแสงประทีปไม่มีเมื่อยังมีความมืด และการบรรลุปฐมฌานนั้นก็มีได้เพราะการสละกิเลสกามเหล่านั้น เหมือนการละฝั่งนี้แล้วจึงไปถึงฝั่งโน้นได้ ดังนั้น เอว ศัพท์นั้นจึงกระทำความแน่นอน

การครอบงำของความมืดย่อมมีได้ในยามราตรีเพราะไม่มีแสงประทีป ฉันใด การครอบงำของกามในกระแสจิตของเหล่าสัตว์ย่อมมีได้เพราะไม่มีฌาน ฉันนั้น[๘๑]

เอว ศัพท์ประกอบในสองบท

ถามว่า : ในปาฐะว่า วิวิจฺเจว กาเมหิ วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ (สงัดจากกามนั่นแหละ สงัดจากอกุศลธรรมแล้ว) นั้น เหตุใดจึงตรัส เอว ศัพท์ไว้ในบทต้นอย่างเดียว ไม่ตรัสไว้ในบทหลัง บุคคลไม่สงัดจากอกุศลธรรมแล้วอาจบรรลุฌานอยู่ได้หรือ

ตอบว่า : การตรัสถึง เอว ศัพท์ในบทต้นอย่างเดียวนี้ไม่พึงเห็นตามคำท้วงติงนั้น เพราะ เอว ศัพท์นี้ตรัสไว้ในบทต้น เนื่องจากเป็นเครื่องสลัดออกจากกามนั้น ดังจะเห็นได้ว่า ปฐมฌานนี้เป็นเครื่องสลัดออกจากกาม เพราะเป็นเหตุพ้นไปจากกามธาตุ [คือกามภูมิ ๑๑] และเพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อกามราคะ ดังพระพุทธดำรัสว่า

---

[๘๑] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๗๐/๑๙๑

กามานเมตํ นิสฺสรณํ ยทิทํ เนกฺขมฺมํ.[๘๒]

“ปฐมฌานนี้เป็นเครื่องสลัดออกจากกามทั้งหลาย”

แม้ เอว ศัพท์จะประกอบร่วมกับ วิวิจฺจ ศัพท์เป็นรูปว่า วิวิจฺเจว แต่ต้องนำมาแปลร่วมกับ กาเมหิ ดังนั้น เอว ศัพท์ที่แปลว่า “นั่นแหละ” จึงทำหน้าที่กำหนดแน่นอนว่าคำว่า วิวิจฺเจว กาเมหิ (สงัดจากกามนั่นแหละ) ระบุว่า ฌานนี้เป็นปฏิปักษ์โดยตรงต่อกาม-ราคะ เหมือนเมตตาเป็นปฏิปักษ์ต่อพยาปาทะ (ความผูกโกรธ) และกรุณาเป็นปฏิปักษ์ต่อวิหิงสา (การเบียดเบียน) ฌานนี้จึงเป็นเครื่องสลัดออกจากกามอย่างนี้ เพราะความเป็นไปของตนเป็นสภาวะถอยกลับจากกามราคะ และความเป็นไปแห่งผลของตนเป็นสภาวะถอยกลับจากกามธาตุ[๘๓]

คำว่า นิสฺสรณ มีรูปวิเคราะห์ ๒ ประการ คือ

๑. นิสฺสรนฺติ นิคฺคจฺฉนฺติ เอเตนาติ นิสฺสรณํ = เครื่องสลัดออก ชื่อว่า นิสสรณะ (นิ บทหน้า + สร ธาตุ <คติมฺหิ = ไป> + ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

๒. นิสฺสรนฺติ นิคฺคจฺฉนฺติ เอตฺถาติ นิสฺสรณํ = ที่สลัดออก ชื่อว่า นิสสรณะ (นิ บทหน้า + สร ธาตุ <คติมฺหิ = ไป> + ยุ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)

กระนั้นก็ตาม เอว ศัพท์นี้ควรนำมากล่าวไว้แม้ในบทหลัง[ว่า วิวิจฺจ] เหมือน เอว ศัพท์ที่นำมากล่าวไว้ในพระบาลีนี้ว่า

อิเธว ภิกฺขเว สมโณ, อิธ ทุติโย สมโณ.[๘๔]

“ภิกษุทั้งหลาย สมณะ[คือ พระโสดาบัน]มีในธรรมวินัยนี้เท่านั้น สมณะที่ ๒ [คือ พระสกทาคามี] ก็มีในธรรมวินัยนี้เหมือนกัน”

โดยแท้จริงแล้ว ผู้ที่ยังไม่สละอกุศลธรรมกล่าวคือนิวรณ์อื่นจากกามนี้แล้ว ก็ไม่อาจเข้าปฐมฌานอยู่ได้ ดังนั้น พึงทราบ เอว ศัพท์นี้แม้ในบททั้งสองอย่างนี้ว่า

---

[๘๒] ที.ปา. ๑๑/๓๕๓/๒๔๔, ขุ.อิติ. ๒๕/๗๒/๒๘๖ [๘๓] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๗๐/๑๙๒

[๘๔] ม.มู. ๑๒/๑๓๙/๙๘, องฺ.จตุกฺก. ๒๑/๒๔๑/๒๖๕

วิวิจฺเจว กาเมหิ วิวิจฺเจว อกุสเลหิ ธมฺเมหิ (สงัดแล้วจากกามนั่นแหละ สงัดแล้วจากอกุศลธรรมนั่นแหละ)

ในพระบาลีข้างต้น แม้จะมี เอว ศัพท์ในบทต้นว่า อิเธว (อิธ + เอว) ไม่มีในบทหลังว่า อิธ แต่ เอว ศัพท์ติดตามจากประโยคหน้าไปประโยคหลังได้ ดังนั้น แม้ในประโยคว่า วิวิจฺเจว กาเมหิ วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ ก็ควรนำ เอว ศัพท์จาก วิวิจฺเจว ข้างหน้ามาแปลร่วมกับ วิวิจฺจ ศัพท์หลังอีกด้วย การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า อธิการนัย คือ การติดตามมาจากประโยคหน้าหรือประโยคหลัง หมายความว่า คำศัพท์จากประโยคหน้าอาจตามมาสู่ประโยคหลัง หรือคำศัพท์จากประโยคหลังอาจตามมาสู่ประโยคหน้าได้ โดยไม่จำเป็นต้องกล่าวซ้ำ ในกรณีเช่นนี้ เอว ศัพท์จากวลีว่า วิวิจฺเจว กาเมหิ อาจติดตามมาประกอบกับ วิวิจฺจ ศัพท์ในวลีหลังว่า วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ ได้เช่นเดียวกัน

คำอธิบาย วิวิจฺจ (สงัดแล้ว)

อนึ่ง แม้วิเวกทั้งหมดมีตทังควิเวกเป็นต้นและกายวิเวกเป็นต้นจะนับเข้าในบททั้งสองด้วยคำทั่วไป[กับวิเวกทั้งหมด]ว่า วิวิจฺจ นี้ แต่พึงทราบวิเวก ๓ เท่านั้นในเรื่องนี้ คือ กายวิเวก จิตตวิเวก และวิกขัมภนวิเวก [เพราะไม่มีสมุจเฉทวิเวกเป็นต้น]

คำว่า ตทงฺควิเวกาทโย (ตทังควิเวกเป็นต้น) กล่าวถึงวิเวก ๕ ประการ ได้แก่

๑. ตทังควิเวก สงัดด้วยองค์นั้นๆ คือ อนุปัสสนา ๗ มีอนิจจานุปัสสนา เป็นต้น

๒. วิกขัมภนวิเวก สงัดด้วยการข่มไว้ คือ สมาบัติ ๘ (รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔)

๓. สมุจเฉทวิเวก สงัดด้วยการตัดขาด คือ มรรค ๔

๔. ปัสสัทธิวิเวก สงัดด้วยการสงบระงับ คือ ผล ๔

๕. นิสสรณวิเวก สงัดด้วยการสลัดออก คือ นิพพาน

วิเวกที่กล่าวถึงในปฐมฌานนี้ มี ๓ ประการ ได้แก่

๑. กายวิเวก สงัดกาย คือ การหลีกออกจากหมู่คณะอยู่คนเดียว

๒. จิตตวิเวก สงัดจิต คือ สมาบัติ ๘

๓. อุปธิวิเวก สงัดกิเลส ขันธ์ และอภิสังขาร (กรรม) คือ นิพพาน

คำอธิบาย กาเมหิ

บทว่า กาเมหิ นี้รวมเอาทั้งวัตถุกามและกิเลสกามทั้งหมด :-

๑. วัตถุกาม ตรัสไว้ในคัมภีร์[มหา]นิทเทสตามนัยเป็นต้นว่า

กตเม วตฺถุกามา. มนาปิยา รูปา[๘๕]

"วัตถุกามคืออะไร คือ รูปที่น่าชอบใจ"

๒. กิเลสกาม ตรัสไว้ในคัมภีร์มหานิทเทสนั้นและคัมภีร์วิภังค์อย่างนี้ว่า

ฉนฺโท กาโม, ราโค กาโม, ฉนฺทราโค กาโม. สงฺกปฺโป กาโม, ราโค กาโม, สงฺกปฺปราโค กาโม. อิเม วุจฺจนฺติ กามา.[๘๕]

"ความพอใจ (ฉันทะ) ชื่อว่า กาม, ความกำหนัด (ราคะ) ชื่อว่า กาม ความกำหนัดยิ่ง (ฉันทราคะ) ชื่อว่า กาม ความดำริที่พอใจอวัยวะน้อยใหญ่ (สังกัปปะ) ชื่อว่า กาม ความกำหนัดยิ่งกว่านั้น (ราคะ) ชื่อว่า กาม ความกำหนัดยิ่งกว่านั้นอีก (สังกัปปราคะ) ชื่อว่า กาม ฉันทะเป็นต้นเหล่านี้ชื่อว่า [กิเลส]กาม"

ผลที่ได้รับคือ เมื่อรวมเอาอย่างนี้ คำว่า วิวิจฺเจว กาเมหิ (สงัดจากกามนั่นแหละ) จึงมีความหมายว่า สงัดแล้วจากวัตถุกามอีกด้วย ก็สมควร คำดังกล่าวตรัสถึงกายวิเวก

โลภะที่มีกำลังน้อยซึ่งดำเนินไปด้วยอาการปรารถนา ชื่อว่า ฉันทะ โดยความหมายว่า พอใจ โลภะที่มีกำลังมากกว่านั้น ชื่อว่า ราคะ โดยความหมายว่า กำหนัด ราคะหนาแน่นที่มีกำลังมากกว่านั้น ชื่อว่า ฉันทราคะ[๘๖]

---

[๘๕] ขุ.ม. ๒๙/๑/๑

[๘๖] ขุ.ม. ๒๙/๑/๑, อภิ.วิ. ๓๕/๕๖๔/๓๑๐

[๘๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๗๐/๑๙๒

คำว่า ฉันทราคะ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. "ความพอใจรักใคร่"

โดยฉันทะ (ความพอใจ) เป็นราคะอย่างอ่อน ส่วนราคะ (ความรักใคร่) เป็นราคะอย่างแรง ดังข้อความว่า

ฉนฺทราโคติ เอวํ อกุสลวิตกฺเกน วิตกฺกิตวตฺถุสฺมึ ทุพฺพลราโค จ พลวราโค จ อุปฺปชฺชติ, อิทญฺหิ อิธ ตณฺหา. ฉนฺโทติ ทุพฺพลราคสฺสาธิวจนํ.[๘๘]

"คำว่า ฉนฺทราโค (ความพอใจรักใคร่) หมายความว่า ราคะอย่างอ่อนและราคะอย่างแรงย่อมเกิดขึ้นในวัตถุที่ตรึกแล้วด้วยอกุศลวิตกอย่างนี้

โดยแท้จริงแล้ว คำว่า ราคะ นี้คือตัณหาในที่นี้ คำว่า ฉันทะ เป็นชื่อของราคะอย่างอ่อน"

๒. "ความกำหนัดยิ่ง"

โดย ราค ศัพท์แปลว่า "ราคะ, ความกำหนัด" ส่วน ฉนฺท ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ ราค ศัพท์ เมื่อประกอบใช้คำไวพจน์ ๒ คำร่วมกัน ทำให้เกิดความหมายใหม่ขึ้นเรียกว่า อติสยัตถะ คือ เนื้อความที่เกินมาจากปกติ เช่น

- ทุกฺขทุกฺข (ทุกข์แท้, ทุกขเวทนา) = ทุกฺขญฺจ ตํ ทุกฺขญฺจาติ ทุกฺขทุกฺขํ.

- รูปรูป (รูปแท้, รูปที่แปรปรวนชัดเจน) = รูปญฺจ ตํ รูปญฺจาติ รูปรูปํ.

- ราชราช (พระราชาผู้ยิ่งใหญ่, พระจักรพรรดิราช) = ราชา จ โส ราชา จาติ ราชราโช.

- เทวเทว (เทพผู้ยิ่งใหญ่, อดิเทพ) = เทโว จ โส เทโว จาติ เทวเทโว.

- ปทฏฺฐาน (เหตุยิ่ง, มูลเหตุ, เหตุใกล้) = ปทญฺจ ตํ ฐานญฺจาติ ปทฏฺฐานํ.

- มโนวิญฺญาณ (มโนวิญญาณ) = มโน จ โส วิญฺญาณญฺจาติ มโนวิญฺญาณํ.

- อชฺฌตฺตชฺฌตฺต (อารมณ์ภายในอย่างแท้จริง) = อชฺฌตฺตญฺจ ตํ อชฺฌตฺตญฺจาติ อชฺฌตฺตชฺฌตฺตํ.

---

[๘๘] ที.ม.อ. ๒/๑๑๑/๙๘

ดังข้อความว่า

ปริยายปทานญฺหิ วิเสสนสมาเส อติสยตฺโถ วิญฺญายติ. ยถา ปทฏฺฐานนฺติ.[๘๙]

“ความจริงแล้วอรรถอันยิ่ง[กว่าปกติ]ของบทที่เป็นคำไวพจน์กัน ย่อมเป็นที่รู้ได้ในวิเสสนสมาส (กรรมธารยสมาส) ดังคำว่า ปทฏฺฐาน (มูลเหตุ, เหตุใกล้)”

คำอธิบาย วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ (สงัดจากอกุศลธรรม)

ในคำว่า วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ (สงัดจากอกุศลธรรม) ความหมายว่า สงัดแล้วจากกิเลสกามหรืออกุศลธรรมทั้งหมด ก็สมควร คำดังกล่าวตรัสถึงจิตตวิเวก

อนึ่ง ในบรรดาบททั้ง ๒ เหล่านั้น พึงทราบว่า :-

ก. บทที่ ๑ กล่าวถึงการสละกามสุข เพราะตรัสความสงัดจากวัตถุกาม ส่วนบทที่ ๒ แสดงการรับเอาฌานสุข เพราะตรัสถึงความสงัดจากกิเลสกาม

ข. บทที่ ๑ กล่าวถึงการขจัดเหตุของความเศร้าหมอง[มีตัณหาเป็นต้น] เพราะตรัสความสงัดจากวัตถุกาม ส่วนบทที่ ๒ กล่าวถึงการขจัดความเศร้าหมอง[มีตัณหาเป็นต้น] เพราะตรัสความสงัดจากกิเลสกาม

ค. บทที่ ๑ กล่าวถึงการสละเหตุ[คือวัตถุกาม]แห่งความโลเล[คือการเกิดตัณหาในรูปเป็นต้นนั้นๆ] ส่วนบทที่ ๒ กล่าวถึงการสละเหตุ[คืออโยนิโสมนสิการหรืออกุศลธรรมทั้งหมด]ของความโง่เขลา[คืออวิชชาหรือการดำริสิ่งที่ไม่ควรดำริเป็นต้น]

ฆ. บทที่ ๑ กล่าวถึงความหมดจดแห่งความเพียร[ทางกายวาจา] ส่วนบทที่ ๒ กล่าวถึงการอบรมอัธยาศัยให้หมดจด [ด้วยการชำระความเศร้าหมองคือตัณหาและการเพิ่มพูนอุปนิสัยปัจจัยแก่วิวัฏฏ์]

ข้อที่กล่าวมานี้เป็นนัยในฝ่ายวัตถุกามของกามที่ตรัสไว้ในพระดำรัสว่า กาเมหิ (จากกาม) ก่อน

---

[๘๙] ปรมตฺถ.ฏีกา หน้า ๑๓๓

ส่วนในฝ่ายกิเลสกาม กามฉันทะที่มีหลายประเภท [คือ กามาสวะ กามราคสังโยชน์ และรูปตัณหา เป็นต้น] ประสงค์เอาว่าเป็นกามด้วยพระดำรัสว่า ฉนฺโท (ความพอใจ) และ ราโค (ความกำหนัด) เป็นต้น

พระดำรัสว่า ฉนฺโท (ความพอใจ) เป็นต้น คือ ข้อความที่นำมาเสนอไว้ข้างต้นว่า ฉนฺโท กาโม, ราโค กาโม, ฉนฺทราโค กาโม เป็นต้น

อนึ่ง กามฉันทะนั้นแม้นับเข้าในอกุศลธรรม[ด้วยพระดำรัสว่า วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ] ก็ตรัสแยกไว้เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อฌาน ในคัมภีร์วิภังค์ตามนัยเป็นต้นว่า

ตตฺถ กตโม กาโม? ฉนฺโท กาโม.[๙๐]

“ในบรรดาธรรมเหล่านั้น กามคืออะไร ความพอใจ ชื่อว่า กาม”

อีกอย่างหนึ่ง กามตรัสไว้ในบทที่ ๑ [ว่า สงัดจากกาม] เพราะเป็นกิเลสกาม ตรัสไว้ในบทที่ ๒ [ว่า สงัดจากอกุศลธรรม] เพราะนับเข้าในอกุศล

การประกอบพหูพจน์ในบทว่า กาเมหิ

อนึ่ง พระพุทธองค์ไม่ตรัสว่า กามโต (จากกาม) แต่ตรัส[ไว้เป็นรูปพหูพจน์] ว่า กาเมหิ (จากกามทั้งหลาย) เพราะกามนั้นมีหลายประเภท

ตามหลักภาษา โต ปัจจัยสามารถแสดงเนื้อความที่เป็นเอกพจน์และพหูพจน์ทั้งสองอย่างได้ แม้ในภาษาสันสกฤตก็ลง ตสฺ ปัจจัยที่มักปรากฏรูปว่า ตะ โดยแปลง สฺ เป็นวิสรรชนีย์ (เครื่องหมายรูปสระ -ะ ใช้ประหลังอักษร) และอาจลบวิสรรชนีย์ในเพราะสระหลังได้ บทที่ลง โต ปัจจัยตามบาลีหรือ ตสฺ ปัจจัยตามสันสกฤตนี้จัดเป็นอสังขยะ คือ ศัพท์ที่ไม่ปรากฏจำนวนอย่างชัดเจน แต่แสดงจำนวนทั้งเอกพจน์และพหูพจน์ได้ตามสมควร ดังนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า กาเมหิ เพื่อชี้ชัดความเป็นพหูพจน์ว่ากามคุณมีจำนวนมาก ในคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๕ ปาทะ ๔ สูตร ๔๕) กล่าวว่า อปาทาเน

---

[๙๐] อภิ.วิ. ๓๕/๓๙๒/๒๕๐

จาหียรุหานํ (ลง ตสฺ ปัจจัยในที่ประกอบด้วยธาตุที่ไม่ใช่ หา และ รุห ธาตุ) [มีรูปสันสกฤตว่า อปาทาเน จาหียรุโหะ.] ดังตัวอย่างในคัมภีร์นั้นว่า คฺรามต อาคจฺฉติ หรือ คฺรามตาคจฺฉติ (ย่อมมาจากหมู่บ้าน)

องค์ฌาน ๕ เป็นปฏิปักษ์แก่นิวรณ์ ๕

อนึ่ง แม้ธรรมอื่น[จากนิวรณ์คือทิฏฐิและมานะเป็นต้น]เป็นอกุศลเหมือนกัน แต่ตรัสเฉพาะนิวรณ์เท่านั้นโดยแสดงว่าองค์ฌานที่จะกล่าวต่อไปในคัมภีร์วิภังค์เป็นปฏิปักษ์ต่อข้าศึก[คือนิวรณ์] ตามนัยเป็นต้นว่า

ตตฺถ กตเม อกุสลา ธมฺมา. กามจฺฉนฺโท.[๙๑]

“ในพากย์นั้น ธรรมที่เป็นอกุศลคืออะไร คือ กามฉันทะ”

กล่าวโดยละเอียดว่า นิวรณ์เป็นข้าศึกขององค์ฌาน องค์ฌานเป็นปฏิปักษ์ต่อนิวรณ์เหล่านั้น ความหมายคือ เป็นธรรมกำจัด คือ ทำลาย[นิวรณ์] ดังข้อความในคัมภีร์เปฏโกปเทสว่า

สมาธิ กามจฺฉนฺทสฺส ปฏิปกฺโข, ปีติ พฺยาปาทสฺส, วิตกฺโก ถินมิทฺธสฺส, สุขํ อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจสฺส, วิจาโร วิจิกิจฺฉาย.

“๑. สมาธิเป็นปฏิปักษ์ต่อกามฉันทะ [เพราะเป็นข้าศึกโดยตรงของความปรารถนาคือราคะ และเพราะตั้งจิตที่ซัดส่ายถูกอารมณ์ต่างๆ ยั่วเย้าให้มั่นคง]

๒. ปีติเป็นปฏิปักษ์ต่อพยาปาทะ [เพราะเป็นความเกษมจากโยคะอันเสมอกับปราโมทย์]

๓ วิตกเป็นปฏิปักษ์ต่อถีนมิทธะ [เพราะดำเนินไปโดยมีการสั่นไหวด้วยการดำริโดยแยบคาย]

๔. สุขเป็นปฏิปักษ์ต่ออุทธัจจกุกกุจจะ [เพราะมีสภาวะสงบเย็น]

---

[๙๑] อภิ.วิ. ๓๕/๕๖๔/๓๑๐

๕. วิจารเป็นปฏิปักษ์ต่อวิจิกิจฉา [เพราะมีสภาวะคล้ายกับปัญญาด้วยการตามเคล้าคลึงอารมณ์]"

คำอธิบายในวงเล็บเหลี่ยมที่นำมาแสดงไว้ในที่นี้ กล่าวไว้ตามวิสุทธิมรรคมหาฎีกาที่แสดงเหตุที่องค์ฌานแต่ละอย่างเป็นปฏิปักษ์ต่อกามฉันทะเป็นต้น แม้คำอธิบายในวงเล็บเหลี่ยมของฐานะอื่น ผู้แปลก็นำมาจากคัมภีร์ฎีกานั้นเช่นเดียวกัน

โบราณาจารย์พม่าประพันธ์ข้อความข้างต้นเป็นคาถาว่า

วิตกฺโก ถินมิทฺธสฺส วิจิกิจฺฉาย วิจาโร
ปีติ จาปิ พฺยาปาทสฺส สุขํ อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจํ
สมาธิ กามจฺฉนฺทสฺส ปฏิปกฺโขติ เปฏเก.

"ในคัมภีร์เปฏโกปเทสกล่าวว่า วิตกเป็นปฏิปักษ์ต่อถีนมิทธะ วิจารเป็นปฏิปักษ์ต่อวิจิกิจฉา ปีติเป็นปฏิปักษ์ต่อพยาปาทะ สุขเป็นปฏิปักษ์ต่ออุทธัจจกุกกุจจะ สมาธิเป็นปฏิปักษ์ต่อกามฉันทะ"

คำว่า เปฏเก คือ คัมภีร์เปฏโกปเทส ซึ่งมีความหมายว่า "คัมภีร์อธิบายพระไตรปิฎก" เป็นตำราที่ท่านพระมหากัจจายนะแต่งตามนัยของเนตติปกรณ์ ดังข้อความว่า

มหากจฺจานตฺเถเรน เทสิตํ ปิฏกานํ สํวณฺณนา เปฏกํ, ตสฺมึ เปฏเก.[๙๒]

"คัมภีร์อธิบายพระไตรปิฎกที่ท่านพระมหากัจจายนเถระแสดงไว้ ชื่อว่า เปฏกะ [ดังข้อความ]ในคัมภีร์เปฏโกปเทสนั้น"

เปฏเกติ มหากจฺจายนตฺเถเรน กตํ เนตฺติปฺปกรณนยานุสาริปกรณํ. ตํ ปน ปิฏกานํ วณฺณนาภูตตฺตา เปฏกนฺติ วุตฺตํ.[๙๓]

"คำว่า เปฏเก คือ คัมภีร์ที่คล้อยตามนัยของเนตติปกรณ์ ซึ่งท่านพระมหากัจจายนเถระประพันธ์ อนึ่ง คัมภีร์นั้นได้ชื่อว่า เปฏกะ (คัมภีร์อธิบายพระไตรปิฎก) เพราะเป็นคำอธิบายของปิฎกทั้งหลาย"

---

[๙๒] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๗๐/๑๙๒

[๙๓] วิมติ.ฎีกา ๑/๑๑/๙๑

อย่างไรก็ตาม ข้อความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาข้างต้นไม่ปรากฏในคัมภีร์เปฏโกปเทสที่พบในฉบับปัจจุบัน

บททั้งสองเป็นเครื่องข่มกิเลสต่างกัน

โดยประการดังนี้ ในบททั้ง ๒ เหล่านั้น พึงทราบว่า :-

ก. บทที่ ๑ ว่า วิวิจฺเจว กาเมหิ กล่าวถึงวิเวกที่ใช้ข่มกามฉันทะ ส่วนบทที่ ๒ ว่า วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ กล่าวถึงวิเวกที่ใช้ข่มนิวรณ์ ๕

ข. บทที่ ๑ กล่าวถึงวิเวกที่ใช้ข่มกามฉันทะ โดยการไม่นับบทที่ซ้ำกัน ส่วนบทที่ ๒ กล่าวถึงวิเวกที่ใช้ข่มนิวรณ์ที่เหลือ

ค. บทที่ ๑ กล่าวถึงวิเวกที่ใช้ข่มความโลภอันปรารภกามคุณพิเศษ[ที่เกี่ยวกับเพศตรงกันข้าม] ๕ อย่างเป็นอารมณ์ ในอกุศลมูล ๓ ส่วนบทที่ ๒ กล่าวถึงวิเวกที่ใช้ข่มความโกรธและความหลงอันปรารภอาฆาตวัตถุพิเศษ (ที่ตั้งของความโกรธ) เป็นต้นเป็นอารมณ์

ฆ. บทที่ ๑ กล่าวถึงวิเวกที่ใช้ข่มกาโมฆะ กามโยคะ กามาสวะ กามุปาทาน อภิชฌากายคันถะ และกามราคสังโยชน์ ส่วนบทที่ ๒ กล่าวถึงวิเวกที่ใช้ข่มโอฆะ โยคะ อาสวะ อุปาทาน คันถะ และสังโยชน์ที่เหลือ ในธรรมมีโอฆะเป็นต้น

ง. บทที่ ๑ กล่าวถึงวิเวกที่ใช้ข่มตัณหาและธรรมที่ประกอบกับตัณหานั้น ส่วนบทที่ ๒ กล่าวถึงวิเวกที่ใช้ข่มอวิชชา และธรรมที่ประกอบกับอวิชชานั้น

จ. บทที่ ๑ กล่าวถึงวิเวกที่ใช้ข่มจิตตุปบาท ๘ ดวงที่ประกอบกับโลภะ บทที่ ๒ กล่าวถึงวิเวกที่ใช้ข่มอกุศลจิตตุปบาท ๔ ดวงที่เหลือ

การแสดงเนื้อความในพระดำรัสว่า วิวิจฺเจว กาเมหิ วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ นี้มีเท่านี้ก่อน

คำอธิบายองค์ประกอบของปฐมฌาน

[๗๑] อนึ่ง ด้วยถ้อยคำเพียงเท่านี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงองค์สำหรับละของปฐมฌานแล้ว บัดนี้ ได้ตรัสว่า สวิตกฺกํ สวิจารํ (อันมีวิตก มีวิจาร) เป็นต้นเพื่อแสดงองค์ประกอบ[ของปฐมฌาน]

คำอธิบายวิตก

ในพากย์นั้น วิตก คือ ความตรึก ความหมายก็คือ ความดำริ[อารมณ์]

คำว่า วิตกฺก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วิตกฺกนํ วิตกฺโก = ความตรึก ชื่อว่า วิตก

(วิ บทหน้า + ตกฺก ธาตุ <จินฺตายํ = คิด> + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

โดยทั่วไปบทที่กล่าวถึงสภาวธรรมคือรูปนาม อาจตั้งรูปวิเคราะห์เป็นกัตตุสาธนะ กรณสาธนะ และภาวสาธนะได้ ๓ ประการ แต่รูปวิเคราะห์ภาวสาธนะเป็นความหมายโดยตรง เพื่อห้ามความเป็นไปตามปรารถนา ทั้งนี้เพราะสภาวธรรมที่ดำเนินไปตามเหตุปัจจัยไม่มีความเป็นไปตามปรารถนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ดังข้อความว่า

ยถาปจฺจยํ ปวตฺตมานานํ สภาวธมฺมานํ นตฺถิ กาจิ วสวตฺติตาติ วสวตฺติภาวนิวารณตฺถํ "วิตกฺกนํ วิตกฺโกติ วุตฺตํ.[๙๔]

"ท่านกล่าวว่า วิตกฺกนํ วิตกฺโก (วิตก คือ ความตรึก) เพื่อห้ามความเป็นไปตามปรารถนา ทั้งนี้เพราะสภาวธรรมที่ดำเนินไปตามเหตุปัจจัยไม่มีความเป็นไปตามปรารถนาอย่างใดอย่างหนึ่ง"

เอวญฺจ กตฺวา สพฺเพสุ ปรมตฺถปเทสุ เอกํ ภาวสาธนเมว ปธานโต ลพฺภติ, ตทญฺญสาธนานิ ปน ปริยายโตว ลพฺภนฺตีติ เวทิตพฺพํ.[๙๕]

"ด้วยเหตุนั้น ภาวสาธนะอย่างเดียวจึงมีได้โดยตรงในบทที่แสดงข้อความปรมัตถ์ทั้งหมด ส่วนสาธนะอื่นนอกจากนั้น [กัตตุสาธนะและกรณสาธนะ]ย่อมมีได้โดยปริยาย"

---

[๙๔] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๗๑/๑๙๔

[๙๕] ปรมตฺถ.ฏีกา หน้า ๑๘

วิตกนั้น :-

ก. มีลักษณะน้อมจิตสู่อารมณ์ (อารมฺมเณ จิตฺตสฺส อภินิโรปนลกฺขโณ)

ข. มีหน้าที่เริ่มกระทบอารมณ์และกระทบอารมณ์โดยรอบ (อาหนนปริยาหนนรโส) สมจริงดังโบราณาจารย์กล่าวว่า

เตน โยคาวจโร อารมฺมณํ วิตกฺกาหตํ วิตกฺกปริยาหตํ กโรติ.

"ผู้เพียรปฏิบัติย่อมใช้วิตกนั้นปรารภอารมณ์ให้เริ่มถูกกระทบและกระทบโดยรอบ"

ค. มีการดึงจิตมาสู่อารมณ์เป็นอาการปรากฏ (อารมฺมเณ จิตฺตสฺส อานยนปจฺจุปฏฺฐาโน)

จิตเป็นเหมือนดั่งน้อมสู่อารมณ์ด้วยกำลังวิตก ดังนั้น จึงกล่าวว่าวิตกนั้นมีลักษณะน้อมสู่อารมณ์ อุปมาเหมือนบางคนอาศัยญาติที่คุ้นเคยกับพระราชาหรือมิตรที่รู้จักญาตินั้นแล้วเข้าไปพระราชวังได้ ฉันใด จิตอาศัยวิตกแล้วย่อมน้อมสู่อารมณ์ได้ ฉันนั้น

ถามว่า : ถ้าเป็นเช่นนั้น จิต[มีทุติยฌานเป็นต้น]ที่ปราศจากวิตกย่อมน้อมสู่อารมณ์ได้อย่างไร

ตอบว่า : จิตดังกล่าวน้อมสู่อารมณ์ได้ด้วยกำลังวิตก อุปมาเหมือนบุรุษนั้นแม้ปราศจากญาติมิตรดังกล่าวก็ปราศจากความกังวลเข้าไปพระราชวังได้ด้วยความคุ้นเคย ฉันใด จิตที่ปราศจากวิตกย่อมน้อมสู่อารมณ์ได้โดยปราศจากวิตกด้วยความคุ้นเคย ฉันนั้น

อนึ่ง คำว่า ปริจเยน (ด้วยความคุ้นเคย) คือ ความคุ้นเคยที่เรียกว่าวิตักกภาวนา (การอบรมวิตก) ที่ดำเนินไปในกระแสจิต ดังจะเห็นได้ว่า การที่จิตน้อมสู่อารมณ์โดยเนื่องด้วยวิตกที่ดำเนินไปอยู่เสมอในกระแสจิต ถูกสั่งสมมาช้านาน ดังนั้น จิตดังกล่าวแม้ปราศจากวิตกในบางคราวก็ดำเนินไปในอารมณ์ที่คุ้นเคยนั้นได้ เปรียบดั่งจิตที่ประกอบกับปัญญาสั่งสมมาช้านานด้วยการพิจารณาเห็น[ไตรลักษณ์] แม้ปราศจากปัญญาในบางคราวก็ดำเนินไปด้วยการพิจารณาเห็นได้ หรือจิตที่ประกอบกับกิเลสดำเนินไปแล้ว แม้จะปราศจากกิเลสโดยสิ้นเชิง[ในกระแสจิตของพระอรหันต์] ก็เป็นไปด้วยความคุ้นเคยของกิเลส การที่จิตน้อมสู่อารมณ์โดยปราศจากวิตกนี้มีอุปไมยฉันนั้น[๙๖]

คำว่า อาหนน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

---

[๙๖] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๗๑/๑๙๔-๙๕

๑. การกระทบเป็นเบื้องแรก, การเริ่มกระทบ = อาทิโต หนนํ อาหนนํ.

(อา อุปสรรคมีความหมายว่า เบื้องแรก)

๒. การกระทบเฉพาะหน้า = อภิมุขํ หนนํ อาหนนํ.

(อา อุปสรรคมีความหมายว่า เฉพาะหน้า)

คำว่า ปริยาหนน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. การกระทบโดยรอบ = ปริโต อาหนนํ ปริยาหนนํ.

(ปริ อุปสรรคมีความหมายว่า โดยรอบ)

๒. การเวียนมากระทบ = ปริวตฺเตตฺวา อาหนนํ ปริยาหนนํ.

(ปริ อุปสรรคมีความหมายว่า เวียนมา)

ดังข้อความว่า

อาทิโต, อภิมุขํ วา หนนํ อาหนนํ. ปริโต, ปริวตฺเตตฺวา วา อาหนนํ ปริยาหนนํ. "รูปํ รูปํ, ปถวี ปถวีติ อาโกเฏนฺตสฺส วิย ปวตฺติ "อาหนนํ, ปริยาหนนนฺติ จ เวทิตพฺพํ."[๙๗]

"การเริ่มกระทบหรือการกระทบเฉพาะหน้า ชื่อว่า อาหนนะ

การกระทบโดยรอบหรือการเวียนมากระทบ ชื่อว่า ปริยาหนนะ

การดำเนินไป[ของการใส่ใจ]ที่เหมือนกระทบ[อารมณ์]ตามนัยว่า รูปๆ ปฐวีๆ พึงทราบว่าเป็นการเริ่มกระทบและการกระทบโดยรอบ"

คำอธิบายวิจาร

วิจาร คือ ความตรอง ความหมายก็คือ การตามแล่นไป[ในอารมณ์]

คำว่า วิจาร มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วิจรณํ วิจาโร = ความตรอง ชื่อว่า วิจาร

---

[๙๗] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๗๑/๑๙๕

(วิ บทหน้า + จร ธาตุ <จรเณ = เที่ยวไป> + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

วิจารนั้น :-

ก. มีลักษณะเคล้าคลึงอารมณ์ (อารมฺมณานุมชฺชนลกฺขโณ)

ข. มีหน้าที่ยังธรรมที่เกิดร่วมกันให้ประกอบในอารมณ์นั้น (ตตฺถ สหชาตานุโยชนรโส)

ค. มีการตามผูกจิตไว้เสมอ[ในอารมณ์]เป็นอาการปรากฏ (จิตฺตสฺส อนุปฺปพนฺธปจฺจุปฏฺฐาโน)

ลักษณะของวิตกและวิจาร

แม้วิตกและวิจารเหล่านั้นไม่แยกจากกันในจิตบางดวง [ปฐมฌานและกามาวจรจิต] :-

ก. วิตก เป็นสภาวะที่จิตกระทบอารมณ์ก่อนเหมือนเสียงเคาะระฆัง เพราะเป็นสภาพหยาบและนำหน้า[วิจาร]

ข. วิจาร เป็นสภาวะตามผูกจิตไว้เสมอ[ในอารมณ์]เหมือนเสียงครวญของระฆัง เพราะเป็นสภาพละเอียดและเคล้าคลึงอารมณ์

วิตกเหมือนเสียงเคาะระฆังที่หยาบกว่าเสียงครวญ และนำหน้าเสียงครวญนั้น เพราะเป็นสภาพหยาบกว่าวิจารและนำหน้าวิจาร อุปมาว่าเสียงเคาะระฆังเกิดขึ้นกระทบก่อน ฉันใด วิตกก็เป็นสภาวะที่จิตกระทบอารมณ์ก่อน เพราะเป็นสภาพน้อมจิตสู่อารมณ์ฉันนั้น [๙๘]

อนึ่ง ในวิตกและวิจารทั้งสองนั้นพึงทราบว่า :-

---

[๙๘] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๗๑/๑๙๖

ก. วิตกมีการสั่นไหว เป็นสภาพสั่นไหวของจิตในเวลาที่เกิดขึ้นเป็นครั้งแรก เปรียบเหมือนการขยับปีกของนกที่ต้องการบินขึ้นไปในอากาศ และเหมือนการบินมุ่งลงสู่ดอกปทุมของภมรที่มีจิตผูกพันในกลิ่น

ข. วิจารมีความเป็นไปสงบ เป็นสภาพไม่สั่นไหวเกินไป เปรียบเหมือนการกางปีกของนกที่ต้องการบินไปในอากาศ และเหมือนการบินว่อนเหนือดอกปทุมของภมรที่บินมุ่งลงสู่ดอกปทุมแล้ว

ข้อความว่า "วิตก มีการสั่นไหว" มิได้หมายถึงความซัดส่ายไม่สงบนิ่ง แต่หมายถึงการกระตือรือร้นอันตรงกันข้ามกับความหดหู่เซื่องซึม ดังข้อความว่า

วิปฺผารวาติ เอตฺถ วิปฺผาโร นาม วิตกฺกสฺส ถินมิทฺธปฏิปกฺโข อารมฺมเณ อโนลีนตา อสงฺโกโจ, โส ปน อภินิโรปนภาเวน จลนํ วิย โหตีติ อธิปฺปาเยนาห "ปริปฺผนฺทนภาโว จิตฺตสฺสาติ.[๙๙]

"ท่านกล่าวว่า ปริปฺผนฺทนภาโว จิตฺตสฺส (เป็นสภาพสั่นไหวของจิต) โดยมุ่งหมายว่า ขึ้นชื่อว่าการสั่นไหวในคำว่า วิปฺผารวา (มีการสั่นไหว) นี้ เป็นการที่วิตกไม่หดหู่ท้อถอยในอารมณ์อันเป็นปฏิปักษ์ต่อถีนมิทธะ อนึ่ง การสั่นไหวนั้นเป็นเหมือนกับสั่นไหวด้วยการน้อม[จิตสู่อารมณ์]"

ในคัมภีร์อรรถกถาของทุกนิบาตกล่าวว่า

อากาเส คจฺฉโต มหาสกุณสฺส อุโภหิ ปกฺเขหิ วาตํ คเหตฺวา ปกฺเข สนฺนิสีทาเปตฺวา คมนํ วิย อารมฺมเณ เจตโส อภินิโรปนภาเวน ปวตฺโต วิตกฺโก. โส หิ เอกคฺโค หุตฺวา อปฺเปติ. วาตคฺคหณตฺถํ ปกฺเข ผนฺทาปยมานสฺส คมนํ วิย อนุมชฺชภาเวน ปวตฺโต วิจาโร. โส หิ อารมฺมณํ อนุมชฺชติ.

---

[๙๙]สารตฺถ.ฏีกา ๑/๑๑/๔๔๘

“วิตกเป็นไปโดยน้อมจิตสู่อารมณ์ เหมือนนกใหญ่ที่บินอยู่บนอากาศได้กระพือปีกทั้งสองรับลมแล้วกางปีกไว้เฉยบินไป เพราะวิตกนั้นมีอารมณ์เป็นหนึ่งแน่วแน่ ส่วนวิจารเป็นไปโดยการเคล้าคลึงอารมณ์ เหมือนการบินของนกที่ขยับปีกเพื่อให้จับลม เพราะวิจารนั้นเคล้าคลึงอารมณ์เสมอ”

ถ้อยคำนั้นเหมาะสมอย่างยิ่งในการเป็นไปไม่ขาดสายด้วยการผูกจิตไว้[ในอุปจาร-สมาธิหรืออัปปนาสมาธิ]

อนึ่ง ความต่างกันของวิตกและวิจารนั้นย่อมปรากฏชัดในฌานที่ ๑ และที่ ๒

ข้อความจากคัมภีร์อรรถกถาของทุกนิบาตดูเหมือนจะขัดแย้งกับคำอธิบายในคัมภีร์นี้ที่จัดเป็นสังคหัฏฐกถา คือ อรรถกถาประมวลความ กล่าวคือ คัมภีร์นี้กล่าวว่า “วิตกมีการสั่นไหว” แต่คัมภีร์มหาอรรถกถากล่าวลักษณะของวิตกเหมือนเป็นลักษณะของวิจารว่า “เหมือนนกใหญ่ที่บินอยู่บนอากาศได้กระพือปีกทั้งสองรับลมแล้วกางปีกไว้เฉยบินไป” นอกจากนั้น ในคัมภีร์นี้ยังกล่าวว่า “วิจารมีความเป็นไปสงบ” แต่คัมภีร์มหาอรรถกถากล่าวลักษณะของวิจารเหมือนเป็นลักษณะของวิตกไว้ว่า “เหมือนการบินของนกที่ขยับปีกเพื่อรับลม”

ที่จริงแล้วข้อความทั้งสองไม่ขัดแย้งกัน เพราะคัมภีร์นี้กล่าวถึงลักษณะของวิตกในเวลาเกิดขึ้นเป็นครั้งแรก ดังที่กล่าวไว้ว่า ปฐมุปฺปตฺติกาเล ปริปฺผนฺทภูโต จิตฺตสฺส (เป็นสภาพสั่นไหวของจิตในเวลาเกิดขึ้นเป็นครั้งแรก) แต่คัมภีร์อรรถกถาของทุกนิบาตกล่าวถึงเวลาเกิดวิตกในอุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิที่มีการเกิดขึ้นอย่างไม่ขาดช่วง วิตกจึงมีสภาพน้อมจิตสู่อารมณ์อย่างสงบ ท่านจึงกล่าวว่า ตํ อนุปฺปพนฺธเนน ปวตฺติยํ อติวิย ยุชฺชติ (ถ้อยคำนั้นเหมาะสมอย่างยิ่งในการเป็นไปไม่ขาดสายด้วยการผูกจิตไว้)

อีกอย่างหนึ่ง :-

ก. วิตกเหมือนมือที่จับไว้มั่น วิจารเหมือนมือที่ขัดสี ในขณะที่บุคคลเอามือข้างหนึ่งจับภาชนะสำริดที่ติดสนิมไว้ให้มั่น แล้วเอามืออีกข้างหนึ่งขัดสีด้วยผงสบู่และแปรงขนสัตว์ชุบน้ำมัน

ข. วิตกเหมือนมือที่กดไว้ วิจารเหมือนมือที่หมุนไปทางโน้นทางนี้ ในขณะที่ช่างหม้อใช้ไม้ตีหมุนวงล้อทำหม้อ

ค. วิตกน้อมจิตสู่อารมณ์ เหมือนเหล็กแหลมที่ปักไว้ตรงกลาง วิจารเคล้าคลึงอารมณ์ เหมือนเหล็กแหลมที่หมุนไปรอบๆ ด้านนอก ในขณะทำวงกลม[ในถ้วยสำริดเป็นต้น]

ปฐมฌานมีวิตกวิจาร

โดยประการดังนี้ ปฐมฌานนี้เรียกว่า สวิตกฺกํ สวิจารํ (มีวิตกวิจาร) เพราะเป็นไปร่วมกับวิตกและวิจารเหล่านี้ เปรียบดั่งต้นไม้ที่เป็นไปร่วมกับดอกและผล

ท่านกล่าวว่า รุกฺโข วิย (เปรียบดั่งต้นไม้) เป็นต้นเพื่อแสดงว่า ต้นไม้ที่พ้นไปจากส่วนประกอบคือดอก ผล และกิ่งเป็นต้นแม้จะไม่มีอยู่ ชาวโลกก็กล่าวว่า สปุปฺโผ สผโล (ต้นไม้มีดอกผล) ฉันใด ฌานที่พ้นไปจากองค์ประกอบคือวิตกเป็นต้นแม้จะไม่มีอยู่ พระพุทธองค์ก็ตรัสว่า สวิตกฺกํ สวิจารํ (มีวิตกวิจาร) ฉันนั้น

ส่วนในคัมภีร์วิภังค์ได้แสดงเทศนาเป็นบุคคลาธิษฐานตามนัยว่า

อิมินา จ วิตกฺเกน อิมินา จ วิจาเรน อุเปโต โหติ สมุเปโต โหติ.[๑๐๐]

“บุคคลเป็นผู้เข้าถึงแล้ว เข้าถึงพร้อมแล้ว ด้วยวิตกและวิจารนี้”

อย่างไรก็ตาม พึงทราบเนื้อความแม้ในคัมภีร์วิภังค์นั้นตามคำอธิบายนี้ [เพราะไม่มีบุคคลอื่นนอกไปจากปรมัตถ์]

---

[๑๐๐] อภิ.วิ. ๓๕/๕๖๔/๓๑๐

คำอธิบาย วิเวกชํ (เกิดจากความสงัด)

ในคำว่า วิเวกชํ นี้ พึงทราบเนื้อความดังนี้

คำว่า วิเวกะ คือ ความสงัด หมายความว่า ความปราศจากนิวรณ์

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า วิเวก คือ หมู่ธรรมที่สงัดแล้ว หมายความว่า หมู่ธรรมที่ประกอบกับฌานที่สงัดแล้วจากนิวรณ์

คำว่า วิเวก มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ความสงัด = วิวิตฺติ วิเวโก.

(ลง ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

๒. หมู่ธรรมที่สงัดแล้ว = วิวิตฺโตติ วิเวโก.

(ลง ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

คำว่า วิเวกชะ คือ เกิดจากความสงัดนั้น

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า วิเวกชะ คือ เกิดในหมู่ธรรมที่สงัดแล้วนั้น

คำว่า วิเวกช มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. เกิดจากความสงัด = วิเวกา ชาตํ วิเวกชํ.

(ปัญจมีตัปปุริสสมาส)

๒. เกิดในหมู่ธรรมที่สงัดแล้ว = ตสฺมึ วิเวเก ชาตํ วิเวกชํ.

(สัตตมีตัปปุริสสมาส)

คำว่า วิเวกา ในรูปวิเคราะห์ข้างต้น วิสุทธิมรรคมหาฎีกา (เล่ม ๑ ข้อ ๗๑ หน้า ๑๙๗) กล่าวว่า ลงปัญจมีวิภัตติในอรรถเหตุ จึงควรแปล วิเวกชํ ตามศัพท์ว่า "เกิดเพราะความสงัด" แต่ในที่นี้แปลให้เข้าใจง่ายตามภาษาไทยว่า "เกิดจากความสงัด"

นอกจากนั้น คำว่า วิวิตฺโตติ วิเวโก (คำว่า วิเวก คือ หมู่ธรรมที่สงัดแล้ว) มีคำแปลอีกอย่างหนึ่งว่า คำว่า วิเวก คือ หมู่ธรรมที่ถูกให้สงัดแล้ว ตามนัยแรกคำว่า วิวิตฺต ลง

ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ นัยหลังลง ต ปัจจัยในเหตุกรรมสาธนะ สรุปความว่า คำว่า วิวิตฺต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. หมู่ธรรมที่สงัดแล้ว = วิวิจฺจีติ วิวิตฺโต.

(วิ บทหน้า + วิจ ธาตุ <วิเวจเน = จำแนก > + ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๒. หมู่ธรรมที่ถูกให้สงัดแล้ว = วิเวจียิตฺถาติ วิวิตฺโต.

(วิ บทหน้า + วิจ ธาตุ <วิเวจเน = จำแนก > + เณ การิตปัจจัย + ต ปัจจัยในเหตุกรรมสาธนะ)

ดังข้อความว่า

วิเวเกติ กตฺตุสาธนํ, กมฺมสาธนํ วา. "วิวิตฺโตติ หิ อิมินา นีวรเณหิ วินาภูโต เตหิ วิเวจิโตติ จ สาธนทฺวยมฺปิ สงฺคหิตเมวาติ."[๑๐๑]

"ท่านแสดงความเป็นกัตตุสาธนะหรือกรรมสาธนะของบทว่า วิเวเก เพราะสาธนะทั้งสอง คือ หมู่ธรรมที่สงัดแล้วจากนิวรณ์ และหมู่ธรรมที่ถูกให้สงัดแล้วจากนิวรณ์ ย่อมถูกรวมเอาด้วยคำว่า วิวิตฺโต นี้"

คำอธิบายปีติ

[๗๒]ในคำว่า ปีติสุขํ (มีปีติและสุข) นี้ ปีติ คือ สภาวะทำให้อิ่มเอิบ

ปีตินั้น :-

๑. มีลักษณะชื่นชมยินดี (สมฺปิยายนลกฺขณา)

๒. มีหน้าที่ยังกายกับจิตให้อิ่มเอิบ หรือมีหน้าที่ซ่านไป[ทั่วร่างกาย] (กายจิตฺตปีนนรสา ผรณรสา วา)

๓. มีความฟูใจเป็นอาการปรากฏ (โอทคฺยปจฺจุปฏฺฐานา)

---

[๑๐๑] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๗๑/๑๙๗

ปีติ ๕ ประเภท

อนึ่ง ปีตินั้นจำแนกเป็น ๕ ประเภท คือ

๑. ขุททกาปีติ (ปีติเล็กน้อย) คือ ปีติที่ทำให้ขนในสรีระชูชันได้เท่านั้น

๒. ขณิกาปีติ (ปีติชั่วขณะ) คือ ปีติที่คล้ายฟ้าแลบเกิดขึ้นในขณะหนึ่งๆ

๓. โอกกันติกาปีติ (ปีติซึมซับ) คือ ปีติที่หยั่งลงสู่ร่างกายแล้วดับไปเหมือนคลื่นกระทบฝั่งทะเลแล้วหายไป

๔. อุพเพงคาปีติ (ปีติโลดโผน) คือ ปีติที่มีกำลังทำร่างกายให้ฟูขึ้นถึงลอยไปในอากาศได้

๕. ผรณาปีติ (ปีติซาบซ่าน) คือปีติที่เกิดขึ้นแล้วก็แผ่ไปสู่สรีระทุกส่วนเหมือนถุงที่เป่าลมจนเต็ม และเหมือนท้องภูเขาที่กระแสน้ำเชี่ยวไหลเข้าไป

เรื่องพระมหาติสสเถระ

ดังจะเห็นได้ว่า พระมหาติสสเถระผู้อยู่ในปุณณวัลลิกวิหารไปสู่ลานพระเจดีย์เวลาเย็น เห็นแสงจันทร์ในวันเพ็ญ จึงหันหน้าไปทางพระมหาเจดีย์แล้วรำพึงว่า ในเวลานี้เหล่าบริษัททั้ง ๔ กำลังไหว้พระมหาเจดีย์กันหนอ ได้ยังอุพเพงคาปีติที่ปรารภพระพุทธเจ้าเป็นอารมณ์ให้เกิดขึ้นโดยเนื่องด้วยอารมณ์ที่เห็นตามปกติ ลอยขึ้นไปในอากาศแล้วไปยืนอยู่ที่ลานพระมหาเจดีย์ เหมือนลูกข่างอันวิจิตรที่ขว้างไปบนพื้นที่ฉาบปูนขาวไว้

เรื่องกุลธิดาคนหนึ่ง

เช่นเดียวกันนี้ แม้กุลธิดาคนหนึ่งในหมู่บ้านวัตตกาลกะใกล้กับคิริภัณฑกวิหารได้ลอยขึ้นไปในอากาศด้วยอุพเพงคาปีติมีพระพุทธคุณที่มีกำลังเป็นอารมณ์ มีเรื่องเล่าว่ามารดาบิดาของกุลธิดานั้นต้องการไปวิหารเพื่อฟังธรรมในเวลาเย็นได้บอกว่า แม่ เจ้ามี

ครรภ์ใหญ่ ไม่อาจเพื่อเที่ยวไปในเวลาอันไม่ควรได้ พวกเราจะฟังธรรมทำให้เจ้ามีส่วนบุญร่วมกัน แล้วพากันไป

นางแม้อยากจะไปก็ไม่อาจขัดขืนคำของพวกเขา จึงคอยที่บ้าน ได้ยืนอยู่ที่ประตูบ้านแลดูลานพระเจดีย์ที่คิริภัณฑกวิหารด้วยแสงจันทร์ เธอเห็นการบูชาดวงประทีปแก่พระเจดีย์ และเห็นบริษัท ๔ กระทำการบูชาพระเจดีย์ด้วยดอกไม้และของหอมเป็นต้นแล้วกระทำประทักษิณ อีกทั้งได้ฟังเสียงสาธยายเป็นคณะของหมู่ภิกษุ

ลำดับนั้นเมื่อนางดำริว่า โอหนอ คนผู้มีบุญเหล่านั้นไปวิหารเดินเวียนที่ลานพระเจดีย์ และฟังธรรมกถาที่ไพเราะเช่นนั้น ขณะกำลังมองดูพระเจดีย์เช่นกับกองแก้วมุกดานั่นแหละ อุพเพงคาปีติก็เกิดขึ้น นางลอยไปในอากาศแล้วหยั่งลงที่ลานพระเจดีย์ก่อนกว่ามารดาบิดาทีเดียว แล้วไหว้พระเจดีย์ยืนฟังธรรมอยู่

ทีนั้น มารดาและบิดาจึงมาถึงแล้วถามนางว่า แม่ เจ้ามาทางไหน นางตอบว่า ลูกมาทางอากาศ มิได้มาตามทาง มารดาบิดากล่าวว่า แม่ ธรรมดาว่าพระขีณาสพทั้งหลายจึงท่องเที่ยวไปทางอากาศได้ เจ้ามาได้อย่างไร นางตอบว่า เมื่อลูกยืนแลดูพระเจดีย์อยู่ด้วยแสงจันทร์ ปีติมีกำลังที่มีพุทธคุณเป็นอารมณ์ก็เกิดขึ้น ในขณะนั้น ลูกไม่ทราบว่าตนยืนหรือนั่งลอยไปสู่อากาศด้วยนิมิตที่ถือเอานั่นแหละ แล้วยืนอยู่ที่ลานพระเจดีย์ อุพเพงคาปีติทำให้ลอยไปในอากาศได้อย่างนี้

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๑ หน้า ๔๔๖) กล่าวว่า แม้พระอนาคามี พระสกทาคามี พระโสดาบัน หรือกระทั่งปุถุชนที่ได้บรรลุอภิญญาก็ท่องเที่ยวไปทางอากาศได้ ดังนั้น จึงควรกล่าวว่า “ผู้ได้บรรลุอภิญญาท่องเที่ยวไปทางอากาศได้” แต่มารดาบิดาของนางคงจะกล่าวเช่นนี้ด้วยความรู้น้อยของตน หรือคำนี้กล่าวเพื่อแสดงถึงบุคคลผู้สูงสุดโดยอุกกัฏฐนัย คือสำนวนที่ระบุถึงบุคคลหรือสภาพที่สูงสุด แต่ยังหมายรวมถึงสิ่งอื่นๆ อีกด้วย

ปีติที่ประสงค์เอาในเรื่องนี้

อนึ่ง ปีติ ๕ อย่างที่พัฒนาขึ้นแก่กล้านั้นย่อมยังปัสสัทธิ ๒ อย่าง คือ กายปัสสัทธิและจิตตปัสสัทธิ ให้บริบูรณ์

ปัสสัทธิที่พัฒนาขึ้นแก่กล้าย่อมยังสุข ๒ อย่าง คือ กายิกสุข และเจตสิกสุขให้บริบูรณ์

ความสุขที่พัฒนาขึ้นแก่กล้าย่อมยังสมาธิ ๓ อย่าง คือ ขณิกสมาธิ อุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ ให้บริบูรณ์

ในบรรดาปีติเหล่านั้น ผรณาปีติที่พัฒนาขึ้นเป็นพื้นฐานของอัปปนาสมาธิ ประกอบร่วมกับสมาธินี้ ประสงค์เอาในที่นี้[ว่า ปีติสุขํ (มีปีติและสุข)]

เมื่อปีติแก่กล้าขึ้นย่อมก่อให้เกิดปัสสัทธิทั้งสอง จึงกล่าวว่าปีติที่พัฒนาขั้นแก่กล้าทำให้เกิดปัสสัทธิต่อไป ดังนี้เป็นต้น ดังข้อความว่า

วินโย สํวรตฺถาย, สํวโร อวิปฺปฏิสารตฺถาย, อวิปฺปฏิสาโร ปาโมชฺชตฺถาย, ปาโมชฺชํ ปีตตฺถาย, ปีติ ปสฺสทฺธตฺถาย, ปสฺสทฺธิ สุขตฺถาย, สุขํ สมาธตฺถาย, สมาธิ ยถาภูตญาณ-ทสฺสนตฺถาย, ยถาภูตญาณทสฺสนํ นิพฺพิทตฺถาย, นิพฺพิทา วิราคตฺถาย, วิราโค วิมุตฺตตฺถาย, วิมุตฺติ วิมุตฺติญาณทสฺสนตฺถาย, วิมุตฺติญาณทสฺสนํ อนุปาทาปรินิพฺพานตฺถาย, เอตทตฺถา กถา, เอตทตฺถา มนฺตนา, เอตทตฺถา อุปนิสา, เอตทตฺถํ โสตาวธานํ, ยทิทํ อนุปาทาจิตฺตสฺส วิโมกฺโข.[๑๐๒]

"๑. วินัยเพื่อประโยชน์แก่การสังวร (กายและวาจา)
๒. การสังวรเพื่อประโยชน์แก่การไม่เดือดร้อนใจ
๓. การไม่เดือดร้อนใจเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์ (ปีติอย่างอ่อน)
๔. ความปราโมทย์เพื่อประโยชน์แก่ปีติ (ปีติอย่างแก่กล้า)
๕. ปีติเพื่อประโยชน์แก่ปัสสัทธิ (ความสงบกายและใจ)
๖. ปัสสัทธิเพื่อประโยชน์แก่ความสุข

---

[๑๐๒] วิ.ป. ๘/๓๖๖/๓๔๔-๔๕

๗. ความสุขเพื่อประโยชน์แก่สมาธิ

๘. สมาธิเพื่อประโยชน์แก่ยถาภูตญาณทัสสนะ (การรู้เห็นรูปนามและเหตุปัจจัยตามความเป็นจริง)

๙. ยถาภูตญาณทัสสนะเพื่อประโยชน์แก่นิพพิทา (ความเบื่อหน่าย, นิพพิทาญาณ)

๑๐. นิพพิทาเพื่อประโยชน์แก่วิราคะ (มรรคอันปราศจากกิเลส)

๑๑. วิราคะเพื่อประโยชน์แก่วิมุตติ (อรหัตตผลอันหลุดพ้นจากกิเลส)

๑๒. วิมุตติเพื่อประโยชน์แก่วิมุตติญาณทัสสนะ (ปัญญารู้เห็นวิมุตติ, ปัจจเวกขณ-ญาณ)

๑๓. วิมุตติญาณทัสสนะเพื่อประโยชน์แก่อนุปาทาปรินิพพาน (การดับทุกข์โดยไม่ยึดมั่น, การปรินิพพาน)

ความหลุดพ้นแห่งจิต (วิโมกข์) เพราะไม่ยึดมั่นมีอยู่ การพูด การปรึกษา เหตุต่อๆ มา[มีการรักษาวินัยเป็นต้น] และการเงี่ยโสตลงสดับ[วินัย] มีประโยชน์เพื่อความหลุดพ้นนั้น”

คำอธิบายสุข

[๗๓] สุข คือ สภาวะเป็นสุข

อีกอย่างหนึ่ง สุข คือ สภาวะเคี้ยวกิน[ทุกข์ทางกายและใจ]อย่างยิ่ง

อีกอย่างหนึ่ง สุข คือ สภาวะทำลาย[ทุกข์ทางกายและใจ]อย่างยิ่ง

คำว่า สุข มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. สภาวะเป็นสุข = สุขตีติ สุขํ. (สุข ธาตุ <ตํกฺริยายํ = กิริยาเป็นสุขนั้น> + อ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

๒. สภาวะเคี้ยวกิน[ทุกข์ทางกายและใจ]อย่างยิ่ง = สุฏฺฐุ ขาทติ กายจิตฺตาพาธนฺติ สุขํ. (สุ บทหน้า + ขาท ธาตุ <ขาทเน = เคี้ยวกิน> + กฺวิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๓. สภาวะทำลาย[ทุกข์ทางกายและใจ]อย่างยิ่ง = สุฏฺฐุ ขนติ กายจิตฺตาพาธนฺติ สุขํ. (สุ บทหน้า + ขนุ ธาตุ = ทำลาย <อวทารเณ = ขุดเจาะ> + กฺวิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

สุขนั้น :-

๑. มีลักษณะยินดี (สาตลกฺขณํ)

๒. มีหน้าที่เพิ่มพูนสัมปยุตตธรรม (สมฺปยุตฺตานํ อุปพฺรูหนรสํ)

๓. มีการเชิดชูสัมปยุตตธรรมเป็นอาการปรากฏ (อนุคฺคหปจฺจุปฏฺฐานํ)

ความต่างกันระหว่างปีติกับสุข

เมื่อปีติและสุขเหล่านั้นประกอบร่วมกันในจิตบางดวง [มีปฐมฌานเป็นต้น] :-

ก. ปีติ คือ ความยินดีเพราะได้รับอารมณ์ที่ต้องการ เหมือนความยินดีในเวลาที่บุคคลเหน็ดเหนื่อยในทางกันดารเห็นหรือได้ยินน้ำในป่า สุข คือ การเสวยรสของอารมณ์ที่ได้รับ เหมือนความสุขในเวลาที่บุคคลนั้นเข้าไปสู่ร่มเงาในป่าและใช้สอยน้ำ [แสดงลักษณะต่างกันระหว่างปีติกับสุข]

ข. ปีติมีในจิตใด สุขก็มีในจิตนั้น แต่สุขมีในจิตใด ปีติมิใช่มีแน่นอนในจิตนั้น [แสดงว่าปีติประกอบกับสุขแน่นอน แต่สุขไม่ประกอบกับปีติแน่นอนในตติยฌาน]

ค. ปีตินับเข้าในสังขารขันธ์ สุขนับเข้าในเวทนาขันธ์ [แสดงขันธ์ต่างกันระหว่างปีติกับสุข]

ในเวลาเริ่มแรกที่ได้รับอารมณ์ที่ต้องการ ความรู้สึกดีใจมักปรากฏชัดเจน แม้สุขมีอยู่ในขณะนั้นก็ไม่ปรากฏชัดเจน เพราะยังไม่ได้บริโภคใช้สอย ดังนั้นจึงกล่าวว่า "ปีติ คือ ความยินดีเพราะได้รับอารมณ์ที่ต้องการ"

ในเวลาบริโภคใช้สอยอารมณ์ที่ได้รับแล้ว ความรู้สึกเป็นสุขทางกายและใจมักปรากฏชัดเจน แม้ปีติมีอยู่ในขณะนั้นก็ไม่ปรากฏชัดเจน ดังนั้นจึงกล่าวว่า "สุข คือ การเสวยรสของอารมณ์ที่ได้รับ"

อนึ่ง พึงทราบว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสข้อความนี้ เพราะปีติและสุขปรากฏชัดเจนในขณะนั้นๆ [คือ ปีติปรากฏชัดเจนในขณะได้รับอารมณ์ที่ต้องการ เหมือนขณะเห็นหรือได้ยินน้ำในป่า สุขปรากฏชัดเจนในขณะเสวยรสของอารมณ์ เหมือนขณะเข้าไปสู่ร่มเงาในป่าและใช้สอยน้ำ

คำอธิบาย ปีติสุขํ (มีปีติและสุข)

โดยประการดังนี้ ปีติและสุขนี้มีอยู่แก่ฌานนั้น หรือมีอยู่ในฌานนั้น เหตุนั้นฌานนี้จึงเรียกว่า มีปีติและสุข

คำว่า ปีติสุข (ปีติและสุข) มีรูปวิเคราะห์ทวันทสมาสก่อนว่า

- ปีติ จ สุขญฺจ ปีติสุขํ = ปีติและสุข ชื่อว่า ปีติสุขะ (สมาหารทวันทสมาส)

ส่วนคำว่า ปีติสุข ที่ใช้จริงในพากย์ แปลว่า "มีปีติและสุข" มีรูปวิเคราะห์ ๒ ประการ คือ

๑. ปีติสุขํ อสฺส อตฺถีติ ปีติสุขํ (จตุตถีพหุพพีหิสมาส)

๒. ปีติสุขํ อสฺมึ อตฺถีติ ปีติสุขํ (สัตตมีพหุพพีหิสมาส)

[๗๓] อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ปีติสุขะ คือ ปีติและสุข เหมือนศัพท์ว่า ธัมมวินยะ (ธรรมและวินัย) เป็นต้น

ตามนัยนี้คำว่า ปีติสุข เป็นทวันทสมาสซึ่งมีรูปเป็นเอกพจน์ ดังคำว่า ธมฺมวินย ที่มีรูปวิเคราะห์เป็นทวันทสมาสว่า

- ธมฺโม จ วินโย จ ธมฺมวินโย = ธรรมและวินัย ชื่อว่า ธัมมวินยะ (สมาหารทวันทสมาส)

ตามปกติสมาหารทวันทสมาสมักมีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ เอกพจน์ แต่มีข้อยกเว้นในบางศัพท์ที่อาจมีรูปเป็นปุงลิงค์และอิตถีลิงค์ได้บ้าง เช่น

- อาธิปจฺจํ จ ปริวาโร จ อาธิปจฺจปริวาโร = ความเป็นใหญ่และบริวาร ชื่อว่า อาธิปัจจปริวาระ

- ฉนฺโท จ ปาริสุทฺธิ จ ฉนฺทปาริสุทฺธิ = การนำฉันทะและปาริสุทธิ ชื่อว่า ฉันทปาริสุทธิ

- ปฏิสนฺธิ จ ปวตฺติ จ ปฏิสนฺธิปฺปวตฺติ = ปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล ชื่อว่า ปฏิสันธิปวัตติ

ดังข้อความว่า

“อํโม นิคฺคหีตํ ฌลเปหีติ เอตฺถ “อํโมติ นิทฺเทสทสฺสนโต กตฺถจิ นปุํสกลิงฺคตฺตํ น โหตีติ ทฏฺฐพฺพํ. เตน อาธิปจฺจปริวาโร ฉนฺทปาริสุทฺธิ ปฏิสนฺธิปฺปวตฺติยนฺติอาทิ สิชฺฌติ.[๑๐๓]

“พึงทราบว่าไม่เป็นนปุงสกลิงค์ในบางที่ เพราะพบการแสดงรูปว่า อํโม ในสูตรว่า อํโม นิคฺคหีตํ ฌลเปหิ (แปลง อํ และ ม ท้าย ฌ, ล และ ป เป็นนิคคหิต) นี้ เพราะเหตุนั้น ตัวอย่างเป็นต้นว่า อาธิปจฺจปริวาโร (ความเป็นใหญ่และบริวาร), ฉนฺทปาริสุทฺธิ (การนำฉันทะและปาริสุทธิ), ปฏิสนฺธิปฺปวตฺติยํ (ในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล) ย่อมสำเร็จได้”

กตฺถจิ น โหติ สภาปริสายาติ ญาปกา. อาธิปจฺจปริวาโร, ฉนฺทปาริสุทฺธิ, ปฏิสนฺธิ-ปวตฺติยํ.[๑๐๔]

“ในบางแห่งความเป็นนปุงสกลิงค์ย่อมไม่มี เพราะปรากฏหลักฐานว่า สภาปริสาย (สภา และ ปริสา ศัพท์) [ในสูตรว่า ตึ สภาปริสาย (แปลง สฺมึ วิภัตติท้าย สภา และ ปริสา ศัพท์เป็น ตึ ได้บ้าง เช่น สภตึ (ในสภา) ปริสตึ (ในบริษัท)] มีตัวอย่างอื่นว่า อาธิปจฺจปริวาโร (ความเป็นใหญ่และบริวาร), ฉนฺทปาริสุทฺธิ (การนำฉันทะและปาริสุทธิ), ปฏิสนฺธิปวตฺติยํ (ในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล)”

สมาหารทฺวนฺเทปิ หิ ปุลฺลิงฺคํ กตฺถจิ สทฺทวิทู อิจฺฉนฺติ.[๑๐๕]

“โดยแท้จริงแล้ว ผู้รู้ไวยากรณ์ทั้งหลายย่อมปรารถนาปุงลิงค์ในบางแห่งแม้ในสมา-หารทวันทสมาส”

---

[๑๐๓] รูป. สูตร ๓๕๙ [๑๐๔] โมคฺ. ๓/๒๐ [๑๐๕] วิภาวินี หน้า ๑๙๙

อาสโย จ อนุสโย จ อาสยานุสโย. ชาติคฺคหเณน จ ทฺวนฺทสมาสวเสน จ เอกวจนํ เวทิตพฺพํ.[๑๐๖]

“คำว่า อาสยานุสยะ คือ อาสยะและอนุสัย พึงทราบเอกพจน์โดยการถือเอาประเภทและโดยเนื่องด้วยทวันทสมาส”

ตตฺถ นานาสํวาโส จาติอาทินา สมาหารทฺวนฺเทปิ กฺวจิ นปุํสกลิงฺคํ พฺยภิจรตีติ นปุํสกตฺตาภาโว ยถา มคฺคามคฺโคติ.[๑๐๗]

“ในเรื่องนั้น นปุงสกลิงค์ย่อมกล่าวไว้ในบางที่แม้ในสมาหารทวันทสมาสโดยตั้งรูปวิเคราะห์ว่า นานาสํวาโส จ เป็นต้น ดังนั้น จึงไม่มีความเป็นนปุงสกลิงค์ ดังคำว่า มคฺคามคฺโค (ทางและมิใช่ทาง)”

แม้ไวยากรณ์สันสกฤตก็อนุญาตเรื่องนี้ไว้เช่นเดียวกัน ดังข้อความว่า

อโห จ รตฺติ จ อโหรตฺโต, สมาหาเรปิ ปุมตฺตํ. [อหศฺจ ราตฺริศฺจ อโหราตฺระ, สมาหาเรปิ ปุํสฺตฺวมฺ.][๑๐๘]

“กลางวันและกลางคืน มีรูปว่า อโหรัตตะ ความเป็นปุงลิงค์ย่อมมีได้แม้ในสมาหารทวันทสมาส”

คำอธิบาย วิเวกชํปีติสุขํ (มีปีติและสุขอันเกิดจากความสงัด)

ปีติและสุขอันเกิดจากความสงัดมีอยู่แก่ฌานนั้น หรือมีอยู่ในฌานนั้น เหตุนั้นจึงชื่อว่า วิเวกชังปีติสุขะ (มีปีติและสุขอันเกิดจากความสงัด)

คำว่า วิเวกชํปีติสุขํ มีรูปวิเคราะห์ ๒ ประการ คือ

๑. วิเวกชํ ปีติสุขํ อสฺสาติ วิเวกชํปีติสุขํ.

(อลุตตฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส ไม่ลบปฐมาวิภัตติในบทหน้า)

---

[๑๐๖] ขุ.ป.อ. ๑/๖๙/๖๓

[๑๐๗] ขุทฺท.อภินวฏีกา คำอธิบายคาถา ๑๙๘

[๑๐๘] มุคฺธโพธฏีกา คำอธิบายสูตร ๓๒๔

๒. วิเวกชํ ปีติสุขํ อสฺมินฺติ วิเวกชปีติสุขํ.

(อลุตตสัตตมีพหุพพีหิสมาส ไม่ลบปฐมาวิภัตติในบทหน้า)

โดยแท้จริงแล้ว แม้ปีติและสุขในฌานนี้ก็เกิดจากความสงัด เหมือนฌานที่เกิดจากความสงัดนั่นแหละ และปีติและสุขดังกล่าวมีอยู่แก่ฌานนี้ จึงควรกล่าวเป็นบทเดียวเท่านั้นว่า วิเวกชปีติสุขํ (มีปีติและสุขอันเกิดจากความสงัด)

ตามนัยแรกคำว่า วิเวกชํ (อันเกิดจากความสงัด) เป็นคำขยายของ ปฐมํ ฌานํ (ปฐมฌาน) จึงมีความหมายว่า ปฐมฌานอันเกิดจากความสงัด และคำว่า วิเวกชํ ก็เป็นคนละบทกับ ปีติสุขํ (มีปีติและสุข) ซึ่งเป็นคำขยายของปฐมฌานเช่นกัน แต่นัยที่สองนี้เชื่อมทั้งสองบทว่า วิเวกชํ และ ปีติสุขํ เป็นพหุพพีหิสมาสเพียงบทเดียวว่า วิเวกชปีติสุขํ โดยมีความหมายว่า "มีปีติและสุขอันเกิดจากความสงัด" เพราะถือว่าคำว่า วิเวกชํ เป็นคำขยายของ ปีติสุขํ จึงหมายความว่า ปีติและสุขอันเกิดจากความสงัด เพราะแม้ปีติและสุขในฌานนี้ก็เกิดจากความสงัดเช่นกัน ตามนัยที่สองนี้ไม่ลบปฐมาวิภัตติในบทหน้า

ส่วนในคัมภีร์วิภังค์ตรัสไว้ตามนัยเป็นต้นว่า อิทํ สุขํ อิมาย ปีติยา สหคตํ[๑๐๙] (สุขนี้ประกอบกับปีตินี้) เป็นต้น อย่างไรก็ตาม พึงทราบเนื้อความแม้ในคัมภีร์วิภังค์นั้นตามคำอธิบายนี้

คำอธิบาย อุปสมฺปชฺช (เข้าถึงแล้ว)

คำว่า ปฐมํ ฌานํ (ปฐมฌาน) นี้ จะปรากฏชัดเจนต่อไป

คำว่า อุปสมฺปชฺช แปลว่า เข้าถึงแล้ว ความหมายคือ บรรลุแล้ว

อีกอย่างหนึ่ง แปลว่า ให้บริบูรณ์แล้ว ความหมายคือ ให้สำเร็จแล้ว

---

[๑๐๙] อภิ.วิ. ๓๕/๕๖๗/๓๑๑

คำว่า อุปสมฺปชฺช มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. เข้าถึงแล้ว = อุป บทหน้า + สํ บทหน้า + ปท ธาตุ = ถึง + ตฺวา ปัจจัย (แปลง ตฺวา เป็น ย แล้วแปลง ทฺย เป็น ช ซ้อน ชฺ เป็น ชฺช)

๒. ให้บริบูรณ์แล้ว = อุป บทหน้า + สํ บทหน้า + ปท ธาตุ = บริบูรณ์ + เณ การิตปัจจัย + ตฺวา ปัจจัย (แปลง ตฺวา เป็น ย แล้วแปลง ทฺย เป็น ชฺ ซ้อน ชฺ เป็น ชฺช)

ในประโยคว่า อุปสมฺปชฺชาติ อุปคนฺตฺวา, ปาปุณิตฺวาติ วุตฺตํ โหติ (คำว่า อุปสมฺปชฺช แปลว่า เข้าถึงแล้ว ความหมายคือ บรรลุแล้ว) คำว่า อุปสมฺปชฺช ชื่อว่าบทตั้ง คือ บทที่ถูกอธิบาย ส่วน อุปคนฺตฺวา และ ปาปุณิตฺวา ชื่อว่าบทขยาย คือ บทที่อธิบายความให้ชัดเจน ตามนัยนี้อุปสรรคคือ อุป และ สํ ไม่มีอรรถพิเศษอะไร โดยมีอรรถตาม ปท ธาตุที่มีความหมายว่า ถึง ที่จริงแล้ว ธาตุที่มีความหมายว่า "ไป" เหมือน ปท ธาตุในความหมายว่า ไป (ปท = คติมฺหิ) ก็มีความหมายอื่นพ่วงไปด้วยว่า "รู้, เป็นไป, ถึง" ดังข้อความว่า

อิ คติยํ. เยสํ ธาตูนํ คติอตฺโถ, พุทฺธิปิ เตสํ อตฺโถ ปวตฺติปาปุณานิปิ.[๑๑๐]

"อิ ธาตุในความหมายว่า ไป ธาตุเหล่าใดมีความหมายว่า ไป ธาตุเหล่านั้นมีความหมายว่า รู้, เป็นไป หรือถึงได้บ้าง"

ในประโยคว่า อุปสมฺปาทยิตฺวา วา, นิปฺผาเทตฺวาติ วุตฺตํ โหติ (อีกอย่างหนึ่ง แปลว่า ให้บริบูรณ์แล้ว ความหมายคือ ให้สำเร็จแล้ว) คำว่า อุปสมฺปาทยิตฺวา และ นิปฺผาเทตฺวา เป็นบทขยายของ อุปสมฺปชฺช แต่ตามนัยหลังนี้อุปสรรคเหล่านั้นมีความหมายว่า บริบูรณ์ อีกทั้งลง เณ การิตปัจจัยอีกด้วย ดังข้อความว่า

อุปสมฺปชฺชาติ เอตฺถ อุป-สํ-สทฺทา "อุปลพฺภติ, สํภุญฺชตีติอาทีสุ วิย นิรตฺถกาติ ทสฺเสตุํ "อุปคนฺตฺวาติอาทึ วตฺวา ปุน เตสํ สาตฺถกภาวํ ทสฺเสตุํ "อุปสมฺปาทยิตฺวาติอาทิ วุตฺตํ, ตสฺมา ปตฺวา, สาเธตฺวาติ วา อตฺโถ.[๑๑๑]

"ท่านกล่าวว่า อุปคนฺตฺวา (เข้าถึงแล้ว) เป็นต้นเพื่อแสดงว่า อุป และ สํ ศัพท์ ในคำว่า อุปสมฺปชฺช นี้ ไม่มีความหมาย ดังคำว่า อุปลพฺภติ (ย่อมได้รับ), สํภุญฺชติ

[๑๑๐] นีติ.ธาตุ. หน้า ๑

[๑๑๑] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๘๓/๑๙๙

(ย่อมบริโภค) แล้วกล่าวว่า อุปสมฺปาทยิตฺวา (ให้บริบูรณ์แล้ว) เพื่อแสดงว่าอุปสรรคเหล่านั้นมีความหมาย ดังนั้นจึงมีความหมายว่า ถึง หรือให้สำเร็จแล้ว”

อนึ่ง ในคัมภีร์วิภังค์ตรัสว่า

อุปสมฺปชฺชาติ ปฐมสฺส ฌานสฺส ลาโภ ปฏิลาโภ ปตฺติ สมฺปตฺติ ผุสนา สจฺฉิกิริยา อุปสมฺปทา.[๑๑๒]

“คำว่า อุปสมฺปชฺช หมายความว่า การได้ การบรรลุ การถึง การถึงด้วยดี การถูกต้อง การทำให้แจ้ง การเข้าถึงปฐมฌาน”

พึงทราบเนื้อความของคัมภีร์วิภังค์นั้นตามคำอธิบายนี้

คำอธิบาย วิหรติ (อยู่)

บทว่า วิหรติ (อยู่) หมายความว่า ผู้ถึงพร้อมด้วยฌานมีลักษณะตามที่กล่าวแล้วอย่างนี้ด้วยการอยู่คืออิริยาบถอันสมควรแก่ฌานนั้น ย่อมให้สำเร็จอากัปกิริยา การเป็นไป การคุ้มครอง การให้ถึง[กาลอันยาวนาน] การเที่ยวไป การตัดความปวดเมื่อยนำร่างกายไป ดังพระพุทธดำรัสในคัมภีร์วิภังค์ว่า

วิหรตีติ อิริยติ วตฺตติ ปาเลติ ยเปติ ยาเปติ จรติ วิหรติ, เตน วุจฺจติ วิหรติ.[๑๑๓]

“คำว่า วิหรติ หมายความว่า ย่อมทำอากัปกิริยา ย่อมเป็นไป ย่อมคุ้มครอง ย่อมให้ถึง[กาลอันยาวนาน] ย่อมเที่ยวไป ย่อมตัดความปวดเมื่อยนำร่างกายไป เหตุนั้นจึงกล่าวว่า วิหรติ”

บทว่า วิหรติ (ย่อมอยู่) มาจาก วิ (ตัด) + หร (นำไป) + ติ (ย่อม) คือ ตัดความปวดเมื่อยที่เกิดขึ้นในอิริยาบถหนึ่งด้วยการเปลี่ยนเป็นอิริยาบถอื่นแล้วนำร่างกายนี้ไป

---

[๑๑๒] อภิ.วิ. ๓๕/๔๓๔/๒๖๑

[๑๑๓] อภิ.วิ. ๓๕/๓๕๘/๒๓๑

คำว่า ยเปติ และ ยาเปติ สำเร็จรูปมาจาก ยา ธาตุ = ถึง + เณ การิตปัจจัย + ติ วิภัตติ มีรูปเดิมว่า ยาเปติ แต่เมื่อรัสสะ อา ใน ยา เป็น อ ก็มีรูปว่า ยเปติ คำทั้งสองนี้จึงแปลร่วมกัน ดังข้อความว่า

ยเปติ ยาเปตีติ เจตฺถ ปริยายวจนํ.[๑๑๔]

“อนึ่ง ในคำว่า ยเปติ ยาเปติ นี้ เป็นคำไวพจน์กัน”

คำอธิบายการละองค์ ๕ ประกอบด้วยองค์ ๕

[๗๔] ส่วนในคำว่า “ปญฺจงฺควิปฺปหีนํ ปญฺจงฺคสมนฺนาคตํ (ละองค์ ๕ ประกอบด้วยองค์ ๕) พึงทราบว่าปฐมฌานละองค์ ๕ ด้วยการละนิวรณ์ ๕ เหล่านี้ คือ กามฉันทะ พยาปาทะ ถีนมิทธะ อุจธัจจกุกกุจจะ และวิจิกิจฉา ดังจะเห็นได้ว่า เมื่อผู้เพียรปฏิบัติยังไม่กำจัดนิวรณ์เหล่านี้ ฌานก็เกิดขึ้นไม่ได้ ด้วยเหตุนั้น นิวรณ์เหล่านี้จึงชื่อว่าเป็นองค์สำหรับละของปฐมฌานดังกล่าว

นิวรณ์ คือ สภาวะปิดกั้นความดีอันได้แก่ สมาธิและปัญญา มี ๕ ประการ คือ

๑. กามฉันทะ	ความพอใจในกาม (สิ่งที่น่าเพลิดเพลินยินดี คือ รูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะ) ทำหน้าที่กั้นความดี คือ สมาธิ เหมือนน้ำผสมสีต่างๆ
๒. พยาปาทะ	ความผูกโกรธ ทำหน้าที่กั้นความดี คือ ปีติ เหมือนน้ำถูกต้มจนเดือด มีฟองผุดขึ้น
๓. ถีนมิทธะ	ความง่วงเหงาซึมเซา ทำหน้าที่กั้นความดี คือ การน้อมจิตสู่อารมณ์ (วิตก) เหมือนน้ำถูกจอกแหนปกคลุมอยู่
๔. อุทธัจจกุกกุจจะ	ความฟุ้งซ่านรำคาญใจ ทำหน้าที่กั้นความดี คือ สุข เหมือนน้ำถูกลมพัดจนเกิดเป็นระลอกคลื่น
๕. วิจิกิจฉา	ความลังเลสงสัย ทำหน้าที่กั้นความดี คือ การเคล้าคลึงอารมณ์ (วิจาร) เหมือนน้ำในที่มืด และผสมด้วยโคลนตม

---

[๑๑๔] ที.สี.อภินวฏีกา ๑/๘/๔๐๐

คำว่า นีวรณ มีความหมาย ๖ ประการ คือ

๑. สภาวะกั้นกุศลธรรม = กุสลธมฺเม นีวรตีติ นีวรณํ.[๑๑๕]

๒. สภาวะกั้นทางพ้นไปจากวัฏฏะ = นีวรณาติ เกนฏฺเฐน นีวรณา. นิยฺยานาวรณฏฺเฐน นีวรณา.[๑๑๖]

๓. สภาวะกั้นกุศลจิตที่เกิดขึ้นโดยเนื่องด้วยฌานเป็นต้น = ฌานาทิวเสน อุปฺปชฺชนกกุสลจิตฺตํ นิเสเธนฺติ ตถา ตสฺส อุปฺปชฺชิตุํ น เทนฺตีติ นีวรณานิ.[๑๑๗]

๔. สภาวะกั้นปัญญาจักษุ = ปญฺญาจกฺขุโน วา อาวรณฏฺเฐน นีวรณา.[๑๑๘]

๕. สภาวะกั้นนิพพานสุข = วิเสเสน อวิชฺชา นิพฺพานสุขํ นิวาเรตีติ นีวรณนฺติ วุตฺตา.[๑๑๙]

๖. สภาวะกั้นจิตหรือข้อปฏิบัติอันเกื้อกูล[แก่พระนิพพาน] = นีวรณาติ จิตฺตํ หิตปฏิปตฺตึ วา นีวรนฺตีติ นีวรณา.[๑๒๐]

แม้อกุศลธรรมอื่นก็ถูกละได้ในขณะบังเกิดฌาน[ด้วยวิกขัมภนปหาน คือ ละได้ด้วยการข่มไว้] แต่นิวรณ์ ๕ เหล่านี้เท่านั้นทำอันตรายแก่ฌานโดยพิเศษ กล่าวคือ

๑. จิตที่ถูกกามฉันทะชักจูงไปในอารมณ์ต่างๆ ย่อมไม่ตั้งมั่นในอารมณ์เดียว หรือจิตที่ถูกกามฉันทะครอบงำนั้นย่อมไม่บรรลุปฏิปทาเพื่อกำจัดกามธาตุ (กามภูมิ)

๒. จิตที่ถูกพยาปาทะรบกวนในอารมณ์ ย่อมไม่เป็นไปต่อเนื่อง[ด้วยความฟุ้งซ่าน]

๓. จิตที่ถูกถีนมิทธะย่ำยี ย่อมไม่ควรแก่การบำเพ็ญภาวนา

๔. จิตที่ถูกอุทธัจจกุกกุจจะครอบงำ ย่อมซัดส่ายไม่สงบ

๕. จิตที่ถูกวิจิกิจฉาแทรกแซง ย่อมไม่อาจหยั่งลงสู่ปฏิปทาที่ทำให้บรรลุฌานได้

โดยประการดังนี้ นิวรณ์ ๕ เหล่านี้เท่านั้นจึงชื่อว่าเป็นองค์สำหรับละ เพราะทำอันตรายแก่ฌานโดยพิเศษ [เนื่องจากเป็นข้าศึกโดยตรงของสมาธิเป็นต้น]

---

[๑๑๕] ขุ.มหา.อ. ข้อ ๕ หน้า ๕๙

[๑๑๖] ขุ.ป. ๓๑/๒๕๓/๑๗๔

[๑๑๗] ปรมตฺถ.ฏีกา หน้า ๒๑๙

[๑๑๘] ปรมตฺถ. ฏีกา หน้า ๒๑๙

[๑๑๙] ขุ.อิติ.อ. ข้อ ๑๕ หน้า ๖๗

[๑๒๐] ขุ.สุ.อ. ๑/๑๗/๒๓

องค์ประกอบ ๕ ของปฐมฌาน

โดยเหตุที่วิตกน้อมจิตสู่อารมณ์ วิจารตามผูกพันจิตไว้[ในอารมณ์] ปีติที่เกิดจากความเพียรบริบูรณ์ทำให้จิตเอิบอิ่ม สุขทำความเจริญพอกพูนแก่ใจที่มีความเพียรสำเร็จแล้วเพื่อการไม่ซัดส่ายด้วยวิตกและวิจารเหล่านั้น เมื่อทำเช่นนั้น เอกัคคตาที่ได้รับสนับสนุนด้วยการน้อมจิต การตามผูกพัน ความเอิบอิ่ม และความเจริญพอกพูนเหล่านี้ ย่อมตั้งจิตนั้นพร้อมทั้งสัมปยุตตธรรมที่เหลือ (ผัสสะเป็นต้นอื่นจากวิตก วิจาร ปีติ และสุข) ไว้ในอารมณ์เดียวอย่างสม่ำเสมอ [คือมีอินทรีย์ ๕ เสมอกัน] เป็นอย่างดี [คือห่างไกลจากธรรมฝ่ายตรงกันข้าม, ปราศจากถีนมิทธะและความฟุ้งซ่าน] ดังนั้น จึงควรทราบว่าปฐมฌานประกอบด้วยองค์ ๕ ด้วยการเกิดขึ้นขององค์ฌาน ๕ เหล่านี้ คือ

๑. วิตก สภาวะน้อมจิตสู่อารมณ์
๒. วิจาร สภาวะเคล้าคลึงอารมณ์
๓. ปีติ สภาวะเอิบอิ่ม
๔. สุข สภาวะเป็นสุข
๕. จิตเตกัคคตา ภาวะที่จิตมีอารมณ์เดียว

โดยแท้จริงแล้ว เมื่อองค์ฌาน ๕ เหล่านี้บังเกิดขึ้น ฌานจึงชื่อว่าเกิดขึ้น ดังนั้น องค์ ๕ เหล่านี้จึงชื่อว่าเป็นองค์ประกอบของฌานนั้น ขึ้นชื่อว่าฌานอื่นจากองค์ฌานที่ประกอบด้วยองค์ ๕ เหล่านี้หามีไม่

อุปมาเหมือนกองทัพมีองค์ ๔ ดนตรีมีองค์ ๕ มรรคมีองค์ ๘ ด้วยองค์ประกอบฉันใด แม้ปฐมฌานนี้ก็มีองค์ ๕ หรือประกอบด้วยองค์ ๕ ฉันนั้น

กองทัพมีองค์ ๔ คือ

๑. กองทัพช้าง (หัตถานีกะ) คือ ช้าง ๓ เชือกเป็นอย่างต่ำ แต่ละเชือกมีทหาร ๑๒ นายรักษา

๒. กองทัพม้า (หยานีกะ) คือ ม้า ๓ ตัวเป็นอย่างต่ำ แต่ละตัวมีทหาร ๓ นายรักษา

๓. กองทัพรถ (รถานีกะ) คือ รถ ๓ คันเป็นอย่างต่ำ แต่ละคันมีทหาร ๔ นายรักษา

๔. กองทัพพลเดินเท้า (ปัตตานีกะ) คือ พลทหารพร้อมอาวุธ ๔ นาย

ดังข้อความว่า

หตฺถี ทฺวาทสโปโส ติ- ปุริโส ตุรโค รโถ
จตุโปโสติ เอเตน ลกฺขเณนา'ธมนฺตโต.

หตฺถานีกํ หยานีกํ รถานีกํ ตโย ตโย
คชาทโย สสตฺถา ตุ ปตฺตานีกํ จตุชฺชนา.[๑๒๑]

"ช้างเป็นต้นอย่างละสามเป็นอย่างต่ำตามลักษณะนี้ คือ ช้าง ๑ เชือกมีทหารประจำการ ๑๒ นาย ม้า ๑ ตัวมีทหารประจำการ ๓ นาย รถ ๑ คันมีทหารประจำการ ๔ นาย ชื่อว่า หัตถานีกะ (กองทัพช้าง) หยานีกะ (กองทัพม้า) รถานีกะ (กองทัพรถ) ส่วนพลทหาร ๔ นาย ติดอาวุธเป็นอย่างต่ำ ชื่อว่า ปัตตานีกะ (กองทัพพลเดินเท้า)"

เสนา นาม หตฺถี อสฺสา รถา ปตฺตี. ทฺวาทสปุริโส หตฺถี, ติปุริโส อสฺโส. จตุปุริโส รโถ, จตฺตาโร ปุริสา สรหตฺถา ปตฺติ.[๑๒๒]

"ที่ชื่อว่า กองทัพ คือ กองทัพช้าง กองทัพม้า กองทัพรถ กองทัพพลเดินเท้า ช้าง ๑ เชือก มีทหารประจำการ ๑๒ นาย ม้า ๑ ตัว มีทหารประจำการ ๓ นาย รถ ๑ คัน มีทหารประจำการ ๔ นาย พลเดินเท้ามีทหารแม่นธนู ๔ นาย"

อนีกํ นาม หตฺถานีกํ อสฺสานีกํ รถานีกํ ปตฺตานีกํ. ตโย หตฺถี ปจฺฉิมํ หตฺถานีกํ, ตโย อสฺสา ปจฺฉิมํ อสฺสานีกํ, ตโย รถา ปจฺฉิมํ รถานีกํ, จตฺตาโร ปุริสา สรหตฺถา ปตฺตี ปจฺฉิมํ ปตฺตานีกํ.[๑๒๓]

"ที่ชื่อว่า กองทัพ คือ กองทัพช้าง กองทัพม้า กองทัพรถ กองทัพพลเดินเท้า กองทัพช้างมีช้าง ๓ เชือกเป็นอย่างน้อย กองทัพม้ามีม้า ๓ ตัวเป็นอย่างน้อย กองทัพรถมีรถ ๓ คันเป็นอย่างน้อย กองทัพพลเดินเท้ามีทหารแม่นธนู ๔ นายเป็นอย่างน้อย"

---

[๑๒๑] อภิธาน. คาถา ๓๘๒

[๑๒๒] วิ.มหา. ๒/๓๑๔/๒๖๕

[๑๒๓] วิ.มหา. ๒/๓๒๔/๒๖๘

ทฺวาทสปุริโส หตฺถีติ จตฺตาโร อาโรหกา เอเกกปาทรกฺขกา เทฺว เทฺวติ เอวํ ทฺวาทสปุริโส โหติ. ติปุริโส อสฺโสติ เอโก อาโรหโก เทฺว ปาทรกฺขกาติ เอวํ ติปุริโส โหติ. จตุปุริโส รโถติ เอโก สารถิ, เอโก โยโธ, เทฺว อาณิรกฺขกาติ เอวํ จตุปุริโส โหติ. จตฺตาโร ปุริสา สรหตฺถาติ อาวุธหตฺถา จตฺตาโร ปุริสาติ อยํ ปจฺฉิมโกฏิยา จตุรงฺคสมนฺนาคตา เสนา นาม.[๑๒๔]

คำว่า ทฺวาทสปุริโส หตฺถี (ช้าง ๑ เชือก มีทหารประจำการ ๑๒ นาย) หมายความว่า ช้าง ๑ เชือก มีทหารประจำการ ๑๒ นายอย่างนี้ คือ พลขับขี่ ๔ นาย พลรักษาประจำเท้าช้าง เท้าละ ๒ นาย

คำว่า ติปุริโส อสฺโส (ม้า ๑ ตัว มีทหารประจำการ ๓ นาย) หมายความว่า ม้า ๑ ตัวมีทหารประจำการ ๓ นาย อย่างนี้ คือ พลขับขี่ ๑ นาย พลรักษาประจำเท้าม้า ๒ นาย

คำว่า จตุปุริโส รโถ (รถ ๑ คัน มีทหารประจำการ ๔ นาย) หมายความว่า รถ ๑ คันมีทหารประจำการ ๔ นาย อย่างนี้ คือ สารถี ๑ นาย นายทหาร ๑ นาย พลรักษาสลักเพลา ๒ นาย

คำว่า จตฺตาโร ปุริสา สรหตฺถา (พลเดินเท้ามีทหารแม่นธนู ๔ นาย) หมายความว่า กองพลทหารราบ คือ ทหารติดอาวุธ ๔ นาย

ทั้งหมดนี้[ที่กล่าวไว้]เป็นอย่างต่ำ ชื่อว่า กองทัพประกอบด้วยองค์ ๔”

ดนตรีมีองค์ ๕ คือ

๑. กลองขึ้นหนังหน้าเดียว (อาตตะ)
๒. กลองขึ้นหนังทั้งสองหน้า (วิตตะ)
๓. กลองขึ้นหนังทั้งหมด (อาตตวิตตะ)
๔. เครื่องดีดสีตีเคาะมีฉิ่งเป็นต้น (ฆนะ)
๕. เครื่องเป่ามีขลุ่ยเป็นต้น (สุสิระ)

ดังข้อความว่า

อาตตญฺเจว วิตต- มาตตวิตตํ ฆนํ
สุสิรํ เจติ ตูริยํ ปญฺจงฺคิก’มุทีริตํ.[๑๒๕]

---

[๑๒๔] วิ.มหา.อ. ๒/๓๒๔/๔๐๒-๓ ๑๒๕

[๑๒๕] อภิธาน. คาถา ๑๓๙

"เครื่องดนตรีกล่าวว่ามีองค์ ๕ คือ กลองขึ้นหนังหน้าเดียว, กลองขึ้นหนังทั้งสองหน้า, กลองขึ้นหนังทั้งหมด, เครื่องดีดสีตีเคาะมีฉิ่งเป็นต้น และเครื่องเป่ามีขลุ่ยเป็นต้น"

ปญฺจงฺคิกสฺสาติ อาตตํ วิตตํ อาตตวิตตํ สุสิรํ ฆนนฺติ อิเมหิ ปญฺจหงฺเคหิ สมนฺนาคตสฺส.[๑๒๖]

"คำว่า ปญฺจงฺคิกสฺส (มีองค์ ๕) หมายความว่า ประกอบด้วยองค์ ๕ เหล่านี้ คือ กลองขึ้นหนังหน้าเดียว, กลองขึ้นหนังทั้งสองหน้า, กลองขึ้นหนังทั้งหมด, เครื่องดีดสีตีเคาะมีฉิ่งเป็นต้น และเครื่องเป่ามีขลุ่ยเป็นต้น"

มรรคมีองค์ ๘ คือ

๑. สัมมาทิฏฐิ (ความเห็นชอบ)
๒. สัมมาสังกัปปะ (ความดำริชอบ)
๓. สัมมาวาจา (การกล่าวชอบ)
๔. สัมมากัมมันตะ (การกระทำชอบ)
๕. สัมมาอาชีวะ (การเลี้ยงชีพชอบ)
๖. สัมมาวายามะ (ความเพียรชอบ)
๗. สัมมาสติ (ความระลึกชอบ)
๘. สัมมาสมาธิ (ความตั้งมั่นชอบ)

องค์ฌาน ๕ มีกำลังมากกว่าจิตปกติ

อนึ่ง แม้องค์ฌาน ๕ เหล่านี้มีอยู่[ในขณะทั่วไปที่เกิดกามาวจรจิต] และในขณะเกิดอุปจารสมาธิ แต่มีกำลังมากกว่าจิตทั่วไปในขณะเกิดอุปจารสมาธิ ส่วนในปฐมฌานนี้ได้เข้าถึงลักษณะของรูปาวจรที่มีกำลังมากกว่าอุปจารสมาธิอีก กล่าวคือ ในองค์ฌานเหล่านี้

๑. วิตกเกิดขึ้นน้อมจิตสู่อารมณ์ด้วยลักษณะอันคล่องแคล่วดี

๒. วิจารเกิดขึ้นเคล้าคลึงอารมณ์อย่างต่อเนื่อง

๓-๔. ปีติและสุขเกิดขึ้นแผ่ซ่านไปทั่วสรรพางค์กาย ดังพระพุทธดำรัสว่า

นาสฺส กิญฺจิ สพฺพาวโต กายสฺส วิเวกเชน ปีติสุเขน อปฺผุฏํ โหติ.[๑๒๗]

---

[๑๒๖] ที.ม.อ. ๒/๒๔๒/๒๒๖

[๑๒๗] ที.สี. ๙/๒๒๗/๗๕

"สรรพางค์กายบางส่วนของผู้เพียรปฏิบัตินั้นที่ไม่มีปีติและสุขอันเกิดจากวิเวกกระทบแล้ว หามีไม่"

๕. แม้ภาวะที่จิตมีอารมณ์เดียวก็เกิดขึ้นแนบสนิทในอารมณ์เหมือนฝาผอบบนปิดสนิทกระทบฝาผอบล่าง

ข้อนี้เป็นความต่างกันขององค์ฌาน ๕ เหล่านั้นที่ถึงลักษณะของรูปาวจรอื่นจากองค์ฌานที่เกิดขึ้นในขณะเกิดอุปจารสมาธิ

ในบรรดาองค์ฌานทั้ง ๕ นั้น แม้จิตเตกัคคตาจะมิได้ทรงแสดงไว้ในพระบาลีว่า สวิตกฺกํ สวิจารํ (มีวิตกวิจาร) เป็นต้นนั้น แต่ก็เป็นองค์ฌานหนึ่งเช่นกัน ดังพระพุทธดำรัส[ในคัมภีร์วิภังค์]อย่างนี้ว่า

ฌานนฺติ วิตกฺโก วิจาโร ปีติ สุขํ จิตฺตสฺเสกคฺคตา.[๑๒๘]

"วิตก วิจาร ปีติ สุข และภาวะที่จิตมีอารมณ์เดียว ชื่อว่า ฌาน"

โดยแท้จริงแล้ว ความมุ่งหมายที่พระผู้มีพระภาคทรงตรัสโดยย่อ มีแสดงไว้โดยละเอียดในวิภังค์ (คำอธิบาย)

คำอธิบายมีความงาม ๓ สมบูรณ์ด้วยลักษณะ ๑๐

[๗๕] ส่วนในคำว่า ติวิธกลฺยาณํ ทสลกฺขณสมฺปนฺนํ (มีความงาม ๓ สมบูรณ์ด้วยลักษณะ ๑๐) นั้น พึงทราบความงาม ๓ อย่างของปฐมฌานด้วยความงามในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด และพึงทราบความสมบูรณ์ด้วยลักษณะ ๑๐ ประการของปฐมฌานด้วยลักษณะของความงามในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดเหล่านั้น

พระบาลีที่แสดงความงามและลักษณะของความงามดังกล่าว[๑๒๙] มีดังนี้ :-

ความงาม ๓ อย่างของปฐมฌาน

"ความหมดจดของปฏิปทาทำให้บรรลุฌาน เป็นเบื้องต้นของปฐมฌาน ความเพิ่มพูนของอุเบกขา เป็นท่ามกลาง และความร่าเริงเป็นที่สุด

---

[๑๒๘] อภิ.วิ. ๓๕/๕๖๙/๓๑๑

[๑๒๙] ขุ.ป. ๓๑/๑๕๘/๑๗๙-๘๐

ความหมดจดของปฏิปทาทำให้บรรลุฌาน เป็นเบื้องต้นของปฐมฌาน มีลักษณะเท่าไร คือ มีลักษณะ ๓ ประการ ได้แก่

๑. จิตหมดจดจากอันตรายของปฐมฌานนั้น (นิวรณ์)

๒. จิตบรรลุถึงสมถนิมิตอันเป็นกลาง เพราะหมดจด

๓. จิตแล่นไปในสมถนิมิตนั้น เพราะบรรลุถึงสมถนิมิต (อารมณ์ของสมถะ)

ลักษณะทั้ง ๓ เหล่านี้เป็นเบื้องต้นของการบรรลุปฐมฌาน คือ ความหมดจด ดังนั้นจึงกล่าวว่า ปฐมฌานงามด้วยเบื้องต้น สมบูรณ์ด้วยลักษณะ ๓”

“ความเพิ่มพูนอุเบกขา เป็นท่ามกลางของปฐมฌาน มีลักษณะเท่าไร คือ มีลักษณะ ๓ ประการ ได้แก่

๑. การวางเฉยจิตที่หมดจด (จิตที่ปราศจากนิวรณ์)

๒. การวางเฉยจิตที่บรรลุถึงสมถนิมิต (อัปปนา)

๓. การวางเฉยอัปปนาจิตที่ดำรงอยู่ในสภาวะเป็นหนึ่ง (ไม่มีกิเลสคลุกคลี)

ลักษณะทั้ง ๓ เหล่านี้เป็นท่ามกลางของการบรรลุปฐมฌาน คือ ความเพิ่มพูนอุเบกขา ดังนั้นจึงกล่าวว่า ปฐมฌานงามด้วยท่ามกลาง สมบูรณ์ด้วยลักษณะ ๓”

“ความร่าเริง เป็นที่สุดของปฐมฌาน มีลักษณะเท่าไร คือ มีลักษณะ ๔ ประการ ได้แก่

๑. ความร่าเริงด้วยสภาวะคือการที่ธรรมเกิดขึ้นในปฐมฌานไม่ล่วงล้ำก้ำเกินกัน

๒. ความร่าเริงด้วยสภาวะที่อินทรีย์มีหน้าที่สม่ำเสมอกัน

๓. ความร่าเริงด้วยสภาวะที่เกิดวิริยะอันสมควรแก่อินทรีย์นั้น

๔. ความร่าเริงด้วยสภาวะคือการเสพคุ้นธรรมเหล่านั้น

ลักษณะทั้ง ๔ เหล่านี้เป็นที่สุดของการบรรลุปฐมฌาน คือ ความร่าเริง ดังนั้นจึงกล่าวว่า ปฐมฌานงามด้วยที่สุด สมบูรณ์ด้วยลักษณะ ๔”

ความเห็นของนิกายอภัยคิรีวิหาร

ในพระบาลีนั้น อาจารย์บางท่าน [ชาวนิกายอภัยคิรีวิหาร] อธิบายอย่างนี้ว่า

๑. ความหมดจดของปฏิปทาทำให้บรรลุฌาน คือ อุปจารสมาธิ[ที่มีอาวัชชนจิตเสมอกัน] (กามาวจรชวนจิตที่นับเข้าในฌานวิถี) พร้อมทั้งเหตุอุปถัมภ์ (บริกรรมภาวนาวิถีที่มีอาวัชชนจิตต่างกัน)

๒. ความเพิ่มพูนอุเบกขา คือ อัปปนา

๓. ความร่าเริง คือ การพิจารณา[ฌาน]

ข้อความว่า "อุปจารสมาธิ[ที่มีอาวัชชนจิตเสมอกัน] พร้อมทั้งเหตุอุปถัมภ์" หมายความว่า แม้บริกรรมภาวนาวิถีที่มีอาวัชชนจิตต่างกันก็นับเข้าในความหมดจดของปฏิปทาทำให้บรรลุฌานอีกด้วย

ข้อความว่า "เหตุอุปถัมภ์" คือ เหตุที่เป็นพื้นฐานซึ่งก่อให้เกิดฌาน เหมือนขื่อเป็นต้นที่เป็นองค์ประกอบของบ้านนั่นเอง ได้แก่ บริกรรมภาวนาวิถีที่มีอาวัชชนจิตต่างกันซึ่งเกิดขึ้นก่อนจะบรรลุฌานวิถี

ท่านผู้แต่งคัมภีร์นี้ไม่เห็นด้วยกับความเห็นข้างต้น เพราะเป็นการยกย่องคุณของฌานด้วยธรรมที่มิใช่ฌาน และขัดแย้งกับพระบาลีคือคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค ท่านจะอธิบายเรื่องนี้โดยละเอียดต่อไป

คำอธิบายในปฏิสัมภิทามรรค

แต่ควรทราบว่า :-

๑. ความหมดจดของปฏิปทาทำให้บรรลุฌาน คือ บริกรรมอันเป็นเหตุเกิด[ฌาน]ภายในอัปปนา

๒. ความเพิ่มพูนอุเบกขา คือ หน้าที่ของตัตรมัชฌัตตตา (การวางใจเป็นกลางในอารมณ์นั้นๆ)

๓. ความร่าเริง คือ การให้สำเร็จหน้าที่ของปัญญาที่ทำให้หมดจดด้วยการให้ปรากฏการไม่ล่วงล้ำก้ำเกินกันเป็นต้นของธรรมทั้งหลาย (สมาธิและปัญญา)

ดังข้อความในพระบาลี[ปฏิสัมภิทามรรค]ว่า

เอกตฺตคตํ จิตฺตํ ปฏิปทาวิสุทฺธิปกฺขนฺทญฺเจว โหติ อุเปกฺขานุพฺรูหิตญฺจ ญาเณน จ สมฺปหํสิตํ.[๑๓๐]

"[อัปปนา]จิตที่ถึงการมีหน้าที่เสมอกันบรรลุถึงความหมดจดของปฏิปทาทำให้บรรลุฌาน เพิ่มพูนอุเบกขา และมีปัญญาทำให้จิตร่าเริง"

คำอธิบายความหมดจดของการบรรลุฌาน

กล่าวโดยละเอียดว่า ความหมดจดของปฏิปทาทำให้บรรลุฌาน คือ บริกรรมอันเป็นเหตุเกิดของปฐมฌานในขณะที่ปฐมฌานเกิดขึ้น ซึ่งทำให้สำเร็จลักษณะที่มีอยู่ใน[โคตรภู]จิตข้างหน้าอย่างนี้ คือ

๑. ใน[ชวน]วาระที่อัปปนาสมาธิเกิดขึ้น จิตย่อมหมดจดจากอันตรายของฌานนั้นคือหมู่กิเลสที่เรียกว่านิวรณ์

๒. จิตปราศจากนิวรณ์แล้วเพราะหมดจด จึงบรรลุถึงสมถนิมิตอันเป็นกลาง คือ อัปปนาสมาธิที่ดำเนินไปสม่ำเสมอ[ไม่เข้าถึงส่วนที่สุดคือความท้อถอยและความซัดส่าย] [โคตรภู]จิตดวงก่อนที่เกิดข้างหน้าอัปปนาสมาธินั้น [คือเป็นปัจจัยแก่อัปปนา-สมาธินั้น] ถึงความตั้งมั่นด้วยนัยที่น้อมไปในกระแสจิตเดียวกัน จึงชื่อว่าบรรลุถึงสมถ-นิมิตอันเป็นกลาง

๓. จิตดังกล่าวชื่อว่าแล่นไปในสมถนิมิตนั้นด้วยการถึงความตั้งมั่น[ด้วยอัปปนา-สมาธิ] เพราะบรรลุถึงสมถนิมิตอย่างนี้

---

[๑๓๐] ขุ.ป. ๓๑/๑๕๘/๑๗๙

ข้อความว่า "ด้วยนัยที่น้อมไปในกระแสจิตเดียวกัน" หมายความว่า ด้วยเอกัตตนัย คือ นัยที่แสดงการถึงความเปลี่ยนแปลงในกระแสจิตหนึ่งแม้จะมีความต่างกันโดยเป็นกามาวจรและมหัคคตะ และต่างกันโดยเป็นเหตุและผล เหมือนคำพูดว่า น้ำนมนั่นแหละเป็นนมส้ม"[๑๓๑]

เอกัตตนัย คือ นัยที่แสดงว่าเป็นสิ่งเดียวกันด้วยความต่อเนื่องของกระแสรูปนาม เช่น การกล่าวว่า ปฏิสนธิ ภวังค์ และจุติจิต เป็นจิตดวงเดียวกัน (ดู อภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๕ ข้อ ๔๙) หรือการกล่าวว่า เมล็ดมะม่วง ต้นอ่อน และต้นมะม่วง เป็นสิ่งเดียวกัน กล่าวคือ กระแสรูปนามเปรียบได้กับวงจรชีวิตของต้นมะม่วง เมล็ดมะม่วงงอกขึ้นเป็นต้นอ่อน ต้นอ่อนเจริญเติบโตขึ้นตามลำดับจนเป็นต้นมะม่วงใหญ่ ดังนั้น เมล็ดมะม่วง ต้นอ่อน และต้นมะม่วง จึงเกิดความสัมพันธ์กันเป็นกระแสของเหตุและผลที่ต่อเนื่องกันไปไม่ขาดตอน จึงกล่าวไม่ได้ว่าทั้ง ๓ อย่าง คือ เมล็ดมะม่วง ต้นอ่อน และต้นมะม่วง เป็นคนละอย่างกัน

ในทำนองเดียวกัน อวิชชา สังขาร วิญญาณ เป็นต้น ซึ่งเกิดต่อเนื่องโดยความเป็นเหตุเป็นผลกันอย่างไม่ขาดตอนในกระแสขันธ์ใด เราก็อาจกล่าวได้ว่าหมายถึงบุคคลใดบุคคลหนึ่ง ยกตัวอย่างเช่น พระเทวทัตผู้ที่ทำสังฆเภท เป็นบุคคลเดียวกันกับพระเทวทัตที่เสวยทุกข์อยู่ในอเวจีมหานรก หรือท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐีผู้ที่บริจาคทาน ก็คือบุคคลเดียวกันกับท่านอนาถบิณฑิกะผู้ที่ไปบังเกิดในเทวโลก

ข้อความว่า "ลักษณะที่มีอยู่ใน[โคตรภู]จิตข้างหน้า" คือ ความหมดจดจากอันตรายคือนิวรณ์ การบรรลุถึงสมถนิมิตอันเป็นกลาง และการแล่นไปในสมถนิมิต ลักษณะทั้งสามนั้นสำเร็จอยู่ในขณะบรรลุฌานโดยพิเศษ จึงได้ชื่อว่าเป็นความหมดจดของปฏิปทา[ทำให้บรรลุฌาน] กล่าวไว้เหมือนให้สำเร็จความหมดจดอันพิเศษนั้นของฌาน[๑๓๒]

คำอธิบายความเพิ่มพูนอุเบกขา

ความเพิ่มพูนอุเบกขา คือ หน้าที่ของตัตรมัชฌัตตตา (การวางใจเป็นกลางในอารมณ์นั้นๆ) อย่างนี้ คือ

---

[๑๓๑] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๗๕/๒๐๓

[๑๓๒] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๗๕/๒๐๓

๑. การไม่ทำความขวนขวายในการชำระจิต เพราะจิตที่หมดจดแล้วนั้นไม่ต้องชำระอีก ชื่อว่า วางเฉยจิตที่หมดจด

๒. การไม่ทำความขวนขวายในการทำจิตที่บรรลุถึงสมถนิมิตแล้วด้วยการถึงความมั่นคงให้ตั้งมั่นอีก ชื่อว่า วางเฉยจิตที่บรรลุถึงสมถนิมิต

๓. การไม่ทำความขวนขวายในการดำรงอยู่ด้วยสภาวะเป็นหนึ่ง (ไม่มีกิเลสคลุกคลี) ของจิตนั้นที่ละความคลุกคลีด้วยกิเลสแล้วดำรงอยู่ด้วยความเป็นหนึ่ง เพราะบรรลุถึงสมถนิมิตแล้ว ชื่อว่า วางเฉยอัปปนาจิตที่ดำรงอยู่ด้วยสภาวะเป็นหนึ่ง

ตัตรมัชฌัตตุเปกขาที่ได้โอกาสในฌานจิตที่เพิ่มพูนโดยถึงความเจริญด้วยความหมดจดจากอันตราย การบรรลุถึงสมถนิมิตอันเป็นกลาง และการแล่นไปในสมถนิมิต ดำเนินไปอยู่ด้วยการนำสหชาตธรรมให้ดำเนินไปสม่ำเสมอ จึงเหมือนดั่งเพิ่มพูนสัมปยุตตธรรมเหล่านั้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ความเพิ่มพูนอุเบกขา คือ หน้าที่ของตัตรมัชฌัตตตา[๑๓๓]

คำอธิบายความร่าเริง

ความร่าเริง คือ การให้สำเร็จหน้าที่ของปัญญาที่ทำให้หมดจดด้วยการให้ปรากฏการไม่ล่วงล้ำก้ำเกินกันเป็นต้นของธรรมทั้งหลาย (สมาธิและปัญญา) เพราะลักษณะทั้งหมดนั้น คือ

๑. ธรรมที่เนื่องเป็นคู่กันที่เรียกว่าสมาธิและปัญญาซึ่งเกิดแล้วในฌานจิตนั้นที่เพิ่มพูนอุเบกขาอย่างนี้ ดำเนินไปไม่ก้ำเกินล่วงล้ำกัน

๒. อินทรีย์มีศรัทธาเป็นต้น ดำเนินไปมีหน้าที่เสมอกันด้วยหน้าที่คือความหลุดพ้น เพราะหลุดพ้นจากกิเลสนานาประการ

๓. วิริยะที่ผู้เพียรปฏิบัติบำเพ็ญ สมควรแก่อินทรีย์เหล่านั้น คือ สมควรแก่อินทรีย์เหล่านั้นที่ไม่ก้ำเกินล่วงล้ำกันและมีหน้าที่เสมอกัน

---

[๑๓๓] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๗๕/๒๐๓

๔. การเสพคุ้นที่เป็นไปใน[ภังค]ขณะของฌานนั้น

[ลักษณะทั้งหมดนั้น] ชื่อว่า สำเร็จแล้ว เพราะผู้เพียรปฏิบัติเห็นโทษนั้นๆ ในความเศร้าหมองและเห็นอานิสงส์นั้นๆ ในความหมดจดด้วยญาณ[คือปาริหาริยญาณมาก่อน]แล้ว จึงทำใจให้ร่าเริง คือ หมดจด กล่าวคือ ผ่องแผ้ว ด้วยลักษณะนั้นๆ (มีการไม่ล่วงล้ำก้ำเกินกันเป็นต้น)

บทแสดงเหตุทั้งสาม คือ สมฺปหํสิตตฺตา วิโสธิตตฺตา ปริโยทาปิตตฺตา (ให้ร่าเริง คือ หมดจด กล่าวคือ ผ่องแผ้ว) เป็นคำขยายความต่อๆ มา โดยบทที่สองอธิบายบทแรก และบทที่สามอธิบายบทที่สอง

ความร่าเริงเป็นที่สุดของปฐมฌาน

ความร่าเริงอันเป็นหน้าที่ของ[อัปปนา]ปัญญา ชื่อว่า ที่สุด[ของปฐมฌาน] เพราะปัญญาปรากฏชัดเจนด้วยอุเบกขาในภาวนาจิตนั้น ดังข้อความว่า

ตถาปคฺคหิตํ จิตฺตํ สาธุกํ อชฺฌุเปกฺขติ, อุเปกฺขาวเสน ปญฺญาวเสน ปญฺญินฺทฺริยํ อธิมตฺตํ โหติ, อุเปกฺขาวเสน นานตฺตกิเลเสหิ จิตฺตํ วิมุจฺจติ, วิโมกฺขวเสน ปญฺญาวเสน ปญฺญินฺทฺริยํ อธิมตฺตํ โหติ. วิมุตฺตตฺตา เต ธมฺมา เอกรสา โหนฺติ. เอกรสฏฺเฐน ภาวนา.[๑๓๔]

"ผู้เพียรปฏิบัติย่อมวางเฉยจิตที่ประคองไว้อย่างนั้น (ไม่ตกไปในความเกียจคร้าน) เป็นอย่างดี [อัปปนา]ปัญญินทรีย์มีกำลังมากด้วยอำนาจอุเบกขาและปัญญา (ปาริหาริยปัญญา) จิตย่อมหลุดพ้นจากกิเลสอันมีสภาวะต่างๆ ด้วยอำนาจอุเบกขา [อัปปนา]ปัญญินทรีย์มีกำลังมากด้วยอำนาจความหลุดพ้นและปัญญา (ปาริหาริยปัญญา) ธรรมเหล่านั้น (มีศรัทธาเป็นต้น) มีหน้าที่เสมอกัน เพราะหลุดพ้น[จากกิเลส] จึงชื่อว่า ภาวนา โดยความหมายว่ามีหน้าที่เสมอกัน"

---

[๑๓๔] ขุ.ป. ๓๑/๒๐๑/๒๓๙

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๑ หน้า ๔๖๔) กล่าวว่า คำอธิบายลักษณะ ๑๐ ประการของฌานในเรื่องนี้ลึกซึ้งมาก คนทั่วไปยากที่จะเข้าใจได้ชัดเจน แม้จะไม่เข้าใจก็ควรใฝ่ใจว่าเรื่องนี้มิใช่วิสัยของเรา แต่เป็นวิสัยของผู้บรรลุปฏิสัมภิทาญาณ

คำอธิบายปฐมฌานปฐวีกสิณ

บัดนี้ จะอธิบายความของคำว่า ปฐมํ ฌานํ อธิคตํ โหติ ปถวีกสิณํ (ได้บรรลุปฐมฌานที่มีปฐวีกสิณเป็นอารมณ์) นั้น ดังต่อไปนี้

[ฌานนี้]ชื่อว่าปฐมฌาน ตามลำดับการนับ หรือชื่อว่า ปฐมฌาน เพราะเกิดขึ้นครั้งแรก

คำว่า ปฐม (ปฐมฌาน) มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ฌานแรก = ปจียติ อุจฺจารียติ อุตฺตมภาเวนาติ ปฐมํ (ปจ ธาตุ <วิยตฺติยํ วาจายํ = พูดชัดเจน> + อม ปัจจัย

๒. ฌานที่เกิดขึ้นครั้งแรก = ปฐมํ อุปฺปนฺนนฺติ ปฐมํ (ปฐม ศัพท์ + ณ ปัจจัย ใน อุปฺปนฺน ตัทธิต)

ข้อความว่า “ตามลำดับการนับ” หมายถึง เทสนากมะ คือ ลำดับการแสดงของพระพุทธเจ้า ส่วนข้อความว่า “เพราะเกิดขึ้นครั้งแรก” หมายถึง ปฏิปัตติกมะ คือ ลำดับการปฏิบัติ เพราะปฐมฌานเป็นฌานที่บุคคลเข้าเป็นลำดับแรก

ลำดับที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ตามฐานะในพระสูตรต่างๆ มี ๕ ประเภท ดังนี้

๑. ปหานกมะ ลำดับแห่งการละ เช่น

- ทสฺสเนน ปหาตพฺพา (ธรรมอันโสดาปัตติมรรคพึงละ)
- ภาวนาย ปหาตพฺพา (ธรรมอันมรรคขั้นสูงพึงละ)

๒. ภูมิกมะ ลำดับภูมิ เช่น

- กามาวจรํ (กามาวจรภูมิ)

- รูปาวจรํ (รูปาวจรภูมิ)
- อรูปาวจรํ (อรูปาวจรภูมิ)

๓. อุปปัตติกมะ ลำดับการเกิดขึ้น เช่น

- ปฐมํ กลลํ โหติ (น้ำใสเกิดขึ้นก่อน)
- กลลา โหติ อพฺพุทํ (จากน้ำใสเป็นฟองใส)

๔. ปฏิปัตติกมะ ลำดับการปฏิบัติ เช่น

- สีลวิสุทฺธิ (ความหมดจดแห่งศีล)
- จิตฺตวิสุทฺธิ (ความหมดจดแห่งจิต)

๕. เทสนากมะ ลำดับแห่งการแสดง เช่น

- จตฺตาโร สติปฏฺฐานา (สติปัฏฐาน ๔)
- จตฺตาโร สมฺมปฺปธานา (สัมมัปปธาน ๔)

ชื่อว่า ฌาน เพราะเพ่งอารมณ์[เหมือนเห็นรูปด้วยจักษุ] หรือเผาธรรมที่เป็นข้าศึก[คือนิวรณ์ด้วยการข่มไว้]

คำว่า ฌาน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. สภาวะเพ่งอารมณ์ = อารมฺมณํ อุปนิชฺฌายตีติ ฌานํ.

(เฌ ธาตุ <จินฺตายํ = คิด> + ยุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๒. สภาวะเผาธรรมที่เป็นข้าศึก = ปจฺจนีกธมฺเม ฌาเปตีติ ฌานํ.

(ฌป ธาตุ <ทาเห = เผา> + ยุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ ลบ ป อักษร)

ฌานจำแนกออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. อารัมมณูปนิชฌาน สภาวะเพ่งอารมณ์มีกสิณเป็นต้น ได้แก่ สมาบัติ ๘ และอุปจารสมาธิ

๒. ลักขณูปนิชฌาน สภาวะเพ่งไตรลักษณ์ของรูปนามหรือลักษณะที่แท้จริงของพระนิพพาน ได้แก่ วิปัสสนาญาณ มรรคญาณ และผลญาณ

ส่วนปฐวีกสิณ คือ

๑. วงดินทั้งหมด เพราะเป็นสิ่งที่ควรเพ่งดูทั้งหมด

๒. [ปฏิภาค]นิมิตที่บรรลุโดยอาศัยวงกสิณนั้น

๓. ฌานที่บรรลุใน[ปฏิภาค]นิมิตคือปฐวีกสิณ

ในเรื่องนั้น พึงทราบว่าฌานเป็นปฐวีกสิณในความหมายนี้[ว่า ปถวีกสิณํ (ฌานที่มีปฐวีกสิณเป็นอารมณ์)] จึงกล่าวว่า ปฐมํ ฌานํ อธิคตํ โหติ ปถวีกสิณํ (ได้บรรลุปฐมฌานที่มีปฐวีกสิณเป็นอารมณ์) โดยหมายถึงฌานดังกล่าว

คำว่า สกลฏฺเฐน (เพราะเป็นสิ่งที่ควรเพ่งดูทั้งหมด) อธิบาย กสิณ ศัพท์ว่ามีความหมายว่า "ทั้งหมด" หมายถึง วงดินเป็นต้นทั้งหมดที่ผู้ปฏิบัติเพ่งเป็นอารมณ์ด้วยภาวนา-จิต ไม่เพ่งดูเพียงส่วนใดส่วนหนึ่งของวงกสิณ ดังข้อความว่า

สกลฏฺเฐนาติ เหฏฺฐา วุตฺตนเยน กเต วา อกเต วา ปริจฺฉินฺเช คหิเต ปถวีภาเค ปถวีมณฺฑเล สกลารมฺมณกรณฏฺเฐน. น หิ ตสฺส เอกเทสมารมฺมณํ กรียติ.[๑๓๕]

"คำว่า สกลฏฺเฐน หมายความว่า เพราะเป็นสิ่งที่ปรารภเป็นอารมณ์ทั้งหมดในวงกสิณที่เป็นส่วนแห่งดินที่กำหนดเอา ซึ่งสร้างขึ้นหรือที่เป็นเองตามปกติมิได้สร้างขึ้นตามนัยที่ได้กล่าวไว้มาก่อน เพราะไม่ปรารภบางส่วนของวงดินนั้นเป็นอารมณ์"

วิทตฺถิจตุรงฺคุลสงฺขาเตน ปริตฺตปมาเณน วา ขลมณฺฑลาทิสงฺขาเตน มหนฺต-ปมาเณน วา กตํ อกตํ วา ปถวี มณฺฑลตลเมว อเสสผริตพฺพฏฺเฐน กสิณนฺติ ปถวี กสิณํ. สกลสทฺทปริยาโย หิ กสิณสทฺโท. ยถา กสิเณน ชมฺพุทีปสฺสาติ. ตสฺมา ยตฺตเก ปถวีตเล นิมิตฺตํ คณฺหาติ, ตตฺตกํ จิตฺเตน อเสสํ ผริตฺวา เอว คเหตพฺพํ โหติ. น ปน ตสฺส เอกเทเส ฐตฺวาติ, เตน วุตฺตํ ปถวีมณฺฑลตลเมว อเสสผริตพฺพฏฺเฐน กสิณนฺติ ปถวีกสิณนฺติ.[๑๓๖]

"ปฐวีกสิณ คือ พื้นวงกลมของดินที่ทำให้มีขนาดเล็ก คือ ๑ คืบ ๔ นิ้วหรือมีขนาดใหญ่ คือ วงกระด้งเป็นต้น หรือว่ามิได้กระทำเป็นวงไว้โดยเฉพาะจัดเป็นกสิณ เพราะควรเพ่งทุกส่วน ความจริงคำว่า กสิณ เป็นคำไวพจน์ของคำว่า สกล (ทั้งหมด) เหมือนคำว่า

---

[๑๓๕] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๗๕/๒๐๖

[๑๓๖] ปรมตฺถ.ฏีกา หน้า ๓๙๑-๙๒

กสิเณน ชมฺพุทีปสฺส (มณฑลทั้งหมดของชมพูทวีป) ดังนั้น เมื่อถือเอาอารมณ์ในวงปฐวีกสิณเพียงใด ก็พึงใช้จิตรับรู้ให้ทั่วถึงทุกส่วนเพียงนั้น ไม่พึงดำรงอยู่ในบางส่วนของวงปฐวีกสิณ ดังข้าพเจ้า[พระฎีกาจารย์]กล่าวว่า คำว่า ปฐวีกสิณ คือ พื้นวงกลมของดินจัดเป็นกสิณ เพราะควรเพ่งทุกส่วน”

คำว่า ปถวีกสิณ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. วงดินทั้งหมด = ปถวีเยว กสิณํ ปถวีกสิณํ (อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส กสิณ ศัพท์มีความหมายว่า ทั้งหมด)

๒. ปฏิภาคนิมิตที่บรรลุโดยอาศัยปฐวีกสิณ จัดเป็นฐานูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสถานที่ แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่อาศัย กล่าวคือ คำว่า ปฐวีกสิณ กล่าวถึงวงดินอันเป็นอารมณ์ของปฏิภาคนิมิต แต่เจตนาหมายถึงสิ่งที่อาศัยคือปฏิภาคนิมิต ดังคำว่า มญฺจา อุกฺกุฏฺฐึ กโรนฺติ (เตียงทำเสียงโห่ร้องอยู่) โดยหมายถึงผู้ที่อยู่บนเตียงโห่ร้องหรือทำเสียงโห่ร้องอยู่

๓. ฌานที่บรรลุในปฏิภาคนิมิตคือปฐวีกสิณ จัดเป็นสหจรณนัย คือ วิธีที่เป็นไปร่วมกัน เพราะฌานดำเนินไปร่วมกับปฏิภาคนิมิตคือปฐวีกสิณ ดังคำว่า กุนฺตา ปจรนฺติ (ทหารถือหอกเที่ยวไป) กล่าวคือ คำว่า กุนฺตา แปลตามศัพท์ว่า “หอก” แต่ในที่นี้หมายถึงทหารถือหอก

ดังข้อความว่า

ปถวีกสิณสนฺนิสฺสยตาย นิมิตฺตํ ปถวีกสิณํ ยถา “มญฺจา อุกฺกุฏฺฐึ กโรนฺตีติ. ตํสหจรณโต ฌานํ ปถวีกสิณํ ยถา “กุนฺตา ปจรนฺตีติ.”[๑๓๗]

“[ปฏิภาค]นิมิตชื่อว่า ปฐวีกสิณ เพราะอาศัยปฐวีกสิณ ดังคำว่า มญฺจา อุกฺกุฏฺฐึ กโรนฺติ (เตียงทำเสียงโห่ร้องอยู่) ฌานชื่อว่า ปฐวีกสิณ เพราะดำเนินไปร่วมกับปฏิภาคนิมิตนั้น ดังคำว่า กุนฺตา ปจรนฺติ (ทหารถือหอกเที่ยวไป)”

---

[๑๓๗] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๗๕/๒๐๖

เปรียบเหมือนนายขมังธนูยิงขนทราย

[๗๖] เมื่อได้บรรลุปฐมฌานนั้นอย่างนี้แล้ว ผู้เพียรปฏิบัตินั้นพึงกำหนดเอาอาการ [อันสมควร] เหมือนนายขมังธนูยิงขนทรายและพ่อครัว อุปมาเหมือนนายขมังธนูผู้ชาญฉลาดฝึกยิงขนทรายอยู่ พึงสังเกตอาการยันเท้า คันธนู สายธนู และลูกธนู ในครั้งที่ยิงถูกขนทรายว่า เรายืน จับคันธนู ขึ้นสายธนู วางลูกธนูอย่างนี้ จึงยิงขนทราย ต่อแต่นั้นเขาทำอาการเหล่านั้นอยู่เช่นนั้นย่อมยิงขนทรายไม่พลาด ฉันใด แม้ผู้เพียรปฏิบัตินี้ก็ฉันนั้น พึงกำหนดเอาอาการมีโภชนะอันเหมาะสมเป็นต้นเหล่านี้ว่า เราบริโภคอาหารชนิดนี้ คบหาบุคคลเช่นนี้ จึงได้บรรลุปฐมฌานนี้ด้วยอิริยาบถอย่างนี้ในเสนาสนะนี้ในเวลาเช่นนี้ ผลที่ได้รับคือ เธอจักทำอาการเหล่านั้นให้ถึงพร้อมแล้วทำสมาธินั้นให้เกิดขึ้นอีกในขณะที่สมาธิ [ขั้นอ่อน]นั้นเสื่อมหายไป หรือจักทำสมาธิที่ยังไม่คล่องแคล่วให้คล่องแคล่วเข้าฌานสมาบัติได้เสมอ

เปรียบเหมือนพ่อครัว

อีกประการหนึ่ง อุปมาเหมือนพ่อครัวผู้ฉลาดเลี้ยงดูเจ้านายอยู่ สังเกตดูอาหารที่เจ้านายชอบบริโภค ตั้งแต่นั้นก็น้อมนำอาหารเช่นนั้นเข้าไป จึงได้รับรางวัล ฉันใด แม้ผู้เพียรปฏิบัตินี้ก็ฉันนั้น พึงกำหนดดูอาการมีโภชนะเป็นต้นในขณะได้รับ ทำอาการเหล่านั้นให้ถึงพร้อมแล้วย่อมบรรลุอัปปนาได้เสมอในขณะที่สมาธิเสื่อมหายไป ดังนั้น ผู้เพียรปฏิบัติจึงควรกำหนดเอาอาการเหมือนคนยิงขนทรายและพ่อครัว ดังพระพุทธดำรัสว่า

เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว ปณฺฑิโต พฺยตฺโต กุสโล สูโท ราชานํ วา ราชมหามตฺตํ วา นานจฺจเยหิ สูเปหิ ปจฺจุปฏฺฐิโต อสฺส อมฺพิลคฺเคหิปิ ติตฺตกคฺเคหิปิ กฏุกคฺเคหิปิ มธุรคฺเคหิปิ ขาริเกหิปิ อขาริเกหิปิ โลณิเกหิปิ อโลณิเกหิปิ. ส โข โส ภิกฺขเว ปณฺฑิโต พฺยตฺโต กุสโล สูโท สกสฺส ภตฺตุ นิมิตฺตํ อุคฺคณฺหาติ อิทํ วา เม อชฺช ภตฺตุ สูเปยฺยํ รุจฺจติ, อิมสฺส วา อภิหรติ, อิมสฺส วา พหุํ คณฺหาติ, อิมสฺส วา วณฺณํ ภาสติ, อมฺพิลคฺคํ วา เม อชฺช ภตฺตุ สูเปยฺยํ รุจฺจติ, อมฺพิลคฺคสฺส วา อภิหรติ, อมฺพิลคฺคสฺส

วา พหุํ คณฺหาติ, อมฺพิลคฺคสฺส วา วณฺณํ ภาสติ ฯเปฯ อโลณิกสฺส วา วณฺณํ ภาสตีติ. ส โข โส ภิกฺขเว ปณฺฑิโต พฺยตฺโต กุสโล สูโท ลาภี เจว โหติ อจฺฉาทนสฺส, ลาภี เวตนสฺส, ลาภี อภิหารานํ. ตํ กิสฺส เหตุ? ตถา หิ โส ภิกฺขเว ปณฺฑิโต พฺยตฺโต กุสโล สูโท สกสฺส ภตฺตุ นิมิตฺตํ อุคฺคณฺหาติ. เอวเมว โข ภิกฺขเว อิเธกจฺโจ ปณฺฑิโต พฺยตฺโต กุสโล ภิกฺขุ กาเย กายานุปสฺสี วิรติฯเปฯ เวทนาสุ เวทนา, จิตฺเต จิตฺตา, ธมฺเมสุ ธมฺมานุปสฺสี วิหรติ อาตาปี สมฺปชาโน สติมา วิเนยฺย โลเก อภิชฺฌาโทมนสฺสํ. ตสฺส ธมฺเมสุ ธมฺมานุปสฺสิโน วิหรโต จิตฺตํ สมาธิยติ, อุปกฺกิเลสา ปหียนฺติ, โส ตํ นิมิตฺตํ อุคฺคณฺหาติ. ส โข โส ภิกฺขเว ปณฺฑิโต พฺยตฺโต กุสโล ภิกฺขุ ลาภี เจว โหติ ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารานํ, ลาภี สติสมฺปชญฺญสฺส. ตํ กิสฺส เหตุ? ตถา หิ โส ภิกฺขเว ปณฺฑิโต พฺยตฺโต กุสโล ภิกฺขุ สกสฺส จิตฺตสฺส นิมิตฺตํ อุคฺคณฺหาตีติ.[๑๓๘]

"ภิกษุทั้งหลาย พ่อครัวผู้ชาญฉลาดเฉียบแหลม พึงเป็นผู้ปรนนิบัติบำรุงพระราชาหรือมหาอำมาตย์ของพระราชาด้วยแกงมีรสต่างๆ คือ รสเปรี้ยวบ้าง รสขมบ้าง รสเผ็ดบ้าง รสหวานบ้าง รสขื่นบ้าง รสไม่ขื่นบ้าง รสเค็มบ้าง รสจืดบ้าง พ่อครัวผู้ชาญฉลาดเฉียบแหลมนั้นย่อมคอยจับอาการแห่งนายจ้างของตนว่า วันนี้นายจ้างของเราชอบแกงชนิดนี้ หรือวันนี้นายจ้างของเรายื่นมือมาเพื่อต้องการแกงนี้ หรือนายจ้างของเรารับแกงนี้มาก หรือนายจ้างของเราพูดชมแกงนี้ หรือวันนี้นายจ้างของเราชอบแกงรสเปรี้ยว หรือนายจ้างของเรายื่นมือมาเพื่อต้องการแกงรสเปรี้ยว หรือนายจ้างของเรารับแกงรสเปรี้ยวมาก หรือนายจ้างของเราพูดชมแกงรสเปรี้ยว ฯลฯ หรือนายจ้างของเราพูดชมแกงมีรสไม่เค็ม พ่อครัวผู้ชาญฉลาดเฉียบแหลมนั้นย่อมได้รับเครื่องนุ่งห่ม บำเหน็จ และรางวัล ข้อนั้นเพราะเหตุอะไร เพราะพ่อครัวผู้ชาญฉลาดเฉียบแหลมคอยจับอาการแห่งนายจ้างของตนได้เช่นนั้น ฉันใด

ภิกษุบางรูปผู้ชาญฉลาดเฉียบแหลมในธรรมวินัยนี้ ก็ฉันนั้น ตามรู้เห็นในกองรูปว่าเป็นกองรูปอยู่ ... ตามรู้เห็นในเวทนาว่าเป็นเวทนาอยู่ ... ตามรู้เห็นในจิตว่าเป็นจิตอยู่ ... ตามรู้เห็นในสภาวธรรมว่าเป็นสภาวธรรมอยู่ มีความเพียรเผากิเลส รู้จริง มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลก (อุปาทานขันธ์) ได้

[๑๓๘] สํ.ม. ๑๙/๓๗๔/๑๓๑-๓๒

เมื่อเธอตามรู้เห็นในสภาวธรรมว่าเป็นสภาวธรรมอยู่ จิตย่อมเป็นสมาธิ เธอละอุปกิเลสเสียได้ เธอกำหนดเอานิมิต[คืออาการที่ทำให้จิตตั้งมั่นและปราศจากกิเลส]นั้นได้ ภิกษุผู้ชาญฉลาดเฉียบแหลมนั้นย่อมได้ธรรมทำให้อยู่เป็นสุขในปัจจุบัน (สมาธิ ๓ อย่าง คือ ขณิกสมาธิ อุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ) ได้สติสัมปชัญญะ ข้อนั้นเพราะเหตุอะไร เพราะภิกษุผู้ชาญฉลาดเฉียบแหลมนั้นกำหนดเอานิมิตแห่งจิตของตนได้เช่นนั้น ฉันนั้น”

พึงรักษาฌานให้ดำรงอยู่ได้นานๆ

อนึ่ง เมื่อเธอทำอาการเหล่านั้นให้ถึงพร้อมด้วยการกำหนดเอานิมิตอีก อัปปนาสมาธิเพียงสำเร็จได้เท่านั้น แต่ไม่ดำรงอยู่นาน การดำรงอยู่นานมีได้ด้วยการชำระธรรมอันเป็นข้าศึกของสมาธิ[คือนิวรณ์ด้วยการข่มไว้] โดยแท้จริงแล้ว ภิกษุเข้าฌานโดยมิได้ :-

ก. ข่มกามฉันทนิวรณ์ไว้เป็นอย่างดีด้วยการพิจารณาเห็นโทษของกามเป็นต้น

ข. ระงับความกระวนกระวายทางกายเป็นอย่างดีด้วยกายปัสสัทธิ (ความสงัดกาย)

ค. บรรเทาถีนมิทธนิวรณ์เป็นอย่างดีด้วยการใส่ใจอารัมภธาตุ (ความริเริ่ม) เป็นต้น

ฆ. ถอดถอนอุทธัจจกุกกุจจนิวรณ์เป็นอย่างดีด้วยการใส่ใจสมถนิมิตเป็นต้น

ง. ชำระธรรมเป็นข้าศึกของสมาธิอื่นๆ (เหตุเกิดของวิจิกิจฉา ความมัวเมาและความประมาทเป็นต้น) เป็นอย่างดี

ในข้อความว่า “อารัมภธาตุ เป็นต้น” คำว่า อาทิ (เป็นต้น) หมายถึง เหตุเกิดของวิริยสัมโพชฌงค์ และอาโลกสัญญา เป็นต้น

ในข้อความว่า “สมถนิมิตเป็นต้น” คำว่า อาทิ (เป็นต้น) หมายถึง ธรรมที่เป็นเหตุเกิดของสมาธิสัมโพชฌงค์

ภิกษุนั้นย่อมออกจากฌานโดยพลันเหมือนแมลงภู่ที่เข้าไปยังโพรงไม้ซึ่งมิได้ชำระให้สะอาด และเหมือนพระราชาที่เสด็จเข้าไปสู่พระราชอุทยานที่ไม่สะอาดย่อมเสด็จออก

โดยเร็ว ส่วนภิกษุใดชำระธรรมอันเป็นข้าศึกของสมาธิเป็นอย่างดีแล้วจึงเข้าฌาน เธออาจอยู่ภายในสมาบัติได้ตลอดทั้งวัน เหมือนแมลงภู่ที่เข้าไปยังโพรงไม้ซึ่งชำระให้สะอาดดีแล้ว และเหมือนพระราชาเสด็จเข้าไปสู่พระราชอุทยานที่สะอาดดี ดังโบราณาจารย์กล่าวว่า

กาเมสุ ฉนฺทํ ปฏิฆํ วิโนทเย
อุทฺธจฺจมิทฺธํ วิจิกิจฺฉปญฺจมํ
วิเวกปาโมชฺชกเรน เจตสา
ราชาว สุทฺธนฺตคโต ตหึ รเม.

"ผู้เพียรปฏิบัติควรบรรเทาความพอใจในกามทั้งหลาย ความผูกโกรธ ความฟุ้งซ่าน ความเซื่องซึม และความสงสัยเป็นที่ ๕ แล้ว มีใจโสมนัสปราโมทย์อันเกิดจากความสงัด[นิวรณ์] ควรรื่นรมย์ในฌานนั้น เปรียบดั่งพระราชาที่เสด็จเข้าไปสู่พระราชอุทยานสะอาด"

ด้วยเหตุนั้น ผู้เพียรปฏิบัติที่ต้องการจะให้ฌานดำรงอยู่ได้นานจึงควรชำระธรรมอันเป็นข้าศึกของสมาธิให้หมดจดแล้วเข้าฌานเถิด

การขยายปฏิภาคนิมิต

อนึ่ง ผู้บรรลุฌานนั้นควรขยายปฏิภาคนิมิตตามที่ได้แล้วเพื่อความไพบูลย์ของสมาธิภาวนา การขยายปฏิภาคนิมิตนั้นมี ๒ ระดับ คือ ระดับอุปจารสมาธิ หรือระดับอัปปนาสมาธิ กล่าวคือ ผู้ที่บรรลุระดับอุปจารสมาธิแล้วจะขยายปฏิภาคนิมิตนั้นก็ได้ หรือบรรลุระดับอัปปนาสมาธิแล้วขยายปฏิภาคนิมิตนั้นก็ได้ แต่ต้องขยายแน่นอนในระดับหนึ่ง[คืออุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิ] ฉะนั้นจึงกล่าวว่า "ควรขยายปฏิภาคนิมิตตามที่ได้แล้ว"

วิธีขยายปฏิภาคนิมิต

[๗๗] วิธีขยายปฏิภาคนิมิตนั้น มีดังต่อไปนี้ :-

ผู้เพียรปฏิบัติไม่ควรขยายปฏิภาคนิมิตนั้นด้วยวิธีขยายถ้วยดิน ขนม ข้าวสุก เถาวัลย์ และผ้า [เพราะภาวนาดำเนินไปในอารมณ์ที่มีขอบเขตเท่านั้น] แต่ควรนึกกำหนดวงกสิณขนาด ๑ นิ้ว ๒ นิ้ว ๓ นิ้ว ๔ นิ้วตามลำดับแล้วจึงขยายไปตามกำหนด ไม่ควรขยายโดยยังมิได้กำหนด เหมือนชาวนากำหนดสถานที่ซึ่งจะไถไว้ด้วยไถแล้วจึงไถภายในเขตที่กำหนดไว้ หรือเหมือนภิกษุจะผูกสีมาต้องกำหนดนิมิตไว้ก่อนแล้วจึงผูกภายหลัง

วิธีขยายถ้วยดินเป็นต้นเป็นการขยายโดยมิได้กำหนดขอบเขตก่อน เช่น นายช่างหม้อใช้ดินเหนียวปั้นถ้วยดินมักขยายถ้วยดินตามสมควรโดยมิได้กำหนดไว้ก่อน การขยายขนมคือการที่คนทำขนมทำให้ขนมกว้างออกไป การขยายข้าวสุก คือ การใส่ข้าวใหม่เพิ่มเข้าไปบนข้าวเก่า การขยายผ้าคือการดึงผ้าเปียกให้ยืดออก ส่วนการขยายเถาวัลย์คือการผูกเถาวัลย์อื่นที่ปลายเถาวัลย์แรกเพื่อให้เถาวัลย์ยาวขึ้น

ต่อแต่นั้น (ต่อจากการกำหนดขยายไป ๔ นิ้ว) ควรขยายออกไปด้วยกำหนดเอาคืบหนึ่ง ศอกหนึ่ง หน้ามุขหนึ่ง บริเวณหนึ่ง หรือเขตวัดหนึ่ง หมู่บ้านหนึ่ง นิคมหนึ่ง แคว้นหนึ่ง ประเทศหนึ่ง และเขตมหาสมุทรหนึ่ง หรือควรกำหนดขยายเขตออกไปจักรวาลหนึ่ง หรือยิ่งกว่านั้น

เปรียบเหมือนลูกหงส์

อุปมาเหมือนลูกหงส์โผบินไปทีละน้อยๆ ตั้งแต่เวลาขนปีกงอกขึ้น ครั้นชำนาญแล้วย่อมบินไปถึงที่ใกล้ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ได้ตามลำดับ ฉันใด ภิกษุนั้นก็ฉันนั้น ได้กำหนดขยายนิมิตออกไปตามวิธีที่กล่าวแล้ว ย่อมขยายออกไปจนถึงเขตจักรวาลหนึ่ง หรือยิ่งกว่านั้น ในขณะนั้นปฏิภาคนิมิตดังกล่าวย่อมปรากฏ[ราบเรียบ]แก่เธอในทุกแห่งที่ขยายแล้ว เหมือนหนังโคผู้ที่ถูกขอนับร้อยเกี่ยวดึงออกในที่ดอน ที่ลุ่ม ตลิ่งพังที่กระแสน้ำเซาะ และภูเขาขรุขระ

ตามปกติหนังโคผู้มักมีรอยยับจำนวนมาก แต่เมื่อถูกขอนับร้อยเกี่ยวดึงออกในที่ดอนเป็นต้น ก็จะราบเรียบสามารถปูเป็นทางสัญจรอย่างราบรื่นได้

ตามหลักวิทยาศาสตร์ปัจจุบัน โลกไกลจากดวงจันทร์ราว ๒๔๐,๐๐๐ ไมล์ และไกลจากดวงอาทิตย์ราว ๙๒,๘๙๗,๐๐๐ ไมล์ ดังนั้น วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๑ หน้า ๔๗๒) กล่าวว่า ข้อความว่า "ย่อมบินไปถึงที่ใกล้ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ได้ตามลำดับ" จึงเป็นเพียงคำเปรียบเทียบการแสดงพละกำลังของหงส์ว่า เมื่อหงส์เติบใหญ่บินชำนาญแล้วก็จะบินไปหาดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ตามกำลังที่มีอยู่เพื่อทดสอบพละกำลังของตน คำอุปมานี้คงเป็นเพียงคำเปรียบที่คนสมัยก่อนในประเทศอินเดียและลังกาเข้าใจกัน

ต้องฝึกให้ชำนาญด้วยวสี ๕

ผู้เริ่มบำเพ็ญเพียรที่ได้บรรลุปฐมฌานในปฏิภาคนิมิตนั้นแล้ว จำต้องเข้าฌานให้มาก อย่าพิจารณา[องค์ฌาน]ให้มาก โทษที่ได้รับคือ เมื่อเธอพิจารณามาก องค์ฌานจะปรากฏเป็นสภาวะหยาบมีกำลังอ่อนแอ เมื่อนั้น องค์ฌานเหล่านั้นจะเป็นเหตุให้เธอขวนขวายสู่ฌานขั้นสูง เพราะปรากฏด้วยอาการอย่างนั้น เธอขวนขวายให้ได้ฌาน[ขั้นสูง]ที่ยังไม่คล่องแคล่ว ย่อมเสื่อมจากจากปฐมฌานที่ได้บรรลุแล้ว และไม่อาจบรรลุทุติย-ฌานได้

ท่านกล่าวว่า "องค์ฌานจะปรากฏเป็นสภาวะหยาบมีกำลังอ่อนแอ" มิได้กล่าวว่า "องค์ฌานอ่อนแอ" ดังนั้น คำนี้จึงแสดงลักษณะที่ผู้ปฏิบัติเห็นโทษของปฐมฌาน มิได้ระบุว่าองค์ฌานในปฐมฌานอ่อนแอจริงๆ

ดังพระพุทธดำรัสว่า

เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว คาวี ปพฺพเตยฺยา พาลา อพฺยตฺตา อเขตฺตญฺญู อกุสลา วิสเม ปพฺพเต จริตุํ. ตสฺสา เอวมสฺส "ยํนูนาหํ อคตปุพฺพญฺเจว ทิสํ คจฺเฉยฺยํ, อขาทิตปุพฺพานิ จ ติณานิ ขาเทยฺยํ, อปีตปุพฺพานิ จ ปานียานิ ปิเวยฺยนฺติ. สา ปุริมํ ปาทํ น สุปติฏฺฐิตํ

ปติฏฺฐาเปตฺวา ปจฺฉิมํ ปาทํ อุทฺธเรยฺย, สา น เจว อคตปุพฺพํ ทิสํ คจฺเฉยฺย, น จ อขาทิตปุพฺพานิ ติณานิ ขาเทยฺย, น จ อปีตปุพฺพานิ ปานียานิ ปิเวยฺย. ยสฺมิญฺจสฺสา ปเทเส ฐิตาย เอวมสฺส "ยํนูนาหํ อคตปุพฺพญฺเจว ฯเปฯ ปิเวยฺยนฺติ. ตญฺจ ปเทสํ น โสตฺถินา ปจฺจาคจฺเฉยฺย. ตํ กิสฺส เหตุ? ตถา หิ สา ภิกฺขเว คาวี ปพฺพเตยฺยา พาลา อพฺยตฺตา อเขตฺตญฺญู อกุสลา วิสเม ปพฺพเต จริตุํ, เอวเมว โข ภิกฺขเว อิเธกจฺโจ ภิกฺขุ พาโล อพฺยตฺโต อเขตฺตญฺญู อกุสโล วิวิจฺเจว กาเมหิ ฯเปฯ ปฐมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหริตุํ. โส ตํ นิมิตฺตํ นาเสวติ, น ภาเวติ, น พหุลีกโรติ, น สฺวาธิฏฺฐิตํ อธิฏฺฐาติ, ตสฺส เอวํ โหติ 'ยํนูนาหํ วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา ฯเปฯ ทุติยํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหเรยฺยนฺ'ติ. โส น สกฺโกติ วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา ฯเปฯ ทุติยํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหริตุํ. ตสฺเสวํ โหติ 'ยํนูนาหํ วิวิจฺเจว กาเมหิ ฯเปฯ ปฐมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหเรยฺยนฺติ. โส น สกฺโกติ วิวิจฺเจว กาเมหิ ฯเปฯ ปฐมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหริตุํ. อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว ภิกฺขุ อุภโต ภฏฺโฐ อุภโต ปริหีโน เสยฺยถาปิ สา คาวี ปพฺพเตยฺยา พาลา อพฺยตฺตา อเขตฺตญฺญู อกุสลา วิสเม ปพฺพเต จริตุํ.[๑๓๙]

"ภิกษุทั้งหลาย อุปมาเหมือนแม่โคโง่ที่มักเที่ยวไปบนภูเขา ไม่รู้จักที่หากิน ไม่ฉลาดที่จะไต่ไปบนภูเขาที่ขรุขระ มันคิดอย่างนี้ว่า ทางที่ดีเราจะไปสู่ทิศที่ไม่เคยไป กินหญ้าที่ไม่เคยกิน และดื่มน้ำที่ไม่เคยดื่ม มันยังไม่วางเท้าหน้ายันไว้ให้ดีพึงยกเท้าหลังขึ้น จึงไม่อาจไปยังทิศที่ยังไม่เคยไป ไม่ได้กินหญ้าที่ยังไม่เคยได้กิน และไม่ได้ดื่มน้ำที่ยังไม่เคยดื่ม

อนึ่ง มันยืนอยู่ในสถานที่ใดแล้วคิดอย่างนี้ว่า ทางที่ดีเราจะไปสู่ทิศที่ไม่เคยไป ... และดื่มน้ำที่ไม่เคยดื่ม มันย่อมไม่อาจกลับมาสู่สถานที่นั้นโดยสวัสดีได้ ข้อนั้นเพราะเหตุอะไร เพราะแม่โคโง่นั้นที่มักเที่ยวไปบนภูเขา ไม่รู้จักที่หากิน ไม่ฉลาดที่จะไต่ไปบนภูเขาที่ขรุขระ ฉันใด

ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ก็ฉันนั้น เป็นคนเขลา [เพราะมิได้ซ่องเสพสมถนิมิต] ไม่ชำนาญ [เพราะมิได้พัฒนาสมาธิ] ไม่รู้จักขอบเขต [เพราะไม่หมั่นทำให้มาก] และไม่

---

[๑๓๙] องฺ.นวก. ๒๓/๓๕/๓๔๓-๔๔

ฉลาด [เพราะไม่ตั้งนิมิตให้ดี] เพื่อที่จะสงัดจากกาม ฯลฯ เข้าถึงปฐมฌานอยู่ เธอไม่เสพเจริญ ทำนิมิตนั้นให้มาก ไม่ตั้งนิมิตนั้นให้มั่นคง เธอรำพึงอย่างนี้ว่า ทางที่ดีเราจะเข้าถึงทุติยฌานอยู่ ฯลฯ เพราะวิตกวิจารระงับลง เธอไม่อาจเข้าถึงทุติยฌาน ฯลฯ เพราะวิตกวิจารระงับลง เธอดำริอย่างนี้ว่า ทางที่ดีเราสงัดจากกาม ฯลฯ พึงเข้าถึงปฐมฌานอยู่ แต่เธอไม่อาจสงัดจากกาม ... เข้าถึงปฐมฌานอยู่ได้

ภิกษุนี้เราเรียกว่าพลาดเสื่อมจากฌานทั้งสอง เหมือนแม่โคโง่นั้นที่มักเที่ยวไปบนภูเขา ไม่รู้จักที่หากิน ไม่ฉลาดที่จะไต่ไปบนภูเขาที่ขรุขระ”

ด้วยเหตุนี้ ผู้เพียรปฏิบัตินั้นจึงควรฝึกความชำนาญด้วยอาการ ๕ อย่างในปฐมฌานนั้นก่อน

คำว่า ปพฺพเตยฺยา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. แม่โคที่มีบนภูเขา = ปพฺพเต ภวา ปพฺพเตยฺยา, คาวี (ปพฺพต ศัพท์ + เณยฺย ปัจจัยใน ภว ตัทธิต)

๒. แม่น้ำที่ไหลจากภูเขา = ปพฺพตโต ปกฺขนฺทา นที ปพฺพเตยฺยา, นที (ปพฺพต ศัพท์ + เณยฺย ปัจจัยใน ปกฺขนฺท ตัทธิต)

ตามหลักภาษาให้ลง เณยฺย ปัจจัยด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๗๖๐) ว่า ยํภาเว ยโต ปกฺขนฺทติ ยตฺถ ภวติ วฑฺฒติจฺจาทีสุปิ เณยฺโย (ลง เณยฺย ปัจจัยในความหมายว่า ภาวะของสิ่งใด, ไหลจากที่ใด, มีในที่ใด และเจริญในที่ใด เป็นต้นอีกด้วย) อย่างไรก็ตาม วิสุทธิมรรคมหาฎีกา (เล่ม ๑ ข้อ ๗๗ หน้า ๒๐๙) อธิบายเรื่องนี้ว่า ปพฺพเตยฺยาติ ปพฺพเต พหุลจารินี (คำว่า ปพฺพเตยฺยา คือ แม่โคที่เที่ยวไปโดยมากบนภูเขา) จึงอาจตั้งรูปวิเคราะห์ตามคำอธิบายนี้ว่า

- ปพฺพเต จรนฺตีติ ปพฺพเตยฺยา = แม่โคที่เที่ยวไปบนภูเขา ชื่อว่า ปัพพเตยยา (ปพฺพต ศัพท์ + เณยฺย ปัจจัยใน จรนฺติ ตัทธิต)

วสี ๕ อย่าง

[๗๘] ในเรื่องนั้น วสีมี ๕ อย่างเหล่านี้ คือ :-

๑. อาวัชชนวสี ชำนาญในการน้อมนึกถึงองค์ฌาน

๒. สมาปัชชนวสี ชำนาญในการเข้าฌาน

๓. อธิฏฐานวสี ชำนาญในการอยู่ในฌานตามกำหนด

๔. วุฏฐานวสี ชำนาญในการออกจากฌาน

๕. ปัจจเวกขณวสี ชำนาญในการพิจารณาองค์ฌาน

ผู้เพียรปฏิบัติย่อมน้อมนึกถึงปฐมฌานได้ในสถานที่ เวลา และตลอดระยะกาลที่ปรารถนา การน้อมนึกไม่ชักช้า ดังนั้นจึงชื่อว่า อาวัชชนวสี (ความชำนาญในการน้อมนึก)

เธอเข้าปฐมฌานได้ในสถานที่ เวลา และตลอดระยะกาลที่ปรารถนา การเข้าฌานไม่ชักช้า ดังนั้นจึงชื่อว่า สมาปัชชนวสี (ความชำนาญในการเข้าฌาน)

ผู้มีปัญญาพึงอธิบายวสีที่เหลือ [อธิฏฐานวสี วุฏฐานวสี และปัจจเวกขณวสี] เหมือนอย่างนี้

คำอธิบายวสี ๕ อย่าง

อนึ่ง คำอธิบายเนื้อความของวสี ๕ อย่างนั้น มีดังต่อไปนี้:-

อาวัชชนวสี ย่อมสำเร็จในขณะที่ส่งจิตไปน้อมนึกถึงองค์ฌาน ๕ ไม่ขาดช่วงอย่างนี้ คือ เมื่อผู้เพียรปฏิบัติออกจากปฐมฌานแล้วพิจารณาวิตกก่อน ชวนจิตที่มีวิตกเป็นอารมณ์ย่อมแล่นไป ๔ ขณะ[แก่ผู้มีอินทรีย์แก่กล้า] หรือ ๕ ขณะ[แก่ผู้มีอินทรีย์อ่อน] ต่อจากมโนทวาราวัชชนจิตที่ตัดภวังค์แล้วเกิดขึ้น ถัดจากนั้นภวังคจิตเกิดขึ้น ๒ ขณะ ต่อจากนั้นมโนทวาราวัชชนจิตที่มีวิจารเป็นอารมณ์ก็เกิดขึ้นต่อไปอีก ชวนจิตย่อมแล่นไปตามนัยดังกล่าวแล้ว[ในการน้อมนึกถึงวิตก] ดังนี้เป็นต้น

อนึ่ง อาวัชชนวสีที่ถึงระดับสูงสุดนี้ปรากฏในการแสดงยมกปาฏิหาริย์ของพระผู้มีพระภาค หรือในเวลาเช่นนั้นของบุคคลอื่น[มีพระสารีบุตรเป็นต้น] ไม่มีอาวัชชนวสีที่รวดเร็วกว่านี้ [คือ ชวนจิตที่แล่นไป ๔ ขณะซึ่งมีภวังคจิตคั่น ๒ ขณะ]

ข้อความว่า "ในเวลาเช่นนั้น" หมายความว่า ในเวลาที่เพียรพยายามก่อให้เกิดอาวัชชนวสีอย่างรวดเร็ว และ อาวัชชนวสีนั้นก็มีเวลาสั้นมาก ไม่มีกระแสนานกว่าเหมือนในเวลาที่พระศาสดาทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์ เพราะยมกปาฏิหาริย์นั้นกล่าวว่าเป็นปาฏิหาริย์เฉพาะไม่ทั่วไปแก่พระสาวก[๑๔๐]

สมาปัชชนวสี คือ ความสามารถในการเข้าฌานได้อย่างฉับพลัน เหมือนขณะที่ท่านพระมหาโมคคัลลานะทรมานพญานันโทปนันทนาคราช

อธิฏฐานวสี คือ ความสามารถเพื่อทรงฌานไว้ชั่วขณะเพียงลัดนิ้วมือเดียวหรือ ๑๐ ลัดนิ้วมือ

วุฏฐานวสี คือ ความสามารถเพื่อออกจากฌานได้อย่างฉับพลันเช่นนั้น [ชั่วขณะเพียงลัดนิ้วมือเดียวหรือ ๑๐ ลัดนิ้วมือ]

ควรกล่าวถึงเรื่องพระพุทธรักขิตเถระเพื่อแสดงวสีทั้งสองอย่างนั้น [คืออธิฏฐานวสีและวุฏฐานวสี] มีเรื่องโดยละเอียดว่า ท่านอุปสมบทได้ ๘ พรรษา นั่งอยู่ท่ามกลางภิกษุทรงฤทธิ์ราว ๓ หมื่นรูปผู้มาปรนนิบัติพระมหาโรหณคุตตเถระที่เนินต้นมะม่วงซึ่งพระมหินทเถระเหาะลง ได้เห็นพญาครุฑผู้โถมลงมาจากอากาศด้วยคิดว่า "จักจับพญานาคผู้ปรนนิบัติถวายข้าวยาคูแก่พระเถระอยู่" จึงเนรมิตภูเขาทันทีแล้วจับแขนพญานาคเข้าไปในภูเขานั้น พญาครุฑกระทบภูเขาแล้วหลบหนีไป พระมหาเถระจึงกล่าวว่า ผู้มีอายุถ้าไม่มีพระพุทธรักขิตะแล้ว พวกเราทั้งหมดก็อาจถูกตำหนิได้

ปัจจเวกขณวสี ได้กล่าวไว้ด้วยอาวัชชนวสี เพราะชวนจิตที่เกิดต่อจากอาวัชชนจิต[ในอาวัชชนวสี]เป็นปัจจเวกขณชวนะ (ชวนจิตที่พิจารณา) นั่นแหละ

---

[๑๔๐] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๗๗/๒๑๐-๑

การบรรลุทุติยฌาน

[๗๙] อนึ่ง ผู้เพียรปฏิบัติที่สั่งสมวสี ๕ เหล่านี้จนชำนาญแล้ว ออกจากปฐมฌานที่คล่องแคล่ว พิจารณาว่า "[ปฐมฌาน]สมาบัตินี้อยู่ใกล้ปฏิปักษ์คือนิวรณ์ [เพราะละนิวรณ์ได้เป็นครั้งแรก] และมีองค์ฌานอ่อนกำลัง เพราะวิตกและวิจารเป็นสภาพหยาบ" จึงเห็นโทษในปฐมฌานนั้นแล้ว ใฝ่ใจ[ทุติยฌาน]ว่าสงบ แล้วคลายความยินดีในปฐมฌาน ควรทำความเพียรเพื่อบรรลุทุติยฌานเถิด

ลำดับนั้น ครั้นเธอออกจากปฐมฌาน มีสติสัมปชัญญะพิจารณาองค์ฌานอยู่ วิตกวิจารย่อมปรากฏว่าเป็นองค์หยาบ ปีติ สุข และเอกัคคตาปรากฏว่าละเอียด เมื่อนั้น ครั้นเธอเพ่ง[ปฏิภาค]นิมิตนั้นอยู่บ่อยๆ ว่า ปฐวี ปฐวี (ดินๆ) เพื่อละองค์ฌานหยาบและบรรลุองค์ฌานละเอียด มโนทวาราวัชชนจิตที่ตัดภวังคจิตแล้วรับเอาปฐวีกสิณเป็นอารมณ์ย่อมเกิดขึ้น [ในชวนวาระที่ควรกล่าวว่า] "บัดนี้ ทุติยฌานจักเกิดขึ้น" ต่อแต่นั้น ชวนจิตย่อมแล่นไปใน[ปฐวีกสิณ]อารมณ์นั้น ๔ ขณะบ้าง ๕ ขณะบ้าง [ตามสมควรแก่ติกขบุคคลและมันทบุคคล)]

วิสุทธิมรรคนิสสัย (เล่ม ๑ หน้า ๔๗๙) อธิบายเพิ่มเติมว่า ข้อความว่า "มีสติสัมปชัญญะ" หมายถึง การมีสติในการพิจารณาองค์ฌานหลังจากออกจากฌานแล้ว ถ้าผู้ปฏิบัติมิได้พิจารณาองค์ฌานเช่นนั้น แต่ไปคิดเรื่องราวอื่น ก็จะทำให้เวลาหมดสิ้นไปโดยเปล่าประโยชน์ ส่วนสัมปชัญญะคือการพิจารณาว่ามีประโยชน์หรือไม่มีประโยชน์ (สาตถกสัมปชัญญะ) และการพิจารณาว่าสมควรหรือไม่สมควร (สัปปายสัมปชัญญะ) หมายถึงความเข้าใจว่าการพิจารณาองค์ฌานในขณะนี้มีประโยชน์เพื่อให้บรรลุฌานขั้นสูงต่อไป และเวลานี้ก็เหมาะสมเพื่อพิจารณาองค์ฌาน เพราะเพิ่งออกจากฌานไม่นาน องค์ฌานจึงปรากฏชัดเจนอยู่ คำนั้นมิใช่หมายถึงโคจรสัมปชัญญะและอสัมโมหสัมปชัญญะ เพราะไม่เกี่ยวกับการปฏิบัติเพื่อพัฒนาสมาธิและปัญญา

ในจิตดวงสุดท้ายของชวนจิตดังกล่าว ชวนจิตดวงหนึ่ง (ดวงที่ ๔ หรือที่ ๕) เป็นรูปาวจรทุติยฌานชวนจิต ชวนจิต (๓ หรือ ๔ ดวง) ที่เหลือ เป็นกามาวจรชวนจิตที่ได้กล่าวประเภทไว้แล้ว[ว่าเป็นบริกรรม อุปจาระ อนุโลม และโคตรภู]

อนึ่ง ด้วยลำดับภาวนาเพียงเท่านี้ ผู้เพียรปฏิบัตินั้นเข้าถึงทุติยฌานที่มีใจภายในผ่องใส อันยังสมาธิให้เกิดขึ้น เพราะวิตกวิจารระงับลง ไม่มีวิตกและวิจาร มีปีติและสุขอันเกิดจากสมาธิอยู่ เธอได้บรรลุทุติยฌานที่มีปฐวีกสิณเป็นอารมณ์ ละองค์ ๒ ประกอบด้วยองค์ ๓ มีความงาม ๓ ถึงพร้อมด้วยลักษณะ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

ประโยคที่กล่าวถึงการบรรลุทุติยฌานว่า วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา อชฺฌตฺตํ สมฺปสาทนํ เจตโส เอโกทิภาวํ อวิตกฺกํ อวิจารํ สมาธิชํ ปีติสุขํ ทุติยํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ (เข้าถึงทุติยฌานที่มีใจภายในผ่องใส อันยังสมาธิให้เกิดขึ้น เพราะวิตกวิจารระงับลง ไม่มีวิตกและวิจาร มีปีติและสุขอันเกิดจากสมาธิอยู่) พบในพระไตรปิฎกหลายแห่ง[๑๔๑] ท่านจะอธิบายความหมายของบทเหล่านั้นต่อไป

คำอธิบาย วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา (เพราะวิตกวิจารระงับลง)

[๘๐] ในคำอธิบายทุติยฌานนั้น คำว่า วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา (เพราะวิตกวิจารระงับลง) หมายความว่า เพราะการระงับคือล่วงพ้นธรรมทั้ง ๒ เหล่านี้ คือ วิตกและวิจาร ความหมายก็คือ เพราะวิตกวิจารไม่ปรากฏในขณะเข้าถึงทุติยฌาน

ในเรื่องนั้น แม้ธรรมที่เป็นปฐมฌานทั้งหมดไม่มีอยู่ในทุติยฌาน เพราะผัสสะเป็นต้นในปฐมฌานและทุติยฌานนี้แตกต่างกัน แต่พึงทราบว่าได้ตรัสอย่างนี้ว่า วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา (เพราะวิตกวิจารระงับลง) เพื่อแสดงว่าการบรรลุทุติยฌานเป็นต้นอื่นจากปฐมฌานย่อมมีได้เพราะล่วงพ้นองค์หยาบๆ

[๑๔๑] วิ.มหา. ๑/๑๑/๕, ที.สี. ๙/๒๒๘/๗๕, ม.มู. ๑๒/๒๑๑/๑๗๙, อภิ.สํ. ๓๔/๑๖๑/๕๐, อภิ.วิ. ๓๕/๖๓๘/๓๒๗

คำอธิบาย อชฺฌตฺตํ (ภายใน)

พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาธรรมที่เกิดขึ้นในตน (นิยกัชฌัตตะ) ในคำว่า อชฺฌตฺตํ (ภายใน) นี้ ดัง[ฌาน]วิภังค์ตรัสเพียงเท่านี้ว่า อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ (เป็นภายใน คือ เฉพาะตน) ดังนั้น คำว่า อชฺฌตฺตํ นี้จึงมีความหมายว่า เกิดขึ้นในตน คือ เกิดขึ้นในกระแสจิตของตน เพราะทรงประสงค์เอานิยกัชฌัตตะ

ธรรมที่เรียกว่า อัชฌัตตะ ที่ตรัสไว้ในที่ต่างๆ จำแนกออกเป็น ๔ ประการตามฐานะ คือ

๑. โคจรัชฌัตตะ อารมณ์ที่บุคคลกำหนดรู้ด้วยสมถะหรือวิปัสสนา

๒. นิยกัชฌัตตะ หมู่ธรรมที่เกิดขึ้นในตน

๓. อัชฌัตตัชฌัตตะ อายตนะภายใน ๖ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ

๔. วิสยัชฌัตตะ สิ่งที่พระพุทธเจ้าเป็นใหญ่ในจิตของพระองค์ ได้แก่ ผลสมาบัติ เพราะพระองค์สามารถเข้าผลสมาบัติในทุกขณะที่ต้องการ

อัชฌัตตะในที่นี้เป็นนิยกัชฌัตตะ คือ ฌานที่เกิดขึ้นในตน เพราะในพระบาลีฌานวิภังค์ตรัสอธิบาย อชฺฌตฺตํ (เป็นภายใน) ด้วยบทที่มีความหมายคล้ายกันว่า ปจฺจตฺตํ (เฉพาะตน) จึงหมายถึงนิยกัชฌัตตะในที่นี้ ดังข้อความในพระบาลีว่า

อชฺฌตฺตนฺติ ยํ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ.[๑๔๒]

"คำว่า อชฺฌตฺตํ (ภายใน) คือ ฌานใดเป็นภายใน คือ เฉพาะตน"

คำว่า อชฺฌตฺต มาจาก อธิ (เกิดขึ้น) + อตฺต (ตน) ส่วนคำว่า ปจฺจตฺต มาจาก ปติ (เฉพาะ) + อตฺต (ตน) คำทั้งสองมีรูปวิเคราะห์ว่า

- อตฺตนิ ชาตํ อชฺฌตฺตํ = ฌานที่เกิดขึ้นในตน ชื่อว่า อัชฌัตตะ (อัพยยีภาวสมาส อธิ ศัพท์ + อตฺต ศัพท์)

- อตฺตานํ อตฺตานํ ปติ ปจฺจตฺตํ = เฉพาะตนๆ ชื่อว่า ปัจจัตตะ (อัพยยีภาวสมาส ปติ ศัพท์ + อตฺต ศัพท์)

---

[๑๔๒] อภิ.วิ. ๓๕/๕๕๕/๓๐๘

คำอธิบาย สมฺปสาทนํ (ผ่องใส)

ในคำว่า สมฺปสาทนํ (ผ่องใส) นี้ ศรัทธาได้ชื่อว่า สัมปสาทนะ (ความผ่องใส) แม้ฌานก็เรียกว่า สัมปสาทนะ เพราะประกอบด้วยความผ่องใส เหมือนผ้าชื่อว่าผ้าเขียว เพราะประกอบด้วยสีเขียว

อีกอย่างหนึ่ง ฌานนั้นย่อมยังจิตให้ผ่องใส เพราะประกอบด้วยความผ่องใส และเพราะระงับวิตกวิจารที่ยังกระเพื่อมอยู่ ฉะนั้นจึงตรัสว่า สมฺปสาทนํ (อันยังจิตให้ผ่องใส)

คำว่า สมฺปสาทน ที่เป็นชื่อของศรัทธา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สมฺปสาทียเต สมฺปสาทนํ = ความผ่องใส ชื่อว่า สัมปสาทนะ (สํ บทหน้า + ป บทหน้า + สท ธาตุ <นิมฺมเล = ไร้มลทิน> + เณ ปัจจัย + ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

คำว่า สมฺปสาทน ที่เป็นชื่อของฌาน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. มีความผ่องใส = สมฺปสาทนํ อสฺส อตฺถีติ สมฺปสาทนํ (สมฺปสาทน ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)

๒. ยังจิตให้ผ่องใส = สมฺปสาทยตีติ สมฺปสาทนํ (สํ บทหน้า + ป บทหน้า + สท ธาตุ <นิมฺมเล = ไร้มลทิน> + เณ การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)

อนึ่ง พึงทราบความสัมพันธ์แห่งบทอย่างนี้ว่า สมฺปสาทนํ เจตโส (อันยังจิตให้ผ่องใส) ในคำแปลเนื้อความที่สองนั้น ส่วนในคำแปลเนื้อความอย่างแรก บทว่า เจตโส นี้ พึงประกอบกับบทว่า เอโกทิภาวํ

ข้อความว่า "พึงทราบความสัมพันธ์แห่งบทอย่างนี้ว่า สมฺปสาทนํ เจตโส (อันยังจิตให้ผ่องใส)" หมายความว่า ควรแปลสลับบทกันเป็นรูปว่า เจตโส สมฺปสาทนํ โดย เจตโส แปลร่วมกับบทหน้าว่า สมฺปสาทนํ ส่วนตามนัยแรกที่กล่าวว่า "แม้ฌานก็เรียกว่า สัมปสาทนะ เพราะประกอบด้วยความผ่องใส" บทว่า เจตโส แปลร่วมกับบทหลังว่า เอโกทิภาวํ ตามปกติ

การอธิบายสัมพันธ์ตามลักษณะนี้เรียกว่า ปาฐานุสาริสัมพันธ์ คือ ความเกี่ยวเนื่องกันตามปาฐะในพากย์

คำว่า อชฺฌตฺตํ สมฺปสาทนํ เจตโส เอโกทิภาวํ ทุติยํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ มีคำแปล ๒ ประการ คือ

๑. เข้าถึงทุติยฌานอันผ่องใสในภายใน อันยังสมาธิแห่งจิตให้เจริญอยู่ (คำว่า เจตโส เป็นสามีสัมพันธ์ใน เอโกทิ ศัพท์ใน เอโกทิภาวํ)

๒. เข้าถึงทุติยฌานอันยังจิตให้ผ่องใสในภายใน อันยังสมาธิให้เจริญอยู่ (คำว่า เจตโส เป็นการิตกรรมของ เณ การิตปัจจัยใน สมฺปสาทนํ)

คำว่า อตฺถวิกปฺป มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วิเสสโต กปฺโป วิกปฺโป = การกระทำโดยพิเศษ ชื่อว่า วิกัปปะ (ปาทิบุรพบท-กรรมธารยสมาส)

- อตฺถสฺส วิกปฺโป อตฺถวิกปฺโป = การกระทำโดยพิเศษซึ่งเนื้อความ, การแปลเนื้อความ ชื่อว่า อัตถวิกัปปะ (กัมมัฏฐฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

คำอธิบาย เอโกทิภาวํ (ยังสมาธิให้เจริญ)

คำว่า เจตโส เอโกทิภาวํ นั้น พึงประกอบเนื้อความดังนี้

คำว่า เอโกทิ คือ สภาวะที่เกิดขึ้นเป็นธรรมประเสริฐ หมายความว่า สภาวะที่เกิดขึ้นเป็นธรรมดีเลิศ คือ ยอดเยี่ยม เพราะไม่มีวิตกและวิจารรบกวน โดยแท้จริงแล้วแม้สิ่งที่ประเสริฐก็เรียกในโลกว่า เอโก (ผู้ประเสริฐ, สภาวะประเสริฐ)

อีกอย่างหนึ่ง ควรกล่าวอีกว่า สภาวะที่เกิดขึ้นอย่างเดียว คือ ไม่มีสหาย เพราะปราศจากจากวิตกและวิจาร

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อุทิ คือ สภาวะที่ยังสัมปยุตตธรรมให้ฟูขึ้น หมายความว่า ทำให้ฟูขึ้นไป คำว่า เอโกทิ คือ สภาวะที่ยังสัมปยุตตธรรมให้ฟูขึ้นอันประเสริฐ คำนั้นเป็นชื่อของสมาธิ

คำว่า เอโกทิ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. สภาวะที่เกิดขึ้นเป็นธรรมประเสริฐ = เอโก เสฏฺโฐ อุเทตีติ เอโกทิ (เอก <ประเสริฐ> บทหน้า + อุ บทหน้า + อิ ธาตุ <เกิดขึ้น> + อิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๒. สภาวะที่เกิดขึ้นตามลำพัง = เอโก อสหาโย อุเทตีติ เอโกทิ (เอก <ตามลำพัง, ไม่มีสหาย> บทหน้า + อุ บทหน้า + อิ ธาตุ <เกิดขึ้น> + อิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๓. สภาวะประเสริฐที่ยังสัมปยุตตธรรมให้ฟูขึ้น = สมฺปยุตฺตธมฺเม อุทายตีติ อุทิ (อุ บทหน้า + อิ ธาตุ = ฟูขึ้น + เณ การิตปัจจัย + อิ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ), เอโก จ โส อุทิ จาติ เอโกทิ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า เอโกทิ มาจาก เอก (ประเสริฐ) + อุทิ (เกิดขึ้น) หรือ เอก (ลำพัง) + อุทิ (เกิดขึ้น) หรือ เอก (ประเสริฐ) + อุทิ (ยัง[สัมปยุตตธรรม] ให้ฟูขึ้น) วิสุทธิมรรคนิสสัย (เล่ม ๑ หน้า ๔๘๔) แสดงความเห็นว่า ความหมายเหล่านั้นเข้าใจยาก อีกทั้งคำนี้มิได้มีใช้ในทุติยฌานสมาธิเท่านั้น แต่ในพระสูตรบางแห่งยังเกี่ยวกับปฐมฌานสมาธิและกามาวจรสมาธิอีกด้วย ดังนั้น ความหมายที่สองว่า "สภาวะที่เกิดขึ้นตามลำพัง" จึงไม่เหมาะสมในฐานะอื่นจากทุติยฌานสมาธิที่กล่าวถึงในเรื่องนี้

ท่านนำเสนออีกความเห็นหนึ่งว่า คำว่า เอโกทิ มาจาก เอโกธิ ตัดบทเป็น เอก (อย่างเดียวกัน, เสมอกัน) + โอธิ (ขอบเขต) แปลง ธ เป็น ท จึงได้รูปว่า เอโกทิ แปลว่า "มีขอบเขตอย่างเดียวกัน, มีขอบเขตเสมอกัน" หมายความว่า เมื่อสมาธิยังไม่ตั้งมั่น สมาธิที่เกิดขึ้นก่อนและหลังมีความตั้งมั่นต่างกัน แต่เมื่อสมาธิตั้งมั่นแล้ว สมาธิที่เกิดขึ้นก่อนและหลังมีความตั้งมั่นเสมอกัน คือ สมาธิที่ประกอบกับจิตดวงแรกเสมอกับจิตดวงที่ ๒ และสมาธิที่ประกอบกับจิตดวงที่ ๒ เสมอกับจิตดวงที่ ๓ ดังนี้เป็นต้น ดังพระพุทธองค์ทรงสรรเสริญสมาธิที่มั่นคงว่า เอโกทิ โหติ (มีขอบเขตเสมอกัน) ในพระสูตรต่างๆ เช่น

เตสํ ปหานา อชฺฌตฺตเมว จิตฺตํ สนฺติฏฺจติ สนฺนิสีทติ เอโกทิ โหติ สมาธิยติ.[๑๔๓]

"จิตย่อมดำรงคงที่ภายในกายเท่านั้น มีขอบเขตเสมอกัน ตั้งมั่น เพราะละความดำริที่สับสนนั้นได้"

---

[๑๔๓] **ม.อุ. ๑๔/๑๕๕/๑๓๘**

เอวํ โข อาวุโส จิตฺตํ สณฺฐเปตพฺพํ. เอวํ จิตฺตํ สนฺนิสาเทตพฺพํ. เอวํ จิตฺตํ เอโกทิกตฺตพฺพํ. เอวํ จิตฺตํ สมาทหาตพฺพํ.[๑๔๔]

“ท่านผู้มีอายุ พึงตั้งจิตไว้อย่างนี้ น้อมจิตไปอย่างนี้ ทำจิตให้มีขอบเขตเสมอกันอย่างนี้ ชักจูงจิตให้เป็นสมาธิอย่างนี้”

โส อาวุโส สมโย ยํ ตํ จิตฺตํ อชฺฌตฺตญฺเญว สนฺติฏฺฐติ สนฺนิสีทติ เอโกทิ โหติ สมาธิยติ, ตสฺส มคฺโค สญฺชายติ.[๑๔๕]

“ในเวลาที่จิตตั้งมั่นสงบอยู่ภายใน มีขอบเขตเสมอกัน ตั้งมั่นอยู่ มรรคก็เกิดแก่เธอ”

โดยประการดังนี้ ทุติยฌานนี้ชื่อว่า เอโกทิภาวะ (ยังสมาธิให้เจริญ) เพราะเป็นสภาวะยังสมาธินี้ให้เจริญ

คำว่า เอโกทิภาว มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เอโกทึ ภาเวติ วฑฺเฒตีติ เอโกทิภาวํ.

(เอโกทิ บทหน้า + ภู ธาตุ <เจริญ> + เณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)

อนึ่ง สมาธินั้นเกี่ยวกับจิต มิได้เกี่ยวกับสัตว์หรือชีวะ ดังนั้น จึงตรัสคำว่า เจตโส เอโกทิภาวํ (อันยังสมาธิแห่งจิตให้เจริญ) นี้

ถามว่า : ศรัทธาและสมาธิที่มีชื่อว่า เอโกทิ นี้ มีอยู่แม้ในปฐมฌานมิใช่หรือ เมื่อเป็นเช่นนั้น เหตุใดจึงตรัสถึงทุติยฌานนี้ว่า สมฺปสาทนํ เจตโส (ผ่องใสในภายใน) และเอโกทิภาวํ (ยังสมาธิแห่งจิตให้เจริญ)

ตอบว่า : ปฐมฌานนั้นยังไม่ผ่องใสนักเพราะกระเพื่อมด้วยวิตกวิจาร เหมือนน้ำที่ระคนด้วยระลอกคลื่น ดังนั้น แม้เมื่อมีศรัทธาอยู่ก็ไม่ตรัสว่า สมฺปสาทนํ (ผ่องใส) นอกจากนั้น แม้สมาธิในปฐมฌานนี้ก็ไม่ปรากฏชัดเจนเพราะยังไม่ผ่องใสนัก ดังนั้น จึงไม่ตรัสปฐมฌานว่า เอโกทิภาวํ (อันยังสมาธิให้เจริญ)

---

[๑๔๔] องฺ.จตุกฺก. ๒๑/๙๔/๑๐๗

[๑๔๕] ขุ.ป. ๓๑/๑/๓๐๖

แต่ในทุติยฌานนี้ศรัทธามีกำลังเพราะได้โอกาส เนื่องจากไม่มีวิตกและวิจารรบกวน แม้สมาธิก็ปรากฏชัดเจน เพราะได้ศรัทธาที่มีกำลังยิ่งเป็นสหาย ด้วยเหตุนั้นจึงตรัสทุติยฌานนี้ไว้อย่างนั้น[ว่า สมฺปสาทนํ เจตโส เอโกทิภาวํ (ผ่องใสในภายใน ยังสมาธิแห่งจิตให้เจริญ)]

คำว่า ลทฺโธกาสา พลวตี สทฺธา (ศรัทธามีกำลังเพราะได้โอกาส) แม้คำว่า ลทฺโธ-กาสา จะลงปฐมาวิภัตติ แต่แปลคำนี้เป็นเหตุได้ เพราะถือว่าเป็นเหตุมันตวิเสสนะ คือ วิเสสนะที่มีเหตุ หมายถึง แปลเป็นเหตุได้ (ดู ปริจเฉทที่ ๖ ข้อ ๑๒๒)

ส่วนใน[ฌาน]วิภังค์ ได้ตรัสไว้เพียงเท่านี้ว่า

สมฺปสาทนนฺติ ยา สทฺธา สทฺทหนา โอกปฺปนา อภิปฺปสาโท. เจตโส เอโกทิ-ภาวนฺติ ยา จิตฺตสฺส ฐิติ ฯเปฯ สมฺมาสมาธิ.[๑๔๖]

“คำว่า สมฺปสาทนํ (ผ่องใส) หมายความว่า ศรัทธา (ความเชื่อ) กิริยาที่เชื่อ ความปลงใจเชื่อ ความเลื่อมใสยิ่ง

คำว่า เจตโส เอโกทิภาวํ (อันยังสมาธิแห่งจิตให้เจริญ) หมายความว่า ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่ ฯลฯ สัมมาสมาธิ”

พึงทราบตามลักษณะที่คำอธิบายเนื้อความดังกล่าวไม่ผิด เข้ากัน รวมกันได้กับพระดำรัสที่ตรัสไว้อย่างนั้น

พระบาลีฌานวิภังค์กล่าวถึงคำไวพจน์ของ สมฺปสาทน ซึ่งก็คือศรัทธา และ เอโกทิ ซึ่งก็คือสมาธินั่นเอง แต่คัมภีร์อรรถกถาอธิบายถึงรากศัพท์และสัมพันธ์ของบทเหล่านั้น

---

[๑๔๖] อภิ.วิ. ๓๕/๒๐๖/๑๒๘

คำอธิบาย อวิตกฺกํ อวิจารํ (ไม่มีวิตกและวิจาร)

[๘๑] คำว่า อวิตกฺกํ อวิจารํ (ไม่มีวิตกและวิจาร) มีรูปวิเคราะห์ดังนี้

ชื่อว่า อวิตักกะ (ไม่มีวิตก) เพราะวิตกไม่มีในทุติยฌานนี้ หรือวิตกไม่มีแก่ทุติยฌานนี้ เนื่องจากถูกละได้ด้วยภาวนา

ชื่อว่า อวิจาระ (ไม่มีวิจาร) ตามนัยนี้เหมือนกัน

คำว่า อวิตกฺก มีรูปวิเคราะห์ ๒ ประการ คือ

๑. นตฺถิ วิตกฺโก เอตสฺมินฺติ อวิตกฺกํ (สัตตมีพหุพพีหิสมาส)

๒. นตฺถิ วิตกฺโก เอตสฺสาติ อวิตกฺกํ (จตุตถีพหุพพีหิสมาส)

คำว่า อวิจาร มีรูปวิเคราะห์ ๒ ประการ คือ

๑. นตฺถิ วิจาโร เอตสฺมินฺติ อวิจารํ (สัตตมีพหุพพีหิสมาส)

๒. นตฺถิ วิจาโร เอตสฺสาติ อวิจารํ (จตุตถีพหุพพีหิสมาส)

แม้ใน[ฌาน]วิภังค์ก็ตรัสว่า

อิติ อยญฺจ วิตกฺโก อยญฺจ วิจาโร สนฺตา โหนฺติ สมิตา วูปสนฺตา อตฺถงฺคตา อพฺภตฺถงฺคตา อปฺปิตา พฺยปฺปิตา โสสิตา วิโสสิตา พฺยนฺตีกตา, เตน วุจฺจติ อวิตกฺกํ อวิจารํ.[๑๔๗]

"โดยประการดังนี้ วิตกและวิจารนี้สงบแล้ว ถูกทำให้สงบแล้ว สงบโดยพิเศษแล้ว ถึงความดับแล้ว ถูกให้ถึงความดับโดยพิเศษแล้ว ถูกให้ถึงความพินาศแล้ว ถูกให้ถึงความพินาศโดยพิเศษแล้ว ถูกทำให้แห้งแล้ว ถูกทำให้แห้งโดยพิเศษแล้ว ถูกทำให้หมดสิ้นแล้ว ด้วยเหตุนั้นจึงกล่าวว่า อวิตกฺกํ อวิจารํ (ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร)"

คำว่า อปฺปิตา มีคำอธิบายในคัมภีร์ฎีกาว่า

อปฺปิตาติ วินาสํ คมิตา.[๑๔๘]

---

[๑๔๗] อภิ.วิ. ๓๕/๕๗๒/๓๑๑

[๑๔๘] อภิ.สํ.มูลฏีกา ๑/๑๖๑-๒/๑๒๕

“คำว่า อปฺปิตา แปลว่า ถูกให้ถึงความพินาศแล้ว”

อปฺปิตาติ คมิตา วินาสํ ปาปิตา.[๑๔๙]

“คำว่า อปฺปิตา แปลว่า ถูกให้ถึงความพินาศแล้ว”

ตามนัยนี้คำว่า อปฺปิตา สำเร็จรูปมาจาก อปฺป ธาตุ (ปาปุณเน = ถึง) + เณ การิตปัจจัย + ต ปัจจัย

ถามว่า : ในเรื่องนี้ เนื้อความนี้ [คือความไม่มีวิตกวิจาร] สำเร็จได้ด้วยคำนั้นว่า วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา (เพราะวิตกวิจารระงับลง) มิใช่หรือ เมื่อเป็นเช่นนั้น เหตุใดจึงตรัสอีกว่า อวิตกฺกํ อวิจารํ (ไม่มีวิตกและวิจาร)

ตอบว่า : คำนั้นจริง เนื้อความนี้สำเร็จได้โดยแท้ แต่คำนั้นมิได้แสดงเนื้อความนั้น[คือความไม่มีวิตกวิจาร] ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วมิใช่หรือว่า พระผู้มีพระภาคได้ตรัสอย่างนี้ว่า วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา (เพราะวิตกวิจารระงับลง) เพื่อแสดงว่าการบรรลุทุติยฌานเป็นต้นอื่นจากปฐมฌานมีได้เพราะล่วงพ้นองค์หยาบๆ

อีกอย่างหนึ่ง คำนี้เป็นคำแสดงเหตุของความผ่องใสและการยังสมาธิให้เจริญอย่างนี้ว่า ทุติยฌานนี้ผ่องใส เพราะวิตกวิจารระงับลง มิใช่เพราะกิเลสที่ขุ่นมัวสงบไป และฌานดังกล่าวยังสมาธิให้เจริญ เพราะวิตกวิจารระงับลง มิใช่เพราะละนิวรณ์ได้เหมือนอุปจารฌาน และมิใช่เพราะองค์ฌานปรากฏเหมือนปฐมฌาน

นอกจากนั้น คำนี้ยังแสดงเหตุของการไม่มีวิตกและวิจารอย่างนี้ว่า ทุติยฌานนี้ไม่มีวิตกและวิจาร เพราะวิตกวิจารระงับลง มิใช่เพราะไม่มีวิตกวิจาร[โดยสภาวะปกติ] เหมือนตติยฌานและจตุตถฌาน และเหมือนจักขุวิญญาณเป็นต้น มิใช่เพียงแสดงว่าไม่มีวิตกและวิจาร ส่วนคำว่า อวิตกฺกํ อวิจารํ นี้ เพียงแสดงว่าไม่มีวิตกและวิจาร ดังนั้น แม้ตรัสคำก่อน[ว่า วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา (เพราะวิตกวิจารระงับลง)] แล้วก็ควรตรัสอีกว่า อวิตกฺกํ อวิจารํ (ไม่มีวิตกและวิจาร)

---

[๑๔๙] วิมติ.ฏีกา ๑/๑๑/๙๓

สรุปความว่า พระดำรัสว่า วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา (เพราะวิตกวิจารระงับลง) ตรัสไว้เพื่อ :-

๑. แสดงว่าการบรรลุทุติยฌานเป็นต้นอื่นจากปฐมฌานมีได้เพราะล่วงพ้นองค์หยาบๆ

๒. แสดงเหตุของความผ่องใสและการยังสมาธิให้เจริญอย่างนี้ว่า ทุติยฌานนี้ผ่องใส เพราะวิตกวิจารระงับลง มิใช่เพราะกิเลสที่ขุ่นมัวสงบไป และฌานดังกล่าวยังสมาธิให้เจริญ เพราะวิตกวิจารระงับลง มิใช่เพราะละนิวรณ์ได้เหมือนอุปจารฌาน และมิใช่เพราะองค์ฌานปรากฏเหมือนปฐมฌาน

๓. แสดงเหตุของการไม่มีวิตกและวิจารอย่างนี้ว่า ทุติยฌานนี้ไม่มีวิตกและวิจาร เพราะวิตกวิจารระงับลง มิใช่เพราะไม่มีวิตกวิจาร[โดยสภาวะปกติ] เหมือนตติยฌานและจตุตถฌาน และเหมือนจักขุวิญญาณเป็นต้น มิใช่เพียงแสดงว่าไม่มีวิตกและวิจาร

คำอธิบาย สมาธิชํ (เกิดจากสมาธิ)

คำว่า สมาธิชํ (เกิดจากสมาธิ) หมายความว่า เกิดจากสมาธิในปฐมฌาน หรือเกิดจากสมาธิที่ประกอบร่วมกัน

คำว่า สมาธิ ใน สมาธิชํ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. สมาธิในปฐมฌาน
๒. สมาธิที่ประกอบร่วมกันในทุติยฌาน

ในเรื่องนั้น แม้ปฐมฌานจะเกิดจากสมาธิที่ประกอบร่วมกัน แต่ทุติยฌานสมาธินี้เท่านั้นควรเรียกว่าเป็นสมาธิ เพราะไม่หวั่นไหวยิ่ง และผ่องใสดี เนื่องจากปราศจากวิตกและวิจารที่ยังกระเพื่อมอยู่ ดังนั้น จึงตรัสทุติยฌานนี้เท่านั้นว่า สมาธิชํ (เกิดจากสมาธิ) เพื่อชมเชยทุติยฌานดังกล่าว

คำว่า ปีติสุขํ นี้ มีนัยตามที่กล่าวมาแล้ว

คำอธิบาย ทุติยํ (ทุติยฌาน)

คำว่า ทุติยํ (ทุติยฌาน) หมายความว่า ชื่อว่า ทุติยฌาน ตามลำดับการนับ หรือ ชื่อว่า ทุติยฌาน เพราะบุคคลเข้าถึงครั้งที่ ๒

คำว่า ทุติย มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. ฌานที่ ๒, ฌานที่เป็นจำนวนเต็มของ ๒ = ทฺวินฺนํ ปูรณํ ทุติยํ (ทฺวิ ศัพท์ + ติย ปัจจัยในปูรณตัทธิต)

๒. ฌานที่บุคคลเข้าถึงครั้งที่ ๒ = ทุติยํ สมาปชฺชตีติ ทุติยํ (ทุติย ศัพท์ + ณ ปัจจัย ใน สมาปชฺชติ ตัทธิต)

๓. ฌานที่เกิดขึ้นครั้งที่ ๒ = ทุติยํ อุปฺปนฺนนฺติ ทุติยํ (ทุติย ศัพท์ + ณ ปัจจัย ใน อุปฺปนฺน ตัทธิต)

ความหมาย ๒ ประการแรกพบในคัมภีร์วิสุทธิมรรคโดยตรง ความหมายที่ ๓ กล่าวไว้ในวิสุทธิมรรคมหาฎีกา[๑๕๐] อนึ่ง ความหมายแรกเป็นเทสนากมะ คือ ลำดับการแสดงของพระพุทธเจ้า ส่วนข้อความสองอย่างหลัง หมายถึง ปฏิปัตติกมะ คือ ลำดับการปฏิบัติ เพราะทุติยฌานเป็นฌานที่บุคคลเข้าถึงครั้งที่ ๒ นั่นเอง

คำอธิบายทุติยฌานละองค์ ๒

ส่วนในคำว่า ทฺวงฺควิปฺปหีนํ ติวงฺคสมนฺนาคตํ (ละองค์ ๒ ประกอบด้วยองค์ ๓) พึงทราบว่าทุติยฌานละองค์ ๒ คือวิตกและวิจาร อนึ่ง วิตกและวิจารมิได้ถูกละในอุปจาร-ขณะ[คือขณะเกิดอุปจารสมาธิ]ของทุติยฌานนี้ เหมือนที่นิวรณ์ถูกละได้ในอุปจารขณะของปฐมฌาน แต่ทุติยฌานนี้ย่อมเกิดขึ้นโดยปราศจากวิตกและวิจารเหล่านั้นในอัปปนา-ขณะ[คือขณะเกิดอัปปนาสมาธิ] ด้วยเหตุนั้น วิตกและวิจารเหล่านั้นจึงได้ชื่อว่าเป็นองค์สำหรับละในทุติยฌานนี้

---

[๑๕๐] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๘๒/๒๑๖

คำอธิบายทุติยฌานประกอบด้วยองค์ ๓

แต่พึงทราบว่า ทุติยฌานประกอบด้วยองค์ ๓ ด้วยการเกิดขึ้นขององค์ฌาน ๓ เหล่านี้ คือ ปีติ สุข และจิตเตกัคคตา (ภาวะที่จิตมีอารมณ์เดียว) ดังนั้น พระดำรัสในคัมภีร์วิภังค์ว่า ฌานนฺติ สมฺปสาโท ปีติ สุขํ จิตฺตสฺส เอกคฺคตา[๑๕๑] (ความผ่องใส ปีติ สุข และภาวะที่จิตมีอารมณ์เดียว ชื่อว่า ฌาน) จึงตรัสไว้โดยอ้อมเพื่อแสดงฌานพร้อมทั้งองค์แวดล้อม [เหมือนผ้ากัมพลเป็นองค์แวดล้อมของรถ] แต่ทุติยฌานนี้มีองค์ ๓ เนื่องด้วยองค์ฌานที่มีลักษณะเพ่ง[อารมณ์]โดยตรง ยกเว้นความผ่องใส (สัมปสาทนะ) ดังพระพุทธ-ดำรัสว่า

กตมํ ตสฺมึ สมเย ติวงฺคิกํ ฌานํ โหติ, ปีติ สุขํ จิตฺตสฺส เอกคฺคตา.[๑๕๒]

“ในสมัยนั้นฌานที่มีองค์ ๓ คืออะไรบ้าง คือ ปีติ สุข และภาวะที่จิตมีอารมณ์เดียว”

คำที่เหลือมีนัยที่ได้กล่าวไว้ในปฐมฌาน

การบรรลุตติยฌาน

[๘๒] อนึ่ง ผู้เพียรปฏิบัติที่สั่งสมวสีด้วยลักษณะ ๕ อย่างจนชำนาญตามวิธีที่กล่าวแล้ว ออกจากทุติยฌานที่คล่องแคล่ว พิจารณาว่า “[ทุติยฌาน]สมาบัตินี้อยู่ใกล้ปฏิปักษ์คือวิตกวิจาร และมีองค์ฌานอ่อนกำลัง เพราะปีติเป็นสภาพหยาบ ดังพระพุทธดำรัสว่า

ยเทว ตตฺถ ปีติคตํ เจตโส อุปฺปิลาวิตํ, เอเตเนตํ โอฬาริกํ อกฺขายติ.[๑๕๓]

“ทุติยฌานนั้นตรัสว่าเป็นสภาพหยาบด้วยปีติที่เป็นความฟูใจในฌานนั้น”

เธอเห็นโทษในทุติยฌานนั้น ใฝ่ใจ[ตติยฌาน]ว่าสงบ แล้วคลายความพอใจในทุติยฌาน ควรทำความเพียรเพื่อบรรลุตติยฌานเถิด

---

[๑๕๑] อภิ.วิ. ๓๕/๕๘๐/๓๑๒

[๑๕๒] อภิ.สํ. ๓๔/๑๖๑/๕๑, อภิ.วิ. ๓๕/๖๒๘/๓๒๒

[๑๕๓] ที.สี. ๙/๙๗/๓๗

ลำดับนั้น ครั้นเธอออกจากทุติยฌาน มีสติสัมปชัญญะพิจารณาองค์ฌานอยู่ ปีติย่อมปรากฏว่าเป็นองค์หยาบ สุขและเอกัคคตาปรากฏว่าละเอียด เมื่อนั้น ครั้นเธอเพ่ง[ปฏิภาค]นิมิตนั้นอยู่บ่อยๆ ว่า ปฐวี ปฐวี (ดินๆ) เพื่อละองค์ฌานหยาบและบรรลุองค์ฌานละเอียด มโนทวาราวัชชนจิตที่ตัดภวังคจิตแล้วรับเอาปฐวีกสิณเป็นอารมณ์ย่อมเกิดขึ้น [ในชวนวาระที่ควรกล่าวว่า] "บัดนี้ ตติยฌานจักเกิดขึ้น" ต่อแต่นั้น ชวนจิตย่อมแล่นไปใน[ปฐวีกสิณ]อารมณ์นั้น ๔ ขณะบ้าง ๕ ขณะบ้าง [ตามสมควรแก่ติกขบุคคลและมันทบุคคล]

ในจิตดวงสุดท้ายของชวนจิตดังกล่าว ชวนจิตดวงหนึ่ง (ดวงที่ ๔ หรือที่ ๕) เป็นรูปาวจรตติยฌานชวนจิต ชวนจิตที่เหลือ (๓ หรือ ๔ ดวง) เป็นกามาวจรชวนจิตตามนัยที่กล่าวมาแล้ว[ว่า บริกรรม อุปจาระ อนุโลม และโคตรภู]

อนึ่ง ด้วยลำดับภาวนาเพียงเท่านี้ ผู้เพียรปฏิบัตินั้นวางเฉย[สุขในตติยฌาน]อยู่ เพราะล่วงพ้นปีติและระงับวิตกวิจาร มีสติสัมปชัญญะ และเสวยสุขด้วยนามกาย เข้าถึงตติยฌานที่พระอริยเจ้าสรรเสริญว่า ผู้บรรลุฌานนี้เป็นผู้วางเฉย มีสติ อยู่เป็นสุข เธอได้บรรลุตติยฌานที่มีปฐวีกสิณเป็นอารมณ์ ละองค์ ๑ ประกอบด้วยองค์ ๒ มีความงาม ๓ ถึงพร้อมด้วยลักษณะ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

ประโยคที่กล่าวถึงการบรรลุตติยฌานว่า ปีติยา จ วิราคา อุเปกฺขโก จ วิหรติ สโต จ สมฺปชาโน, สุขญฺจ กาเยน ปฏิสํเวเทติ, ยํ ตํ อริยา อาจิกฺขนฺติ อุเปกฺขโก สติมา สุขวิหารีติ, ตติยํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ (วางเฉย[สุขในตติยฌาน]อยู่ เพราะล่วงพ้นปีติและวิตกวิจาร มีสติสัมปชัญญะ และเสวยสุขด้วยนามกาย เข้าถึงตติยฌานที่พระอริยเจ้าสรรเสริญว่า ผู้บรรลุฌานนี้เป็นผู้วางเฉย มีสติ อยู่เป็นสุข) พบในพระไตรปิฎกหลายแห่ง[๑๕๔] ท่านจะอธิบายความหมายของบทเหล่านั้นต่อไป

---

[๑๕๔] วิ.มหา. ๑/๑๑/๕, ที.สี. ๙/๒๓๐/๗๕-๖, ม.มู. ๑๒/๒๑๑/๑๗๙, อภิ.สํ. ๓๔/๑๖๓/๕๑, อภิ.วิ. ๓๕/๖๒๔/๓๒๐

คำอธิบาย ปีติยา จ วิราคา (เพราะล่วงพ้นปีติและระงับวิตกวิจาร)

[๘๓] ในคำอธิบายตติยฌานนั้น ในคำว่า ปีติยา จ วิราคา (เพราะล่วงพ้นปีติ) ขึ้นชื่อว่า วิราคะ (ความรังเกียจ/ล่วงพ้น) เป็นความรังเกียจปีติหรือความล่วงพ้นปีติตามที่ได้แสดงประเภทไว้

อนึ่ง จ ศัพท์ในระหว่างศัพท์ทั้งสอง [คือ ปีติยา และ วิราคา] มีความหมายว่า สัมปิณฑนะ (รวบรวมเนื้อความที่มิได้กล่าวไว้โดยตรง) จ ศัพท์ดังกล่าวรวบรวมการระงับ[ปีติ] หรือระงับวิตกและวิจาร

เมื่อ จ ศัพท์รวบรวมการระงับ[ปีติ] พึงทราบการประกอบบทอย่างนี้ว่า เพราะรังเกียจและระงับปีติ อนึ่ง ในการประกอบบทเช่นนี้ วิราค ศัพท์มีความหมายว่า รังเกียจ ดังนั้น จึงควรทราบเนื้อความอย่างนี้ว่า เพราะรังเกียจและระงับ[ปีติ]

แต่เมื่อ จ ศัพท์รวบรวมการระงับวิตกวิจาร พึงทราบการประกอบบทอย่างนี้ว่า เพราะล่วงพ้นปีติและระงับวิตกวิจาร อนึ่ง ในการประกอบบทเช่นนี้ วิราค ศัพท์มีความหมายว่า ล่วงพ้น ดังนั้น จึงควรทราบเนื้อความอย่างนี้ว่า เพราะล่วงพ้นปีติและระงับวิตกวิจาร

คำว่า ปีติยา จ วิราคา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. เพราะรังเกียจและระงับปีติ = วิราค ศัพท์มีความหมายว่า รังเกียจ และ จ ศัพท์รวบรวมการระงับปีติ ตามนัยนี้มีคำแปลตามศัพท์ว่า ปีติยา วิราคา จ ปีติยา วูปสมา จ (เพราะความรังเกียจซึ่งปีติ และเพราะการยังปีติให้สงบไป)

๒. เพราะล่วงพ้นปีติและระงับวิตกวิจาร = วิราค ศัพท์มีความหมายว่า ล่วงพ้น และ จ ศัพท์รวบรวมการระงับวิตกวิจาร ตามนัยนี้มีคำแปลตามศัพท์ว่า ปีติยา วิราคา จ วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา จ (เพราะความล่วงพ้นซึ่งปีติ และเพราะการยังวิตกและวิจารให้สงบไป)

อนึ่ง วิตกและวิจารเหล่านั้นสงบแล้วในทุติยฌานก็จริง แต่ได้กล่าวรวบรวมคำนี้[ด้วย จ ศัพท์]ว่า "และระงับวิตกวิจาร" เพื่อแสดงทางบรรลุตติยฌานนี้ และเพื่อจะกล่าวชมเชย ดังจะเห็นได้ว่า เมื่อกล่าวว่า "และระงับวิตกวิจาร" ย่อมทำให้เข้าใจได้ว่าการระงับวิตกและวิจารเป็นทางบรรลุฌานนี้แน่แท้

อุปมาว่าเมื่อกล่าวถึงการละสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ มีสักกายทิฏฐิเป็นต้นซึ่งมิได้ถูกละในอริยมรรคที่ ๓ อย่างนี้ว่า ปญฺจนฺนํ โอรมฺภาคิยานํ สํโยชนานํ ปหานา[๑๕๕] (เพราะละสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕) ย่อมเป็นการกล่าวชม[อริยมรรคที่ ๓] เพื่อก่อให้เกิดอุตสาหะแก่ผู้ขวนขวายบรรลุมรรคนั้น ฉันใด เมื่อกล่าวถึงการระงับวิตกและวิจารแม้ที่มิได้ถูกระงับไปในตติยฌานนี้ ย่อมเป็นการกล่าวชม[ตติยฌาน] ฉันนั้น ดังนั้นจึงกล่าวเนื้อความ[ที่สอง]นี้ว่า ปีติยา จ สมติกฺกมา วิตกฺกวิจารานญฺจ วูปสมา (เพราะล่วงพ้นปีติและระงับวิตกวิจาร)

สังโยชน์เบื้องต่ำเรียกว่า โอรัมภาคิยสังโยชน์ มี ๕ อย่าง คือ

๑. สักกายทิฏฐิ	ความเห็นผิดกองรูปนามที่มีจริงว่าเป็นสัตว์บุคคลที่ไม่มีจริง
๒. วิจิกิจฉา	ความสงสัยในพระรัตนตรัย กรรม และผลกรรม
๓. สีลัพพตปรามาส	ความยึดมั่นศีลและวัตรปฏิบัตินอกจากอริยมรรคมีองค์ ๘ ว่าเป็นทางหลุดพ้น
๔. กามฉันทะหรือกามราคะ	ความเพลิดเพลินยินดีในกามคุณ ๕
๕. พยาบาทหรือปฏิฆะ	ความโกรธ

พระโสดาบัน ละสังโยชน์ข้อ ๑-๓ พระสกทาคามี ทำสังโยชน์ข้อที่ ๔ และข้อที่ ๕ ให้เบาบาง พระอนาคามี ละสังโยชน์ ๕ ข้อต้นเหล่านี้ได้หมด ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "เมื่อกล่าวถึงการละสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ มีสักกายทิฏฐิเป็นต้นซึ่งมิได้ถูกละในอริยมรรคที่ ๓"

---

[๑๕๕] ม.ม. ๑๓/๑๓๒/๑๐๖

คำอธิบาย อุเปกฺขโก จ วิหรติ (ผู้วางเฉย[สุขในตติยฌาน]อยู่)

[๘๔] ในคำว่า อุเปกฺขโก จ วิหรติ นี้ อุเบกขา คือ สภาวะเห็นตามสมควร กล่าวคือ เห็นโดยเสมอภาค หมายถึง เห็นโดยไม่ตกไปในฝ่ายเดียว[ที่เป็นสุขหรือทุกข์]

คำว่า อุเปกฺขา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อุปปตฺติโต อิกฺขตีติ อุเปกฺขา = สภาวะเห็นตามสมควร ชื่อว่า อุเบกขา (อุป บทหน้า + อิกฺข ธาตุ <ทสฺสนงฺเกสฺ = เห็น และกำหนดหมาย> + อ ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย)

ผู้ที่บรรลุตติยฌานได้ชื่อว่า อุเปกฺขโก (ผู้วางเฉย[สุขในตติยฌาน]) เพราะประกอบด้วยอุเบกขานั้นอันบริสุทธิ์ [โดยปราศจากสังกิเลส] ไพบูลย์ [โดยบรรลุความเป็นมหัคคตะอย่างยิ่ง] มั่นคง [โดยปราศจากปีติ]

อุเบกขา ๑๐ ประเภท

อนึ่ง อุเบกขามี ๑๐ ประเภท คือ

๑. ฉฬังคุเปกขา	อุเบกขามีองค์ ๖ ของพระขีณาสพ คือตัตรมัชฌัตตตา
๒. พรหมวิหารุเปกขา	อุเบกขาในพรหมวิหาร คือตัตรมัชฌัตตตา
๓. โพชฌังคุเปกขา	อุเบกขาในโพชฌงค์ คือตัตรมัชฌัตตตา
๔. วิริยุเปกขา	อุเบกขาคือความเพียรที่เป็นกลางไม่หย่อนไม่ยิ่ง
๕. สังขารุเปกขา	ความวางใจเป็นกลางในสังขาร คือ ปัญญา
๖. เวทนุเปกขา	ความวางเฉยไม่ตกไปในฝ่ายสุขหรือทุกข์ คือ อุเบกขาเวทนา
๗. วิปัสสนุเปกขา	อุเบกขาในวิปัสสนา คือปัญญา
๘. ตัตรมัชฌัตตุเปกขา	ความวางใจเป็นกลางในอารมณ์นั้นๆ คือ ตัตรมัชฌัตตตา
๙. ฌานุเปกขา	อุเบกขาในฌาน คือตัตรมัชฌัตตตา
๑๐. ปาริสุทธิอุเปกขา	อุเบกขาทำสติให้บริสุทธิ์ คือตัตรมัชฌัตตตา

คำอธิบายฉฬังคุเปกขา

ในอุเบกขาเหล่านั้น ฉฬังคุเปกขา คือ อุเบกขาของพระขีณาสพอันเป็นลักษณะไม่สละสภาพเดิม[คือความหมดจดจากกิเลส]ของพระอรหันต์ในขณะที่อารมณ์ ๖ ซึ่งเป็นอิฏฐารมณ์หรืออนิฏฐารมณ์มาปรากฏทางทวาร ๖ ปรากฏอย่างนี้ว่า

อิธ ขีณาสโว ภิกฺขุ จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวา เนว สุมโน โหติ, น ทุมฺมโน, อุเปกฺขโก จ วิหรติ สโต สมฺปชาโน.[๑๕๖]

“ภิกษุผู้เป็นขีณาสพในธรรมวินัยนี้เห็นรูปด้วยจักษุแล้วไม่ดีใจ ไม่เสียใจ มีสติรู้จริง วางใจเป็นกลางอยู่”

คำอธิบายพรหมวิหารุเปกขา

พรหมวิหารุเปกขา คือ อุเบกขาที่มีลักษณะวางใจเป็นกลางในเหล่าสัตว์[ว่ามีกรรมเป็นสมบัติของตน] ปรากฏอย่างนี้ว่า

อุเปกฺขาสหคเตน เจตสา เอกํ ทิสํ ผริตฺวา วิหรติ.[๑๕๗]

“ภิกษุมีใจประกอบด้วยอุเบกขา แผ่ไปสู่ทิศหนึ่งอยู่”

คำอธิบายโพชฌังคุเปกขา

โพชฌังคุเปกขา คือ อุเบกขาที่มีลักษณะวางใจเป็นกลางในสหชาตธรรม (ธรรมที่เกิดร่วมกัน) ปรากฏอย่างนี้ว่า

อุเปกฺขาสมฺโพชฺฌงฺคํ ภาเวติ วิเวกนิสฺสิตํ.[๑๕๘]

“ภิกษุเจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่อาศัยวิเวก”

---

[๑๕๖] องฺ.จตุกฺก. ๒๑/๑๙๕/๒๒๓, ขุ.ม. ๒๙/๙๐/๑๙๘, ขุ.จู. ๓๐/๑๘/๖๙, ขุ.ป. ๓๑/๑๗/๔๒๔

[๑๕๗] ที.สี. ๙/๕๕๖/๒๔๖, ม.ม. ๑๓/๒๐/๑๕

[๑๕๘] ม.มู. ๑๒/๒๗/๑๖, ม.ม. ๑๓/๒๔๗/๒๒๒

คำอธิบายวิริยุเปกขา

วิริยุเปกขา คือ อุเบกขาที่เรียกว่าความเพียรอันไม่หย่อนไม่ยิ่ง ปรากฏอย่างนี้ว่า

กาเลน กาลํ อุเปกฺขานิมิตฺตํ มนสิ กโรติ.[๑๕๙]

"ภิกษุใส่ใจอุเบกขานิมิต (วิริยะที่เป็นกลางไม่หย่อนไม่ยิ่ง) ในบางครั้งบางคราว"

คำว่า อุเบกขา ตามนัยนี้มีความหมายว่า การวางใจเป็นกลางโดยไม่ตกไปในฝ่ายท้อถอยหรือซัดส่าย จึงหมายถึงความเพียรที่พอดี เพราะวิริยะที่มากไปย่อมทำให้เกิดความฟุ้งซ่าน ส่วนวิริยะที่น้อยไปย่อมทำให้เกิดความเกียจคร้าน

ส่วนคำว่า อุเปกฺขานิมิตฺตํ แปลตามศัพท์ว่า อุเบกขาอันเป็นเหตุให้เกิดอุเบกขา คือ ความเพียรที่จะเป็นเหตุให้เกิดความเพียรในโอกาสต่อไป

คำว่า กาเลน กาลํ มีคำแปล ๓ อย่าง คือ

๑. ตลอดกาลในกาล คือ ในทุกๆ ขณะ หรือในบางครั้งบางคราว คำว่า กาเลน ลงตติยาวิภัตติในอรรถสัตตมี และ กาลํ ลงทุติยาวิภัตติในอัจจันตสังโยค (คัมภีร์ฎีกา)

๒. ในกาล[อันควร]กับกาล คือ ในกาลอันสมควร, บ่อยๆ คำว่า กาเลน ลงตติยาวิภัตติในอรรถกรณะ ส่วน กาลํ ลงทุติยาวิภัตติในอรรถสัตตมี และเพิ่มปาฐเสสะว่า อนุรูปํ มาเป็นบทวิเสสนะของ กาลํ (อัฏฐสาลินีภาสาฎีกา เล่ม ๒ หน้า ๔๘๒)

๓. ในกาลตามกาล คือ ในกาลอันสมควร, บ่อยๆ คำว่า กาเลน ลงตติยาวิภัตติในอรรถกรณะ ส่วน กาลํ ลงทุติยาวิภัตติในอรรถสัตตมี (อังคุตตรนิสสัย เล่ม ๔ หน้า ๓๐๖)

ดังข้อความว่า

กาเลน กาลนฺติ กาเล กาเล.[๑๖๐]

"คำว่า กาเลน กาลํ แปลว่า ในบางครั้งบางคราว"

---

[๑๕๙] องฺ.ติก. ๒๐/๑๐๓/๒๕๐

[๑๖๐] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๘๑/๓๖๑

กาเลน กาลนฺติ เอตฺถ กาเลนาติ ภุมฺมตฺเถ กรณวจนํ. กาลนฺติ จ อุปโยควจนนฺติ อาห “กาเล กาเลติ.[๑๖๑]

“ในคำว่า กาเลน กาลํ นี้ บทว่า กาเลน ลงตติยาวิภัตติในอรรถของสัตตมีวิภัตติ และบทว่า กาลํ ลงทุติยาวิภัตติ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า กาเล กาเล (ในบางครั้งบางคราว)”

กาเลน กาลนฺติ รุฬฺหีปทํ “เอโก เอกายา”ติอาทิ วิยาติ วุตฺตํ “กาเล กาเลติ.[๑๖๒]

“บทว่า กาเลน กาลํ เป็นบทรุฬหี ดังคำว่า เอโก เอกาย เป็นต้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า กาเล กาเล (ในบางครั้งบางคราว)”

กาเลน กาลนฺติ กาเล กาเล อนฺตรนฺตรา, ตสฺมึ ตสฺมึ สมเยติ อตฺโถ.[๑๖๓]

“คำว่า กาเลน กาลํ แปลว่า ในบางครั้งบางคราว คือ ในระหว่างๆ ความหมายว่า ในเวลานั้นๆ”

กาเลน กาลนฺติ กาเล กาเล, อนฺวฑฺฒมาสํ วา อนุทสาหํ วาติ อตฺโถ.[๑๖๔]

“คำว่า กาเลน กาลํ แปลว่า ในบางครั้งบางคราว ความหมายคือ ทุกๆ กึ่งเดือน หรือทุกๆ สิบวัน”

คำอธิบายสังขารุเปกขา

สังขารุเปกขา คือ อุเบกขา (ปัญญา) ที่รู้เห็นนิวรณ์เป็นต้นแล้วดำรงอยู่ด้วยดี [คือไม่ขวนขวายเพื่อละ] มีลักษณะวางใจเป็นกลางในการรับรู้[เพราะเห็นโทษ] ปรากฏอย่างนี้ว่า

กติ สงฺขารุเปกฺขา สมถวเสน อุปฺปชฺชนฺติ, กติ สงฺขารุเปกฺขา วิปสฺสนาวเสน อุปฺปชฺชนฺติ. อฏฺฐ สงฺขารุเปกฺขา สมถวเสน อุปฺปชฺชนฺติ, ทส สงฺขารุเปกฺขา วิปสฺสนาวเสน อุปฺปชฺชนฺติ.[๑๖๕]

---

[๑๖๑] องฺ.ติก.ฏีกา ๒/๑๐๓/๒๕๒

[๑๖๒] ที.สี.อภินวฏีกา ๒/๒๒๘/๑๗๒

[๑๖๓] ขุ.อุ.อ. ข้อ ๒๘ หน้า ๒๑๔

[๑๖๔] ที.สี.อ. ๑/๒๒๙/๑๙๖

[๑๖๕] ขุ.ป. ๓๑/๕๗/๖๖

“ถามว่า : สังขารุเปกขาเท่าไรย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจสมถะ สังขารุเปกขาเท่าไรย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปัสสนา

ตอบว่า : สังขารุเปกขา ๘ อย่างย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจสมถะ [คือ สังขารุเปกขา ๘ ที่เป็นไปเพื่อการบรรลุสมาบัติ ๘] สังขารุเปกขา ๑๐ อย่างย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปัสสนา [คือ สังขารุเปกขา ๑๐ ที่เป็นไปเพื่อการบรรลุมรรค ๔ ผล ๔ สุญญตวิหารสมาบัติ และอนิมิตตวิหารสมาบัติ]”

คัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาอธิบายข้อความนี้ว่า

เอตฺถ จ ปฐมชฺฌานาทีหิ วิกฺขมฺภิตานิ นีวรณวิตกฺกวิจาราทีนิ ปฏิสงฺขาย สภาวโต อุปปริกฺขิตฺวา สนฺนิฏฺฐานวเสน ติฏฺฐมานา นีวรณาทิปฏิสงฺขาสนฺติฏฺฐนา. ทิฏฺฐา-ทีนวตฺตา เตสํ คหเณ อุปฺปาทเน อชฺฌุเปกฺขนฺตี วิปสฺสนาปญฺญา คหเณ มชฺฌตฺตภูตา อุเปกฺขา.[๑๖๖]

“อนึ่ง ในเรื่องนี้ ปัญญาที่รู้เห็นธรรมมีนิวรณ์ วิตก และวิจารเป็นต้นที่ถูกข่มไว้ด้วยปฐมฌานเป็นต้นตามสภาวะแล้วดำรงอยู่ด้วยการตัดสิน ชื่อว่า ปัญญาที่รู้เห็นนิวรณ์เป็นต้นแล้วดำรงอยู่ด้วยดี

วิปัสสนาปัญญาที่วางเฉยในการรับเอาทำให้ธรรมเหล่านั้นเกิดขึ้น เพราะได้เห็นโทษแล้ว ชื่อว่า อุเบกขาซึ่งมีลักษณะวางใจเป็นกลางในการรับรู้”

สังขารุเปกขา ๘ อย่าง เกิดขึ้นด้วยอำนาจสมถะ[๑๖๗] คือ

๑. ปฐมํ ฌานํ ปฏิลาภตฺถาย นีวรเณ ปฏิสงฺขา สนฺติฏฺฐนา ปญฺญา สงฺขารุ-เปกฺขาสุ ญาณํ (ปัญญาที่รู้เห็นนิวรณ์แล้วดำรงอยู่ด้วยดีเพื่อบรรลุปฐมฌาน ชื่อว่า ปัญญาในสังขารุเปกขา)

๒. ทุติยํ ฌานํ ปฏิลาภตฺถาย วิตกฺกวิจาเร ปฏิสงฺขา สนฺติฏฺฐนา ปญฺญา สงฺขารุเปกฺขาสุ ญาณํ (ปัญญาที่รู้เห็นวิตกและวิจารแล้วดำรงอยู่ด้วยดีเพื่อบรรลุทุติยฌาน ชื่อว่า ปัญญาในสังขารุเปกขา)

---

[๑๖๖] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๘๔/๒๑๘

[๑๖๗] ขุ.ป. ๓๑/๕๗/๖๖

๓. ตติยํ ฌานํ ปฏิลาภตฺถาย ปีตึ ปฏิสงฺขา สนฺติฏฺฐนา ปญฺญา สงฺขารุเปกฺขาสุ ญาณํ (ปัญญาที่รู้เห็นปีติแล้วดำรงอยู่ด้วยดีเพื่อบรรลุตติยฌาน ชื่อว่า ปัญญาในสังขารุ-เปกขา)

๔. จตุตฺถํ ฌานํ ปฏิลาภตฺถาย สุขทุกฺเข ปฏิสงฺขา สนฺติฏฺฐนา ปญฺญา สงฺขารุ-เปกฺขาสุ ญาณํ (ปัญญาที่รู้เห็นสุขและทุกข์แล้วดำรงอยู่ด้วยดีเพื่อบรรลุจตุตถฌาน ชื่อว่า ปัญญาในสังขารุเปกขา)

๕. อากาสานญฺจายตนสมาปตฺตึ ปฏิลาภตฺถาย รูปสญฺญํ ปฏิฆสญฺญํ นานตฺต-สญฺญํ ปฏิสงฺขา สนฺติฏฺฐนา ปญฺญา สงฺขารุเปกฺขาสุ ญาณํ (ปัญญาที่รู้เห็นรูปสัญญา ปฏิฆ-สัญญา และนานัตตสัญญาแล้วดำรงอยู่ด้วยดีเพื่อบรรลุอากาสานัญจายตนสมาบัติ ชื่อว่า ปัญญาในสังขารุเปกขา)

๖. วิญฺญาณญฺจายตนสมาปตฺตึ ปฏิลาภตฺถาย อากาสานญฺจายตนสญฺญํ ปฏิ-สงฺขา สนฺติฏฺฐนา ปญฺญา สงฺขารุเปกฺขาสุ ญาณํ (ปัญญาที่รู้เห็นอากาสานัญจายตนสัญญาแล้วดำรงอยู่ด้วยดีเพื่อบรรลุวิญญาณัญจายตนสมาบัติ ชื่อว่า ปัญญาในสังขารุเปกขา)

๗. อากิญฺจญฺญายตนสมาปตฺตึ ปฏิลาภตฺถาย วิญฺญาณญฺจายตนสญฺญํ ปฏิสงฺขา สนฺติฏฺฐนา ปญฺญา สงฺขารุเปกฺขาสุ ญาณํ (ปัญญาที่รู้เห็นวิญญาณัญจายตนสัญญาแล้วดำรงอยู่ด้วยดีเพื่อบรรลุอากิญจัญญายตนสมาบัติ ชื่อว่า ปัญญาในสังขารุเปกขา)

๘. เนวสญฺญานาสญฺญายตนสมาปตฺตึ ปฏิลาภตฺถาย อากิญฺจญฺญายตนสญฺญํ ปฏิสงฺขา สนฺติฏฺฐนา ปญฺญา สงฺขารุเปกฺขาสุ ญาณํ (ปัญญาที่รู้เห็นอากิญจัญญายตนสัญญาแล้วดำรงอยู่ด้วยดีเพื่อบรรลุเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ชื่อว่า ปัญญาในสังขารุเปกขา)

สังขารุเปกขา ๑๐ อย่าง เกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปัสสนา[๑๖๘] คือ

๑. โสตาปตฺติมคฺคํ ปฏิลาภตฺถาย อุปฺปาทํ ปวตฺตํ นิมิตฺตํ อายูหนํ ปฏิสนฺธึ คตึ นิพฺพตฺตึ อุปปตฺตึ ชาตึ ชรํ พฺยาธึ มรณํ โสกํ ปริเทวํ อุปายาสํ ปฏิสงฺขา สนฺติฏฺฐนา ปญฺญา สงฺขารุเปกฺขาสุ ญาณํ (ปัญญาที่รู้เห็นการเกิดขึ้น[ของขันธ์] การดำเนินไป[ของขันธ์] นิมิต[คือสังขาร] การขวนขวาย[ที่เป็นเหตุของปฏิสนธิในภพต่อไป] การปฏิสนธิ[ในภพต่อไป] ภพที่ไปเกิด การอุบัติ[ของขันธ์] การเข้าถึงวิบาก ความเกิด ความแก่ ความเจ็บ

---

[๑๖๘] ขุ.ป. ๓๑/๕๗/๖๖

ความตาย ความเศร้าโศก ความรำพัน และความคับแค้นใจ แล้วดำรงอยู่ด้วยดีเพื่อบรรลุโสดาปัตติมรรค ชื่อว่า ปัญญาในสังขารุเปกขา)

๒. โสตาปตฺติผลสมาปตฺตตฺถาย อุปฺปาทํ ปวตฺตํ นิมิตฺตํ อายูหนํ ปฏิสนฺธึ ปฏิสงฺขา สนฺติฏฺฐนา ปญฺญา สงฺขารุเปกฺขาสุ ญาณํ (ปัญญาที่รู้เห็นการเกิดขึ้น การดำเนินไป นิมิต การขวนขวาย การปฏิสนธิ แล้วดำรงอยู่ด้วยดีเพื่อบรรลุโสดาปัตติผลสมาบัติ ชื่อว่า ปัญญาในสังขารุเปกขา)

๓. สกทาคามิมคฺคํ ปฏิลาภตฺถาย ฯเปฯ (ปัญญาที่รู้เห็นการเกิดขึ้น ฯลฯ เพื่อบรรลุสกทาคามิมรรค ชื่อว่า ปัญญาในสังขารุเปกขา)

๔. สกทาคามิผลสมาปตฺตตฺถาย ฯเปฯ (ปัญญาที่รู้เห็นการเกิดขึ้น ฯลฯ เพื่อบรรลุสกทาคามิผลสมาบัติ ชื่อว่า ปัญญาในสังขารุเปกขา)

๕. อนาคามิมคฺคํ ปฏิลาภตฺถาย ฯเปฯ (ปัญญาที่รู้เห็นการเกิดขึ้น ฯลฯ เพื่อบรรลุอนาคามิมรรค ชื่อว่า ปัญญาในสังขารุเปกขา)

๖. อนาคามิผลสมาปตฺตตฺถาย ฯเปฯ (ปัญญาที่รู้เห็นการเกิดขึ้น ฯลฯ เพื่อบรรลุอนาคามิผลสมาบัติ ชื่อว่า ปัญญาในสังขารุเปกขา)

๗. อรหตฺตมคฺคํ ปฏิลาภตฺถาย อุปฺปาทํ ปวตฺตํ นิมิตฺตํ อายูหนํ ปฏิสนฺธึ คตึ นิพฺพตฺตึ อุปปตฺตึ ชาตึ ชรํ พฺยาธึ มรณํ โสกํ ปริเทวํ อุปายาสํ ปฏิสงฺขา สนฺติฏฺฐนา ปญฺญา สงฺขารุเปกฺขาสุ ญาณํ (ปัญญาที่รู้เห็นการเกิดขึ้น การดำเนินไป นิมิต การขวนขวาย การปฏิสนธิ ภพที่ไปเกิด การอุบัติ การเข้าถึงวิบาก ความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตาย ความเศร้าโศก ความรำพัน และความคับแค้นใจ แล้วดำรงอยู่ด้วยดีเพื่อบรรลุอรหัตตมรรค ชื่อว่า ปัญญาในสังขารุเปกขา)

๘. อรหตฺตผลสมาปตฺตตฺถาย ฯเปฯ (ปัญญาที่รู้เห็นการเกิดขึ้น ฯลฯ เพื่อบรรลุอรหัตตผลสมาบัติ ชื่อว่า ปัญญาในสังขารุเปกขา)

๙. สุญฺญตวิหารสมาปตฺตตฺถาย ฯเปฯ (ปัญญาที่รู้เห็นการเกิดขึ้น ฯลฯ เพื่อบรรลุสุญญตวิหาร ชื่อว่า ปัญญาในสังขารุเปกขา)

๑๐. อนิมิตฺตวิหารสมาปตฺตตฺถาย อุปฺปาทํ ปวตฺตํ นิมิตฺตํ อายูหนํ ปฏิสนฺธึ ปฏิสงฺขา สนฺติฏฺฐนา ปญฺญา สงฺขารุเปกฺขาสุ ญาณํ (ปัญญาที่รู้เห็นการเกิดขึ้น การดำเนินไป

นิมิต การขวนขวาย การปฏิสนธิ แล้วดำรงอยู่ด้วยดีเพื่อบรรลุอนิมิตตวิหาร ชื่อว่า ปัญญาในสังขารุเปกขา)

มีข้อสังเกตว่า ใน ๔ วาระที่เกี่ยวกับมรรค ๔ มีบทกรรม ๑๕ บท เพราะกล่าวถึงการเกิดขึ้นเป็นต้นไปจนถึงความคับแค้นใจ แต่ใน ๖ วาระที่เกี่ยวกับผลสมาบัติ มีบทกรรม ๕ บท เพราะกล่าวถึงการเกิดขึ้นเป็นต้นไปจนถึงการปฏิสนธิ

คำว่า ปฏิสงฺขา ประกอบรูปศัพท์มาจาก ปติ บทหน้า + สํ บทหน้า + ขา ธาตุ (ปกถเน = กล่าว) + ตฺวา ปัจจัย แปลง ตฺวา เป็น ย และลบ ย

คำอธิบายเวทนุเปกขา

เวทนุเปกขา คือ อุเบกขาที่รู้กันว่าเป็นความวางเฉยมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ ปรากฏอย่างนี้ว่า

ยสฺมึ สมเย กามาวจรํ กุสลํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหติ อุเปกฺขาสหคตํ.[๑๖๙]

"กามาวจรกุศลจิตอันประกอบกับอุเบกขาย่อมเกิดขึ้นในสมัยใด"

คำอธิบายวิปัสสนุเปกขา

วิปัสสนุเปกขา คือ อุเบกขาที่วางใจเป็นกลางในการพิจารณาเห็น[สังขารว่าเป็นไตรลักษณ์] ปรากฏอย่างนี้ว่า

ยทตฺถิ ยํ ภูตํ, ตํ ปชหติ, อุเปกฺขํ ปฏิลภติ.[๑๗๐]

"หมู่ขันธ์ ๕ ใดมีอยู่ ปรากฏอยู่ ผู้เพียรปฏิบัติย่อมละหมู่ขันธ์ ๕ นั้น[ด้วยมุญจิตุกัมยตาญาณ] [เขาผู้ละแล้ว]ย่อมได้อุเบกขา[ในการพิจารณาเห็นไตรลักษณ์ของสังขาร]"

---

[๑๖๙] อภิ.สํ. ๓๔/๑๕๗/๔๘

[๑๗๐] ม.อุ. ๑๔/๗๑/๕๒

พระบาลีข้างต้นพบในอุปริปัณณาสก์ อาเนญชสัปปายสูตร ในคัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า

ยทตฺถิ ยํ ภูตนฺติ ยํ อตฺถิ ยํ ภูตํ เอตรหิ ขนฺธปญฺจกํ.[๑๗๑]

"คำว่า ยทตฺถิ ยํ ภูตํ (หมู่ขันธ์ ๕ ใดมีอยู่ ปรากฏอยู่) หมายความว่า หมู่ขันธ์ ๕ ใดมีอยู่ ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน"

คำว่า เอตรหิ (ในปัจจุบัน) แสดงว่าขันธ์ ๕ ที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาต้องเป็นปัจจุบันเท่านั้น ไม่ใช่อดีตหรืออนาคตที่ไม่มีจริงโดยสภาวะ แต่ขันธ์ ๕ ที่เป็นอดีตและอนาคตก็ถูกละได้โดยอนุมานญาณ คือ ปัจจุบันที่อนุมานรู้ว่าแม้ขันธ์ดังกล่าวก็ตกอยู่ในไตรลักษณ์เหมือนขันธ์ ๕ ในปัจจุบันที่ตนรู้เห็นโดยประจักษ์

ในคำว่า ตํ ปชหติ (ย่อมละหมู่ขันธ์ ๕ นั้น) อาจมีคำถามว่า ขันธ์ ๕ เป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ (ปริญเญยยธรรม) ไม่ใช่ธรรมที่ควรละคือตัณหา (ปหาตัพพธรรม) เหตุใดจึงตรัสถึงการละขันธ์ ๕ ในคัมภีร์อรรถกถาของอุปริปัณณาสก์ตอบว่า เมื่อบุคคลละนิจจสัญญาเป็นต้นด้วยอนิจจานุปัสสนาเป็นต้นในขณะเกิดมุญจิตุกัมยตาญาณ ย่อมรู้เห็นโทษของขันธ์ ๕ จึงสละความยินดีพอใจในขันธ์เหล่านั้น การสละความยินดีพอใจดังกล่าวเป็นการไม่ยึดมั่นขันธ์ ๕ ต่อไป จึงจัดเป็นการละขันธ์ ๕ แม้วิสุทธิมรรคมหาฎีกาก็อธิบายเรื่องนี้ว่า

ข้อความว่า "ย่อมละหมู่ขันธ์ ๕ นั้น" หมายความว่า ผู้ที่ละนิจจสัญญาเป็นต้นด้วยอนิจจานุปัสสนาเป็นต้นชื่อว่าละหมู่ขันธ์ ๕ ด้วยการละการยินดีพอใจที่เนื่องด้วยขันธ์เหล่านั้น เพราะได้เห็นโทษชัดเจน หมายความว่า ย่อมละโดยปฏิบัติไม่ให้มีความยึดมั่นต่อไป"[๑๗๒]

คำอธิบายตัตรมัชฌัตตุเปกขา

ตัตรมัชฌัตตุเปกขา คือ อุเบกขาที่นำสหชาตธรรมให้ดำเนินไปสม่ำเสมอ ปรากฏในเยวาปนกธรรมมีฉันทะเป็นต้น

---

[๑๗๑] ม.อุ.อ. ๔/๗๑/๔๔

[๑๗๒] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๘๔/๒๑๙

คำว่า เยวาปนก แปลตามศัพท์ว่า "ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง" หมายถึง อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งหรือเจตสิกดวงใดดวงหนึ่งที่พระผู้มีพระภาคมิได้ตรัสไว้โดยระบุชื่อว่าคือธรรมชนิดไหนหรือเจตสิกดวงไหน แต่ตรัสไว้โดยรวมว่าเกิดขึ้นร่วมกับกามาวจรกุศลจิตหรือรูปาวจรกุศลจิตเป็นต้น กล่าวคือ ในคัมภีร์ธัมมสังคณีได้แสดงกลุ่มกุศลธรรมที่เกิดขึ้นในขณะเกิดจิตดวงหนึ่งไว้โดยตรงว่า ตสฺมึ สมเย ผสฺโส โหติ, เวทนา โหติ (ในสมัยนั้น ผัสสะก็มี เวทนาก็มี) แล้วตรัสเยวาปนกธรรมไว้เพื่อรวมเอาเจตสิกจำนวนน้อยที่เหลืออยู่ด้วยคำว่า เย วา ปน ในพระดำรัสว่า

เย วา ปน ตสฺมึ สมเย อญฺเญปิ อตฺถิ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา อรูปิโน ธมฺมา อิเม ธมฺมา กุสลา.[๑๗๓]

"ก็หรือว่านามธรรมอื่นใดอาศัยกันเกิดขึ้นมีอยู่ในสมัยนั้น ธรรมเหล่านี้เป็นกุศล"

อนึ่ง เยวาปนกธรรมในกามาวจรกุศลมี ๙ ดวง กล่าวไว้ในคัมภีร์อัฏฐสาลินี[๑๗๔] คือ

๑. ฉันทะ	๒. อธิโมกข์
๒. มนสิการ	๔. ตัตรมัชฌัตตตา
๕. กรุณา	๖. มุทิตา
๗. สัมมาวาจา	๘. สัมมากัมมันตะ
๙. สัมมาอาชีวะ	

ดังนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ในที่นี้ว่า ฉนฺทาทีสุ เยวาปนเกสุ (ในเยวาปนกธรรมมีฉันทะเป็นต้น)

คำว่า เยวาปนก มีรูปวิเคราะห์ในสัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา หน้า ๔๙๕) ว่า

- เย วา ปน อิติ วจเนน ภควตา กิยเต กถิยเตติ เยวาปนโก = เยวาปนกะ คือ ธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ด้วยพระดำรัสว่า ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง

(เยวาปน บทหน้า + เก ธาตุ <สทฺเท = ส่งเสียง> + อ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

---

[๑๗๓] อภิ.สํ. ๓๔/๑/๒๑

[๑๗๔] อภิ.สํ.อ. ๑/๑/๑๘๑-๘๒

คำอธิบายฌานุเปกขา

ฌานุเปกขา คือ อุเบกขาที่ไม่ตกไปสู่ฝ่ายหนึ่งในสุขของตติยฌานนั้นแม้เป็นสุขอันเลิศ ปรากฏอย่างนี้ว่า

อุเปกฺขโก จ วิหรติ.[๑๗๕]

“เป็นผู้วางเฉย[สุขในตติยฌาน]อยู่”

คำอธิบายปาริสุทธุเปกขา

ปาริสุทธิอุเปกขา คือ อุเบกขาที่บริสุทธิ์จากปฏิปักษ์ทั้งปวง [คือ นิวรณ์ วิตก วิจาร เป็นต้น] ไม่ต้องขวนขวายแม้ในการระงับปฏิปักษ์ [เพราะพ้นไปจากปฏิปักษ์ทั้งหมดคือนิวรณ์ วิตก และวิจารเป็นต้น] ปรากฏอย่างนี้ว่า

อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธึ จตุตฺถํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ.[๑๗๖]

“ย่อมบรรลุฌานที่ ๔ อันมีสติบริสุทธิ์ที่อุเบกขาทำให้เกิดขึ้นอยู่”

อุเบกขา ๖ ที่มีองค์ธรรมเหมือนกัน

ในบรรดาอุเบกขาเหล่านั้น ฉฬังคุเปกขา พรหมวิหารุเปกขา โพชฌังคุเปกขา ตัตรมัชฌัตตุเปกขา ฌานุเปกขา และปาริสุทธิอุเบกขา มีองค์ธรรมเหมือนกัน คือ ตัตร-มัชฌัตตุเปกขา

แต่อุเบกขาดังกล่าวมีชื่อต่างกัน[โดยเป็นฉฬังคุเปกขาเป็นต้น]ตามระยะกาลพิเศษ เช่นเดียวกับคนผู้เดียวต่างกันโดยความเป็นเด็ก คนหนุ่ม ผู้ใหญ่ เสนาบดี และพระราชาเป็นต้น ดังนั้น ในอุเบกขา ๖ อย่างเหล่านั้น โพชฌังคุเปกขาเป็นต้นจึงไม่มีในจิตตุปบาทที่มีฉฬังคุเปกขา และฉฬังคุเปกขาเป็นต้นก็ไม่มีในจิตตุปบาทที่มีโพชฌังคุเปกขา

---

[๑๗๕] ขุ.ป. ๓๑/๕๗/๖๖

[๑๗๖] อภิ.สํ. ๓๔/๑๖๕/๕๒

อุเบกขา ๒ ที่มีองค์ธรรมเหมือนกัน

อนึ่ง แม้สังขารุเปกขาและวิปัสสนุเปกขาก็มีองค์ธรรมเหมือนกันเช่นกับอุเบกขา ๖ อย่างนั้น โดยแท้จริงแล้ว ปัญญานี้ต่างกันเป็นสองอย่างตามหน้าที่ อุปมาว่าเมื่อบุรุษถือไม้เท้าเหมือนขาแพะแสวงหางูที่เข้าบ้านในเวลาเย็น เห็นมันนอนในกองแกลบ ก็สำรวจดูว่าใช่งูหรือไม่ ครั้นเห็นเครื่องหมายดอกจันทน์แล้วก็หมดความสงสัย จึงเป็นผู้วางใจเป็นกลางในการพิจารณาเห็นว่าเป็นงูหรือมิใช่ ฉันใด เมื่อผู้เจริญวิปัสสนารู้เห็นไตรลักษณ์ด้วยวิปัสสนาญาณแล้ว ความเป็นผู้วางใจเป็นกลางในการพิจารณาเห็นว่าสังขารไม่เที่ยงเป็นต้นย่อมเกิดขึ้น ฉันนั้น ความเป็นผู้วางใจเป็นกลางนี้ ชื่อว่า วิปัสสนุเปกขา

บทว่า เอกีภาโว ในคำว่า อตฺถโต เอกีภาโว (มีองค์ธรรมเหมือนกัน) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เอกสฺส ภาโว เอกีภาโว = ความเหมือนกัน ชื่อว่า เอกีภาวะ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

ที่จริงแล้วบทเดิมว่า เอกภาว เมื่อลง อี อาคมด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๓๓๘) ว่า ยถารหมิวณฺณาคโม ภูกเรสุ (ลงสระ อิ วัณณะเป็นอาคมตามสมควรในเพราะ ภู และ กร ธาตุ) จึงได้รูปว่า เอกีภาว ไม่ใช้เป็นรูปว่า เอกภาว

ตัวอย่างบทที่ลง อิ อาคม เช่น

- สีติภูโต (เป็นสภาพสงบเย็น)
- พฺยนฺติภูโต (เป็นสภาพหมดสิ้นไป)
- พฺยนฺติกโต (ถูกทำให้หมดสิ้นไป)
- พฺยนฺตึ อกาสิ (ได้ทำให้หมดสิ้นไป)
- ยานิกตา (ถูกทำให้เป็นยาน)
- พหุลิกตา (ถูกทำให้มาก)
- จิตฺติกตํ (ทำไว้ในจิต)

ตัวอย่างบทที่ลง อี อาคม เช่น

- สมฺมุขีภูโต (เป็นเฉพาะหน้า)
- กทฺทมีภูตํ (เป็นเปือกตม)
- เอโกทกีภูตํ (เป็นน้ำอย่างเดียวกัน)
- สรณีภูตํ (เป็นที่พึ่ง)
- ภสฺมีกตํ (ถูกทำให้เป็นขี้เถ้า)

เมื่อบุรุษนั้นเอาไม้เท้าเหมือนขาแพะกดงูแล้วแสวงหาอาการปล่อยมันไปว่า เราจะปล่อยงูนี้ไม่เบียดเบียนมัน และไม่ให้งูกัดเราได้อย่างไร การวางใจเป็นกลางในการจับจึงมีได้ ฉันใด เมื่อผู้เพียรปฏิบัติรู้เห็นภพสามเหมือนถูกไฟเผาเพราะเห็นไตรลักษณ์แล้ว [ด้วยวิปัสสนาญาณ] ก็วางใจเป็นกลางในการยึดมั่นสังขาร[ด้วยตัณหาและทิฏฐิ] ฉันนั้น ความวางใจเป็นกลางนี้ชื่อว่า สังขารุเปกขา

เมื่อวิปัสสนุเปกขาสำเร็จแล้วอย่างนี้ แม้สังขารุเปกขาก็สำเร็จเช่นเดียวกัน [เพราะมีอัธยาศัยน้อมไปในนิพพานโดยสิ้นเชิง] แต่ปัญญานี้ต่างกันเป็นสองอย่างตามหน้าที่ซึ่งเรียกว่าความวางใจเป็นกลางในการพิจารณาเห็นและยึดมั่น

อุเบกขา ๒ ที่มีลักษณะต่างกัน

วิริยุเปกขาและเวทนุเปกขามีองค์ธรรมต่างกัน และต่างจากอุเบกขาอื่นที่เหลือ [๘ อย่าง]

อุเบกขาที่ประสงค์เอาในเรื่องนี้

โดยประการดังนี้ ในอุเบกขา ๑๐ เหล่านั้น พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาฌานุเปกขาในตติยฌานนี้ ฌานุเปกขานั้น :-

๑. มีลักษณะวางใจเป็นกลาง (มชฺฌตฺตลกฺขณา)

๒. มีหน้าที่ไม่ใส่ใจ[แม้ในสุขอันประณีตของตติยฌาน] (อนาโภครสา)

๓. มีการไม่ขวนขวาย[เพื่อเสวยสุขอันประณีต]เป็นอาการปรากฏ (อพฺยาปารปจฺจุปฏฺฐานา)

๔. มีความรังเกียจปีติเป็นเหตุใกล้ (ปีติวิราคปทฏฺฐานา)

ถามว่า : ในเรื่องนี้ ฌานุเปกขานั้นมีองค์ธรรมคือตัตรมัชฌัตตุเปกขาที่มีอยู่ในปฐมฌานและทุติยฌานมิใช่หรือ จึงควรตรัสถึงตัตรมัชฌัตตุเปกขานี้แม้ในฌานทั้งสองนั้นอย่างนี้ว่า อุเปกฺขโก จ วิหรติ (เป็นผู้วางเฉยอยู่) เหตุใดจึงไม่ตรัสไว้

ตอบว่า : เพราะหน้าที่[วางใจเป็นกลาง]ไม่ชัดเจน[ในฌานทั้งสองนั้น] กล่าวคือ หน้าที่ของตัตรมัชฌัตตุเปกขาในฌานทั้งสองนั้นไม่ชัดเจน เพราะถูกวิตกเป็นต้นรบกวน แต่ในตติยฌานนี้มีหน้าที่ชัดเจนเหมือนผงกหัวขึ้นเพราะไม่ถูกวิตก วิจาร และปีติรบกวน ดังนั้น จึงตรัสถึงตัตรมัชฌัตตุเปกขาไว้[ในตติยฌานนี้]

จบคำอธิบายความของคำนี้ว่า อุเปกฺขโก จ วิหรติ (เป็นผู้วางเฉย[สุขในตติยฌาน] อยู่) โดยสิ้นเชิง

คำอธิบาย สโต จ สมฺปชาโน (มีสติสัมปชัญญะ)

[๘๕] บัดนี้ จะกล่าวคำอธิบายของบทว่า สโต จ สมฺปชาโน (มีสติสัมปชัญญะ) นี้ต่อไป

คำว่า สตะ คือ ผู้ระลึกได้ (ผู้มีสติ)

คำว่า สัมปชานะ คือ ผู้รู้ชอบโดยประการต่างๆ [ไตรลักษณ์]

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา (เล่ม ๑ ข้อ ๘๕ หน้า ๒๒๐) อธิบาย สํ อุปสรรคใน สมฺปชาน ว่า สมฺมา (โดยชอบ) ดังนั้น คำว่า สมฺปชาน จึงหมายถึง ผู้รู้ชอบโดยประการต่างๆ ซึ่งก็คือ ผู้หยั่งเห็นไตรลักษณ์อย่างถูกต้องนั่นเอง นอกจากนั้น คำว่า สมฺปชญฺญ ที่มาจาก สมฺปชาน ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในภาวตัทธิต ก็มีความหมายว่า การรู้ชอบโดยประการต่างๆ ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกากล่าวถึงความหมายของคำนี้ ๕ ประการ คือ

๑. "ความรู้ชอบโดยประการต่างๆ"

คือ โดยสภาวลักษณะและสามัญญลักษณะของรูปนาม (สํ มีความหมายว่า ชอบ, ป มีความหมายว่า ประการต่างๆ)

๒. "ความรู้ชอบโดยพิเศษ"

คือ ความรู้ลักษณะเหล่านั้นอย่างถูกต้องโดยลักษณะ อันพิเศษกว่าความรู้โดยสมมุติบัญญัติ (สํ มีความหมายว่า ชอบ, ป มีความหมายว่า พิเศษ)

๓. “ความรู้อย่างบริบูรณ์โดยประการต่างๆ”

คือ ความรู้ลักษณะเหล่านั้นอย่างถ้วนทั่ว ไม่ขาดไม่เกิน (สํ มีความหมายว่า บริบูรณ์, ป มีความหมายว่า ประการต่างๆ)

๔. “ความรู้เองโดยประการต่างๆ”

คือ ความรู้จากประสบการณ์ของตนเอง ไม่ใช่ความรู้จากการฟังผู้อื่นหรือนึกคิดใคร่ครวญ (สํ มีความหมายว่า ตนเอง, ป มีความหมายว่า ประการต่างๆ)

๕. “ความรู้อย่างบริบูรณ์โดยพิเศษ”

คือ ความรู้อย่างถ้วนทั่ว อันพิเศษกว่าความรู้โดยสมมุติบัญญัติ (สํ มีความหมายว่า บริบูรณ์, ป มีความหมายว่า พิเศษ)

ดังข้อความว่า

สมฺมา ปกาเรหิ อนิจฺจาทีนิ ชานาตีติ สมฺปชญฺญํ.[๑๗๗]

“ปัญญาที่รู้ไตรลักษณ์มีความไม่เที่ยงเป็นต้นโดยประการต่างๆ โดยชอบ ชื่อว่าสัมปชัญญะ”

สมฺมา, สมนฺตโต, สามญฺจ ปชานนฺโต สมฺปชาโน, อสมฺมิสฺสโต ววตฺถาเน อญฺญธมฺมานุปสฺสิตาภาเวน สมฺมา อวิปรีตํ, สพฺพาการปชานเนน สมนฺตโต, อุปรูปริวิเสสาวหภาเวน ปวตฺติยาสามํ ปชานนฺโตติ อตฺโถ.[๑๗๘]

“บุคคลผู้รู้โดยประการต่างๆ โดยชอบ อย่างบริบูรณ์ และด้วยตนเอง ชื่อว่าสัมปชานะ หมายความว่า ผู้รู้โดยประการต่างๆ โดยชอบ คือ ไม่ผิด โดยไม่มีการเห็นสภาวธรรมอื่นในการกำหนดรู้ไม่ระคน[กับบัญญัติ] และรู้โดยประการต่างๆ อย่างบริบูรณ์โดยการรู้ชัดอาการทั้งหมด และรู้โดยประการ ต่างๆ ด้วยตนเอง ด้วยการดำเนินไปโดยนำมาซึ่งคุณวิเศษยิ่งๆ ขึ้นไป”

สมนฺตโต, ปกาเรหิ ปกฏฺจํ วา สวิเสสํ ชานาตีติ สมฺปชาโน, สมฺปชานสฺส ภาโว สมฺปชญฺญํ, ตถาปวตฺตํ ญาณํ.[๑๗๙]

---

[๑๗๗] เนตฺติ.อ. ข้อ ๔๘ หน้า ๑๔๔

[๑๗๘] ที.ม.ฏีกา ๒/๓๗๓/๓๖๗-๖๘

[๑๗๙] ที.ม.ฏีกา ๒/๓๗๖/๓๘๓

"บุคคลผู้รู้อย่างบริบูรณ์ โดยประการต่างๆ หรือโดยพิเศษ อย่างยิ่ง ชื่อว่า สัมป-ชานะ

ความเป็นผู้รู้อย่างบริบูรณ์ โดยประการต่างๆ หรือโดยพิเศษอย่างยิ่ง ชื่อว่า สัมป-ชัญญะคือ ปัญญาที่ดำเนินไปอย่างนั้น"

พระผู้มีพระภาคตรัสสติและสัมปชัญญะไว้โดยบุคคลาธิษฐาน

ในเรื่องนั้น สติ :-

๑. มีลักษณะระลึกได้ (สรณลกฺขณา)

๒. มีหน้าที่ไม่หลงลืม (อสมฺมุสฺสนรสา)

๓. มีการคุ้มครอง[จากกิเลส]เป็นอาการปรากฏ (อารกฺขปจฺจุปฏฺฐานา)

สัมปชัญญะ :-

๑. มีลักษณะไม่หลง [ในสภาวะของปรมัตถธรรม] (อสมฺโมหลกฺขณํ)

๒. มีหน้าที่ตัดสิน (ตีรณรสํ)

๓. มีการใคร่ครวญเป็นอาการปรากฏ[แก่ปัญญาของผู้ปฏิบัติ] (ปวิจยปจฺจุปฏฺ-ฐานํ)

ในฌานเหล่านั้น สติและสัมปชัญญะนี้มีในฌานต้น[คือปฐมฌานและทุติยฌาน] ก็จริง เพราะแม้เพียงอุปจารสมาธิก็ไม่บริบูรณ์แก่ผู้หลงลืมสติที่ไม่มีสัมปชัญญะ จะป่วยกล่าวไปไยถึงอัปปนา แต่ความเป็นไปของจิต[ในฌานเหล่านั้น]ง่ายดายเหมือนบุรุษเดินบนแผ่นดิน เพราะฌานดังกล่าวมีองค์ฌานหยาบ [ดังนั้น]หน้าที่ของสติและสัมปชัญญะในฌานต้นทั้งสองนั้นจึงไม่ชัดเจน แต่ความเป็นไปของจิต[ในตติยฌาน]ถูกประคองไว้ด้วยหน้าที่ของสติและสัมปชัญญะเหมือนบุรุษเดินไปในทางปูคมมีด ปรากฏชัดเจน เพราะตติยฌานนี้ละเอียดอ่อนเนื่องจากละองค์ฌานหยาบๆ ได้ ดังนั้น จึงตรัสสติและสัมปชัญญะไว้ในตติยฌานนี้

ไม่เพียงเท่านี้ ลูกโคที่ยังดื่มนมแม่โค เมื่อถูกเจ้าของพรากออกไปแล้วไม่ดูแลไว้ ย่อมกลับมาหาแม่โคอีก ฉันใด สุขในตติยฌานนี้ก็ฉันนั้น แม้ถูกพรากจากปีติ เมื่อมิได้

รักษาไว้ด้วยเครื่องอารักขาคือสติและสัมปชัญญะ ก็อาจกลับมาหาปีติอีก ต้องประกอบด้วยปีติแน่นอน

อีกอย่างหนึ่ง เหล่าสัตว์มักหลงใหลในสุข และสุขในตติยฌานนี้ก็เป็นสุขที่ดีเลิศ เพราะไม่มีสุขอื่นยิ่งกว่านั้น แต่ด้วยอานุภาพของสติและสัมปชัญญะในตติยฌานนี้ จึงไม่มีความหลงใหลในสุข หาใช่ด้วยเหตุอื่นไม่ ดังนั้นจึงตรัสสติและสัมปชัญญะไว้ในตติยฌานนี้ เพื่อแสดงข้อความพิเศษดังกล่าว

สรุปความว่า การตรัสระบุถึงสติและสัมปชัญญะไว้ในตติยฌานนี้มีสาเหตุ ๓ ประการ ดังนี้คือ

๑. ความเป็นไปของจิตในตติยฌานถูกประคองไว้ด้วยหน้าที่ของสติและสัมปชัญญะเหมือนบุรุษเดินไปในทางปูคมมีด ปรากฏชัดเจน เพราะตติยฌานนี้ละเอียดอ่อน เนื่องจากละองค์ฌานหยาบๆ ได้ ดังนั้น จึงตรัสสติและสัมปชัญญะไว้ในตติยฌานนี้

๒. ลูกโคที่ยังดื่มนมแม่โค เมื่อถูกเจ้าของพรากออกไปแล้วไม่ดูแลไว้ ย่อมกลับมาหาแม่โคอีก ฉันใด สุขในตติยฌานนี้ก็ฉันนั้น แม้ถูกพรากจากปีติ เมื่อมิได้รักษาไว้ด้วยเครื่องอารักขาคือสติและสัมปชัญญะ ก็อาจกลับมาหาปีติอีก ดังนั้น จึงตรัสสติและสัมปชัญญะ เพื่อให้ทราบว่าเป็นธรรมอารักขาจิตไม่ให้กลับมาหาปีติที่ถูกละได้แล้วอีก

๓. เหล่าสัตว์มักหลงใหลในสุข และสุขในตติยฌานนี้ก็เป็นสุขที่ดีเลิศเพราะไม่มีสุขอื่นยิ่งกว่านั้น แต่ด้วยอานุภาพของสติและสัมปชัญญะในตติยฌานนี้ จึงไม่มีความหลงใหลในสุข ดังนั้นจึงตรัสสติและสัมปชัญญะไว้ในตติยฌานนี้

คำอธิบาย สุขญฺจ กาเยน ปฏิสํเวเทติ (และเสวยสุขด้วยนามกาย)

บัดนี้ จะอธิบายคำว่า สุขญฺจ กาเยน ปฏิสํเวเทติ (และเสวยสุขด้วยนามกาย) นี้ ดังนี้

แม้ผู้บรรลุตติยฌานจะไม่ใส่ใจเสวยสุข ก็เสวยสุขที่ประกอบด้วยนามกาย ดังนั้น เมื่อจะแสดงเนื้อความนี้ [คือการเสวยสุขทางใจ] จึงตรัสว่า สุขญฺจ กาเยน ปฏิสํเวทติ (และเสวยสุขด้วยนามกาย)

อีกอย่างหนึ่ง รูป[ที่เกิดจากจิต]อันประณีตยิ่งซึ่งเกิดจากสุขที่ประกอบด้วยนามกายแผ่ซ่านไปสู่กลุ่มรูป[ที่เกิดจากกรรม อุตุ และอาหาร]ของเขา ทำให้เขาเสวยสุขทางกายได้แม้ออกจากฌานแล้ว เพราะกลุ่มรูปดังกล่าวถูกแผ่ซ่านไป ดังนั้น เมื่อจะแสดงเนื้อความนี้ [คือการเสวยสุขทางกายและใจ] จึงตรัสว่า สุขญฺจ กาเยน ปฏิสํเวทติ (และเสวยสุข[ทางกายและใจ]ด้วยรูปกายและนามกาย)

ข้อความข้างต้นแสดงว่า คำว่า สุขญฺจ กาเยน ปฏิสํเวเทติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. เสวยสุขด้วยนามกาย (คำว่า สุข คือ สุขทางใจ ส่วน กาเยน หมายถึงนามกาย) ข้อความนี้หมายถึงการเสวยสุขด้วยนามกายในขณะเข้าฌาน

๒. เสวยสุข[ทางกายและใจ]ด้วยรูปกายและนามกาย (คำว่า สุข คือ สุขทางกายและใจ กาเยน หมายถึง รูปกายและนามกาย) ข้อความนี้หมายถึงการเสวยสุขด้วยรูปกายในขณะเข้าฌานและออกจากฌาน และเสวยสุขด้วยนามกายในขณะเข้าฌาน

คำว่า นามกาย แปลว่า กลุ่มนาม คือ จิตและเจตสิกที่ประกอบร่วมกัน ส่วนรูปกาย คือ กลุ่มรูปที่เกิดภายในร่างกาย

ข้อความว่า “แม้ผู้บรรลุตติยฌานจะไม่ใส่ใจเสวยสุข ก็เสวยสุขที่ประกอบด้วยนามกาย” หมายความว่า แม้ผู้บรรลุตติยฌานจะไม่ตั้งใจว่า เราจะเสวยสุขในตติยฌาน เขาก็เสวยสุขในตติยฌานที่เกิดขึ้นในขณะนั้น เพราะสุขปรากฏชัดเจน ข้อความนี้แสดงว่าบุคคลนั้นเสวยสุขทางใจด้วยนามกายในขณะเข้าฌาน

ข้อความว่า “ทำให้เขาเสวยสุขทางกายได้แม้ออกจากฌานแล้ว” หมายความว่า เขาสามารถเสวยสุขทางกายที่รู้สึกสบายโล่งตลอดร่างกายแม้ในขณะออกจากฌาน ข้อความนี้แสดงว่า บุคคลนั้นเสวยสุขทางกายด้วยรูปกายในขณะออกจากฌานได้ จะป่วยกล่าวไปไยในการเสวยสุขทางกายด้วยรูปกายในขณะเข้าฌาน (ปิ ศัพท์ทำหน้าที่สัมภาวนา คือ ชมเชยว่า แม้เขาจะออกจากฌานแล้วก็ยังเสวยสุขทางกายได้)

คำว่า อติปณีเตน รูเปน รูปกาโย ผุโฏ (รูป[ที่เกิดจากจิต]อันประณีตยิ่งแผ่ซ่านไปสู่กลุ่มรูป) หมายความว่า จิตตชรูปอันประณีตยิ่งซึ่งเกิดขึ้นเพราะฌานสุข ได้แผ่ซ่านไปสู่กรรมชรูป อุตุชรูป และอาหารชรูปที่อยู่ในร่างกาย

คำว่า ผุฏ ใน รูปกาโย ผุโฏ และ ยสฺส ผุฏตฺตา สำเร็จรูปมาจาก ผร ธาตุ + ต ปัจจัย แปลง อ ของ ผ เป็น อุ และแปลง ต เป็น ฏ ดังคัมภีร์นิรุตติทีปนี (สูตร ๗๒๗) กล่าวว่า มหาวุตฺตินา ผสฺส อุตฺตํ, ตสฺส ฏตฺตํ (แปลงสระ อ ของ ผ เป็น อุ และแปลง ต เป็น ฏ ด้วยมหาสูตร) เหมือนคำว่า สํวุต (สำรวมแล้ว) ที่สำเร็จรูปมาจาก อา บทหน้า + วร ธาตุ + ต ปัจจัย เพราะพบรูปอาขยาตที่มาจาก วร ธาตุว่า สํวรติ (ย่อมสำรวม) อย่างไรก็ตาม รูปว่า สํวุต อาจสำเร็จรูปมาจาก วุ ธาตุ ก็ได้ ดังมีรูปอาขยาตว่า สํวุโณติ (ย่อมสำรวม)

ในพระบาลีมีตัวอย่างอื่นที่คล้ายคลึงกันว่า เจตสา ผุโฏ (อันจิตแผ่ซ่านแล้ว) และคัมภีร์ฎีกาของอังคุตตรนิกายก็อธิบาย ผุฏ ว่าสำเร็จรูปมาจาก ผร ธาตุว่า

เจตสา ผุโฏติ จิตฺเตน ผริโต.[๑๘๐]

"คำว่า เจตสา ผุโฏ แปลว่า อันจิตแผ่ซ่านแล้ว"

คำอธิบาย ยํ ตํ อริยา อาจิกฺขนฺติ อุเปกฺขโก สติมา สุขวิหารี (พระอริยเจ้าสรรเสริญว่า ผู้บรรลุฌานนี้เป็นผู้วางเฉย มีสติ อยู่เป็นสุข)

[๘๖] บัดนี้ จะอธิบายคำว่า ยํ ตํ อริยา อาจิกฺขนฺติ อุเปกฺขโก สติมา สุขวิหารี (พระอริยเจ้าสรรเสริญว่า ผู้บรรลุฌานนี้เป็นผู้วางเฉย มีสติ อยู่เป็นสุข) ดังนี้

พระอริยะทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นย่อมบอก แสดง อธิบาย ตั้งไว้ เปิดเผย จำแนก กระทำให้ประจักษ์ ประกาศ ความหมายคือ สรรเสริญบุคคลผู้บรรลุตติยฌานนั้น เพราะตติยฌานเป็นเหตุ

คำว่า อาจิกฺขนฺติ (ย่อมบอก) เป็นการแสดงด้วยความเคารพในธรรมโดยยกขึ้นสู่เทศนา ทั้งนี้เพื่อห้ามการบอกตามปกติ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เทเสนฺติ (แสดง)

คำว่า เทเสนฺติ (แสดง) เป็นการอธิบายให้เข้าใจโดยลักษณะต่างๆ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปญฺญเปนฺติ (อธิบาย)

---

[๑๘๐] องฺ.เอกก.ฎีกา ๑/๕๖๓/๓๔๓

คำว่า ปญฺญเปนฺติ (อธิบาย) เป็นการอธิบายทางวาจา ทั้งนี้เพื่อห้ามการอธิบายทางร่างกายด้วยการเคลื่อนไหวมือเป็นต้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปฏฺฐเปนฺติ (ตั้งไว้)

คำว่า ปฏฺฐเปนฺติ (ตั้งไว้) เป็นการเปิดเผยให้กระจ่างชัดเจน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า วิวรนฺติ (เปิดเผย)

คำว่า วิวรนฺติ (เปิดเผย) เป็นการจำแนกให้แตกต่างกันตามสมควร ฉะนั้นจึงกล่าวว่า วิภชนฺติ (จำแนก)

คำว่า วิภชนฺติ (จำแนก) เป็นการทำสิ่งที่ถูกปิดบังให้ประจักษ์ เหมือนการขุดหม้อทองจากแผ่นดิน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อุตฺตานีกโรนฺติ (กระทำให้ประจักษ์)

คำว่า อุตฺตานีกโรนฺติ (กระทำให้ประจักษ์) เป็นการประกาศให้ผู้อื่นทราบคุณลักษณะของตติยฌาน เหมือนประกาศให้ทราบรัตนะทรงค่า ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปกาเสนฺติ (ประกาศ)

คำทั้งหมดเหล่านี้ว่า อาจิกฺขนฺติ เป็นต้น มิใช่กล่าวเพื่อตำหนิ แต่เพื่อชมเชยตติยฌาน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปสํสนฺตีติ อธิปฺปาโย (ความหมายคือ สรรเสริญ)

คำว่า ยํ ในประโยคว่า ยํ ตํ อริยา เป็นต้น เป็นบทนิบาตที่แสดงเหตุ ที่จริงแล้วบทนิบาตดังกล่าวมี ๖ ศัพท์ กล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาว่า

ยํ ตํ ยโต ตโต เยน เตเนติ การเณ สิยุํ.[๑๘๑]

"บทว่า ยํ (เพราะเหตุใด) ตํ (เพราะเหตุนั้น) ยโต (เพราะเหตุใด) ตโต (เพราะเหตุนั้น) เยน (เพราะเหตุใด) เตน (เพราะเหตุนั้น) พึงมีในความหมายว่า เหตุ"

แม้วิสุทธิมรรคมหาฎีกาก็กล่าวถึง ยํ นิบาตไว้ด้วยข้อความว่า

ยนฺติ เหตุอตฺเถ นิปาโต, ยสฺมาติ อตฺโถ. เตนาห "ยํฌานเหตูติ.[๑๘๒]

"บทว่า ยํ เป็นนิบาตในอรรถเหตุ มีความหมายว่า เพราะเหตุใด ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ยํฌานเหตุ (เพราะตติยฌานเป็นเหตุ)"

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ยํ เป็นสรรพนามที่ลงปฐมาวิภัตติในอรรถเหตุด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๒๓) ว่า สพฺพาทิโต สพฺพา (ลงวิภัตติทั้งปวงท้ายสพฺพ ศัพท์เป็นต้น) ตัวอย่างของ ย สรรพนามที่ลงวิภัตติทั้งหมดในอรรถเหตุ เช่น ยํ, ยํ,

---

[๑๘๑] อภิธาน. คาถา ๑๑๔๕

[๑๘๒] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๘๖/๒๒๒

เยน, ยสฺส, ยสฺมา, ยสฺส, ยสฺมึ (เพราะเหตุใด) เป็นต้น

ถามว่า : สรรเสริญอย่างไร

ตอบว่า : สรรเสริญว่า อุเปกฺขโก สติมา สุขวิหารี (เป็นผู้วางเฉย มีสติ อยู่เป็นสุข)

ประโยคนี้แสดงว่า อิติ ศัพท์ใน สุขวิหารีติ ใช้ในความหมายว่า อาการะ คือ อาการทางกาย วาจา หรือเป็นความดำริทางใจ

พึงทราบการประกอบบท[ที่ห่างกัน]ในพากย์นี้อย่างนี้ว่า เขาบรรลุตติยฌานนั้นอยู่

คำว่า ตํ ใน ยํ ตํ เป็นวิเสสนะของ ตติยชฺฌานํ แต่คำนี้อยู่ห่างกับ ตติยชฺฌานํ มาก เพราะมีบทอื่นมาคั่น ท่านจึงแสดงการประกอบบทที่เรียกว่า โยชนา เพื่อแสดงสัมพันธ์ของบท การประกอบใช้คำว่า โยชนา (การประกอบบท) ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาต่างๆ นิยมแสดงสัมพันธ์ของบทที่อยู่ห่างกันหรือสลับบทกันเป็นต้น

ถามว่า : เหตุใดพระอริยเจ้าจึงสรรเสริญผู้บรรลุตติยฌานนั้นอย่างนี้

ตอบว่า : เพราะเป็นผู้ควรสรรเสริญ กล่าวคือ ท่านเป็นผู้วางเฉยในตติยฌานอันมีสุขที่ดีเลิศถึงที่สุดแห่งสุข ไม่ถูกความติดใจในสุขของตติยฌานนั้นดึงมา นอกจากนั้น ท่านชื่อว่าเป็นผู้มีสติ เพราะมีสติปรากฏชัดเจนจนปีติไม่เกิดขึ้น นอกจากนั้น ท่านได้เสวยสุขที่ไม่เศร้าหมองซึ่งพระอริยะพอใจเสพคุ้นด้วยนามกาย ดังนั้น ท่านจึงเป็นผู้ควรสรรเสริญ

ข้อความว่า "ไม่ถูกความติดใจในสุขของตติยฌานนั้นดึงมา" หมายความว่า ตัณหาที่เป็นความติดใจในสุขของตติยฌานไม่อาจครอบงำผู้บรรลุตติยฌานได้ เขาสามารถวางเฉยโดยไม่ถูกตัณหาดึงให้คล้อยตาม

ในประโยคว่า ตสฺมา ปสํสารโห (ดังนั้น ท่านจึงเป็นผู้ควรสรรเสริญ) คำว่า ตสฺมา (ดังนั้น) คือ เพราะท่านเป็นผู้วางเฉยในตติยฌาน เป็นผู้มีสติ และเสวยสุขที่ไม่เศร้าหมองด้วยนามกาย แม้คำว่า ตสฺมา มักเพิ่มคำว่า การณา เป็นวิเสสยะ ก็เป็นการเพิ่มโดยย่อ ถ้าจะเพิ่มให้เต็มข้อความจริงๆ ต้องเพิ่มเป็น ตสฺมา ตติยชฺฌาเน อุเปกฺขกตฺตา สติมนฺตตฺตา อสํกิลิฏฺจํ สุขํ นามกาเยน ปฏิสํเวทกตฺตา จ (เปลี่ยน อุเปกฺขโก, สติมา และ ปฏิสํเวเทติ เป็นบทแสดงเหตุด้วยการเพิ่มภาวปัจจัยและลงปัญจมีวิภัตติ) โดยนำมาจากสามประโยคหน้า ซึ่งเรียกว่า การณวากยะ คือ ประโยคแสดงเหตุ

พึงทราบว่าพระอริยเจ้าจะประกาศคุณเหล่านั้นอันเป็นเหตุของการสรรเสริญอย่างนั้น จึงสรรเสริญอย่างนี้ว่า ผู้บรรลุตติยฌานนั้นเป็นผู้วางเฉย มีสติอยู่เป็นสุข เพราะท่านควรสรรเสริญอย่างนี้

คำอธิบาย ตติยํ (ตติยฌาน)

คำว่า ตติยํ (ตติยฌาน) หมายความว่า ชื่อว่า ตติยฌาน ตามลำดับการนับ หรือชื่อว่า ตติยฌาน เพราะบุคคลเข้าถึงครั้งที่ ๓

คำว่า ตติย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ฌานที่ ๓, ฌานที่เป็นจำนวนเต็มของ ๓ = ติณฺณํ ปูรณํ ตติยํ (ติ ศัพท์ + ติย ปัจจัยในปูรณตัทธิต)

๒. ฌานที่บุคคลเข้าถึงครั้งที่ ๓ = ตติยํ สมาปชฺชตีติ ตติยํ (ตติย ศัพท์ + ณ ปัจจัย ใน สมาปชฺชติ ตัทธิต)

ความหมายแรกเป็นเทสนากมะ คือ ลำดับการแสดงของพระพุทธเจ้า ส่วนข้อความหลังหมายถึง ปฏิปัตติกมะ คือ ลำดับการปฏิบัติ เพราะตติยฌานเป็นฌานที่บุคคลเข้าถึงครั้งที่ ๓ นั่นเอง

ตติยฌานละองค์ ๓

ส่วนในคำว่า เอกงฺควิปฺปหีนํ ทุวงฺคสมนฺนาคตํ (ตติยฌานละองค์ ๑ ประกอบด้วยองค์ ๒) พึงทราบว่าตติยฌานละองค์ ๑ คือ ปีติที่ถูกละได้ในอัปปนาขณะของตติยฌาน เหมือนวิตกและวิจารที่ถูกละในอัปปนาขณะของทุติยฌาน ด้วยเหตุนั้น ปีตินั้นจึงชื่อว่าเป็นองค์สำหรับละในตติยฌานนี้

วิตกและวิจารยังมีอยู่ในอุปจารขณะของทุติยฌาน แต่ถูกละได้ในอัปปนาขณะของทุติยฌาน ฉันใด แม้ปีติก็ยังมีอยู่ในอุปจารขณะของตติยฌาน แต่ถูกละได้ในอัปปนาขณะของตติยฌาน ฉันนั้น

ตติยฌานประกอบด้วยองค์ ๒

แต่พึงทราบว่า ตติยฌานประกอบด้วยองค์ ๒ ด้วยการเกิดขึ้นขององค์ฌาน ๒ เหล่านี้ คือ สุข และจิตเตกัคคตา (ภาวะที่จิตมีอารมณ์เดียว) ดังนั้น พระดำรัสในคัมภีร์วิภังค์ว่า ฌานนฺติ อุเปกฺขา สติ สมฺปชญฺญํ สุขํ จิตฺตสฺเสกคฺคตา.[๑๘๓] (อุเบกขา สติ สัมปชัญญะ สุข และภาวะที่จิตมีอารมณ์เดียว ชื่อว่า ฌาน) จึงตรัสไว้โดยอ้อมเพื่อแสดงฌานพร้อมทั้งองค์แวดล้อม แต่ตติยฌานนี้มีองค์ ๒ เนื่องด้วยองค์ฌานที่มีลักษณะเพ่ง[อารมณ์]โดยตรง ยกเว้น อุเบกขา สติ และสัมปชัญญะ ดังพระพุทธดำรัสว่า

กตมํ ตสฺมึ สมเย ทุวงฺคิกํ ฌานํ โหติ, สุขํ จิตฺตสฺเสกคฺคตา.[๑๘๔]

“ในสมัยนั้นฌานที่มีองค์ ๒ คืออะไรบ้าง คือ สุข และภาวะที่จิตมีอารมณ์เดียว”

คำที่เหลือมีนัยที่ได้กล่าวไว้ในปฐมฌาน

---

[๑๘๓] อภิ.วิ. ๓๕/๕๙๑/๓๑๔

[๑๘๔] อภิ.สํ. ๓๔/๑๖๓, ๑๖๕/๕๒-๓, อภิ.วิ. ๓๕/๖๒๕/๓๒๑

การบรรลุจตุตถฌาน

[๘๗] อนึ่ง ผู้เพียรปฏิบัติที่สั่งสมวสีด้วยลักษณะ ๕ จนชำนาญตามวิธีที่กล่าวไว้ในตติยฌานนั้นแล้ว ออกจากตติยฌานที่คล่องแคล่ว พิจารณาว่า “[ตติยฌาน]สมาบัตินี้อยู่ใกล้ปฏิปักษ์คือปีติ และมีองค์ฌานอ่อนกำลังเพราะสุขเป็นสภาพหยาบ ดังพระพุทธดำรัสว่า

ยเทว ตตฺถ สุขมิติ เจตโส อาโภโค, เอเตเนตํ โอฬาริกํ อกฺขายติ.[๑๘๕]

“ตติยฌานนั้นตรัสว่าเป็นฌานหยาบด้วยองค์ฌานที่ใส่ใจว่าเป็นสุขในฌานนั้น”

เธอเห็นโทษในตติยฌานนั้น ใฝ่ใจ[จตุตถฌาน]ว่าสงบ แล้วคลายความยินดีในตติยฌาน ควรทำความเพียรเพื่อบรรลุจตุตถฌานเถิด

ลำดับนั้น ครั้นเธอออกจากตติยฌาน มีสติสัมปชัญญะพิจารณาองค์ฌานอยู่ สุขที่เรียกว่าโสมนัสทางใจย่อมปรากฏว่าเป็นองค์หยาบ อุเบกขาเวทนาและจิตเตกัคคตา (ภาวะที่จิตมีอารมณ์เดียว) ปรากฏว่าละเอียด เมื่อนั้น ครั้นเธอเพ่ง[ปฏิภาค]นิมิตนั้นอยู่บ่อยๆ ว่า ปฐวี ปฐวี (ดินๆ) เพื่อละองค์ฌานหยาบและบรรลุองค์ฌานละเอียด มโนทวาราวัชชนจิตที่ตัดภวังคจิตแล้วรับเอาปฐวีกสิณเป็นอารมณ์ย่อมเกิดขึ้น [ในชวนวาระที่ควรกล่าวว่า] “บัดนี้ จตุตถฌานจักเกิดขึ้น” ต่อแต่นั้น ชวนจิตย่อมแล่นไปใน[ปฐวีกสิณ]อารมณ์นั้น ๔ ขณะบ้าง ๕ ขณะบ้าง [ตามติกขบุคคลและมันทบุคคล]

ในจิตดวงสุดท้ายของชวนจิตดังกล่าว ชวนจิตดวงหนึ่ง (ดวงที่ ๔ หรือที่ ๕) เป็นรูปาวจรตติยฌานชวนจิต ชวนจิตที่เหลือ (๓ หรือ ๔ ดวง) เป็นกามาวจรชวนจิตที่ได้กล่าวประเภทไว้แล้ว[ว่าเป็นบริกรรม อุปจาระ อนุโลม และโคตรภู]

ส่วนความต่างกันมีดังนี้คือ สุขเวทนาไม่เป็นปัจจัยแก่อุเบกขาเวทนาด้วยอำนาจอาเสวนปัจจัย และอุเบกขาเวทนาจะต้องเกิดขึ้นในจตุตถฌาน [เพราะเป็นภาวนาที่คลายความพอใจในสุขอย่างยิ่ง] ดังนั้น ชวนจิตเหล่านั้น [บริกรรม อุปจาระ อนุโลม โคตรภู และจตุตถฌาน] จึงประกอบด้วยอุเบกขาเวทนา อนึ่ง แม้ปีติก็เสื่อมไปในจตุตถฌานนี้เพราะเป็นฌานที่ประกอบด้วยอุเบกขาเวทนาแน่นอน

---

[๑๘๕] ที.สี. ๙/๙๗/๓๗

ความต่างกันระหว่างจตุตถฌานกับฌานขั้นต่ำ ๓ อย่างแรก มี ๒ ประเด็น คือ

๑. ชวนจิตที่เป็นบริกรรม อุปจาระ อนุโลม โคตรภู (กามาวจรชวนจิต) และจตุตถฌาน (รูปาวจรชวนจิต) ประกอบด้วยอุเบกขาเวทนาเท่านั้น ไม่เหมือนกับชวนจิตดังกล่าวในฌานขั้นต่ำเหล่านั้นที่ประกอบด้วยโสมนัสเวทนา

๒. ปีติไม่มีในกามาวจรชวนจิตและรูปาวจรชวนจิตของจตุตถฌานนี้ แต่มีในชวนจิตดังกล่าวของฌานขั้นต่ำเหล่านั้น

ในคัมภีร์อรรถกถาของปัฏฐานได้กล่าวว่า กามาวจรกุศลญาณสัมปยุตต์ (ที่เรียกว่าโคตรภู) เป็นอาเสวนปัจจัยแก่รูปาวจรกุศล อรูปาวจรกุศล และโลกุตตรกุศลที่มีเวทนาเหมือนกัน ดังข้อความว่า

ยํ ปเนตฺถ ญาณสมฺปยุตฺตํ, ตํ อตฺตนา สทิสเวทนสฺส รูปาวจรกุสลสฺส อรูปาวจรกุสลสฺส โลกุตฺตรกุสลสฺสาติ อิเมสํ ราสีนํ อาเสวนปจฺจโย โหติ.[๑๘๖]

“อนึ่ง กามาวจรกุศลที่ประกอบกับปัญญา เป็นอาเสวนปัจจัยแก่หมู่นามเหล่านี้ คือ รูปาวจรกุศล อรูปาวจรกุศล และโลกุตตรกุศลที่มีเวทนาเหมือนกัน”

ดังนั้น โคตรภูชวนจิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสจึงเป็นอาเสวนปัจจัยแก่กุศลชวนะที่เป็นรูปาวจร อรูปาวจร และโลกุตตระที่เกิดร่วมกับโสมนัส อีกทั้งโคตรภูชวนจิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาย่อมเป็นอาเสวนปัจจัยแก่กุศลชวนะที่เป็นรูปาวจร อรูปาวจร และโลกุตตระที่เกิดร่วมกับอุเบกขา ด้วยเหตุนี้ โคตรภูชวนจิตที่เป็นอาเสวนปัจจัยอยู่หน้าจตุตถฌานชวนจิตซึ่งเกิดร่วมกับอุเบกขาจึงต้องเกิดร่วมกับอุเบกขาแน่นอน ไม่เกิดร่วมกับโสมนัส นอกจากนั้น เมื่อโคตรภูจิตเกิดร่วมกับอุเบกขา แม้ชวนจิตที่เป็นบริกรรม อุปจาระ และอนุโลมก็เกิดร่วมกับอุเบกขาเช่นกัน

ข้อความว่า “แม้ปีติก็เสื่อมไปในจตุตถฌานนี้เพราะเป็นฌานที่ประกอบด้วยอุเบกขาเวทนาแน่นอน” หมายความว่า ฌานขั้นต่ำทั้งสามเกิดร่วมกับโสมนัส ดังนั้น ชวนจิตที่เป็นบริกรรม อุปจาระ อนุโลม และโคตรภู จึงเกิดร่วมกับโสมนัสเช่นกัน แต่กามาวจรชวนจิตดังกล่าวและรูปาวจรชวนจิตในจตุตถฌานนี้เกิดร่วมกับอุเบกขาเท่านั้น

---

[๑๘๖] อภิ.ป. ๑/๑๒/๔๒๘

อนึ่ง ด้วยลำดับภาวนาเพียงเท่านี้ ผู้เพียรปฏิบัตินั้นเข้าถึงจตุตถฌานอันไม่มีสุขทุกข์อยู่ มีสติผ่องแผ้วอันอุเบกขาทำให้เกิดขึ้น เพราะละสุขทุกข์ และเพราะดับโสมนัสโทมนัสได้ก่อน เธอได้บรรลุจตุตถฌานที่มีปฐวีกสิณเป็นอารมณ์ ละองค์ ๑ ประกอบด้วยองค์ ๒ มีความงาม ๓ ถึงพร้อมด้วยลักษณะ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

ประโยคที่กล่าวถึงการบรรลุจตุตถฌานว่า สุขสฺส จ ปหานา ทุกฺขสฺส จ ปหานา ปุพฺเพว โสมนสฺสโทมนสฺสานํ อตฺถงฺคมา อทุกฺขมสุขํ อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธึ จตุตฺถํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ (เข้าถึงจตุตถฌานอันไม่มีสุขทุกข์อยู่ มีสติผ่องแผ้วอันอุเบกขาทำให้เกิดขึ้น เพราะละสุขทุกข์ และเพราะดับโสมนัสโทมนัสได้ก่อน) พบในพระไตรปิฎกหลายแห่ง[๑๘๗] ท่านจะอธิบายความหมายของบทเหล่านั้นต่อไป

คำอธิบาย สุขสฺส จ ปหานา ทุกฺขสฺส จ ปหานา (เพราะละสุขทุกข์) เป็นต้น

[๘๘] ในคำอธิบายจตุตถฌาน คำว่า สุขสฺส จ ปหานา ทุกฺขสฺส จ ปหานา (เพราะละสุขทุกข์) หมายความว่า เพราะละสุขและทุกข์ทางกายได้

คำว่า ปุพฺเพว (ก่อนทีเดียว) หมายความว่า การละดังกล่าวมีได้ก่อน[ในอุปจารขณะ]นั่นเทียว มิใช่มีในขณะบรรลุจตุตถฌาน

คำว่า โสมนสฺสโทมนสฺสานํ อตฺถงฺคมา (เพราะดับโสมนัสโทมนัส) หมายความว่า เพราะดับธรรมทั้งสองเหล่านี้คือสุขและทุกข์ทางใจก่อนได้ ความหมายคือ เพราะละได้แล้ว

ถามว่า : ในกาลไหนจึงละสุข ทุกข์ โสมนัส และโทมนัสเหล่านั้น

ตอบว่า : ในอุปจารขณะของฌาน ๔ กล่าวคือ

๑. โสมนัสถูกละได้ในอุปจารขณะของจตุตถฌาน
๒. ทุกข์ถูกละได้ในอุปจารขณะของปฐมฌาน
๓. โทมนัสถูกละได้ในอุปจารขณะของทุติยฌาน
๔. สุขถูกละได้ในอุปจารขณะของตติยฌาน

---

[๑๘๗] วิ.มหา. ๑/๑๑/๕, ที.สี. ๙/๒๓๒/๗๖, ม.มู. ๑๒/๒๑๑/๑๗๙, อภิ.สํ. ๓๔/๑๖๕/๕๑, อภิ.วิ. ๓๕/๖๒๔/๓๒๐

โดยประการดังนี้ พึงทราบการละสุข ทุกข์ โสมนัส และโทมนัส ซึ่งแม้ไม่ตรัสไว้ตามลำดับแห่งการละสุขเป็นต้นนั้น แต่ก็ตรัสในจตุตถฌานนี้ตามลำดับอุเทศของอินทรีย์ในอินทริยวิภังค์

แม้พระพุทธองค์จะไม่ตรัสการละเวทนาเหล่านั้นตามลำดับปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌาน ก็ควรทราบว่า ผู้ปฏิบัติละทุกข์ โทมนัส สุข และโสมนัสตามลำดับปฐมฌานเป็นต้นในอุปจารขณะของฌานเหล่านั้น แต่การตรัสลำดับสุขเป็นต้นนั้นคล้อยตามลำดับอินทรีย์ คือ สุขินทรีย์ ทุกขินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ และโทมนัสสินทรีย์ ที่ตรัสไว้ในหัวข้อของอินทรีย์ ๒๒ อย่างในอินทริยวิภังค์ว่า

พาวีสตินฺทฺริยานิ : จกฺขุนฺทฺริยํ โสตินฺทฺริยํ ฆานินฺทฺริยํ ชิวฺหินฺทฺริยํ กายินฺทฺริยํ มนินฺทฺริยํ อิตฺถินฺทฺริยํ ปุริสินฺทฺริยํ ชีวิตินฺทฺริยํ สุขินฺทฺริยํ ทุกฺขินฺทฺริยํ โสมนสฺสินฺทฺริยํ โทมนสฺสินฺทฺริยํ อุเปกฺขินฺทฺริยํ สทฺธินฺทฺริยํ วีริยินฺทฺริยํ สตินฺทฺริยํ สมาธินฺทฺริยํ ปญฺญินฺทฺริยํ อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ อญฺญินฺทฺริยํ อญฺญาตาวินฺทฺริยํ.[๑๘๘]

"อินทรีย์ ๒๒ คือ

๑. จักขุนทรีย์	๒. โสตินทรีย์
๓. ฆานินทรีย์	๔. ชิวหินทรีย์
๕. กายินทรีย์	๖. มนินทรีย์
๗. อิตถินทรีย์	๘. ปุริสินทรีย์
๙. ชีวิตินทรีย์	๑๐. สุขินทรีย์
๑๑. ทุกขินทรีย์	๑๒. โสมนัสสินทรีย์
๑๓. โทมนัสสินทรีย์	๑๔. อุเปกขินทรีย์
๑๕. สัทธินทรีย์	๑๖. วิริยินทรีย์
๑๗. สตินทรีย์	๑๘. สมาธินทรีย์
๑๙. ปัญญินทรีย์	๒๐. อนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์
๒๑. อัญญินทรีย์	๒๒. อัญญาตาวินทรีย์"

---

[๑๘๘] อภิ.วิ. ๓๕/๒๑๙/๑๔๕

ถามว่า : ถ้าสุขทุกข์เป็นต้นนั้นถูกละได้ในอุปจารขณะของฌานนั้นๆ เมื่อเป็นเช่นนี้ เหตุใดจึงตรัสความดับ[ของสุขทุกข์เป็นต้น]ในฌาน [มิใช่ในอุปจารขณะ]อย่างนี้ว่า

กตฺถ จุปฺปนฺนํ ทุกฺขินฺทฺริยํ อปริเสสํ นิรุชฺฌติ. อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ วิวิจฺเจว กาเมหิ ฯเปฯ ปจมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ. เอตฺถุปฺปนฺนํ ทุกฺขินฺทฺริยํ อปริเสสํ นิรุชฺฌติ. กตฺถ จุปฺปนฺนํ โทมนสฺสินฺทฺริยํ ฯลฯ สุขินฺทฺริยํ ฯลฯ โสมนสฺสินฺทฺริยํ อปริเสสํ นิรุชฺฌติ. อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ สุขสฺส จ ปหานา ฯเปฯ จตุตฺถํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ. เอตฺถุปฺปนฺนํ โสมนสฺสินฺทฺริยํ อปริเสสํ นิรุชฺฌติ.[๑๘๙]

"๑. ทุกขินทรีย์เกิดขึ้นแล้ว[ตามปัจจัยของตน]ดับไปโดยสิ้นเชิงในฌานไหน ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ สงัดจากกามและอกุศลธรรมแล้ว เข้าถึงปฐมฌานอยู่ ประกอบด้วยวิตกและวิจาร มีปีติและสุขเกิดจากความสงัด ทุกขินทรีย์ที่เกิดขึ้นแล้วดับไปโดยสิ้นเชิงในปฐมฌานนี้

๒. โทมนัสสินทรีย์ ฯลฯ

๓. สุขินทรีย์ ฯลฯ

๔. โสมนัสสินทรีย์เกิดขึ้นแล้ว[ตามปัจจัยของตน]ดับไปโดยสิ้นเชิงในฌานไหน ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้เข้าถึงจตุตถฌานอันไม่มีสุขทุกข์อยู่ มีสติผ่องแผ้วอันอุเบกขาทำให้เกิดขึ้น เพราะละสุขทุกข์ และเพราะดับโสมนัสโทมนัสได้ก่อน โสมนัสสินทรีย์ที่เกิดขึ้นแล้วดับไปโดยสิ้นเชิงในจตุตถฌานนี้"

ตอบว่า : เพราะดับสนิท[ในฌานเหล่านั้น] กล่าวคือ ความดับสนิทของของสุขทุกข์เป็นต้นนั้นมีอยู่ในปฐมฌานเป็นต้น มิใช่ความดับผิวเผิน แต่ความดับในอุปจารขณะเป็นความดับผิวเผิน มิใช่ความดับสนิท

ละทุกข์ได้สนิทในปฐมฌาน

กล่าวโดยละเอียดว่า ทุกขินทรีย์ที่ดับไปในอุปจารขณะของปฐมฌานที่มีอาวัชชน-จิตแตกต่างกัน[จากฌานวิถี] อาจเกิดขึ้นได้เพราะสัมผัสของเหลือบยุงเป็นต้น หรือเพราะความลำบากเกิดจากการนั่งผิดท่า แต่ไม่เกิดขึ้นภายในอัปปนา

---

[๑๘๙] สํ.ม. ๑๙/๕๑๐/๑๙๐

ข้อความว่า "ในอุปจารขณะของปฐมฌานที่มีอาวัชชนจิตแตกต่างกัน[จากฌานวิถี]" หมายถึง อุปจารสมาธิที่เกิดขึ้นข้างหน้าฌานวิถี เพราะอาวัชชนจิตของอุปจารสมาธินั้นต่างจากอาวัชชนจิตของฌานวิถี

ข้อความว่า "หรือเพราะความลำบากเกิดจากการนั่งผิดท่า" แสดงความหมายโดยอ้อมว่า ถ้าผู้บรรลุปฐมฌานนั่งถูกท่าด้วยอิริยาบถที่เหมาะสม ทุกขเวทนาก็ไม่เกิดขึ้นเพราะสัมผัสที่ไม่น่าชอบใจภายในร่างกาย

อีกอย่างหนึ่ง แม้ทุกขินทรีย์นี้จะดับไปในอุปจารขณะก็ไม่ดับสนิท เพราะยังมิได้ถูกปฏิปักษ์[คือฌาน]กำจัด แต่ทุกขินทรีย์ของผู้มีสุขแผ่ไปในสรีระทุกส่วนด้วยปีติที่แผ่ไปภายในอัปปนาย่อมดับสนิท เพราะถูกปฏิปักษ์กำจัดได้

ละโทมนัสได้สนิทในทุติยฌาน

นอกจากนั้น แม้โทมนัสสินทรีย์จะถูกละได้ในอุปจารขณะของทุติยฌานที่มีอาวัชชนจิตต่างกัน[จากฌาน] ก็อาจเกิดขึ้นเพราะความลำบากกายและใจอันมีวิตกและวิจารเป็นเหตุเกิด แต่เมื่อไม่มีวิตกและวิจารก็จะไม่เกิดขึ้น อนึ่ง โทมนัสสินทรีย์เกิดขึ้นในอุปจารขณะของฌานใด ย่อมเกิดขึ้นในอุปจารขณะของฌานนั้นเพราะมีวิตกและวิจาร อีกทั้งวิตกและวิจารยังมิได้ถูกละในอุปจารขณะของทุติยฌาน ดังนั้น โทมนัสสินทรีย์จึงเกิดขึ้นในอุปจารขณะของทุติยฌาน แต่ไม่เกิดขึ้นในทุติยฌาน เพราะละเหตุเกิด[คือวิตกและวิจาร]ได้แล้ว

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา[๑๙๐] กล่าวถึงความเห็นของบางอาจารย์แล้วคัดค้านไว้ สรุปความได้ดังต่อไปนี้

๑. บางอาจารย์กล่าวว่า พระอรรถกถาจารย์ที่กล่าวว่า ตตฺถสฺส สิยา อุปฺปตฺติ (โทมนัสสินทรีย์จึงเกิดขึ้นในอุปจารขณะของทุติยฌาน) แสดงว่าแม้ผู้ได้บรรลุฌานก็เกิดโทมนัสได้ จึงแสดงว่าแม้โทสะที่ไม่มีสภาวะเป็นนิวรณ์ก็มีได้เหมือนโลภะที่ไม่มีสภาวะเป็นนิวรณ์ เพราะโทมนัสไม่เกิดขึ้นโดยปราศจากโทสะ

---

[๑๙๐] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๘๘/๒๒๔

๒. ความเห็นของบางอาจารย์นั้นไม่ถูก เพราะขัดแย้งกับพระบาลีในคัมภีร์ปัฏฐาน จะเห็นได้ว่า ในคัมภีร์ปัฏฐานได้แสดงถึงโทมนัสที่เกิดขึ้นปรารภฌานที่เสื่อมแล้วเป็นอารมณ์ เพราะไม่มีโทมนัสที่เกิดขึ้นปรารภฌานที่ยังไม่เสื่อมเป็นอารมณ์

๓. บางอาจารย์กล่าวว่า ไม่อาจกล่าวว่าผู้ได้บรรลุฌานไม่เกิดโทมนัสโดยสิ้นเชิง เพราะโทมนัสอาจเกิดขึ้นได้แม้แก่ผู้บรรลุสมาบัติ ๘ ดังเช่นกาฬเทวิลดาบส (อสิตดาบส) ได้เกิดโทมนัสเสียใจเมื่อดำริว่าตนไม่อาจอยู่พบกับพระพุทธเจ้าได้ และท่านก็ยังมิได้เสื่อมจากฌาน

๔. ความเห็นของบางอาจารย์นั้นไม่ถูก เพราะไม่มีโทสะที่ไม่มีสภาวะเป็นนิวรณ์ ถ้ามีโทสะเช่นนั้น แม้รูปพรหมและอรูปพรหมก็อาจเกิดโทสะได้ แต่มิได้เกิดเลย จะเห็นได้ว่า ในคัมภีร์ปัฏฐาน[๑๙๑] มิได้กล่าวถึงพยาปาทนิวรณ์และกุกกุจจนิวรณ์ในพระดำรัสว่า อรูเป กามจฺฉนฺทนีวรณํ ปฏิจฺจ ถินมิทฺธนีวรณํ อุทฺธจฺจนีวรณํ อวิชฺชานีวรณํ (ถีนมิทธนิวรณ์ อุทธัจจนิวรณ์ และอวิชชานิวรณ์ เกิดขึ้นอาศัยกามฉันทนิวรณ์ในอรูปภูมิ) และไม่มีการหลีกเลี่ยงคำตอบในเรื่องนี้เพราะโทสะเป็นนิวรณ์แน่นอน เนื่องจากตรัสกามฉันทะเป็นต้นที่มิใช่นิวรณ์ว่าเป็นนิวรณ์โดยอ้อมโดยคล้ายกับนิวรณ์

๕. คำของบางอาจารย์ที่กล่าวว่า "เพราะโทมนัสอาจเกิดขึ้นได้แม้แก่ผู้บรรลุสมาบัติ ๘" ก็ไม่สมควร เพราะบุคคลเสื่อมจากฌานด้วยโทมนัสที่เกิดขึ้น แต่สามารถทำให้ฌานที่เสื่อมไปแล้วกลับเป็นปกติได้ง่ายด้วยเหตุปัจจัยเล็กน้อย

๖. คำว่า ตตฺถสฺส สิยา อุปฺปตฺติ (โทมนัสสินทรีย์จึงเกิดขึ้นในอุปจารขณะของทุติยฌาน) เป็นคำคาดคะเนเพื่อแสดงว่าโทมนัสยังถูกละไม่ได้ในอุปจารขณะ ดังที่จะกล่าวต่อไปว่า น เตฺวว อนฺโตอปฺปนายํ (แต่ไม่เกิดขึ้นภายในอัปปนา) แต่ถ้าโทมนัสเกิดขึ้นจริงในอุปจารขณะ แม้ปฐมฌานก็ต้องเสื่อมไป

สรุปความว่า คำว่า ตตฺถสฺส สิยา อุปฺปตฺติ (โทมนัสสินทรีย์จึงเกิดขึ้นในอุปจารขณะของทุติยฌาน) เป็นเพียงคำคาดคะเน มิได้เป็นคำกล่าวโดยตรง อีกทั้งกามฉันทะ ถีนมิทธะ อุทธัจจะ และอวิชชาที่ไม่มีสภาวะเป็นนิวรณ์ย่อมมีได้ แต่ไม่มีพยาปาทะหรือโทสะที่ไม่มีสภาวะเป็นนิวรณ์

---

[๑๙๑] อภิ.ป. ๔๒/๘/๒๘๖

ละสุขได้สนิทในตติยฌาน

นอกจากนั้น แม้สุขินทรีย์จะถูกละได้ในอุปจารขณะของตติยฌาน ก็อาจเกิดขึ้นแก่ผู้มีสรีระแผ่ซ่านไปด้วยรูปประณีตอันเกิดจากปีติ แต่ไม่เกิดขึ้นในตติยฌาน เพราะปีติอันเป็นเหตุเกิดของสุข[ทางกาย]ดับไปโดยสิ้นเชิงในตติยฌาน

ข้อความว่า "ผู้มีสรีระแผ่ซ่านไปด้วยรูปประณีตอันเกิดจากปีติ) แสดงโดยอ้อมว่าสุขทางกายไม่อาจเกิดขึ้นเพราะการแผ่ซ่านของของรูปอื่นจากรูปที่เกิดจากปีติ

ละโสมนัสได้สนิทในจตุตถฌาน

นอกจากนั้น แม้โสมนัสสินทรีย์จะถูกละได้ในอุปจารขณะของจตุตถฌาน ก็อาจเกิดขึ้นได้เพราะใกล้[ต่อสุข] และเพราะยังไม่ล่วงพ้นดีเนื่องจากไม่มีอุเบกขาที่ถึงอัปปนา แต่ไม่เกิดขึ้นในจตุตถฌาน ดังนั้นจึงตรัสบทว่า อปริเสสํ (โดยสิ้นเชิง) ไว้ในฌานนั้นๆ ว่า เอตฺถุปฺปนฺนํ ทุกฺขินฺทฺริยํ อปริเสสํ นิรุชฺฌติ (ทุกขินทรีย์ที่เกิดขึ้นแล้วดับไปโดยสิ้นเชิงในปฐมฌานนี้) เป็นต้น

ท่านจะแสดงเนื้อความนี้ว่า องค์สำหรับละที่ถูกละได้ในอุปจารขณะที่มีอาวัชชนะต่างกัน ก็อาจเกิดขึ้นได้ในระหว่างๆ เพราะยังไม่ถูกปฏิปักษ์กำจัด จึงกล่าวว่า อปฺปนาปฺปตฺตาย (และเพราะยังไม่ล่วงพ้นดีเนื่องจากไม่มีอุเบกขาที่ถึงอัปปนา) เป็นต้น[๑๙๐]

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ชวนวาระ ๒ หรือ ๓ วิถีข้างหน้าอัปปนาวาระในจตุตถฌานนี้เกิดร่วมกับอุเบกขาได้ เหมือนชวนวาระ ๒ หรือ ๓ วิถีข้างหน้ามรรควิถีที่มีสภาวะหยั่งเห็นเหมือนกัน[โดยลักษณะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ หรือไม่ใช่ตัวตน] เพราะปรารถนาการเสพคุ้นเช่นนั้น[๑๙๑]

---

[๑๙๐] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๘๘/๒๒๔

[๑๙๑] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๘๘/๒๒๔

ข้อนี้หมายความว่า ชวนจิตที่เป็นบริกรรม อุปจาระ อนุโลม และโคตรภู ที่เป็นอา เสวนปัจจัยแก่จตุตถฌานในอัปปนาวิถี ต้องเกิดร่วมกับอุเบกขาแน่นอน ดังนั้น ชวนจิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาจึงเกิดขึ้นตั้งแต่ ๒ หรือ ๓ วิถีข้างหน้าอัปปนาวิถีเพื่อให้เสพคุ้น เหมือนชวนวาระ ๒ หรือ ๓ ขณะที่เกิดขึ้นข้างหน้ามรรควิถี มีการหยั่งเห็นเหมือนกับมรรคโดยเป็นอนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา หรืออนัตตานุปัสสนาเหมือนมรรค คำอธิบายนี้สอดคล้องกับข้อความในวิสุทธิมรรคมหาฎีกาที่อธิบายอนุโลมญาณต่อไปว่า

ตเถวาติ ยถา อตีตาสุ ทฺวตฺติชวนวีถีสุ สงฺขารุเปกฺขา อนิจฺจาติ วา ทุกฺขาติ วา อนตฺตาติ วา สงฺขาเร อารมฺมณมกาสิ, ตเถว.[๑๙๒]

“คำว่า ตเถว (เช่นเดียวกัน) หมายความว่า สังขารุเปกขาในชวนวิถี ๒ หรือ ๓ วิถีที่ผ่านมา ปรารภสังขารเป็นอารมณ์ว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ฉันใด [ชวนจิตดวงแรกที่เรียกว่า บริกรรม] ก็เช่นเดียวกัน”

ฉบับพม่ามีปาฐะที่ผิดพลาดว่า ทฺวตฺตึสชวนวีถีสุ (ในชวนวิถี ๓๒ ขณะ) ฉบับสิงหลมีปาฐะที่ถูกต้องว่า ทฺวตฺติชวนวีถีสุ (ในชวนวิถี ๒ หรือ ๓ วิถี) ดังที่กล่าวมานี้

เหตุที่ทรงแสดงเวทนา ๔ ในจตุตถฌาน

ถามว่า : ในเรื่องนี้ ถ้าเวทนาเหล่านั้นถูกละได้ในอุปจารขณะของฌานนั้นๆ อย่างนี้แล้ว เหตุใดจึงนำมารวมไว้ในจตุตถฌานนี้เท่านั้น

ตอบว่า : เพื่อให้เข้าใจ[อุเบกขาเวทนา]ได้ง่าย กล่าวคือ เวทนาที่มิใช่สุขมิใช่ทุกข์ซึ่งตรัสไว้ในองค์แห่งฌานนี้ว่า อทุกฺขมสุขํ ละเอียดอ่อนรู้ได้ยาก ไม่อาจเข้าใจได้โดยง่าย

ดังนั้น พระผู้มีพระภาคจึงนำเวทนาทั้งหมดนี้มารวมไว้เพื่อให้เข้าใจ[อุเบกขาเวทนา]ได้ง่าย[ในจตุตถฌานนี้] เหมือนนายโคบาลต้องการจับโคดุตัวหนึ่งที่ไม่อาจเข้าไปจับด้วยวิธีใดวิธีหนึ่ง จึงต้อนโคทั้งหมดเข้าไปในคอกเดียวกัน หลังจากนั้นจึงต้อนออกไปทีละตัว มันก็ออกมาตามลำดับ จึงชี้ให้จับว่าโคตัวนี้คือโคดุนั้น จงจับมัน

---

[๑๙๒] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๘๐๔/๕๓๐

ผลของการแสดงเช่นนั้นคือ เมื่อพระพุทธองค์ทรงแสดงเวทนาเหล่านั้นที่นำมารวมไว้อย่างนี้แล้ว ก็อาจเพื่อแสดงให้เข้าใจอุเบกขาเวทนานี้ได้ว่า เวทนาที่มิใช่สุข ทุกข์ โสมนัส หรือโทมนัส เป็นอุเบกขาเวทนา

อีกอย่างหนึ่ง เวทนาเหล่านั้นถูกกล่าวรวมไว้เพื่อแสดงเหตุบรรลุสมาบัติที่ทำให้จิตหลุดพ้นจากปฏิปักษ์ (จตุตถฌานสมาบัติ) อันไม่มีทุกข์และสุข กล่าวคือ ปฐมฌานเป็นต้นพร้อมทั้งอุปจารสมาธิที่ละทุกข์เป็นต้นเป็นเหตุบรรลุสมาบัตินั้น

ข้อความว่า "ปฐมฌานเป็นต้น" หมายถึง ทุติยฌานพร้อมทั้งอุปจารสมาธิ ละโทมนัส ตติยฌานพร้อมทั้งอุปจารสมาธิ ละสุข และอุปจารสมาธิของจตุตถฌาน ละโสมนัส

ดังพระบาลีว่า

จตฺตาโร โข อาวุโส ปจฺจยา อทุกฺขมสุขาย เจโตวิมุตฺติยา สมาปตฺติยา. อิธาวุโส ภิกฺขุ สุขสฺส จ ปหานา ฯเปฯ จตุตฺถํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ. อิเม โข อาวุโส จตฺตาโร ปจฺจยา อทุกฺขมสุขาย เจโตวิมุตฺติยา สมาปตฺติยา.[๑๙๓]

"ท่านผู้มีอายุ เหตุบรรลุสมาบัติที่ทำให้จิตหลุดพ้นจากปฏิปักษ์ (จตุตถฌานสมาบัติ) อันไม่มีทุกข์และสุข มี ๔ ประการ คือ ... ภิกษุในธรรมวินัยนี้เข้าถึงจตุตถฌานอันไม่มีสุขทุกข์อยู่ มีสติผ่องแผ้วอันอุเบกขาทำให้เกิดขึ้น เพราะละสุขทุกข์ และเพราะดับโสมนัสโทมนัสได้ก่อน ผู้มีอายุ เหตุบรรลุสมาบัติที่ทำให้จิตหลุดพ้นจากปฏิปักษ์มี ๔ ประการเหล่านี้"

อีกอย่างหนึ่ง สังโยชน์มีสักกายทิฏฐิเป็นต้นที่ถูกละได้ใน[โสดาปัตติ]มรรคอื่นได้ตรัสว่าถูกละได้ในมรรคที่ ๓ นั้นเพื่อชมเชยมรรคที่ ๓ ฉันใด ได้ตรัสรวมเวทนาเหล่านั้นไว้ในจตุตถฌานนี้เพื่อชมเชยฌานดังกล่าว ฉันนั้น

---

[๑๙๓] ม.มู. ๑๒/๑๗๓/๑๓๔

ในคัมภีร์มัชฌิมปัณณาสก์มีข้อความว่า

โน เจ อาสวานํ ขยํ ปาปุณาติ, เตเนว ธมฺมราเคน ตาย ธมฺมนนฺทิยา ปญฺจนฺนํ โอรมฺภาคิยานํ สญฺโญชนานํ ปริกฺขยา โอปปาติโก โหติ ตตฺถ ปรินิพฺพายี อนาวตฺติธมฺโม ตสฺมา โลกา.[๑๙๔]

“หากภิกษุยังไม่ถึงความสิ้นไปแห่งอาสวะ ก็จะเป็นผู้ผุดเกิด[เป็นพรหมชั้นสุทธาวาส] แล้วปรินิพพานในพรหมโลกนั้น ไม่ต้องกลับมาจากโลกนั้นอีก เพราะสิ้นโอรัมภาคิยสังโยชน์ (สังโยชน์เบื้องต่ำ) ๕ ประการ ด้วยความเพลิดเพลินยินดีในธรรมนั้นๆ”

ข้อความว่า “สักกายทิฏฐิเป็นต้น” หมายถึง วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส

อีกอย่างหนึ่ง ได้ตรัสรวมเวทนาเหล่านั้นเพื่อแสดงว่าราคะและโทสะอยู่ห่างไกลจากจตุตถฌานนี้ด้วยการกำจัดเหตุเกิด กล่าวคือ ในบรรดาเวทนาเหล่านั้น สุขเป็นเหตุเกิดของโสมนัส โสมนัสเป็นเหตุเกิดของราคะ ทุกข์เป็นเหตุเกิดของโทมนัส โทมนัสเป็นเหตุเกิดของโทสะ ราคะและโทสะพร้อมทั้งเหตุเกิดได้ถูกจตุตถฌานนั้นกำจัดได้ด้วยการกำจัดสุขเป็นต้น จึงอยู่ห่างไกล[จากจตุตถฌาน]

สรุปความว่า เหตุที่ทรงแสดงเวทนา ๔ ในจตุตถฌานมี ๔ ประการ คือ

๑. เพื่อให้เข้าใจอุเบกขาเวทนาได้ง่าย

๒. เพื่อแสดงเหตุบรรลุสมาบัติที่ทำให้จิตหลุดพ้นจากปฏิปักษ์(จตุตถฌานสมาบัติ) อันไม่มีทุกข์และสุข

๓. เพื่อชมเชยจตุตถฌาน

๔. เพื่อแสดงว่าราคะและโทสะอยู่ห่างไกลจากจตุตถฌานนี้ด้วยการกำจัดเหตุเกิด

คำอธิบาย อทุกฺขมสุขํ (ไม่มีสุขทุกข์)

คำว่า อทุกฺขมสุขํ (ไม่มีสุขทุกข์) หมายความว่า [จตุตถฌาน]ชื่อว่าไม่มีทุกข์ เพราะปราศจากทุกข์ ชื่อว่าไม่มีสุข เพราะปราศจากสุข คำนี้แสดงถึงเวทนาที่ ๓ อันเป็นปฏิปักษ์ต่อทุกข์และสุขในจตุตถฌานนี้ มิใช่แสดงเพียงความไม่มีสุขทุกข์

---

[๑๙๔] ม.ม. ๑๓/๑๙/๑๔

ขึ้นชื่อว่าเวทนาที่ ๓ คือ เวทนาที่มิใช่สุขทุกข์ เรียกว่าอุเบกขาบ้าง

สภาวะที่มิใช่ทุกข์ ชื่อว่า อทุกขะ คือ ห่างไกลจากทุกข์ ท่านกล่าวว่า ทุกฺขาภาเวน (เพราะปราศจากทุกข์) เนื่องจากไม่มีทุกข์ในจตุตถฌานนั้น แม้คำว่า อสุขํ ก็มีนัยเดียวกัน[๑๙๕]

ข้อความข้างต้นแสดงว่า คำว่า อทุกฺข, อสุข มีรูปวิเคราะห์ว่า

- น ทุกฺขํ อทุกฺขํ = สภาวะที่มิใช่ทุกข์ ชื่อว่า อทุกขะ (นนิบาตบุรพบทกรรมธารยสมาส)

- น สุขํ อสุขํ = สภาวะที่มิใช่สุข ชื่อว่า อสุขะ (นนิบาตบุรพบทกรรมธารยสมาส)

คำว่า อทุกฺข แปลตามศัพท์ว่า "สภาวะที่มิใช่ทุกข์" คือ สภาวะห่างไกลจากทุกข์ คำว่า อสุข แปลตามศัพท์ว่า "สภาวะที่มิใช่สุข" คือ สภาวะห่างไกลจากสุข ส่วนคำแปลว่า "ไม่มีสุขทุกข์" เป็นคำแปลอธิบายความให้ชัดเจน มิใช่คำแปลตามรากศัพท์ ดังนั้น น ศัพท์ในอทุกฺข, อสุข จึงมีความหมายว่า วิธุร (ห่างไกล)

คำว่า ปฏิปกฺขภูตํ (อันเป็นปฏิปักษ์[ต่อทุกข์และสุข]) นี้ กล่าวไว้ในจตุตถฌานนี้ เพราะควรบรรลุอุเบกขาเวทนาด้วยการล่วงทุกข์เป็นต้น มิได้กล่าวไว้เพราะอุเบกขาเวทนาเป็นปฏิปักษ์ต่อทุกข์และสุขเหมือนกุศลและอกุศล[๑๙๖]

อุเบกขาเวทนานั้น :-

๑. มีลักษณะเสวยอารมณ์อันตรงกันข้ามกับอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ (อิฏฺฐานิฏฺฐวิปรีตานุภวนลกฺขณา)

๒. มีหน้าที่เป็นกลาง (มชฺฌตฺตรสา)

๓. มีการไม่ปรากฏชัด[เหมือนสุขทุกข์]เป็นอาการปรากฏ(อวิภูตปจฺจุปฏฺฐานา)

๔. มีการดับสุข[ในอุปจารขณะของจตุตถฌาน]เป็นเหตุใกล้ (สุขทุกฺขนิโรธปทฏฺฐานา)

---

[๑๙๕] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๘๘/๒๒๕

[๑๙๖] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๘๘/๒๒๕

คำอธิบาย อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธึ (มีสติผ่องแผ้วอันอุเบกขาทำให้เกิดขึ้น)

[๘๙] คำว่า อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธึ แปลว่า มีสติผ่องแผ้วอันอุเบกขาทำให้เกิดขึ้น เพราะสติในฌานนี้ผ่องแผ้วยิ่งนัก และอุเบกขาทำให้เกิดสติผ่องแผ้ว มิใช่ธรรมอื่น ดังนั้นจึงตรัสจตุตถฌานนี้ว่า อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธึ (มีสติผ่องแผ้วอันอุเบกขาทำให้เกิดขึ้น)

คำว่า อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธินฺติ อุเปกฺขาย ชนิตสติยา ปาริสุทฺธึ (คำว่า อุเปกฺขาสติ-ปาริสุทฺธึ แปลว่า มีสติผ่องแผ้วอันอุเบกขาทำให้เกิดขึ้น) แสดงรูปวิเคราะห์ของ อุเปกฺขาสติ-ปาริสุทฺธิ ศัพท์ว่า

- อุเปกฺขาย ชนิตา สติ อุเปกฺขาสติ = สติอันอุเบกขายังให้เกิดขึ้น ชื่อว่า อุเปกขาสติ (มัชเฌโลปีตติยาตัปปุริสสมาส ลบ ชนิต ศัพท์)

- อุเปกฺขาสติยา ปาริสุทฺธิ อสฺสาติ อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธิ = ฌานที่มีความผ่องแผ้วของสติอันอุเบกขายังให้เกิดขึ้น ชื่อว่า อุเปกขาสติปาริสุทธิ (ภินนาธิกรณพหุพพีหิสมาส)

ดังข้อความว่า

“อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธินฺติ ปุริมปเท อุตฺตรปทโลเปเนตํ สมาสปทนฺติ อาห “อุเปกฺขาย ชนิตสติปาริสุทฺธินฺติ.[๑๙๗]

“คำว่า อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธึ นี้เป็นบทที่เชื่อมสมาสด้วยการลบบทหลังในบทต้น [คือ ลบ ชนิต ศัพท์ในบทต้นว่า อุเปกฺขาชนิต] ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อุเปกฺขาย ชนิตสติปาริสุทฺธึ (มีสติผ่องแผ้วอันอุเบกขาทำให้เกิดขึ้น)

แม้ใน[ฌาน]วิภังค์ก็ตรัสว่า

อยํ สติ อิมาย อุเปกฺขาย วิสทา โหติ ปริสุทฺธา ปริโยทาตา, เตน วุจฺจติ อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธิ.[๑๙๘]

“สตินี้เป็นธรรมชาติสะอาด บริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ด้วยอุเบกขานี้ เหตุนั้นจึงตรัสว่า อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธิ (มีสติผ่องแผ้วอันอุเบกขาทำให้เกิดขึ้น)”

---

[๑๙๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๘๙/๒๒๖

[๑๙๘] อภิ.วิ. ๓๕/๔๘๗/๒๘๔

อุเบกขาคือตัตรมัชฌัตตตา

อนึ่ง สติผ่องแผ้วในจตุตถฌานนี้ย่อมมีได้ด้วยอุเบกขาใด อุเบกขานั้นมีองค์ธรรมเป็นตัตรมัชฌัตตตา

สติเท่านั้นมิใช่ผ่องแผ้วด้วยอุเบกขานั้นในจตุตถฌานนี้เพียงอย่างเดียว แม้แต่สัมปยุตตธรรมทั้งหมดก็ผ่องแผ้วด้วยอุเบกขาเช่นกัน แต่ตรัสเทศนาไว้โดยยกสติเป็นประธาน

อุเบกขาเวทนาเหมือนราตรี
ตัตรมัชฌัตตุเปกขาเหมือนดวงจันทร์

ในฌานทั้ง ๔ เหล่านั้น แม้อุเบกขานี้จะมีอยู่ในฌานขั้นต่ำ ๓ แต่ก็ไม่ทำให้สติและสัมปยุตตธรรมบริสุทธิ์ผ่องแผ้ว เปรียบเหมือนดวงจันทร์แม้มีอยู่ในกลางวันก็ไม่บริสุทธิ์ผ่องแผ้ว เพราะถูกแสงอาทิตย์ปิดบังในกลางวัน และเพราะไม่มีราตรีที่เป็นฝ่ายเดียวกันโดยความเย็นสบายหรือเกื้อกูลแก่ตน ฉันใด แม้ดวงจันทร์คือตัตรมัชฌัตตุเปกขานี้ก็ฉันนั้น แม้จะมีอยู่ในฌานต่างๆ มีปฐมฌานเป็นต้น ก็ไม่ผ่องแผ้ว เพราะถูกกำลังของธรรมฝ่ายปฏิปักษ์มีวิตกเป็นต้นรบกวน และไม่มีราตรีที่เป็นฝ่ายเดียวกันคืออุเบกขาเวทนา และเมื่อตัตรมัชฌัตตุเปกขานั้นไม่ผ่องแผ้ว แม้สหชาตธรรมมีสติเป็นต้นก็ไม่ผ่องแผ้วเหมือนแสงจันทร์ไม่ผ่องแผ้วในเวลากลางวัน ดังนั้น จึงไม่ตรัสฌานทั้งสามอย่างใดอย่างหนึ่งว่า อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธิ (มีสติผ่องแผ้วอันอุเบกขาทำให้เกิดขึ้น)

แต่ดวงจันทร์คือตัตรมัชฌัตตุเปกขานี้ผ่องแผ้วยิ่งนักในจตุตถฌานนี้ เพราะมีราตรีที่เป็นฝ่ายเดียวกันคืออุเบกขาเวทนา และไม่ถูกกำลังของธรรมฝ่ายปฏิปักษ์มีวิตกเป็นต้นรบกวน แม้สหชาตธรรมมีสติเป็นต้นก็บริสุทธิ์ผ่องแผ้วเพราะอุเบกขานั้นผ่องแผ้วดุจแสงจันทร์ที่บริสุทธิ์ผ่องแผ้ว ดังนั้น จึงตรัสจตุตถฌานนี้เท่านั้นว่า อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธิ (มีสติผ่องแผ้วอันอุเบกขาทำให้เกิดขึ้น)

คำอธิบาย จตุตฺถํ (จตุตถฌาน)

คำว่า จตุตฺถํ (จตุตถฌาน) หมายความว่า ชื่อว่า จตุตถฌาน ตามลำดับการนับ หรือชื่อว่า จตุตถฌาน เพราะบุคคลเข้าถึงครั้งที่ ๔

คำว่า จตุตฺถ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ฌานที่ ๔, ฌานที่เป็นจำนวนเต็มของ ๔ = จตุนฺนํ ปูรณํ จตุตฺถํ (จตุ ศัพท์ + ถ ปัจจัยในปูรณตัทธิต)

๒. ฌานที่บุคคลเข้าถึงครั้งที่ ๔ = จตุตฺถํ สมาปชฺชตีติ จตุตฺถํ (จตุตฺถ ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน สมาปชฺชติ ตัทธิต)

ความหมายแรกเป็นเทสนากมะ คือ ลำดับการแสดงของพระพุทธเจ้า ส่วนข้อความหลังหมายถึง ปฏิปัตติกมะ คือ ลำดับการปฏิบัติ เพราะจตุตถฌานเป็นฌานที่บุคคลเข้าถึงครั้งที่ ๔ นั่นเอง

จตุตถฌานละองค์ ๑

ส่วนในคำว่า เอกงฺควิปฺปหีนํ ทุวงฺคสมนฺนาคตํ (จตุตถฌานละองค์ ๑ ประกอบด้วยองค์ ๒) พึงทราบว่าจตุตถฌานละองค์ ๑ คือ โสมนัสที่ถูกละได้ในชวนจิตข้างหน้าในวิถีจิตเดียวกัน ด้วยเหตุนั้น สุขนั้นจึงชื่อว่าเป็นองค์สำหรับละของจตุตถฌานดังกล่าว

ข้อความว่า “ในวิถีจิตเดียวกัน” นี้ กล่าวไว้เพราะไม่มีโสมนัสแน่นอนในจตุตถฌานนั้น มิใช่กล่าวไว้เพราะไม่มีโสมนัสในวิถีจิตก่อนจากนั้น เหมือนองค์สำหรับละมีวิตกเป็นต้นย่อมถูกละได้ในขณะบรรลุทุติยฌานเป็นต้น มิได้ถูกละในชวนวิถีก่อนจากวิถีจิตเดียวกันของทุติยฌานเป็นต้นนั้น[๑๙๙]

---

[๑๙๙] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๘๙/๒๒๖

จตุตถฌานประกอบด้วยองค์ ๒

แต่พึงทราบว่า จตุตถฌานประกอบด้วยองค์ ๒ ด้วยการเกิดขึ้นขององค์ฌาน ๒ เหล่านี้ คือ อุเบกขา และจิตเตกัคคตา (ภาวะที่จิตมีอารมณ์เดียว) คำที่เหลือมีนัยที่ได้กล่าวไว้ในปฐมฌาน

จบวิธีแสดงฌาน ๔ (ตามจตุกกนัย) ก่อน

คำอธิบายฌานปัญจกนัย

[๙๐] อนึ่ง ผู้เพียรปฏิบัติที่จะเจริญฌานปัญจกนัย ออกจากปฐมฌานที่คล่องแคล่ว พิจารณาว่า "[ปฐมฌาน]สมาบัตินี้อยู่ใกล้ปฏิปักษ์คือนิวรณ์ [เพราะเพิ่งละนิวรณ์ได้เป็นครั้งแรก] และมีองค์ฌานอ่อนกำลัง เพราะวิตกเป็นสภาพหยาบ" จึงเห็นโทษในปฐมฌานนั้นแล้ว ใฝ่ใจ[ทุติยฌาน]ว่าสงบ แล้วคลายความยินดีในปฐมฌาน ควรทำความเพียรเพื่อบรรลุทุติยฌานเกิด

การบรรลุทุติยฌาน

ลำดับนั้น ครั้นเธอออกจากปฐมฌาน มีสติสัมปชัญญะพิจารณาองค์ฌานอยู่ วิตกอย่างเดียวย่อมปรากฏว่าเป็นองค์หยาบ วิจารเป็นต้นปรากฏว่าละเอียด เมื่อนั้น ครั้นเธอเพ่ง [ปฏิภาค]นิมิตนั้นอยู่บ่อยๆ ว่า ปฐวี ปฐวี (ดินๆ) เพื่อละองค์ฌานหยาบและบรรลุองค์ฌานละเอียด ทุติยฌานย่อมเกิดขึ้นตามนัยที่ได้กล่าวมาแล้ว องค์สำหรับละของทุติยฌานนั้นมีวิตกอย่างเดียว ส่วนองค์ประกอบมี ๔ อย่างคือวิจารเป็นต้น

คำที่เหลือได้กล่าววิธีปฏิบัติไว้แล้ว

โดยทั่วไป ปการ ศัพท์มักแปลว่า "ประการ, ลักษณะ, ประเภท" แต่ ปการ ศัพท์ในคำว่า วุตฺตปฺปการํ เป็นคำไวพจน์ของ วิธิ หรือ นย ศัพท์ จึงแปลว่า "วิธีปฏิบัติ" ตามวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๑ หน้า ๕๒๘)

การบรรลุตติยฌาน

อนึ่ง ผู้เพียรปฏิบัติที่สั่งสมวสีด้วยลักษณะ ๕ จนชำนาญตามวิธีที่กล่าวแล้ว ออกจากทุติยฌานที่คล่องแคล่ว พิจารณาว่า “[ทุติยฌาน]สมาบัตินี้อยู่ใกล้ปฏิปักษ์คือวิตก และมีองค์ฌานอ่อนกำลัง เพราะวิจารเป็นสภาพหยาบ” จึงเห็นโทษในทุติยฌานนั้น ใฝ่ใจ[ตติยฌาน]ว่าสงบ แล้วคลายความยินดีในทุติยฌาน ควรทำความเพียรเพื่อบรรลุตติยฌานเถิด

ลำดับนั้น ครั้นเธอออกจากทุติยฌาน มีสติสัมปชัญญะพิจารณาองค์ฌานอยู่ วิจารอย่างเดียวย่อมปรากฏว่าเป็นองค์หยาบ ปีติเป็นต้นปรากฏว่าละเอียด เมื่อนั้นครั้นเธอเพ่ง[ปฏิภาค]นิมิตนั้นอยู่บ่อยๆ ว่า ปฐวี ปฐวี (ดินๆ) เพื่อละองค์ฌานหยาบและบรรลุองค์ฌานละเอียด ตติยฌานย่อมเกิดขึ้นตามนัยที่ได้กล่าวมาแล้ว องค์สำหรับละของตติยฌานนั้นมีวิจารอย่างเดียว ส่วนองค์ประกอบมี ๓ อย่างคือปีติเป็นต้น เหมือนทุติยฌานตามจตุกกนัย

คำที่เหลือได้กล่าววิธีปฏิบัติไว้แล้ว

สรุปฌานปัญจกนัย

โดยประการดังนี้ เมื่อจำแนกทุติยฌานตามจตุกกนัยเป็น ๒ ฌาน ก็เป็นทุติยฌานและตติยฌานตามปัญจกนัย อีกทั้งตติยฌานและจตุตถฌานตามจตุกกนัยนั้นแยกเป็นจตุตถฌานและปัญจมฌาน[ตามปัญจกนัย] ส่วนปฐมฌานคงเป็นปฐมฌานตามเดิม

จบปริจเฉทที่ ๔ ชื่อปฐวีกสิณนิทเทส (คำอธิบายปฐวีกสิณ) ของเรื่องสมาธิภาวนา
ในวิสุทธิมรรคปกรณ์ที่ประพันธ์เพื่อความปราโมทย์ของสาธุชน

ปริจเฉทที่ ๕

เสสกสิณนิทเทส : คำอธิบายกสิณที่เหลือ

๒. เรื่องอาโปกสิณ

[๙๑] บัดนี้ จะกล่าวรายละเอียดของอาโปกสิณต่อจากปฐวีกสิณ ดังนี้ :-

แม้อาโปกสิณก็เหมือนปฐวีกสิณ ผู้เพียรปฏิบัติที่ประสงค์จะเจริญอาโปกสิณควรนั่งตามสบายในสถานที่สงัด แล้วกำหนดเอานิมิตในน้ำที่ทำขึ้น หรือในน้ำที่เป็นเองตามปกติ ผู้มีปัญญาควรทราบความพิสดารทั้งหมด นอกจากนั้น ควรทราบความพิสดารในเตโชกสิณเป็นต้นทั้งหมดเหมือนอาโปกสิณนี้ เพราะต่อแต่นี้ไปข้าพเจ้าจะไม่กล่าวซ้ำอีก จักกล่าวเฉพาะข้อความที่ต่างกันเท่านั้น

อาโปกสิณที่เป็นเอง

ผู้เพียรปฏิบัติที่มีบุญได้เคยบำเพ็ญกุศลอันยิ่งมาก่อนแม้ในอาโปกสิณนี้ นิมิต (อุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิต) ย่อมเกิดขึ้นได้ในน้ำที่เป็นเองตามปกติ คือ ในสระ ในบึง ในทะเลสาบ หรือในมหาสมุทร เหมือนพระจูฬสิวเถระเป็นตัวอย่าง ได้ยินมาว่า ท่านสละลาภสักการะแล้วตั้งใจว่า เราจักอยู่อย่างสงัด จึงไปขึ้นเรือที่ท่าชื่อมหาติตถะไปยังชมพูทวีป (อินเดีย) มองดูทะเลที่กว้างใหญ่ในระหว่าง กสิณนิมิตมีขนาดเท่าสถานที่มองดูนั้นได้เกิดขึ้น

วิธีทำอาโปกสิณ

ผู้เพียรปฏิบัติที่มิได้ทำบุญญาธิการไว้ ต้องหลีกเลี่ยงโทษของกสิณ ๔ อย่าง อย่าเอาน้ำที่มีสีเขียว สีเหลือง สีแดง หรือสีขาว อย่างใดอย่างหนึ่ง แต่พึงรองเอาน้ำฝนในอากาศที่ยังไม่ตกถึงพื้นด้วยผ้าสะอาด หรือเอาน้ำอื่นที่ใสสะอาดไม่ขุ่นเหมือนน้ำฝนนั้น มา

ใส่ให้เต็มเสมอขอบปากบาตรหรือคนโท แล้วเอาไปวางไว้ในที่มิดชิดท้ายวัดตามที่กล่าวมาแล้ว นั่งตามสบาย ไม่ต้องพิจารณาสี[ของน้ำ] หรือใส่ใจลักษณะ [ความไหลของธาตุน้ำ]

วิธีเจริญอาโปกสิณ

แต่ควรกำหนดน้ำพร้อมกับสี ตั้งจิตไว้ในคำบัญญัติ[คือ อาโป] ตามความหนาแน่นของธาตุน้ำ ควรเจริญภาวนาด้วยชื่อที่ปรากฏชัดเจนว่า อาโป อาโป (น้ำๆ) ในชื่อของน้ำว่า อัมพุ อุทกะ วาริ สลิละ เป็นต้น

ลักษณะอุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิต

เมื่อเธอเจริญภาวนาอยู่อย่างนี้ นิมิตทั้ง ๒ (อุคคหนิมิต และปฏิภาคนิมิต) ย่อมเกิดขึ้นตามลำดับโดยนัยที่ได้กล่าวมาแล้ว มีข้อต่างกันคือ อุคคหนิมิตในอาโปกสิณนี้ปรากฏเหมือนน้ำกระเพื่อมอยู่ ถ้าน้ำมีฟองและต่อมน้ำเจือปน อุคคหนิมิตจะปรากฏเช่นนั้น โทษของกสิณ (การระคนด้วยฟองและต่อมน้ำ การกระเพื่อมเป็นระลอก) ย่อมปรากฏ

ปน ศัพท์ในประโยคว่า อิธ ปน อุคฺคหนิมิตฺตํ จลมานํ วิย อุปฏฺฐาติ (มีข้อต่างกันคือ อุคคหนิมิตในอาโปกสิณนี้ปรากฏเหมือนน้ำกระเพื่อมอยู่) ทำหน้าที่วิเสสโชตกะ วิสุทธิมรรคนิสสัย (เล่ม ๑ หน้า ๕๓๐) แปลว่า "มีข้อต่างกันคือ" คำนี้แปลตามศัพท์ว่า ปน = วิเสสํ วกฺขามิ (จักกล่าวซึ่งความต่างกัน)

ส่วนปฏิภาคนิมิตย่อมปรากฏสงบนิ่ง เหมือนพัดแก้วมณีที่แขวนไว้ในอากาศ และเหมือนวงกระจกแก้วมณี ดังนั้น ผู้เพียรปฏิบัตินั้นจึงเข้าถึงอุปจารฌานพร้อมกับที่ปฏิภาคนิมิตนั้นปรากฏ และเข้าถึงฌาน ๔ และฌาน ๕ ตามนัยที่กล่าวมาแล้ว

จบอาโปกสิณ

๓. เรื่องเตโชกสิณ

[๙๒] ผู้เพียรปฏิบัติที่ประสงค์จะเจริญเตโชกสิณควรกำหนดเอานิมิตในไฟ ผู้ที่มีบุญได้เคยบำเพ็ญกุศลอันยิ่งในเตโชกสิณนั้น เมื่อกำหนดเอานิมิตในไฟที่เป็นเองตามปกติ มองดูเปลวไฟที่เปลวประทีป เตาไฟ กองไฟระบมบาตร หรือไฟป่า ที่ใดที่หนึ่ง นิมิตย่อมเกิดขึ้นได้ เหมือนพระจิตตคุตตเถระเป็นตัวอย่าง กล่าวคือ เมื่อท่านเข้าไปโรงอุโบสถในวันฟังธรรม เพ่งดูเปลวตะเกียงอยู่ นิมิตก็เกิดขึ้น

วิธีทำเตโชกสิณ

ส่วนผู้เพียรปฏิบัติอื่น[ที่ไม่มีบุญญาธิการ]ต้องทำกสิณขึ้นเอง วิธีทำเตโชกสิณนั้นมีดังนี้ คือ ควรผ่าไม้แก่นที่มียางผึ่งให้แห้ง ตัดเป็นท่อนๆ แล้วไปยังโคนไม้หรือปะรำอันเหมาะสม ทำเป็นกองเหมือนระบมบาตร จุดไฟแล้วเจาะช่องขนาด ๑ คืบ ๔ นิ้วที่เสื่อลำแพน แผ่นหนัง หรือผืนผ้า

วิธีเจริญเตโชกสิณ

ผู้เพียรปฏิบัติควรวางเสื่อละแพนเป็นต้นนั้นไว้ข้างหน้า นั่งตามนัยที่กล่าวมาแล้ว อย่าใส่ใจถึงหญ้าฟืนข้างล่าง หรือเปลวควันข้างบน ควรกำหนดเอานิมิตในเปลวทึบตรงกลางเถิด ไม่ต้องพิจารณาสี[ของไฟ]ว่าเป็นสีเขียวหรือสีเหลืองเป็นต้น หรือใส่ใจลักษณะโดยความเป็นสภาวะร้อน แต่ควรกำหนดไฟพร้อมกับสี ตั้งจิตไว้ในคำบัญญัติ [คือ เตโช] ตามความหนาแน่นของธาตุไฟ ควรเจริญภาวนาด้วยชื่อที่ปรากฏชัดเจนว่า เตโช เตโช (ไฟๆ) ในชื่อของไฟว่า ปาวกะ, กัณหวัตตนี, ชาตเวทะ, หุตาสนะ เป็นต้น

ลักษณะอุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิต

เมื่อเธอเจริญภาวนาอยู่อย่างนี้ นิมิตทั้ง ๒ (อุคคหนิมิต และปฏิภาคนิมิต) ย่อมเกิดขึ้นตามลำดับโดยนัยที่ได้กล่าวมาแล้ว ในนิมิตทั้ง ๒ นั้น อุคคหนิมิตปรากฏเหมือนเปลวไฟขาดๆ ตกลง แต่เมื่อเธอกำหนดเอานิมิตในไฟที่เป็นเองตามปกติ โทษของกสิณคือสะเก็ดไฟ ก้อนถ่าน ขี้เถ้า หรือควันไฟ ย่อมปรากฏ

ส่วนปฏิภาคนิมิตย่อมปรากฏนิ่งเหมือนผืนผ้ากัมพลแดงที่แขวนไว้ในอากาศ พัดทอง หรือเสาทอง ผู้เพียรปฏิบัตินั้นเข้าถึงอุปจารฌานพร้อมกับที่ปฏิภาคนิมิตนั้นปรากฏ และเข้าถึงฌาน ๔ และฌาน ๕ ตามนัยที่กล่าวมาแล้ว

จบเตโชกสิณ

เรื่องวาโยกสิณ

[๙๓] แม้ผู้เพียรปฏิบัติที่ประสงค์จะเจริญวาโยกสิณควรกำหนดเอานิมิตในลม และควรกำหนดเอานิมิตในลมด้วยการเห็นหรือการกระทบ ดังข้อความในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลาย [มหาอรรถกถา] ว่า

“ผู้เพียรปฏิบัติที่จะกำหนดวาโยกสิณ ย่อมกำหนดเอานิมิตในลม คือ ย่อมกำหนดยอดอ้อย ยอดไผ่ ยอดไม้ หรือปลายผม ที่ไหวไปมา หรือลมที่มากระทบกาย”

ดังนั้น ผู้เพียรปฏิบัติเห็นอ้อย ไผ่ ต้นไม้ที่มีใบทึบอยู่เสมอกับศีรษะ หรือศีรษะของคนมีผมดกยาว ๔ องคุลี ซึ่งขยับอยู่ด้วยแรงลม ควรตั้งสติว่า ลมนี้ย่อมพัดที่นั้น หรือควรตั้งสติไว้ที่ร่างกายบางส่วนที่ถูกลมกระทบทางช่องหน้าต่าง หรือช่องฝาแล้วเจริญภาวนาด้วยชื่อที่ปรากฏชัดเจนว่า วาโต วาโต (ลมๆ) ตามชื่อที่ปรากฏชัดเจนในชื่อของลมว่า วาตะ มาลุตะ และอนิละ เป็นต้น

ลักษณะอุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิต

อุคคหนิมิตในวาโยกสิณนี้ย่อมปรากฏไหวคล้ายกับเกลียวไอของข้าวปายาสะที่เพิ่งยกลงจากเตา ส่วนปฏิภาคนิมิตย่อมสงบนิ่ง ความที่เหลือพึงทราบตามนัยที่ได้กล่าวมาแล้ว

จบวาโยกสิณ

เรื่องนีลกสิณ

[๙๔] ในลำดับต่อจากวาโยกสิณนั้น เมื่อผู้เพียรปฏิบัติที่มีบุญได้เคยบำเพ็ญกุศลอันยิ่ง เห็นกอไม้ที่มีดอกสีเขียวบานสะพรั่งเช่นนั้น ดอกไม้ที่ปูลาดไว้ในที่บูชา ผ้าเขียวหรือดินหินธรรมชาติสีเขียวอย่างใดอย่างหนึ่ง อุคคหนิมิตย่อมเกิดขึ้นได้ ดังข้อความ[ในคัมภีร์มหาอรรถกถา] ว่า

นีลกสิณํ อุคฺคณฺหนฺโต นีลกสฺมึ นิมิตฺตํ คณฺหาติ ปุปฺผสฺมึ วา วตฺถสฺมึ วา วณฺณ-ธาตุยา วา.

“ผู้เพียรปฏิบัติที่จะกำหนดนีลกสิณ ย่อมกำหนดเอานิมิตในสีเขียว คือ ดอกไม้ผ้า หรือดินหินธรรมชาติสีเขียว”

วิธีทำนีลกสิณ

ผู้เพียรปฏิบัติอื่น[ที่ไม่มีบุญญาธิการ]ต้องเก็บดอกไม้ เช่น ดอกบัวเขียว และดอกกรรณิการ์ป่า เป็นต้น แล้วนำกลีบมาเรียงให้เต็มผอบหรือกระพ้อมพอเสมอขอบปาก มิให้เห็นเกสรหรือขั้ว หรือควรเอาผ้าสีเขียวผูกเข้าเป็นห่อของให้เต็ม หรือเอาผ้าสีเขียวผูกเข้าที่ขอบปากผอบเป็นต้นให้เป็นดังพื้นหน้ากลอง หรือจะเอาธาตุคือสำริดเขียว ใบไม้เขียว หรือดอกอัญชันเขียวอย่างใดอย่างหนึ่ง ทำเป็นดวงกสิณชนิดที่เคลื่อนที่ได้ตามนัยที่กล่าวแล้วในปฐวีกสิณ หรือชนิดที่ติดไว้ที่ฝา แล้วทาตัดด้วยสีที่ต่างกันเกิด

วิธีเจริญนีลกสิณ

ต่อจากนั้นผู้เพียรปฏิบัติควรประคองมนสิการให้ดำเนินไปว่า นีลํ นีลํ (สีเขียวๆ) ตามนัยที่กล่าวแล้วในปฐวีกสิณ

แม้ในนีลกสิณนี้โทษของกสิณยังปรากฏในอุคคหนิมิต คือ เกสร ก้าน และระหว่างกลีบเป็นต้นย่อมปรากฏ ส่วนปฏิภาคนิมิตหลุดจากดวงกสิณแล้วปรากฏเหมือนตาลปัตรแก้วมณีในอากาศ

ความที่เหลือพึงทราบตามนัยที่กล่าวมาแล้ว

ไทยและพม่ามักแปล นีล ศัพท์ว่า "สีเขียว" แต่พจนานุกรมสันสกฤต ภาษาฮินดี และภาษาสิงหล แปลว่า "สีน้ำเงิน (Blue)" ที่จริงแล้วคำนี้หมายรวมถึงสีเขียว สีน้ำเงิน สีฟ้า สีคราม และสีดำ ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๙๗) กล่าวถึงสีเขียวว่า ปลาส, หริต, หริ และในคาถา (๙๖) กล่าวถึงสีดำ ๗ ศัพท์ว่า นีล, กณฺห, อสิต, กาฬ, เมจก, สาม, สามล

จบนีลกสิณ

๖. เรื่องปีตกสิณ

[๙๕] แม้ในปีตกสิณก็มีนัยเดียวกัน ดังข้อความ [ในคัมภีร์มหาอรรถกถา] ว่า

ปีตกสิณํ อุคฺคณฺหนฺโต ปีตกสฺมึ นิมิตฺตํ คณฺหาติ ปุปฺผสฺมึ วา วตฺถสฺมึ วา วณฺณธาตุยา วา.

"ผู้เพียรปฏิบัติที่จะกำหนดปีตกสิณ ย่อมกำหนดเอานิมิตในสีเหลือง คือ ดอกไม้ ผ้า หรือดินหินธรรมชาติสีเหลือง[มีหรดาลเป็นต้น]"

ดังนั้น เมื่อผู้เพียรปฏิบัติที่มีบุญได้เคยบำเพ็ญกุศลอันยิ่งแม้ในปีตกสิณนี้ เห็นกอไม้ที่มีดอกสีเหลืองบานสะพรั่งเช่นนั้น ดอกไม้ที่ปูลาดไว้ ผ้าเหลือง หรือหินดินธรรมชาติสีเหลืองอย่างใดอย่างหนึ่ง อุคคหนิมิตย่อมเกิดขึ้นได้ เหมือนพระจิตตคุตตเถระเป็นตัวอย่าง ได้ยินมาว่า เมื่อท่านเห็นแท่นบูชาที่ทำด้วยดอกจันทน์เหลืองในภูเขาจิตตลบรรพต นิมิตขนาดเท่ากับแท่นบูชาได้เกิดขึ้นแล้วในทันทีที่เห็นนั่นเทียว

วิธีทำปีตกสิณ

ผู้เพียรปฏิบัติอื่น[ที่ไม่มีบุญญาธิการ]ต้องใช้ดอกกรรณิการ์เป็นต้น ผ้าสีเหลือง หรือดินหินธรรมชาติสีเหลืองมาทำเป็นกสิณตามนัยที่กล่าวแล้วในนีลกสิณ แล้วจึงประคองมนสิการให้ดำเนินไปว่า ปีตกํ ปีตกํ (สีเหลืองๆ) ความที่เหลือเหมือนกสิณที่กล่าวมาแล้วนั้น

จบปีตกสิณ

๗. เรื่องโลหิตกสิณ

[๙๖] แม้ในโลหิตกสิณก็มีนัยเดียวกัน ดังข้อความ [ในคัมภีร์มหาอรรถกถา] ว่า

โลหิตกสิณํ อุคฺคณฺหนฺโต โลหิตกสฺมึ นิมิตฺตํ คณฺหาติ ปุปฺผสฺมึ วา วตฺถสฺมึ วา วณฺณธาตุยา วา.

"ผู้เพียรปฏิบัติที่จะกำหนดโลหิตกสิณ ย่อมกำหนดเอานิมิตในสีแดง คือ ดอกไม้ ผ้า หรือดินหินธรรมชาติสีแดง"

ดังนั้น เมื่อผู้เพียรปฏิบัติที่มีบุญได้เคยบำเพ็ญกุศลอันยิ่งแม้ในโลหิตกสิณนี้ เห็นกอไม้มีดอกหงอนไก่เป็นต้นที่บานสะพรั่งเช่นนั้น ดอกไม้ที่ปูลาดไว้ ผ้าแดง หรือแก้วมณีแดง หรือธาตุสีแดง[มีชาดและครั่งเป็นต้น] อย่างใดอย่างหนึ่ง อุคคหนิมิตย่อมเกิดขึ้นได้

วิธีเจริญโลหิตกสิณ

ผู้เพียรปฏิบัติอื่น[ที่ไม่มีบุญญาธิการ]ต้องใช้ดอกชบา ดอกหงอนไก่ และหญ้าหางช้างแดงเป็นต้น ใช้ผ้าแดง หรือใช้ดินหินธรรมชาติสีแดงมาทำเป็นกสิณตามนัยที่กล่าวแล้วในนีลกสิณ แล้วจึงประคองมนสิการให้ดำเนินไปว่า โลหิตกํ โลหิตกํ (สีแดงๆ) ความที่เหลือเหมือนกสิณที่กล่าวมาแล้วนั้น

จบโลหิตกสิณ

๘. เรื่องโอทาตกสิณ

[๙๗] เมื่อผู้เพียรปฏิบัติที่มีบุญได้เคยบำเพ็ญกุศลอันยิ่งแม้ในโอทาตกสิณ เห็นกอไม้ที่มีดอกสีขาวบานสะพรั่งเช่นนั้น ดอกไม้ที่ปูลาดไว้ในที่บูชามีดอกมะลิซ้อนเป็นต้น กอบัวขาว กอบัวหลวง ผ้าขาว หรือดินหินธรรมชาติสีขาวอย่างใดอย่างหนึ่ง นิมิตย่อมเกิดขึ้นได้ แม้ในแผ่นดีบุกกลม แผ่นเงินกลม และดวงจันทร์ นิมิตก็เกิดขึ้นได้เช่นกัน ดังข้อความ[ในคัมภีร์มหาอรรถกถา]ว่า

โอทาตกสิณํ อุคฺคณฺหนฺโต โอทาตสฺมึ นิมิตฺตํ คณฺหาติ ปุปฺผสฺมึ วา วตฺถสฺมึ วา วณฺณธาตุยา วา.

“ผู้เพียรปฏิบัติที่จะกำหนดโอทาตกสิณ ย่อมกำหนดเอานิมิตในสีขาว คือ ดอกไม้ ผ้า หรือดินหินธรรมชาติสีขาว”

ผู้เพียรปฏิบัติอื่น[ที่ไม่มีบุญญาธิการ]ต้องใช้ดอกไม้สีขาวดังกล่าวแล้ว ผ้าขาว หรือดินหินธรรมชาติสีขาวมาทำเป็นกสิณตามนัยที่กล่าวแล้วในนีลกสิณ แล้วจึงประคองมนสิการให้ดำเนินไปว่า โอทาตํ โอทาตํ (สีขาวๆ) ความที่เหลือเหมือนกสิณที่กล่าวมาแล้วนั้น

จบโอทาตกสิณ

๙. เรื่องอาโลกกสิณ

[๙๘] เมื่อผู้เพียรปฏิบัติที่มีบุญได้เคยบำเพ็ญกุศลอันยิ่งในอาโลกกสิณ เห็นดวงกลมที่แสงอาทิตย์หรือแสงจันทร์ส่องเข้าตามช่องฝาเป็นต้นแล้วปรากฏที่ฝาหรือพื้น หรือดวงกลมที่แสงส่องทะลุออกตามช่องกิ่งไม้ที่มีใบหนาทึบหรือช่องปะรำที่มุงด้วยกิ่งไม้ทึบแล้วปรากฏอยู่บนพื้นนั้น นิมิตย่อมเกิดขึ้นได้ ดังข้อความ[ในคัมภีร์มหาอรรถกถา]ว่า

อาโลกกสิณํ อุคฺคณฺหนฺโต อาโลกสฺมึ นิมิตฺตํ คณฺหาติ ภิตฺติฉิทฺเท วา ตาฬจฺฉิทฺเท วา วาตปานนฺตริกาย วา.

"ผู้เพียรปฏิบัติที่จะกำหนดอาโลกกสิณย่อมกำหนดเอานิมิตในแสง[ของดวงอาทิตย์หรือดวงจันทร์ที่ปรากฏในช่องฝาหรือแผ่นดินอันส่องเข้า] ทางฝาผนัง ช่องลูกดาล หรือช่องหน้าต่าง"

วิธีเจริญอาโลกกสิณ

ผู้เพียรปฏิบัติอื่น[ที่ไม่มีบุญญาธิการ] ต้องเจริญดวงแสงตามที่กล่าวแล้วนั้นว่า โอภาโส โอภาโส หรือ อาโลโก อาโลโก (แสงสว่างๆ) แต่ถ้าไม่อาจทำให้เกิดนิมิตเช่นนั้นได้ ก็ควรจุดตะเกียงไว้ในหม้อแล้วปิดปากหม้อ [เพราะแสงที่ออกทางช่องหม้อกว้างมาก] แล้วเจาะช่องที่หม้อแล้ววางหันหน้าไปทางฝา แสงเทียนจะส่องลอดออกไปทางช่องนั้นเป็นรูปวงกลมที่ฝา ผู้เพียรปฏิบัติควรเจริญดวงแสงเทียนนั้นว่า อาโลโก อาโลโก (แสงสว่างๆ) ดวงแสงเทียนนี้อยู่นานกว่าดวงแสงอาทิตย์หรือดวงแสงจันทร์อื่น อุคคหนิมิตในอาโลกกสิณนี้เป็นเช่นกับดวงแสงซึ่งติดอยู่ที่ฝาหรือพื้น ส่วนปฏิภาคนิมิตเป็นเช่นกับกลุ่มแสงใหญ่ที่สดใส ความที่เหลือเหมือนกสิณที่กล่าวมาแล้วนั้น

คำว่า ตถา อสกฺโกนฺเตน (แต่ถ้าไม่อาจทำให้เกิดนิมิตเช่นนั้นได้) หมายความว่า ถ้าไม่อาจทำให้เกิดนิมิตตามที่กล่าวถึงการเกิดนิมิตคือโอภาสโดยเนื่องด้วยแสงอาทิตย์เป็นต้น เพราะแสงสว่างดังกล่าวไม่ดำรงอยู่นาน[๑]

ข้อความว่า "ปิดปากหม้อ" กล่าวไว้เพราะแสงจากปากหม้อกว้าง จึงต้องเจาะช่องเพื่อให้แสงที่ลอดออกมาเล็กลง

จบอาโลกกสิณ

---

[๑] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๙๘/๒๓๒

๑๐. เรื่องปริจฉินนากาสกสิณ

[๙๙] เมื่อผู้เพียรปฏิบัติที่มีบุญได้เคยบำเพ็ญกุศลอันยิ่งในปริจฉินนากาสกสิณ เห็นช่องฝาเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งนิมิตย่อมเกิดขึ้นได้ ดังข้อความ[ในคัมภีร์มหาอรรถกถา]ว่า

อากาสกสิณํ อุคฺคณฺหนฺโต อากาสสฺมึ นิมิตฺตํ คณฺหาติ ภิตฺติฉิทฺเท วา ตาฬจฺฉิทฺเท วา วาตปานนฺตริกาย วา.

“ผู้เพียรปฏิบัติที่จะกำหนดอากาสกสิณ ย่อมกำหนดเอานิมิตในที่ว่าง คือ ช่องฝา ช่องลูกดาล หรือช่องหน้าต่าง”

วิธีเจริญอากาสกสิณ

ผู้เพียรปฏิบัติอื่น[ที่ไม่มีบุญญาธิการ] ต้องเจาะช่องราว ๑ คืบ ๔ นิ้วที่ปะรำซึ่งมุงมิดชิด แผ่นหนัง หรือเสื่อลำแพนอย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วเจริญช่องที่จำแนกเป็นช่องฝาเป็นต้นว่า อากาโส อากาโส (ที่ว่างๆ)

อุคคหนิมิตในอากาสกสิณนี้เป็นเช่นกับช่องพร้อมด้วยขอบฝาเป็นต้น แม้จะถูกขยายก็ขยายไม่ได้ ส่วนปฏิภาคนิมิตปรากฏคล้ายช่องวงกลม และเมื่อถูกขยายก็ขยายได้ ความที่พึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วในปฐวีกสิณ

คำว่า วฑฺฒิยมานมฺปิ น วฑฺฒติ (แม้จะถูกขยายก็ขยายไม่ได้) กล่าวไว้เพื่อแสดงว่าไม่ควรขยายอุคคหนิมิต ดังจะเห็นได้ว่า อุคคหนิมิตทั้งหมดแม้จะถูกขยายก็ขยายไม่ได้ และแม้ผู้ปฏิบัติต้องการจะขยาย การขยายก็ไม่เกิดขึ้นเพราะภาวนามีกำลังอ่อน เนื่องจากการขยายนิมิตมีได้ด้วยอำนาจของภาวนา แต่เมื่อปฏิภาคนิมิตนั้นเกิดขึ้น ภาวนาย่อมมั่นคง ฉะนั้นจึงกล่าวถึงปฏิภาคนิมิตว่า วฑฺฒิยมานํ วฑฺฒติ (เมื่อถูกขยายก็ขยายได้)[๒]

จบปริจฉินนากาสกสิณ

---

[๒] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๙๙/๒๓๓

คำเริ่มต้นปกิณกพจน์

อิติ กสิณานิ ทสพโล
ทส ยานิ อโวจ สพฺพธมฺมทโส
รูปาวจรมฺหิ จตุกฺก-
ปญฺจกชฺฌานเหตูนิ.

“พระทศพลผู้ทรงเห็นธรรมทั้งปวงตรัสกสิณ ๑๐ ที่เป็นเหตุแห่งจตุกกฌานและปัญจกฌานในรูปาวจรฌาน ดังพรรณนามาฉะนี้”

ท่านกล่าวว่า อิติ กสิณานิ ทสพโล ทส ยานิ อโวจ (พระทศพลตรัสกสิณ ๑๐) โดยมุ่งหมายว่า แม้กสิณ ๘ อย่างมีปฐวีกสิณเป็นต้นที่เป็นอารมณ์ของรูปฌานจะปรากฏตามจำนวนในพระบาลี แต่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้โดยนับอาโลกกสิณเข้าในโอทาตกสิณและนับปริจฉินนากาสกสิณเข้าในอากาสกสิณ (ดู ปริจเฉทที่ ๖ ข้อ ๑๑๔)[๓]

เอวํ ตานิ จ เตสญฺจ
ภาวนานยมิมํ วิทิตฺวาน
เตสฺเวว อยํ ภิยฺโย
ปกิณฺณกกถาปิ วิญฺเญยฺยา.

“ผู้มีปัญญาทราบกสิณ ๑๐ และวิธีเจริญกสิณ ๑๐ นั้นอย่างนี้แล้ว พึงทราบปกิณกพจน์ในกสิณ ๑๐ นั้นดังต่อไปนี้”

ปกิณกพจน์

๑. ผลานิสงส์ของปฐวีกสิณ

[๑๐๐] กล่าวโดยละเอียดว่า ในกสิณ ๑๐ อย่างเหล่านี้ ผลานิสงส์สำเร็จด้วยอำนาจปฐวีกสิณมีอย่างนี้ว่า เอโกปิ หุตฺวา พหุธา โหติ (เนรมิตคนเดียวให้เป็น

[๓] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๙๙/๒๓๓

หลายคน)[๔] เป็นต้น เนรมิตแผ่นดินขึ้นในอากาศหรือน้ำแล้วเดินไป ยืนและนั่งเป็นต้น เข้าถึงอภิภายตนะ (การรู้เห็นครอบงำอารมณ์) ตามวิธีมีอารมณ์เล็กน้อยหรือกว้างขวางหาประมาณมิได้ เป็นต้น

ข้อความว่า "เข้าถึงอภิภายตนะตามวิธีมีอารมณ์เล็กน้อยหรือกว้างขวางหาประมาณมิได้" หมายถึง วิธีที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า บุคคลหยั่งเห็นโดยครอบงำอารมณ์ที่เรียกว่ากสิณอารมณ์ที่มีอารมณ์เล็กน้อย (ปริตฺต) เพราะยังมิได้ขยาย หรือที่มีอารมณ์กว้างขวางหาประมาณมิได้ เพราะถูกขยายแล้ว

คำว่า อภิภายตน ตัดบทเป็น อภิภู + อายตน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อภิภุ อายตนํ ยสฺสาติ อภิภายตนํ = ฌานมีที่ตั้งคือบริกรรมหรือปัญญาที่ครอบงำอารมณ์และธรรมฝ่ายตรงกันข้าม ชื่อว่า อภิภายตนะ

(ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

ฌานที่เรียกว่า อภิภายตนะ รับเอากสิณเป็นต้นเป็นอารมณ์เหมือนกสิณายตนะ (ฌานที่มีกสิณเป็นที่ตั้ง) แต่มีวิธีเจริญภาวนาคือบริกรรมเป็นต้นไม่เหมือนกับกสิณฌาน เพราะสามารถครอบงำอารมณ์โดยทำให้นิมิตปรากฏชัดแล้วบรรลุฌานทันที เนื่องจากผู้เพียรปฏิบัติมีปัญญากล้า

๒. ผลานิสงส์ของอาโปกสิณ

ผลานิสงส์สำเร็จด้วยอำนาจอาโปกสิณ มีอย่างนี้ว่า ดำลงและโผล่ขึ้นจากแผ่นดินได้ บันดาลให้ฝนตกได้ เนรมิตให้เป็นแม่น้ำหรือมหาสมุทรเป็นต้นได้ บันดาลแผ่นดิน ภูเขาและปราสาทเป็นต้นให้หวั่นไหวได้ เป็นต้น

---

[๔] ที.สี. ๙/๒๓๘-๓๙/๗๘-๙, ม.มู. ๑๒/๑๔๗/๑๐๖, องฺ.ติก. ๒๐/๖๑/๑๖๕

๓. ผลานิสงส์ของเตโชกสิณ

ผลานิสงส์สำเร็จด้วยอำนาจเตโชกสิณมีอย่างนี้ว่า บังหวนควันได้ ทำให้ไฟลุกโพลงได้ ทำให้ฝนถ่านเพลิงตกได้ ปราบฤทธิ์ของผู้อื่นได้ สามารถเผาผลาญสิ่งที่ต้องการได้ ทำแสงสว่างเพื่อเห็นรูปด้วยจักษุทิพย์ได้ ใช้เตโชธาตุเผาสรีระในเวลาปรินิพพานได้ เป็นต้น

๔. ผลานิสงส์ของวาโยกสิณ

ผลานิสงส์สำเร็จด้วยอำนาจวาโยกสิณมีอย่างนี้ว่า เหาะไปได้เร็วเหมือนลมพัด บันดาลให้เกิดลมพายุได้ เป็นต้น

๕. ผลานิสงส์ของนีลกสิณ

ผลานิสงส์สำเร็จด้วยอำนาจนีลกสิณมีอย่างนี้ว่า เนรมิตรูปสีเขียวได้ บันดาลให้มืดได้ เข้าถึงอภิภายตนะตามวิธีมีสีงามหรือไม่งาม บรรลุสุภวิโมกข์ (ฌานที่มีอารมณ์ผ่องแผ้ว) เป็นต้น

ข้อความว่า “เข้าถึงอภิภายตนะตามวิธีมีสีงามหรือไม่งาม” หมายถึง วิธีที่พระพุทธ-เจ้าทรงจำแนกนีลกสิณเป็นต้นที่มีสีหมดจดว่าเป็นสีงาม หรือที่มีสีไม่หมดจดว่ามีสีไม่งาม วิธีนี้มีตรัสไว้ร่วมกับวิธีมีอารมณ์เล็กน้อยหรือกว้างขวางหาประมาณมิได้ที่กล่าวไว้ในปฐวี-กสิณ

พระพุทธองค์ตรัสว่า สุภนฺเตว อธิมุตฺโต (ใส่ใจว่างาม) โดยหมายถึงฌานที่เกิดขึ้นรับเอานีลกสิณเป็นต้นที่หมดจดยิ่งเป็นอารมณ์ ดังนั้น ฌานดังกล่าวจึงได้ชื่อว่า สุภวิโมกข์ (ฌานที่มีอารมณ์ผ่องแผ้ว)

๖. ผลานิสงส์ของปีตกสิณ

ผลานิสงส์สำเร็จด้วยอำนาจปีตกสิณมีอย่างนี้ว่า เนรมิตรูปสีเหลืองได้ อธิษฐานให้เป็นทองคำได้ เข้าถึงอภิภายตนะตามวิธีที่กล่าวแล้ว และบรรลุสุภวิโมกข์ เป็นต้น

การอธิษฐานให้เป็นทองคำได้ เป็นการอธิษฐานวัตถุให้เป็นทองคำ ดังเช่นท่านพระปิลินทวัจฉะอธิษฐานเทริดหญ้าและปราสาท [ของพระเจ้าพิมพิสาร] เป็นต้นเหล่านั้นให้เป็นทองคำ[๕]

๗. ผลานิสงส์ของโลหิตกสิณ

ผลานิสงส์สำเร็จด้วยอำนาจโลหิตกสิณมีอย่างนี้ว่า เนรมิตรูปสีแดงได้ เข้าถึงอภิภายตนะตามวิธีที่กล่าวแล้ว และบรรลุสุภวิโมกข์ เป็นต้น

๘. ผลานิสงส์ของโอทาตกสิณ

ผลานิสงส์สำเร็จด้วยอำนาจโอทาตกสิณมีอย่างนี้ว่า เนรมิตรูปสีขาวได้ ขจัดถีนมิทธะได้ บันดาลความมืดให้หายไปได้ ทำแสงสว่างเพื่อเห็นรูปด้วยจักษุทิพย์ได้ เป็นต้น

๙. ผลานิสงส์ของอาโลกกสิณ

ผลานิสงส์สำเร็จด้วยอำนาจอาโลกกสิณ เป็นต้นว่า เนรมิตรูปมีแสงสว่างได้ ขจัดถีนมิทธะได้ ทำแสงสว่างเพื่อเห็นรูปด้วยจักษุทิพย์ได้ เป็นต้น

---

[๕] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๙๙/๒๓๔

๑๐. ผลานิสงส์ของอากาสกสิณ

ผลานิสงส์สำเร็จด้วยอำนาจอากาสกสิณ เป็นต้นว่า ทำสิ่งที่ถูกปกปิดให้เปิดเผยได้ เนรมิตช่องว่างแล้วทำอิริยาบถ[มีการยืนเป็นต้น]ภายในแผ่นดินภูเขาเป็นต้นได้ เดินทะลุออกไปนอกฝาเป็นต้นได้ ดังนี้เป็นต้น

ความต่างกันของกสิณ ๑๐

กสิณทั้งหมดนั้นมีลักษณะต่างกัน [ด้วยการขยาย] ดังนี้คือ

ก. กสิณขยายมุ่งขึ้นเบื้องบน

ข. กสิณขยายมุ่งลงเบื้องล่าง

ค. กสิณขยายรอบด้าน

ฆ. กสิณขยายไม่ปะปนกัน

จ. กสิณขยายไม่มีประมาณ

ดังข้อความเป็นต้นว่า

ปถวีกสิณเมโก สญฺชานาติ อุทฺธมโธ ติริยํ อทฺวยมปฺปมาณํ.[๖]

“ผู้เพียรปฏิบัติบางท่านขยายปฐวีกสิณมุ่งขึ้นเบื้องบนบ้าง มุ่งลงเบื้องล่างบ้าง รอบด้านบ้าง ไม่ปะปนกันบ้าง ไม่มีประมาณบ้าง”

คำอธิบายพระบาลี

บัดนี้ ท่านกล่าวว่า เตน เตน วา การเณน เอวํ ปสาเรติ (หรือขยายกสิณไปอย่างนี้ด้วยเหตุนั้นๆ) เพราะในพากย์ก่อนได้กล่าวไว้โดยเนื่องด้วยผู้ขยายกสิณโดยมิได้มุ่งถึงประโยชน์ในเวลาขยายกสิณ ความหมายคือ ขยายกสิณให้กว้างใหญ่

---

[๖] องฺ.ทสก. ๒๔/๒๙/๔๘

ท่านกล่าวว่า อาโลกมิว ทิพฺพจกฺขุนา รูปทสฺสนกาโม (เหมือนผู้ต้องการเห็นรูปด้วยจักษุทิพย์แผ่อาโลกกสิณออก) เพื่อเฉลยคำถามว่า เหมือนอะไร

ถ้าผู้ปฏิบัติต้องการเห็นรูปในเบื้องบน ก็แผ่อาโลกกสิณ[คือแสงสว่าง]ไปเบื้องบน ถ้าต้องการเห็นรูปในเบื้องล่าง ก็แผ่อาโลกกสิณลงเบื้องล่าง ถ้าต้องการเห็นรูปรอบด้าน ก็แผ่อาโลกกสิณรอบด้าน ผู้เพียรปฏิบัตินี้ย่อมขยายกสิณเหมือนอย่างนี้[๗]

ในพากย์นั้น คำว่า อุทฺธํ (มุ่งขึ้นเบื้องบน) หมายความว่า มุ่งสู่ท้องฟ้าเบื้องบน

คำว่า อโธ (มุ่งลงเบื้องล่าง) หมายความว่า มุ่งสู่พื้นดินเบื้องล่าง

คำว่า ติริยํ (รอบด้าน) หมายความว่า กำหนดไว้รอบด้านเหมือนลานนา

ที่แท้จริงแล้วผู้เพียรปฏิบัติบางท่านขยายกสิณมุ่งขึ้นเบื้องบนอย่างเดียว บางท่านขยายมุ่งลงเบื้องล่าง บางคนขยายไปรอบด้าน หรือขยายกสิณไปอย่างนี้ด้วยเหตุนั้นๆ เหมือนผู้ต้องการเห็นรูปด้วยจักษุทิพย์แผ่อาโลกกสิณออก ฉะนั้นจึงตรัสว่า อุทฺธมโธ ติริยํ (มุ่งขึ้นเบื้องบนบ้าง มุ่งลงเบื้องล่างบ้าง รอบด้านบ้าง)

คำว่า อทฺวยํ (ไม่ปะปนกัน) ตรัสไว้เพื่อแสดงว่ากสิณแต่ละอย่างไม่เปลี่ยนเป็นกสิณอื่น อุปมาว่าผู้ที่ดำน้ำรู้ว่ามีน้ำทั้งนั้นในทุกทิศ ไม่มีสิ่งอื่น ฉันใด ปฐวีกสิณ[ที่ใส่ใจ]ย่อมปรากฏเป็นปฐวีกสิณ ไม่ระคนกับกสิณอื่น ฉันนั้น ในกสิณทั้งหมด [มีอาโปกสิณเป็นต้น] ก็มีนัยเดียวกัน

คำว่า อปฺปมาณํ (ไม่มีประมาณ) นี้ ตรัสไว้ด้วยการขยายกสิณนั้นไม่มีประมาณ ดังจะเห็นได้ว่า ผู้เพียรปฏิบัติใช้จิตขยายกสิณนั้นชื่อว่าขยายไปทุกทิศ ไม่กำหนดเอาขนาดว่า เบื้องต้นหรือท่ามกลางของกสิณนั้นมีขนาดเท่านี้

ในพากย์นั้น คำว่า เจตสา ผรนฺโต (ใช้จิตขยายกสิณ) หมายความว่า รับเอาเป็นอารมณ์ด้วยภาวนาจิต โดยแท้จริงแล้ว ภาวนาจิตย่อมใส่ใจกำหนดกสิณที่เล็กหรือใหญ่ทั้งหมดในขณะเดียวกัน มิได้ใส่ใจกำหนดบางส่วน[๘]

---

[๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๙๙/๒๓๔-๓๕

[๘] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๙๙/๒๓๕

ผู้ไม่อาจเจริญกสิณได้

[๑๐๑] การเจริญกสิณแม้อย่างเดียวย่อมไม่สำเร็จแก่บุคคลหนึ่งในบุคคลเหล่านั้น คือ

๑. ผู้ประกอบด้วยเครื่องกั้นคือกรรม

๒. ผู้ประกอบด้วยเครื่องกั้นคือกิเลส

๓. ผู้ประกอบด้วยเครื่องกั้นคือวิบาก

บุคคลเหล่านั้นเป็นผู้ไม่มีศรัทธา ปราศจากฉันทะ ไร้ปัญญา ไม่ควรบรรลุอริยมรรคที่มีสภาพแน่นอนในกุศลธรรม

[พระพุทธองค์ตรัสถึงอันตรายิกธรรม คือ ธรรมที่เป็นอันตรายแก่สวรรค์ ฌาน มรรค ผล และนิพพาน ๕ อย่าง ได้แก่

๑. กัมมันตราย (อันตรายคือกรรม) หมายถึง อนันตริยกรรม ๕ คือ กรรมที่ให้ผลไปเกิดในอบายภูมิหลังจากเสียชีวิตแล้ว ได้แก่

- มาตุฆาตกะ (ฆ่ามารดา)
- ปิตุฆาตกะ (ฆ่าบิดา)
- อรหันตฆาตกะ (ฆ่าพระอรหันต์)
- โลหิตุปปาทกะ (ทำให้พระพุทธเจ้าทรงห้อพระโลหิต)
- สังฆเภทกะ (ทำลายสงฆ์)

โดยกรรมสุดท้ายเกี่ยวกับภิกษุเท่านั้น กรรมทั้ง ๕ อย่างนี้ขัดขวางการไปสู่สวรรค์และบรรลุนิพพาน

ส่วนกรรมอีกประเภทหนึ่ง คือ ภิกษุณีทูสกะ (ประทุษร้ายนางภิกษุณี) ขัดขวางเฉพาะการบรรลุมรรค

๒. กิเลสันตราย (อันตรายคือกิเลส) หมายถึง มิจฉาทิฏฐิ ๓ ประการ อันได้แก่

- อกิริยทิฏฐิ คือ ความเห็นผิดว่าไม่มีบุญบาป แม้จะกระทำอย่างไรก็ไม่มีกรรมดีหรือกรรมชั่ว และไม่ส่งผลเป็นคุณหรือโทษ ความเห็นนี้ปฏิเสธกรรม

- นัตถิกทิฏฐิ คือ ความเห็นผิดว่าเหล่าสัตว์ตายแล้วสูญ ไม่มีภพใหม่ ไม่มีผลของบุญ ไม่มีผลของบาปในภพต่อไป ความเห็นนี้ปฏิเสธผลว่าผลกรรมไม่มี

- อเหตุกทิฏฐิ คือ ความเห็นผิดว่าไม่มีกรรมดีหรือชั่วที่เป็นเหตุให้เกิดคุณโทษ เหล่าสัตว์ที่เป็นสุขหรือทุกข์ก็โดยปราศจากเหตุปัจจัย ความเห็นนี้ปฏิเสธทั้งเหตุและผล

ความเห็นผิดทั้ง ๓ ประการเหล่านี้ย่อมส่งผลให้ไปเกิดในนรกหลังจากเสียชีวิตแล้ว จึงชื่อว่า นิยตมิจฉาทิฏฐิ คือ ความเห็นผิดที่นำพาตรงไปสู่นรก เป็นกิเลสขัดขวางการเข้าถึงสวรรค์และนิพพาน

อย่างไรก็ตาม เมื่อปฏิเสธเหตุก็จัดว่าปฏิเสธผล และเมื่อปฏิเสธผลก็เป็นการปฏิเสธเหตุ ความเห็นผิดทั้ง ๓ ประการจึงเหมือนกันโดยคัดค้านว่าบาปบุญไม่มีจริง ผลของบาปบุญก็ไม่มีจริง

๓. วิปากันตราย (อันตรายคือวิบาก) หมายถึง ปฏิสนธิจิตที่เป็น :-

- อเหตุกปฏิสนธิ (ปฏิสนธิที่ไม่มีเหตุ ๓ คือ อโลภเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ)

- ทวิเหตุกปฏิสนธิ (ปฏิสนธิที่มีเหตุ ๒ คือ อโลภเหตุและอโทสเหตุ)

บุคคลผู้กอปรด้วยทวิเหตุกปฏิสนธิไม่อาจบรรลุมรรคผลได้ในชาตินี้ เพราะปราศจากปัญญาในขณะปฏิสนธิ ถ้าทำกุศลไว้ก็ไปเกิดเป็นมนุษย์หรือเทวดาได้ อันตรายประเภทนี้จึงห้ามการบรรลุมรรค ไม่ห้ามการเข้าถึงสวรรค์

๔. อริยูปวาทันตราย (อันตรายคือการว่าร้ายพระอริยบุคคล) หมายถึง การพูดให้ร้ายพระอริยบุคคลเพื่อให้ท่านเสียชื่อเสียงหรือศีลธรรม แม้จะรู้ว่าท่านเป็นพระอริยบุคคลหรือไม่ก็ตาม อันตรายประเภทนี้ห้ามการเข้าถึงสวรรค์และนิพพาน ถ้าขอขมาแล้วก็พ้นจากอันตรายนี้ได้

๕. อาณาวีติกกมันตราย (อันตรายคือการจงใจล่วงละเมิดข้อบัญญัติของพระพุทธเจ้า) หมายถึง การต้องอาบัติอย่างใดอย่างหนึ่งในอาบัติ ๗ หมวดของภิกษุ คือ ปาราชิก สังฆาทิเสส ถุลลัจจัย ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนีย์ ทุกกฏ และทุพภาสิต อันตรายประเภทนี้ห้ามการเข้าถึงสวรรค์และนิพพาน แต่ถ้าปลงอาบัติตามวินัยกรรมแล้วก็พ้นจากอันตรายนี้

คำอธิบายพระบาลี

ในพากย์นั้น คำว่า กมฺมาวรเณน สมนฺนาคตา (ผู้ประกอบด้วยเครื่องกั้นคือกรรม) หมายถึง ผู้ทำอนันตริยกรรม

คำว่า กิเลสาวรเณน สมนฺนาคตา (ผู้ประกอบด้วยเครื่องกั้นคือกิเลส) หมายถึง ผู้มีความเห็นผิดแน่นอน[ในอเหตุกทิฏฐิ อกิริยทิฏฐิ หรือนัตถิกทิฏฐิ] อุภโตพยัญชนก (คนสองเพศ) และบัณเฑาะก์

อุภโตพยัญชนกและบัณเฑาะก์เหล่านี้แม้ถึงพร้อมด้วยเครื่องกั้นคือวิบาก เพราะเป็นอเหตุกปฏิสนธิ แต่ได้ชื่อว่าเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยเครื่องกั้นคือกิเลส เพราะมีกิเลสรุนแรง[๙]

คำว่า วิปากาวรเณน สมนฺนาคตา (ผู้ประกอบด้วยเครื่องกั้นคือวิบาก) หมายถึง อเหตุกปฏิสนธิ (ผู้ถือปฏิสนธิโดยไม่มีเหตุ) และทวิเหตุกปฏิสนธิ (ผู้ถือปฏิสนธิด้วยเหตุ ๒ คือ อโลภเหตุและอโทสเหตุ)

แม้ทวิเหตุกปฏิสนธิก็ไม่อาจบรรลุอริยมรรคและฌานได้ ดังนั้น พวกเขาจึงเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยเครื่องกั้นคือวิบาก[๑๐]

คำว่า อสทฺธา (ผู้ไม่มีศรัทธา) คือ ผู้ปราศจากความเลื่อมใสพระพุทธเจ้าเป็นต้น

คำว่า อสทฺธา คือ ผู้ไม่มีความเชื่อกรรมและผลกรรม และผู้ไม่เลื่อมใสพระรัตนตรัย ดังข้อความว่า

สทฺธนฺติ กมฺมผลสทฺธํ, รตนตฺตยสทฺธญฺจ.[๑๑]

“คำว่า สทฺธํ คือ ความเชื่อกรรมและผลกรรม และความเลื่อมใสพระรัตนตรัย”

---

[๙] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๐๑/๒๓๕

[๑๐] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๐๑/๒๓๕

[๑๑] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๐๑/๒๓๖

คำว่า ศรัทธา แปลว่า "ความเชื่อมั่นเลื่อมใส" หมายความว่า ความเชื่อมั่นกรรมและผลกรรม และความเลื่อมใสพระรัตนตรัย คำแปลไทยข้างต้นนั้นตรงกับคำแปลศรัทธาในภาษาพม่าว่า โยงจี (คำว่า โยง=เชื่อ, คำว่า จี=เลื่อมใส) ที่จริงแล้วในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาอธิบายศรัทธาว่าเป็นความเชื่อมั่นกรรมและผลกรรม หมายความว่าถ้าเราเชื่อมั่นกรรมและผลกรรมว่ามีจริงก็นับว่าประกอบด้วยศรัทธาแล้ว แม้จะเป็นคนที่นับถือศาสนาอื่นหรือเป็นคนไม่มีศาสนา ก็นับว่าเป็นคนมีศรัทธาเช่นกัน ดังข้อความว่า

"น สทฺธาย ปพฺพชิโตติ อิมินาว กมฺมผลสทฺธาย อภาโว เนสํ ปกาสิโตติ อาห "อสฺสทฺธาติ พุทฺธธมฺมสงฺเฆสุ สทฺธาวิรหิตาติ.[๑๒]

"ท่านแสดงว่านักบวชเหล่านั้นไม่เชื่อกรรมและผลกรรมด้วยคำว่า น สทฺธาย ปพฺพชิโต (ไม่บวชด้วยศรัทธา) ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า อสฺสทฺธาติ พุทฺธธมฺม-สงฺเฆสุ สทฺธาวิรหิตา (คำว่า อสฺสทฺธา คือ ผู้ปราศจากศรัทธาในพระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์)"

ข้อนี้เหมือนกับความหมายว่า สัมมาทิฏฐิ คือ ความเห็นชอบ ซึ่งเป็นความเข้าใจกรรมและผลกรรมว่ามีจริง ถ้าบุคคลเข้าใจเช่นนี้ก็นับว่ามีสัมมาทิฏฐิแล้ว แม้เขาจะไม่ใช่ชาวพุทธก็นับว่าเป็นคนมีความเห็นชอบได้เช่นกัน ดังนั้น ศาสนาพุทธจึงไม่ตำหนิคนในศาสนาอื่นว่าเป็นมิจฉาทิฏฐิ หรือเป็นคนไม่มีศรัทธาไปทั้งหมด ถ้าเขาเชื่อมั่นและเข้าใจกฎแห่งกรรมก็เป็นคนสัมมาทิฏฐิและมีศรัทธาได้

จะเห็นได้ว่า พระโพธิสัตว์ที่เกิดในสมัยที่ไม่มีพระพุทธเจ้าได้สร้างบารมีด้วยศรัทธาและสัมมาทิฏฐิของตน ท่านไม่ได้เป็นชาวพุทธที่เลื่อมใสพระรัตนตรัย เพราะไม่มีพระรัตนตรัยในขณะนั้น ก็ยังสร้างบารมีเพื่อเป็นพระพุทธเจ้าด้วยศรัทธาได้

แม้คำว่า ศรัทธา จะมีความหมายโดยตรงว่า "ความเชื่อมั่นกรรมและผลกรรม" แต่โบราณาจารย์ในไทยและพม่าแปลไว้ตรงกันว่า "ความเชื่อมั่นเลื่อมใส" ตามข้อความในพระสูตรทั่วไปที่มักกล่าวศัพท์สองศัพท์ไว้คู่กันว่า สทฺโธ ปสนฺโน และคัมภีร์ฎีกาก็อธิบายว่า สทฺโธ คือ ผู้เชื่อมั่นกรรม และ ปสนฺโน คือ ผู้เลื่อมใสพระรัตนตรัย ดังข้อความว่า

---

[๑๒] ม.มู.ฎีกา ๑/๖๓/๓๑๗

ตตฺถ อสฺสทฺธานีติ พุทฺธาทีสุ สทฺธาวิรหิตานิ. ตโต เอว อปฺปสนฺนานิ, กมฺม-กมฺมผลสทฺธาย วา อภาเวน อสฺสทฺธานิ. รตนตฺตยปฺปสาทาภาเวน อปฺปสนฺนานิ.[๑๓]

“ในพากย์นั้น คำว่า อสฺสทฺธานิ (ไม่มีศรัทธา) คือ ตระกูลที่ปราศจากศรัทธาในพระพุทธเจ้าเป็นต้น ดังนั้น จึงไม่เลื่อมใส

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ไม่มีศรัทธา เพราะไม่เชื่อกรรมและผลกรรม ชื่อว่า ไม่เลื่อมใส เพราะปราศจากความเลื่อมใสพระรัตนตรัย”

ดังนั้น ถ้าผู้ที่เชื่อมั่นกรรมและผลกรรมมีความเลื่อมใสพระรัตนตรัย ก็ทำให้ศรัทธาของเขามีกำลังมากขึ้นกว่าเดิม คือ ทำให้ใจของเขาผ่องใส เหมือนแก้วมณีของพระเจ้าจักรพรรดิที่ทำให้น้ำขุ่นใสสะอาด ตรงกับหน้าที่ของศรัทธาว่า ปสาทนรสา (มีหน้าที่ทำให้ใจผ่องใส) และตรงกับอาการปรากฏของศรัทธาว่า อกาลุสฺสิยปจฺจุปฏฺฐานา (มีความไม่ขุ่นมัวเป็นอาการปรากฏ) ดังข้อความในคัมภีร์อัฏฐสาลินีว่า

อปโร นโย- สทฺทหนลกฺขณา สทฺธา โอกปฺปนลกฺขณา วา. ปสาทนรสา อุทกปฺปสาทกมณิ วิย ปกฺขนฺทนรสา วา โอฆุตฺตรโณ วิย. อกาลุสิยปจฺจุปฏฺฐานา อธิมุตฺติปจฺจุปฏฺฐานา วา. สทฺเธยฺยวตฺถุปทฏฺฐานา โสตาปตฺติยงฺคปทฏฺฐานา วา.[๑๔]

“อีกอย่างหนึ่ง ศรัทธา :-

- มีลักษณะเลื่อมใส [พระรัตนตรัย] หรือมีลักษณะหยั่งลง [สู่วัตถุที่ควรเชื่อ]
- มีหน้าที่ทำให้ใจผ่องใส เหมือนแก้วมณีที่ทำให้น้ำใส หรือมีหน้าที่แล่นไป[ในวัตถุที่ควรเชื่อ] เหมือนขุนศึกผู้ข้ามห้วงน้ำ
- มีความไม่ขุ่นมัวเป็นอาการปรากฏ หรือมีการตัดสิน[วัตถุที่ควรเชื่อ]เป็นผล
- มีวัตถุที่ควรเชื่อ [สรณะ ๓ กรรม และผลของกรรม] เป็นเหตุใกล้ หรือมีเหตุเกิดของโสดาปัตติมรรคเป็นเหตุใกล้”

ด้วยเหตุนี้เอง ศรัทธาของชาวพุทธจึงควรเป็นความเชื่อมั่นกรรมและผลกรรม และความเลื่อมใสพระรัตนตรัย ก็จะทำให้ศรัทธามีกำลังส่งผลให้ใจใสสะอาด ไม่ขุ่นมัว อีกทั้งยังทำให้ใบหน้าผ่องใสผิวพรรณงดงามด้วยอำนาจของใจที่สะอาดไม่ขุ่นมัวนั้นเอง

---

[๑๓] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๔/๕๐-๑

[๑๔] อภิ.สํ.อ. ๑/๑/๑๖๙

คำว่า อจฺฉนฺทิกา (ปราศจากฉันทะ) คือ ผู้เว้นจากฉันทะ [คือความปรารถนาอันแรงกล้าเกี่ยวกับการเจริญภาวนา] ในปฏิปทาอันสมควรแก่มรรค (สัจจานุโลมิกวิปัสสนา คือ วิปัสสนาอันคล้อยตามอริยสัจ)

คำว่า ทุปฺปญฺญา (ไร้ปัญญา) คือ ผู้ปราศจากสัมมาทิฏฐิฝ่ายโลกิยะและโลกุตตระ [หมายถึง ปาริหาริยปัญญา คือ ปัญญาที่ประกอบในการปฏิบัติกรรมฐาน ได้แก่ สาตถกสัมปชัญญะ และสัปปายสัมปชัญญะ]

คำว่า อภพฺพา นิยามํ โอกฺกมิตุํ กุสเลสุ ธมฺเมสุ สมฺมตฺตํ (ไม่ควรบรรลุอริยมรรคที่มีสภาพแน่นอนในกุศลธรรม) หมายความว่า ไม่ควรบรรลุอริยมรรคที่เรียกว่า สภาพแน่นอนไม่แปรปรวนในกุศลธรรม อนึ่ง ไม่ใช่แต่ในกสิณเท่านั้น การเจริญกรรมฐานอื่นๆ ก็ไม่สำเร็จแก่บุคคลเหล่านี้แม้แต่คนเดียว

คำตักเตือนกุลบุตร

ดังนั้น กุลบุตรผู้ปราศจากเครื่องกั้นคือวิบากแล้ว ควรหลีกเว้นเครื่องกั้น คือกรรมและกิเลสเสียให้ไกล แล้วเพิ่มพูนศรัทธา ฉันทะ และปัญญาด้วยฟังธรรมและการคบหากับสัตบุรุษเป็นต้นแล้ว จงบำเพ็ญเพียรในการเจริญกรรมฐานเถิด

จบปริจเฉทที่ ๕ ชื่อเสสกสิณนิทเทส (คำอธิบายกสิณที่เหลือ) ของเรื่องสมาธิภาวนา
ในวิสุทธิมรรคปกรณ์ที่ประพันธ์เพื่อความปราโมทย์ของสาธุชน

ปริจเฉทที่ ๖

อสุภกัมมัฏฐานนิทเทส : คำอธิบายอสุภกรรมฐาน

อสุภะ ๑๐

[๑๐๒] อนึ่ง ในอสุภะอันปราศจากใจครองที่พระผู้มีพระภาคตรัสต่อจากกสิณ มี ๑๐ ประการ คือ

๑.	อุทธุมาตกะ	ศพที่พองอืด
๒.	วินีลกะ	ศพที่ขึ้นเขียว
๓.	วิปุพพกะ	ศพที่มีหนองไหลเยิ้ม
๔.	วิจฉิททกะ	ศพที่ขาดเป็นท่อน
๕.	วิกขายิตกะ	ศพที่ถูกสัตว์แทะกิน
๖.	วิกขิตตกะ	ศพเรี่ยราด
๗.	หตวิกขิตตกะ	ศพที่ถูกสับเป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย
๘.	โลหิตกะ	ศพที่อาบไปด้วยเลือด
๙.	ปุฬวกะ	ศพที่มีหนอนชอนไช
๑๐.	อัฏฐิกะ	กองกระดูก

คำว่า ปุฬวก พบในฉบับฉัฏฐสังคีติและฉบับมหาจุฬาฯ ส่วนฉบับมหามกุฏฯ มีรูปว่า ปุฬุวก ที่จริงแล้ว ฉบับพม่าเดิมก็มีรูปว่า ปุฬุวก เช่นเดียวกัน แต่ฉบับฉัฏฐสังคีติได้เปลี่ยนเป็นรูปว่า ปุฬวก ตามฉบับสิงหลและโรมัน เพราะสันสกฤตมีรูปว่า ปุลก ซึ่งใกล้เคียงกับ ปุฬว, ปุฬวก (หนอน)

๑. คำอธิบายอุทธุมาตกะ

ศพชื่อว่า อุทธุมาตะ เพราะเป็นศพพองอืดด้วยการอืดขึ้นไปตามลำดับนับแต่สิ้นชีพไป เหมือนลูกหนังที่ถูกเป่าลม

คำว่า อุทธุมาตกะ คือ ศพที่พองอืดนั่นแหละ

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อุทธุมาตกะ คือ ศพที่พองอืดน่ารังเกียจ เพราะเป็นของน่ารังเกียจ

คำนี้เป็นชื่อของซากศพที่พองอืดเช่นนั้น

คำว่า อุทฺธุมาต มาจาก อุ ศัพท์ (ขึ้นไป) + ธุมาต (พอง) ส่วน ก ปัจจัยใน อุทฺธุมาต ลงในสกัตถตัทธิตตามนัยแรก ดังคำว่า ปีตกํ (สีเหลือง), โลหิตกํ (สีแดง) จึงไม่มีความหมายพิเศษ หรือตามนัยที่สองลงในความหมายว่า กุจฺฉิต (น่ารังเกียจ) ดังคำว่า ปาปโก กิตฺติสทฺโท อพฺภุคฺคจฺฉติ (ชื่อเสียงอันทรามน่ารังเกียจฟุ้งกระจายไป)

คำว่า อุทฺธุมาต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อุทฺธํ ธุมาตํ อุทฺธุมาตํ = ศพที่พองอืด ชื่อว่า อุทธุมาตะ

(อุ บทหน้า <อุทฺธํ = ในเบื้องบน> + ธมา ธาตุ <สทฺทคฺคิสํโยเค = ส่งเสียง, ประกอบไฟ [ถูกเป่า, บวม]> + ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ แปลง อ ของ ธ เป็น อุ)

คำว่า อุทฺธุมาตก มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ศพที่พองอืด = อุทฺธุมาตเมว อุทฺธุมาตกํ (อุทฺธุมาต ศัพท์ + ก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

๒. ศพที่พองอืดน่ารังเกียจ = กุจฺฉิตํ อุทฺธุมาตนฺติ อุทฺธุมาตกํ (อุทฺธุมาต ศัพท์ + ก ปัจจัยใน กุจฺฉิต ตัทธิต)

ดังข้อความว่า

อุทฺธุมาตเมว อุทฺธุมาตกนฺติ ก-กาเรน ปทวฑฺฒนมาห อนตฺถนฺตรโต ยถา ปีตกํ โลหิตกนฺติ ฯเปฯ กุจฺฉิตํ อุทฺธุมาตํ อุทฺธุมาตกนฺติ กุจฺฉนตฺเถ วา อยํ ก-กาโรติ ทสฺเสตุํ วุตฺตํ ยถา ปาปโก กิตฺติสทฺโท อพฺภุคฺคจฺฉตีติ.[๑]

"ท่านกล่าวการเพิ่มบทด้วย ก อักษรว่า อุทฺธุมาตเมว อุทฺธุมาตกํ เพราะ ก ปัจจัยไม่มีอรรถพิเศษ ดังคำว่า ปีตกํ (สีเหลือง), โลหิตกํ (สีแดง)

---

[๑] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๐๒/๒๓๗

อีกอย่างหนึ่ง ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงว่า ก อักษรนี้ลงในความหมายว่า น่ารังเกียจ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า กุจฺฉิตํ อุทฺธุมาตํ อุทฺธุมาตกํ ดังคำว่า ปาปโก กิตฺติสทฺโท อพฺภุคฺคจฺฉติ (ชื่อเสียงอันทรามน่ารังเกียจฟุ้งกระจายไป)”

อนึ่ง การลง ก ปัจจัยในสกัตถตัทธิตและ กุจฺฉิต ตัทธิตดังกล่าว มีได้ด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๘๓๕) ว่า หีฬนานุกมฺปขุทฺทกกุจฺฉิตสกตฺเถสุ โก (ลง ก ปัจจัยในความหมายว่า ดูหมิ่น, เอ็นดู, เล็ก, น่ารังเกียจ และสกัตถ์) หรือลงด้วยสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๓๙๑) ว่า ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ (ศัพท์ที่มิได้สำเร็จ [ด้วยสูตร] ย่อมสำเร็จด้วยนิปาตนสูตร [คือสูตร ยทนุปปนฺนา นี้] ดังข้อความว่า

“ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺตีติ อิมินา ปฏิภาคกุจฺฉิตสญฺญานุกมฺปาทิอตฺเถสุ กปฺปจฺจโย.[๒]

“ลง ก ปัจจัยในความหมายว่า คล้ายคลึง, น่ารังเกียจ, ชื่อ และความน่าเอ็นดู เป็นต้นด้วยสูตรว่า ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ”

วิสุทธิมรรคนิสสัย (เล่ม ๑ หน้า ๔๖๘) อธิบายหลักภาษาเพิ่มเติมว่า “โดยทั่วไปตัทธิตปัจจัยมักแสดงอรรถที่เป็นวิเสสยะ ดังคำว่า วาสิฏฺโฐ (บุตรของพระวสิษฐ์ = วสิฏฺฐสฺส อปจฺจํ วาสิฏฺโฐ), นาวิโก (ผู้ข้ามด้วยเรือ = นาวาย ตรตีติ นาวิโก) แต่ตัทธิตปัจจัยอาจแสดงอรรถที่เป็นวิเสสนะได้เป็นส่วนน้อย ดังคำว่า อุทฺธุมาตกํ, วินีลกํ เป็นต้น” ด้วยเหตุนี้ บทตัทธิตจึงมีลิงค์ตาม อุทฺธุมาต และ วินีล ศัพท์ที่อยู่ข้างหน้าได้

แม้ ก ปัจจัยในคำว่า วินีลก เป็นต้นก็มีความหมายสองอย่างนี้เหมือนกัน

๒. คำอธิบายวินีลกะ

คำว่า วินีละ คือ ศพที่ขึ้นเขียวเปลี่ยนสีจากเดิม

คำว่า วินีลกะ คือ ศพที่ขึ้นเขียวเปลี่ยนสีจากเดิมนั่นแหละ

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า วินีลกะ คือ ศพที่ขึ้นเขียวเปลี่ยนสีจากเดิมอย่างน่ารังเกียจ เพราะเป็นของน่ารังเกียจ

---

[๒] รูป. สูตร ๓๘๔

คำนี้เป็นชื่อของซากศพที่มีสีแดงในที่มีเนื้อหนา มีสีขาวในที่บ่มหนอง และโดยมากมีสีเขียวเหมือนคลุมผ้าสีเขียวไว้ในที่มีสีเขียว

คำว่า วินีล มาจาก วิ ศัพท์ (วิปริณาม = เปลี่ยนสีจากเดิม หรือ วิปริภินฺน = ระคนกับสีขาวแดง) + นีล (มีสีเขียว) คือ ศพที่ขึ้นเขียวเปลี่ยนสีจากเดิม หรือ ศพที่ขึ้นเขียวระคนกับสีขาวแดง คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

๑. วิปริณามภูตํ นีลํ วินีลํ = ศพสีเขียวที่เปลี่ยนสีจากเดิม ชื่อว่า วินีละ

(วิ อุปสรรคมีความหมายว่า วิปริณาม <เปลี่ยน, แปรปรวน>)

๒. วิปริภินฺนํ นีลํ วินีลํ = ศพสีเขียวที่ระคน [กับสีขาวแดง] ชื่อว่า วินีละ

(วิ อุปสรรคมีความหมายว่า วิปริภินฺน <ระคน, ผสม>)

๓. คำอธิบายวิปุพพกะ

คำว่า วิปุพพะ คือ ศพที่มีหนองไหลเยิ้มในที่แตกปริ

คำว่า วิปุพพกะ คือ ศพที่มีหนองไหลเยิ้มในที่แตกปรินั่นแหละ

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า วิปุพพกะ คือ ศพที่มีหนองไหลเยิ้มในที่แตกปริน่ารังเกียจ เพราะเป็นของน่ารังเกียจ

คำนี้เป็นชื่อของซากศพที่มีหนองไหลเยิ้มเช่นนั้น

คำว่า วิปุพฺพ มาจาก วิ ศัพท์ (วิสฺสนฺทมาน = ไหลเยิ้ม) + ปุพฺพ (หนอง) คือ ศพที่มีหนองไหลเยิ้มในที่แตกปริ คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วิสฺสนฺทมานํ ปุพฺพํ อสฺสาติ วิปุพฺพํ = ศพที่มีหนองไหลเยิ้ม ชื่อว่า วิปุพพะ

(ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

๔. คำอธิบายวิจฉิททกะ

ศพที่ถูกตัดขาดเป็นสองท่อน ได้ชื่อว่า วิจฉิททะ (ศพที่ขาดเป็นท่อน)

คำว่า วิจฉิททกะ คือ ศพที่ขาดเป็นท่อนนั่นแหละ

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า วิจฉิททกะ คือ ศพที่ขาดเป็นท่อนน่ารังเกียจ เพราะเป็นของน่ารังเกียจ

คำนี้เป็นชื่อของซากศพที่ถูกตัดกลาง

คำว่า วิจฺฉิทฺท มาจาก วิ ศัพท์ (ทฺวิธา = สองท่อน) + ฉิทฺท (ถูกตัดขาด) คือ ศพที่ถูกตัดขาดเป็นสองท่อน คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ทฺวิธา ฉิชฺชีติ วิจฺฉิทฺทํ = ศพที่ถูกตัดขาดเป็นสองท่อน ชื่อว่า วิจฉิททะ

(วิ บทหน้า + ฉิทิ ธาตุ <ทฺวิธากรเณ = ทำเป็นสองท่อน> + ท ปัจจัย ในกรรมสาธนะ)

๕. คำอธิบายวิกขายิตกะ

คำว่า วิกขายิตะ (ศพที่ถูกสัตว์แทะกิน) คือ ศพที่ถูกสุนัขบ้านและสุนัขป่าเป็นต้นแทะกินโดยอาการต่างๆ ด้านนั้นด้านนี้

คำว่า วิกขายิตกะ คือ ศพที่ถูกสุนัขบ้านและสุนัขป่าเป็นต้นแทะกินโดยอาการต่างๆ นั่นแหละ

อีกอย่างหนึ่ง วิกขายิตกะ คือ ศพที่ถูกสุนัขบ้านและสุนัขป่าเป็นต้นแทะกินโดยอาการต่างๆ อย่างน่ารังเกียจ เพราะเป็นของน่ารังเกียจ

คำนี้เป็นชื่อของซากศพที่ถูกสัตว์แทะกินเช่นนั้น

คำว่า วิกฺขายิต มาจาก วิ ศัพท์ (วิวิธาการ = โดยอาการต่างๆ) + ขายิต (ถูกแทะกิน) คือ ศพที่ถูกสุนัขบ้านและสุนัขป่าเป็นต้นแทะกินโดยอาการต่างๆ ด้านนั้นด้านนี้ คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วิวิธากาเรน โสณสิงฺคาลาทีหิ ขาทิตนฺติ วิกฺขายิตํ = ศพที่ถูกสุนัขบ้านและสุนัขป่าเป็นต้นแทะกินโดยอาการต่างๆ ชื่อว่า วิกขายิตะ

(วิ บทหน้า + เข ธาตุ <ขาทนสตฺตาสุ = เคี้ยวกิน และปรากฏ> + ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ แปลง เอ ของ เข เป็น อาย)

๖. คำอธิบายวิกขิตตกะ

คำว่า วิกขิตตะ (ศพเรี่ยราด) คือ ศพที่ถูกทิ้งกระจาย

คำว่า วิกขิตตกะ คือ ศพที่ถูกทิ้งกระจายนั่นแหละ

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า วิกขิตตกะ คือ ศพที่ถูกทิ้งกระจายน่ารังเกียจ เพราะเป็นของน่ารังเกียจ

คำนี้เป็นชื่อของซากศพที่ถูกทิ้งกระจายในที่นั้นๆ อย่างนี้คือ มือ เท้า และศีรษะอยู่คนละทาง

คำว่า วิกฺขิตฺต มาจาก วิ ศัพท์ (วิวิธา = โดยประการต่างๆ, กระจาย) + ขิตฺต (ถูกทิ้ง) คือ ศพที่ถูกทิ้งกระจายในที่ต่างๆ คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วิวิธํ ขิตฺตํ วิกฺขิตฺตํ = ศพที่ถูกทิ้งสู่สถานที่ต่างๆ ชื่อว่า วิกขิตตะ

(วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

๗. คำอธิบายหตวิกขิตตกะ

คำว่า หตวิกขิตตกะ (ศพที่ถูกสับเป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย) คือ ศพที่ถูกมีดฟันทิ้งกระจายตามนัยก่อน

คำนี้เป็นชื่อของซากศพที่ถูกมีดฟันอวัยวะน้อยใหญ่โดยลักษณะเหมือนตีนกาแล้วทิ้งกระจายไว้ตามนัยดังกล่าว

คำว่า หตวิกฺขิตฺต มาจาก หต ศัพท์ (ถูกมีดฟัน) + ขิตฺต (ถูกทิ้ง) คือ ศพที่ถูกมีดฟันทิ้งกระจายในที่ต่างๆ คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- หตญฺจ ตํ วิกฺขิตฺตญฺจาติ หตวิกฺขิตฺตํ = ศพที่ทั้งถูกมีดฟันทั้งถูกทิ้งกระจาย ชื่อว่า หตวิกขิตตะ

(วิเสสโนภยบทกรรมธารยสมาส)

ข้อความว่า "ตามนัยก่อน" คือ ตามนัยที่กล่าวมาแล้วในข้อ ๖ ว่า อญฺเญน หตฺถํ อญฺเญน ปาทํ อญฺเญน สีสนฺติ เอวํ (อย่างนี้คือ มือ เท้า และศีรษะ อยู่คนละทาง)

๘. คำอธิบายโลหิตกะ

คำว่า โลหิตกะ (ศพที่อาบไปด้วยเลือด) คือ ศพที่มีเลือดไหลออกทางนั้นทางนี้

คำนี้เป็นชื่อของซากศพที่อาบไปด้วยเลือดที่ไหลออก

คำว่า โลหิตก มาจาก โลหิต ศัพท์ (เลือด) + ก (กิรติ วิกฺขิปติ = หลั่ง, ไหล) คือ ศพที่มีเลือดไหลออกทางนั้นทางนี้ คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- โลหิตํ กิรติ วิกฺขิปตีติ โลหิตกํ = ศพที่หลั่งเลือด ชื่อว่า โลหิตกะ

(โลหิต บทหน้า + กิร ธาตุ <วิกฺขิปเน = ซัดไป> + กฺวิ ปัจจัยในกัตตุ-สาธนะ)

๙. คำอธิบายปุฬวกะ

หนอนได้ชื่อว่า ปุฬวะ

คำว่า ปุฬวกะ คือ ศพที่มีหนอนชอนไช

คำนี้เป็นชื่อของซากศพที่เต็มไปด้วยหนอน

คำว่า ปุฬวก มาจาก ปุฬว ศัพท์ (หนอน) + ก (กิรติ วิกฺขิปติ = หลั่ง, ไหล) คือ ศพที่มีหนอนชอนไช คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปุฬเว กิรติ วิกฺขิปตีติ ปุฬวกํ = ศพที่หลั่งหนอน ชื่อว่า ปุฬวกะ

(ปุฬว บทหน้า + กิร ธาตุ <วิกฺขิปเน = ซัดไป> + กฺวิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๑๐. คำอธิบายอัฏฐิกะ

คำว่า อัฏฐิกะ คือ กระดูก

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อัฏฐิกะ คือ กระดูกน่ารังเกียจ เพราะเป็นของน่ารังเกียจ คำนี้เป็นชื่อของกองกระดูกหรือกระดูกท่อนเดียว

คำว่า อฏฺฐิก มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. กระดูก = อฏฺฐิเยว อฏฺฐิกํ.

(อฏฺฐิ ศัพท์ + ก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

๒. กระดูกน่ารังเกียจ = กุจฺฉิตํ อฏฺฐีติ อฏฺฐิกํ.

(อฏฺฐิ ศัพท์ + ก ปัจจัยใน กุจฺฉิต ตัทธิต)

อนึ่ง นิมิต (อุคคหนิมิต และปฏิภาคนิมิต) ที่เกิดขึ้นอาศัยศพที่พองอืดเป็นต้น และฌานที่ได้บรรลุในนิมิตเหล่านั้น ชื่อว่า อุทธุมาตกะ เป็นต้น

ประโยคว่า อิมานิ จ ปน อุทฺธุมาตกาทีนิ นิสฺสาย อุปฺปนฺนนิมิตฺตานมฺปิ นิมิตฺเตสุ ปฏิลทฺธชฺฌานานมฺเปตาเนว นามานิ มีคำแปลตามศัพท์ว่า "คำว่า อุทฺธุมาตก เป็นต้นนี้ เป็นชื่อของนิมิตที่เกิดขึ้นอาศัยศพที่พองอืดเป็นต้น และเป็นชื่อของฌานที่ได้บรรลุในนิมิตเหล่านั้น" แต่คำแปลข้างต้นค่อนข้างเข้าใจยาก จึงแปลสำนวนใหม่ตามวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๗)

๑. วิธีเจริญอุทธุมาตกกรรมฐาน

[๑๐๓] ในอสุภะ ๑๐ เหล่านั้น ผู้เพียรปฏิบัติที่ต้องการจะทำอุทธุมาตกนิมิตให้บังเกิดในศพที่พองอืดแล้วเจริญอุทธุมาตกฌาน พึงเข้าไปหาอาจารย์ที่ได้กล่าวมาแล้วเรียนเอากรรมฐานตามนัยที่แสดงไว้ในปฐวีกสิณ

ข้อความว่า “อาจารย์ที่กล่าวมาแล้ว” หมายถึง อาจารย์ผู้เป็นกัลยาณมิตรที่กล่าวมาแล้วในวิสุทธิมรรค (เล่ม ๑ ข้อ ๔๒ หน้า ๓๗๘)

อาจารย์ผู้บอกกรรมฐานแก่เขาพึงบอกให้หมดทุกวิธีบรรลุอัปปนาอย่างนี้ คือ

๑. วิธีไปดูอสุภนิมิต
๒. การกำหนดเครื่องหมายโดยรอบ
๓. การรับรู้นิมิตโดยลักษณะ ๑๑ อย่าง
๔. การพิจารณาทางไปและทางมา

ฝ่ายผู้เพียรปฏิบัติได้เรียนเอาทุกวิธีดีแล้ว ควรเข้าไปยังเสนาสนะที่ได้แสดงลักษณะมาก่อน [ในข้อ ๕๓] แล้วแสวงหาอุทธุมาตกนิมิตอยู่เถิด

วิธีไปดูอสุภะ

[๑๐๔] อนึ่ง เมื่อผู้เพียรปฏิบัติแสวงหาอุทธุมาตกนิมิตอยู่อย่างนี้ แม้ได้ยินคนพูดว่า ศพที่พองอืดถูกทิ้งไว้ที่ประตูหมู่บ้าน ปากดง หนทาง เชิงเขา โคนไม้ หรือป่าช้าโน้น ก็อย่าเพิ่งรีบไปทันทีเหมือนคนรีบไปผิดท่าน้ำ

ถามว่า : เพราะเหตุอะไร

ตอบว่า : ขึ้นชื่อว่าอสุภะนี้มักถูกสัตว์ร้ายหรืออมนุษย์ครอบครอง แม้อันตรายแห่งชีวิตอาจมีได้แก่เธอในที่นั้น อนึ่ง ทางไปสู่สถานที่นั้นผ่านประตูบ้าน ท่าน้ำ หรือปลายนา รูปร่างของสตรีต่างเพศมาปรากฏในที่นั้น หรือศพนั้นเป็นสตรีต่างเพศ ที่จริงแล้วรูปร่าง

ของสตรีเป็นเพศต่างกันของบุรุษ และรูปร่างของบุรุษก็เป็นเพศต่างกันของสตรี ร่างที่ตายไม่นานนั้นปรากฏว่าสวยงามได้ ด้วยเหตุนั้น แม้อันตรายแห่งพรหมจรรย์[คือศีล] อาจมีได้แก่เธอ แต่ถ้าเธอมั่นใจตนเองว่าอสุภะนี้ไม่น่าหนักใจแก่เรา ก็ควรไป [ผ่านประตูบ้านเป็นต้น]

[๑๐๕] อนึ่ง ผู้ที่จะไป[สุสาน]ควรแจ้งพระสังฆเถระหรือพระภิกษุผู้มีชื่อเสียงรูปหนึ่งแล้วจึงไป

ถามว่า : เพราะเหตุอะไร

ตอบว่า : เพราะถ้าหากเธอหวาดกลัวต่ออนิฏฐารมณ์คือรูปและเสียงของอมนุษย์ ราชสีห์ และเสือเป็นต้นที่สุสาน อวัยวะน้อยใหญ่ก็จะสั่นงันงก อาเจียนอาหารที่บริโภคแล้ว หรือต้องอาพาธอื่น เมื่อเป็นเช่นนั้น พระสังฆเถระหรือพระภิกษุที่เธอแจ้งนั้นจะช่วยรักษาบาตรและจีวรในวัด หรือส่งภิกษุหนุ่มหรือสามเณรไปช่วยปรนนิบัติเธอ

อีกประการหนึ่ง โจรที่ขโมยแล้วหรือดำริจะขโมยเห็นว่า ขึ้นชื่อว่าสุสานเป็นสถานที่ปราศจากภัย [จากคนจับกุม] จึงมาชุมนุมกัน ครั้นถูกชาวบ้านติดตามมาทันก็ทิ้งสิ่งของไว้ใกล้ภิกษุแล้วหลบหนีไป ชาวบ้านสำคัญว่าพวกเราพบโจรพร้อมทั้งของกลางแล้วจับกุมทำร้ายภิกษุ ในเวลาเช่นนั้น พระสังฆเถระเป็นต้นนั้นจะบอกชาวบ้านให้เข้าใจว่า "พวกท่านอย่าทำร้ายภิกษุนี้ เธอบอกแก่อาตมาแล้วจึงไปทำงานนี้ [คือการเพ่งอสุภะ]" แล้วจักทำความสวัสดิภาพให้แก่เธอ นี้คืออานิสงส์ในการเรียนบอกแล้วไป

ข้อความว่า "จับกุมทำร้ายภิกษุ" หมายความว่า กฎหมายของอินเดียในสมัยก่อนอนุญาตให้เจ้าของทรัพย์ทำร้ายโจรที่ถูกจับพร้อมทั้งของกลางได้ แม้จะรุมทำร้ายจนโจรเสียชีวิตก็ไม่ผิดกฎหมาย

คำว่า สโหฑฺฒ ตัดบทเป็น สห + โอฑฺฒ ในที่บางแห่งมีรูปว่า สโหฒ แม้ภาษาปรากฤตก็มีรูปนี้เหมือนกัน ตัดบทเป็น สห + โอฒ โดย โอฑฺฒ หรือ โอฒ ศัพท์มีรูปสันสกฤตว่า อูฒ ส่วนปรากฤตมีรูปเป็น โอฒ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วุยฺหิตฺถาติ โอฑฺฒํ หรือ โอฒํ = ของที่ถูกนำไป, ของกลาง ชื่อว่า โอฑฒะ หรือ โอฒะ

(วห ธาตุ <ปาปเน = ให้ถึง, นำไป> + ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

- สห โอฑฺเฒน (หรือ โอเฒน) โย วตฺตตีติ สโหฑฺโฒ หรือ สโหโฒ = โจรพร้อมทั้งของกลาง ชื่อว่า สโหฑฒะ หรือ สโหฒะ (สหบุรพบทพหุพพีหิสมาส)

ดังข้อความว่า

สห โอฑฺเฒนาติ สโหฑฺฒํ, เถเนตฺวา คหิยมานภณฺเฑน สทฺธินฺติ อตฺโถ.[๓]

“โจรพร้อมทั้งของกลาง ชื่อว่า สโหฑฒะ ความหมายคือ พร้อมกับสิ่งของที่ถูกขโมยมา”

ข้อความว่า “โจรที่ดำริจะขโมย” มาจากคำบาลีว่า อกตกมฺมา (โจรที่ยังไม่ได้ทำการขโมย) คำนี้มิได้หมายถึงคนที่ยังไม่ได้ขโมยโดยทั่วไป แต่หมายถึงคนที่ปรึกษากันและบูชาเทพเจ้าในสุสานก่อนจะไปขโมย

ดังนั้นจึงควรแจ้งแก่ภิกษุดังกล่าว [พระสังฆเถระหรือพระภิกษุผู้มีชื่อเสียงรูปหนึ่ง] เป็นผู้เกิดความพอใจยิ่งในการเพ่งอสุภนิมิต ก่อให้เกิดปีติและโสมนัสดำเนินไปตามวิธีที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลาย เปรียบดั่งเชื้อพระวงศ์เสด็จไปสู่สถานที่ราชาภิเษก คนบูชายัญไปสู่โรงบูชายัญ หรือคนไร้ทรัพย์ไปสู่สถานที่ฝังขุมทรัพย์ ดังข้อความว่า

อุทฺธุมาตกํ อสุภนิมิตฺตํ อุคฺคณฺหนฺโต เอโก อทุติโย คจฺฉติ อุปฏฺฐิตาย สติยา อสมฺมุฏฺฐาย อนฺโตคเตหิ อินฺทฺริเยหิ อพหิคเตน มานเสน คตาคตมคฺคํ ปจฺจเวกฺขมาโน. ยสฺมึ ปเทเส อุทฺธุมาตกํ อสุภนิมิตฺตํ นิกฺขิตฺตํ โหติ, ตสฺมึ ปเทเส ปาสาณํ วา วมฺมิกํ วา รุกฺขํ วา คจฺฉํ วา ลตํ วา สนิมิตฺตํ กโรติ, สารมฺมณํ กโรติ. สนิมิตฺตํ กตฺวา สารมฺมณํ กตฺวา อุทฺธุมาตกํ อสุภนิมิตฺตํ สภาวภาวโต อุปลกฺเขติ, วณฺณโตปิ ลิงฺคโตปิ สณฺฐานโตปิ ทิสโตปิ โอกาสโตปิ ปริจฺเฉทโตปิ สนฺธิโต วิวรโต นินฺนโต ถลโตสมนฺตโต. โส ตํ นิมิตฺตํ สุคฺคหิตํ กโรติ สูปธาริตํ อุปธาเรติ, สุววตฺถิตํ ววตฺถเปติ. โส ตํ นิมิตฺตํ สุคฺคหิตํ กตฺวา สูปธาริตํ อุปธาเรตฺวา สุววตฺถิตํ ววตฺถเปตฺวา เอโก อทุติโย คจฺฉติ อุปฏฺฐิตาย สติยา อสมฺมุฏฺฐาย อนฺโตคเตหิ อินฺทฺริเยหิ อพหิคเตน มานเสน คตาคตมคฺคํ ปจฺจเวกฺขมาโน. โส จงฺกมนฺโตปิ ตพฺภาคิยญฺเญว จงฺกมํ อธิฏฺฐาติ. นิสีทนฺโตปิ ตพฺภาคิยญฺเญว อาสนํ ปญฺญเปติ.

[๓] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๐๕/๒๓๙

สมนฺตา นิมิตฺตุปลกฺขณา กิมตฺถิยา กิมานิสํสาติ. สมนฺตา นิมิตฺตุปลกฺขณา อสมฺโมหตฺถา อสมฺโมหานิสํสา. เอกาทสวิเธน นิมิตฺตคฺคาโห กิมตฺถิโย กิมานิสํโสติ. เอกาทสวิเธน นิมิตฺตคฺคาโห อุปนิพนฺธนตฺโถ อุปนิพนฺธนานิสํโส. คตาคตมคฺคปจฺจเวกฺขณา กิมตฺถิยา กิมานิสํสาติ. คตาคตมคฺคปจฺจเวกฺขณา วีถิสมฺปฏิปาทนตฺถา วีถิสมฺปฏิปาทนานิสํสา. โส อานิสํสทสฺสาวี รตนสญฺญี หุตฺวา จิตฺตีการํ อุปฏฺฐเปตฺวา สมฺปิยายมาโน ตสฺมึ อารมฺมเณ จิตฺตํ อุปนิพนฺธติ "อทฺธา อิมาย ปฏิปทาย ชรามรณมฺหา ปริมุจฺจิสฺสามีติ. โส วิวิจฺเจว กาเมหิ ฯเปฯ ปฐมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ. ตสฺสาธิคตํ โหติ รูปาวจรํ ปฐมํ ฌานํ ทิพฺโพ จ วิหาโร ภาวนามยญฺจ ปุญฺญกิริยวตฺถุนฺติ.

"ผู้ที่จะเพ่งอสุภนิมิตอันเป็นศพพองอืด มีสติปรากฏชัดไม่หลงลืม มีอินทรีย์อยู่ภายใน มีใจไม่ซัดส่ายสู่ภายนอก พิจารณาดูทางไปและทางมา ไปตามลำพังไม่มีเพื่อน ในสถานที่ทิ้งอสุภนิมิตอันเป็นศพพองอืด ควรสังเกตก้อนหิน จอมปลวก ต้นไม้ กอไม้ หรือเถาวัลย์ พร้อมกับอสุภนิมิตและอสุภารมณ์ ครั้นสังเกตพร้อมกับอสุภนิมิตและอสุภารมณ์แล้ว ย่อมเพ่งอสุภนิมิตที่เป็นศพพองอืดตามสภาพที่เป็นจริงโดยสี เพศ สัณฐาน ทิศ สถานที่ ขอบเขต ที่ต่อ ช่อง ที่เว้า ที่นูน และรอบด้าน

เธอถือเอา [อสุภ] นิมิตนั้นให้ดี ทรงจำได้แม่นยำ จำแนกได้ชัดเจน ครั้นแล้วเป็นผู้มีสติปรากฏชัดไม่หลงลืม มีอินทรีย์[คือจักษุเป็นต้น]อยู่ภายใน มีใจไม่ซัดส่ายสู่ภายนอก พิจารณาดูทางไปและทางมา ไปตามลำพังไม่มีเพื่อน เมื่อเธอเดินจงกรมย่อมทำการเดินมุ่งสู่อสุภนิมิตนั้น เมื่อนั่งก็ปูลาดอาสนะนั่งมุ่งสู่อสุภนิมิตนั้น [คือ หันหน้าไปทางทิศที่มีอสุภนิมิต]

ถามว่า : การสังเกตเครื่องหมายโดยรอบ มีผลานิสงส์อะไร

ตอบว่า : มีผลานิสงส์เพื่อไม่หลงลืม

ถามว่า : การเพ่งนิมิตโดยลักษณะ ๑๑ อย่าง[มีสี เป็นต้น] มีผลานิสงส์อะไร

ตอบว่า : มีผลานิสงส์เพื่อผูกจิตไว้

ถามว่า : การพิจารณาทางไปและทางมา มีผลานิสงส์อะไร

ตอบว่า : มีผลานิสงส์เพื่อทำให้ดำเนินแนวทางปฏิบัติได้ถูกต้อง

เธอเห็นอานิสงส์ว่า อทฺธา อิมาย ปฏิปทาย ชรามรณมฺหา ปริมุจฺจิสฺสามิ (เราจักหลุดพ้นจากชราและมรณะด้วยปฏิปทานี้เป็นแน่) สำคัญ[อสุภอารมณ์] ว่าเป็นรัตนะ จึงตั้งความเคารพนับถือเป็นอย่างดี ผูกจิตไว้ในอารมณ์[คืออุคคหนิมิต] นั้น เธอสงัดจากกาม ... เข้าถึงปฐมฌานอยู่ เธอได้บรรลุรูปาวจรปฐมฌาน ทิพพวิหาร และบุญกิริยาวัตถุที่เป็นภาวนา”

คำว่า อุปฏฺฐิตาย สติยา อสมฺมุฏฺฐาย อนฺโตคเตหิ อินฺทฺริเยหิ อพหิคเตน มานเสน (มีสติปรากฏชัดไม่หลงลืม มีอินทรีย์อยู่ภายใน มีใจไม่ซัดส่ายสู่ภายนอก) ลงตติยาวิภัตติในอิตถัมภูตลักขณะ คือ เครื่องสังเกตของบุคคลผู้ถึงคุณลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่ง มีความดีหรือชั่วเป็นต้น ในภาษาไทยแปลความหมายนี้ว่า “มี” หรือ “ด้วยทั้ง” เช่น

- สา ภินฺเนน สีเสน ปคฺฆรนฺเตน โลหิเตน ปฏิวิสฺสกานํ อุชฺฌาเปสิ (นางกาพีนั้นมีศีรษะอันแตกแล้ว มีโลหิตอันไหลออกอยู่ ฟ้องร้องกะผู้คุ้นเคยทั้งหลาย)

- อูนปญฺจพนฺธเนน ปตฺเตน อญฺญํ นวํ ปตฺตํ เจตาเปยฺย ([ภิกษุใด] มีบาตรอันชำรุดน้อยกว่า ๕ แห่ง พึงขอบาตรใบอื่นใหม่)

- ติทณฺฑเกน ปริพฺพาชกมทฺทกฺขิ (ได้เห็นปริพาชกมีไม้เท้าสามง่าม)

คำว่า จิตฺตีการํ อุปฏฺฐเปตฺวา สมฺปิยายมาโน (จึงตั้งความเคารพนับถือเป็นอย่างดี) มิได้หมายถึงการเคารพอสุภะด้วยการไหว้เป็นต้น แต่เป็นการตั้งจิตจดจ่ออย่างแน่วแน่ ไม่เพ่งอสุภะอย่างผิวเผิน

คำว่า จิตฺตีการ มาจาก จิตฺตการ ศัพท์ แปลว่า “การกระทำไว้ในใจ” คือ ความเคารพ การบูชา และสักการะ ลง อี อาคมด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๓๓๘) ว่า ยถารหมิวณฺณาคโม ภูกเรสุ (ลง อิ วัณณะเป็นอาคมในเพราะ ภู และ กร ธาตุตามสมควร) คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กรณํ กาโร = การกระทำ ชื่อว่า การะ
  (กร ธาตุ + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- จิตฺเต กาโร จิตฺตีกาโร = การกระทำไว้ในใจ ชื่อว่า จิตตีการะ
  (สัตตมีตัปปุริสสมาส)

คำว่า สมฺปิยายมาน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สุฏฺฐุ ปิยายนํ สมฺปิโย = ความนับถือเป็นอย่างดี ชื่อว่า สัมปิยะ

(สํ บทหน้า + ปี ธาตุ <ตปฺปนกนฺตีสุ = เอิบอิ่ม, ชอบใจ> + ย ปัจจัยในภาวสาธนะ)

- สมฺปิยํ กโรตีติ สมฺปิยายมาโน = ผู้ทำความนับถือเป็นอย่างดี ชื่อว่า สัมปิยายมานะ

(สมฺปิย ศัพท์ + อาย ปัจจัยในความหมายว่า กระทำ + อ ปัจจัย + มาน ปัจจัย)

โดยทั่วไป ปิย ศัพท์มีความหมายว่า “ความรัก, ผู้เป็นที่รัก” เพราะมาจาก ปี ธาตุ แต่คำนี้ยังรวมไปถึงความหมายว่า สนิทสนม, พอใจ, นับถือ อีกด้วย ดังนั้น ในที่นี้จึงแปลว่า “นับถือ” ตามวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๑๔)

ข้อความว่า “การผูกจิตไว้” หมายความว่า การใส่ใจผูกจิตไว้ในอสุภอารมณ์ โดยทำให้จิตกับอารมณ์แนบสนิทตั้งมั่นไม่ซัดส่าย

ในคำว่า ทิพฺพวิหาร คำว่า ทิพฺพ คือ อานุภาพที่มีในสวรรค์คือพรหมโลก (ในที่บางแห่ง พรหมโลกก็เรียกว่า สวรรค์ เพราะคำว่า สคฺค มีความหมายตามศัพท์ว่า สุ + อคฺค (ยอดเยี่ยมยิ่งนักด้วยรูปารมณ์เป็นต้น = รูปาทิวิสเย สุฏฺฐุ อคฺโคติ สคฺโค) แม้พรหมก็เรียกว่า เทวดา ในที่บางแห่ง เพราะ เทว ศัพท์มีความหมายตามศัพท์ว่า ผู้รุ่งโรจน์ จึงหมายถึงพรหมได้อีกด้วย แม้ฌานที่ทำให้ได้อานุภาพเช่นนั้นก็ได้ชื่อว่า ทิพพะ ส่วนคำว่า วิหาร คือ ธรรมเครื่องอยู่สบาย ดังนั้น คำว่า ทิพฺพวิหาร จึงหมายถึง ธรรมเครื่องอยู่สบายซึ่งทำให้ได้อานุภาพที่มีในสวรรค์คือพรหมโลก กล่าวโดยสรุป ทิพพวิหารคือรูปฌานและอรูปฌานนั่นเอง

ธรรมเนียมในการไปป่าช้า

[๑๐๖] ดังนั้น ผู้ที่จะไปดูป่าช้าเพื่อสำรวมจิตจงเคาะระฆังประชุมคณะ [ที่อยู่ร่วมกัน] แล้วไป อนึ่ง เธอควรไปตามลำพังไม่มีเพื่อนโดยมีกรรมฐานเป็นหลัก ไม่ทอดทิ้งใส่ใจถึงมูลกรรมฐาน ถือเอาไม้เท้าหรือท่อนไม้เพื่อป้องกันภัยที่เกิดจากสุนัขเป็นต้นที่ป่าช้า

ตั้งสติไม่ให้หลงลืมโดยทำให้ปรากฏชัด เป็นผู้มีใจไม่ซัดส่ายสู่ภายนอกโดยทำให้อินทรีย์มีใจเป็นที่ ๖ อยู่ภายใน

มูลกรรมฐาน คือ กรรมฐานที่ควรเจริญเป็นเบื้องแรก มีชื่อว่า สัพพัตถกกรรมฐาน คือ กรรมฐานที่ควรเจริญในทุกที่ หรืออารักขกรรมฐาน คือ กรรมฐานที่รักษาผู้เพียรปฏิบัติ มีทั้งหมด ๔ ประการ ดังที่ได้กล่าวไว้ในวิสุทธิมรรค (เล่ม ๑ ข้อ ๔๒ หน้า ๓๗๕) ดังนี้

๑. พุทธานุสสติ การระลึกถึงพระพุทธคุณ มีประโยชน์เพื่อให้จิตร่าเริงในการปฏิบัติธรรม

๒. เมตตา การแผ่ไมตรีจิตไปสู่สรรพสัตว์ มีประโยชน์เพื่อให้มนุษย์และเทวดาที่ได้รับกระแสเมตตาคุ้มครองให้ปลอดจากภัยทั้งปวง

๓. อสุภภาวนา การพิจารณาความไม่สวยงาม มีประโยชน์เพื่อให้ไม่ยึดติดผูกพันในร่างกาย

๔. มรณสติ การระลึกถึงความตาย มีประโยชน์เพื่อให้ไม่ประมาทในวัยและชีวิตอันจะส่งผลให้มุ่งหน้าปฏิบัติธรรม

ดังข้อความว่า

มูลกมฺมฏฺฐานนฺติ ปกติยา อตฺตนา กาเลน กาลํ ปริหริยมานํ พุทฺธานุสฺสติอาทิสพฺพตฺถกกมฺมฏฺฐานํ.[๔]

“คำว่า มูลกรรมฐาน คือ สัพพัตถกกรรมฐาน (กรรมฐานที่ควรเจริญในทุกที่) มีพุทธานุสสติเป็นต้นที่ภิกษุปฏิบัติอยู่เนืองๆ”

เมื่อจะออกจากวัดไป ควรสังเกตประตูว่า เราออกไปทางประตูโน้นในทิศโน้น ต่อแต่นั้นควรสังเกตทางที่ตนไปว่า

๑. ทางนี้ตรงไปทิศปราจีน ทิศปัจฉิม ทิศอุดร ทิศทักษิณ หรือทิศเฉียง

๒. ที่นี้ไปทางซ้าย ที่นี้ไปทางขวา ที่นี้มีก้อนหิน จอมปลวก ต้นไม้ กอไม้ หรือเถาวัลย์

---

[๔] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๐๖/๒๔๐

เธอควรสังเกตทางไปอย่างนี้แล้วไปสู่สถานที่มีนิมิตเถิด

ผู้เพียรปฏิบัติไม่ควรไปทวนลม เพราะเมื่อไปทวนลม กลิ่นศพจะกระทบฆานประสาทแล้วทำสมองให้ปั่นป่วน ทำให้อาเจียนอาหาร หรือทำให้เกิดความเสียใจว่า เรามายังที่ทิ้งศพเช่นนี้ทำไม ดังนั้นจึงควรเลี่ยงทางทวนลมแล้วไปทางตามลมเถิด ถ้าไม่สามารถไปทางตามลมได้ เพราะมีภูเขา เหว ก้อนหิน รั้ว หนาม น้ำ หรือหล่มกั้นอยู่กลางทาง ควรเอาชายจีวรปิดจมูกไปเถิด นี้คือธรรมเนียมไปของเธอ

ทุกฉบับมีรูปว่า อาหารํ วา ฉฑฺฑาเปยฺย (ทำให้อาเจียนอาหาร) แต่วิสุทธิมรรคนิสสัย (เล่ม ๑ หน้า ๔๘๐) กล่าวว่า ควรมีรูปว่า ฉทฺทาเปยฺย จึงจะถูกต้อง เพราะคัมภีร์ธาตุกล่าวถึง ฉทฺท ธาตุ (วมเน = อาเจียน) ส่วน ฉฑฺฑ ธาตุใช้ในความหมายว่า ฉฑฺฑเน (ทิ้ง)

วิธียืนดูอสุภะ

[๑๐๗] อนึ่ง ผู้เพียรปฏิบัติที่ไป [ป่าช้า] อย่างนี้ อย่ารีบดูอสุภนิมิตทันที ควรจำแนกทิศทาง [ที่เหมาะสม] กล่าวคือ เมื่อยืนอยู่ทางด้านทิศหนึ่ง อารมณ์ย่อมไม่ปรากฏชัดเจน ทั้งจิตก็ไม่ควรแก่การงาน [คือภาวนา] ดังนั้นจึงควรเลี่ยงด้านทิศนั้น ยืนอยู่ในทิศที่อารมณ์ปรากฏชัดเจน และจิตก็ควรแก่การงาน และควรเลี่ยงทิศทวนลมและทิศตามลม โทษที่ได้รับคือ เมื่อยืนอยู่ในทิศทวนลมถูกกลิ่นศพรบกวน จิตก็จะซัดส่าย เมื่อยืนอยู่ในทิศตามลม ถ้ามีพวกอมนุษย์สิงอยู่ในอสุภะนั้น เขาจะโกรธแล้วทำร้าย ดังนั้น จึงควรเลี่ยงไปเล็กน้อย ไม่ยืนตามลมให้มากนัก

หิ ศัพท์ในประโยคว่า ปฏิวาเต จิตฺสฺส หิ กุณปคนฺเธน อุพฺพาฬฺหสฺส จิตฺตํ วิธาวติ (โทษที่ได้รับคือ เมื่อยืนอยู่ในทิศทวนลมถูกกลิ่นศพรบกวน จิตก็จะซัดส่าย) ทำหน้าที่ครหโชตกะ คือ แสดงการตำหนิ จึงแปลว่า “โทษที่ได้รับคือ” ตามคำแปลในวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๑๙)

แม้เมื่อยืนอยู่อย่างนี้ก็อย่ายืนไกลหรือใกล้เกินไป อย่ายืนที่ปลายเท้าหรือศีรษะ โทษที่ได้รับคือ เมื่อยืนไกลเกินไปอารมณ์ย่อมไม่ชัดเจน เมื่อยืนใกล้เกินไปความกลัวก็จะเกิดขึ้น [เพราะศพคนตายมักปรากฏแก่ปุถุชนว่าน่ากลัว] เมื่อยืนที่ปลายเท้าหรือศีรษะ อสุภะก็จะไม่ปรากฏสม่ำเสมอทั้งหมด ดังนั้นจึงควรยืนตรงส่วนกลางตัวอันเป็นที่สะดวกแก่ผู้ดูไม่ไกลหรือใกล้เกินไป

สังเกตเครื่องหมายโดยรอบอสุภะ

[๑๐๘] เมื่อยืนอย่างนี้แล้วควรสังเกตเครื่องหมายโดยรอบที่ได้กล่าวไว้อย่างนี้ว่า ตสฺมึ ปเทเส ปาสาณํ วา ฯเปฯ ลตํ วา สนิมิตฺตํ กโรติ (ในสถานที่นั้นควรสังเกตก้อนหิน ... หรือเถาวัลย์ พร้อมกับอสุภนิมิต) ในเรื่องนั้นมีวิธีสังเกตดังต่อไปนี้

ถ้าใกล้นิมิตนั้นมีก้อนหินในสายตา ควรสังเกตก้อนหินนั้นว่าสูงหรือต่ำ เล็กหรือใหญ่ แดง ดำ หรือขาว ยาวหรือกลม ต่อจากนั้นควรสังเกตว่า ในสถานที่แห่งนี้ นี้เป็นก้อนหิน นี้เป็นอสุภนิมิต นี้เป็นอสุภนิมิต นี้เป็นก้อนหิน ถ้ามีจอมปลวก ควรสังเกตจอมปลวกนั้นด้วยว่าสูงหรือต่ำ เล็กหรือใหญ่ แดง ดำ หรือขาว ยาวหรือกลม ต่อจากนั้นควรสังเกตว่า ในสถานที่แห่งนี้ นี้เป็นจอมปลวก นี้เป็นอสุภนิมิต

สมนฺตา ศัพท์ในประโยคว่า สเจ ตสฺส นิมิตฺตสฺส สมนฺตา จกฺขุปเถ ปาสาโณ โหติ (ถ้าใกล้นิมิตนั้นมีก้อนหินในสายตา) มีความหมายเหมือน สามนฺตา (ใกล้) ดังข้อความว่า

ปุน สมนฺตาติ สามนฺตา สมีเป.[๕]

“คำว่า สมนฺตา ที่กล่าวอีกครั้งหนึ่ง มีความหมายว่า ในที่ใกล้”

---

[๕] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๐๘/๒๔๑

ถ้ามีต้นไม้ก็ควรสังเกตว่าเป็นต้นโพธิ์ ต้นไทร ต้นเต่ารั้ง หรือต้นมะขวิด สูงหรือต่ำ เล็กหรือใหญ่ แดง ดำ หรือขาว แต่นั้นควรสังเกตว่า ในสถานที่แห่งนี้ นี้เป็นต้นไม้ นี้เป็นอสุภนิมิต ถ้ามีกอไม้ก็สังเกตว่าเป็นกอเป้ง กอเล็บเหยี่ยว กอมะพูด หรือกอว่านหางช้าง สูงหรือต่ำ เล็กหรือใหญ่ จากนั้นควรสังเกตว่า ในสถานที่แห่งนี้ นี้เป็นกอไม้ นี้เป็นอสุภนิมิต ถ้ามีเถาวัลย์ก็ควรสังเกตว่าเป็นเถาน้ำเต้า เถาฟัก เถาย่านาง เถากระพังโหม หรือเถาหัวด้วน ต่อจากนั้นควรสังเกตว่า ในสถานที่แห่งนี้ นี้เป็นเถาวัลย์ นี้เป็นอสุภนิมิต นี้เป็นอสุภนิมิต นี้เป็นเถาวัลย์

[๑๐๙] ส่วนคำที่กล่าว [ในคัมภีร์อรรถกถา] ว่า สนิมิตฺตํ กโรติ สารมฺมณํ กโรติ (สังเกตพร้อมกับอสุภนิมิตและอสุภอารมณ์) นับเข้าในการสังเกตที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ ดังจะเห็นได้ว่า เมื่อผู้เพียรปฏิบัติสังเกตบ่อยๆ ย่อมได้ชื่อว่าสังเกตพร้อมกับอสุภนิมิต เมื่อสังเกตรวมเป็นคู่อย่างนี้ว่า นี้เป็นก้อนหิน นี้เป็นอสุภนิมิต นี้เป็นอสุภนิมิต นี้เป็นก้อนหิน ชื่อว่าสังเกตพร้อมกับอสุภอารมณ์

อนึ่ง ครั้นผู้เพียรปฏิบัติสังเกตพร้อมกับอสุภนิมิตและอสุภอารมณ์อย่างนี้แล้ว ควรพิจารณาตามสภาวะที่เป็นจริงคือความเป็นศพขึ้นอืดของตนที่ไม่เหมือนกับศพอื่น เพราะกล่าวไว้[ในคัมภีร์อรรถกถา]ว่า สภาวภาวโต ววตฺถเปติ (ย่อมจำแนกตามสภาพที่เป็นจริง) หมายความว่า ควรจำแนกตามสภาพของตนอันเป็นลักษณะเฉพาะอย่างนี้ว่าเป็นศพขึ้นอืดที่บวมขึ้น

เพ่งนิมิตโดยลักษณะ ๖ อย่าง

[๑๑๐] ครั้นผู้เพียรปฏิบัติสังเกตอย่างนี้แล้ว ควรเพ่งนิมิตโดยลักษณะ ๖ อย่าง คือ

๑. สี คือ ควรจำแนกตามสีว่า ศพนี้ของคนผิวดำ ผิวขาว หรือผิวคล้ำ

๒. เพศ คือ ควรจำแนก [ตามเพศ] ว่า ศพนี้ของคนที่อยู่ในปฐมวัย มัชฌิมวัย หรือปัจฉิมวัย อย่าจำแนกว่าเป็นเพศหญิงหรือเพศชาย

๓. สัณฐาน คือ ควรจำแนกตามสัณฐานของศพที่พองอืดว่า นี้เป็นสัณฐาน ศีรษะ คอ มือ ท้อง สะดือ สะเอว ขาอ่อน แข้ง หรือเท้าของศพที่พองอืดนั้น

๔. ทิศ คือ ควรจำแนก[ตามทิศ]ว่า ในศพนี้มี ๒ ทิศ คือ ทิศเบื้องต่ำตั้งแต่สะดือลงมา และทิศเบื้องสูงตั้งแต่สะดือขึ้นไป อีกอย่างหนึ่ง ควรจำแนกว่า เรายืนอยู่ในทิศนี้ (ทิศเหนือ ใต้ ตะวันออก หรือตะวันตก) อสุภนิมิตอยู่ในทิศนี้

๕. สถานที่ คือ ควรจำแนก [ตามสถานที่] ว่า มือ เท้า ศีรษะ หรือลำตัวอยู่ในสถานที่แห่งนี้ๆ อีกอย่างหนึ่ง ควรจำแนกว่า เรายืนอยู่ในสถานที่นี้ (ที่สูง ที่ต่ำ เป็นต้น) อสุภนิมิตอยู่ในสถานที่นี้

๖. ขอบเขต คือ ควรจำแนก [ตามขอบเขต] ว่า ศพนี้เบื้องล่างนับแต่ฝ่าเท้าขึ้นไป [จนถึงสะดือ] เบื้องบนนับแต่ปลายผมลงมา เบื้องขวางจำแนกด้วยหนัง และในสถานที่ตามที่จำแนกก็เต็มไปด้วยศพ ๓๒ อย่าง (มีผม ขน เล็บ ฟัน เป็นต้น) อีกอย่างหนึ่ง ควรจำแนกว่า นี้เป็นส่วนแขน ขา ศีรษะ หรือลำตัวศพที่พองอืด หรือควรจำแนกสถานที่เท่าที่ตนรับรู้ได้ว่า อวัยวะนี้พองอืดอย่างนี้

คำว่า มงฺคุรจฺฉวิ แปลตามศัพท์ว่า คนที่มีผิวเหมือนตัวเรือด คือ คนผิวคล้ำนั่นเอง เพราะ มงฺคุล ศัพท์มีความหมายว่า ตัวเรือด รูปนี้พบในฉบับฉัฏฐสังคีติและฉบับมหาจุฬาฯ แต่ฉบับสิงหลมีรูปว่า มงฺคุณจฺฉวิ แปลว่า คนที่มีผิวเหมือนปลาทู เพราะ มงฺคุณ ศัพท์แปลว่า ปลาทู

ข้อความว่า "ควรจำแนกตามสัณฐานของศพที่พองอืด" หมายความว่า ไม่ควรจำแนกตามสัณฐานปกติที่ไม่พองอืด คำนั้นแสดงว่า ถ้าอวัยวะอย่างใดอย่างหนึ่งในศพนั้นไม่พองอืด ก็ไม่ต้องกำหนดอวัยวะนั้น แต่ควรกำหนดอวัยวะมีมือเป็นต้นที่พองอืดเท่านั้น[๖]

ข้อความว่า "นี้เป็นส่วนแขน" หมายความว่า ส่วนแขนถูกกำหนดด้วยปลายนิ้วทางเบื้องล่าง ด้วยข้อต่อไหล่ทางเบื้องบน และด้วยที่สุดของหนังทางเบื้องขวาง แม้ส่วนขาเป็นต้นก็เช่นเดียวกัน[๗]

---

[๖] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๑๐/๒๔๒

[๗] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๑๐/๒๔๒

อย่างไรก็ตาม ศพของสตรีไม่เหมาะแก่บุรุษ หรือศพของบุรุษไม่เหมาะแก่สตรี [เพื่อพิจารณาอสุภะ] เพราะอารมณ์[ของอสุภะ]ย่อมไม่ปรากฏในสรีระต่างเพศกัน มีแต่เป็นเหตุทำให้จิตซัดส่าย[คือเกิดราคะ]เท่านั้น ดังข้อความในอรรถกถาของมัชฌิมนิกายว่า

อุคฺฆาฏิตาปิ หิ อิตฺถี ปุริสสฺส จิตฺตํ ปริยาทาย ติฏฺฐติ.[๘]

"โดยแท้จริงแล้ว แม้ศพสตรีที่เน่าเหม็นก็ยังครอบงำจิตของบุรุษได้"

ดังนั้นจึงควรเพ่งนิมิตโดยลักษณะ ๖ อย่างในสรีระเพศเดียวกันด้วยประการฉะนี้

ข้อความข้างต้นพบในอังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต ไม่ปรากฏในอรรถกถาของมัชฌิมนิกายตามที่ระบุไว้ในที่นี้[๙] ในอรรถกถาดังกล่าวมีเพียงข้อความที่คล้ายคลึงกันว่ารูปของสตรีย่อมครอบงำจิตของบุรุษเท่านั้น

คำว่า อุคฺฆาฏิตา ประกอบรูปศัพท์มาจาก อุ บทหน้า + ฆฏ ธาตุ (หีสเน = เบียดเบียน) + เณ ปัจจัย + ต ปัจจัย คำนี้แปลตามศัพท์ว่า "ถูกเบียดเบียนแล้ว" หมายถึงศพที่พองอืด หรือศพที่เน่าเหม็น ดังข้อความว่า

อุคฺฆาฏิตาปีติ อุทฺธุมาตภาวปฺปตฺตาปิ สพฺพโส กุถิตสรีราปีติ วา อตฺโถ. สฺวายมตฺโถ ปฐมปาราชิเก วินีตวตฺถุหิ ทีเปตพฺโพ.[๑๐]

"คำว่า อุคฺฆาฏิตาปิ (ถูกเบียดเบียนแล้ว) หมายความว่า ศพที่พองอืด หรือศพที่น่าเหม็นโดยประการทั้งปวง พึงแสดงเนื้อความนั้นด้วยวินีตวัตถุ (เรื่องที่พระผู้มีพระภาคทรงวินิจฉัยด้วยพระองค์เอง) ในปฐมปาราชิก"

เพ่งนิมิตโดยลักษณะ ๕ อย่าง

[๑๑๑-๑๒] อนึ่ง กุลบุตรใดเคยปฏิบัติกรรมฐาน ทรงธุดงค์ กำหนดมหาภูตรูปได้ละเอียด[ด้วยการเจริญธาตุกรรมฐาน] กำหนดรู้สังขาร[ด้วยปัญญาที่รู้เห็นลักษณะเฉพาะของรูปนาม] จำแนกรูปนาม[ด้วยการกำหนดเหตุปัจจัยของรูปนาม] เพิกถอนความเข้าใจ

---

[๘] องฺ.ปญฺจก. ๒๒/๕๕/๖๓

[๙] ม.อุ.อ. ๔/๔๓๗/๒๕๔-๕๕

[๑๐] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๑๐/๒๔๓

ว่าเป็นสัตว์[ด้วยกำลังของปัญญาหยั่งเห็นสุญญตา] บำเพ็ญสมณธรรมแล้ว[โดยบรรลุปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิด้วยวิปัสสนา] อบรมความคุ้นเคย[ในกุศล] บำเพ็ญภาวนาแล้วในสำนักของพระพุทธเจ้าในปางก่อน มีเมล็ดพันธุ์[แห่งกุศลที่อาศัยวิวัฏฏ์] มีปัญญายอดเยี่ยม[โดยถึงความสุกงอม] มีกิเลสน้อย[เพราะขัดเกลากิเลสด้วยปฏิปทาดังกล่าว] ปฏิภาคนิมิตย่อมปรากฏแก่เธอในที่ทุกแห่งที่เธอมองดู[อสุภะ] ถ้าไม่ปรากฏได้ง่ายอย่างนี้ เมื่อเธอเพ่งนิมิตโดยลักษณะ ๖ อย่างเช่นนั้น[มีสีเป็นต้น] ปฏิภาคนิมิตย่อมปรากฏได้ แต่เมื่อไม่ปรากฏอย่างนั้น เธอควรเพ่งนิมิตโดยลักษณะ ๕ อย่างอีก ดังนี้

๑. ที่ต่อ คือ ที่ต่อ ๑๘๐ แห่ง แต่กุลบุตรจะจำแนกที่ต่อ ๑๘๐ แห่งในศพที่พองอืดได้อย่างไร ดังนั้น จึงควรจำแนกที่ต่อตามที่ต่อใหญ่ ๑๔ แห่งอย่างนี้ คือ ที่ต่อมือขวา ๓ แห่ง ที่ต่อมือซ้าย ๓ แห่ง ที่ต่อเท้าขวา ๓ แห่ง ที่ต่อเท้าซ้าย ๓ แห่ง ที่ต่อคอ ๑ แห่ง ที่ต่อสะเอว [ระหว่างสะเอวกับกระดูกสันหลัง] ๑ แห่ง

๒. ช่อง คือ ควรจำแนกช่องอย่างนี้ คือ ช่องมือ ช่องเท้า ช่องท้อง ช่องหู เป็นต้น ชื่อว่าช่อง แม้การปิดหรือเปิดตา และการปิดหรือเปิดปาก ก็ควรจำแนกด้วย

๓. ที่เว้า คือ ควรจำแนกที่เว้าในศพ ได้แก่ เบ้าตา ภายในปาก หรือหลุมคอ อีกอย่างหนึ่ง ควรจำแนกว่า เราอยู่ในที่ต่ำ ศพอยู่ในที่สูง

๔. ที่นูน คือ ควรจำแนกที่นูนในศพ ได้แก่ หัวเข่า อก หรือหน้าผาก อีกอย่างหนึ่ง ควรจำแนกว่า เราอยู่ในที่สูง ศพอยู่ในที่ต่ำ

๕. รอบด้าน คือ ควรจำแนกศพทั้งหมดรอบด้าน กล่าวคือ เจริญ[ภาวนา]ญาณไปในศพทั้งสิ้นแล้วควรตั้งจิตไว้ในที่ปรากฏชัดเจนว่า อุทฺธุมาตกํ อุทฺธุมาตกํ (ศพที่พองอืดๆ) ถ้าหากตั้งจิตอย่างนี้แล้วปฏิภาคนิมิตยังไม่ปรากฏ ก็ควรตั้งจิตไว้ในสรีระส่วนบนที่มีท้องอยู่ต่ำสุดซึ่งพองอืดมากว่า อุทฺธุมาตกํ อุทฺธุมาตกํ (ศพที่พองอืดๆ)

ได้อุคคหนิมิต

[๑๑๓] บัดนี้ จะกล่าวข้อวินิจฉัยของคำว่า โส ตํ นิมิตฺตํ สุคฺคหิตํ กโรติ (เธอถือเอาอสุภนิมิตนั้นให้ดี) ดังนี้

ผู้เพียรปฏิบัตินั้นควรเพ่งนิมิตในศพนั้นให้ดีด้วยการถือเอานิมิตตามที่กล่าวมาแล้ว ควรนึกทำสติให้ปรากฏชัด ควรทำอยู่อย่างนี้บ่อยๆ ทรงจำและจำแนกให้ดี ควรยืนหรือนั่งในที่ไม่ไกลไม่ใกล้เกินไปจากศพ ลืมตาดูเพ่งนิมิต ควรลืมตาดูหลับตานึกร้อยครั้งพันครั้งโดยพิจารณาว่า อุทฺธุมาตกปฏิกฺกูลํ อุทฺธุมาตกปฏิกฺกูลํ (ศพที่พองอืดน่ารังเกียจๆ) เมื่อทำอยู่อย่างนี้บ่อยๆ เธอย่อมได้อุคคหนิมิตเป็นอย่างดี

ท่านกล่าวว่า อุมฺมีเลตฺวา โอโลเกตฺวา (ลืมตาดูเพ่งนิมิต) เพราะมีการดูด้วยการหรี่ตาและชายตาดู คำนั้นระบุถึงการมองดูที่ชัดเจน[๑๑]

คำว่า สาธุกํ อุปธาเรตพฺพญฺเจว ววตฺถเปตพฺพญฺจ (ทรงจำและจำแนกให้ดี) หมายความว่า ควรทรงจำด้วยสติและตัดสินด้วยปัญญา เพราะสติมีแสดงไว้[ในคัมภีร์ธัมมสังคณี ข้อ ๑๔ หน้า ๒๓] ว่า ธารณตา (สภาวะทรงจำ) และการทรงจำก็คือการกำหนด ส่วนปัญญามีแสดงไว้[ในคัมภีร์ธัมมสังคณี ข้อ ๑๖ หน้า ๒๔] ว่า ปวิจโย (การใคร่ครวญ) และการใคร่ครวญก็คือการตัดสินในเรื่องนี้ อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อุปธาเรตพฺพํ (ทรงจำ) คือ ทรงจำด้วยปัญญาที่มีสติเป็นเบื้องหน้า เพราะไม่มีปัญญาที่ปราศจากสติในกาลไหนๆ คำว่า ววตฺถเปตพฺพํ (จำแนก) คือ ตัดสินด้วยสติที่มีปัญญาเป็นเบื้องหน้า เพราะประสงค์เอาสติที่ประกอบด้วยปัญญาในที่นี้ ไม่ประสงค์เอาสติที่ปราศจากปัญญานั้น”[๑๒]

ถามว่า : เธอได้อุคคหนิมิตเป็นอย่างดีเมื่อไร

ตอบว่า : เธอได้อุคคหนิมิตเป็นอย่างดี ในขณะที่เธอลืมตาดูและหลับตานึกอยู่ นิมิตอันเสมอเหมือนกันมาปรากฏ

เธอถือเอาอสุภนิมิตนั้นให้ดี ทรงจำได้แม่นยำ จำแนกได้ชัดเจนอย่างนี้ ถ้าไม่อาจบรรลุฌานอันเป็นที่สุดของภาวนาในอาสนะนั้น ก็ควรอยู่ตามลำพังไม่มีเพื่อน พิจารณากรรมฐานนั้น ทำสติให้ปรากฏชัดดี มีอินทรีย์ทั้งหลายอยู่ภายใน มีใจไม่ซัดส่ายสู่ภายนอกตามนัยที่ได้กล่าวไว้ในเวลามา[ป่าช้า] จึงกลับไปสู่ที่พักของตน

---

[๑๑] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๑๓/๒๔๕

[๑๒] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๑๓/๒๔๕

จำแนกทางมาเป็นต้น

อนึ่ง เมื่อกลับจากป่าช้าก็จำแนกทางกลับว่า ทางที่เรากลับตรงไปทิศปราจีน ทิศปัจฉิม ทิศอุดร ทิศทักษิณ หรือทิศเฉียง นอกจากนั้น ที่ตรงนี้ไปทางซ้าย หรือทางขวา และที่ตรงนี้มีก้อนหิน จอมปลวก ต้นไม้ หรือเถาวัลย์ ครั้นจำแนกทางกลับอย่างนี้แล้วกลับมา เมื่อเธอเดินจงกรมย่อมทำการเดินที่มุ่งสู่อสุภนิมิตนั้น หมายความว่า ควรเดินจงกรมในสถานที่หันหน้าไปทางทิศที่มีอสุภนิมิต

เมื่อนั่งก็ปูลาดอาสนะนั่งผินหน้าสู่อสุภนิมิตนั้น ถ้าทางทิศนั้นมีทะเลสาบ เหว ต้นไม้ รั้ว หรือเปือกตมกั้นอยู่ ไม่อาจเดินจงกรมในสถานที่หันหน้าไปทางทิศที่มีอสุภนิมิตนั้น แม้ไม่อาจปูลาดอาสนะได้เพราะสถานที่ไม่อำนวย เธอไม่ต้องหันไปหาทิศนั้นก็ได้ ควรเดินจงกรมและนั่งในสถานที่อันควรแก่โอกาสเถิด แต่ต้องทำจิตให้มุ่งตรงไปทางทิศที่มีอสุภ-นิมิตนั้น

คำอธิบายข้อความว่า มีผลานิสงส์เพื่อไม่หลงลืม เป็นต้น

[๑๑๔] บัดนี้ จะกล่าวคำอธิบายของคำตอบว่า อสมฺโมหตฺถา (มีผลานิสงส์เพื่อไม่หลงลืม) เป็นต้นในคำถามว่า สมนฺตา นิมิตฺตุปลกฺขณา กิมตฺถิยา (การกำหนดเครื่องหมายโดยรอบ มีผลานิสงส์อะไร) เป็นต้น ดังต่อไปนี้ :-

กล่าวโดยละเอียดว่า เมื่อผู้ใดไปสถานที่มีนิมิตคือศพพองอืดในยามวิกาลอันไม่สมควร ทำการกำหนดเครื่องหมายโดยรอบแล้วลืมตาดูเพื่อเพ่งนิมิตอยู่ ซากศพนั้นย่อมปรากฏเหมือนลุกขึ้นยืน เดินมาหา หรือเดินตาม เธอเห็นอารมณ์อันน่าเกลียดน่ากลัวนั้นแล้ว จะมีจิตซัดส่ายเหมือนคนวิกลจริต ย่อมถึงความกลัว หวาดเสียว ขนลุกชูชัน

คำว่า อเวลายํ (ในกาลอันไม่สมควร) คือ เวลาค่ำเป็นต้นไปจนถึงยามวิกาล ดังนั้น วิสุทธิมรรคมหาฎีกาจึงอธิบายว่า ในกาลอันไม่สมควรมีเวลาค่ำเป็นต้น

ดังจะเห็นได้ว่า ในอารมณ์ ๓๘ อย่างที่จำแนกไว้ในพระบาลี ไม่มีอารมณ์อื่นที่น่ากลัวเช่นนี้ นอกจากนั้น ผู้เพียรปฏิบัติอาจเคลื่อนจากฌานในกรรมฐานนี้ได้ เพราะเป็นกรรมฐานน่ากลัวยิ่งนัก ดังนั้น ผู้เพียรปฏิบัตินั้นจึงควรยับยั้งตั้งสติให้ปรากฏชัดดีแล้วพิจารณาว่า "ซากศพที่จะลุกขึ้นเดินตามหามีไม่ ถ้าก้อนหินหรือเถาวัลย์ที่อยู่ใกล้ซากศพนั้นจะเดินมาได้ แม้ซากศพก็เดินมาได้เหมือนกัน แต่ก้อนหินหรือเถาวัลย์เดินมาไม่ได้ฉันใด แม้ซากศพก็เดินมาไม่ได้ ฉันนั้น อนึ่ง อารมณ์เป็นอาการที่ปรากฏแก่เธอ เกิดจากสัญญา[ในบริกรรมภาวนา] มีสัญญาเป็นแดนเกิด กรรมฐานได้ปรากฏแก่เธอในวันนี้ เธออย่ากลัวเลย ภิกษุ" แล้วบรรเทาความกลัว ทำใจให้ร่าเริง[ว่าผลของความเพียรได้เกิดขึ้นแล้ว] ยังเจริญภาวนาใน[อุคคห]นิมิตนั้น เมื่อเป็นอย่างนี้ย่อมได้บรรลุคุณวิเศษ คำว่า สมนฺตา นิมิตฺตุปลกฺขณา อสมฺโมหตฺถา (การกำหนดเครื่องหมายโดยรอบ มีผลานิสงส์เพื่อไม่หลงลืม) นี้ ท่านกล่าวหมายเอาอรรถาธิบายนี้

คัมภีร์วิสุทธิมรรค[๑๓] กล่าวถึงสมถกรรมฐาน ๔๐ คือ กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ อนุสสติ ๑๐ พรหมวิหาร ๔ อรูปฌาน ๔ อาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑ จตุธาตุววัตถาน ๑ โดยถือว่ากสิณมี ๑๐ แต่ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาบางแห่งกล่าวถึงสมถกรรมฐาน ๓๘ ประเภทโดยถือว่ากสิณมี ๘ ประเภทตามที่ปรากฏในทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค,[๑๔] มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์,[๑๕] อังคุตตรนิกาย ทสกนิบาต[๑๖] และธัมมสังคณี[๑๗]

ในพระบาลีข้างต้นกล่าวถึงกสิณ ๘ ที่เป็นอารมณ์ของรูปฌาน เริ่มตั้งแต่ปฐวีกสิณเป็นต้นไปจนถึงโอทาตกสิณ แม้ในพระบาลีนั้นจะตรัสกสิณ ๑๐ ไว้พร้อมกับอากาสกสิณและวิญญาณกสิณ แต่อากาสกสิณและวิญญาณกสิณเป็นอารมณ์ของอรูปฌานคืออากาสานัญจายตนฌาณ และวิญญาณัญจายตนฌาน จึงมีกสิณเพียง ๘ อย่างเท่านั้นโดยรวมอาโลกกสิณ (กสิณแสง) เข้าในโอทาตกสิณ (กสิณสีขาว) และรวมอากาสกสิณ (กสิณช่องว่าง) เข้าในอนันตากาสกสิณ (กสิณอากาศหาขอบเขตมิได้) อันเป็นอารมณ์ของอากาสานัญจายตน-

[๑๓] วิสุทฺธิ. ๑/๔๗/๑๑๙ [๑๔] ที.ปา. ๑๑/๓๔๖/๒๓๘ [๑๕] ม.ม. ๑๓/๒๕๐/๒๒๖

[๑๖] องฺ.ทสก. ๒๔/๒๕/๓๗ [๑๗] อภิ.สํ. ๓๔/๒๐๓/๖๓

ฌาน ดังนั้น จึงสรุปความได้ว่า ในพระบาลีตรัสถึงกสิณ ๘ อย่างเท่านั้น แต่ในคัมภีร์อรรถกถาเพิ่มอาโลกกสิณและอากาสกสิณเข้ามา ด้วยเหตุดังกล่าว ท่านจึงระบุถึงอารมณ์ ๓๘ อย่างไว้ในที่นี้ ดังข้อความว่า

กสิณา ทส อสุภา ทสานุสฺสติโย จตฺตาโร พฺรหฺมวิหารา จตฺตาโร อารุปฺปา จตุธาตุววตฺถานํ อาหาเร ปฏิกูลสญฺญาติ อิเมสุ จตฺตาลีสกมฺมฏฺฐาเนสุ ปาฬิยํ อนาคตตฺตา อาโลกากาสกสิณทฺวยํ ฐเปตฺวา อวเสสานิ คเหตฺวา วุตฺตํ.[๑๘]

“ในกรรมฐาน ๔๐ เหล่านี้ คือ กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ อนุสสติ ๑๐ พรหมวิหาร ๔ อรูปฌาน ๔ จตุธาตุววัตถาน ๑ อาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑ ท่านกล่าวไว้โดยถือเอากรรมฐานที่เหลือยกเว้นอาโลกกสิณและอากาสกสิณ เพราะไม่ปรากฏในพระบาลี”

กิญฺจาปิ ปาฬิยํ ปถวีกสิณาทีนิ รูปฌานารมฺมณานิ อฏฺเฐว กสิณานิ สรูปโต อาคตานิ, โอทาตกสิเณ ปน อาโลกกสิณํ, อากาสกสิเณ จ ปริจฺฉินฺนากาสกสิณํ อนฺโตคธํ กตฺวา เทสนา กตาติ อธิปฺปาเยนาห “อิติ กสิณานิ ทสพโล, ทส ยานิ อโวจาติ.[๑๙]

“ท่านกล่าวว่า อิติ กสิณานิ ทสพโล, ทส ยานิ อโวจ (พระทศพลผู้ทรงเห็นธรรมทั้งปวงตรัสกสิณ ๑๐) เป็นต้นโดยมุ่งหมายว่า แม้กสิณ ๘ อย่างมีปฐวีกสิณเป็นต้นอันเป็นอารมณ์ของรูปฌานปรากฏโดยตรงในพระบาลี แต่พระพุทธองค์ทรงทำเทศนาโดยรวมอาโลกกสิณเข้าในโอทาตกสิณ และรวมปริจฉินนากาสกสิณ (กสิณช่องว่างที่ถูกกำหนด) เข้าในอากาสกสิณ”

ประโยชน์ของการเพ่งนิมิตโดยลักษณะ ๑๑ อย่าง

นอกจากนั้น เมื่อผู้เพียรปฏิบัติทำการเพ่งนิมิตโดยลักษณะ ๑๑ อย่างให้สำเร็จอยู่ ชื่อว่า ผูกกรรมฐาน กล่าวคือ อุคคหนิมิตย่อมเกิดขึ้นเพราะเธอลืมตาดู เมื่อเธอเจริญภาวนาในอุคคหนิมิตนั้นอยู่ ปฏิภาคนิมิตย่อมเกิดขึ้น เธอเจริญภาวนาในปฏิภาคนิมิตนั้นอยู่ย่อมบรรลุอัปปนา เมื่อดำรงอยู่ในอัปปนาแล้วเจริญวิปัสสนาอยู่ ย่อมรู้แจ้งอรหัตตผล ฉะนั้น

---

[๑๘] สารตฺถ.ฏีกา ๒/๔๓/๕๓

[๑๙] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๙๙/๒๓๓

จึงกล่าวว่า เอกาทสวิเธน นิมิตฺตคฺคาโห อุปนิพนฺธนตฺโถ (การเพ่งนิมิตโดยลักษณะ ๑๑ อย่าง มีผลานิสงส์เพื่อผูกจิตไว้)

คำว่า กมฺมฏฺฐานํ อุปนิพนฺธติ (ผูกกรรมฐาน) มีความหมาย ๒ ประการ กล่าวไว้ในคัมภีร์มหาฎีกา[๒๐] ดังนี้

๑. ผูกภาวนาจิตไว้ในนิมิตคืออสุภอารมณ์ = คำว่า กมฺมฏฺฐาน มีความหมายว่า การทำ[ความเพียร]อันเป็นเหตุของสุขพิเศษ = กมฺมํ เอว ฐานํ กมฺมฏฺฐานํ (อวธารณบุรพบท กรรมธารยสมาส)

๒. ผูกนิมิตไว้ในภาวนาจิต = คำว่า กมฺมฏฺฐาน มีความหมายว่า นิมิตอันเป็นที่ตั้งของการทำ[ความเพียร] = กมฺมสฺส ฐานํ กมฺมฏฺฐานํ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

ประโยชน์ของการพิจารณาทางไปและทางมา

[๑๑๕] นอกจากนั้น คำว่า คตาคตมคฺคปจฺจเวกฺขณา วีถิสมฺปฏิปาทนตฺถา (การพิจารณาทางไปและทางมา มีผลานิสงส์เพื่อทำให้ดำเนินแนวทางปฏิบัติได้ถูกต้อง) นี้ มีคำอธิบายดังต่อไปนี้ :-

การพิจารณาทางไปและทางมาที่ได้กล่าวไว้ มีผลานิสงส์เพื่อทำให้ดำเนินแนวทางปฏิบัติกรรมฐานได้ถูกต้อง กล่าวคือ ถ้าหากบางคนถามภิกษุนี้ที่รับกรรมฐานแล้วกลับมาในระหว่างทางว่า ท่านขอรับ วันนี้ดิถีเท่าไร หรือถามปัญหา หรือทำปฏิสันถาร เธอไม่ควรนิ่งแล้วไปเสียโดยคิดว่า เราปฏิบัติกรรมฐาน ต้องบอกวัน ตอบปัญหา ถ้าไม่ทราบก็ต้องบอกว่าไม่ทราบ ต้องทำปฏิสันถารอันชอบธรรม เมื่อเธอทำอยู่อย่างนี้ อุคคหนิมิตที่ยังอ่อนย่อมเสื่อมไป แม้อุคคหนิมิตนั้นจะเสื่อมไป เมื่อเธอถูกถามถึงวันก็ต้องบอก เมื่อไม่ทราบปัญหาก็ต้องบอกว่าไม่ทราบ เมื่อทราบอยู่ก็ควรตอบบางส่วน และควรทำการทักทาย

คำว่า ปฏิสนฺถาร (การต้อนรับ) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปฏิสนฺถรณํ ปฏิสนฺถาโร = การปกปิด ชื่อว่า ปฏิสันถาร

(ปติ บทหน้า + สํ บทหน้า + ถร ธาตุ <อจฺฉาทเน = ปกปิด> + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

การต้อนรับแบ่งออกเป็น ๒ อย่าง คือ

๑. อามิสปฏิสันถาร การต้อนรับด้วยอามิส

๒. ธัมมปฏิสันถาร การต้อนรับด้วยธรรม

คำนี้แปลตามศัพท์ว่า การปกปิด คือ ปกปิดช่องว่างระหว่างตนเองกับคนอื่น หมายความว่า เมื่อเราไม่ให้สิ่งที่ควรให้แก่คนต้องการ ก็อาจเกิดช่องว่างคือความไม่สนิทสนมหรือความไม่พอใจ จึงควรปกปิดไม่ให้เกิดช่องว่างก่อนด้วยการให้อามิส ส่วนการปกปิดด้วยการให้ธรรมเป็นทาน จัดเป็นธัมมปฏิสันถาร อย่างไรก็ตาม การต้อนรับด้วยธรรมในที่นี้ควรเป็นเพียงการทักทายตามมรรยาทเท่านั้น ดังนั้น จึงแปลว่า "การทักทาย" ตามวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๓๘)

อนึ่ง เธอพบภิกษุอาคันตุกะแล้วต้องทำการต้อนรับอาคันตุกะโดยแท้ อีกทั้งต้องบำเพ็ญขันธกวัตร (วัตรที่มาในคัมภีร์ขันธกะ) ทุกอย่างที่เหลือ คือ วัตรในลานพระเจดีย์ วัตรในลานโพธิ์ วัตรในโรงอุโบสถ วัตรในโรงฉัน วัตรในเรือนไฟ อาจริยวัตร (วัตรปรนนิบัติอาจารย์) อุปัชฌายวัตร (วัตรปรนนิบัติอุปัชฌาย์) อาคันตุกวัตร (วัตรต้อนรับอาคันตุกะ) และคมิกวัตร (วัตรของภิกษุผู้เตรียมเดินทาง) เป็นต้น แม้เมื่อเธอมาบำเพ็ญวัตรเหล่านั้นอยู่ นิมิตอ่อนนั้นย่อมเสื่อมไป แม้เมื่อเธอประสงค์จะไปโดยคิดว่า เราจะไปเพ่งนิมิตอีกก็ไม่อาจไปป่าช้าได้ เพราะศพถูกอมนุษย์หรือสัตว์ร้ายครอบครอง หรือนิมิตกลับหายไป ดังจะเห็นได้ว่า ศพที่พองอืดคงอยู่ได้เพียงหนึ่งหรือสองวันเท่านั้นก็จะกลายเป็นศพที่ขึ้นเขียวเป็นต้น ไม่มีกรรมฐานอันหาได้ยากเสมอกับกรรมฐานนี้

ดังนั้น เมื่อนิมิตหายไปอย่างนี้ ภิกษุนั้นนั่งอยู่ในที่พักกลางคืนหรือที่พักกลางวัน ควรพิจารณาทางไปและทางมาจนถึงที่นั่งคู้บัลลังก์อย่างนี้ว่า เราออกจากวัดทางประตูด้านนี้ เดินตรงไปทางทิศโน้น เลี้ยวซ้ายทางโน้น เลี้ยวขวาทางโน้น ที่ตรงโน้นของทางนั้น

---

[๒๐] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๑๔/๒๔๖

มีก้อนหิน ที่ตรงโน้นมีจอมปลวก ต้นไม้ กอไม้ หรือเถาวัลย์ อย่างใดอย่างหนึ่ง เรานั้นไปตามทางนั้นได้เห็นอสุภะในที่โน้น ณ ที่ตรงนั้นเรายืนหันหน้าไปทางทิศโน้น สังเกตนิมิตโดยรอบอย่างนั้นอย่างนี้ จึงเพ่งอสุภนิมิตอย่างนี้แล้วออกจากป่าช้าทางทิศโน้น กระทำกิจเหล่านี้ตามทางเช่นนี้ แล้วมานั่งอยู่ในที่นี้ เมื่อเธอพิจารณาอยู่อย่างนี้ นิมิตนั้นย่อมปรากฏ คือ ประจักษ์เหมือนวางไว้ข้างหน้า กรรมฐานย่อมดำเนินไปสู่วิถีตามอาการเดิม ฉะนั้น จึงกล่าวว่า คตาคตมคฺคปจฺจเวกฺขณา วีถิสมฺปฏิปาทนตฺถา (การพิจารณาทางไปและทางมามีผลานิสงส์เพื่อทำให้ดำเนินแนวทางปฏิบัติได้ถูกต้อง)

ผูกจิตไว้ในอสุภนิมิต

[๑๑๖] บัดนี้ จะกล่าวคำอธิบายของคำนั้นว่า อานิสํสทสฺสาวี รตนสญฺญี หุตฺวา จิตฺตีการํ อุปฏฺฐเปตฺวา สมฺปิยายมาโน ตสฺมึ อารมฺมเณ จิตฺตํ อุปนิพนฺธติ (เธอเห็นอานิสงส์ สำคัญ[อสุภอารมณ์]ว่าเป็นรัตนะ จึงตั้งความเคารพนับถือเป็นอย่างดีผูกจิตไว้ในอารมณ์นั้น) ดังต่อไปนี้ :-

ผู้เพียรปฏิบัติทำภาวนาจิตให้ดำเนินไปในศพที่พองอืดน่ารังเกียจ ทำฌานให้บังเกิดแล้วเจริญวิปัสสนาอันมีฌานเป็นปทัฏฐาน ควรเห็นอานิสงส์อย่างนี้ว่า อทฺธา อิมาย ปฏิปทาย ชรามรณมฺหา ปริมุจฺจิสฺสามิ (เราจักหลุดพ้นจากชราและมรณะด้วยปฏิปทานี้เป็นแน่)

อุปมาว่าบุรุษเข็ญใจได้แก้วมณีมีค่ามาก สำคัญแก้วมณีนั้นเป็นรัตนะว่า เราได้สิ่งที่หาได้โดยยากหนอ จึงทำความทะนุถนอมให้เกิดแล้วนับถือเป็นอย่างดีด้วยความรักสุดซึ้ง พึงรักษาแก้วมณีนั้นไว้ ฉันใด ผู้เพียรปฏิบัติก็ฉันนั้น เข้าใจว่า “เราได้กรรมฐานที่ได้รับโดยยากนี้ ซึ่งเสมอกับแก้วมณีที่มีค่ามากของบุรุษเข็ญใจ เพราะผู้เจริญธาตุกรรมฐาน ๔ ย่อมกำหนดมหาภูตรูปทั้ง ๔ ของตน ผู้เจริญอานาปานกรรมฐานย่อมกำหนดลมที่จมูกของตน ผู้เจริญกสิณกรรมฐานทำวงกสิณแล้วย่อมเจริญตามสบาย กรรมฐานอื่นหาได้ง่ายอย่างนี้ แต่ศพที่พองอืดนี้คงอยู่ได้เพียงหนึ่งหรือสองวันเท่านั้น หลังจากนั้นย่อมกลายเป็นศพที่

ขึ้นเขียวเป็นต้น ดังนั้นจึงไม่มีกรรมฐานที่หาได้ยากยิ่งไปกว่าศพที่พองอืดนี้” ย่อมสำคัญ [อสุภอารมณ์]ว่าเป็นรัตนะ ตั้งความเคารพนับถือเป็นอย่างดี รักษานิมิตนั้นไว้ เธอควรผูกจิตไว้ในอสุภนิมิตนั้นอยู่เสมอว่า อุทฺธุมาตกปฏิกฺกูลํ อุทฺธุมาตกปฏิกฺกูลํ (ศพที่พองอืดน่ารังเกียจๆ) ในที่พักกลางคืนและกลางวัน ควรนึกพิจารณานิมิตนั้นซ้ำแล้วซ้ำเล่า ทำความใส่ใจด้วยความตรึก [คือสัมมาสังกัปปะ] ด้วยความตรึกเป็นพิเศษ

ความต่างกันของนิมิตทั้งสอง

[๑๑๗] ปฏิภาคนิมิตย่อมบังเกิดขึ้นแก่ผู้เพียรปฏิบัติที่กระทำอย่างนี้ ในเรื่องนั้น นิมิตทั้งสองมีลักษณะต่างกัน คือ อุคคหนิมิตปรากฏมีสีไม่งาม น่าเกลียด ดูน่ากลัว ส่วนปฏิภาคนิมิตปรากฏเหมือนบุรุษมีอวัยวะใหญ่น้อยอ้วนพี กินอิ่มแล้วนอนอยู่

ละนิวรณ์ ๕ พร้อมกับการได้ปฏิภาคนิมิต

พร้อมกับการได้ปฏิภาคนิมิต เธอกำจัดนิวรณ์ ๕ คือ

๑. กามฉันทะ ด้วยอำนาจวิกขัมภนปหาน (ละได้ด้วยการข่มไว้) เพราะไม่สนใจกามคุณภายนอก

๒. พยาปาทะ เพราะขจัดกามฉันทะที่พอใจ เหมือนหนองหายไปเพราะไม่มีเลือด

๓. ถีนมิทธะ เพราะเป็นผู้ปรารภความเพียร

๔. อุทธัจจกุกกุจจะ ด้วยอำนาจการเจริญธรรมอันสงบที่ไม่ทำความร้อนใจ [คือศีล ปีติ ปัสสัทธิ และสุข เป็นต้น]

๕. วิจิกิจฉา ในศาสดาผู้แสดงข้อปฏิบัติ ในข้อปฏิบัติ [คือฌาน] และในผลการปฏิบัติ [ที่เป็นโลกิยะและโลกุตตระ] เพราะเห็นประจักษ์คุณวิเศษที่ตนได้บรรลุแล้ว

ข้อความว่า "ด้วยอำนาจวิกขัมภนปหาน" หมายความว่า กามฉันทะมิได้ถูกกำจัดอย่างเด็ดขาด แต่ถูกกำจัดด้วยการข่มไว้ตามกำลังของสมาธิ เพราะกามฉันทะถูกกำจัดอย่างเด็ดขาดด้วยอนาคามิมรรคเท่านั้น[๒๑]

ข้อความว่า "เพราะขจัดกามฉันทะที่พอใจ" หมายความว่า โทสะมีกามฉันทะที่พอใจเป็นมูลเหตุ เมื่อมูลเหตุถูกกำจัดไป โทสะย่อมถูกกำจัดได้ทีเดียว ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อนุนย ฯเปฯ ปหียติ (พยาปาทะย่อมถูกกำจัด เพราะขจัดกามฉันทะที่พอใจ เหมือนหนองหายไปเพราะไม่มีเลือด)[๒๒]

องค์ฌาน ๕ ปรากฏ

นอกจากนั้น องค์ฌาน ๕ ย่อมปรากฏ คือ

๑. วิตก มีลักษณะน้อมจิตสู่[ปฏิภาค]นิมิตนั้น

๒. วิจาร ทำหน้าที่เคล้าคลึงนิมิต

๓. ปีติ ย่อมเกิดขึ้นเพราะได้บรรลุคุณวิเศษ [คือสมาธิ]

๔. สุขที่มีปัสสัทธิเป็นเหตุย่อมเกิดขึ้น [ดังพระพุทธดำรัสว่า ปสฺสทฺธกาโย สุขํ เวทยติ (ผู้มีกายสงบย่อมเสวยสุข)] เพราะความสงบมักเกิดขึ้นแก่ผู้มีจิตประกอบด้วยปีติ [ดังพระพุทธดำรัสว่า ปีติมนสฺส กาโย ปสฺสมฺภติ (กายของผู้มีใจประกอบด้วยปีติย่อมสงบ)]

๕. เอกัคคตาที่มีสุขเป็นเหตุย่อมเกิดขึ้น เพราะจิตที่ตั้งมั่นมักเกิดขึ้นแก่ผู้ที่มีสุข [ดังพระพุทธดำรัสว่า สุขิโน จิตฺตํ สมาธิยติ (จิตของผู้มีสุขย่อมตั้งมั่น)]

โดยประการดังนี้ แม้อุปจารฌานที่คล้ายกับปฐมฌานก็บังเกิดแก่เธอในขณะนั้นทีเดียว

---

[๒๑] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๑๗/๒๔๙

[๒๒] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๑๗/๒๔๙

แต่นี้ไปพึงทราบวิธีทั้งหมดจนถึงอัปปนาและการบรรลุวสีของปฐมฌาน ตามนัยที่กล่าวไว้ในปฐวีกสิณ

คำอธิบายอสุภกรรมฐานที่เหลือ ๙ อย่าง

[๑๑๘] แม้ในอสุภะมีวินีลกะ (ศพที่ขึ้นเขียว) เป็นต้นถัดจากนี้ พึงทราบลักษณะทั้งหมดที่กล่าวไว้เริ่มตั้งแต่การไป[ป่าช้า]ตามนัยว่า อุทฺธุมาตกํ อสุภนิมิตฺตํ อุคฺคณฺหนฺโต เอโก อทุติโย คจฺฉติ อุปฏฺฐิตาย สติยา (ผู้ที่จะเพ่งอสุภนิมิตอันเป็นศพพองอืด มีสติปรากฏชัดไม่หลงลืม ไปตามลำพังไม่มีเพื่อน) พร้อมทั้งคำอธิบายและข้อวินิจฉัยตามนัยที่กล่าวแล้วโดยเปลี่ยนเพียงบทว่า อุทฺธุมาตก ในอสุภะมีวินีลกะเป็นต้นนั้นๆ ตามอสุภะนั้นๆ อย่างนี้ว่า วินีลกํ อสุภนิมิตฺตํ อุคฺคณฺหนฺโต (ผู้ที่จะเพ่งอสุภนิมิตอันเป็นศพที่ขึ้นเขียว), วิปุพฺพกํ อสุภนิมิตฺตํ อุคฺคณฺหนฺโต (ผู้ที่จะเพ่งอสุภนิมิตอันเป็นศพที่มีหนองไหลเยิ้ม) เป็นต้น

๒. วิธีเจริญวินีลกอสุภะ

ส่วนความต่างกันมีดังนี้ คือ ในวินีลกอสุภะ ควรพิจารณาว่า วินีลกปฏิกฺกูลํ วินีลกปฏิกฺกูลํ (ศพที่ขึ้นเขียวน่ารังเกียจๆ) และอุคคหนิมิตในกรรมฐานนี้ปรากฏเป็นสีด่างพร้อย ส่วนปฏิภาคนิมิตปรากฏเป็นสีชัดเจน [คือ สีแดง สีขาว และสีเขียว]

๓. วิธีเจริญวิปุพพกอสุภะ

ในวิปุพพกอสุภะ ควรพิจารณาว่า วิปุพฺพกปฏิกฺกูลํ วิปุพฺพกปฏิกฺกูลํ (ศพที่มีหนองไหลเยิ้มน่ารังเกียจๆ) และอุคคหนิมิตในกรรมฐานนี้ปรากฏเหมือนมีหนองไหลเยิ้ม ส่วนปฏิภาคนิมิตปรากฏนิ่งสงบ

๔. วิธีเจริญวิจฉิททกอสุภะ

ศพที่ขาดเป็นท่อนมีได้ในสนามรบ ดงโจร ป่าช้า เหวทิ้งโจร หรือสถานที่คนถูกราชสีห์และเสือโคร่งกัดในป่า ดังนั้น เมื่อผู้เพียรปฏิบัติไปยังสถานที่มีศพเช่นนั้น ถ้าอสุภะที่ขาดเป็นท่อนตกอยู่ในทิศต่างๆ มาปรากฏ [พร้อมกัน] ด้วยการพิจารณาครั้งเดียว การปรากฏอย่างนี้เป็นการดี ถ้าไม่มา อย่านำมือของตนไปจับ เพราะเมื่อจับต้องก็จะคุ้นเคย ดังนั้น จึงควรใช้คนวัด สามเณร หรือใครๆ อื่นทำรวมไว้ในที่เดียวกัน ถ้าหาคนอื่นไม่ได้ ควรเอาไม้เท้าหรือไม้ท่อนเขี่ยเข้ามาใกล้ห่างกัน ๑ องคุลี [เพราะความรังเกียจย่อมดำรงอยู่ในการไม่จับด้วยมือของตน] ครั้นเขี่ยเข้ามาอย่างนี้แล้ว ควรพิจารณาว่า วิจฺฉิทฺทกปฏิกฺกูลํ วิจฺฉิทฺทกปฏิกฺกูลํ (ศพที่ขาดเป็นท่อนน่ารังเกียจๆ) อุคคหนิมิตในกรรม-ฐานนี้ปรากฏเหมือนขาดกลางลำตัว ส่วนปฏิภาคนิมิตปรากฏเป็นร่างครบบริบูรณ์ [ไม่มีรอยขาด]

คำว่า วิสฺสาสํ อาปชฺชติ (ก็จะคุ้นเคย) หมายความว่า พึงถึงความเป็นผู้ไม่รังเกียจเหมือนสัปเหร่อ[๒๓]

ในคำว่า สีหพฺยคฺเฆหิ ฉินฺนปุริสฏฺฐาเน (ในสถานที่คนถูกราชสีห์และเสือโคร่งกัด) คำว่า ฉินฺนปุริส มีรูปวิเคราะห์ ๒ ประการเพราะประกอบร่วมกับ ฐาน ศัพท์ ดังนี้

๑. ฉินฺโน ปุริโส เอตฺถาติ ฉินฺนปุริโส = สถานที่อันเป็นที่มีคนถูกกัด, สถานที่มีคนถูกกัด ชื่อว่า ฉินนปุริสะ

(สัตตมีพหุพีหิสมาส)

๒. ฉินฺโน ปุริโส ฉินฺนปุริโส = คนถูกกัด ชื่อว่า ฉินนปุริสะ

(วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

ฉินฺนปุริโส เอตฺถ อตฺถีติ ฉินฺนปุริโส = สถานที่มีคนถูกกัด ชื่อว่า ฉินนปุริสะ

(ฉินฺนปุริส ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต ใช้ เอตฺถ อตฺถิ แทน อสฺส อตฺถิ ตาม ฐาน ศัพท์)

---

[๒๓] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๑๘/๒๕๑

ดังนั้น คัมภีร์มหาฎีกาจึงอธิบายคำนี้ด้วยบทอัสสัตถิตัทธิตว่า

ฉินฺนปุริสฏฺฐาเนติ ฉินฺนปุริสวนฺเต ฐาเน.[๒๔]

"คำว่า ฉินฺนปุริสฏฺฐาเน (ในสถานที่คนถูกกัด) หมายความว่า ในสถานที่มีคนถูกกัด"

๕. วิธีเจริญวิกขายิตกอสุภะ

ในวิกขายิตกอสุภะ ควรพิจารณาว่า วิกฺขายิตกปฏิกฺกูลํ วิกฺขายิตกปฏิกฺกูลํ (ศพที่ถูกสัตว์แทะกินน่ารังเกียจๆ) อนึ่ง อุคคหนิมิตในกรรมฐานนี้ปรากฏเหมือนศพที่ถูกสัตว์แทะกินในที่นั้น ส่วนปฏิภาคนิมิตปรากฏเป็นร่างครบบริบูรณ์ [ไม่ถูกสัตว์แทะกิน]

๖. วิธีเจริญวิกขิตตกอสุภะ

ในวิกขิตตกอสุภะ ควรใช้คนอื่นทำหรือทำเองให้ห่าง ๑ องคุลีตามนัยที่กล่าวไว้ในวิจฉิททกอสุภะ แล้วพิจารณาว่า วิกฺขิตฺตกปฏิกฺกูลํ วิกฺขิตฺตกปฏิกฺกูลํ (ศพเรี่ยราดน่ารังเกียจๆ) อนึ่ง อุคคหนิมิตในกรรมฐานนี้ปรากฏระหว่าง ส่วนปฏิภาคนิมิตปรากฏเป็นร่างครบบริบูรณ์ [ไม่มีระหว่าง]

๗. วิธีเจริญหตวิกขิตตกอสุภะ

แม้หตวิกขิตตกอสุภะก็มีได้ในสถานที่ซึ่งกล่าวลักษณะไว้ในวิจฉิททกอสุภะ ดังนั้น ผู้เพียรปฏิบัติไปสถานที่นั้นแล้วจึงใช้คนอื่นทำหรือทำเองให้ห่าง ๑ องคุลีตามนัยที่กล่าวแล้ว ควรพิจารณาว่า หตวิกฺขิตฺตกปฏิกฺกูลํ หตวิกฺขิตฺตกปฏิกฺกูลํ (ศพที่ถูกสับเป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อยน่ารังเกียจๆ) อนึ่ง อุคคหนิมิตในกรรมฐานนี้เหมือนปากแผลที่ถูกฟันปรากฏชัดเจน ส่วนปฏิภาคนิมิตปรากฏเป็นร่างครบบริบูรณ์ [ไม่มีแผลที่ถูกฟัน]

---

[๒๔] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๐๘/๒๕๑

ฉบับฉัฏฐสังคีติและฉบับมหาจุฬาฯ มีรูปว่า ปญฺญายมานํ ปหารมุขํ วิย โหติ แต่ฉบับสิงหลมีรูปว่า ปญฺญายมานปหารมุขํ วิย โหติ วิสุทธิมรรคนิสสัย (เล่ม ๑ หน้า ๕๐๔) กล่าวว่า ฉบับสิงหลสมควรกว่า เพราะควรเข้าสมาสระหว่าง ปญฺญายมาน กับ ปหารมุข ศัพท์ตามหลักภาษาทั่วไป

๘. วิธีเจริญโลหิตกอสุภะ

ศพที่อาบไปด้วยเลือดมีได้ในเวลาที่เลือดไหลออกจากปากแผลของคนถูกฟันในสนามรบเป็นต้นเมื่อมือและเท้าเป็นต้นถูกตัด หรือในเวลาที่เลือดไหลจากปากแผลของคนมีฝีและต่อมแตก ดังนั้น เมื่อเห็นศพที่อาบไปด้วยเลือดนั้นแล้วจึงควรพิจารณาว่า โลหิตกปฏิกฺกูลํ โลหิตกปฏิกฺกูลํ (ศพที่อาบไปด้วยเลือดน่ารังเกียจๆ) อุคคหนิมิตในกรรมฐานนี้ปรากฏมีอาการไหวเหมือนธงผ้าแดงที่ถูกลมพัด ส่วนปฏิภาคนิมิตปรากฏนิ่งสงบ

๙. วิธีเจริญปุฬวกอสุภะ

ศพที่มีหนอนชอนไชมีได้ในเวลาที่หมู่หนอนไหลออกจากปากแผล ๙ แห่งของศพเมื่อล่วงไปสองสามวัน[หลังเสียชีวิต] อีกอย่างหนึ่ง ปุฬวกอสุภะนั้นมีขนาดเท่าศพสุนัข สุนัขจิ้งจอก มนุษย์ โค กระบือ ช้าง ม้า หรืองูเหลือมเป็นต้น ดำรงสภาพอยู่เหมือนกองข้าวสาลี ผู้เพียรปฏิบัติควรพิจารณาศพสุนัขเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งว่า ปุฬวกปฏิกฺกูลํ ปุฬวกปฏิกฺกูลํ (ศพที่มีหนอนชอนไชน่ารังเกียจๆ) ดังจะเห็นได้ว่า นิมิตในศพช้างที่อยู่ภายในบึงกาฬทีฆะได้ปรากฏแก่พระจูฬปิณฑปาติกติสสเถระ อนึ่ง อุคคหนิมิตในกรรมฐานนี้ปรากฏเหมือนไหวอยู่ ส่วนปฏิภาคนิมิตปรากฏนิ่งสงบเหมือนกองข้าวสาลี

๑๐. วิธีเจริญอัฏฐิกอสุภะ

กองกระดูกมีตรัสไว้โดยประการต่างๆ ตามนัยเป็นต้นว่า

เสยฺยถาปิ ปสฺเสยฺย สรีรํ สิวถิกาย ฉฑฺฑิตํ อฏฺฐิสงฺขลิกํ สมํสโลหิตํ นหารุสมฺพนฺธํ.[๒๕]

“ภิกษุเห็นซากศพที่ถูกทิ้งไว้ในป่าช้า เป็นโครงกระดูก ยังมีเนื้อและเลือด มีเส้นเอ็นผูกรัด”

ในอัฏฐิกอสุภะนั้น ผู้เพียรปฏิบัติไปสถานที่ทิ้งกองกระดูกแล้วสังเกตพร้อมทั้งอสุภนิมิตและอสุภอารมณ์โดยเนื่องด้วยก้อนหินเป็นต้นโดยรอบ แล้วกำหนดตามสภาวะที่เป็นจริงว่า อิทํ อฏฺฐิกํ (ศพนี้เป็นกองกระดูก) แล้วเพ่งนิมิตโดยลักษณะ ๑๑ อย่างจำแนกตามสีเป็นต้น

เพ่งนิมิตโดยลักษณะ ๑๑ อย่าง

[๑๑๙] แต่เมื่อผู้เพียรปฏิบัติเพ่งกองกระดูกโดยสีว่าเป็นสีขาว กระดูกนั้นย่อมไม่ปรากฏ [ว่าเป็นอสุภะ] จะมีการระคนกับโอทาตกสิณ ดังนั้น จึงควรเพ่งกระดูกโดยความเป็นกองกระดูกน่ารังเกียจเท่านั้น

คำว่า ลิงฺคํ (เพศ) ในเรื่องนี้เป็นชื่อของอวัยวะมีมือเป็นต้น ดังนั้น จึงควรจำแนกตามเพศว่าเป็นมือ เท้า ศีรษะ หน้าอก แขน สะเอว ขาอ่อน และแข้ง

ควรจำแนกตามสัณฐานว่ายาว สั้น กลม สี่เหลี่ยม เล็ก และใหญ่

ทิศ และสถานที่ มีนัยดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

ผู้เพียรปฏิบัติจำแนกตามขอบเขตว่าเป็นส่วนที่สุดของกระดูกท่อนนั้นๆ แล้ว ควรเพ่งกระดูกที่ปรากฏชัดเจนในกระดูกเหล่านั้น [โดยความเป็นปฏิภาคนิมิต] จนบรรลุอัปปนา

อนึ่ง ควรจำแนกโดยที่เว้าและที่นูนตามส่วนที่ยุบลงและนูนขึ้นของกระดูกท่อนนั้นๆ หรือควรจำแนกตามสถานที่ว่า เราอยู่ที่ลุ่ม กระดูกอยู่ที่ดอน เราอยู่ที่ดอน กระดูกอยู่ที่ลุ่ม

---

[๒๕] ที.ม. ๑๐/๓๗๙/๒๕๓, ม.อุ. ๑๔/๑๕๔/๑๕๐

นอกจากนั้น ควรจำแนกโดยที่ต่อว่าเป็นสถานที่ซึ่งกระดูก ๒ ท่อนต่อกัน และควรจำแนกโดยช่องว่าเป็นระหว่างของกระดูกทั้งหลาย

นอกจากนั้น ผู้เพียรปฏิบัติควรเจริญ[ภาวนา]ญาณไปในกระดูกทั้งหมดแล้วจำแนกรอบด้านว่า กระดูกนี้อยู่ตรงนี้ เมื่อจำแนกอย่างนี้แล้วนิมิตยังไม่ปรากฏ ควรตั้งจิตไว้มั่นที่กระดูกหน้าผากเถิด

[๑๒๐] ผู้เพียรปฏิบัติควรกำหนดการเพ่งนิมิตโดยลักษณะ ๑๑ อย่างตามสมควร แม้ในปุฬวกอสุภะเป็นต้นข้างหน้าเหมือนอัฏฐิกอสุภะนี้ อนึ่ง กรรมฐานนี้สำเร็จได้ในกองกระดูกทั้งหมดหรือกระดูกท่อนเดียว ดังนั้นจึงควรเพ่งนิมิตโดยลักษณะ ๑๑ อย่าง ในกองกระดูกหรือกระดูกท่อนเดียวอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วพิจารณาว่า อฏฺฐิกปฏิกฺกูลํ อฏฺฐิกปฏิกฺกูลํ (กองกระดูกน่ารังเกียจๆ)

ความต่างกันของนิมิตทั้งสอง

ท่านกล่าวไว้ [ในคัมภีร์มหาอรรถกถา] ว่า "อุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิตในอัฏฐิกอสุภะนี้เหมือนกัน" ข้อความนั้นสมควรในกระดูกชิ้นเดียว แต่ความเป็นช่องในอุคคหนิมิตและความบริบูรณ์ทุกส่วนในปฏิภาคนิมิต ย่อมควร มิใช่เพียงเท่านี้ อุคคหนิมิตในกระดูกชิ้นเดียวพึงเป็นสิ่งที่น่าเกลียดน่ากลัว ส่วนปฏิภาคนิมิตพึงก่อให้เกิดปีติโสมนัส เพราะนำอุปจารสมาธิมาให้

จ ศัพท์ในประโยคว่า เอกฏฺฐิเกปิ จ อุคฺคหนิมิตฺเตน พีภจฺเฉน ภยานเกน ภวิตพฺพํ (ไม่เพียงเท่านี้ อุคคหนิมิตในกระดูกชิ้นเดียวควรเป็นสิ่งที่น่าเกลียดน่ากลัว) ทำหน้าที่วากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าที่มีเนื้อความต่อเนื่อง แปลว่า "ไม่เพียงเท่านี้" ตามคำแปลในวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๕๒)

โดยแท้จริงแล้ว ข้อความในคัมภีร์อรรถกถาได้กล่าวให้ช่องทางไว้ในที่นี้ กล่าวคือ แม้ท่านจะกล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถานั้นว่า

จตูสุ พฺรหฺมวิหาเรสุ ทสสุ จ อสุเภสุ ปฏิภาคนิมิตฺตํ นตฺถิ. พฺรหฺมวิหาเรสุ หิ สีมสมฺเภโทเยว นิมิตฺตํ. ทสสุ จ อสุเภสุ นิพฺพิกปฺปํ กตฺวา ปฏิกฺกูลภาเวเยว ทิฏฺเฐ นิมิตฺตํ นาม โหติ.

"ปฏิภาคนิมิตไม่มีในพรหมวิหาร ๔ และอสุภะ ๑๐ ดังจะเห็นได้ว่า สีมาสัมเภท (การรวมเขตแดน) เป็นนิมิตของพรหมวิหาร ๔ และนิมิตของอสุภะ ๑๐ ย่อมมีได้เมื่อเห็นความน่ารังเกียจโดยไม่คิดลังเล[ว่าสวยงามหรือน่ารังเกียจ]"

ท่านได้กล่าวถัดจากนั้นอีกเป็นต้นว่า

ทุวิธํ อิธ นิมิตฺตํ อุคฺคหนิมิตฺตํ ปฏิภาคนิมิตฺตํ. อุคฺคหนิมิตฺตํ วิรูปํ พีภจฺฉํ ภยานกํ หุตฺวา อุปฏฺฐาติ.

"นิมิตในอัฏฐิกอสุภะนี้มี ๒ อย่าง คือ อุคคหนิมิต และปฏิภาคนิมิต อุคคหนิมิตปรากฏน่ารังเกียจ มีสีไม่งาม น่ากลัว"

ดังนั้น คำที่ข้าพเจ้าได้พิจารณ์ไว้จึงสมควรในเรื่องนี้ [คือ การแสดงลักษณะต่างกันของนิมิตทั้งสองในอัฏฐิกอสุภะ]

คำว่า ทฺวารํ ทตฺวาว (ได้กล่าวให้ช่องทางไว้) หมายความว่า มิได้หยุดในคำว่า ปฏิกฺกูลภาเวเยว ทิฏฺเฐ นิมิตฺตํ นาม โหติ (นิมิตของอสุภะ ๑๐ ย่อมมีได้เมื่อเห็นความน่ารังเกียจโดยไม่คิดลังเล) แต่กล่าวให้ช่องทางของการจำแนกนิมิตตามที่กล่าวไว้โดยกล่าวจำแนกอุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิตตามนัยว่า ทุวิธํ อิธ นิมิตฺตํ (นิมิตในอัฏฐิกอสุภะนี้มี ๒ อย่าง) เป็นต้น

คำว่า นิพฺพิกปฺปํ กตฺวา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ทำให้ไม่มีความคิดสองอย่าง, ไม่คิดลังเล, ไม่คิดสงสัย = ทฺวิธา กปฺโป วิกปฺโป, นตฺถิ วิกปฺโป เอตสฺสาติ นิพฺพิกปฺโป = ผู้ไม่มีความคิดสองอย่าง, ผู้ไม่คิดลังเล ชื่อว่า นิพพิกัปปะ (วิ <ทฺวิธา = สองอย่าง> + กปฺป (ความคิด) <วิสุทธิมรรคแปลพม่า ๒/๕๓>

๒. ทำให้ไม่มีความคิด[ว่าสวยงาม] = วิกปฺปนํ วิกปฺโป, นตฺถิ วิกปฺโป เอตสฺสาติ นิพฺพิกปฺโป = ผู้ไม่มีความคิด ชื่อว่า นิพพิกัปปะ (วิ <ไม่มีอรรถพิเศษ> + กปฺป (ความคิด) <วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๒๐/๒๕๓)>

ข้อความว่า "อุคคหนิมิตปรากฏน่ารังเกียจ มีสีไม่งาม น่ากลัว" กล่าวให้ช่องทางเพื่อจำแนกว่า ปฏิภาคนิมิตปราศจากลักษณะที่น่ารังเกียจเป็นต้นนั้น

อีกอย่างหนึ่ง การที่สรีระทุกส่วนของสตรีปรากฏเป็นกองกระดูกแก่พระมหาติสส-เถระเพราะเห็นเพียงกระดูกฟัน เป็นต้น เป็นตัวอย่างในเรื่องนี้ ดังนี้แล

ข้อความว่า "ตัวอย่างในเรื่องนี้" หมายความว่า เป็นตัวอย่างที่แสดงความต่างกันระหว่างอุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิต โดยอุคคหนิมิตเป็นการปรากฏของกระดูกฟัน ส่วนปฏิภาคนิมิตเป็นการปรากฏของกองกระดูกทั้งหมดในสตรีที่เห็น

อิติ อสุภานิ สุภคุโณ ทสสตโลจเนน ถุตกิตฺติ
ยานิ อโวจ ทสพโล เอเกกชฺฌานเหตุนิ.

"พระทศพลผู้ทรงพระคุณอันงาม มีเกียรติศัพท์อันจอมเทพผู้มีเนตรตั้งพันสรรเสริญแล้ว ได้ทรงแสดงอสุภกรรมฐานอันเป็นเหตุให้สำเร็จ [ปฐม]ฌานแต่ละประการๆ เหล่าใดไว้อย่างนี้"

คำว่า ทสสตโลจน (ผู้มีเนตรตั้งพัน) มาจาก ทส (สิบ) + สต (ร้อย) + โลจน (เนตร) คำว่า ทสสต (พัน) เป็นคุณิตสังขยาที่คูณสิบกับร้อย และเป็นอเนกสังขยาที่แสดงความมาก จึงแปลว่า "ตั้งพัน, นับพัน"

ในขณะที่พระผู้มีพระภาคเสด็จเข้ากรุงราชคฤห์เพื่อบิณฑบาตพร้อมกับภิกษุ ๑ พันรูปที่เคยเป็นชฎิลมาก่อนซึ่งนำโดยอุรุเวลกัสสปะ ท้าวสักกเทวราชได้เนรมิตตนเป็นมาณพน้อยเดินนำหน้าภิกษุสงฆ์ที่มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขพร้อมกับสรรเสริญพระพุทธคุณ คาถาเหล่านั้นมี ๖ บท ปรากฏในคัมภีร์มหาวรรค[๒๖] ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ทสสตโลจเนน ถุตกิตฺติ (มีเกียรติศัพท์อันจอมเทพผู้มีเนตรตั้งพันสรรเสริญแล้ว)

---

[๒๖] วิ.ม. ๔/๕๘/๔๙

เอวํ ตานิ จ เตสญฺจ ภาวนานย'มิมํ วิทิตฺวาน
เตเสฺวว อยํ ภิยฺโย ปกิณฺณกกถาปิ วิญฺเญยฺยา.

"ผู้มีปัญญาเข้าใจอสุภกรรมฐานเหล่านั้นและวิธีภาวนากรรมฐานเหล่านั้นอย่างนี้แล้ว พึงทราบปกิณณกกถาในอสุภกรรมฐานเหล่านั้นต่อไป"

ปกิณณกกถา

อสุภะ ๑๐ ตามสภาพของซากศพ

[๑๒๑] กล่าวโดยละเอียดว่า ผู้เพียรปฏิบัติที่ได้บรรลุฌานในอสุภกรรมฐาน ๑๐ ข้อใดข้อหนึ่งนั้นแล้ว ย่อมเป็นผู้ปราศจากอาการละโมบเหมือนพระอรหันต์ผู้สิ้นราคะแล้ว เพราะข่มราคะไว้อย่างดี[ด้วยอสุภภาวนาที่เป็นปฏิปักษ์โดยตรง] เมื่อเป็นเช่นนี้ พึงทราบอสุภะหลายประเภทว่าแสดงไว้ด้วยการที่ซากศพแปรสภาพและความต่างกันของคนราคจริต กล่าวคือ ซากศพที่ถึงความน่ารังเกียจ ย่อมกลายเป็นสภาพที่ศพพองอืดหรือศพที่ขึ้นเขียวเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง โดยประการดังนี้ ผู้เพียรปฏิบัติควรเพ่งนิมิตทุกอย่างที่ได้รับนั้นๆ ว่า อุทฺธุมาตกปฏิกฺกูลํ (ศพที่พองอืดน่ารังเกียจ) วินีลกปฏิกฺกูลํ (ศพที่ขึ้นเขียวน่ารังเกียจ) เป็นต้น ดังนั้น จึงกล่าวถึงอสุภะ ๑๐ ประเภทไว้ด้วยการที่ซากศพแปรสภาพ

คัมภีร์นี้กล่าวถึงอสุภะ ๑๐ ประเภทไว้ด้วยการที่ซากศพแปรสภาพ แต่ในมหาสติปัฏฐานสูตรเป็นต้นกล่าวถึงอสุภะ (ป่าช้า) ๙ ประเภท เพราะอสุภะที่พบในมหาสติปัฏฐานสูตรเป็นต้นนั้นกล่าวไว้ด้วยการถึงสภาพต่างๆ ตามลักษณะเดิมของตน แต่อสุภะที่ปรากฏในที่นี้กล่าวไว้ตามความขวนขวายของคนอื่น และในพระสูตรดังกล่าวถือเอาอสุภะบางอย่างเท่านั้นในอสุภะ ๑๐ ที่มาในที่นี้ อีกทั้งได้จำแนกกระดูกออกเป็น ๕ ประเภท อนึ่ง อสุภะ ๙ ประเภทเหล่านั้นกล่าวไว้ด้วยความเป็นวิปัสสนา ส่วนอสุภะ ๑๐ ประเภทเหล่านี้กล่าวไว้ด้วยความเป็นสมถภาวนา[๒๗]

---

[๒๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๒๑/๒๕๔

อสุภะ ๑๐ ตามประเภทของคนราคจริต

นอกจากนั้น ในบรรดาอสุภะ ๑๐ เหล่านี้ พึงทราบอสุภะ ๑๐ ประเภทว่าแสดงไว้ด้วยความต่างกันของคนราคจริตมีหลายประเภทอย่างนี้ คือ

๑. ศพที่พองอืด เหมาะสมเป็นพิเศษแก่ผู้กำหนัดในทรวดทรง เพราะแสดงความวิบัติของทรวดทรงในร่างกาย

๒. ศพที่ขึ้นเขียว เหมาะสมเป็นพิเศษแก่ผู้กำหนัดในผิวพรรณของร่างกาย เพราะแสดงความวิบัติของผิวพรรณ

๓. ศพที่มีหนองไหลเยิ้ม เหมาะสมเป็นพิเศษแก่ผู้กำหนัดในกลิ่นกายที่เกิดจากดอกไม้และของหอมเป็นต้น เพราะแสดงกลิ่นเหม็นที่เนื่องด้วยแผลในกาย

๔. ศพที่ขาดเป็นท่อน เหมาะสมเป็นพิเศษแก่ผู้กำหนัดความเป็นกลุ่มก้อนในร่างกาย เพราะแสดงความเป็นโพรงข้างใน

๕. ศพที่ถูกสัตว์แทะกิน เหมาะสมเป็นพิเศษแก่ผู้กำหนัดในเนื้อนูนขึ้นในตำแหน่งของร่างกายมีถันเป็นต้น เพราะแสดงความพินาศแห่งเนื้อนูนที่เต็มรอบ

๖. ศพเรี่ยราด เหมาะสมเป็นพิเศษแก่ผู้กำหนัดในความงามของอวัยวะน้อยใหญ่ เพราะแสดงความกระจัดกระจายของอวัยวะน้อยใหญ่

๗. ศพที่ถูกสับเป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย เหมาะสมเป็นพิเศษแก่ผู้กำหนัดในความสมบูรณ์เป็นกลุ่มของร่างกาย เพราะแสดงความแตกทำลายของร่างกายที่เป็นกลุ่ม

๘. ศพที่อาบไปด้วยเลือด เหมาะสมเป็นพิเศษแก่ผู้กำหนัดในความงามที่เกิดจากการประดับ[มีการอาบน้ำและลูบไล้ของหอมเป็นต้น] เพราะแสดงความน่ารังเกียจที่อาบไปด้วยเลือด

๙. ศพที่มีหนอนชอนไช เหมาะสมเป็นพิเศษแก่ผู้กำหนัดร่างกายว่าเป็นของเรา เพราะแสดงว่าร่างกายเป็นสาธารณะแก่หมู่หนอนเป็นอันมาก

๑๐. กองกระดูก เหมาะสมเป็นพิเศษแก่ผู้กำหนัดในฟันงาม เพราะแสดงว่ากระดูกในร่างกายน่ารังเกียจ

อสุภะ ๑๐ ให้สำเร็จเพียงปฐมฌาน

อนึ่ง ในอสุภะ ๑๐ อย่างเหล่านี้ จิตมีอารมณ์เดียวตั้งอยู่ได้ด้วยกำลังวิตกเท่านั้น ไม่อาจตั้งอยู่ได้โดยปราศจากวิตก เพราะอารมณ์มีกำลังอ่อน เปรียบเหมือนเรือในแม่น้ำที่มีกระแสเชี่ยวมีน้ำไหลอยู่เสมอ ย่อมหยุดอยู่ได้ด้วยแรงไม้ถ่อ ไม่อาจหยุดอยู่ได้โดยปราศจากไม้ถ่อ ดังนั้น จึงมีเพียงปฐมฌานในอสุภะ ๑๐ เหล่านี้ ไม่มีทุติยฌานเป็นต้น

คำว่า ทุพฺพลตฺตา อารมฺมณสฺส (เพราะอารมณ์มีกำลังอ่อน) หมายความว่า การที่อารมณ์มีกำลังอ่อน คือ การที่อารมณ์นั้นไม่สามารถประคองจิตไว้ในตน เพราะเป็นสิ่งที่น่ารังเกียจ กล่าวคือ จิตไม่อาจดำเนินไปในอารมณ์ที่น่าเกลียดตามสภาวะเดิมของตนได้ แต่จิตที่ถูกวิตกซึ่งมีลักษณะน้อม [จิตสู่อารมณ์] น้อมไปย่อมได้ความมีอารมณ์เดียว[๒๘]

นอกจากนั้น ปีติโสมนัสย่อมบังเกิดขึ้นในอารมณ์ที่น่ารังเกียจนี้ เพราะผู้เพียรปฏิบัติเห็นอานิสงส์อย่างนี้ว่า อทฺธา อิมาย ปฏิปทาย ชรามรณมฺหา ปริมุจฺจิสฺสามิ (เราจักหลุดพ้นจากชราและมรณะด้วยปฏิปทานี้เป็นแน่) และเพราะขจัดความเร่าร้อนคือนิวรณ์ เหมือนปีติโสมนัสบังเกิดขึ้นแก่คนเทหยากเยื่อผู้เห็นผลดีในกองคูถว่า บัดนี้ เราจะได้ค่าจ้างมากมาย และเหมือนปีติโสมนัสบังเกิดขึ้นแก่คนป่วยเป็นทุกข์ด้วยโรคหนักผู้เห็นผลดีในการอาเจียนและขับถ่าย [เพราะดื่มยา]

คำอุปมาและอุปไมยในเรื่องนี้ คือ

๑. คนเทหยากเยื่อและคนป่วยหนัก เหมือนผู้เพียรปฏิบัติ

๒. กองคูถเหมือนซากศพ ของอาเจียน และของขับถ่าย

๓. การได้ค่าจ้าง เหมือนปีติโสมนัสที่บังเกิดขึ้นแก่ผู้เพียรปฏิบัติเพราะเห็นอานิสงส์ในความหลุดพ้น ส่วนการหายจากโรค เหมือนปีติโสมนัสที่บังเกิดขึ้นแก่ผู้เพียรปฏิบัติเพราะขจัดความเร่าร้อนคือนิวรณ์

---

[๒๘] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๒๑/๒๕๕

ร่างคนเป็นก็เป็นอสุภกรรมฐานได้

[๑๒๒] สรุปความว่า อสุภะเหล่านี้แม้มี ๑๐ อย่าง ก็มีลักษณะเพียงอย่างเดียว คือ ความไม่สะอาด มีกลิ่นเหม็น น่ารังเกียจ และปฏิกูล อสุภะนั้นมิใช่ปรากฏในร่างกายของคนตายโดยลักษณะนี้อย่างเดียว แต่ปรากฏแม้ในร่างกายของคนเป็นอีกด้วย เหมือนปรากฏแก่พระมหาติสสเถระผู้อยู่ในเจติยบรรพตซึ่งเห็นกระดูกฟัน และเหมือนปรากฏแก่สามเณรอุปัฏฐากของพระสังฆรักขิตเถระ ผู้มองดูพระราชาประทับอยู่บนกระพองช้าง ที่จริงแล้ว ร่างคนตายไม่สวยงาม ฉันใด แม้ร่างคนเป็นก็ไม่สวยงาม ฉันนั้น

จ ศัพท์ในประโยคว่า ทสวิธมฺปิ เจตํ อสุภํ ลกฺขณโต เอกเมว โหติ (สรุปความว่า อสุภะเหล่านี้แม้มี ๑๐ อย่าง ก็มีลักษณะเพียงอย่างเดียว) ทำหน้าที่สังเขปโชตกะ คือ แสดงความย่อ จึงแปลว่า “สรุปความว่า” ตามวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๖๐)

ร่างคนเป็นถูกปิดบังด้วยการประดับ

กระนั้นก็ตาม ลักษณะที่ไม่สวยงามไม่ปรากฏ[แก่คนทั่วไป]ในร่างคนเป็นนั้น เพราะถูกปิดบังด้วยการประดับชั่วคราว [คือ การอาบน้ำ ทาของหอม เป็นต้น] แต่ตามปกติร่างกายนี้มีกระดูก ๓๐๐ กว่าท่อนเป็นโครง เชื่อมต่อด้วยข้อต่อ ๑๘๐ แห่ง มีเอ็น ๙๐๐ เส้นผูกยึดไว้ ฉาบด้วยเนื้อ ๙๐๐ ชิ้น มีหนังสดห่อหุ้มไว้ ปกปิดด้วยหนังผิว มีช่องเล็กช่องน้อยปรุไป [คือ รูขุมขน และรูระเหยไออุ่น] ไหลขึ้นและไหลลงอยู่เสมอเหมือนภาชนะดินใส่มันข้น เป็นที่อาศัยของหมู่หนอน เป็นบ่อเกิดของโรค เป็นที่ตั้งของธรรมที่เป็นทุกข์ หลั่งสิ่งสกปรกจากปากแผล ๙ แห่งอยู่เสมอดุจฝีเก่าแตก มีขี้ตาไหลออกจากตาทั้งสอง ขี้หูไหลออกจากช่องหูทั้งสอง น้ำมูกไหลออกจากรูจมูก อาหาร ดี เสมหะและโลหิตไหลออกจากปาก อุจจาระและปัสสาวะไหลออกจากทวารล่าง มีหยาดเหงื่อสกปรกไหลออกจากขุมขน ๙๙,๐๐๐ รู มีแมลงวันหัวเขียวเป็นต้นตอมอยู่

ข้อความว่า “มีกระดูก ๓๐๐ กว่าท่อนเป็นโครง” หมายถึง กระดูก ๓๐๐ กว่าท่อนพร้อมทั้งฟัน ท่านจักกล่าวไว้ในเรื่องกายคตาสติว่า ติมตฺตานิ อฏฺฐิสตานิ (กระดูก ๓๐๐ ท่อนเท่านั้น) โดยไม่นับฟันเหล่านั้น[๒๙]

พระราชาหรือคนจัณฑาลก็สกปรกเหมือนกัน

บุคคลมิได้ดูแลรักษาร่างกายด้วยการสีฟัน ล้างหน้า ทาน้ำมันลูบไล้ศีรษะ อาบน้ำและนุ่งห่มผ้าเป็นต้น ปล่อยไปตามกำเนิด มีผมหยาบกระด้างยุ่งเหยิง เที่ยวไปมาในหมู่บ้านต่างๆ แม้จะเป็นราชา คนเทหยากเยื่อ หรือคนจัณฑาลเป็นต้นคนใดคนหนึ่งก็ไม่ต่างกัน [โดยฐานะดีเลิศหรือตกต่ำ] เพราะความน่ารังเกียจในร่างกายเสมอกัน

โดยประการดังนี้ ขึ้นชื่อว่าความต่างกันในร่างกายของราชาหรือคนจัณฑาลหามีไม่ เพราะเป็นสิ่งไม่สะอาด มีกลิ่นเหม็น น่ารังเกียจ และปฏิกูล

กระนั้นก็ตาม ชนทั้งหลายขัดสีมลทินฟันเป็นต้นในร่างกายนี้ด้วยการสีฟันและการล้างหน้าเป็นต้น แล้วใช้ผ้านานาชนิดปกปิดอวัยวะที่น่าละอาย ไล้ทาด้วยเครื่องลูบไล้หลากสีมีกลิ่นหอม ประดับดอกไม้และอาภรณ์เป็นต้น จึงทำให้ยึดมั่นว่าเป็นเรา ของเราต่อแต่นั้น บุรุษที่ไม่รู้ลักษณะที่ไม่สวยงามของร่างกายนั้นตามสภาพที่เป็นจริง จึงลุ่มหลงพอใจสตรี และสตรีก็ลุ่มหลงพอใจบุรุษ เพราะร่างกายถูกปกปิดด้วยการประดับชั่วคราวนี้ แต่โดยปรมัตถ์ที่มีจริง ขึ้นชื่อว่าสถานที่น่าลุ่มหลงพอใจแม้เพียงอณูหนึ่งก็ไม่มีในร่างกายนี้ ดังนั้น แม้อวัยวะส่วนหนึ่งในผม ขน เล็บ ฟัน น้ำลาย น้ำมูก อุจจาระ และปัสสาวะ เป็นต้นที่ตกลงภายนอกจากร่างกาย คนทั้งหลายย่อมไม่ปรารถนาจะใช้มือสัมผัส ย่อมสะอิดสะเอียนขยะแขยง รังเกียจ แต่อวัยวะที่เหลือในร่างกายนี้ แม้จะน่ารังเกียจอย่างนี้ ชนทั้งหลายผู้กำหนัดด้วยราคะที่รักถนอมตน เพราะถูกความมืดคืออวิชชาห่อหุ้มไว้ ย่อมยึดถือว่าน่าปรารถนา น่าใคร่ เที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตน เมื่อพวกเขายึดถืออย่างนี้ จึงเสมอเหมือนสุนัขจิ้งจอกแก่ที่เห็นต้นทองกวาวในดง เข้าใจผิดคิดว่าดอกทองกวาวที่ยังไม่หล่นจากต้นว่าเป็นชิ้นเนื้อ แล้วเดือดร้อนอยู่

---

[๒๙] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๒๒/๒๕๕

ในคำว่า ยาถาวสรสํ อสุภลกฺขณํ (ลักษณะที่ไม่สวยงามตามสภาพที่เป็นจริง) คำว่า ยาถาวสรส มีรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์มหาฎีกาว่า

- รสียติ ญายตีติ หิ รโส, สภาโว = สิ่งที่บุคคลรู้ได้ ชื่อว่า รสะ หมายถึง สภาพ (รส ธาตุ <อสฺสาทเน = พอใจ> + อ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- สสฺส รโส สรโส = สภาพของตน ชื่อว่า สรสะ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)
- ยาถาวโต สรโส ยาถาวสรโส = สภาพของตนตามความเป็นจริง ชื่อว่า ยาถาวสรสะ (ปัญจมีตัปปุริสสมาส)

เพราะเหตุนั้น :-

ยถาปิ ปุปฺผิตํ ทิสฺวา สิงฺคาโล กึสุกํ วเน
มํสรุกฺโข มยา ลทฺโธ อิติ คนฺตฺวาน เวคสา.

ปติตํ ปติตํ ปุปฺผํ ฑํสิตฺวา อติโลลุโป
นยิทํ มํสํ อทุํ มํสํ ยํ รุกฺขสฺมินฺติ คณฺหติ.

“สุนัขจิ้งจอกเห็นต้นทองกวาวในป่าผลิดอกบานสะพรั่งแล้วรีบวิ่งไปโดยคิดว่า ตนได้ต้นไม้เนื้อ มันละโมบจักงับเอาดอกไม้ที่หล่นลงแล้วๆ ย่อมเข้าใจว่า นี้มิใช่ชิ้นเนื้อ แต่สิ่งที่อยู่บนต้นเป็นชิ้นเนื้อ ฉันใด”

โกฏฺฐาสํ ปติตํเยว อสุภนฺติ ตถา พุโธ
อคฺคเหตฺวาน คณฺเหยฺย สรีรฏฺฐมฺปิ นํ ตถา.

“ผู้ฉลาดไม่ควรเข้าใจส่วน[มีผมเป็นต้น]ที่ตกจากร่างกายเท่านั้นว่าไม่งาม ควรเข้าใจส่วนที่อยู่ในร่างกายนั้นว่าไม่งามเหมือนส่วนที่ตกจากร่างกายดังกล่าว”

อิมญฺหิ สุภโต กายํ คเหตฺวา ตตฺถ มุจฺฉิตา
พาลา กโรนฺตา ปาปานิ ทุกฺขา น ปริมุจฺจเร.

"คนเขลาเข้าใจร่างกายนี้ว่างามแล้วลุ่มหลงอยู่ในร่างกายนั้น ย่อมไม่พ้นไปจากทุกข์เพราะทำบาป"

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๖๕) แปลคำว่า กโรนฺตา ปาปานิ ว่า "เพราะทำบาป" ตามนัยนี้บทวิเสสนะคือ กโรนฺตา ชื่อว่า เหตุมันตวิเสสนะ คือ วิเสสนะที่มีเหตุ หมายความว่า บทวิเสสนะบางบทที่ลงปฐมาวิภัตติตามปกติ อาจแปลเป็นบทเหตุได้ เพราะถือว่าเป็นคำแสดงเหตุของประธาน โดยแปลปฐมาวิภัตติเป็นปัญจมีวิภัตติ จัดว่าเป็นวิภัตติวิปัลลาส คือ การเปลี่ยนวิภัตติ ดังอุทาหรณ์ในพระบาลีว่า

อธิคโต โข มฺยายํ ธมฺโม คมฺภีโร ทุทฺทโส ทุรนุโพโธ สนฺโต ปณีโต อตกฺกาวจโร นิปุโณ ปณฺฑิตเวทนีโย.[๓๐]

"ธรรมเช่นนี้อันลุ่มลึก เห็นได้ยาก[เพราะลุ่มลึก] รู้ได้ยาก[เพราะเห็นได้ยาก] สงบ [เพราะรู้ได้ยาก] ประณีต[เพราะสงบ] หยั่งลงไม่ได้ด้วยตรรกะ[เพราะประณีต] ละเอียด [เพราะหยั่งลงไม่ได้ด้วยตรรกะ] อันบัณฑิตพึงรู้ [เพราะละเอียด] เราได้บรรลุแล้ว"

ในประโยคข้างต้น ในคำว่า คมฺภีโร เป็นต้นซึ่งเป็นบทวิเสสนะของ ธมฺโม บทหน้าทุกบทเป็นคำแสดงเหตุของบทหลัง จึงต้องเปลี่ยนจากปฐมาวิภัตติเป็นปัญจมีวิภัตติและเพิ่มภาวปัจจัยเข้ามาเป็นรูปว่า คมฺภีรตฺตา (เพราะเป็นธรรมลุ่มลึก) ทุทฺทสตฺตา (เพราะเป็นธรรมอันบุคคลเห็นได้ยาก) ทุรนุโพธตฺตา (เพราะเป็นธรรมอันบุคคลรู้ได้ยาก) สนฺตตฺตา (เพราะเป็นธรรมสงบ) ปณีตตฺตา (เพราะเป็นธรรมประณีต) อตกฺกาวจรตฺตา (เพราะเป็นธรรมหยั่งลงไม่ได้ด้วยตรรกะ) นิปุณตฺตา (เพราะเป็นธรรมละเอียด) ดังคำอธิบายในคัมภีร์สารัตถทีปนีว่า

คมฺภีรตฺตาว ทุทฺทโส ทุกฺเขน ทฏฺฐพฺโพ ฯเปฯ ทุทฺทสตฺตาว ทุรนุโพโธ ทุกฺเขน อวพุชฺฌิตพฺโพ น สกฺกา สุเขน อวพุชฺฌิตุํ.[๓๑]

"ธรรมที่เห็นได้ยาก (ทุทฺทโส) คือ เห็นได้โดยยาก เพราะเป็นธรรมลุ่มลึกนั่นแหละ ... ธรรมที่รู้ตามได้ยาก (ทุรนุโพโธ) คือ รู้ตามโดยลำบาก กล่าวคือ ไม่อาจตามรู้ได้โดยง่าย เพราะเป็นธรรมเห็นได้ยากนั่นแหละ"

---

[๓๐] วิ.ม. ๔/๖/๗

[๓๑] สารตฺถ.ฏีกา ๓/๖/๑๘๓

จะเห็นได้ว่า คำว่า คมฺภีรตฺตาว (เพราะเป็นธรรมลุ่มลึกนั่นแหละ) และ ทุทฺทสตฺตาว (เพราะเป็นธรรมเห็นได้ยากนั่นแหละ) แสดงว่าบทวิเสสนะที่อยู่ข้างหน้าเหล่านี้เป็นบทแสดงเหตุของบทวิเสสนะที่อยู่หลัง

ตสฺมา ปสฺเสยฺย เมธาวี ชีวโต วา มตสฺส วา
สภาวํ ปูติกายสฺส สุภภาเวน วชฺชิตํ.

“ดังนั้น ผู้มีปัญญาจึงควรเห็นสภาพของกายอันเปื่อยเน่าที่เป็นอยู่หรือตายแล้วว่าน่ารังเกียจไม่สวยงาม”

สมดังคำโบราณาจารย์ว่า

ทุคฺคนฺโธ อสุจิ กาโย กุณโป อุกฺกรูปโม
นินฺทิโต จกฺขุภูเตหิ กาโย พาลาภินนฺทิโต.

“คนฉลาดผู้เกิดปัญญาจักษุตำหนิร่างกายว่ามีกลิ่นเหม็น ไม่สะอาดเหมือนซากศพและหลุมคูถ แต่คนเขลาชมชอบยิ่งนัก”

อลฺลจมฺมปฏิจฺฉนฺโน นวทฺวาโร มหาวโณ
สมนฺตโต ปคฺฆรติ อสุจิปูติคนฺธิโย.

“ร่างกายที่ห่อหุ้มไว้ด้วยหนังสด มีช่อง ๙ ช่องเหมือนแผลใหญ่หลั่งอุจจาระเป็นต้นที่ไม่สะอาดมีกลิ่นเหม็นอยู่รอบด้าน”

สเจ อิมสฺส กายสฺส อนฺโต พาหิรโก สิยา
ทณฺฑํ นูน คเหตฺวาน กาเก โสเณ นิวารเย.

“ถ้าอวัยวะภายในของร่างกายนี้พลิกออกมาข้างนอก บุคคลต้องถือท่อนไม้คอยไล่กาและสุนัขเป็นแน่”

ดังนั้น ภิกษุผู้มีปัญญาจึงควรเพ่งนิมิตในร่างกายที่ปรากฏอาการไม่สวยงาม ซึ่งมีชีวิตอยู่หรือตายแล้ว เจริญกรรมฐานให้บรรลุอัปปนาเถิด ดังนี้แล

ทพฺพ ศัพท์ในคำว่า ทพฺพชาติก มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ผู้มีปัญญา, บัณฑิต

๒. สมควร คือ ควรบรรลุอุตตริมนุสสธรรม (ฌาน มรรค ผล และนิพพาน)

คำแปลตามนัยแรก พบในข้อความว่า

น โข ทพฺพ ทพฺพา เอวํ นิพฺเพเจนฺติ.[๓๒]

"ทัพพะ บัณฑิตย่อมไม่แก้คำกล่าวหาอย่างนี้"

ทพฺพ ทพฺพาติ ทุติโย ทพฺพสทฺโท ปณฺฑิตาธิวจโนติ อาห "ทพฺพา ปณฺฑิตาติ.[๓๓]

"ทพฺพ ศัพท์ที่สองในคำว่า ทพฺพ ทพฺพา เป็นคำไวพจน์ของบัณฑิต ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ทพฺพา ปณฺฑิตา (บัณฑิต)"

ทพฺพํ ภพฺเพ คุณาธาเร วิตฺเต จ พุธทารุสุ.[๓๔]

"ทพฺพ ศัพท์ย่อมเป็นไปในความหมายว่า สมควร, ที่ตั้งของคุณลักษณะ, ทรัพย์, ผู้มีปัญญา และไม้"

คำแปลตามนัยหลัง พบในข้อความว่า

ทพฺพชาติเกนาติ อุตฺตริมนุสฺสธมฺเม ปฏิลทฺธุํ ภพฺพรูเปน.[๓๕]

"คำว่า ทพฺพชาติเกน (ผู้มีสภาพอันสมควร) หมายความว่า ผู้มีสภาพอันสมควรเพื่อบรรลุอุตตริมนุสสธรรม"

ทพฺโพติ ทุรพฺโย. ภพฺโพติ อตฺโถ.[๓๖]

"คำว่า ทพฺโพ แปลว่า สมควร ความหมายคือ เหมาะสม"

จบปริจเฉทที่ ๖ ชื่ออสุภกัมมัฏฐานนิทเทส (คำอธิบายอสุภกรรมฐาน)
ของเรื่องสมาธิภาวนา
ในวิสุทธิมรรคปกรณ์ที่ประพันธ์เพื่อความปราโมทย์ของสาธุชน

---

[๓๒] วิ.มหา. ๑/๓๘๕/๒๙๐

[๓๓] สารตฺถ.ฏีกา ๒/๓๘๕/๔๒๐

[๓๔] อภิธาน. คาถา ๙๑๓

[๓๕] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๒๒/๒๕๖

[๓๖] ขุ.เถร.อ. ข้อ ๕ หน้า ๖๕

ปริจเฉทที่ ๗

ฉอนุสสตินิทเทส : คำอธิบายอนุสสติ ๖

อนุสสติ ๑๐

[๑๒๓] คำอธิบายอนุสสติ ๑๐ ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ต่อจากอสุภกรรมฐาน มีดังต่อไปนี้ :-

คำว่า อนุสสติ คือ การพร่ำระลึกนั่นแหละ เพราะเกิดขึ้นบ่อยๆ

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า **อนุสสติ** คือ สติอันควรแก่กุลบุตรผู้บวชด้วยศรัทธา เพราะดำเนินไปในฐานะที่ควรปฏิบัติ

คำว่า อนุสฺสติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. การพร่ำระลึก, สติที่เกิดขึ้นบ่อยๆ คือ สติที่ควรอบรมให้เกิดขึ้นอยู่เสมอในอิริยาบถ ๔ ตลอดเวลาที่ยังไม่หลับสนิท = อนุ อนุ สติ อนุสฺสติ (ปาทิบุรพบทกรรมธารยสมาส อนุ ศัพท์มีความหมายว่า ปุนปฺปุนํ <บ่อยๆ>)

๒. สติอันควร คือ สติที่ควรแก่กุลบุตรผู้บวชด้วยศรัทธา = อนุรูปา สติ อนุสฺสติ (ปาทิบุรพบทกรรมธารยสมาส อนุ ศัพท์มีความหมายว่า อนุรูป <สมควร>)

ในคำว่า ปุนปฺปุนํ อุปฺปชฺชนโต สติเยว อนุสฺสติ (คำว่า อนุสสติ คือ การพร่ำระลึกนั่นแหละ เพราะเกิดขึ้นบ่อยๆ) คำว่า ปุนปฺปุนํ อุปฺปชฺชนโต (เพราะเกิดขึ้นบ่อยๆ) แสดงความหมายของ อนุ อุปสรรคใน อนุสฺสติ ว่ามีความหมายคือ วิจฺฉา เป็นคำซ้ำที่มีความหมายเท่ากับแต่ละอย่างๆ ดังเช่น มหาชโน อตฺตโน อตฺตโน เคหํ คจฺฉติ (มหาชนไปสู่เรือนของตนๆ) คำว่า วิจฺฉา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- นิรวเสสํ พฺยาปิตุํ อิจฺฉา วิจฺฉา = ความปรารถนาเพื่อแผ่ไปไม่มีส่วนเหลือ ชื่อว่า วิจฉา

(วิ บทหน้า <ไม่มีส่วนเหลือ> + อาป ธาตุ <พฺยาปเน = แผ่ไป> + ฉ ปัจจัย <ปรารถนา> + อ ปัจจัยในภาวสาธนะ + อา อิตถีปัจจัย แปลง ปฺ เป็น จฺ ในที่ ฉ ปัจจัยอยู่หลัง และรัสสะ อา ของ อาป ธาตุเป็น อ ในที่สังโยคคือ จฺฉ อยู่หลัง)

ส่วนคำว่า สติเยว อนุสฺสติ (สตินั่นแหละ ชื่อว่า อนุสสติ) แสดงว่า สติ ศัพท์แม้จะประกอบกับ อนุ อุปสรรค ก็มีความหมายคงเดิม ไม่เปลี่ยนไปดังคำว่า ภวติ (ย่อมมี-เป็น) ที่ประกอบกับ อนุ ศัพท์แล้วมีความหมายเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมว่า อนุภวติ (ย่อมเสวย)

อนุสสติ ๑๐ มีดังต่อไปนี้

๑. พุทธานุสสติ คือ การพร่ำระลึกที่เกิดขึ้นปรารภพระพุทธคุณเป็นอารมณ์ คำนี้เป็นชื่อของสติที่มีพระพุทธคุณเป็นอารมณ์

๒. ธัมมานุสสติ คือ การพร่ำระลึกที่เกิดขึ้นปรารภพระธรรมคุณเป็นอารมณ์ คำนี้เป็นชื่อของสติที่มีพระธรรมคุณ[คุณของโลกุตตรธรรม ๙ และปริยัติธรรม] เป็นอารมณ์ เช่น ความเป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสดีแล้ว เป็นต้น

๓. สังฆานุสสติ คือ การพร่ำระลึกที่เกิดขึ้นปรารภพระสังฆคุณเป็นอารมณ์ คำนี้เป็นชื่อของสติที่มีพระสังฆคุณเป็นอารมณ์ เช่น ความเป็นผู้ปฏิบัติดี เป็นต้น

๔. สีลานุสสติ คือ การพร่ำระลึกที่เกิดขึ้นปรารภศีล[ของตน]เป็นอารมณ์ คำนี้เป็นชื่อของสติที่มีศีลคุณเป็นอารมณ์ เช่น ความเป็นผู้มีศีลไม่ขาด เป็นต้น

๕. จาคานุสสติ คือ การพร่ำระลึกที่เกิดขึ้นปรารภการบริจาค[ของตน]เป็นอารมณ์ คำนี้เป็นชื่อของสติที่มีจาคคุณเป็นอารมณ์ เช่น ความเป็นผู้สละได้เด็ดขาด เป็นต้น

๖. เทวตานุสสติ คือ การพร่ำระลึกที่เกิดขึ้นปรารภเทวดาเป็นอารมณ์[โดยเป็นสักขีพยาน] คำนี้เป็นชื่อของสติที่มีคุณธรรมคือศรัทธาเป็นต้นของตนเป็นอารมณ์โดยตั้งเทวดาไว้เป็นสักขีพยาน

๗. มรณสติ คือ การพร่ำระลึกที่เกิดขึ้นปรารภความตาย[ของเหล่าสัตว์]เป็นอารมณ์ คำนี้เป็นชื่อของสติที่มีการขาดสูญแห่งชีวิตินทรีย์เป็นอารมณ์

๘. กายคตาสติ คือ การระลึกที่เกิดขึ้นปรารภรูปกาย เช่น ผม เป็นอารมณ์ อีกอย่างหนึ่ง กายคตาสติ คือ การระลึกที่เป็นไปในรูปกาย เมื่อควรกล่าว[ตามรูปเดิม]ว่า กายคตสติ ก็กล่าวเป็นรูปว่า กายคตาสติ โดยไม่ทำรัสสะ [ใน อา ของ คตา] คำนี้เป็นชื่อของสติที่มีนิมิตคือส่วนของร่างกาย เช่น ผม เป็นอารมณ์

๙. อานาปานสติ คือ การระลึกที่เกิดขึ้นปรารภลมหายใจเข้าออกเป็นอารมณ์ คำนี้เป็นชื่อของสติที่มีนิมิตคือลมหายใจเข้าออกเป็นอารมณ์

๑๐. อุปสมานุสสติ คือ การพร่ำระลึกที่เกิดขึ้นปรารภความสงบ[ของสังขารทั้งปวง]เป็นอารมณ์ คำนี้เป็นชื่อของสติที่มี[คุณของ]นิพพานอันเป็นที่สงบทุกข์ทั้งปวงเป็นอารมณ์

คำว่า พุทฺธ (พระพุทธเจ้า) หมายถึงบัญญัติคือพระพุทธเจ้าบ้าง ขันธ์ ๕ ของพระพุทธเจ้าบ้าง พระพุทธคุณบ้าง แต่คำนี้หมายถึงพระพุทธคุณในเรื่องนี้ จึงแปลพุทธานุสสติว่า การพร่ำระลึกที่เกิดขึ้นปรารภพระพุทธคุณเป็นอารมณ์ ดังข้อความว่า

พุทฺธคุณสฺส อนุสฺสติ พุทฺธานุสฺสติ. เอส นโย เสสาสุปีติ.[๑]

"คำว่า พุทธานุสสติ คือ การพร่ำระลึกถึงพระพุทธคุณ แม้อนุสสติที่เหลือก็มีนัยเดียวกัน"

พุทฺธนฺติ เย คุเณ อุปาทาย ภควติ พุทฺโธติ ปญฺญตฺติ, เต คุเณ เอกชฺฌํ คเหตฺวา วุตฺตํ. เตนาห "พุทฺธคุณารมฺมณาย สติยา เอตมธิวจนนฺติ.[๒]

"คำว่า พุทฺธํ (พระพุทธคุณ) กล่าวไว้โดยรวมเอาคุณที่ทำให้บัญญัติเรียกพระผู้มีพระภาคว่า พระพุทธเจ้า ฉะนั้นจึงกล่าวว่า พุทฺธคุณารมฺมณาย สติยา เอตมธิวจนํ (คำนี้เป็นชื่อของสติที่มีพระพุทธคุณเป็นอารมณ์)

ตามหลักภาษาทั่วไปคำนี้เรียกว่า คุณยูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่มีคุณลักษณะ แต่มุ่งให้หมายถึงคุณลักษณะ เช่นคำว่า พุทฺธานุสฺสติ ตามรูปศัพท์แล้วคำนี้แปลว่า "การพร่ำระลึกถึงพระพุทธเจ้า" แต่ความหมายที่แท้จริงของประโยคนี้ก็คือ "การพร่ำระลึกถึงพระพุทธคุณ" การใช้คำในลักษณะนี้จึงเป็นการพูดถึงสิ่งที่มีคุณลักษณะคือพระพุทธเจ้า แต่เจตนาหมายถึงคุณลักษณะของพระพุทธเจ้า ดังข้อความว่า

พุทฺธานุสฺสตีติ เอตฺถ พุทฺธสทฺโท คุณฺยูปจารวจนํ โหติ คุณิโน ทพฺพสฺส นาเมน คุณานํ คเหตพฺพตฺตาติ วุตฺตํ "พุทฺธคุณสฺส อนุสฺสติ พุทฺธานุสฺสตีติ. เอส นโย ธมฺมานุสฺสตาทีสุ.[๓]

---

[๑] ปรมตฺถ.ฏีกา หน้า ๓๙๒ [๒] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๒๓/๒๕๗ [๓] อนุทีปนี หน้า ๒๗๗

"พุทฺธ ศัพท์ในคำว่า พุทฺธานุสฺสติ นี้ เป็นคำคุณยูปจาระ เพราะแสดงคุณลักษณะด้วยชื่อของทัพพะ (วัตถุบุคคล) ที่มีคุณลักษณะ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า พุทฺธคุณสฺส อนุสฺสติ พุทฺธานุสฺสติ (การพร่ำระลึกถึงพระพุทธคุณ ชื่อว่า พุทธานุสสติ) คำว่า ธมฺมานุสฺสติ เป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน"

อีกอย่างหนึ่ง คัมภีร์นิรุตติทีปนีกล่าวว่าอาจจะลง ณ ปัจจัยใน อิทํ ตัทธิต แล้วลบไปด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๒๓) ว่า โลโป (ลบตัทธิตปัจจัย) โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า พุทฺธสฺส อยํ พุทฺโธ (คุณนี้ของพระพุทธเจ้า ชื่อว่า พุทธะ) ตามนัยนี้ไม่จัดเป็นคุณยูปจาระ แต่เป็นบทตัทธิตทั่วไป ดังข้อความว่า

"พุทฺธานุสฺสติ ธมฺมานุสฺสติอาทีสุ "พุทฺธสฺส ภาโว พุทฺโธ, พุทฺธสฺส อยํ คุโณ พุทฺโธติอาทินา นเยน ปจฺจยโลโป เวทิตพฺโพ.[๔]

"พึงทราบการลบปัจจัยตามนัยว่า พุทฺธสฺส ภาโว พุทฺโธ (ภาวะของพระพุทธเจ้า ชื่อว่า พุทธะ), พุทฺธสฺส อยํ คุโณ พุทฺโธ (คุณนี้ของพระพุทธเจ้า ชื่อว่า พุทธะ) ในคำว่า พุทฺธานุสฺสติ (การระลึกถึงพระพุทธคุณ) ธมฺมานุสฺสติ (การระลึกถึงพระธรรมคุณ) เป็นต้น"

แม้ศีล การบริจาค และศรัทธาเป็นต้นจะนับเข้าในพระธรรมคุณ แต่การตรัสสีลานุสสติเป็นต้นไว้แยกไปจากพระธรรมคุณ มีประโยชน์เพื่อให้ผู้เพียรปฏิบัติระลึกถึงศีล การบริจาค และศรัทธาเป็นต้นของตนโดยความเป็นที่ตั้งของการระลึก[๕]

คำว่า กายคตาสติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. การระลึกที่เกิดขึ้นปรารภรูปกายเป็นอารมณ์ = กายํ คตา กายคตา (ทุติยาตัปปุริสสมาส), กายคตา จ สา สติ จาติ กายคตสติ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

๒. การระลึกที่เป็นไปในรูปกาย = กาเย คตาติ กายคตา (สัตตมีตัปปุริสสมาส), กายคตา จ สา สติ จาติ กายคตสติ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

คำว่า กายคตสตีติ วตฺตพฺเพ รสฺสํ อกตฺวา กายคตาสตีติ วุตฺตา (เมื่อควรกล่าว[ตามรูปเดิม]ว่า กายคตสติ ก็กล่าวเป็นรูปว่า กายคตาสติ โดยไม่ทำรัสสะ) หมายความว่า เมื่อเชื่อมสมาสระหว่างบทว่า กายคตา กับ สติ ควรรัสสะ อา ใน คตา เป็น อ ได้รูปว่า กายคตสติ ดังคำว่า ขตฺติยกญฺญา (นางกษัตริย์) ที่มาจาก ขตฺติยากญฺญา แต่บทนี้เป็น

---

[๔] นิรุตฺติ. สูตร ๕๕๔

[๕] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๒๓/๒๕๘

รูปพิเศษที่ไม่ต้องรัสสะ เพราะไวยากรณ์เป็นกฎที่บัญญัติใช้เป็นส่วนใหญ่ แต่อาจมีบางรูปที่พ้นจากกฎไวยากรณ์ได้บ้าง จึงมีรูปเป็น กายคตาสติ

การเกิดขึ้นของนิมิตไม่มีในอนุสสติ ๗ ก่อนจากนี้ แต่มีอยู่ในกายคตาสติและอานาปานสติ ดังนั้น จึงกล่าวถึง นิมิตฺต ศัพท์ไว้ในคำว่า โกฏฺฐาสนิมิตฺตารมฺมณาย สติยา (สติที่มีนิมิตคือส่วนของร่างกายเป็นอารมณ์) และ อสฺสาสปสฺสาสนิมิตฺตารมฺมณาย (สติที่มีนิมิตคือลมหายใจเข้าออกเป็นอารมณ์)[๖]

ฉบับฉัฏฐสังคีติและฉบับมหาจุฬาฯ มีรูปว่า มรณานุสสติ แต่ในที่นี้ใช้เป็นมรณสติตามฉบับสิงหล และสอดคล้องกับคำว่า มรณสฺสติกถา (เรื่องมรณสติ) ที่จะกล่าวต่อไปในปริจเฉทที่ ๘ นอกจากนั้น ยังสอดคล้องกับคำว่า มรณสฺสติ ในอังคุตตรนิกาย เอกกนิบาตและฉักกนิบาต[๗]

คำว่า อานาปานสติ มาจาก อาน (ลมหายใจเข้า) + อปาน (ลมหายใจออก) + สติ (การระลึก) ลมหายใจเข้าออกนี้เป็นหนึ่งในธาตุลม ๖ ประเภท คือ

๑. อุทธังคมะ	ลมพัดขึ้นเบื้องบน เช่น การเรอ อาเจียน
๒. อโธคมะ	ลมพัดลงสู่เบื้องล่าง เช่น การผายลม การถ่ายท้อง
๓. กุจฉิสยะ	ลมในท้อง คือ สภาวะพองและยุบในขณะหายใจเข้า-ออก
๔. โกฏฐาสยะ	ลมในลำไส้
๕. อังคมังคานุสารี	ลมแล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่
๖. อัสสาสปัสสาสะ	ลมหายใจเข้าออก

ธาตุลมทั้ง ๖ เหล่านี้พบในมัชฌิมนิกาย มหาหัตถิปโทปมสูตรว่า

กตมา จาวุโส วาโยธาตุ. วาโยธาตุ สิยา อชฺฌตฺติกา, สิยา พาหิรา. กตมา จาวุโส อชฺฌตฺติกา วาโยธาตุ. ยํ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ วาโย วาโยคตํ อุปาทินฺนํ, เสยฺยถิทํ- อุทฺธงฺคมา วาตา, อโธคมา วาตา, กุจฺฉิสยา วาตา, โกฏฺฐาสยา วาตา, องฺคมงฺคานุสาริโน วาตา, อสฺสาโส ปสฺสาโส อิติ, ยํ วา ปนญฺญมฺปิ กิญฺจิ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ วาโย วาโยคตํ อุปาทินฺนํ- อยํ วุจฺจตาวุโส อชฺฌตฺติกา วาโยธาตุ. ยา เจว โข ปน อชฺฌตฺติกา วาโยธาตุ, ยา จ พาหิรา วาโยธาตุ, วาโยธาตุเรเวสา. "ตํ เนตํ มม, เนโสหมสฺมิ, น เมโส อตฺตาติ เอวเมตํ ยถาภูตํ

---

[๖] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๒๓/๒๕๘

[๗] องฺ.เอกก. ๒๐/๒๙๗/๓๒, องฺ.ฉกฺก. ๒๒/๑๙/๒๙๓

สมฺมปฺปญฺญาย ทฏฺฐพฺพํ. เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺญาย ทิสฺวา วาโยธาตุยา นิพฺพินฺทติ, วาโยธาตุยา จิตฺตํ วิราเชติ.[๘]

“วาโยธาตุเป็นอย่างไร คือ วาโยธาตุภายในก็มี วาโยธาตุภายนอกก็มี

วาโยธาตุภายใน เป็นอย่างไร คือ วาโยอาศัยตนเกิดขึ้น พัดไปมา มีความพัดไปมา ถูกตัณหาและทิฏฐิเข้าไปยึดมั่น[ว่าเป็นเราและของเรา] ได้แก่

๑. ลมพัดขึ้นเบื้องบน

๒. ลมพัดลงเบื้องต่ำ

๓. ลมในท้อง

๔. ลมในลำไส้

๕. ลมที่แล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่

๖. ลมหายใจเข้าออก

หรือวาโยธาตุอย่างใดอย่างหนึ่งอื่นที่เกิดภายในตน อาศัยตนเกิดขึ้น พัดไปมา มีความพัดไปมา ถูกตัณหาและทิฏฐิเข้าไปยึดมั่น[ว่าเป็นเราและของเรา]

วาโยธาตุนี้ชื่อว่า วาโยธาตุภายใน

วาโยธาตุภายในและภายนอกนี้ ก็เป็นวาโยธาตุเหมือนกัน ควรเห็นตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้ว่า วาโยธาตุนี้มิใช่ของเรา มิใช่เรา มิใช่อัตตาของเรา เมื่อเห็นตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้แล้ว ย่อมเบื่อหน่ายและทำจิตให้คลายกำหนัดจากวาโยธาตุ”

๑. เรื่องพุทธานุสสติ

พระพุทธคุณ ๙

[๑๒๔] โดยประการดังนี้ ในอนุสสติ ๑๐ เหล่านี้ ลำดับแรก ผู้เพียรปฏิบัติที่เลื่อมใสมั่นคงประสงค์จะเจริญพุทธานุสสติ ควรไปสถานที่สงัดหลีกเร้นอยู่ในที่พักอันสมควร[ที่ประกอบด้วยองค์ ๕ เว้นโทษ ๑๘] แล้วพร่ำระลึกถึงคุณของพระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้ตามนัยที่พบในพระบาลีอย่างนี้ว่า :-

---

[๘] ม.มู. ๑๒/๓๐๕/๒๖๗

อิติปิ โส ภควา แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น

๑. อรหํ	เป็นผู้ไกลจากกิเลส
๒. สมฺมาสมฺพุทฺโธ	ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง
๓. วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน	ถึงพร้อมด้วยความรู้และความประพฤติ
๔. สุคโต	เป็นผู้เสด็จไปดีแล้ว
๕. โลกวิทู	ทรงรู้แจ้งโลก
๖. อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ	ทรงเป็นสารถีฝึกบุคคลที่ควรฝึก ไม่มีใครยิ่งกว่า
๗. สตฺถา เทวมนุสฺสานํ	ทรงเป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย
๘. พุทฺโธ	ทรงเป็นผู้รู้แจ้ง
๙. ภควา	ทรงเป็นผู้อธิบายธรรม

คำว่า โส ภควา (พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น) หมายความว่า พระพุทธเจ้าโคตมะที่ตรัสรู้ในภัทรกัปนี้ มิใช่หมายถึงพระพุทธเจ้าพระองค์ก่อนๆ เพราะว่า ต ศัพท์จัดเป็นปสิทธวิสัย คือ มีเนื้อความที่ประจักษ์เป็นวิสัย ดังนั้นจึงระบุถึงพระพุทธเจ้าโคตมะพระองค์นี้เป็นหลัก ดังข้อความว่า

โส ภควาติ เอตฺถ โสติ ปสิทฺธิยํ. โย โส สมตฺตึส ปารมิโย ปูเรตฺวา สพฺพกิเลเส ภญฺชิตฺวา ทสสหสฺสิโลกธาตุํ กมฺเปนฺโต อนุตฺตรํ สมฺมาสมฺโพธึ อภิสมฺพุทฺโธ, โส โลเก อติปากโฏติ “โส ภควาติ วุตฺตํ.[๙]

“บทว่า โส ในคำว่า โส ภควา (พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น) เป็นไปในพระพุทธเจ้าผู้ประจักษ์ กล่าวว่าเป็นพระโคตมพุทธเจ้าผู้ทรงบำเพ็ญบารมี ๓๐ ทัศ ขจัดกิเลสทั้งปวงแล้วยังหมื่นโลกธาตุให้หวั่นไหวอยู่ ได้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยม ทรงปรากฏยิ่งนักในโลก ดังนั้น จึงทรงพระนามว่า พระผู้มีพระภาค”

ข้อความว่า “เลื่อมใสมั่นคง” หมายความว่า ความเลื่อมใสที่เกิดขึ้นโดยเข้าใจพระพุทธคุณตามความเป็นจริง ชื่อว่า อเวจจปสาทะ (ความเลื่อมใสมั่นคง) คือ ความเลื่อมใส

---

[๙] วิมติ.ฏีกา ๑/๑/๕๖

ที่ปรากฏด้วยอริยมรรค หรือแม้ความเลื่อมใสที่เสมอกับความเลื่อมใสดังกล่าวก็ได้ชื่อว่าอเวจจปสาทะ ซึ่งไม่หวั่นไหวโยกคลอนด้วยลมคือมิจฉาทิฏฐิ ผู้เพียรปฏิบัติที่เลื่อมใสมั่นคงนั้น[ประสงค์จะเจริญพุทธานุสสติ ควรไปสถานที่สงัดหลีกเร้นอยู่ในที่พักอันสมควร แล้วพร่ำระลึกถึงคุณของพระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้] การเจริญพุทธานุสสติย่อมสำเร็จแก่บุคคลเช่นนั้น ไม่สำเร็จแก่บุคคลอื่นจากนี้[๑๐]

ข้อความว่า "ไปสถานที่สงัด" แสดงกายวิเวก คือ ความสงัดกาย[๑๑] ที่จริงแล้วความสงัดเป็นเครื่องอุปถัมภ์การปฏิบัติธรรมให้ก้าวหน้า จะเห็นได้ว่า ท่านพระสารีบุตรได้แสดงอาวุธ ๓ ประการของผู้ปฏิบัติ คือ

๑. สุตาวุธ อาวุธคือความรู้ความเข้าใจหลักปฏิบัติ

๒. ปวิเวกาวุธ อาวุธคือความสงัดกาย

๓. ปัญญาวุธ อาวุธคือปัญญา

ดังข้อความว่า

ตีณาวุธานิ : สุตาวุธํ ปวิเวกาวุธํ ปญฺญาวุธํ.[๑๒]

"อาวุธ ๓ อย่าง คือ สุตาวุธ ปวิเวกาวุธ และปัญญาวุธ"

คำว่า ปฏิสลฺลีน (หลีกเร้นอยู่) กล่าวถึงจิตตวิเวก คือ ความสงัดใจ คำนี้มาจาก ปติ (หลีก[จากอารมณ์ต่างๆ]) + สํ (โดยชอบ) + ลี (แนบชิด) + ต (ผู้) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปุถุตฺตารมฺมณโต ปฏินิวตฺติตฺวา สมฺมเทว เอการมฺมเณ จิตฺเตน ลีโน ปฏิสลฺลีโน = ผู้หลีกจากอารมณ์ต่างๆ แล้วแนบชิดด้วยจิต[ในอารมณ์เดียว]โดยชอบ ชื่อว่า ปฏิสัลลีนะ (ปติ บทหน้า + สํ บทหน้า + ลี ธาตุ <สิเลสเน = แนบชิด> + ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

ดังข้อความว่า

ปุถุตฺตารมฺมณโต ปฏินิวตฺติตฺวา สมฺมเทว เอการมฺมเณ จิตฺเตน ลีโน ปฏิสลฺลีโน นามาติ อาห "เอกีภาวํ คตสฺสาติ จิตฺตวิเวกํ คตสฺสาติ อตฺโถ.[๑๓]

---

[๑๐] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๒๔/๒๕๘

[๑๑] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๒๔/๒๕๘

[๑๒] ที.ปา. ๑๑/๓๐๕/๑๙๖

[๑๓] วิมติ.ฏีกา ๑/๑๘/๑๑๗

“ผู้หลีกจากอารมณ์ต่างๆ แล้วแนบชิดด้วยจิตในอารมณ์เดียวโดยชอบ ชื่อว่า ปฏิ-สัลลีนะ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เอกีภาวํคตสฺสาติ จิตฺตวิเวกํ คตสฺส (คําว่า เอกีภาวํ คตสฺส <ผู้ถึงการอยู่คนเดียว> คือ ผู้ถึงจิตตวิเวก)”

ปฏิสลฺลีเนนาติ นานารมฺมณโต ปฏิสลฺลีเนน, พหิทฺธา ปุถุตฺตารมฺมณโต ปฏิกฺกมาเปตฺวา กมฺมฏฺฐาเน สลฺลีเนน, สุสิลิฏฺฐจิตฺเตนาติ อตฺโถ.[๑๔]

“คําว่า ปฏิสลฺลีเนน หมายความว่า ผู้หลีกจากอารมณ์ต่างๆ แล้วแนบจิตโดยชอบ คือ ผู้หลีกจากอารมณ์ที่มีลักษณะต่างๆ ภายนอกแล้วแนบจิตในกรรมฐานโดยชอบ กล่าวคือ ผู้มีจิตแนบชิด[ในกรรมฐาน]เป็นอย่างดี”

วิธีเจริญพุทธานุสสติ

วิธีระลึกถึงพระพุทธคุณเหล่านั้นมีดังนี้คือ ผู้เพียรปฏิบัติย่อมพร่ำระลึกว่า

๑. โส ภควา อิติปิ อรหํ (พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงพระนามว่า พระอรหันต์ เพราะเหตุ[คือความเป็นผู้ไกลจากกิเลส]อย่างนี้ด้วย)

๒. โส ภควา อิติปิ สมฺมาสมฺพุทฺโธ (พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงพระนามว่า สัมมาสัมพุทธะ เพราะเหตุ[คือความเป็นผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง]อย่างนี้ด้วย)

ฯลฯ

๙. โส ภควา อิติปิ ภควา (พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงพระนามว่า ภควา เพราะเหตุ[คือความเป็นผู้อธิบายธรรม]อย่างนี้ด้วย)[๑๕]

ความหมายคือ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงพระนามว่า พระอรหันต์ เป็นต้น เพราะเหตุอย่างนี้ๆ [มีความเป็นผู้ไกลจากกิเลส เป็นต้น]

คําว่า ภควา ศัพท์แรกเป็นคําแสดงพระนามของพระพุทธเจ้า จึงแปลทับศัพท์ว่า “พระผู้มีพระภาค” จัดเป็นนามศัพท์ คือ ศัพท์แสดงชื่อ ส่วนคําว่า ภควา ศัพท์หลังแสดง

---

[๑๔] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๒๔/๒๕๘

[๑๕] องฺ.ฉกฺก. ๒๒/๑๐/๒๗๕

คุณลักษณะ จึงแปลตามความหมายของศัพท์ว่า “ผู้อธิบายธรรม” จัดเป็นคุณศัพท์ คือ ศัพท์แสดงคุณลักษณะ ดังข้อความว่า

ภควาติ อิทํ สตฺถุ นามกิตฺตนํ. ตถา หิ วุตฺตํ “ภควาติ เนตํ นามํ มาตรา กตนฺติอาทิ. ปรโต ปน ภควาติ คุณกิตฺตนํ.[๑๖]

“คำว่า ภควา นี้เป็นคำแสดงพระนามของพระศาสดา ดังข้อความว่า ภควาติ เนตํ นามํ มาตรา กตํ (พระนามว่า ภควา นี้ มิได้ตั้งให้โดยพระชนนี) เป็นต้น ส่วนคำว่า ภควา ในประโยคถัดไปเป็นคำแสดงคุณลักษณะ”

คำว่า อิติปิ อรหํ, อิติปิ สมฺมาสมฺพุทฺโธ เป็นต้นกล่าวไว้เพื่อแสดงว่า แม้คำว่า อิติปิ จะประกอบไว้เพียงศัพท์ต้นในพากย์ ก็ต้องแปล ๙ ครั้งร่วมกับ อรหํ และ สมฺมา-สมฺพุทฺโธ เป็นต้น อย่างไรก็ตาม การแปลในลักษณะนี้ไม่เป็นที่นิยมในภาษาไทย จึงมักแปลไว้เพียงครั้งเดียวในต้นพากย์ว่า “แม้เพราะเหตุนี้” แต่ถ้าจะแปลร่วมกับศัพท์อื่นทีละศัพท์ก็ควรแปลว่า “เพราะเหตุอย่างนี้ด้วย” หมายถึง เพราะเหตุคือความเป็นผู้ไกลจากกิเลสอย่างนี้ด้วย จึงทรงพระนามว่า พระอรหันต์ เพราะเหตุคือความเป็นผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เองอย่างนี้ด้วย จึงทรงพระนามว่า สัมมาสัมพุทธะ เป็นต้น ดังข้อความว่า

อรหนฺติอาทีสุ นวสุ ฐาเนสุ ปจฺเจกํ อิติปิ-สทฺทํ โยเชตฺวา พุทฺธคุณา อนุสฺสริตพฺพาติ ทสฺเสนฺโต “อิติปิ อรหํ ฯเปฯ อิติปิ ภควาติ อนุสฺสรตีติ อาห.[๑๗]

“ท่านจะแสดงว่า ผู้เพียรปฏิบัติควรพร่ำระลึกถึงพระพุทธคุณโดยประกอบ อิติปิ ศัพท์ทีละศัพท์ในฐานะ ๙ แห่งมี อรหํ เป็นต้น จึงกล่าวว่า อิติปิ อรหํ ฯเปฯ อิติปิ ภควาติ อนุสฺสรติ (ผู้เพียรปฏิบัติย่อมพร่ำระลึกว่า พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงพระนามว่า พระอรหันต์ เพราะเหตุ[คือความเป็นผู้ไกลจากกิเลส]อย่างนี้ด้วย ฯลฯ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงพระนามว่า ภควา เพราะเหตุอย่างนี้[คือความเป็นผู้อธิบายธรรม]ด้วย)”

ข้อความว่า อิมินา จ อิมินา จ การเณนาติ วุตฺตํ โหติ (ความหมายคือ พระผู้มี-พระภาคพระองค์นั้นทรงเป็นพระอรหันต์ เป็นต้น เพราะเหตุอย่างนี้ๆ) แสดงว่า

๑. อิติ ศัพท์ใน อิติปิ มีความหมายเหมือน อิม ศัพท์ซึ่งกล่าวถึงสิ่งที่อยู่ใกล้แปลว่า “นี้” และลง นา วิภัตติแล้วลบไป ท่านจึงอธิบายด้วยคำว่า อิมินา

---

[๑๖] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๒๔/๒๕๘

[๑๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๒๔/๒๕๘

๒. อิมินา ศัพท์เป็นวิเสสนะของปาฐเสสะว่า การเณน ท่านจึงกล่าวว่า อิมินา การเณน

๓. ปิ ศัพท์ใน อิติปิ ทำหน้าที่สมุจจยะคือรวบรวมเหมือน จ ศัพท์ ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อิมินา จ อิมินา จ การเณน

ดังข้อความว่า

"อิติเปตํ ภูตํ, อิติเปตํ ตจฺฉนฺติอาทีสุ วิย อิติ-สทฺโท อาสนฺนปจฺจกฺขกรณตฺโถ. ปิ-สทฺโท สมฺปิณฺฑนตฺโถ. เตน เนสํ พหุภาโว ทีปิโต. ตานิ จ คุณสลฺลกฺขณการณานิ ภาเวนฺเตน จิตฺตสฺส สมฺมุขีภูตานิ กาตพฺพานีติ ทสฺเสนฺโต "อิมินา จ อิมินา จ การเณนาติ วุตฺตํ โหตีติ อาห.[๑๘]

"ท่านจะแสดงว่า อิติ ศัพท์มีความหมายว่า กระทำให้ประจักษ์ในที่ใกล้ ดังคำว่า อิติเปตํ ภูตํ, อิติเปตํ ตจฺฉํ (คำนี้จริงด้วยเหตุนี้ คำนี้ถูกต้องด้วยเหตุนี้) ปิ ศัพท์มีอรรถว่า สัมปิณฑนะ จึงแสดงว่าอรรถเหล่านั้นมีมากด้วย ปิ ศัพท์นั้น อนึ่ง ผู้เจริญพระพุทธคุณควรทำเหตุที่กำหนดหมายคุณเหล่านั้นให้ประจักษ์เฉพาะหน้าต่อจิต จึงกล่าวว่า อิมินา จ อิมินา จ การเณนาติ วุตฺตํ โหติ (ความหมายคือ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงพระนามว่า พระอรหันต์ เป็นต้น เพราะเหตุอย่างนี้ๆ [มีความเป็นผู้ไกลจากกิเลส เป็นต้น])

๑. คำอธิบายบทว่า อรหํ

[๑๒๕] ในบทเหล่านั้น ลำดับแรก ผู้เพียรปฏิบัติย่อมพร่ำระลึกว่า พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงพระนามว่า พระอรหันต์ เพราะเหตุเหล่านี้ คือ

๑. ไกล[จากกิเลส]

๒. ขจัดศัตรู[คือกิเลส]

๓. ทำลายซี่กำ[ของวัฏฏจักร]

๔. ควรรับปัจจัยเป็นต้น

๕. ไม่มีที่ลับในการทำบาป

---

[๑๘] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๒๔/๒๕๘

๑) ไกล[จากกิเลส]

กล่าวโดยละเอียดว่า พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นเป็นผู้ไกล[จากกิเลส] คือ ทรงดำรงอยู่ในที่ไกลแสนไกลจากกิเลสทั้งหมด เพราะได้กำจัดกิเลสพร้อมทั้งความเคยชินด้วยอริยมรรค ดังนั้น จึงทรงพระนามว่า พระอรหันต์ (ผู้ไกลจากกิเลส) เพราะเป็นผู้ไกล[จากกิเลส]

คำว่า อรหํ ตามความหมายนี้ คือ "ผู้ไกล[จากกิเลส]" มาจาก อารกา ศัพท์ แปลง อารกา เป็น อรหํ ด้วยนิรุตตินัย คือ วิธีประกอบรูปศัพท์ด้วยการลบและอาเทศเป็นต้นโดยไม่มีสูตรไวยากรณ์กำกับ กล่าวคือ รัสสะ อา ใน อา เป็น อ, แปลง ก เป็น ห และลงนิคคหิตเป็นอาคม จึงได้รูปว่า อรหํ ดังข้อความว่า

อารกาติ เจตฺถ อา-การสฺส รสฺสตฺตํ, ก-การสฺส จ ห-การํ, สานุสารํ กตฺวา นิรุตฺตินเยน "อรหนฺติ ปทสิทฺธิ เวทิตพฺพา.[๑๙]

"อนึ่ง ในคำว่า อารกา นี้ พึงทราบการสำเร็จบทว่า อรหํ ด้วยนิรุตตินัย โดยรัสสะ อา อักษร, แปลง ก เป็น ห อักษร และลงนิคคหิตเป็นอาคม

กิเลสทั้งหมดมี ๑,๕๐๐ อย่าง คือ กิเลส ๑๐ ได้แก่

๑. โลภะ	ความอยากได้	๒. โทสะ	ความโกรธ
๓. โมหะ	ความหลง	๔. มานะ	ความถือตัว
๕. ทิฏฐิ	ความเห็นผิด	๖. วิจิกิจฉา	ความลังเลสงสัย
๗. ถีนะ	ความหดหู่ท้อถอย	๘. อุทธัจจะ	ความฟุ้งซ่าน
๙. อหิริกะ	ความไม่ละอายต่อบาป	๑๐. อโนตตัปปะ	ความไม่เกรงกลัวผลบาป

กิเลสทั้ง ๑๐ อย่างเหล่านี้ปรารภรูปนามภายในและรูปนามภายนอกเป็นอารมณ์ รูปนามภายในเป็นนามธรรมคือจิตและเจตสิก ๕๓ นิปผันนรูป ๑๘ อากาสธาตุ ๑ ลักขณรูป ๓ คือ ชาติ ชรตา อนิจจตา (โดยรวมอุปจยะและสันตติเป็นชาติอย่างเดียว)

---

[๑๙] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๒๕/๒๕๙

รูปนามทั้งหมดนี้เกิดภายในตน รวมเป็น ๗๕ อย่าง แม้รูปนามภายนอกก็มี ๗๕ อย่างเช่นกัน รวมรูปนามภายในและภายนอกทั้งหมดได้ ๑๕๐ อย่าง เมื่อคูณด้วยกิเลส ๑๐ ก็รวมเป็นกิเลส ๑,๕๐๐ อย่าง

ข้อความว่า “ทรงดำรงอยู่ในที่ไกลแสนไกลจากกิเลสทั้งหมด” หมายความว่า ความไกลเป็นอุปาทาบัญญัติ คือ บัญญัติที่อาศัยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งเหมือนความใกล้ ดังนั้นท่านประสงค์จะแสดงถึงความไกลแสนไกลจากกิเลสอย่างแท้จริง จึงอธิบายว่า สพฺพกิเลเสหิ สุวิทูรวิทูเร ฐิโต[๒๐]

ข้อความว่า “เพราะได้ขจัดกิเลสพร้อมทั้งความเคยชินด้วยอริยมรรค” หมายความว่า การดำรงอยู่ในที่ไกลจากกิเลสนั้นมีได้เพราะได้ทรงกำจัดกิเลสโดยสิ้นเชิง ที่จริงแล้วแม้พระอรหันต์อื่นก็กำจัดกิเลสโดยสิ้นเชิงเช่นเดียวกัน แต่ท่านเหล่านั้นไม่อาจกำจัดกิเลสพร้อมทั้งความเคยชินได้ ดังนั้น ท่านปิลินทวัจฉะจึงมักเรียกผู้อื่นว่า วสละ (คนถ่อย) ด้วยความเคยชินที่เคยเป็นพราหมณ์ ๕๐๐ ชาติแล้วเรียกผู้อื่นเช่นนั้น แต่พระผู้มีพระภาคทรงกำจัดกิเลสพร้อมทั้งความเคยชินโดยสิ้นเชิง[๒๑]

แม้คำว่า อารกา มีคำแปลตามศัพท์ว่า “ไกล” โดยมิได้ระบุว่าห่างไกลจากสิ่งใด แต่เป็นที่เข้าใจกันว่าไกลจากกิเลส ที่จริงแล้ว การหมายถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่งตามสมควรนั้นเป็นสิ่งที่เข้าใจกันได้ตามฐานะ ดังมีปริภาสาหรือกฎทั่วไปว่า

สามญฺญโชตนา วิเสเส อวติฏฺฐติ, วิเสสตฺถินา จ วิเสโส อนุปยุชฺชติ.

“การแสดงข้อความสามัญทั่วไปย่อมตั้งอยู่ในข้อความพิเศษ และผู้ต้องการข้อความพิเศษย่อมประกอบข้อความพิเศษได้”

ดังข้อความว่า

กถํ ปน “อารกาติ วุตฺเต “กิเลเสหีติ อยมตฺโถ ลพฺภตีติ. สามญฺญโชตนาย วิเสเส อวฏฺฐานโต, วิเสสตฺถินา จ วิเสสสฺส อนุปโยเชตพฺพโต, “อารกาสฺส โหนฺติ ปาปกา อกุสลา ธมฺมาติอาทีนิ สุตฺตปทาเนตฺถ อุทาหริตพฺพานิ.[๒๒]

---

[๒๐] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๒๕/๒๕๙

[๒๑] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๒๕/๒๕๙

[๒๒] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๒๕/๒๕๙

“ถามว่า : เมื่อกล่าวว่า ‘ไกล’ เนื้อความว่า ‘จากกิเลส’ นี้มีได้อย่างไร

ตอบว่า : มีได้ เพราะการแสดงข้อความสามัญทั่วไปตั้งอยู่ในข้อความพิเศษ และผู้ต้องการข้อความพิเศษพึงประกอบข้อความพิเศษได้

พึงนำบทในพระสูตรมาเป็นตัวอย่างในเรื่องนี้ว่า อารกาสฺส โหนฺติ ปาปกา อกุสลา ธมฺมา (พระองค์เป็นผู้ไกลจากบาปอกุศลธรรม)”

โส ตโต อารกา นาม ยสฺส เยนาสมงฺคิตา
อสมงฺคี จ โทเสหิ นาโถ เตนารหํ มโต.

“บุคคลใดไม่ระคนด้วย[โทษคือ]กิเลส เขาชื่อว่าไกลจากโทษ และพระผู้มีพระภาคก็ไม่ระคนด้วยโทษ ดังนั้น จึงทรงพระนามว่า พระ-อรหันต์”

ท่านกล่าวคาถานี้เพื่อสรุปความข้อความที่กล่าวมาแล้วเพื่อให้จำง่าย[๒๓] แม้ในข้อความต่อไปก็จะมีคาถาสรุปความในตอนท้ายของเรื่องนั้นๆ เช่นเดียวกัน

๒) ขจัดศัตรู[คือกิเลส]

นอกจากนั้น พระองค์ได้ขจัดศัตรูคือกิเลสด้วยอริยมรรค ดังนั้น จึงทรงพระนามว่า พระอรหันต์ (ผู้ขจัดศัตรูคือกิเลส) เพราะขจัดศัตรู[คือกิเลส]

คนทั่วไปกลัวศัตรูภายนอก เช่น โจร และงู เป็นต้น แต่กลับไม่หวั่นกลัวศัตรูที่อยู่ภายในซึ่งได้แก่กิเลสที่ชั่วร้ายกว่าศัตรูภายนอกมากมายนัก ความจริงพวกเขาต้องทุกข์ร้อนเพราะรูปนามและกิเลสเป็นสาเหตุใหญ่ รากเหง้าของทุกข์ก็คือกิเลสที่ทำให้เกิดภพใหม่ เพราะการเกิดใหม่ก่อให้เกิดทุกข์

[๒๓] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๒๕/๒๕๙

ศัตรูเป็นคนที่ทำลายผู้อื่น ฉันใด กิเลสก็เป็นศัตรูของจิต เพราะทำให้จิตเศร้าหมองในปัจจุบัน ตกอบายในอนาคต และเวียนตายเวียนเกิดไม่มีที่สิ้นสุด ฉันนั้น คำว่า อรหํ ตามความหมายนี้ คือ “ผู้ขจัดศัตรู[คือกิเลส]” มาจาก อริ (ศัตรู) + หน (ผู้ขจัด) แปลงสระ อิ ใน ริ เป็น อ, ลบ น ที่สุดธาตุ และลงนิคคหิตเป็นอาคมด้วยนิรุตตินัย มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อรโย หนีติ อรหํ = ผู้ขจัดศัตรูแล้ว ชื่อว่า อรหัง (อริ บทหน้า + หน ธาตุ <หึสาคตีสุ = เบียดเบียน, ไป> + กฺวิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

ดังข้อความว่า

อรีนํ หตตฺตา อริหาติ วตฺตพฺเพ นิรุตฺตินเยน “อรหนฺติ วุตฺตํ.[๒๔]

“เมื่อควรกล่าวว่า อริหา เพราะขจัดศัตรู ได้กล่าวว่า อรหํ ด้วยนิรุตตินัย”

ยสฺมา ราคาทิสงฺขาตา　　　สพฺเพปิ อรโย หตา
ปญฺญาสตฺเถน นาเถน　　　ตสฺมาปิ อรหํ มโต.

“พระผู้มีพระภาคผู้เป็นที่พึ่ง[ของชาวโลก] ทรงขจัดศัตรูคือราคะเป็นต้นทั้งหมดด้วยศาสตราคือ[มรรค]ปัญญา ดังนั้น จึงทรงพระนามว่า พระอรหันต์”

๓) ทำลายซี่กำ[แห่งวัฏฏจักร]

[๑๒๗] นอกจากนั้น พระองค์ประทับยืนบนพื้นปฐพีคือศีลด้วยพระบาททั้งสองคือวิริยะ ใช้พระหัตถ์แห่งศรัทธาจับขวานคือปัญญาอันทำให้กรรมหมดสิ้นไป ณ โพธิบัลลังก์ ได้ทำลายซี่กำทั้งหมดของวัฏฏจักร (วงล้อแห่งวัฏฏสงสาร) ที่หมุนไปไม่มีเบื้องต้น ซึ่งถูกใส่ไว้ในรถคือภพสาม ประกอบด้วย :-

ก. ดุม คือ อวิชชาและภวตัณหา

ข. ซี่กำ คือ อภิสังขารมีปุญญาภิสังขารเป็นต้น

ค. กงล้อ คือ ชราและมรณะ

---

[๒๔] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๒๖/๒๕๙

ฆ. เพลา คือ อาสวสมุทัย [เหตุเกิดคืออาสวะ]

ดังนั้น พระองค์จึงทรงพระนามว่า พระอรหันต์ (ผู้ทำลายซี่กำของวัฏฏจักร) เพราะทำลายซี่กำ[ของวัฏฏจักร]

คำว่า อรหํ ตามความหมายนี้ คือ “ผู้ทำลายซี่กำ[ของวัฏฏจักร]” มาจาก อรา (ซี่กำ) + หน (ผู้ทำลาย) รัสสะ อา ใน รา, ลบ น ที่สุดธาตุ และลงนิคคหิตเป็นอาคมด้วยนิรุตตินัย มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อรา หนีติ อรหํ = ผู้ทำลายซี่กำแล้ว ชื่อว่า อรหัง (อรา บทหน้า + หน ธาตุ <หึสาคตีสุ = เบียดเบียน, ไป> + กฺวิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

วงล้อแห่งวัฏฏสงสารประกอบด้วยดุม ซี่กำ กงล้อ และเพลา และถูกใส่ไว้ในรถคือภพสาม จึงหมุนไปไม่หยุดในภพชาติต่างๆ ภพแล้วภพเล่าจนไม่ปรากฏเบื้องต้น

รถ คือ ภพสาม ได้แก่ กามภพ รูปภพ และอรูปภพ โดยองค์ธรรมคือวิบากขันธ์และกฏัตตารูป (กรรมชรูป)

ดุม คือ ส่วนกลางของล้อเกวียนหรือล้อรถที่มีรูสำหรับสอดเพลา ซึ่งจัดว่าเป็นส่วนประกอบหลักดำรงอยู่เสมอกันทั้งด้านในและด้านนอก หมายถึง อวิชชา (ความไม่รู้อริยสัจ ๔) และภวตัณหา (ความพอใจในภพ)

ซี่กำ คือ ซี่ล้อรถหรือเกวียน ประกอบกับดุมและกงล้อ หมายถึง อภิสังขารมีปุญญาภิสังขารเป็นต้นที่เกี่ยวเนื่องกับอวิชชาและตัณหาที่เป็นเหตุซึ่งเปรียบได้กับดุม และชรามรณะที่เป็นผลซึ่งเปรียบได้กับกงล้อ

อภิสังขาร ๓ อย่าง คือ

๑. ปุญญาภิสังขาร โดยองค์ธรรมคือ เจตนาเจตสิกที่ประกอบในมหากุศลจิต (กามาวจรกุศลเจตนา) ๘ ดวงในกามภูมิ และที่ประกอบในรูปาวจรกุศลจิต (รูปาวจรกุศล-เจตนา) ๕ ดวงในรูปภูมิ

๒. อปุญญาภิสังขาร คือ เจตนาที่ประกอบในอกุศลมูลจิต (อกุศลเจตนา) ๑๒

ดวง

๓. อาเนญชาภิสังขาร คือ เจตนาที่ประกอบในอรูปาวจรกุศลจิต (อรูปาวจรกุศลเจตนา) ๔ ดวงในอรูปภูมิ

ซี่กำ หมายถึง องค์ธรรมอื่นๆ ที่เป็นห่วงโซ่ที่อยู่ในระหว่างกลางของปฏิจจสมุปบาท เริ่มตั้งแต่สังขารจนถึงชาติ การทำลายซี่กำทำให้ล้อไม่สามารถหมุนไปได้ ฉันใด การทำลายห่วงโซ่ที่เป็นเหตุและผลในระหว่างกลางของปฏิจจสมุปบาท ก็ทำให้วงล้อแห่งภพไม่สามารถหมุนไปได้ ฉันนั้น หมายความว่า พระผู้มีพระภาคทรงทำลายอภิสังขารคือบุญและบาปได้แล้ว จึงไม่มีวิญญาณและนามรูปเป็นต้นไปจนถึงชาติ เมื่อพระองค์ไม่มีการเกิดขึ้นของรูปนามคือชาติเช่นนี้ จึงทำลายซี่กำอันเป็นห่วงโซ่ที่ทำให้ภพคือรูปนามขันธ์ ๕ เกิดขึ้นต่อไป

กงล้อ คือ ส่วนรอบของล้อรถหรือเกวียน หมายถึง ชราและมรณะ เพราะเป็นที่สุดในภพนั้นๆ เหมือนกงล้อที่อยู่ริมสุด

เพลา คือ แกนสำหรับสอดในดุมรถหรือดุมเกวียน หมายถึง อาสวสมุทัย (เหตุเกิดคืออาสวะ) กล่าวคือ เพลาเป็นเหตุหลักให้รถแล่นไปได้ ฉันใด อาสวะก็เป็นเหตุหลักของการหมุนไปแห่งวัฏฏจักร ฉันนั้น เพราะอวิชชาในอดีตเป็นปัจจัยให้เกิดอวิชชาในปัจจุบัน ดังพระพุทธดำรัสว่า

อาสวสมุทยา อวิชฺชาสมุทโย[๒๕]

“การเกิดขึ้นของอวิชชาย่อมมีเพราะการเกิดขึ้นของอาสวะ”

อวิชฺชมฺปาหํ ภิกฺขเว สาหารํ สนิทานํ วทามิ. โก จสฺสา อาหาโร. ปญฺจนีวรณาติสฺส วจนียํ.[๒๖]

“ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตกล่าวอวิชชาว่า มีเหตุ มีที่ตั้ง อะไรคือเหตุของอวิชชานั้น พึงกล่าวว่านิวรณ์ ๕”

อวิชฺชา ปจฺจโย, สงฺขารา ปจฺจยสมุปฺปนฺนา, อุภยเมตํ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนํ.[๒๗]

“อวิชชาเป็นปัจจัย สังขารเป็นปัจจยุปบัน ทั้งสองอย่างนั้นเกิดขึ้นอาศัยเหตุ”

อาสวะ คือ กิเลสที่หมักดองในกระแสจิต จำแนกเป็น ๔ อย่าง คือ

---

[๒๕] ม.มู. ๑๒/๑๐๓/๗๔ [๒๖] องฺ.ทสก. ๒๔/๖๑/๙๐ [๒๗] ขุ.ป. ๓๑/๔๕/๕๑

๑. กามาสวะ ความผูกพันในกามคุณ ได้แก่ โลภะ

๒. ภวาสวะ ความผูกพันในภพ ได้แก่ โลภะ

๓. ทิฏฐาสวะ ความผูกพันในทิฏฐิ ได้แก่ ทิฏฐิ

๔. อวิชชาสวะ ความผูกพันในอวิชชา ได้แก่ โมหะ

[๑๒๘] อีกอย่างหนึ่ง วัฏฏจักร คือ สังสารวัฏอันไม่ปรากฏเบื้องต้น กงล้อดังกล่าว :-

ก. มีอวิชชาเป็นดุม เพราะเป็นมูลเหตุ

ข. ชราและมรณะ เป็นกงล้อ เพราะเป็นที่สุด

ค. ปฏิจจสมุปบาทธรรมที่เหลือ ๑๐ อย่าง [ตั้งแต่สังขารจนถึงชาติ] เป็นซี่กำ เพราะมีอวิชชาเป็นมูลเหตุและชราและมรณะเป็นที่สุด

ตามนัยแรกท่านกล่าวเปรียบสังสารวัฏว่าเหมือนวงล้อที่ประกอบด้วยดุม ซี่กำ กงล้อและเพลา บัดนี้ ท่านกล่าวนัยที่ ๒ เพื่อแสดงสังสารวัฏตามลำดับของปฏิจจสมุปบาทเทศนา

คำว่า อนมตคฺค (ไม่ปรากฏเบื้องต้น) แปลตามศัพท์ว่า “มีส่วน/ขอบเขตที่บุคคลไปตามแล้วไม่รู้” คำนี้มาจาก อนุ (ไปตาม) + อมต (ไม่รู้) + อคฺค (ส่วน/ขอบเขต) หมายความว่า เมื่อบุคคลพิจารณาไปตามชาติก่อนๆ สืบต่อกันมา ไม่อาจทราบว่าสังสารวัฏมีเบื้องต้นอย่างไร กล่าวคือ ในภพปัจจุบันมีผลคือวิญญาณและนามรูป เป็นต้น จึงทราบได้ว่าในภพก่อนต้องมีอวิชชาและตัณหาเป็นต้นที่เป็นเหตุของผลนั้น และในภพนั้นเหตุคืออวิชชาและตัณหาเป็นต้นเกิดขึ้นอาศัยผลคือวิญญาณเป็นต้น ดังนั้น แม้เหตุของผลดังกล่าวก็ต้องเคยเกิดขึ้นในภพก่อนจากนั้น และเพราะผลอันเป็นที่อาศัยของเหตุนั้นมีอยู่ในภพนั้น แม้เหตุของผลดังกล่าวก็ต้องมีในภพก่อนกว่านั้น ด้วยเหตุดังกล่าว เมื่อพิจารณาหาเหตุปัจจัยสืบต่อกันมา ก็ไม่อาจพบเบื้องต้นของสังสารวัฏได้ ดังนั้น สังสารวัฏคือการเกิดขึ้นของรูปนามขันธ์ ๕ จึงไม่ปรากฏเบื้องต้น คือ ไม่มีเบื้องต้นนั่นเอง

ดังข้อความว่า

อนมตคฺโคยํ ภิกฺขเว สํสาโร, ปุริมา โกฏิ น ปญฺญายติ อวิชฺชานีวรณานํ สตฺตานํ ตณฺหาสญฺโญชนานํ สนฺธาวตํ สํสรตํ.[๒๘]

“ภิกษุทั้งหลาย สังสารวัฏนี้ไม่ปรากฏเบื้องต้น ส่วนเบื้องต้นย่อมไม่ปรากฏแก่เหล่าสัตว์ผู้มีอวิชชาเป็นเครื่องกั้น มีตัณหาเป็นเครื่องผูก ท่องเที่ยวไปมาอยู่”

คำว่า อนมตคฺค มีรูปวิเคราะห์ว่า

- น มโต อมโต = ขอบเขตอันบุคคลรู้ไม่ได้ ชื่อว่า อมตะ (นนิบาตบุรพบทกรรมธารยสมาส)

- อนุคนฺตฺวาปิ อมโต อนมโต = ขอบเขตอันบุคคลแม้ไปตามแล้วก็รู้ไม่ได้ชื่อว่า อนมตะ (ปาทิบุรพบทกรรมธารยสมาส)

- อนมโต อคฺโค อสฺสาติ อนมตคฺโค = สังสารวัฏที่มีขอบเขตอันบุคคลแม้ไปตามแล้วก็รู้ไม่ได้ ชื่อว่า อนมตัคคะ (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

ดังข้อความว่า

อนมตคฺโคติ อนุ อมตคฺโค วสฺสสตํ วสฺสสหสฺสํ ญาเณน อนุคนฺตฺวาปิ อมตคฺโค อวิทิตคฺโค นาสฺส สกฺกา อิโต วา เอตฺโต วา อคฺคํ ชานิตุํ, อปริจฺฉินฺนปุพฺพาปรโกฏิโกติ อตฺโถ.[๒๙]

“คำว่า อนมตคฺโค (มีขอบเขตอันบุคคลแม้ไปตามแล้วก็รู้ไม่ได้) หมายความว่า สังสารวัฏมีขอบเขตอันบุคคลแม้ไปตามแล้วด้วยญาณตลอดร้อยปีพันปีก็ไม่อาจรู้ขอบเขตได้ว่ามาจากภพนี้หรือภพนั้น ความหมายคือ มีส่วนเบื้องต้นและเบื้องปลายที่กำหนดไม่ได้ [ยกเว้นปัจฉิมภวิกะคือผู้เกิดเป็นชาติสุดท้ายเป็นต้น]”

อคฺคสทฺโท อิธ มริยาทวจโน.[๓๐]

“อคฺค ศัพท์ในบทนี้แสดงความหมายว่า มริยาท (ขอบเขต)”

ตตฺถ อนมตคฺคํ สํสารวฏฺฏนฺติ อนุ อนุ อมตคฺคํ อวิญฺญาตโกฏิกํ สํสารมณฺฑลํ.[๓๑]

“ในพากย์นั้น คำว่า อนมตคฺคํ สํสารวฏฺฏํ (สังสารวัฏอันไม่ปรากฏเบื้องต้น)

---

[๒๘] สํ.ข. ๑๗/๙๙/๑๑๗

[๒๙] สํ.ข.อ. ๒/๑๒๔/๑๗๖

[๓๐] สํ.ข.ฏีกา ๒/๑๒๔/๑๘๐

[๓๑] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๒๘/๒๖๑

หมายความว่า สังสารวัฏที่บุคคลไปตามแล้วไม่รู้ขอบเขต”

ในเรื่องนั้นขยายความว่า ความไม่รู้ในทุกข์เป็นต้น ชื่อว่า อวิชชา (ความไม่รู้จริง, ความรู้ผิด) อนึ่ง

๑. อวิชชา[ที่ปกปิดโทษ]ในกามภพเป็นปัจจัยแก่สังขาร[ที่นับเข้า]ในกามภพ อวิชชาในรูปภพเป็นปัจจัยแก่สังขารในรูปภพ อวิชชาในอรูปภพเป็นปัจจัยแก่สังขารในอรูปภพ

๒. สังขารในกามภพเป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิวิญญาณในกามภพ ในรูปภพและอรูปภพอื่นก็เช่นเดียวกัน

๓. ปฏิสนธิวิญญาณในกามภพเป็นปัจจัยแก่นามรูปในกามภพ ในรูปภพก็เช่นเดียวกัน ส่วนในอรูปภพ ปฏิสนธิวิญญาณเป็นปัจจัยแก่นามอย่างเดียว

๔. นามรูปในกามภพเป็นปัจจัยแก่อายตนะ ๖ ในกามภพ นามรูปในรูปภพเป็นปัจจัยแก่อายตนะ ๓ [คือ จักขายตนะ โสตายตนะ และมนายตนะ] ในรูปภพ นามในอรูป-ภพเป็นปัจจัยแก่อายตนะ ๑ [คือ มนายตนะ] ในอรูปภพ

๕. อายตนะ ๖ ในกามภพเป็นปัจจัยแก่ผัสสะ ๖ ในกามภพ อายตนะ ๓ ในรูปภพเป็นปัจจัยแก่ผัสสะ ๓ [คือ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส และมโนสัมผัส]ในรูปภพ อายตนะ ๑ ในอรูปภพเป็นปัจจัยแก่ผัสสะ ๑ [คือ มโนสัมผัส] ในอรูปภพ

๖. ผัสสะ ๖ ในกามภพเป็นปัจจัยแก่เวทนา ๖ ในกามภพ ผัสสะ ๓ ในรูปภพเป็นปัจจัยแก่เวทนา ๓ [คือ เวทนาที่เกิดจากสัมผัสทั้ง ๓] ในรูปภพ ผัสสะ ๑ ในอรูปภพเป็นปัจจัยแก่เวทนา ๑ [คือ เวทนาที่เกิดจากมโนสัมผัส] ในอรูปภพ

๗. เวทนา ๖ ในกามภพเป็นปัจจัยแก่กองตัณหา ๖ ในกามภพ เวทนา ๓ ในรูปภพเป็นปัจจัยแก่กองตัณหา ๓ ในรูปภพ เวทนา ๑ ในอรูปภพเป็นปัจจัยแก่กองตัณหา ๑ ในอรูปภพ

๘. ตัณหานั้นๆ ในภพนั้นๆ เป็นปัจจัยแก่อุปาทานนั้นๆ อุปาทานเป็นต้นเป็น

ปัจจัยแก่ภพเป็นต้น

ข้อความว่า “เป็นปัจจัย” หมายถึง การอุปถัมภ์ค้ำจุนด้วยวิธีอย่างใดอย่างหนึ่งเพื่อให้เกิดผลที่เนื่องกัน ความเป็นปัจจัยนี้ก็คือความสามารถที่เป็นเหตุปัจจัยและอารัมมณปัจจัยเป็นต้น กล่าวคือ อวิชชา :-

๑. เป็นปัจจัยแก่ปุญญาภิสังขาร ๒ อย่าง โดยความเป็นอารัมมณปัจจัย และอุปนิสสยปัจจัย

๒. เป็นปัจจัยแก่อปุญญาภิสังขารที่เกิดร่วมกันโดยความเป็นสหชาตปัจจัยเป็นต้น, ที่ไม่เกิดร่วมกันโดยความเป็นอนันตรปัจจัยและสมนันตรปัจจัยเป็นต้น และที่มีขณะต่างกันโดยความเป็นอารัมมณปัจจัยและอุปนิสสยปัจจัย

๓. เป็นปัจจัยแก่อาเนญชาภิสังขารคือสังขารในอรูปภพโดยความเป็นอุปนิสสยปัจจัย[๓๓]

คำว่า ตณฺหากาย (กองตัณหา) คือ ตัณหาที่กระหายรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์ แบ่งออกเป็นกองรูปตัณหา เป็นต้น

ถามว่า : เป็นปัจจัยอย่างไร

ตอบว่า : บางคนในโลกนี้คิดว่า เราจะบริโภคกามคุณ แล้วประพฤติทุจริตทางกาย วาจา ใจ เพราะกามุปาทานเป็นปัจจัย เขาย่อมไปเกิดในอบายเพราะมีทุจริตมาก [อกุศล]กรรมอันเป็นเหตุให้ไปเกิดในอบายนั้นของเขาเป็นกรรมภพ ขันธ์ที่เกิดขึ้นเพราะกรรมเป็นอุปปัตติภพ ความบังเกิดแห่งขันธ์เป็นชาติ ความแก่หง่อมเป็นชรา ความแตกสลายไปเป็นมรณะ

อีกคนหนึ่งปรารถนาว่า เราจะเสวยสวรรค์สมบัติ แล้วประพฤติสุจริตเหมือนอย่างนั้น [คือ ทางกาย วาจา ใจ เพราะกามุปาทานเป็นปัจจัย] เขาย่อมไปเกิดในสวรรค์เพราะมีสุจริตมาก [กุศล]กรรมอันเป็นเหตุให้ไปเกิดในสวรรค์นั้นของเขาเป็นกรรมภพ พึงทราบนัยนั้นอย่างนี้

อีกคนหนึ่งปรารถนาว่า เราจะเสวยสมบัติในพรหมโลก แล้วเจริญเมตตา กรุณา

---

[๓๒] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๒๘/๒๖๑

มุทิตา และอุเบกขา เพราะกามุปาทานเป็นปัจจัย เขาย่อมไปเกิดในพรหมโลกเพราะภาวนาบริบูรณ์ [ภาวนา]กรรมอันเป็นเหตุให้ไปเกิดในพรหมโลกนั้นของเขาเป็นกรรมภพ พึงทราบนัยนั้นเหมือนกัน

แม้ภวราคะที่พอใจรูปภพจัดเป็นกามุปาทาน เพราะพระพุทธองค์ตรัสว่า สพฺเพปิ เตภูมกา ธมฺมา กามนียฏฺเฐน กามา (ธรรมที่นับเข้าในภูมิ ๓ ทั้งหมดชื่อว่ากาม โดยความหมายว่า น่ายินดีพอใจ) ฉะนั้นจึงกล่าวว่า กามุปาทานปจฺจยา เอว เมตฺตํ ภาเวติ (เจริญเมตตาเพราะกามุปาทานเป็นปัจจัย)[๓๓]

อีกคนหนึ่งปรารถนาว่า เราจะเสวยสมบัติในอรูปภพ แล้วเจริญอากาสานัญจายตน–สมาบัติเป็นต้นเหมือนอย่างนั้น [คือ เพราะกามุปาทานเป็นปัจจัย] เขาย่อมไปเกิดในอรูปภพนั้นๆ เพราะภาวนาบริบูรณ์ [ภาวนา]กรรมอันเป็นเหตุให้ไปเกิดในอรูปภพนั้นของเขาเป็นกรรมภพ ขันธ์ที่เกิดขึ้นเพราะกรรมเป็นอุปปัตติภพ ความบังเกิดแห่งขันธ์เป็นชาติ ความแก่หง่อมเป็นชรา ความแตกสลายไปเป็นมรณะ [นี้คือการประกอบความที่มีกามุปาทานเป็นปัจจัย] แม้การประกอบความที่มีอุปาทานที่เหลือเป็นปัจจัยก็เช่นเดียวกัน

โดยประการดังนี้ พึงขยายทุกบทให้พิสดารตามนัยนี้[ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค]ว่า

อยํ อวิชฺชา เหตุ, สงฺขารา เหตุสมุปฺปนฺนา, อุโภเปเต เหตุสมุปฺปนฺนาติ ปจฺจยปริคฺ–คเห ปญฺญา ธมฺมฏฺฐิติญาณํ. อตีตมฺปิ อทฺธานํ อนาคตมฺปิ อทฺธานํ อวิชฺชา เหตุ, สงฺขารา เหตุสมุปฺปนฺนา, อุโภเปเต เหตุสมุปฺปนฺนาติ ปจฺจยปริคฺคเห ปญฺญา ธมฺมฏฺฐิติญาณํ.[๓๔]

“อวิชชาเป็นเหตุ สังขารเป็นผลที่เกิดจากเหตุ แม้อวิชชาและสังขารทั้งสองนั้นก็เป็นผลที่เกิดจากเหตุ ปัญญาที่กำหนดปัจจัยดังกล่าว ชื่อว่า ธัมมัฏฐิติญาณ (ปัญญาเข้าใจเหตุดำรงอยู่ของสภาวธรรม)

อวิชชาในอดีตกาลและอนาคตกาล เป็นเหตุ สังขารเป็นผลที่เกิดจากเหตุ แม้อวิชชาและสังขารทั้งสองนั้นก็เป็นผลที่เกิดจากเหตุ ปัญญาในการกำหนดปัจจัยดังกล่าว ชื่อว่า ธัมมัฏฐิติญาณ”

แม้อวิชชาก็เกิดจากอาสวะมีกามาสวะเป็นต้น จึงเป็นผลเหมือนสังขาร ฉะนั้นจึง

---

[๓๓] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๒๘/๒๖๒

[๓๔] ขุ.ป. ๓๑/๔๖/๕๒

กล่าวว่า "แม้อวิชชาและสังขารทั้งสองนั้นก็เป็นผลที่เกิดจากเหตุ"[๓๕]

ธัมมัฏฐิติญาณ คือ ปัญญาเข้าใจเหตุดำรงอยู่ของสภาวธรรม หมายถึง ปัจจยปริคคหญาณ คือ ปัญญากำหนดเหตุปัจจัยของรูปนาม แม้ปัญญาดังกล่าวจะมีลักษณะเช่นนั้นก็ยังเกี่ยวกับผลที่เกิดจากเหตุปัจจัยอีกด้วย เพราะเมื่อผู้ปฏิบัติยังไม่รู้เห็นผลก็ไม่อาจรู้เห็นเหตุปัจจัยได้ ดังข้อความว่า

กามญฺเจตฺถ ปจฺจยปริคฺคเห ปญฺญาเยว ธมฺมฏฺฐิติญาณํ, สงฺขาเรสุ ปน อทิฏฺเฐสุ อวิชฺชาย สงฺขารานํ ปจฺจยภาโว น สกฺกา ทฏฺฐุนฺติ "สงฺขารา เหตุสมุปฺปนฺนาติ ปจฺจยุปฺปนฺนธมฺมานมฺปิ คหณํ กตนฺติ เวทิตพฺพํ.[๓๖]

"อนึ่ง แม้ปัญญาในการกำหนดเหตุปัจจัยจะเป็นธัมมัฏฐิติญาณในเรื่องนี้ แต่เมื่อผู้ปฏิบัติไม่รู้เห็นสังขาร ก็ไม่อาจรู้เห็นว่าอวิชชาเป็นเหตุปัจจัยของสังขาร ดังนั้น จึงควรทราบว่าท่านได้กระทำการถือเอาธรรมที่เป็นปัจจยุปบัน (ผลที่เกิดจากเหตุ) ว่า สงฺขารา เหตุสมุปฺปนฺนา (สังขารเป็นผลที่เกิดจากเหตุ)" อีกด้วย

ในวัฏฏจักรนั้น :-

ก. อวิชชาและสังขาร เป็นกลุ่ม ๑ จัดเป็นอดีตกาล

ข. วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนา เป็นกลุ่ม ๑ จัดเป็นปัจจุบันกาล

ค. ตัณหา อุปาทาน และภพ เป็นกลุ่ม ๑ จัดเป็นปัจจุบันกาล

ฆ. ชาติ ชราและมรณะ เป็นกลุ่ม ๑ จัดเป็นอนาคตกาล

ใน ๔ กลุ่มเหล่านี้ ตัณหา อุปาทาน และภพ [ที่เป็นฝ่ายเดียวกัน] ย่อมแสดงไว้ด้วยคำว่า อวิชชาและสังขาร[ในกลุ่มที่เป็นอดีต] [เพราะเป็นกิเลสและกรรมเหมือนกันเนื่องจากอวิชชาและสังขารไม่อาจทำหน้าที่ของตนได้โดยปราศจากตัณหาเป็นต้นนั้น] ดังนั้น :-

ก. [ผล]ธรรม ๕ อย่างนี้ [มีวิญญาณเป็นต้น] เป็นกรรมวัฏ (วัฏฝ่ายกรรม)

---

[๓๕] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๒๘/๒๖๓

[๓๖] สารตฺถ.ฏีกา ๑/๑/๒๗๖

ในอดีต

ข. [ผล]ธรรม ๕ อย่างดังกล่าว เป็นวิปากวัฏ (วัฏฝ่ายวิบาก) ในปัจจุบัน

ค. [ผล]ธรรม ๕ อย่างดังกล่าว เป็นกรรมวัฏในปัจจุบัน เพราะอวิชชาและสังขาร [ที่เป็นฝ่ายเดียวกัน]ถูกแสดงไว้ด้วยคำว่า ตัณหา อุปาทาน และภพ [ในกลุ่มที่เป็นปัจจุบัน]

ฆ. [ผล]ธรรม ๕ อย่างดังกล่าว เป็นวิปากวัฏในอนาคต เพราะได้แสดงวิญญาณเป็นต้น[อันเป็นที่ตั้งของชาติเป็นต้น]ด้วยคำว่า ชาติ ชรา และมรณะ [เนื่องจากระยะเกิด แก่ และดับของวิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนา ได้ชื่อว่า ชาติ ชรา และมรณะ]

คำว่า อิเม ปญฺจ ธมฺมา อตีเต กมฺมวฏฺฏํ ([ผล]ธรรม ๕ อย่างนี้ [มีวิญญาณเป็นต้น] เป็นกรรมวัฏในอดีต) หมายความว่า สังขารและภพเป็นกรรมโดยตรง ส่วนอวิชชาเป็นต้นมีสภาพเหมือนกรรมโดยความเป็นสหายของกรรม และเกื้อกูลแก่กรรม กล่าวคือ อวิชชาเป็นต้นมีสภาพเหมือนกรรมโดยความเป็นวิบากธรรมเช่นกัน และเกื้อกูลแก่กรรมโดยความเป็นสหชาตปัจจัยและอุปนิสสัยปัจจัย ทั้งกรรมคือสังขารและภพพร้อมทั้งอวิชชาเป็นต้นที่เหมือนกรรมและเกื้อกูลแก่กรรม เป็นสภาวะเกี่ยวเนื่องกันเกิดขึ้นวนเวียนต่อๆ กัน จึงชื่อว่า กรรมวัฏ คือ วนเวียนกรรม ดังข้อความว่า

กมฺมํ ตณฺหา จ ตสฺส สหการีการณํ หุตฺวา วฏฺฏนตฺเถน กมฺมวฏฺฏํ.[๓๗]

“กรรมและตัณหาเป็นเหตุที่ประกอบร่วมกันของกรรมนั้น ชื่อว่า กรรมวัฏ โดยความหมายว่า วนเวียน”

คำว่า สงฺเขป (กลุ่ม) คือ กลุ่มเหตุและกลุ่มผลอันเป็นที่รวมของเหตุและผลแต่ละอย่าง คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

---

[๓๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๒๘/๒๖๓

๑. สํขิปฺปนฺติ เอตฺถ อวิชฺชาทโย วิญฺญาณาทโย จาติ สงฺเขโป, เหตุ วิปาโก จ = กลุ่มอันเป็นที่รวมของเหตุมีอวิชชาเป็นต้นและผลมีวิญญาณเป็นต้น ชื่อว่า สังเขปะ หมายถึง เหตุ และผล (สํ บทหน้า + ขิป <โนทเน = ทิ้ง> + ณ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)[๓๘]

๒. เหตุ วิปาโกติ สํขิปฺปตีติ สงฺเขโป = กลุ่มที่ถูกรวมว่าเป็นเหตุหรือผล ชื่อว่า สังเขปะ (สํ บทหน้า + ขิป <โนทเน = ทิ้ง> + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)[๓๙]

๓. สงฺขิปียนฺติ เอตฺถ อวิชฺชาทโย วิญฺญาณาทโย จาติ สงฺเขโป = กลุ่มอันเป็นที่รวมของเหตุมีอวิชชาเป็นต้นและผลมีวิญญาณเป็นต้น ชื่อว่า สังเขปะ (สํ บทหน้า + ขิป <โนทเน = ทิ้ง> + ณ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)[๔๐]

กลุ่มเหล่านั้นจำแนกเป็นอาการ (ส่วน, องค์ธรรม, ประเภท) ๒๐ อย่าง [คือ อดีตเหตุ ๕ ปัจจุบันผล ๕ ปัจจุบันเหตุ ๕ อนาคตผล ๕]

คำว่า อาการ คือ ส่วนประกอบ, องค์ธรรม ดังคำว่า ทฺวตฺตึสาการา (อาการ ๓๒, ส่วน ๓๒) หรือประเภท มีรูปวิเคราะห์ว่า

๑. สรูปภาเวน อากิริยนฺติ ญายนฺตีติ อาการา, สรูปา = ส่วนประกอบที่ถูกรู้โดยความเป็นองค์ธรรม ชื่อว่า อาการะ หมายถึง องค์ธรรม (อา บทหน้า + กิร ธาตุ <รู้> + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ) <วิสุทธิมรรคนิสสัย เล่ม ๑ หน้า ๑๔>

๒. สรูปโต อวุตฺตาปิ ตสฺมึ ตสฺมึ สงฺคเห อากิรียนฺติ อวิชฺชาสงฺขาราทิคฺคหเณหิ ปกาสียนฺตีติ อาการา = ส่วนประกอบที่แม้จะไม่ถูกกล่าวโดยตรง ก็ถูกแสดงด้วยคำว่า อวิชชา และสังขาร เป็นต้น ในการประมวลนั้นๆ ชื่อว่า อาการะ (อา บทหน้า + กิร ธาตุ <แสดง> + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)[๔๑]

๓. อตีตาทีสุ ตตฺถ ตตฺถ อากิริยนฺตีติ อาการา = ส่วนประกอบที่ถูกแสดงในเหตุและผลนั้นๆ ที่เป็นอดีตเป็นต้น ชื่อว่า อาการะ (อา บทหน้า + กิร ธาตุ <แสดง> + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)[๔๒]

---

[๓๘] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๒๘/๒๖๓

[๓๙] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๒๘/๒๖๓

[๔๐] วิภาวินี ข้อ ๑๐ หน้า ๓๑๐

[๔๑] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๒๘/๒๖๔

[๔๒] วิภาวินี ข้อ ๑๐ หน้า ๓๑๐

อีกอย่างหนึ่ง อาการ ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ ปการ ศัพท์ แปลว่า ประเภท คือ ประเภทของสภาวธรรมมีอดีตเหตุเป็นต้น

นอกจากนั้น ในวัฏฏจักรนี้ :-

ก. ที่เชื่อมต่อ ๑ คือ ระหว่างสังขาร [อดีตเหตุ] กับวิญญาณ [ปัจจุบันผล]

ข. ที่เชื่อมต่อ ๑ คือ ระหว่างเวทนา [ปัจจุบันผล] กับตัณหา [ปัจจุบันเหตุ]

ค. ที่เชื่อมต่อ ๑ คือ ระหว่างภพ [ปัจจุบันเหตุ] กับชาติ [อนาคตผล]

ที่เชื่อมต่อที่เรียกว่า สันธิ คือ เชื่อมต่อระหว่างกลุ่มของเหตุและกลุ่มของผลรวม ๓ แห่ง คือ

๑. ระหว่างอดีตเหตุคือสังขาร กับปัจจุบันผลคือวิญญาณ

๒. ระหว่างปัจจุบันผลคือเวทนา กับปัจจุบันเหตุคือตัณหา

๓. ระหว่างปัจจุบันเหตุคือภพ กับอนาคตผลคือชาติ

คำว่า สนฺธิ (ที่เชื่อมต่อ) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สนฺธิยตีติ สนฺธิ = สภาวะอันเป็นที่เชื่อมต่อ ชื่อว่า สันธิ (สํ บทหน้า + ธา ธาตุ <ธารเณ = ทรงไว้> + อิ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

โดยประการดังนี้ พระผู้มีพระภาคทรงรู้เห็น เข้าใจ แทงตลอดปฏิจจสมุปบาทที่มีกลุ่ม ๔ กาล ๓ ส่วน ๒๐ ที่เชื่อมต่อ ๓ เหล่านี้โดยสิ้นเชิง

สรุปความว่า การจำแนกปฏิจจสมุปบาทโดยองค์ประกอบ มีดังนี้

๑. ต้นเหตุ ๒ ได้แก่ อวิชชา (ความไม่รู้) และตัณหา (ความทะยานอยาก)

๒. สัจจะ ๒ ได้แก่ สมุทยสัจ (ความจริงเกี่ยวกับเหตุ) และทุกขสัจ (ความจริงเกี่ยวกับทุกข์)

๓. กลุ่ม ๔ คือ

๓.๑ อดีตเหตุ ได้แก่ อวิชชา (ความไม่รู้) สังขาร (การขวนขวายกระทำกรรม) ตัณหา (ความทะยานอยาก) อุปาทาน (ความยึดมั่น) และกรรมภพ (เจตนาในการทำกรรม)

๓.๒ ปัจจุบันผล ได้แก่ วิญญาณ นามรูป อายตนะ ผัสสะ และเวทนา

๓.๓ ปัจจุบันเหตุ ได้แก่ ตัณหา อุปาทาน กรรมภพ อวิชชา สังขาร

๓.๔ อนาคตผล ได้แก่ ชาติ ชรา มรณะ และวิญญาณ นามรูป เป็นต้น

๔. วัฏฏะ ๓ คือ

๔.๑ กิเลสวัฏ ประกอบด้วยอวิชชา ตัณหา อุปาทาน

๔.๒ กรรมวัฏ ประกอบด้วยกรรมภพ และสังขาร

๔.๓ วิปากวัฏ ประกอบด้วยวิญญาณ นามรูป อายตนะ ผัสสะ เวทนา ชาติ ชรา และมรณะ

๕. ที่เชื่อมต่อ ๓ คือ

๕.๑ ที่เชื่อมต่อระหว่างอดีตเหตุ (สังขาร) กับปัจจุบันผล (วิญญาณ)

๕.๒ ที่เชื่อมต่อระหว่างปัจจุบันผล (เวทนา) กับปัจจุบันเหตุ (ตัณหา)

๕.๓ ที่เชื่อมต่อระหว่างปัจจุบันเหตุ (กรรมภพ) กับอนาคตผล (ชาติ)

๖. องค์ธรรม ๑๒ คือ

๖.๑ อวิชชา	๖.๒ สังขาร	๖.๓ วิญญาณ
๖.๔ นามรูป	๖.๕ อายตนะ	๖.๖ ผัสสะ
๖.๗ เวทนา	๖.๘ ตัณหา	๖.๙ อุปาทาน
๖.๑๐ กรรมภพ	๖.๑๑ ชาติ	๖.๑๒ ชราและมรณะ

๗. กาล ๓ คือ

๗.๑ อดีตกาล ประกอบด้วยอวิชชา และสังขาร

๗.๒ ปัจจุบันกาล ประกอบด้วยวิญญาณ นามรูป อายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน กรรมภพ

๗.๓ อนาคตกาล ประกอบด้วยชาติ ชราและมรณะ

๘. อาการ ๒๐ คือ

๘.๑ อดีตเหตุ ๕ ประกอบด้วยอวิชชา ตัณหา อุปาทาน สังขาร กรรมภพ

๘.๒ ปัจจุบันผล ๕ ประกอบด้วยวิญญาณ นามรูป อายตนะ ผัสสะ เวทนา

๘.๓ ปัจจุบันเหตุ ๕ ประกอบด้วยตัณหา อุปาทาน กรรมภพ อวิชชา สังขาร

๘.๔ อนาคตผล ๕ ประกอบด้วยชาติ ชรา และมรณะ (วิญญาณ นามรูป อายตนะ ผัสสะ เวทนา เหมือนปัจจุบันผล)

กระบวนการของปฏิจจสมุปบาทโดยอนุโลมจากอวิชชาเป็นต้น สรุปได้ดังนี้

อวิชชา คือ ความไม่รู้ในอริยสัจ ๔ ซึ่งทำให้บุคคลทั่วไปไม่เห็นความไม่ยั่งยืน ความทุกข์ และความไม่มีแก่นสารของอารมณ์ทั้งหลาย ผู้คนจึงคิด พูด และทำสิ่งต่างๆ โดยหวังจะได้รับความสุขในโลกนี้และโลกหน้า การคิด พูด และการกระทำทางกายทั้งที่เป็นบุญและบาป เรียกว่า สังขาร (การขวนขวายทำกรรม)

สังขารดังกล่าวเป็นเหตุให้เกิดภพใหม่ บุคคลที่ใกล้จะเสียชีวิตจะได้รับอารมณ์ที่เป็นกรรม กรรมนิมิต (เครื่องหมายของกรรม) หรือคตินิมิต (เครื่องหมายของภพข้างหน้า) อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งที่จิตยึดหน่วงไว้ในขณะใกล้เสียชีวิตนี้ เป็นปัจจัยปรุงแต่งให้เกิดปฏิสนธิวิญญาณในภพใหม่ และเมื่อปฏิสนธิวิญญาณดับไป ก็เกิดภวังคจิตต่อมาโดยยังมีกรรม กรรมนิมิต หรือคตินิมิตเป็นอารมณ์เช่นเดิม

เมื่อมีรูปหรือเสียงเป็นต้นมากระทบตาหรือหู ภวังคจิตก็เกิดการไหวตัว แล้วจักขุวิญญาณหรือโสตวิญญาณก็เกิดขึ้นรับรู้อารมณ์ที่มากระทบ การเห็นและการได้ยินเป็นต้นนี้เป็นผลของสภาวธรรมทางจิต ซึ่งมีสังขารเป็นปัจจัยปรุงแต่ง อารมณ์ที่เห็นหรือได้ยินเป็นต้นนั้นมีทั้งดีและไม่ดี จึงเป็นเหตุให้เกิดจักขุวิญญาณหรือโสตวิญญาณที่ดีหรือไม่ดี ซึ่งเป็นผลของกุศลกรรม หรืออกุศลกรรมที่ได้ทำมาในอดีตชาติ

การเกิดขึ้นของปฏิสนธิวิญญาณมักมีเจตสิกและรูปเกิดขึ้นพร้อมกันด้วย ดังนั้นจึงกล่าวว่า วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป และวิญญาณก็เป็นเหตุให้เกิดอายตนะ ๖ และอายตนะก็เป็นเหตุให้เกิดผัสสะ ๖ ซึ่งหมายถึงการประชุมกันของทวาร อารมณ์ และจิต ผัสสะเป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา (ความรู้สึก) ซึ่งอาจจะเป็นความพอใจ (สุขเวทนา) หรือความไม่พอใจ (ทุกขเวทนา) หรือความรู้สึกวางเฉย (อุเบกขาเวทนา) แล้วแต่อารมณ์ที่มากระทบ ถ้าอารมณ์นั้นเป็นรูปที่สวยงามเราจะรู้สึกพอใจ ถ้าเป็นรูปที่น่าเกลียดเราก็จะรู้สึกไม่พอใจ ส่วนรูปที่เป็นกลางๆ คือไม่สวยและไม่น่าเกลียดก็จะทำให้เรารู้สึกวางเฉยหรืออุเบกขาเวทนา

เวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา คือ อารมณ์ที่น่าพอใจก่อให้เกิดความยึดมั่นและต้องการอารมณ์ที่ดียิ่งขึ้นอีก ส่วนอารมณ์ที่ไม่น่าพอใจก่อให้เกิดความต้องการที่จะกำจัดให้

พ้นไป และอารมณ์ที่เป็นปานกลางย่อมก่อให้เกิดความต้องการจะได้สิ่งที่ดีกว่า โดยทำให้ไม่พึงพอใจกับสภาพที่เป็นอยู่ ทั้งหมดนี้แสดงถึงการที่เวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา

ในขณะที่มีการเห็นเกิดขึ้น จักขุวิญญาณย่อมเกิดพร้อมกับนามรูป อายตนะ ผัสสะ และเวทนา สำหรับคนธรรมดาที่ยังมีกิเลส เวทนาย่อมก่อให้เกิดตัณหา และตัณหาย่อมก่อให้เกิดอุปาทาน (ความยึดมั่น) ที่เป็นเหตุให้เขาพยายามกระทำกรรมดีหรือกรรมชั่ว (กรรมภพ) เมื่อกรรมภพได้รับปัจจัยที่เหมาะสมย่อมเป็นเหตุให้เกิดปฏิสนธิวิญญาณ ซึ่งเป็นเหตุให้มีความแก่ ความเจ็บ ความตาย ความเศร้าโศก และความทุกข์กาย ทุกข์ใจอย่างอื่นๆ อีกตามมา ตัณหาจึงเป็นปัจจัยให้เกิดทุกข์ในวัฏสงสาร

ผู้ปฏิบัติธรรมที่แทงตลอดปัญญารู้เห็นอารมณ์ต่างๆ เช่น รูปารมณ์ สัททารมณ์ ตามความเป็นจริงด้วยการปฏิบัติวิปัสสนาอย่างถูกต้อง และสามารถดับตัณหาความพอใจในอารมณ์ด้วยตทังคปหาน ซึ่งหมายถึง การดับตัณหาด้วยวิปัสสนาปัญญาที่มีลักษณะตรงกันข้าม การดับของตัณหาส่งผลให้ไม่มีการเกิดของอุปาทาน กรรมภพ ชาติ เป็นต้น หลังจากผู้ปฏิบัติธรรมได้ดับตัณหาด้วยวิปัสสนาญาณแล้ว ต่อมาจะสามารถดับอนุสัยกิเลสได้อย่างสิ้นเชิงด้วยวิปัสสนาญาณในอริยมรรค และเมื่ออนุสัยกิเลสดับ สภาวธรรมอื่นๆ ที่เป็นผลของตัณหาก็จะดับสนิทลงด้วย

หากมีความประสงค์จะหยุดวัฏฏะทั้ง ๓ ไม่ให้หมุนเวียนต่อไป ก็จำเป็นต้องทำลายเหตุของวัฏฏะ ซึ่งได้แก่กิเลสวัฏ (วนเวียนกิเลส) เนื่องจากกิเลสเกิดขึ้นในขณะที่เห็นและขณะที่ได้ยินเป็นต้น เราจึงจำเป็นต้องเจริญสติในขณะที่เห็นและขณะที่ได้ยินเป็นต้นเพื่อป้องกันไม่ให้กิเลสมีโอกาสเกิดขึ้น การเจริญวิปัสสนาจนกระทั่งเกิดมรรคญาณจะทำให้ผู้ปฏิบัติธรรมรับรู้ความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และความไม่มีแก่นสารของสภาวธรรมทั้งปวง เพื่อจะไม่มีความหลงผิด และเป็นอิสระจากกิเลสวัฏ กรรมวัฏ และวิปากวัฏ

ตัวอย่างเช่น การไม่รู้ถึงสภาวะเห็น ได้ยิน เป็นต้นตามความเป็นจริง จัดเป็นอวิชชาที่หลงผิดว่าเป็นตัวเรา ของเรา ที่เที่ยง เป็นสุข บังคับบัญชาได้ และเป็นสิ่งที่ดีงามน่าปรารถนา เมื่อหลงผิดย่อมเพลิดเพลินยินดี จัดเป็นตัณหา ต่อจากนั้นจึงยึดมั่นด้วยอุปาทาน ทั้งสามอย่างนี้เป็นกิเลสวัฏ ผู้ที่ยึดมั่นอยากจะได้มาเป็นสมบัติของตนย่อมทำกรรมดีหรือกรรมชั่ว สังขารและกรรมภพจึงเกิดขึ้นเป็นกรรมวัฏอีก หลังจากนั้นวิปากวัฏทั้ง ๕ อย่าง คือ วิญญาณ

นามรูป อายตนะ ผัสสะ และเวทนา ย่อมเกิดขึ้นในภพต่อไปโดยเป็นผลของกรรมวัฏ ส่งผลให้มีชาติ ชรา และมรณะ รวมไปถึงความเศร้าโศกเป็นต้น แม้ในภพหนึ่งๆ กิเลสวัฏและกรรมวัฏก็เกิดขึ้นโดยอาศัยวิปากวัฏอีกเป็นห่วงโซ่ที่ไม่มีวันจบสิ้นตราบที่ยังมีต้นตอคืออวิชชาและตัณหาอยู่ บุคคลต้องตัดกิเลสวัฏด้วยมรรคญาณได้ แล้วจึงจะหยุดวงจรอุบาทว์นั้นได้

ที่จริงแล้วบุคคลไม่อาจทำลายกิเสลวัฏที่เกิดขึ้นในอดีต เพราะเป็นสิ่งที่ดับไปแล้ว จึงจำเป็นต้องกำหนดรู้สภาวะเห็น ได้ยิน เป็นต้นที่ปรากฏในปัจจุบันขณะเท่านั้น เพื่อไม่ให้กิเลสวัฏได้โอกาสเกิดขึ้น เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมเจริญสติระลึกรู้เท่าทันรูปนามปัจจุบันในขณะเห็นเป็นต้น สมาธิจะค่อยๆ พัฒนาจนมีกำลังมาก ในขณะนั้นเขาหยั่งรู้ด้วยประสบการณ์ของตนว่า สภาวะเห็น รูปที่ถูกเห็น และสติที่ระลึกรู้ ได้เกิดดับอย่างรวดเร็ว จึงเข้าใจว่าเป็นเพียงสภาวธรรมที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ในขณะนั้นความหลงผิดว่าเที่ยงเป็นต้นย่อมไม่มีโอกาสเกิดขึ้น นี้คือลักษณะที่อวิชชาถูกกำจัดไป เมื่อไม่มีอวิชชา กิเลสวัฏอื่นคือตัณหาอุปาทาน และกรรมวัฏคือสังขาร กรรมภพย่อมไม่มีโอกาสเกิดขึ้นเนื่องด้วยความหลงผิด และเมื่อกรรมวัฏถูกกำจัดไปอย่างนี้ วิปากวัฏที่จะเกิดขึ้นต่อไปด้วยอำนาจของกรรมวัฏก็พลอยขาดสูญไปด้วยเช่นเดียวกัน ที่กล่าวมานี้เป็นการดับวัฏฏะ ๓ โดยชั่วคราวด้วยตทังคปหาน ต่อเมื่อมรรคญาณปรากฏขึ้นแล้วด้วยกำลังวิปัสสนาที่สั่งสมไว้ในกระแสจิต วัฏฏะ ๓ ย่อมขาดสูญไปโดยเด็ดขาดตามสมควร

การตัดวงจรของปฏิจจสมุปบาทคือการตัดที่ผัสสะด้วยการเจริญสติระลึกรู้รูปนามในปัจจุบันขณะที่เห็นหรือได้ยิน เป็นต้น หมายความว่า การเจริญสติในขณะที่ผัสสะปรากฏนี้เป็นการทำลายกิเลสวัฏ คือ อวิชชา ตัณหา และอุปาทานโดยตรง ส่งผลให้กรรมวัฏคือสังขารและกรรมภพ พร้อมทั้งวิปากวัฏ ๕ มีวิญญาณเป็นต้นหมดสิ้นไป เขาย่อมรู้เห็นความว่างเปล่าจากตัวตนของตนในผัสสะทุกอย่างที่ปรากฏทางทวาร ๖ โดยหยั่งเห็นไตรลักษณ์ของรูปนามทางทวาร ๖ โดยเนื่องด้วยผัสสะว่ารูปนามเหล่านั้นไม่เที่ยง มีสภาวะเกิดดับอยู่เสมอ เป็นทุกข์ที่ถูกความเกิดดับบีบคั้น และไม่อยู่ในบังคับบัญชาที่ต้องการให้เที่ยงหรือเป็นสุขถาวร ในขณะนั้นเขาได้หยั่งเห็นเวทนาว่าเป็นไตรลักษณ์ตามความเป็นจริง ไม่ยึดติดเวทนาว่าเป็นตัวตนของตน ส่งผลให้ไม่เกิดตัณหาและอุปาทานเป็นต้นต่อมา

การตัดที่ผัสสะเพื่อทำลายกิเลสวัฏข้างต้น พบในปุราเภทสูตรว่า

นิราสตฺติ อนาคเต อตีตํ นานุโสจติ
วิเวกทสฺสี ผสฺเสสุ ทิฏฺฐีสุ จ น นิยฺยติ.[๔๓]

“ บุคคลผู้ไม่มีตัณหามุ่งหวังอนาคต ไม่เศร้าโศกถึงอดีต เห็นความว่างเปล่า[จากตัวตนเป็นต้น]ในผัสสะ ย่อมไม่ถูกนำไปในทิฏฐิทั้งหลาย”

ในคัมภีร์อรรถกถาได้อธิบายเรื่องนี้ว่า

วิเวกทสฺสี ผสฺเสสูติ ปจฺจุปฺปนฺเนสุ จกฺขุสมฺผสฺสาทีสุ อตฺตาทิภาววิเวกํ ปสฺสติ.[๔๔]

“บาทคาถาว่า วิเวกทสฺสี ผสฺเสสุ (เห็นความว่างเปล่า[จากตัวตนเป็นต้น]ในผัสสะ) หมายความว่า เห็นความว่างเปล่าจากความเป็นตัวตนเป็นต้นในจักขุสัมผัสเป็นต้นที่เป็นปัจจุบัน”

ในพระสูตรอื่นได้ตรัสถึงการทำลายกิเลสวัฏในขณะเกิดปัญญาหยั่งเห็นไตรลักษณ์แล้วสามารถกำจัดตัณหาเป็นต้น ดังนี้

๑. เยปิ หิ เกจิ ภิกฺขเว เอตรหิ สมณา วา พฺราหฺมณา วา ยํ โลเก ปิยรูปํ สาตรูปํ, ตํ อนิจฺจโต ปสฺสนฺติ ทุกฺขโต ปสฺสนฺติ อนตฺตโต ปสฺสนฺติ โรคโต ปสฺสนฺติ ภยโต ปสฺสนฺติ, เต ตณฺหํ ปชหนฺติ.

๒. เย ตณฺหํ ปชหนฺติ, เต อุปธึ ปชหนฺติ.

๓. เย อุปธึ ปชหนฺติ, เต ทุกฺขํ ปชหนฺติ.

๔. เย ทุกฺขํ ปชหนฺติ, เต ปริมุจฺจนฺติ ชาติยา ชราย มรเณน โสเกหิ ปริเทเวหิ ทุกฺเขหิ โทมนสฺเสหิ อุปายาเสหิ, ปริมุจฺจนฺติ ทุกฺขสฺมาติ วทามิ.[๔๕]

“๑. สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งในปัจจุบัน เห็นสภาวะ[มีการเห็นเป็นต้น]ที่น่ายินดีพอใจในโลกว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นโรค เป็นภัย สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นชื่อว่าละตัณหาได้

๒. สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดละตัณหาได้ สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นชื่อว่าละอุปธิ (ขันธ์) ได้

๓. สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดละอุปธิได้ สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นชื่อว่าละทุกข์ได้

---

[๔๓] ขุ.สุ. ๒๕/๘๕๘/๕๐๐ [๔๔] ขุ.สุ. ๒๕/๘๕๘/๓๘๙ [๔๕] สํ.นิ. ๑๖/๖๖/๑๐๘

๔. สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดละทุกข์ได้ สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นชื่อว่าพ้นไปจากชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสได้ เรากล่าวว่า สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นพ้นจากทุกข์ไปได้”

๑. ตสฺสาเยว ตณฺหาย อเสสวิราคนิโรธา อุปาทานนิโรโธ.

๒. อุปาทานนิโรธา ภวนิโรโธ.

๓. ภวนิโรธา ชาตินิโรโธ.

๔. ชาตินิโรธา ชรามรณํ โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสา นิรุชฺฌนฺติ.

เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส นิโรโธ โหติ.[๔๖]

“๑. เพราะการดับสนิทตัณหานั้นและทุกข์ด้วยอริยมรรค อุปาทานจึงดับ

๒. เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ

๓. เพราะภพดับ ชาติจึงดับ

๔. เพราะชาติดับ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงดับ

ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้”

ความรู้นั้น ชื่อว่า ญาณ โดยความหมายว่ารู้[สภาวลักษณะ คือ ลักษณะเฉพาะของรูปนามทั่วไป] ชื่อว่า ปัญญา โดยความหมายว่า รู้โดยประการต่างๆ [รู้สามัญญลักษณะ คือ ลักษณะทั่วไปอันได้แก่ไตรลักษณ์ของรูปนาม] ดังนั้นจึงกล่าวว่า ปจฺจยปริคฺคเห ปญฺญา ธมฺมฏฺฐิติญาณํ (ปัญญาที่กำหนดปัจจัยดังกล่าว ชื่อว่า ธัมมัฏฐิติญาณ (ปัญญาเข้าใจเหตุดำรงอยู่ของสภาวธรรม) พระผู้มีพระภาคทรงรู้ธรรมเหล่านั้น[มีอวิชชาเป็นต้น]ตามความเป็นจริงด้วยธัมมัฏฐิติญาณนี้แล้ว จึงทรงเบื่อหน่าย คลายกำหนัด หลุดพ้นในธรรมเหล่านั้น ทรงกำจัด รื้อ ทำลายซี่กำ[มีสังขารเป็นต้น]ของวัฏฏจักรดังกล่าว จึงทรงพระนามว่า พระอรหันต์ เพราะทำลายซี่กำของวัฏฏจักรได้ตามที่กล่าวมานี้

ข้อความว่า “รู้ตามความเป็นจริง” หมายความว่า เข้าใจอย่างถ่องแท้ด้วยมหาวชิรญาณ[๔๗] มหาวชิรญาณ คือ ญาณอันยิ่งใหญ่ที่คมกล้าเหมือนเพชร หมายถึง วิปัสสนา-

---

[๔๖] สํ.นิ. ๑๖/๔๓/๗๐

[๔๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๒๘/๒๖๔

ญาณและมรรคญาณที่บรรลุความแก่กล้าด้วยการเจริญสมาบัติ ๘ ซึ่งเกิดในกระแสจิตของพระพุทธเจ้า อันดำเนินไปก่อนและดำเนินไปตามสมาบัติที่ทรงเข้าทุกวัน ดังข้อความว่า

จตุวีสติโกฏิสตสหสฺสสมาปตฺติสญฺจาริมหาวชิรญาณํ.[๔๘]

“มหาวชิรญาณที่ดำเนินไปในสมาบัติ ๒๔ แสนโกฏิขณะ”

อรา สํสารจกฺกสฺส หตา ญาณาสินา ยโต
โลกนาเถน เตเนส อรหนฺติ ปวุจฺจติ.

“พระโลกนาถทรงทำลายซี่กำของวัฏฏสงสารด้วยดาบแห่งปัญญา [อรหัตตมรรคญาณ] ดังนั้น พระองค์จึงทรงพระนามว่า พระอรหันต์”

๔) ควรรับปัจจัยเป็นต้น

[๑๒๙] นอกจากนั้น พระผู้มีพระภาคควรรับปัจจัยมีจีวรเป็นต้นและการบูชาพิเศษเพราะพระองค์ทรงเป็นทักขิไณยบุคคลผู้เลิศ ดังนั้น เมื่อพระตถาคตทรงอุบัติขึ้นแล้ว เทวดาและมนุษย์ผู้ทรงเดชานุภาพทั้งหมดจึงไม่บูชาบุคคลอื่น ดังจะเห็นได้ว่า ท้าวสหัมบดีพรหมได้บูชาพระตถาคตด้วยพวงมาลัยแก้วเท่าขุนเขาสิเนรุ เทวดาอื่น[มีท้าวสักกะเป็นต้น] พร้อมทั้งมนุษย์มีพระเจ้าพิมพิสารและพระเจ้าโกศลเป็นต้นก็ได้ทรงบูชาตามกำลัง นอกจากนั้น พระเจ้าอโศกมหาราชได้ทรงบริจาคทรัพย์ ๙๖ โกฏิสร้างวัด ๘๔,๐๐๐ แห่งในชมพูทวีปโดยอุทิศพระผู้มีพระภาคที่แม้เสด็จปรินิพพานแล้ว จะป่วยกล่าวไปไยถึงการบูชาพิเศษอื่นเล่า ดังนั้น พระองค์จึงทรงพระนามว่า พระอรหันต์ (ผู้ควรรับปัจจัยเป็นต้น) เพราะเป็นผู้ควรรับปัจจัยเป็นต้น

คำว่า อรหํ ตามความหมายนี้ คือ “ผู้ควรรับปัจจัยเป็นต้น” มีรูปวิเคราะห์ว่า

- จีวราทิปจฺจเย ปูชาวิเสสญฺจ อรหตีติ อรหํ = ผู้ควรรับปัจจัยมีจีวรเป็นต้นและ

---

[๔๘] ที.ปา.อ. ๓/๑๔๑/๖๑

การบูชาพิเศษ ชื่อว่า อรหัง (อรห ธาตุ <โยคฺยจฺจเน = ควร, บูชา> + อ ปัจจัย + อนฺต ปัจจัย)

ปูชาวิเสสํ สห ปจฺจเยหิ
ยสฺมา อยํ อรหติ โลกนาโถ
อตฺถานุรูปํ อรหนฺติ โลเก
ตสฺมา ชิโน อรหติ นามเมตํ.

"พระโลกนาถควรรับการบูชาพิเศษกับปัจจัย ๔ ดังนั้น พระชินเจ้าจึงควรได้รับสมญานามว่า พระอรหันต์ อันสอดคล้องกับความหมายในโลก"

๕) ไม่มีที่ลับในการทำบาป

[๑๓๐] นอกจากนั้น พระองค์ไม่ทรงกระทำเหมือนคนเขลาทุกคนที่สำคัญตนว่ามีปัญญาในโลกมักทำบาปในที่ลับเพราะกลัวเสียเกียรติ ดังนั้น จึงทรงพระนามว่า พระอรหันต์ (ผู้ไม่มีที่ลับในการทำบาป) เพราะไม่มีที่ลับในการทำบาป

คำว่า อรหํ ตามความหมายนี้ คือ "ผู้ไม่มีที่ลับ[ในการทำบาป] มาจาก น ศัพท์ (แสดงการปฏิเสธ แปลง น เป็น อ) + รห ศัพท์ (ที่ลับ) มีรูปวิเคราะห์ว่า

-นตฺถิ รโห อสฺสาติ อรหํ = ผู้ไม่มีที่ลับ[ในการทำบาป] ชื่อว่า อรหัง (นนิบาตบุรพบทพหุพพีหิสมาส)

ยสฺมา นตฺถิ รโห นาม ปาปกมฺเมสุ ตาทิโน
รหาภาเวน เตเนส อรหํ อิติ วิสฺสุโต.

"ขึ้นชื่อว่าที่ลับในการทำบาปไม่มีแก่พระผู้มีพระภาคผู้คงที่ ดังนั้น พระองค์จึงทรงพระนามว่า พระอรหันต์ เพราะไม่มีที่ลับดังกล่าว"

สรุปความทั้ง ๕ ประการ

โดยประการทั้งปวงตามที่กล่าวมานี้ :-

อารกตฺตา หตตฺตา จ   กิเลสารีน โส มุนิ
หตสํสารจกฺกาโร   ปจฺจยาทีน จารโห
น รโห กโรติ ปาปานิ   อรหํ เตน วุจฺจติ.

“พระมุนีพระองค์นั้นทรงพระนามว่า พระอรหันต์ เพราะไกลจาก [กิเลส] กำจัดศัตรู[คือกิเลส] ทำลายซี่กำ[ของวัฏฏจักร] ควรรับปัจจัยเป็นต้น และไม่ทำบาปในที่ลับ”

สรุปความว่า คำว่า อรหํ มีความหมาย ๕ ประการ คือ

๑. ผู้ไกล[จากกิเลส] มาจาก อารกา ศัพท์ แปลง อารกา เป็น อรหํ

๒. ผู้ขจัดศัตรู[คือกิเลส] มาจาก อริหา ศัพท์ เปลี่ยนรูป อริหา เป็น อรหํ มีรูปวิเคราะห์ว่า อรโย หนีติ อรหํ = ผู้ขจัดศัตรูแล้ว ชื่อว่า อรหัง (อริ บทหน้า + หน ธาตุ <หึสาคตีสุ = เบียดเบียน, ไป> + กฺวิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๓. ผู้ทำลายซี่กำ[แห่งวัฏฏจักร] มาจาก อราหา ศัพท์ เปลี่ยนรูป อราหา เป็น อรหํ มีรูปวิเคราะห์ว่า อรา หนีติ อรหํ = ผู้ทำลายซี่กำแล้ว ชื่อว่า อรหัง (อรา บทหน้า + หน ธาตุ <หึสาคตีสุ = เบียดเบียน, ไป> + กฺวิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๔. ผู้ควรรับ[ปัจจัยเป็นต้น] มาจาก อรห ธาตุ มีรูปวิเคราะห์ว่า จีวราทิปจฺจเย ปูชาวิเสสญฺจ อรหตีติ อรหํ = ผู้ควรรับปัจจัยมีจีวรเป็นต้นและการบูชาพิเศษ ชื่อว่า อรหัง (อรห ธาตุ <โยคฺยจฺจเน = ควร, บูชา> + อ ปัจจัย + อนฺต ปัจจัย)

๕. ผู้ไม่มีที่ลับ[ในการทำบาป] มาจาก น ศัพท์ + รห ศัพท์ แปลง น เป็น อ มีรูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ รโห อสฺสาติ อรหํ = ผู้ไม่มีที่ลับ[ในการทำบาป] ชื่อว่า อรหัง (นนิบาต-บุรพบทพหุพพีหิสมาส)

๒. คำอธิบายบทว่า สมฺมาสมฺพุทฺโธ

[๑๓๑] นอกจากนั้น พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า สัมมาสัมพุทธะ เพราะตรัสรู้ธรรมทั้งปวงโดยชอบด้วยพระองค์เอง กล่าวคือ พระองค์นั้นตรัสรู้ธรรมทั้งปวงโดยชอบด้วยพระองค์เอง คือ ตรัสรู้ :-

ก. ธรรม[คืออริยสัจ ๔] ที่ควรรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง (อภิญเญยยธรรม) ว่าควรรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง

ข. ธรรม[คือทุกขสัจ]ที่ควรกำหนดรู้ (ปริญเญยยธรรม) ว่าควรกำหนดรู้

ค. ธรรม[คือสมุทยสัจ]ที่ควรละ (ปหาตัพพธรรม) ว่าควรละ

ฆ. ธรรม[คือนิโรธสัจ]ที่ควรทำให้แจ้ง (สัจฉิกาตัพพธรรม) ว่าควรทำให้แจ้ง

ง. ธรรม[คือมรรคสัจ]ที่ควรเจริญ (ภาเวตัพพธรรม) ว่าควรเจริญ

คำว่า สมฺมาสมฺพุทฺธ มีรูปวิเคราะห์ตามข้อความข้างต้นว่า

- สมฺมา สามํ สพฺพธมฺเม พุชฺฌตีติ สมฺมาสมฺพุทฺโธ = ผู้ตรัสรู้ธรรมทั้งปวงโดยชอบด้วยพระองค์เอง ชื่อว่า สัมมาสัมพุทธะ (สมฺมา บทหน้า + สํ บทหน้า + พุธ ธาตุ <อวคมเน = รู้> + ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

ข้อความว่า “โดยชอบ” คือ ถูกต้องและครบถ้วน หมายความว่า พระญาณของพระพุทธองค์เปรียบได้กับอากาศที่ไร้ขอบเขต แต่ปัญญาของพระปัจเจกพุทธเจ้าและพระอรหันต์สามารถหยั่งเห็นธรรมได้เพียงบางส่วนเหมือนอากาศในอุ้งมือที่มีจำนวนน้อยเมื่อเปรียบเทียบกับอากาศในท้องฟ้า เพราะท่านเหล่านั้นไม่สามารถหยั่งรู้ธรรมมีผัสสะเป็นต้นโดยประการทั้งหมด แต่พระสัพพัญญูทรงรู้แจ้งเญยยธรรมทุกอย่าง เพราะพระองค์ทรงหยั่งเห็นธรรมอันเป็นไปในกาล ๓ และพ้นจากกาล (นิพพานและบัญญัติ) ในสังสารวัฏอันไม่ปรากฏเบื้องต้นและในโลกธาตุอันหาที่สุดมิได้ ทรงทราบถ้วนทั้งหมดดั่งแก้วมณีในพระหัตถ์ ดังข้อความว่า

สพฺเพ ธมฺมา สพฺพากาเรน พุทฺธสฺส ภควโต ญาณมุเข อาปาถํ อาคจฺฉนฺติ.[๔๙]

---

[๔๙] ขุ.ป. ๓๑/๕/๔๐๘

"ธรรมทั้งปวงย่อมมาปรากฏในข่ายพระญาณของพระผู้มีพระภาค ผู้ทรงรู้เห็นโดยสิ้นเชิง"

ตถา หิ ปเทสญาเณ ฐิตา ปจฺเจกพุทฺธาทโย อตฺตโน วิสเย เอว อวิปรีตํ พุชฺฌนฺติ. อวิสเย ปน อนฺธกาเร ปวิฏฺฐา วิย โหนฺติ.[๕๐]

"พระปัจเจกพุทธเจ้าเป็นต้นผู้ดำรงอยู่ในญาณบางส่วนแล้ว ย่อมรู้แจ้งโดยชอบในวิสัยของตน ส่วนในอารมณ์อันมิใช่วิสัยก็เหมือนเข้าไปในที่มืด"

ข้อความว่า "ด้วยพระองค์เอง" คือ ซึ่งแสดงว่าพระผู้มีพระภาคทรงรู้แจ้งธรรมโดยปราศจากครู ดังพระพุทธวจนะว่า

น เม อาจริโย อตฺถิ สทิโส เม น วิชฺชติ
สเทวกสฺมึ โลกสฺมึ นตฺถิ เม ปฏิปุคฺคโล.[๕๑]

"เราไม่มีอาจารย์ เราไม่มีผู้เสมอเหมือน เราไม่มีผู้ทัดเทียมในโลกและเทวโลก"

แม้อรูปาวจรสมาบัติที่ ๓ และที่ ๔ ของพระผู้มีพระภาคเป็นสิ่งที่พระองค์ได้เรียนรู้มาจากอาฬารดาบสและอุทกดาบส แต่สมาบัติเหล่านั้นมิใช่เหตุทำให้ตรัสรู้ในภายหลัง เพราะพระองค์มิได้กระทำฌานให้เป็นองค์ประกอบแห่งการตรัสรู้ เพียงแต่บรรลุแล้วสละไป เช่นนั้นแล้วปฏิเวธธรรมจะเกิดขึ้นโดยอาศัยสมาบัติอย่างไร สมาบัติเหล่านั้นจึงมิได้เป็นทางปฏิบัติสู่การตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ดังพระพุทธวจนะว่า

ตตฺถ กตโม จ ปุคฺคโล สมฺมาสมฺพุทฺโธ. อิเธกจฺโจ ปุคฺคโล ปุพฺเพ อนนุสฺสุเตสุ ธมฺเมสุ สามํ สจฺจานิ อภิสมฺพุชฺฌิ. ตตฺถ จ สพฺพญฺญุตํ ปาปุณาติ พเลสุ จ วสีภาวํ. อยํ วุจฺจติ ปุคฺคโล สมฺมาสมฺพุทฺโธ.[๕๒]

"ในข้อนั้น บุคคลใดคือพระสัมมาสัมพุทธเจ้า บางคนในโลกนี้ย่อมรู้แจ้งสัจธรรมเองในธรรมที่ไม่เคยสดับมาก่อน บรรลุความเป็นผู้รู้ธรรมทั้งปวง และความเชี่ยวชาญในทศพลญาณทั้งหลายด้วยความรู้แจ้งนั้น บุคคลนี้ชื่อว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้า"

คำว่า สพฺพธมฺมานํ (ธรรมทั้งปวง) หมายความว่า แม้คำว่า สมฺมาสมฺพุทฺธ จะมิได้ระบุว่าพระพุทธองค์ตรัสรู้ธรรมอะไรบ้าง แต่การหยั่งเห็นธรรมทุกอย่างมีได้เพราะมิได้ระบุเพียงบางส่วนนั่นเอง จึงหมายรวมถึงธรรมทุกอย่างได้โดยปริยาย ดังข้อความว่า

---

[๕๐] องฺ.ติก.อ. ๒/๘๑/๒๓๓ [๕๑] วิ.ม. ๔/๑๐/๑๑, ม.มู. ๑๒/๒๘๕/๒๔๖ [๕๒] อภิ.ปุ. ๓๖/๒๒/๑๒๑

ปเทสคฺคหเณ หิ อสติ คเหตพฺพสฺส นิปฺปเทสตาว วิญฺญายติ, ยถา ทิกฺขิโต น ททาตีติ.[๕๓]

“โดยแท้จริงแล้ว เมื่อไม่มีการหมายเอาเฉพาะส่วน บัณฑิตย่อมรู้ว่าหมายเอาทั้งหมดได้ทีเดียว เช่น คำว่า ทิกฺขิโต น ททาติ (สมณะโล้นย่อมไม่ให้)”

ข้อนี้หมายความว่า ในคำว่า ทิกฺขิโต น ททาติ (สมณะโล้นย่อมไม่ให้) ไม่จำกัดว่าไม่ให้อะไร จึงหมายถึงการไม่ให้ของทุกอย่าง การไม่ระบุบทกรรมไว้โดยตรงในคำนี้ทำให้หมายความถึงของทุกอย่างได้โดยอ้อม

ในการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้านั้น พระองค์ตรัสรู้ด้วยวิปัสสนาปัญญาในเบื้องแรก, ด้วยมรรคปัญญาในขณะบรรลุธรรม และด้วยสัพพัญญุตญาณเป็นต้นในภายหลังต่อมา[๕๔]

คำว่า สจฺฉิกาตพฺเพ (ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง) โดยองค์ธรรมคือนิพพาน แต่ท่านประกอบใช้พหูพจน์ในคำนี้ด้วยเหตุ ๓ ประการ[๕๕] คือ

๑. หมายเอาประเภทที่สำเร็จโดยปริยายมีสอุปาทิเสสนิพพานเป็นต้น หมายความว่า นิพพานมี ๒ ประเภท กล่าวคือ สอุปาทิเสสนิพพาน (นิพพานที่มีขันธ์เหลืออยู่) และอนุปาทิเสสนิพพาน (นิพพานที่ไม่มีขันธ์เหลืออยู่) ดังนั้น แม้นิโรธสัจหรือนิพพานจะมีเพียงหนึ่งโดยสันติลักษณะ คือ ลักษณะสงบ ก็กล่าวเป็นรูปพหูพจน์ได้ตามประเภทของนิพพานทั้งสองนั้น

๒. คำนี้เป็นอุเทศ (หัวข้อ) ของอริยสัจ ๔ ดังที่จะกล่าวต่อไปว่า จกฺขุํ ทุกฺขสจฺจํ (จักษุ เป็นทุกขสัจ) เป็นต้น และอุเทศก็มักถูกกระทำไว้โดยเนื่องด้วยธรรมที่ยังไม่ได้ตัดสินกำหนดเนื้อความไว้แน่นอน เพราะกล่าวเพียงความมีอยู่ของธรรมที่ถูกแสดงโดยย่อด้วยอุเทศ มิได้กล่าวกำหนดแน่นอน ดังนั้น จึงกล่าวเป็นรูปพหูพจน์ที่ไม่กำหนดแน่นอน ดังคำว่า อปฺปจฺจยา ธมฺมา (ธรรมที่ไม่มีปัจจัยมีอยู่), อสงฺขตา ธมฺมา (ธรรมที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่งมีอยู่)

๓. รวมเอาผลและวิมุตติไว้ในธรรมที่ควรทำให้แจ้ง มิใช่หมายถึงนิพพานอย่างเดียว

---

[๕๓] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๓๑/๒๗๐

[๕๔] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๓๑/๒๗๐

[๕๕] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๓๑/๒๗๐

ดังพระพุทธดำรัสว่า

อภิญฺเญยฺยํ อภิญฺญาตํ　　ภาเวตพฺพญฺจ ภาวิตํ
ปหาตพฺพํ ปหีนํ เม　　ตสฺมา พุทฺโธสฺมิ พฺราหฺมณ.[๕๖]

"พราหมณ์ เรารู้สิ่งที่ควรรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง ละสิ่งที่ควรละ เจริญสิ่งที่ควรเจริญ และทำให้แจ้งสิ่งที่ควรทำให้แจ้ง ดังนั้น เราจึงเป็นพุทธะ"

จ ศัพท์ในคำว่า ภาเวตพฺพญฺจ ทำหน้าที่รวบรวมเนื้อความที่มิได้กล่าวไว้โดยตรง จึงรวมเอาสิ่งที่ควรทำให้แจ้งอีกด้วย ดังนั้น เราจึงเป็นผู้รู้สัจจะ ๔ ที่ควรรู้เพราะธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่ควรรู้ซึ่งพ้นไปจากสัจจะหามีไม่[๕๗]

[๑๓๒] อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคตรัสรู้ธรรมทั้งปวงโดยชอบด้วยพระองค์เองด้วยการยกขึ้นทีละบทๆ อย่างนี้ว่า

ก. จักษุ เป็นทุกขสัจ
ข. ตัณหาในภพก่อนอันก่อให้เกิดจักษุนั้นโดยความเป็นมูลเหตุ เป็นสมุทยสัจ
ค. ความไม่มีสัจจะทั้งสอง เป็นนิโรธสัจ
ฆ. ปฏิปทาที่ทำให้รู้นิโรธสัจ เป็นมรรคสัจ

แม้โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย และใจ ก็เช่นเดียวกัน

ท่านกล่าวข้อความข้างต้นเพื่อแสดงข้อความที่กล่าวว่าเป็นสัจจะโดยสามัญทั่วไป โดยจำแนกเป็นสัจจะตามธรรมที่เป็นไปทางทวารพร้อมทั้งทวารและอารมณ์ และตามขันธ์เป็นต้น[๕๘]

ข้อความว่า "ตัณหาในภพก่อนอันก่อให้เกิดจักษุนั้นโดยความเป็นมูลเหตุ" หมายความว่า จักษุ (จักขุปสาทรูป) ในภพปัจจุบันเกิดจากกรรมในภพก่อน และกรรมนั้นก็ก่อให้เกิดผล

---

[๕๖] ม.ม. ๑๓/๓๙๙/๓๘๕, ขุ.สุ. ๒๕/๕๖๔/๔๔๘

[๕๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๓๑/๒๗๐-๑

[๕๘] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๓๑/๒๗๑

คือรูปนามในภพนี้ เพราะมีตัณหาในขณะทำกรรม ดังนั้น ตัณหาที่เกิดขึ้นในภพก่อนจึงเป็นเหตุหลักทำให้เกิดรูปนามอันเป็นผลที่เกิดขึ้นในภพนี้ และทำให้เกิดรูปนามอื่นที่อาศัยรูปนามอันเป็นผลดังกล่าว ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ตัณหาในภพก่อนเป็นเหตุหลักที่ก่อให้เกิดจักษุ

ข้อความว่า "โดยความเป็นมูลเหตุ" หมายความว่า แม้มีเหตุอื่นคืออวิชชาเป็นต้น ตัณหาก็เป็นมูลเหตุของทุกขสัจ จะเห็นได้ว่า ตัณหาเป็นเหตุหลักของทุกข์อันวิจิตร เพราะเป็นเหตุทำให้กรรมวิจิตร และถึงความเป็นสหายของกรรม[๕๙]

พึงประกอบตามนัยนี้ คือ

- อายตนะ ๖ มีรูปเป็นต้น
- หมู่วิญญาณ ๖ มีจักขุวิญญาณเป็นต้น
- ผัสสะ ๖ มีจักขุสัมผัสเป็นต้น
- เวทนา ๖ มีจักขุสัมผัสสชาเวทนาเป็นต้น
- สัญญา ๖ มีรูปสัญญาเป็นต้น
- เจตนา ๖ มีรูปสัญเจตนาเป็นต้น
- กองตัณหา ๖ มีรูปตัณหาเป็นต้น
- วิตก ๖ มีรูปวิตกเป็นต้น
- วิจาร ๖ มีรูปวิจารเป็นต้น
- ขันธ์ ๕ มีรูปขันธ์เป็นต้น
- กสิณ ๑๐ [คือ กสิณฌาน ได้แก่ ฌานที่เกิดจากการเพ่งกสิณ]
- อนุสสติ ๑๐
- สัญญา ๑๐ โดยจำแนกเป็นอุทธุมาตกสัญญาเป็นต้น [คือ อสุภกรรมฐาน ๑๐ มีอุทธุมาตกะเป็นต้น]

---

[๕๙] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๓๑/๒๗๑

- อาการ (ส่วน) ๓๒ มีผมเป็นต้น [คือ ส่วน ๓๒ และฌานที่มีส่วนเหล่านั้นเป็นอารมณ์]
- อายตนะ ๑๒
- ธาตุ ๑๘
- ภพ ๙ มีกามภพเป็นต้น
- ฌาน ๔ มีปฐมฌานเป็นต้น
- อัปปมัญญา ๔ มีเมตตาภาวนาเป็นต้น
- อรูปสมาบัติ ๔
- องค์แห่งปฏิจจสมุปบาท มีอวิชชาเป็นต้นโดยอนุโลม มีชราและมรณะเป็นต้นโดยปฏิโลม

คำว่า รูปตณฺหาทโย ฉ ตณฺหากายา (กองตัณหา ๖ มีรูปตัณหาเป็นต้น) หมายความว่า ตัณหาในปัจจุบันจัดเป็นทุกขสัจ ส่วนตัณหาในภพก่อนจัดเป็นสมุทยสัจ ดังข้อความกล่าวว่า

ยสฺมึ ปน อตฺตภาเว สา อุปฺปชฺชติ, ตสฺส มูลการณภาเวน สมุฏฺฐาปิกา ปุริมภว-สิทฺธา ตณฺหา สมุทยสจฺจนฺติ คเหตพฺพา.[๖๐]

“อนึ่ง ตัณหานั้นเกิดขึ้นในอัตภาพใด ตัณหาที่สำเร็จในภพก่อนที่ยังอัตภาพนั้นให้เกิดขึ้นโดยความเป็นมูลเหตุ พึงถือว่าเป็นสมุทยสัจ”

ภพ ๙ คือ กามภพ รูปภพ และอรูปภพ, ภพที่มีสัญญา (สัญญีภพ), ภพที่ไม่มีสัญญา (อสัญญีภพ), ภพที่มีสัญญาก็ไม่ใช่ไม่มีสัญญาก็ไม่เชิง (เนวสัญญีนาสัญญีภพ), ภพที่มีขันธ์เดียว (เอกโวการภูมิ), ภพที่มีขันธ์ ๔ (จตุโวการภูมิ) และภพที่มีขันธ์ ๕ (ปัญจโวการภูมิ)

การประกอบบทหนึ่ง[สุดท้าย]ของธรรมเหล่านั้น มีดังต่อไปนี้ คือ

ก. ชรา และมรณะ เป็นทุกขสัจ

ข. ชาติ เป็นสมุทยสัจ

---

[๖๐] วิมติ.ฏีกา ๑/๑/๖๔

ค. ความสลัดออกจากสัจจะทั้งสอง เป็นนิโรธสัจ

ฆ. ปฏิปทา[คืออริยมรรคมีองค์ ๘] ที่ทำให้รู้แจ้งนิโรธสัจ เป็นมรรคสัจ

โดยประการดังนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสรู้ คือ รู้โดยอนุโลมและปฏิโลม ในธรรมทั้งปวงโดยชอบด้วยพระองค์เองด้วยการยกขึ้นทีละบทๆ อย่างนี้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สมฺมาสามญฺจ สพฺพธมฺมานํ พุทฺธตฺตา ปน สมฺมาสมฺพุทฺโธ (พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า สัมมาสัมพุทธะ เพราะตรัสรู้ธรรมทั้งปวงโดยชอบด้วยพระองค์เอง)

๓. คำอธิบายบทว่า วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน

[๑๓๓] นอกจากนั้น พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า วิชชาจรณสัมปันนะ เพราะถึงพร้อมด้วยความรู้และความประพฤติ ในเรื่องนั้น ความรู้ (วิชชา) คือ วิชชา ๓ พึงทราบตามนัยที่ตรัสไว้ในภยเภรวสูตร[๖๐] และวิชชา ๘ ในอัมพัฏฐสูตร[๖๒] ดังจะเห็นว่า ในพระสูตรดังกล่าวตรัสถึงวิชชา ๘ โดยรวมอภิญญา ๖ กับวิปัสสนาญาณและมโนมยิทธิ

วิชชา ๓ คือ

๑. ปุพเพนิวาสานุสสติ ระลึกชาติก่อนว่ามีชื่อ ตระกูล วรรณะ อาหาร เสวยสุขทุกข์ และมีอายุขัยอย่างนั้นๆ ในชาตินั้น โดยระลึกชาติก่อนได้หลายชาติพร้อมทั้งลักษณะทั่วไป (วรรณะเป็นต้น) และชีวประวัติ (ชื่อและตระกูล)

๒. ทิพยจักษุ ตาทิพย์ คือ สามารถเห็นรูปอันละเอียดที่อยู่ไกลได้แม้กระทั่งรูปของเทวดา และสามารถเห็นเหล่าสัตว์ที่เสียชีวิตแล้วไปเกิดในภพใหม่ตามกรรมของตนได้

๓. อาสวักขยะ สิ้นอาสวะ คือ อรหัตตมรรคญาณที่ขจัดกิเลสทั้งหมดได้

วิชชา ๘ คือ

๑. วิปัสสนาญาณ ปัญญาหยั่งเห็นไตรลักษณ์ตามความเป็นจริง

---

[๖๑] ม.มู. ๑๒/๕๒-๔/๒๙-๓๐

[๖๒] ที.สี. ๙/๒๗๙/๙๙

๒. มโนมยิทธิ ฤทธิ์ทางใจ คือ การเนรมิตกายอื่นที่เหมือนกับกายนี้ ดุจชักไส้จากหญ้าปล้อง ชักดาบจากฝัก หรือดึงงูออกจากคราบ)

๓. อิทธิวิธะ แสดงฤทธิ์ต่างๆ

๔. ทิพยโสต หูทิพย์ สามารถได้ยินเสียงที่อยู่ไกลได้ แม้กระทั่งเสียงที่ละเอียดเหมือนเสียงพูดของเทวดา

๕. เจโตปริยะ รู้ใจผู้อื่น

๖. ปุพเพนิวาสานุสสติ ระลึกชาติก่อน

๗. ทิพยจักษุ ตาทิพย์

๘. อาสวักขยะ สิ้นอาสวะ

ความประพฤติ (จรณะ) คือ ธรรม ๑๕ ประการเหล่านี้ ได้แก่

ก. สีลสังวร [การสำรวมในปาติโมกข์]

ข. การรักษาทวารในอินทรีย์ ๖ [มีจักขุนทรีย์เป็นต้น]

ค. การบริโภคพอประมาณ

ฆ. ความเพียรเจริญสติ

ง. สัทธรรม ๗ [คือ ศรัทธา หิริ โอตตัปปะ พาหุสัจจะ วิริยะ สติ และปัญญา]

จ. รูปาวจรฌาน ๔ [ปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌาน]

คำว่า อินฺทฺริเยสุ คุตฺตทฺวารตา (การรักษาทวารในอินทรีย์ ๖) หมายความว่า การสำรวมประตูด้วยบานประตูคือสติในอินทรีย์ ๖ เพื่อไม่ให้กิเลสเข้ามาทางประตูเหล่านั้น ดังข้อความว่า

อินฺทฺริเยสุ คุตฺตทฺวาโรติ มนจฺฉฏฺเฐสุ อินฺทฺริเยสุ ปิหิตทฺวาโร โหติ.[๖๓]

“คำว่า อินฺทฺริเยสุ คุตฺตทฺวาโร (ผู้รักษาทวารในอินทรีย์ ๖) หมายความว่า ผู้ปิดประตูในอินทรีย์มีมนินทรีย์เป็นที่ ๖”

---

[๖๓] **ที.สี.อ. ๑/๑๙๓/๑๖๔**

คุตฺตา สติกวาเฏน ปิทหิตา ทฺวารา เอเตนาติ คุตฺตทฺวาโรติ อาห “ฉสุ อินฺทฺริเยสูติ อาทิ.[๖๔]

“ผู้รักษาคือปิดทวารด้วยบานประตูคือสติ ชื่อว่า คุตตทวาระ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ฉสุ อินฺทฺริเยสุ (ในอินทรีย์ ๖) เป็นต้น”

ตามคำอธิบายข้างต้น แม้ทวารก็คืออินทรีย์ ๖ นั่นเอง แต่ท่านกล่าวไว้แยกกันเหมือนเป็นคนละอย่างกัน จัดเป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า อเภทูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่ต่างกันให้ต่างกัน ดังคำว่า กณิการสฺส ทารุ (ไม้แห่งต้นกรรณิการ์) ความจริงไม้ก็คือต้นกรรณิการ์นั่นเอง ไม่ต่างกัน แต่คำนี้กล่าวถึงสิ่งเดียวกันคือต้นกรรณิการ์ให้ต่างกันเหมือนเป็นสองสิ่งคล้ายกับคำว่า รญฺโญ ปุตฺโต (บุตรของพระราชา) ซึ่งหมายถึงบุคคลสองคน หรือดังคำว่า สิลาปุตฺตกสฺส สรีรํ (แท่งลูกหินบด) คำว่า สรีรํ (แท่ง) ก็คือลูกหินบดนั่นเอง ไม่ใช่อย่างอื่น แต่คำนี้กล่าวถึงสิ่งเดียวกันคือลูกหินบดให้ต่างกันเหมือนเป็นสองสิ่ง

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อินฺทฺริเยสุ คุตฺตทฺวารตา แปลว่า การรักษาทวารคืออินทรีย์ ๖ การแปลตามนัยนี้จัดว่าเป็นการแปลโดยตรง ไม่ใช่สำนวนทางภาษาที่กล่าวไว้ก่อน คำแปลนี้พบในวิสุทธิมรรคนิสสัย (เล่ม ๒ หน้า ๒๑)

โดยแท้จริงแล้ว ธรรม ๑๕ ประการเหล่านี้ชื่อว่า จรณะ เพราะทำให้อริยสาวกไปสู่ทิศอมตะได้ ดังพระพุทธดำรัสเป็นต้นว่า

อิธ มหานาม อริยสาวโก สีลวา โหติ.[๖๕]

“มหานามะ อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้มีศีล”

พึงทราบคำทั้งหมดตามนัยที่ตรัสไว้ในมัชฌิมปัณณาสก์

พระผู้มีพระภาคทรงถึงพร้อมด้วยวิชชาและจรณะเหล่านี้ ฉะนั้นจึงทรงพระนามว่า วิชชาจรณสัมปันนะ (ผู้ถึงพร้อมด้วยความรู้และความประพฤติ)

ในเรื่องนั้น ความถึงพร้อมด้วยวิชชาทำให้พระผู้มีพระภาคเป็นผู้ตรัสรู้ธรรมทั้งปวง ความถึงพร้อมด้วยจรณะทำให้พระองค์เป็นผู้มีกรุณาอันใหญ่หลวง พระองค์ทรง

---

[๖๔] ที.ปา.ฎีกา ๓/๑๕๓

[๖๕] ม.ม. ๑๓/๒๔/๑๘

ทราบประโยชน์และโทษของสรรพสัตว์ด้วยสัพพัญญุตญาณแล้ว จึงทรงแนะนำให้หลีกเลี่ยงโทษบำเพ็ญประโยชน์ เพราะเป็นผู้มีกรุณาอันใหญ่หลวง เหมือนบุคคลอื่นผู้ถึงพร้อมด้วยความรู้และความประพฤติ[แนะนำ]

ดังนั้น สาวกของพระองค์จึงเป็นผู้ปฏิบัติดี ไม่เป็นผู้ปฏิบัติชั่ว เหมือนสาวกของเดียรถีย์ผู้ไม่มีวิชชาและจรณะ เช่น อัตตันตปะ (ผู้ทำตนให้เดือดร้อน) เป็นต้น

ในอังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต อัตตันตปสูตร[๖๖] พระพุทธองค์ทรงจำแนกบุคคล ๔ จำพวก คือ

๑. ผู้ทำตนให้เดือดร้อน (อัตตันตปะ) คือ คนที่ประพฤติเปลือยกาย ไม่มีมารยาท [ยืนถ่ายอุจจาระปัสสาวะเป็นต้น], เลียมือ[ในขณะบริโภคอาหารในมือ], รับอาหารในเรือนหลังเดียว ยังชีพด้วยข้าวคำเดียว บริโภควันเว้นวันไปจนถึงบริโภควันเว้นเจ็ดวัน กินพืชผักผลไม้เท่านั้น ยืนอย่างเดียวไม่ยอมนั่ง เดินกระโหย่ง นอนบนที่นอนที่ทำด้วยหนาม อาบน้ำวันละ ๓ ครั้ง เป็นต้น

๒. ผู้ทำคนอื่นให้เดือดร้อน (ปรันตปะ) คือ คนฆ่าแพะ แกะ สุกร ไก่ นก วัว ควาย ปลา หรือปล้นชิงทรัพย์ผู้อื่น เป็นต้น

๓. ผู้ทำตนและคนอื่นให้เดือดร้อน (อัตตันตปะปรันตปะ) คือ พระราชาที่ประพฤติตนให้ลำบากตามคำสอนทางศาสนาด้วยการโกนผมและหนวด นุ่งหนังสัตว์มีเล็บ ชโลมกายด้วยเนยและน้ำมัน เกาหลังด้วยเขามฤค นอนบนพื้นที่ไม่ปูลาดด้วยมูลโคสด เสวยน้ำนมจากเต้าที่ ๑ ของแม่โคตัวหนึ่งที่มีลูกอ่อน พระมเหสีเสวยน้ำนมจากเต้าที่ ๒ พราหมณ์ผู้เป็นปุโรหิตดื่มน้ำนมจากเต้าที่ ๓ พระราชาทรงบูชาไฟด้วยน้ำนมจากเต้าที่ ๔ ลูกโคดื่มน้ำนมที่เหลือ แล้วพระราชารับสั่งให้ฆ่าโค ลูกโคผู้ ลูกโคเมีย แพะ แกะ เพื่อบูชายัญ

๔. ผู้ไม่ทำตนและคนอื่นให้เดือดร้อน (เนวอัตตันตปะนปรันตปะ) คือ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ตรัสรู้ธรรมแล้วสั่งสอนผู้อื่นให้รู้ตาม

สาวกของพระผู้มีพระภาคไม่ประพฤติชั่วเหมือนบุคคล ๓ จำพวกแรกมีอัตตันตปะเป็นต้น

---

[๖๖] องฺ.จตุกฺก. ๒๑/๑๙๘/๒๓๐

๔. คำอธิบายบทว่า สุคโต

[๑๓๔] พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า พระสุคต เพราะเหตุเหล่านี้ คือ

๑. เสด็จไปงาม

๒. เสด็จไปสู่สถานที่ดี

๓. เสด็จไปโดยชอบ

๔. ตรัสโดยชอบ

๑) เสด็จไปงาม

กล่าวโดยละเอียดว่า แม้การไปก็เรียกว่า คตะ และการเสด็จไปนั้นของพระผู้มี-พระภาคงาม คือ บริสุทธิ์ ปราศจากโทษ

คำว่า คมนมฺปิ คตนฺติ วุจฺจติ (แม้การไปก็เรียกว่า คตะ) แสดงรูปวิเคราะห์ของ คต ศัพท์ใน สุคต เป็นภาวสาธนะ และลง ต ปัจจัยในภาวสาธนะ ดังคำว่า คเต ฐิเต (ในการเดิน ในการยืน) คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- คมนํ คตํ = การไป ชื่อว่า คตะ

คำว่า ตญฺจ ภควโต โสภนํ (และการเสด็จไปนั้นของพระผู้มีพระภาคงาม) แสดงความหมายของ สุ อุปสรรคว่ามีอรรถว่า โสภณ (งาม)

คำว่า ปริสุทฺธมนวชฺชํ (คือ บริสุทธิ์ ปราศจากโทษ) อธิบายความงามในเรื่องนี้ว่า ความงามนั้นมีได้เพราะเป็นความบริสุทธิ์ และความบริสุทธิ์ก็มีได้เพราะการปราศจากโทษ[๖๗]

ถามว่า : การเสด็จไปงามนั้น คืออะไร

ตอบว่า : คือ อริยมรรค[มีองค์ ๘] เพราะพระองค์เสด็จไปสู่ทิศอันเกษม[คือพระนิพพาน]โดยไม่ติดขัดด้วยการเสด็จไปคืออริยมรรคนั้น จึงทรงพระนามว่า พระสุคต เพราะเสด็จไปงาม

---

[๖๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๓๔/๒๗๗

การเสด็จไปในเรื่องนี้ไม่ใช่หมายถึงการดำเนินไปตามทางด้วยสรีระ แต่หมายถึงอริยมรรคมีองค์ ๘ เพราะอริยมรรคดังกล่าวเป็นแนวปฏิบัติที่ทำให้พระองค์บรรลุนิพพานอันเป็นทิศเกษมปลอดจากภัยทั้งปวง

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า สุคต แปลว่า "ผู้เสด็จไปงาม" มาจาก สุ (งาม) + คต (ผู้มีการเสด็จไป, ผู้เสด็จไป) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สุนฺทรํ คตํ อสฺสาติ สุคโต = ผู้เสด็จไปงาม ชื่อว่า สุคตะ (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

๒) เสด็จไปสู่สถานที่ดี

นอกจากนั้น พระองค์เสด็จไปสู่สถานที่ดีคือพระนิพพานอันปราศจากความตาย [เพราะพระนิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง เนื่องจากไม่มีการเกิดขึ้นของสังขารที่เป็นทุกข์ไม่ดีงาม] ดังนั้น จึงทรงพระนามว่า พระสุคต เพราะเสด็จไปสู่สถานที่ดี

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า สุคต แปลว่า "ผู้เสด็จไปสู่สถานที่ดี" มาจาก สุ (สถานที่ดี) + คต (ผู้เสด็จไป) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สุนฺทรํ ฐานํ คโต สุคโต = ผู้เสด็จไปสู่สถานที่ดี ชื่อว่า สุคตะ (ปาทิบุรพบทกรรมธารยสมาส)

๓) เสด็จไปโดยชอบ

นอกจากนั้น พระองค์เสด็จไปโดยชอบ คือ ไม่เสด็จกลับมาสู่กิเลสที่ถูกกำจัดแล้วด้วยมรรคนั้นๆ อีก

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า สุคต แปลว่า "ผู้เสด็จไปโดยชอบ" มาจาก สุ (โดยชอบ) + คต (ผู้เสด็จไป) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สมฺมา คโต สุคโต = ผู้เสด็จไปโดยชอบ ชื่อว่า สุคตะ (ปาทิบุรพบทกรรมธารยสมาส)

ดังข้อความ[ในคัมภีร์มหานิทเทส]ว่า

โสตาปตฺติมคฺเคน เย กิเลสา ปหีนา, เต กิเลเส น ปุเนติ น ปจฺเจติ น ปจฺจาคจฺฉตีติ สุคโต ฯเปฯ อรหตฺตมคฺเคน เย กิเลสา ปหีนา, เต กิเลเส น ปุเนติ น ปจฺเจติ น ปจฺจาคจฺฉตีติ สุคโต.[๖๘]

“กิเลสเหล่าใดถูกกำจัดแล้วด้วยโสดาปัตติมรรค พระผู้มีพระภาคไม่กลับ ไม่มา ไม่หวนมาสู่กิเลสเหล่านั้นอีก ดังนั้น จึงทรงพระนามว่า พระสุคต ฯลฯ กิเลสเหล่าใดถูกกำจัดแล้วด้วยอรหัตตมรรค พระผู้มีพระภาคไม่กลับ ไม่มา ไม่หวนมาสู่กิเลสเหล่านั้นอีก ดังนั้น จึงทรงพระนามว่า พระสุคต ฯลฯ”

คนเดินทางที่กลับมาสู่สถานที่เดิม ไม่อาจเดินทางไกลได้ การเดินทางของเขาไม่ใช่การเดินทางที่ดี ถ้าเขามุ่งหน้าเดินไปไม่หวนกลับก็จะเดินทางไกลได้ เมื่อเป็นเช่นนี้การเดินทางของเขาจึงเป็นการเดินทางที่ดี ในทำนองเดียวกัน การเดินทางไปโดยไม่กลับมาหากิเลสที่ถูกละแล้วด้วยอริยมรรค ก็เป็นการเดินทางที่ดีเช่นเดียวกัน

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเสด็จไปโดยชอบ คือ ทรงบำเพ็ญประโยชน์สุขแก่ชาวโลกทั้งปวงด้วยสัมมาปฏิบัติที่บำเพ็ญบารมี ๓๐ ทัศนับแต่แทบพระบาทของพระทีปังกรพุทธเจ้าจนถึงโพธิบัลลังก์ และเสด็จไปไม่เข้าถึงธรรมทรามอันเป็นทางสุดโต่งเหล่านี้ คือ สัสสตทิฏฐิ อุจเฉททิฏฐิ กามสุขัลลิกานุโยค และอัตตกิลมถานุโยค ดังนั้น จึงทรงพระนามว่า พระสุคต เพราะเสด็จไปโดยชอบ

ข้อความนี้กล่าวถึงการเสด็จไปโดยชอบด้วยปฏิปทาที่ทรงบำเพ็ญมาก่อนได้บรรลุธรรม คือ การบำเพ็ญบารมี ๓๐ ทัศ และการไม่ประกอบด้วยสัสสตทิฏฐิ อุจเฉททิฏฐิ กามสุขัลลิกานุโยค และอัตตกิลมถานุโยค ตั้งแต่ได้รับพุทธพยากรณ์เป็นต้นมา

---

[๖๘] ขุ.ม. ๒๙/๓๘/๙๕

๔) ตรัสโดยชอบ

นอกจากนั้น พระองค์ตรัสโดยชอบ คือ ตรัสวาจาที่สมควรในฐานะอันสมควร ดังนั้น จึงทรงพระนามว่า พระสุคต เพราะตรัสโดยชอบ มีพระสูตรที่เป็นหลักฐานของข้อความนั้นดังต่อไปนี้ :-

๑. ยํ ตถาคโต วาจํ ชานาติ อภูตํ อตจฺฉํ อนตฺถสญฺหิตํ, สา จ ปเรสํ อปฺปิยา อมนาปา, น ตํ ตถาคโต วาจํ ภาสติ.

๒. ยมฺปิ ตถาคโต วาจํ ชานาติ ภูตํ ตจฺฉํ อนตฺถสญฺหิตํ, สา จ ปเรสํ อปฺปิยา อมนาปา, ตมฺปิ ตถาคโต วาจํ น ภาสติ.

๓. ยญฺจ โข ตถาคโต วาจํ ชานาติ ภูตํ ตจฺฉํ อตฺถสญฺหิตํ, สา จ ปเรสํ อปฺปิยา อมนาปา, ตตฺร กาลญฺญู ตถาคโต โหติ ตสฺสา วาจาย เวยฺยากรณาย.

๔. ยํ ตถาคโต วาจํ ชานาติ อภูตํ อตจฺฉํ อนตฺถสญฺหิตํ, สา จ ปเรสํ ปิยา มนาปา, น ตํ ตถาคโต วาจํ ภาสติ.

๕. ยมฺปิ ตถาคโต วาจํ ชานาติ ภูตํ ตจฺฉํ อนตฺถสญฺหิตํ, สา จ ปเรสํ ปิยา มนาปา, ตมฺปิ ตถาคโต วาจํ น ภาสติ.

๖. ยญฺจ โข ตถาคโต วาจํ ชานาติ ภูตํ ตจฺฉํ อตฺถสญฺหิตํ, สา จ ปเรสํ ปิยา มนาปา, ตตฺร กาลญฺญู ตถาคโต โหติ ตสฺสา วาจาย เวยฺยากรณาย.[๖๙]

“๑. ตถาคตรู้วาจาใดว่าไม่จริงแท้ ไร้ประโยชน์ ไม่เป็นที่รักชอบของคนอื่น ย่อมไม่ตรัสวาจานั้น

๒. ตถาคตรู้วาจาใดว่าจริงแท้ ไร้ประโยชน์ ไม่เป็นที่รักชอบของคนอื่น ย่อมไม่ตรัสวาจานั้น

๓. ตถาคตรู้วาจาใดว่าจริงแท้ มีประโยชน์ ไม่เป็นที่รักชอบของคนอื่น ย่อมรู้จักกาลอันควรเพื่อตรัสวาจานั้น

๔. ตถาคตรู้วาจาใดว่าไม่จริงแท้ ไร้ประโยชน์ เป็นที่รักชอบของคนอื่น ย่อมไม่ตรัสวาจานั้น

---

[๖๙] ม.ม. ๑๓/๘๖/๖๔

๕. ตถาคตรู้วาจาใดว่าจริงแท้ ไร้ประโยชน์ เป็นที่รักชอบของคนอื่น ย่อมไม่ตรัสวาจานั้น

๖. ตถาคตรู้วาจาใดว่าจริงแท้ มีประโยชน์ เป็นที่รักชอบของคนอื่น ย่อมรู้จักกาลอันควรเพื่อตรัสวาจานั้น”

โดยประการดังนี้ พึงทราบว่า พระองค์ทรงพระนามว่า พระสุคต เพราะตรัสโดยชอบ

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า สุคต แปลว่า “ผู้ตรัสโดยชอบ” มาจาก สุ (โดยชอบ) + คต (ผู้ตรัส) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สมฺมา คทตีติ สุคโต = ผู้ตรัสโดยชอบ ชื่อว่า สุคตะ (สุ บทหน้า + คท ธาตุ <วิยตฺติยํ วาจายํ = พูดชัดเจน> + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ แปลง ท เป็น ต)

วาจามี ๖ ประเภท คือ

๑. วาจาไม่จริงแท้ ไร้ประโยชน์ ไม่เป็นที่รักชอบของคนอื่น เช่น การเรียกคนทรงศีลว่าทุศีล หรือเรียกคนที่มิใช่จัณฑาลว่าจัณฑาล

๒. วาจาจริงแท้ ไร้ประโยชน์ ไม่เป็นที่รักชอบของคนอื่น เช่น การเรียกคนทุศีลว่าทุศีล คนจัณฑาลว่าจัณฑาล หรือเรียกคนบอดว่าบอด

๓. วาจาจริงแท้ มีประโยชน์ ไม่เป็นที่รักชอบของคนอื่น เช่น การเรียกพระเทวทัตว่า อาปายิโก (ผู้จะตกอบาย), เนรยิโก (ผู้จะไปนรก) แม้การเรียกเช่นนี้จะไม่เป็นที่พอใจของพระเทวทัตและบริวาร แต่ก็มีประโยชน์แก่ผู้ฟังเพื่อแสดงโทษของการทำให้สงฆ์แตกแยก แม้การกล่าวโทษในผู้ที่มีโทษเพื่อแนะนำสั่งสอนก็นับเข้าในข้อนี้

๔. วาจาไม่จริงแท้ ไร้ประโยชน์ เป็นที่รักชอบของคนอื่น เช่น คำสอนทางศาสนาที่ทำให้ชาวโลกหลงผิดโดยกล่าวว่า การฆ่าสัตว์เป็นต้นที่กระทำด้วยวิธีบูชายัญนำไปสู่สุคติได้

๕. วาจาจริงแท้ ไร้ประโยชน์ เป็นที่รักชอบของคนอื่น เช่น การพูดส่อเสียด การพูดดิรัจฉานกถาที่มีจริง และการพูดยอคฤหัสถ์

๖. วาจาจริงแท้ มีประโยชน์ เป็นที่รักชอบของคนอื่น เช่น การพูดถ้อยคำที่ก่อให้เกิดประโยชน์แก่ชาวโลก ได้แก่ เรื่องทาน ศีล และภาวนา ที่กล่าวถูกกาละเทสะ

๕. คำอธิบายบทว่า โลกวิทู

[๑๓๕] นอกจากนั้น พระองค์ทรงพระนามว่า โลกวิทู (ผู้รู้แจ้งโลก) เพราะรู้แจ้งโลกโดยสิ้นเชิง กล่าวคือ พระผู้มีพระภาคนั้นทรงรู้แจ้ง คือแทงตลอดโลก[คือทุกขสัจ]โดยทุกประการ คือ โดยสภาวะที่เป็นจริง [คือทุกขสัจ] โดยเหตุเกิด [คือสมุทยสัจ] โดยความดับ [คือนิโรธ] และโดยเหตุบรรลุความดับ[คือมรรคสัจ]

คำว่า โลกวิทู มาจาก โลก (โลก) + วิทู (ผู้รู้แจ้ง) เมื่อลง กฺวิ ปัจจัยแล้วให้ลง อู เป็นอาคมด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๖๑๖) ว่า วิทนฺเต อู (ลง อู อาคมในที่สุดของ วิท ธาตุในเพราะ กฺวิ ปัจจัย) คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- โลกํ อเวทีติ โลกวิทู = ผู้รู้แจ้งโลกแล้ว ชื่อว่า โลกวิทู (โลก บทหน้า + วิท ธาตุ <ญาเณ = รู้> + กฺวิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ ลง อู เป็นอาคม)

ดังพระพุทธดำรัสว่า

ยตฺถ โข อาวุโส น ชายติ น ชียติ น มียติ น จวติ น อุปปชฺชติ, นาหํ ตํ คมเนน โลกสฺส อนฺตํ ญาเตยฺยํ ทฏฺเฐยฺยํ ปตฺเตยฺยนฺติ วทามิ, น จาหํ อาวุโส อปตฺวาว โลกสฺส อนฺตํ ทุกฺขสฺส อนฺตกิริยํ วทามิ. อปิจาหํ อาวุโส อิมสฺมิญฺเญว พฺยามมตฺเต กเฬวเร สสญฺญิมฺหิ สมนเก โลกญฺจ ปญฺญเปมิ โลกสมุทยญฺจ โลกนิโรธญฺจ โลกนิโรธคามินิญฺจ ปฏิปทํ.[๗๐]

"ผู้มีอายุ สัตว์ไม่เกิด ไม่แก่ ไม่ตาย ไม่จุติ ไม่อุบัติ ในที่ใด เราไม่กล่าวที่นั้นว่าเป็นที่สุดแห่งโลกที่ควรรู้ ควรเห็น ควรถึงด้วยการไป และเรากล่าวว่าบุคคลไปไม่ถึงที่สุดของโลกแล้วไม่อาจกระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ แต่เราบัญญัติโลก เหตุเกิดของโลก ความดับของโลก และปฏิปทาให้ถึงความดับของโลก ในอัตภาพราวหนึ่งวามีสัญญาและใจครองนี้เท่านั้น"

---

[๗๐] สํ.ส. ๑๕/๑๐๗/๗๔, องฺ.จตุกฺก. ๒๑/๔๕/๕๓

คัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาอธิบายเรื่องนี้ว่า

"คำว่า น ชายติ (ไม่เกิด) เป็นต้น ปฏิเสธการเกิดเป็นต้นโดยตรง ส่วนบททั้งสอง คือ น จวติ น อุปปชฺชติ (ไม่จุติ ไม่อุบัติ) ปฏิเสธจุติและปฏิสนธิที่มีต่อๆ มาในชาติต่อไป บางอาจารย์กล่าวว่า คำว่า น ชายติ เป็นต้นกล่าวไว้โดยเนื่องด้วยคัพภเสยยกะ ส่วนบทอื่นกล่าวไว้โดยเนื่องด้วยโอปปาติกะ"[๗๑]

อย่างไรก็ตาม วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๑๐๙) กล่าวว่า ความเห็นของบางอาจารย์น่าจะสมควรกว่าคำอธิบายของวิสุทธิมรรคมหาฎีกา ท่านผู้แต่งมิได้กล่าวเหตุผลในเรื่องนี้ไว้ แต่ผู้แปลเข้าใจว่า คำว่า ชายติ, ชียติ, มียติ นิยมใช้กับมนุษย์ที่เกิด แก่ และตาย ส่วนคำว่า จวติ, อุปปชฺชติ นิยมใช้กับโอปปาติกะที่จุติและปฏิสนธิ เพราะโอปปาติกสัตว์ไม่มีชรา ดังนั้น คำว่า น ชายติ น ชียติ น มียติ (ไม่เกิด ไม่แก่ ไม่ตาย) จึงหมายถึง คัพภเสยยกะ คือ สัตว์ผู้อยู่ในครรภ์ คือ มนุษย์ ส่วนคำว่า น จวติ น อุปปชฺชติ (ไม่จุติ ไม่อุบัติ) หมายถึง โอปปาติกะ คือ ผู้ผุดเกิดขึ้นทันที หมายถึง สัตว์นรก เทวดา พรหม เป็นต้น

ข้อความว่า "โลก เหตุเกิดของโลก ความดับของโลก และปฏิปทาให้ถึงความดับของโลก" หมายถึง อริยสัจ ๔ นั่นเอง ดังข้อความว่า

โลกนฺติ ทุกฺขสจฺจํ. โลกสมุทยนฺติ สมุทยสจฺจํ. โลกนิโรธนฺติ นิโรธสจฺจํ. ปฏิปทนฺติ มคฺคสจฺจํ. อิติ นาหํ อาวุโส อิมานิ จตฺตาริ สจฺจานิ ติณกฏฺฐาทีสุ ปญฺญเปมิ. อิมสฺมึ ปน จาตุมหาภูติเก กายสฺมึเยว ปญฺญเปมีติ ทสฺเสติ.[๗๒]

"คำว่า โลกํ (โลก) คือ ทุกขสัจ

คำว่า โลกสมุทยํ (เหตุเกิดของโลก) คือ สมุทยสัจ

คำว่า โลกนิโรธํ (ความดับของโลก) คือ นิโรธสัจ

คำว่า ปฏิปทํ (ปฏิปทา) คือ มรรคสัจ

โดยประการดังนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่า ตถาคตมิได้บัญญัติสัจจะ ๔ เหล่านี้ไว้ในอารมณ์ภายนอกมีหญ้าและฟืนเป็นต้น แต่บัญญัติไว้ในอัตภาพที่เกิดขึ้นโดยอาศัยมหาภูตรูป ๔ นี้เท่านั้น"

---

[๗๑] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๓๕/๒๗๙

[๗๒] สํ.ส.อ. ๑/๑๐๗/๑๑๒, องฺ.จตุกฺก.อ. ๒/๔๕/๓๔๕

สรุปความว่า พระพุทธองค์ตรัสถึงการรู้เห็นสัจจะ ๔ ภายในร่างกายที่กว้างศอก ยาววา หนาคืบ โดยเฉพาะอย่างยิ่งทุกขสัจคือรูปนาม หรืออุปาทานขันธ์ ๕ ของแต่ละคนเป็นอารมณ์หลักของการกำหนดรู้ด้วยปริญญากิจ มีตัวอย่างในพระสูตรมากมายที่ระบุถึงอารมณ์ภายในว่าเป็นอารมณ์หลักของการปฏิบัติ เช่น

อากงฺเขยฺย เจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ "สพฺรหฺมจารีนํ ปิโย จ อสฺสํ มนาโป จ ครุ จ ภาวนีโย จาติ, สีเลสฺเววสฺส ปริปูรการี อชฺฌตฺตํ เจโตสมถมนุยุตฺโต อนิรากตชฺฌาโน วิปสฺสนาย สมนฺนาคโต พฺรูเหตา สุญฺญาคารานํ.[๗๓]

"หากภิกษุหวังว่า เราจะเป็นที่รักชอบใจ เป็นที่เคารพยกย่องของเพื่อนพรหมจารี เธอพึงทำศีลให้บริบูรณ์ หมั่นประกอบความสงบใจภายในตน ไม่เหินห่างจากฌาน ประกอบด้วยวิปัสสนา เพิ่มพูนเรือนว่าง (เรือนที่ไม่มีคนอยู่)"

อิมํ กายํ สมฺมสถ　　　　ปริชานาถ ปุนปฺปุนํ
กาเย สภาวํ ทิสฺวาน　　　　ทุกฺขสฺสนฺตํ กริสฺสถ.[๗๔]

"พวกเธอจงพิจารณากายนี้ จงกำหนดรู้อยู่เสมอ เมื่อรู้เห็นสภาวะ
ในกายนี้แล้วจักทำที่สุดแห่งทุกข์ได้"

อย่างไรก็ตาม ในบางขณะผู้ปฏิบัติธรรมที่รู้เห็นรูปนามภายในจนช่ำชองแล้ว อาจรู้เห็นรูปนามภายนอกได้บ้างเป็นครั้งคราว ดังนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสถึงการรู้เห็นรูปนามทั้งภายในและภายนอกไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตรว่า

อิติ อชฺฌตฺตํ วา กาเย กายานุปสฺสี วิหรติ. พหิทฺธา วา กาเย กายานุปสฺสี วิหรติ. อชฺฌตฺตํ วา พหิทฺธา วา กาเย กายานุปสฺสี วิหรติ.[๗๕]

"โดยประการดังนี้ ภิกษุ :-

๑. ตามรู้ในกองรูปภายในว่าเป็นกองรูปอยู่บ้าง

๒. ตามรู้ในกองรูปภายนอกว่าเป็นกองรูปอยู่บ้าง

๓. ตามรู้ในกองรูปทั้งภายในหรือภายนอกว่าเป็นกองรูปอยู่บ้าง"

---

[๗๓] ม.มู. ๑๒/๖๕/๔๓　　[๗๔] มิลินฺท. หน้า ๓๙๑　　[๗๕] ที.ม. ๑๐/๓๗๔/๒๔๙

อิติ อชฺฌตฺตํ วาติ เอวํ อตฺตโน วา อสฺสาสปสฺสาสกาเย กายานุปสฺสี วิหรติ. พหิทฺธา วาติ ปรสฺส วา อสฺสาสปสฺสาสกาเย. อชฺฌตฺตพหิทฺธา วาติ กาเลน อตฺตโน กาเลน ปรสฺส อสฺสาสปสฺสาสกาเย. เอเตนสฺส ปคุณกมฺมฏฺฐานํ อฏฺฐเปตฺวา อปราปรํ สญฺจรณกาโล กถิโต. เอกสฺมึ กาเล ปนิทํ อุภยํ น ลพฺภติ.[๗๖]

"คำว่า อิติ อชฺฌตฺตํ วา (โดยประการดังนี้ ภิกษุตามรู้ในกองรูปภายในว่าเป็นกองรูปอยู่บ้าง) หมายความว่า ตามรู้ในกองลมหายใจเข้าออกของตนว่าเป็นกองรูปอยู่บ้าง

คำว่า พหิทฺธา วา (ตามรู้ในกองรูปภายนอกว่าเป็นกองรูปอยู่บ้าง) หมายความว่า ตามรู้ในกองลมหายใจเข้าออกของผู้อื่น

คำว่า อชฺฌตฺตพหิทฺธา วา (ตามรู้ในกองรูปทั้งภายในหรือภายนอกว่าเป็นกองรูปอยู่บ้าง) หมายความว่า ตามรู้ในกองลมหายใจเข้าออกของตนตามกาลอันควร ของผู้อื่นตามกาลอันควร

คำนี้แสดงถึงเวลาที่ลมหายใจเข้าออกนั้นดำเนินสลับกันไปมาไม่พักกรรมฐานที่ช่ำชอง อนึ่ง กองลมหายใจทั้งสองเหล่านี้ไม่ปรากฏในขณะเดียวกัน"

อิธ โภ ภิกฺขุ อชฺฌตฺตํ กาเย กายานุปสฺสี วิหรติ อาตาปี สมฺปชาโน สติมา วิเนยฺย โลเก อภิชฺฌาโทมนสฺสํ. อชฺฌตฺตํ กาเย กายานุปสฺสี วิหรนฺโต ตตฺถ สมฺมา สมาธิยติ สมฺมา วิปฺปสีทติ, โส ตตฺถ สมฺมา สมาหิโต สมฺมา วิปฺปสนฺโน พหิทฺธา ปรกาเย ญาณทสฺสนํ อภินิพฺพตฺเตติ.[๗๗]

"ท่านผู้เจริญ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ตามรู้ ในกองรูปภายในว่าเป็นกองรูปอยู่ มีความเพียรเผากิเลส รู้จริง มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลก (กองรูป) ได้ เธอตามรู้ในกองรูปภายในว่าเป็นกองรูปอยู่ ย่อมตั้งจิตมั่นโดยชอบ ย่อมผ่องใสโดยชอบในกายานุปัสสนานั้น ครั้นแล้วย่อมบังเกิดมีญาณทัสสนะ (ปัญญารู้เห็น) ในกองรูปภายนอกของผู้อื่น"

พหิทฺธา ปรกาเย ญาณทสฺสนํ อภินิพฺพตฺเตตีติ อตฺตโน กายโต ปรสฺส กายาภิมุขํ ญาณํ เปเสติ.[๗๘]

"คำว่า พหิทฺธา ปรกาเย ญาณทสฺสนํ อภินิพฺพตฺเตติ (ย่อมบังเกิดมีญาณทัสสนะในกองรูปภายนอกของผู้อื่น) หมายความว่า เธอส่งญาณไปจากกองรูปของตนให้มุ่งไปที่กองรูปของบุคคลอื่น"

---

[๗๖] ที.ม.อ. ๒/๓๗๔/๓๘๐ [๗๗] ที.ม. ๑๐/๒๘๙/๑๘๕ [๗๘] ที.ม.อ. ๒/๒๘๙/๒๕๖

ตัวอย่างของผู้รู้เห็นรูปนามภายนอก เช่น

๑. พระปัจเจกพุทธเจ้าพระนามโสณะเห็นใบไม้หลุดจากขั้วแล้วได้บรรลุธรรม เพราะพระองค์รู้เห็นความเกิดดับของรูปภายนอกคือใบไม้ที่หลุดจากขั้วนั้น[๗๙]

๒. นางปฏาจาราเห็นน้ำล้างเท้าไหลออกไป ได้รู้เห็นความเกิดดับของน้ำล้างเท้า เมื่อฟังธรรมจากพระศาสดาแล้วจึงบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์พร้อมทั้งปฏิสัมภิทา[๘๐]

๓. อุบาสิกาชื่อว่าเถริกา เห็นเปลวไฟลุกโชติช่วงเผาอาหารที่กำลังหุงอยู่ในเตา ได้รู้เห็นความเกิดดับของเปลวไฟ จึงบรรลุธรรมเป็นพระอนาคามี[๘๑]

๔. ภิกษุ ๕๐๐ รูปเห็นพยับแดดก่อนแล้วเห็นหยาดน้ำฝนในขณะฝนตกต่อมา ได้รู้เห็นความเกิดดับของสิ่งเหล่านั้น เมื่อฟังธรรมจากพระศาสดาแล้วจึงบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์[๘๒]

คมเนน น ปตฺตพฺโพ โลกสฺสนฺโต กุทาจนํ
น จ อปตฺวา โลกนฺตํ ทุกฺขา อตฺถิ ปโมจนํ.[๘๓]

"บุคคลไม่ควรบรรลุที่สุดของโลกด้วยการไปในกาลไหนๆ และครั้น ยังไม่บรรลุถึงที่สุดของโลก ก็จะไม่พ้นจากทุกข์"

ตสฺมา หเว โลกวิทู สุเมโธ
โลกนฺตคู วูสิตพฺรหฺมจริโย
โลกสฺส อนฺตํ สมิตาวิ ญตฺวา
นาสีสติ โลกมิมํ ปรญฺจ.[๘๔]

"เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคผู้มีปัญญาดี รู้แจ้งโลก ถึงที่สุดของโลก [คือการดับของสังขารโลก หรือพระนิพพานอันเป็นที่ดับ] อยู่จบพรหมจรรย์[คือมรรค] ระงับกิเลส ทรงรู้ที่สุดของโลกแล้ว จึงไม่ปรารถนาโลกนี้และโลกอื่น"

---

[๗๙] ขุ.ชา.อ. ๘/๕๒๙/๗๘

[๘๐] ขุ.เถรี.อ. ๒๕/๑๑๑/๑๔๒, ขุ.ธ.อ. ๑/๑๑๒/๕๑๕

[๘๑] ขุ.เถรี.อ. ข้อ ๑ หน้า ๖

[๘๒] ขุ.ธ.อ. ๒/๑๗๐/๑๒๗

[๘๓] สํ.ส. ๑๕/๑๐๗/๗๕, องฺ.จตุกฺก. ๒๑/๔๕/๕๔

[๘๔] สํ.ส. ๑๕/๑๐๗/๗๕, องฺ.จตุกฺก. ๒๑/๔๕/๕๔

[๑๓๖] อีกอย่างหนึ่ง โลกมี ๓ อย่าง คือ

๑. สังขารโลก โลกคือสังขาร เช่น เอโก โลโก สพฺเพ สตฺตา อาหารฏฺ-จิติกา[๘๕] (โลกหนึ่ง คือ สัตว์ทุกจำพวกดำรงอยู่ได้ด้วยปัจจัย[มีเหตุปัจจัยเป็นต้น])

๒. สัตวโลก โลกคือเหล่าสัตว์ เช่น สสฺสโต โลโกติ วา อสสฺสโต โลโกติ วา[๘๖] ([พวกเราไม่รู้]ว่า โลกเที่ยง หรือโลกไม่เที่ยง)

๓. โอกาสโลก โลกคือที่อยู่ของมนุษย์ เช่น

ยาวตา จนฺทิมสูริยา ปริหรนฺติ ทิสา ภนฺติ วิโรจมานา
ตาว สหสฺสธา โลโก เอตฺถ เต วตฺตตี วโส.[๘๗]

"ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์โคจรส่องทิศให้สว่างอยู่ในสถานที่เท่าใด จักรวาลพันหนึ่งมีอยู่เท่านั้น อำนาจ[คือความสามารถที่รู้สถาน-การณ์]ของท่านแผ่ไปในจักรวาลเหล่านี้"

พระผู้มีพระภาคทรงรู้แจ้งโลกทั้ง ๓ นั้นโดยสิ้นเชิง

ในข้อ ๑๓๕ นั้นท่านแสดงว่าโลกคือทุกขสัจอันเป็นอารมณ์ของการเจริญวิปัสสนา จัดว่าเป็นการกล่าวถึงโลกบางส่วนคือสัตวโลก บัดนี้ กล่าวข้อความนี้เพื่อแสดงโลกทั้งสามประเภท

ในประโยคว่า เอโก โลโก สพฺเพ สตฺตา อาหารฏฺจิติกา (โลกหนึ่ง คือ สัตว์ทุกจำพวกดำรงอยู่ได้ด้วยปัจจัย) คำว่า สตฺตา (สัตว์) หมายถึง รูปนาม (สังขาร) ที่เรียกว่า สัตว์ โดยบุคคลาธิษฐาน คือ มีบุคคลเป็นที่ตั้ง

ในคำว่า สสฺสโต โลโก (โลกเที่ยง) อสสฺสโต โลโก (โลกไม่เที่ยง) โลก คือ สัตวโลก เพราะการดำริว่าเป็นอัตตาและโลกโดยเนื่องด้วยสัสสตทิฏฐิเป็นต้นของคนที่มีมิจฉาทิฏฐิ มีสัตว์เป็นที่ตั้ง มิได้มีสังขารเป็นที่ตั้ง[๘๘]

---

[๘๕] ขุ.ป. ๓๑/๑๑๒/๑๒๖
[๘๖] ที.สี ๙/๔๒๐-๑/๑๘๓-๘๔
[๘๗] ม.มู. ๑๒/๕๐๓/๔๔๕
[๘๘] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๓๖/๒๘๑

โลก ๓ อย่างจำแนกโดยองค์ธรรม[๘๙] คือ

๑. สังขารโลก คือ ขันธ์ ๕ ที่มีชีวิตเนื่องด้วยอินทรีย์ และที่ไม่มีชีวิตไม่เนื่องด้วยอินทรีย์

๒. สัตวโลก คือ กองและกระแสของขันธ์ ๕ ที่มีชีวิตเนื่องด้วยอินทรีย์

๓. โอกาสโลก คือ กองและกระแสของขันธ์ ๕ ที่ไม่มีชีวิตไม่เนื่องด้วยอินทรีย์

อาหาร ศัพท์ในคำว่า อาหารฏฺฐิติกา (ดำรงอยู่ได้ด้วยปัจจัย) มีความหมายว่า "ปัจจัย" หมายถึง ปัจจัย ๒๔ อย่างมีเหตุปัจจัยเป็นต้น ดังคำว่า อยมาหาโร อนุปฺปนฺนสฺส วา กามจฺฉนฺทสฺส อุปฺปาทาย (นี้เป็นเหตุเกิดของกามฉันทะที่ยังไม่เกิดขึ้น)[๙๐] ตามนัยนี้คำว่า อาหาร มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อาหรติ อตฺตโน ผลนฺติ อาหาโร = สภาวะนำผลมาให้ ชื่อว่า อาหาร, ปัจจัย, เหตุเกิด (อา บทหน้า + หร ธาตุ <หรเณ = นำไป> + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

ข้อความว่า "ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์โคจรส่องทิศให้สว่างอยู่ในสถานที่เท่าใด จักรวาลพันหนึ่งมีอยู่เท่านั้น" หมายความว่า สถานที่มีดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ส่องสว่าง ชื่อว่า หนึ่งจักรวาล หรือหนึ่งโลกธาตุ จักรวาลพันหนึ่งนั้นอยู่ในอำนาจของพรหม ที่จริงแล้วหนึ่งจักรวาลกำหนดด้วยดวงอาทิตย์เป็นหลัก แต่พระพุทธองค์ตรัสดวงจันทร์ร่วมกับดวงอาทิตย์ตามความนิยมของชาวโลกที่มักพูดถึงดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ไว้ร่วมกัน นอกจากนั้น จักรวาลหนึ่งถูกล้อมรอบด้วยภูเขาจักรวาลที่มีลักษณะเหมือนดุมเกวียน

ทรงทราบสังขารโลก

กล่าวโดยละเอียดว่า พระองค์ทรงทราบสังขารโลกนี้โดยทุกประการว่า

เอโก โลโก สพฺเพ สตฺตา อาหารฏฺฐิติกา. เทฺว โลกา นามญฺจ รูปญฺจ. ตโย โลกา ติสฺโส เวทนา. จตฺตาโร โลกา จตฺตาโร อาหารา. ปญฺจ โลกา ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา. ฉ โลกา ฉ อชฺฌตฺติกานิ อายตนานิ. สตฺต โลกา สตฺต วิญฺญาณฏฺฐิติโย. อฏฺฐ โลกา

---

[๘๙] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๓๖/๒๘๑

[๙๐] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๓๖/๒๘๑

อฏฺฐ โลกธมฺมา. นว โลกา นว สตฺตาวาสา. ทส โลกา ทสายตนานิ. ทฺวาทส โลกา ทฺวาทสายตนานิ. อฏฺฐารส โลกา อฏฺฐารส ธาตุโย.[๙๑]

"๑. โลกหนึ่ง คือ สัตว์ทุกจำพวกดำรงอยู่ได้ด้วยปัจจัย (๒๔ ประเภท)

๒. โลก ๒ คือ นาม และรูป

๓. โลก ๓ คือ เวทนา ๓ [สุข ทุกข์ และอุเบกขา]

๔. โลก ๔ คือ อาหาร ๔

๕. โลก ๕ คือ อุปาทานขันธ์ ๕ [รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ]

๖. โลก ๖ คือ อายตนะภายใน ๖ [ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ]

๗. โลก ๗ คือ วิญญาณฐิติ ๗

๘. โลก ๘ คือ โลกธรรม ๘

๙. โลก ๙ คือ สัตตาวาส ๙

๑๐. โลก ๑๐ คือ อายตนะ ๑๐ [รูปอายตนะ ๑๐ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส]

๑๑. โลก ๑๒ คือ อายตนะ ๑๒ [อายตนะภายใน ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และอายตนะภายนอก ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์ (มโนสัมผัส)]

๑๒. โลก ๑๘ คือ ธาตุ ๑๘"

อาหารมี ๔ ประเภท คือ

๑. กพฬีการาหาร อาหารคือคำข้าว ได้แก่ สารอาหารที่อยู่ในคำข้าวเป็นต้น ย่อมก่อให้เกิดรูป ๘ อย่างอันมีโอชาเป็นที่ ๘ คือ มหาภูตรูป ๔ อันได้แก่ ปฐวี อาโป เตโช วาโย วัณณะ (สี) คันธะ (กลิ่น) รส และโอชา

๒. ผัสสาหาร อาหารคือผัสสะ ได้แก่ ผัสสะ ๖ อย่างมีจักขุสัมผัสสะ คือ ผัสสะที่เกิดขึ้นทางจักขุทวาร เป็นต้นย่อมก่อให้เกิดเวทนา ๓ คือ สุข ทุกข์ และอุเบกขา

๓. มโนสัญเจตนาหาร อาหารคือความจงใจ ได้แก่ เจตนาที่เป็นกุศลหรืออกุศล ย่อมก่อให้เกิดภพ ๓ (ปฏิสนธิในภพ ๓) เหล่าสัตว์ที่เกิดในอรูปภูมิเบื้องต่ำ ๓ เว้นเนวสัญญา-นาสัญญายตนภูมิ เสพอาหารชนิดนี้

---

[๙๑] ขุ.ป. ๓๑/๑๑๒/๑๒๖

๔. วิญญาณาหาร อาหารคือวิญญาณ ได้แก่ จิต ย่อมก่อให้เกิดรูปนามในขณะปฏิสนธิ

อาหาร ๔ ชนิดเหล่านี้ชื่อว่าอาหารโดยตรง ส่วนปัจจัย ๒๔ ประเภทมีเหตุปัจจัยเป็นต้นชื่อว่าอาหารโดยอ้อม

อนึ่ง อาหาร ๔ ชนิดนั้นมีได้โดยตรงในกามภูมิ ส่วนอาหาร ๓ ชนิดเว้นกพฬีการาหาร มีได้ในรูปภูมิเว้นอสัญญสัตตภูมิ และอรูปภูมิ

ส่วนปัจจัย ๒๔ ที่เรียกว่า ปัจจยาหาร มีได้ในเหล่าสัตว์ทั้งหมด ดังนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า

สพฺเพ สตฺตา อาหารฏฺฐิติกา.[๙๒]

“สัตว์ทุกจำพวกดำรงอยู่ได้ด้วยปัจจัย (๒๔ ประเภท)”

กพฬีการาหารเป็นรูป ส่วนอาหาร ๓ ชนิดที่เหลือเป็นนาม จำแนกตามภูมิดังต่อไปนี้

๑. เหล่าสัตว์ที่เกิดในกามภูมิ เสพกพฬีการาหาร

๒. เหล่าสัตว์ที่เกิดในรูปภูมิยกเว้นอสัญญสัตตภูมิ เสพผัสสาหาร

๓. เหล่าสัตว์ที่เกิดในอรูปภูมิ ๓ ชั้นแรก เสพมโนสัญเจตนาหาร

๔. เหล่าสัตว์ที่เกิดในภวัคคภูมิ (ภูมิที่เป็นยอดของภูมิอื่น, เนวสัญญานาสัญญายตนภูมิ) เสพวิญญาณาหาร

วิญญาณฐิติ คือ ภูมิเป็นที่ตั้งของปฏิสนธิวิญญาณ ๗ ได้แก่

๑. นานัตตกายา นานัตตสัญญี ผู้ที่มีรูปร่างต่างกัน และมีปฏิสนธิวิญญาณต่างกัน ได้แก่ มนุษย์ เทวดาชั้นกามาวจร วินิปาติกาสูรบางหมู่ เช่น นางยักษ์ชื่อว่าอุตตรมาตา ปุนัพพสุมาตา ปิยังกรมาตา และเวมานิกเปรตที่ปฏิสนธิด้วยอเหตุกกุศลวิปากจิต โดยฐานะมี ๗ ภูมิ คือ กามสุคติภูมิ ๗

๒. นานัตตกายา เอกัตตสัญญี ผู้ที่มีรูปร่างต่างกัน แต่มีปฏิสนธิวิญญาณอย่างเดียวกัน ได้แก่ รูปพรหมชั้นปฐมฌาน และสัตว์ผู้ถือกำเนิดในอบายภูมิ โดยฐานะมี ๗ ภูมิ คือ อบายภูมิ ๔ ปฐมฌานภูมิ ๓

---

[๙๒] ที.ปา. ๑๑/๓๐๓/๑๙๑

๓. เอกัตตกายา นานัตตสัญญี ผู้ที่มีรูปร่างเหมือนกัน แต่มีปฏิสนธิวิญญาณต่างกัน ได้แก่ รูปพรหมชั้นทุติยฌานที่ปฏิสนธิด้วยทุติยฌานวิบากและตติยฌานวิบาก โดยฐานะมี ๓ ภูมิ คือ ทุติยฌานภูมิ ๓

๔. เอกัตตกายา เอกัตตสัญญี ผู้ที่มีรูปร่างเหมือนกัน และมีปฏิสนธิวิญญาณอย่างเดียวกัน ได้แก่ รูปพรหมชั้นตติยฌาน พรหมชั้นเวหัปผลา และพรหมชั้นสุทธาวาส โดยฐานะมี ๙ ภูมิ คือ ตติยฌานภูมิ ๓ เวหัปผลาภูมิ ๑ สุทธาวาสภูมิ ๕

๕. อากาสานัญจายตนูปคา ได้แก่ อรูปพรหมชั้นอากาสานัญจายตนะ

๖. วิญญาณัญจายตนูปคา ได้แก่ อรูปพรหมชั้นวิญญาณัญจายตนะ

๗. อากิญจัญญายตนูปคา ได้แก่ อรูปพรหมชั้นอากิญจัญญายตนะ[๙๓]

โลกธรรม ๘ คือ

๑. ได้ลาภ	๒. เสื่อมลาภ
๓. ได้ยศ	๔. เสื่อมยศ
๕. นินทา	๖. สรรเสริญ
๗. สุข	๘. ทุกข์[๙๔]

สัตตาวาส คือ ที่อยู่ที่อาศัยของเหล่าสัตว์ หมายถึง ภพภูมิโดยตรง และยังหมายถึงเหล่าสัตว์ที่อยู่ในภูมินั้นโดยอ้อม มี ๙ อย่างอันได้แก่ วิญญาณฐิติ ๗ เหล่านั้นโดยเพิ่มอสัญญสัตตพรหม (รูปพรหมที่ไม่มีนาม) และเนวสัญญานาสัญญายตนพรหม อนึ่ง อสัญญสัตตพรหมไม่รวมเข้าในวิญญาณฐิติ เพราะไม่มีจิต ส่วนเนวสัญญานาสัญญายตน-พรหมก็ไม่รวมเข้า เพราะมีสัญญาและจิตที่ละเอียด[๙๕]

ธาตุ ๑๘ คือ

๑. จักขุธาตุ	๒. โสตธาตุ	๓. ฆานธาตุ
๔. ชิวหาธาตุ	๕. กายธาตุ	๖. รูปธาตุ
๗. สัททธาตุ	๘. คันธธาตุ	๙. รสธาตุ
๑๐. โผฏฐัพพธาตุ	๑๑. จักขุวิญญาณธาตุ	๑๒. โสตวิญญาณธาตุ

---

[๙๓] ที.ม. ๑๐/๑๒๗/๖๑ [๙๔] ที.ปา. ๑๑/๓๓๗/๒๒๙ [๙๕] ที.ปา. ๑๑/๓๔๑/๒๓๒

๑๓. ฆานวิญญาณธาตุ ๑๔. ชิวหาวิญญาณธาตุ ๑๕. กายวิญญาณธาตุ
๑๖. มโนธาตุ ๑๗. มโนวิญญาณธาตุ ๑๘. ธรรมธาตุ[๙๖]

ทรงทราบสัตวโลก

นอกจากนั้น พระองค์ทรงทราบความคุ้นเคยของจิต อนุสัย จริต และความพอใจของสัตว์ทุกหมู่เหล่า ทรงทราบสัตว์ผู้มีกิเลสดุจธุลีในจักษุน้อยบ้างมากบ้าง มีอินทรีย์แก่กล้าบ้างอ่อนบ้าง มีอาการ (ศรัทธาเป็นต้น) ดีบ้างทรามบ้าง สอนให้รู้ได้ง่ายบ้างยากบ้าง ควรบรรลุธรรมบ้างไม่ควรบรรลุบ้าง ดังนั้น พระองค์จึงชื่อว่า ผู้ทรงรู้สัตวโลกโดยสิ้นเชิง

คำว่า อาสย (ความคุ้นเคยของจิต) คือ ภาวะที่จิตเสพคุ้นเหมือนที่อยู่ประจำของเนื้อที่แม้จะไปหากินในสถานที่อื่นก็ต้องกลับมาสู่ป่าชัฏอันเป็นสถานที่อยู่ของตนเสมอ แม้ในบางคราวจิตอาจเปลี่ยนไปเสพคุ้นอย่างอื่นบ้างก็มักกลับมาสู่ความคุ้นเคยเดิมของตน แบ่งออกเป็น ๔ อย่าง[๙๗] คือ

๑. สัสสตทิฏฐิ	ความเห็นผิดว่าโลกเที่ยง
๒. อุจเฉททิฏฐิ	ความเห็นผิดว่าโลกขาดสูญ
๓. อนุโลมิกาขันติ	วิปัสสนาญาณ, ปัญญาที่สมควรรู้เห็นอันคล้อยตามโลกุตตรธรรม
๔. ยถาภูตญาณ	มรรคญาณ

ในความคุ้นเคยของจิต ๔ อย่างนั้น สองอย่างแรกเป็นความคุ้นเคยของปุถุชนทั่วไป สองอย่างหลังเป็นความคุ้นเคยของผู้ประเสริฐที่มุ่งหลุดพ้นไปจากวัฏฏสงสาร

คำว่า อาสย มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อาสยนฺติ เอตฺถ สตฺตา วสนฺตีติ อาสโย = ที่อยู่ของเหล่าสัตว์ ชื่อว่า อาสยะ (อา บทหน้า + สิ ธาตุ <สเย = นอน> + อ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)

- อาสโย วิยาติ อาสโย = ความคุ้นเคยอันเปรียบเหมือนที่อยู่ของเหล่าสัตว์ ชื่อว่า อาสยะ (อาสย ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต)

---

[๙๖] **อภิ.วิ. ๓๕/๑๘๙,๙๘๑/๔๘๘**

[๙๗] **อภิ.วิ.อ. ๒/๘๑๔/๔๙๓**

คำว่า อนุสย (อนุสัย) คือ กิเลสที่นอนเนื่องในกระแสจิต ซึ่งอาจเกิดขึ้นได้เมื่อมีเหตุปัจจัยพร้อมมูล แบ่งออกเป็น ๗ อย่าง คือ กามราคะ, ปฏิฆะ, มานะ, ทิฏฐิ, วิจิกิจฉา, ภวราคะ และอวิชชา

คำว่า อนุสย มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อนุ อนุ เสนฺตีติ อนุสยา = กิเลสที่นอนเนื่องเสมอ ชื่อว่า อนุสัย (อนุ บทหน้า + สิ ธาตุ <สเย = นอน> + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

คำว่า จริต คือ ความประพฤติ หมายถึง ความประพฤติดี (สุจริต) หรือความประพฤติชั่ว (ทุจริต) อีกอย่างหนึ่ง หมายถึง จริต ๖ คือ ราคจริต โทสจริต โมหจริต สัทธาจริต พุทธิจริต และวิตกจริต[๙๘]

คำว่า อธิมุตฺติ (ความพอใจ) มี ๒ อย่าง คือ หีนาธิมุตติ คือ ความพอใจอันทราม และปณีตาธิมุตติ คือ ความพอใจอันประณีต ความพอใจดังกล่าวทำให้สัตว์ที่มีความพอใจอันทรามคบหากับสัตว์ที่มีความพอใจอันทรามเท่านั้น และทำให้สัตว์ที่มีความพอใจอันประณีตคบหากับสัตว์ที่มีความพอใจอันประณีตเท่านั้น[๙๙]

ทรงทราบโอกาสโลก

[๑๓๗] นอกจากนั้น พระองค์ทรงรู้แจ้งโอกาสโลกเหมือนที่ทรงรู้แจ้งสัตวโลก กล่าวคือ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ทรงรู้แจ้ง คือแทงตลอดโลกธาตุคือจักรวาลอันไม่มีที่สุดด้วยพระพุทธญาณอันไม่มีที่สุดอย่างนี้ว่า จักรวาลหนึ่งยาวและกว้าง ๑,๒๐๓,๔๕๐ โยชน์

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๑๑๕) กล่าวว่า ตามหลักวิทยาศาสตร์ปัจจุบัน ดาวพลูโตอยู่ห่างจากดวงอาทิตย์มากที่สุดเป็นระยะ ๓,๖๗๕,๐๐๐,๐๐๐ ไมล์ เคลื่อนไป ๓ ไมล์ต่อ ๑ วินาที โคจรรอบดวงอาทิตย์ ๑ รอบใน ๒๔๘ ปี ถ้านับระยะห่างเป็น ๒ เท่าก็เป็นระยะ ๗,๓๕๐,๐๐๐,๐๐๐ ไมล์ ระยะนี้เป็นเพียงทางโคจรของดวงพลูโตเท่านั้น ความไพศาลของจักรวาลมีมากกว่านั้น

---

[๙๘] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๓๖/๑๘๔

[๙๙] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๓๖/๑๘๔

นอกจากนั้น วิทยาศาสตร์ได้พิสูจน์ว่า โลกกลม มีเส้นผ่าศูนย์กลาง ๗,๙๑๘ ไมล์ เท่านั้น วัดโดยรอบได้ ๒๓,๗๕๔ ไมล์ มีการเดินทางไปรอบโลกด้วยเครื่องบิน และถ่ายรูปมาเป็นตัวอย่างอีกด้วย จึงยากจะปฏิเสธวิทยาศาสตร์ได้ อย่างไรก็ตาม คำอธิบายเรื่องโอกาส-โลกนี้คงจะกล่าวตามความเชื่อของคนสมัยก่อนที่เขียนไว้เป็นบางส่วนในคัมภีร์อรรถกถา ท่านพระพุทธโฆสาจารย์จึงเขียนตามความเชื่อในสมัยนั้น

ว่าโดยรอบ :-

สพฺพํ สตสหสฺสานิ ฉตฺตึสปริมณฺฑลํ
ทส เจว สหสฺสานิ อฑฺฒุฑฺฒานิ สตานิ จ.

"โดยรอบทั้งหมดของจักรวาลหนึ่ง มีขนาด ๓,๖๑๐,๓๕๐ โยชน์"

ในจักรวาลนั้น :-

ทุเว สตสหสฺสานิ จตฺตาริ นหุตานิ จ
เอตฺตกํ พหลตฺเตน สงฺขาตายํ วสุนฺธรา.

"แผ่นดินนี้ กล่าวโดยความหนามีขนาดเท่านี้ คือ ๒๔๐,๐๐๐ โยชน์"

สิ่งที่รอบรับแผ่นดินนั้นไว้ คือ :-

จตฺตาริ สตสหสฺสานิ อฏฺเฐว นหุตานิ จ
เอตฺตกํ พหลตฺเตน ชลํ วาเต ปติฏฺฐิตํ.

"น้ำตั้งอยู่เหนือลม รองรับไว้โดยความหนามีขนาดเท่านี้ คือ ๔๘๐,๐๐๐ โยชน์"

สิ่งที่รอบรับน้ำนั้นไว้ คือ :-

นว สตสหสฺสานิ มาลุโต นภมุคฺคโต.
สฏฺฐิญฺเจว สหสฺสานิ เอสา โลกสฺส สณฺฐิติฯ

"ลมพัดขึ้นสู่ท้องฟ้า ๙๖๐,๐๐๐ โยชน์ นี้เป็นความดำรงอยู่ของ[โอกาส]โลก"

อนึ่ง ในโลกที่ดำรงอยู่อย่างนี้ :-

จตุราสีติ สหสฺสานิ อชฺโฌคาฬฺโห มหณฺณเว
อจฺจุคฺคโต ตาวเทว สิเนรุ ปพฺพตุตฺตโม.

“เขาสิเนรุเป็นภูเขาสูงที่สุด หยั่งลงในมหาสมุทร ๘๔,๐๐๐ โยชน์ สูงขึ้นไปเท่านั้นเหมือนกัน”

ภูเขาสุเมรุเป็นภูเขาสูงที่สุด อยู่ติดป่าหิมพานต์ที่อยู่ข้างภูเขาหิมาลัยของอินเดีย ยอดเขาเป็นสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ และเป็นที่พำนักของพระอินทร์ มีความสูงจากพื้น ๘๔,๐๐๐ โยชน์ และหยั่งลงไปในมหาสมุทร ๘๔,๐๐๐ โยชน์

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๑๑๖) กล่าวว่า ในปัจจุบันวิทยาศาสตร์พิสูจน์ทราบว่า “ส่วนลึกที่สุดของมหาสมุทรมีระยะ ๕ ไมล์กว่าเท่านั้น ดังนั้น จึงควรพิจารณ์ว่าโยชน์ที่กล่าวถึงในเรื่องนี้มีระยะเท่าไหร่” การที่ท่านกล่าวเช่นนี้ก็เนื่องจากโยชน์ที่ปรากฏในวรรณกรรมบาลีมีระยะ ๒๐.๔๘ ก.ม. บ้าง ๑๖ ก.ม. บ้าง ๑ แอกรถบ้าง

ตโต อุปฑฺฒุปฑฺเฒน ปมาเณน ยถากฺกมํ
อชฺโฌคาฬฺหุคฺคตา ทิพฺพา นานารตนจิตฺติตา.

ยุคนฺธโร อีสธโร กรวีโก สุทสฺสโน
เนมินฺธโร วินตโก อสฺสกณฺโณ คิรี พฺรหา.

เอเต สตฺต มหาเสลา สิเนรุสฺส สมนฺตโต
มหาราชานมาวาสา เทวยกฺขนิเสวิตา.

“รอบเขาสิเนรุมีเขา ๗ ทิว (สัตบริภัณฑ์) คือ ยุคนธร อิสินธร กรวิก สุทัศนะ เนมินธร วินตกะ และอัสกัณ วิจิตรไปด้วยทิพย์รัตนะหลากหลาย หยั่งลงและสูงขึ้นกึ่งหนึ่งจากภูเขาสิเนรุนั้นตามลำดับ เป็นที่พำนักของท้าวจาตุมหาราช เทวดาและยักษ์อาศัยอยู่แล้ว”

ข้อความข้างต้นกล่าวถึงเทือกเขายุคนธรเป็นลำดับแรก แม้คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาก็กล่าวถึงเรื่องนี้ตามคัมภีร์อรรถกถานี้ว่า

สิเนรุ เมรุ ติทิวา- ธาโร เนรุ สุเมรุ จ
ยุคนฺธโร อีสธโร กรวีโก สุทสฺสโน.
เนมินฺธโร วินตโก อสฺสกณฺโณ กุลาจลา
มนฺทากินี ตถา'กาส- คงฺคา สุรนที'ปฺยถ.[๑๐๐]

"ภูเขาสุเมรุ (๕ ศัพท์) : สิเนรุ, เมรุ, ติทิวาธาร, เนรุ, สุเมรุ

เขาแวดล้อม ๗ ทิว : ยุคนฺธร (ยุคนธร), อีสธร (อิสินธร), กรวีก (กรวิก), สุทสฺสน (สุทัศนะ), เนมินฺธร (เนมินธร), วินตก (วินตกะ), อสฺสกณฺณ (อัสกัณ)

แม่น้ำคงคาสวรรค์ (๓ ศัพท์) : มนฺทากินี, อากาสคงฺคา, สุรนที"

อย่างไรก็ตาม ในนิมิชาดกกล่าวถึงลำดับที่แตกต่างกัน โดยเริ่มจากเขาสุทัศนะเป็นลำดับแรก หลังจากนั้นจึงเป็นเขากรวิกะ, อีสธระ, ยุคนธร, เนมินธร, วินตกะ และอัสกัณ ดังข้อความว่า

สุทสฺสโน กรวีโก อีสธโร ยุคนฺธโร
เนมินฺธโร วินตโก อสฺสกณฺโณ คิรี พฺรหา.
เอเต สีทนฺตเร นคา อนุปุพฺพสมุคฺคตา
มหาราชานมาวาสา ยานิ ตฺวํ ราช ปสฺสสิ.[๑๐๑]

"ภูเขาหลวง ๗ ทิว คือ ภูเขาสุทัศนะ ภูเขากรวิก ภูเขาอิสินธร ภูเขายุคนธร ภูเขาเนมินธร ภูเขาวินตกะ ภูเขาอัสกัณ

เทือกเขาเหล่านี้สูงขึ้นไปตามลำดับ อยู่ในมหาสมุทรสีทันดร เป็นที่อยู่ของท้าวมหาราช ข้าแต่พระราชา เชิญพระองค์ทอดพระเนตรเทือกเขาเหล่านั้นเถิด"

---

[๑๐๐] อภิธาน. คาถา ๒๖-๗

[๑๐๑] ขุ.ชา. ๒๘/๕๖๙/๑๘๕

จะเห็นได้ว่า ลำดับภูเขา ๗ ทิวที่กล่าวไว้ในอรรถกถาพระวินัย ไม่ตรงกับลำดับที่พบในนิมิชาดก โดยกล่าวถึงเขายุคนธรก่อน แต่ในนิมิชาดกกล่าวถึงเขาสุทัศนะก่อน คัมภีร์อภิธานฎีกาแสดงความเห็นในเรื่องนี้ว่า เทือกเขาเหล่านั้นไม่ต่างกันโดยความหมาย แต่ต่างกันโดยชื่อเท่านั้น เพราะเป็นชื่อที่เปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา ดังข้อความว่า

เอเต จ สิเนรุอาทโย อนุปุพฺพสมุคฺคตา, สพฺพพาหิโร เจตฺถ อสฺสกณฺโณ. นิมิ-ชาตเก ปน -

สุทสฺสโน กรวีโก อีสธโร ยุคนฺธโร
เนมินฺธโร วินตโก อสฺสกณฺโณ คิรี พฺรหาติ

วตฺวา สิเนรุํ ปริกฺขิปิตฺวา อสฺสกณฺโณ นาม ปพฺพโต ปติฏฺฐิโต, ตํ ปริกฺขิปิตฺวา วินตโก นาม ปพฺพโตติ เอวมญฺโญเยวานุกฺกโม กถิโต. กิญฺจาปิ กถิโต, นามเภทมตฺตกโตเยว ปเนตฺถ เภโท, นาตฺถเภทกโตติ ทฏฺฐพฺพํ.[๑๐๒]

"อนึ่ง ภูเขาสิเนรุเป็นต้นเหล่านี้สูงขึ้นตามลำดับ และในภูเขาเหล่านี้ ภูเขาอัสกัณอยู่ภายนอกภูเขาทุกลูก แต่ในนิมิชาดกกล่าวถึงลำดับอื่นอย่างนี้ว่า ภูเขาชื่ออัสกัณตั้งอยู่แวดล้อมภูเขาสิเนรุ ภูเขาชื่อวินตกะแวดล้อมภูเขาอัสกัณนั้น โดยกล่าวว่า

สุทสฺสโน กรวีโก อีสธโร ยุคนฺธโร
เนมินฺธโร วินตโก อสฺสกณฺโณ คิรี พฺรหา.

'ภูเขาหลวง ๗ ทิว คือ ภูเขาสุทัศนะ ภูเขากรวิก ภูเขาอิสินธร
ภูเขายุคนธร ภูเขาเนมินธร ภูเขาวินตกะ และภูเขาอัสกัณ'

พึงทราบว่าแม้ลำดับอื่นจะตรัสไว้อย่างนี้ แต่ความต่างกันในภูเขาเหล่านี้ถูกกระทำโดยชื่อต่างกันเท่านั้น ไม่ถูกกระทำโดยความหมายต่างกัน"

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์ชินาลังการฎีกากล่าวว่า พระเจ้านิมิที่ได้รับการนำทางจากมาตลิเทพบุตร ได้ทอดพระเนตรเห็นภูเขาสุทัศนะก่อน เทพมาตลิจึงเริ่มกล่าวถึงภูเขาสุทัศนะที่พบเห็นเป็นเบื้องแรก ไม่ได้เริ่มกล่าวจากภูเขายุคนธรที่แวดล้อมภูเขาสุเมรุเป็นชั้นแรก ดังข้อความว่า

---

๑๐๒ อภิธาน.ฎีกา คำอธิบายคาถา ๒๖

มาตลินา นิมิราชานํ คเหตฺวา นรเก ทสฺสิยมาเน สกฺโก เทวราชา “กสฺมา มาตลิ จิรายตีติ ชวนเทวปุตฺตํ เปเสสิ. ตโต โส รถํ คเหตฺวา อากาเสน เทวโลกาภิมุขํ เปเสสิ. ตโต ตํ รถํ อาทาย สุทสฺสนปพฺพตมตฺถกํ ปตฺตกาเล นิมิราชา ปุรโต จ ปจฺฉโต จ โอโลเกนฺโต เต ปพฺพเต ปฏิปาฏิยา ฐิเต ทิสฺวา “อิเม เก นาม ปพฺพตาติ มาตลึ ปุจฺฉิ. สุทสฺสนปพฺพโต นาม สตฺตนฺนํ ปพฺพตานํ มชฺเฌ ฐิตปพฺพโต. มาตลิ สุทสฺสนปพฺพตโต ปฏฺฐาย ปุรโต ฐิตปพฺพเต กเถนฺโต “สุทสฺสโน กรวีโก, อีสธโร ยุคนฺธโรติ ปฏิโลมโต อาห. ตโต อติกฺกมิตฺวา อาคตปพฺพเต กเถนฺโต ฐิตฏฺฐานโต ปฏฺฐายเยว อนุโลมโต “เนมินฺธโร วินตโก อสฺสกณฺโณ คิรี พฺรหาติ อาห. อถ เตน วุตฺตนิยาเมเนว ทสฺเสนฺโต ภควาปิ ตเถวาห. วิสุทฺธิมคฺเค ปน อพฺภนฺตรโต ปฏฺฐาย ปฏิปาฏิยา กเถตุํ “ยุคนฺธโรติอาทินา คาถา วุตฺตา. อิติ อิมินา การเณน นิมิชาตเก ปาฬิ จ วิสุทฺธิมคฺคฏฺฐกถา จ อญฺญทตฺถุ สํสนฺทติ สเมติ คงฺโคทเกน ยมุโนทกํ วิยาติ.[๑๐๓]

“เมื่อเทพมาตลิพาพระเจ้านิมิไปแล้วแสดงให้เห็นนรก ท้าวสักกะเทวราชทรงดำริว่า ‘เหตุใดเทพมาตลิชักช้าอยู่’ จึงส่งชวนะเทพบุตรไปตาม ลำดับนั้น เทพมาตลินั้นขับรถไปส่ง [พระเจ้านิมิ]โดยมุ่งหน้าสู่เทวโลกทางอากาศ ต่อจากนั้น ในเวลาขับรถนั้นไปถึงยอดเขาสุทัศนะ พระเจ้านิมิทอดพระเนตรเหลียวมองข้างหน้าและข้างหลังอยู่ ทรงเห็นภูเขาเหล่านั้นที่ตั้งอยู่ตามลำดับ จึงถามเทพมาตลิว่า ‘ภูเขาเหล่านี้ชื่ออะไร’ ขึ้นชื่อว่าภูเขาสุทัศนะเป็นเขาที่อยู่กลางภูเขาทั้ง ๗ ทิว เทพมาตลิเมื่อจะกล่าวถึงภูเขาที่อยู่ข้างหน้าตั้งแต่ภูเขาสุทัศนะเป็นต้นไป จึงกล่าวโดยปฏิโลมว่า สุทสฺสโน กรวีโก, อีสธโร ยุคนฺธโร (สุทัศนะ กรวิก อิสินธร และยุคนธร) ต่อมาเมื่อข้ามไปแล้วจะกล่าวถึงภูเขาที่พบจึงกล่าวโดยอนุโลมตั้งแต่สถานที่ซึ่งตนอยู่ว่า เนมินฺธโร วินตโก อสฺสกณฺโณ คิรี พฺรหา (เนมินธร วินตกะ และอัสกัณ) เมื่อเป็นเช่นนั้น แม้พระผู้มีพระภาคจะแสดงตามครรลองที่เทพมาตลิกล่าว จึงตรัสไว้อย่างนั้น แต่ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวคาถาด้วยคำว่า ยุคนฺธโร เป็นต้นเพื่อแสดงเทือกเขาตามลำดับตั้งแต่ภายในเป็นต้นไป

โดยประการดังนี้ พระบาลีในนิมิชาดกและอรรถกถาวิสุทธิมรรคจึงสอดคล้องเสมอกันด้วยเหตุนี้ เหมือนน้ำในแม่น้ำยมุนากลมกลืนเข้ากับน้ำในแม่น้ำคงคา”

---

[๑๐๓] ชินา.ฏีกา หน้า ๖๒

โยชนานํ สตานุจฺโจ หิมวา ปญฺจ ปพฺพโต
โยชนานํ สหสฺสานิ ตีณิ อายตวิตฺถโต
จตุราสีติสหสฺเสหิ กูเฏหิ ปฏิมณฺฑิโต.

"ภูเขาหิมพานต์ (หิมาลัย) สูง ๕๐๐ โยชน์ ยาวและกว้างด้านละ ๓,๐๐๐ โยชน์ ประดับด้วยยอดเขา ๘๔,๐๐๐ แห่ง"

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๑๑๗) กล่าวว่า คนที่ขึ้นถึงยอดเขาหิมาลัยกล่าวว่า ภูเขาหิมาลัยสูง ๕ ไมล์กว่าเท่านั้น จึงควรพิจารณ์ว่าโยชน์ที่กล่าวถึงในเรื่องนี้มีระยะเท่าไหร่ และความเชื่อของคนรุ่นเก่าก็ควรพิจารณ์ว่าน่าเชื่อถือหรือไม่

ติปญฺจโยชนกฺขนฺธ- ปริกฺเขปา นควฺหยา
ปญฺญาสโยชนกฺขนฺธ- สาขายามา สมนฺตโต.
สตโยชนวิตฺถิณฺณา ตาวเทว จ อุคฺคตา
ชมฺพู ยสฺสานุภาเวน ชมฺพุทีโป ปกาสิโต.

"ต้นหว้าชื่อว่านคะ (ต้นไม้มั่นคง) วัดโดยรอบลำต้น ๑๕ โยชน์ ลำต้นสูง ๕๐ โยชน์ กิ่งยาว ๕๐ โยชน์ แผ่กิ่งออกไปโดยรอบ ๑๐๐ โยชน์ สูงขึ้นไปเท่ากัน ซึ่งเป็นเครื่องหมายแสดงให้รู้ว่าเป็นชมพูทวีป"

คำว่า นควฺหยา (ชื่อว่านคะ) มาจาก นคา ศัพท์ + อวฺหย ศัพท์ คำว่า นคา แปลตามศัพท์ว่า ไม่เคลื่อนไป, มั่นคง หมายถึง ต้นหว้าที่มั่นคงนั่นเอง คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- น คจฺฉตีติ นโค = ต้นไม้ที่ไม่เคลื่อนไป ชื่อว่า นคะ (นนิบาตบุรพบทกรรมธารยสมาส)

- นโค อิติ อวฺหาตพฺพาติ นควฺหยา = ต้นหว้าที่ควรเรียกด้วยชื่อว่า นคะ ชื่อว่า นควฺหยา (สัมภาวนาบุรพบทกรรมธารยสมาส)

คำว่า นค (สิ่งที่ไม่เคลื่อนไป) เมื่อแปลง น เป็น อ จึงได้รูปว่า อค ทั้งสองศัพท์คือ นค และ อค เป็นชื่อของภูเขาหรือต้นไม้ตามสมควรแก่ฐานะนั้นๆ ดังข้อความว่า

เสลรุกฺเขสฺว'โค นโค.[๑๐๔]

"อค และ นค ศัพท์มีในความหมายว่า ภูเขา และต้นไม้"

ต้นหว้าที่เป็นสัญลักษณ์ของชมพูทวีปอยู่บนภูเขาหิมาลัย ตั้งอยู่ชั่วกัป นอกจากนั้น กิ่งใหญ่แต่ละกิ่งที่ออกไปภายนอกต้นหว้ามีระยะ ๕๐ โยชน์ และในแต่ละกิ่งก็มีแม่น้ำใหญ่ไหลอยู่เสมอ ดังข้อความว่า

ชมฺพูทีเปติ ชมฺพุยา ปญฺญาโต ปากโฏ ทีโปติ ชมฺพุทีโป. อิมสฺส กิร ทีปสฺส ปญฺญาณภูตา โยชนสตุพฺเพธา ปณฺณาสโยชนสาขา ปญฺจทสโยชนวฏฺฏกฺขนฺธา หิมวนฺต-ปพฺพเต ชาตา กปฺปฏฺฐายินี มหาชมฺพู นาม อตฺถิ, ตาย อยํ ทีโป ชมฺพุทีโปติ วุจฺจติ.[๑๐๕]

คำว่า ชมฺพุทีเป (ในชมพูทวีป) หมายความว่า ทวีปที่ปรากฏด้วยต้นหว้า ชื่อว่า ชมพูทวีป กล่าวโดยละเอียดว่า ต้นหว้าใหญ่อันเป็นสัญลักษณ์ของทวีปนี้สูงตระหง่าน ๑๐๐ โยชน์ กิ่งยาว ๕๐ โยชน์ ลำต้นกลม ๑๕ โยชน์ เกิดอยู่ที่ภูเขาหิมพานต์ ตั้งอยู่ชั่วกัป ทวีปนี้ได้ชื่อว่า ชมพูทวีป เพราะมีต้นหว้าใหญ่นั้น

ตาสุ ปน มหนฺตา มหนฺตา นทิโย สนฺทนฺติ. ตาสํ นทีนํ อุภยตีเร ชมฺพุปกฺกานํ ปติตฏฺฐาเน สุวณฺณงฺกุรา อุฏฺฐหนฺติ. เต นทีชเลน วุยฺหมานา อนุปุพฺเพน มหาสมุทฺทํ ปวิสนฺติ. ตโตเยว ชมฺพุนทิยํ นิพฺพตฺตตฺตา "ชมฺพุนทนฺติ ตํ สุวณฺณํ วุจฺจติ.[๑๐๖]

"อนึ่ง แม่น้ำใหญ่จำนวนมากไหลอยู่ในกิ่งเหล่านั้น หน่อทองย่อมเกิดขึ้นในสถานที่ผลหว้าสุกหล่นลงใกล้ฝั่งทั้งสองของแม่น้ำเหล่านั้น หน่อทองเหล่านั้นถูกน้ำในแม่น้ำพัดอยู่ย่อมเข้าไปมหาสมุทรตามลำดับ ดังนั้น หน่อทองนั้นจึงได้ชื่อว่า ชมพูนุท เพราะเกิดในแม่น้ำของต้นหว้า"

อนึ่ง ขนาดของต้นหว้านี้มีขนาดเท่าต้นแคฝอยของอสูร ต้นงิ้วของครุฑ ต้นกระทุ่มในอปรโคยานทวีป ต้นกัลปพฤกษ์ในอุตตรกุรุทวีป ต้นซึกในปุพพวิเทหทวีป ต้นทองหลางในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ดังโบราณาจารย์กล่าวว่า

---

[๑๐๔] อภิธาน. ๑๑๑๗   [๑๐๕] องฺ.เอกก. ๑/๓๒๒/๓๙๓   [๑๐๖] สารตฺถ.ฏีกา ๑/๑/๓๒๓-๒๔

ปาฏลี สิมฺพลี ชมฺพู เทวานํ ปาริจฺฉตฺตโก
กทมฺโพ กปฺปรุกฺโข จ สิรีเสน ภวติ สตฺตมํ.[๑๐๗]

“ต้นแคฝอย ไม้งิ้ว ต้นหว้า ต้นทองหลางของทวยเทพ ไม้กระทุ่ม ต้นกัลปพฤกษ์ และต้นซึกเป็นที่ ๗”

ต้นไม้เหล่านี้ดำรงอยู่ในสถานที่ตั้งของเทพ จึงเรียกว่า เทวทฺทุม, เทวตรุ (ต้นไม้ทิพย์) มิได้อยู่ในสวรรค์เท่านั้น แต่อยู่ในสถานที่ต่างๆ เหล่านี้ คือ

๑. ต้นแคฝอย อยู่ในพิภพอสูร
๒. ไม้งิ้ว อยู่ในหมู่ครุฑ
๓. ต้นหว้า อยู่ในชมพูทวีป
๔. ต้นทองหลาง อยู่ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์
๕. ไม้กระทุ่ม อยู่ในอปรโคยานทวีป
๖. ต้นกัลปพฤกษ์ อยู่ในอุตตรกุรุทวีป
๗. ต้นซึก อยู่ในปุพพวิเทหทวีป

คัมภีร์อรรถกถากล่าวถึงต้นไม้ทิพย์ ๗ ต้น แต่ฝ่ายสันสกฤตกล่าวถึงต้นไม้ทิพย์ ๕ ต้นไว้ในคัมภีร์อมรโกษว่า

ปญฺเจเต เทวตรโว มนฺทาโร ปาริชาตโก
สนฺตาโน กปฺปรุกฺโข จ ปุเม วา หริจนฺทนํ.
[ปญฺไจเต เทวตรโว มนฺทาระ ปาริชาตกะ
สนฺตานะ กลฺปวฤกฺษศฺจ ปุงสิ วา หริจนฺทนํ.][๑๐๘]

“ต้นไม้ทิพย์ ๕ ต้นเหล่านี้ คือ ต้นมณฑารพ ต้นทองหลาง ต้นซึก ต้นกัลปพฤกษ์ และต้นจันทน์เหลือง เป็นปุงลิงค์ได้บ้าง”

---

[๑๐๗] อภิ.สํ.อ. ๑/๕๘๔/๓๕๗

[๑๐๘] อมรโกษ กัณฑ์ ๑ วรรค ๑ คาถา ๕๓

เทฺวอสีติสหสฺสานิ อชฺโฌคาโฬฺห มหณฺณเว
อจฺจุคฺคโต ตาวเทว จกฺกวาฬสิลุจฺจโย
ปริกฺขิปิตฺวา ตํ สพฺพํ โลกธาตุมยํ ฐิโต.[๑๐๙]

"ภูเขาจักรวาลนี้หยั่งลงในมหาสมุทร ๘๒,๐๐๐ โยชน์ สูงขึ้นไป[จากผิวน้ำ]เท่ากัน โอบล้อมโลกธาตุทั้งหมดนั้น"

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๑๑๙) กล่าวว่า วิทยาศาสตร์ปัจจุบันพิสูจน์ทราบว่า โลกกลม และไม่มีภูเขาจักรวาลเช่นนั้น

ในโลกธาตุนั้น ดวงจันทร์มีขนาด ๔๙ โยชน์ ดวงอาทิตย์ ๕๐ โยชน์ ภพชั้นดาวดึงส์ ๑๐,๐๐๐ โยชน์ อสูรพิภพ อเวจีมหานรก และชมพูทวีป ก็เท่ากัน อปรโคยานทวีปมีขนาด ๗,๐๐๐ โยชน์ ปุพพวิเทหทวีปก็เท่ากัน อุตตรกุรุทวีปมีขนาด ๘,๐๐๐ โยชน์

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๑๑๙) กล่าวว่า วิทยาศาสตร์ปัจจุบันพิสูจน์ทราบว่า ดวงจันทร์มีเส้นผ่าศูนย์กลางราว ๒,๐๐๐ ไมล์ วัดโดยรอบราว ๖,๐๑๐ ไมล์ โคจรรอบโลกบนท้องฟ้าห่างจากโลกราว ๒๔๐,๐๐๐ ไมล์ และกล่าวว่า ดวงอาทิตย์มีเส้นผ่าศูนย์กลาง ๘๖๔,๓๙๓ ไมล์ หนัก ๓๒๙,๐๐๐ ตันเท่ากับโลก ไกลจากโลกราว ๙๒,๘๙๗,๐๐๐ ไมล์

ชมพูทวีปที่กล่าวถึงในที่นี้ คือประเทศอินเดีย เพราะในคัมภีร์อรรถกถาพระวินัยกล่าวว่า พระเจ้าอโศกมหาราชปกครองชมพูทวีปทั้งสิ้น และในอรรถกถาของทีฆนิกาย มหาโควินทสูตร กล่าวถึงแผนที่ของชมพูทวีปว่า มีอาณาบริเวณกว้างขวางในทิศตะวันตกและแคบเข้าเหมือนแอกเกวียนทางทิศใต้ ดังข้อความว่า

เตน โข ปน สมเยน พินฺทุสารสฺส รญฺโญ เอกสตปุตฺตา อเหสุํ. เต สพฺเพ อโสโก อตฺตนา สทฺธึ เอกมาติกํ ติสฺสกุมารํ ฐเปตฺวา ฆาเตสิ. ฆาเตนฺโต จ จตฺตาริ วสฺสานิ อนภิสิตฺโตว รชฺชํ กาเรตฺวา จตุนฺนํ วสฺสานํ อจฺจเยน ตถาคตสฺส ปรินิพฺพานโต ทฺวินฺนํ วสฺสสตานํ อุปริ อฏฺฐารสเม วสฺเส สกลชมฺพุทีเป เอกรชฺชาภิเสกํ ปาปุณิ.[๑๑๐]

"ครั้งนั้น พระเจ้าพินทุสารมีพระราชโอรส ๑๐๑ พระองค์ อโศกกุมารรับสั่งให้ปลง

---

[๑๐๙] อภิ.สํ.อ. ๑/๕๘๔/๓๕๗

[๑๑๐] วิ.มหา.อ. ๑/๑/๓๘

พระชนม์ของพระราชโอรส[องค์อื่น]ทั้งหมด ยกเว้นติสสกุมารผู้ร่วมพระมารดาเดียวกับพระองค์ เมื่อรับสั่งให้ปลงพระชนม์ของพระราชโอรสเหล่านั้นแล้ว พระองค์ยังไม่ได้ทรงราชาภิเษก ครองราชย์อยู่ ๔ ปี พอล่วง ๔ ปี ในปีที่ ๒๑๘ นับแต่พระตถาคตเสด็จปรินิพพานจึงได้รับการอภิเษกเป็นพระเจ้าแผ่นดินพระองค์เดียวทั่วทั้งชมพูทวีป"

โก นุ โข โภ ปโหติ อิมํ มหาปฐวึ อุตฺตเรน อายตํ ทกฺขิเณน สกฏมุขํ สตฺตธา สมํ สุวิภตฺตํ วิภชิตุนฺติ.[๑๑๑]

" ใครสามารถแบ่งมหาปฐพีนี้ซึ่งทางทิศเหนือกว้างออกและทางทิศใต้[แคบ]เหมือนแอกอันเป็นส่วนหน้าของเกวียน ให้เป็นส่วนแบ่งอย่างดี ๗ ส่วนเท่า ๆ กัน"

อนึ่ง แต่ละทวีปในทวีปทั้ง ๔ เหล่านี้ มีทวีปเล็กแห่งละ ๕๐๐ เป็นบริวาร ทั้งหมดนั้นเป็นจักรวาลหรือโลกธาตุหนึ่ง ในระหว่างจักรวาลทั้งสามนั้นมีโลกันตริกนรก

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๑๒๐) แสดงความเห็นว่า บางคนถือว่าทวีปเล็กมีจำนวนมากกว่า ๕๐๐ แห่ง จะเห็นได้ว่า ประเทศอินโดนีเซียมีเกาะเล็กๆ เกิน ๓,๐๐๐ แห่ง ดังนั้น เกาะ ๕๐๐ แห่งที่กล่าวไว้ในที่นี้จึงควรเป็นเกาะเล็กที่มีคนพำนักประจำเหมือนเกาะสิงหล อีกอย่างหนึ่ง ถ้าถือว่าคำนั้นระบุถึงเกาะในสมัยต้นกัป ก็สมควรเช่นเดียวกัน

นอกจากนั้น คัมภีร์ดังกล่าวยังตั้งข้อสังเกตว่า การกล่าวถึงขนาดแผ่นดินและเรื่องจักรวาลที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและสมันตปาสาทิกาที่แต่งโดยพระพุทธโฆสาจารย์นี้ไม่พบในพระไตรปิฎกโดยตรง แม้ในคัมภีร์วิมุตติมรรคที่เข้าใจว่าแต่งที่ประเทศอินเดียก็มิได้กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ในคำอธิบาย โลกวิทู ศัพท์

โลกันตริกนรก คือ นรกที่อยู่ในช่องว่างระหว่างจักรวาล ๓ แห่งเหมือนท่ามกลางของล้อเกวียนหรือถาด ๓ ใบที่วางติดกัน มีระยะ ๘,๐๐๐ โยชน์ ในนรกนั้นมีแต่ความมืดมน ไม่มีแสงสว่างของดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ สัตว์นรกที่เกิดในที่นั้นต้องคลานไปตามเชิงเขาเหมือนค้างคาวใช้เล็บเกาะต้นไม้ พอกระทบกันก็เข้าใจว่าเป็นอาหาร จึงเข่นฆ่ากันแล้วตกลงในน้ำหนุนโลกที่เผ็ดร้อนยิ่งนัก ทำให้ย่อยสลายไปเหมือนก้อนแป้งที่ย่อยสลายในน้ำด่าง

---

[๑๑๑] ที.ม. ๑๐/๓๐๘/๒๐๐

ถ้ากรรมยังไม่หมดสิ้นไป ก็ต้องไปเกิดที่เชิงเขาจักรวาลอีก สัตว์นรกเหล่านั้นไปเกิดในโลกันตริกนรกเพราะทำกรรมชั่วคือทารุณมารดาบิดา ทำผิดต่อสมณะพราหมณ์ผู้ทรงธรรม หรือทำกรรมที่โหดร้ายอื่นมีการฆ่าสัตว์เป็นต้นทุกๆ วัน[๑๑๒]

โดยประการดังนี้ พระองค์ทรงรู้แจ้งโอกาสโลกโดยสิ้นเชิง จึงทรงพระนามว่า โลกวิทู เพราะรู้แจ้งโลกโดยสิ้นเชิงอย่างนี้

ข้อความนี้เป็นประโยคลงท้ายที่เรียกว่า นิคมนะ จึงไม่ถือว่าพูดซ้ำกัน เพราะถือว่าเป็นคำสรุปความจากคำอธิบายโดยพิสดารที่กล่าวมาแล้วในประโยคต้น

คำอธิบายบทว่า อนุตฺตโร

[๑๓๘] นอกจากนั้น พระองค์ไม่มีใครยิ่งกว่า เพราะไม่มีใครทรงคุณสมบัติดีเลิศกว่าพระองค์ ดังนั้นจึงทรงพระนามว่า อนุตตระ (ไม่มีใครยิ่งกว่า) กล่าวคือ พระองค์ประเสริฐกว่าชาวโลกทั้งมวลด้วยคุณคือศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะ พระองค์ไม่มีผู้เสมอ[ในสมัยเดียวกัน] เป็นผู้เสมอกับพระพุทธเจ้าในอดีต ปัจจุบัน และอนาคตที่ไม่มีผู้เสมอ ไม่มีผู้เปรียบ ไม่มีผู้ทัดเทียม ไม่มีผู้เทียบเท่าด้วยศีลคุณบ้าง ฯลฯ ด้วยวิมุตติญาณ-ทัสสนคุณบ้าง ดังพระพุทธดำรัสเป็นต้นว่า

น โข ปนาหํ สมนุปสฺสามิ สเทวเก โลเก สมารเก ฯเปฯ สเทวมนุสฺสาย ปชาย อตฺตนา สีลสมฺปนฺนตรํ.[๑๑๓]

“เราไม่เห็นภิกษุหรือสัตบุรุษอื่นที่สมบูรณ์ด้วยศีลยิ่งกว่าเราตถาคต ในโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก และในหมู่สัตว์ พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ สมมุติเทพและมนุษย์”

คำว่า อนุตฺตร มาจาก น (ไม่มี) + อุตฺตร (ผู้ยิ่งกว่า) แปลง น เป็น อนฺ จึงได้รูปว่า อนุตฺตร

---

[๑๑๒] ที.ม.อ. ๒/๑๘/๒๘

[๑๑๓] สํ.ส. ๑๕/๑๗๓/๑๖๘, องฺ.จตุกฺก. ๒๑/๒๑/๒๔

ตร ศัพท์ (ยิ่งกว่า) ในคำว่า อนุตฺตโร (ไม่มีใครยิ่งกว่า) ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงเนื้อความของบทว่า อนุตฺตโร ไม่ใช่กล่าวไว้เพราะมีผู้ใดผู้หนึ่งยิ่งกว่า เพราะแม้ผู้ใดผู้หนึ่งที่คล้ายกับพระตถาคตไม่มีในโลกพร้อมทั้งเทวโลก ผู้เสมอเหมือนจะมีได้อย่างไร จะป่วยกล่าวไปไยถึงผู้ยิ่งกว่า[๑๑๔]

ในคำว่า อตฺตนา ปน คุเณหิ วิสิฏฺจตรสฺส กสฺสจิ อภาวโต (เพราะไม่มีใครทรงคุณสมบัติดีเลิศกว่าพระองค์) คำว่า อตฺตนา ลง สฺมา วิภัตติท้าย อตฺต ศัพท์ แปลง สฺมา เป็น นา ด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๒๑๔) ว่า สฺมา นา (แปลง สฺมา ท้าย อตฺต ศัพท์นั้นเป็น นา) ดังข้อความว่า

อตฺตนาติ นิสฺสกฺกวจนเมตํ[๑๑๕]

“คำว่า อตฺตนา นี้เป็นบทที่ลงปัญจมีวิภัตติ”

อย่างไรก็ตาม ในสมัยที่แต่งคัมภีร์สารัตถทีปนีราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ท่านผู้แต่งพบปาฐะว่า อตฺตโน จึงกล่าวว่าลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถอปาทาน ดังข้อความว่า

อตฺตโนติ นิสฺสกฺกตฺเถ สามิวจนเมตํ, อตฺตโตติ อตฺโถ.[๑๑๖]

“คำว่า อตฺตโน นี้เป็นบทที่ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถของปัญจมีวิภัตติ ความหมายคือกว่าพระองค์”

พึงอธิบายอัคคปสาทสูตรเป็นต้น และคาถาว่า น เม อาจริโย อตฺถิ (เราไม่มีอาจารย์) เป็นต้นอย่างนี้

อัคคปสาทสูตรพบในอังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต และขุททกนิกาย อิติวุตตกะ ดังนี้

ยาวตา ภิกฺขเว สตฺตา อปทา วา ทฺวิปทา วา จตุปฺปทา วา พหุปฺปทา วา รูปิโน วา อรูปิโน วา สญฺญิโน วา อสญฺญิโน วา เนวสญฺญินาสญฺญิโน วา, ตถาคโต เตสํ อคฺคมกฺขายติ อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ. เย ภิกฺขเว พุทฺเธ ปสนฺนา, อคฺเค เต ปสนฺนา. อคฺเค โข ปน ปสนฺนานํ อคฺโค วิปาโก โหติ.[๑๑๗]

---

[๑๑๔] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๓๘/๒๘๘

[๑๑๕] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๓๘/๒๘๘

[๑๑๖] สารตฺถ.ฏีกา ๑/๑/๓๕๙

[๑๑๗] องฺ.จตุกฺก. ๒๑/๓๔/๓๘-๙, ขุ.อิติ. ๒๕/๙๐/๓๐๗

“เหล่าสัตว์ที่ไม่มีเท้า มีสองเท้า มีสี่เท้า หรือมีเท้ามากก็ตาม มีรูปหรือไม่มีรูปก็ตาม มีสัญญา ไม่มีสัญญา หรือมีสัญญาก็ไม่ใช่ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ก็ตาม มีประมาณเท่าใด เรากล่าวว่าตถาคตผู้ไกลจากกิเลสตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เองเลิศกว่าสัตว์มีประมาณเท่านั้น บุคคลผู้เลื่อมใสในพระพุทธเจ้า ชื่อว่าเลื่อมใสในสิ่งที่เลิศ และวิบากที่เลิศย่อมมีแก่บุคคลผู้เลื่อมใสในสิ่งที่เลิศ”

ส่วนคาถาว่า น เม อาจริโย อตฺถิ (เราไม่มีอาจารย์) ได้กล่าวมาแล้วในข้อ ๑๓๑

คำอธิบายบทว่า ปุริสทมฺมสารถิ

[๑๓๙] พระองค์ทรงพระนามว่า ปุริสทัมมสารถิ โดยความหมายว่า ฝึกบุคคลที่ควรฝึก ความหมายคือ ฝึก แนะนำ

คำว่า ปุริสทมฺมสารถิ มาจากศัพท์ว่า ปุริส (บุรุษ, บุคคล) + ทมฺม (ที่ควรฝึก) + สารถิ (ให้แล่นไป, ฝึก, แนะนำ) คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปุริสา จ เต ทมฺมา จาติ ปุริสทมฺมา = บุรุษที่ควรฝึก ชื่อว่า ปุริสทัมมะ

- ปุริสทมฺเม สาเรตีติ ปุริสทมฺมสารถิ = ผู้ยังบุรุษที่ควรฝึกให้แล่นไป ชื่อว่า ปุริสทัมมสารถิ (ปุริสทมฺม บทหน้า + สร ธาตุ <คติจินฺตายํ = ไป, คิด> + เณ การิตปัจจัย + ถิ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)

ในเรื่องนั้น บุคคลที่ควรฝึก คือ ผู้ที่เป็นสัตว์ดิรัจฉาน มนุษย์ หรืออมนุษย์ ที่ยังมิได้ฝึกแต่ควรฝึก ดังจะเห็นได้ว่า แม้พระองค์ทรงฝึกสัตว์ดิรัจฉาน ทำให้หมดพิษสงให้สมาทานสรณะและศีล เช่น อปลาลนาคราช จูโฬทรนาคราช มโหทรนาคราช อัคคิสิขนาคราช ธูมสิขนาคราช อรวาฬนาคราช และช้างธนบาล (ช้างนาฬาคิรี) และเหล่ามนุษย์ เช่น สัจจกนิคัณฐบุตร อัมพัฏฐมาณพ โปกขรสาติพราหมณ์ โสณทันตพราหมณ์ และกูฏทันตพราหมณ์ พร้อมทั้งอมนุษย์ เช่น อาฬวกยักษ์ สูจิโลมยักษ์ ขรโลมยักษ์ และท้าวสักกเทวราช ทรงฝึกฝนแนะนำด้วยวิธีฝึกอันวิจิตร

อปลาลนาคราชพำนักอยู่ที่ป่าหิมพานต์ จูโฬทรนาคราชและมโหทรนาคราชอยู่ที่เกาะนาคทวีป ส่วนอัคคิสิขนาคราชและธูมสิขนาคราชอยู่ที่เกาะลังกา[๑๑๘] ส่วนอรวาฬนาคราชอยู่ที่แคว้นกัสมีระและคันธาระ กล่าวไว้ในอรรถกถาพระวินัย (เล่ม ๑ หน้า ๕๘)

คำว่า อมนุสฺส (อมนุษย์) มีความหมายตามศัพท์ว่า "ผู้มิใช่มนุษย์" โดยเหตุที่ น ศัพท์ในคำนี้แสดงอรรถว่า สทิส (เหมือน, คล้ายคลึง) ดังนั้น คำนี้จึงหมายถึงยักษ์เป็นต้นที่สามารถจำแลงร่างเป็นมนุษย์ได้ มิได้หมายถึงสัตว์ดิรัจฉานที่แตกต่างจากมนุษย์ ดังคำว่า อพฺราหฺมโณ (ผู้มิใช่พราหมณ์) หมายถึง พราหมณ์ปลอม, ผู้แต่งกายเลียนแบบพราหมณ์ ดังนั้น ท่านจึงกล่าวถึงสัตว์ดิรัจฉานซ้ำอีกในคำว่า ติรจฺฉานปุริสาปิ มนุสฺสปุริสาปิ อมนุสฺส-ปุริสาปิ (ผู้ที่เป็นสัตว์ดิรัจฉาน มนุษย์ หรืออมนุษย์)

โดยแท้จริงแล้ว ในที่นี้พึงอธิบายพระสูตรนี้เป็นต้นว่า

อหํ โข เกสิ ปุริสทมฺเม สณฺเหนปิ วิเนมิ, ผรุเสนปิ วิเนมิ, สณฺหผรุเสนปิ วิเนมิ.[๑๑๙]

"เกสี เราแนะนำบุคคลที่ควรฝึกด้วยวิธีนุ่มนวลบ้าง วิธีหยาบบ้าง วิธีนุ่มนวลและหยาบบ้าง"

การสั่งสอนโดยแสดงผลของสุจริต เป็นการฝึกด้วยวิธีนุ่มนวล ส่วนการสั่งสอนโดยแสดงผลของทุจริต เป็นการฝึกด้วยวิธีหยาบ เรื่องนี้ได้ตรัสไว้ในพระสูตรนั้นๆ ตามสมควร

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคตรัสบอกปฐมฌานเป็นต้นแก่ผู้ที่มีศีลบริสุทธิ์เป็นต้น และตรัสบอกแนวปฏิบัติชั้นสูงแก่พระโสดาบันเป็นต้น ชื่อว่า ฝึกบุคคลผู้ฝึกแล้ว[ให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น]

ท่านกล่าวข้อความนี้เพื่อแสดงว่า พระพุทธเจ้ามิได้ทรงฝึกผู้ที่ยังมิได้ฝึกฝนเท่านั้น แม้ผู้ที่ได้รับการฝึกฝนแล้วแต่ยังไม่บรรลุถึงผลสำเร็จ พระองค์ก็ทรงฝึกฝนบุคคลเหล่านั้น

---

[๑๑๘] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๓๙/๒๙๐

[๑๑๙] องฺ.จตุกฺก. ๒๔/๑๑๑/๑๒๘

ต่อไป โดยตรัสบอกปฐมฌานแก่ผู้ที่มีศีลบริสุทธิ์, ทุติยฌานแก่ผู้ได้บรรลุปฐมฌาน และวิธีปฏิบัติเพื่อบรรลุความเป็นพระสกทาคามีแก่พระโสดาบัน ดังนี้เป็นต้น

๖. คำอธิบายบทว่า อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ นี้ แสดงความหมายเดียวเท่านั้น ดังจะเห็นได้ว่า พระผู้มีพระภาคทรงฝึกบุคคลที่ควรฝึกให้แล่นไปไม่ติดขัดสู่ทิศทั้ง ๘ [คือสมาบัติ ๘] โดยนั่งอยู่เพียงบัลลังก์เดียว ดังนั้น จึงทรงพระนามว่า อนุตฺตโร ปุริสทมฺม-สารถิ (ทรงเป็นสารถีฝึกบุคคลที่ควรฝึก ไม่มีใครยิ่งกว่า) โดยแท้จริงแล้ว ในที่นี้พึงอธิบายพระสูตรนี้เป็นต้นว่า

หตฺถิทมเกน ภิกฺขเว หตฺถิทมฺโม สาริโต เอกํเยว ทิสํ ธาวติ.[๑๒๐]

“ภิกษุทั้งหลาย ช้างที่ควรฝึกอันนายควาญช้างฝึกแล้วย่อมแล่นไปได้เพียงทิศเดียว”

ในพระสูตรข้างต้นกล่าวว่า ช้างที่ควรฝึกอันนายควาญช้างฝึกแล้วย่อมแล่นไปได้เพียงทิศเดียว แล้วกล่าวว่าพระพุทธองค์ทรงฝึกบุคคลที่ควรฝึกให้แล่นไปไม่ติดขัดสู่ทิศทั้ง ๘ คือ สมาบัติ ได้แก่ กสิณฌานในรูปภายใน กสิณฌานในรูปภายนอก อสุภฌาน อรูปฌาน ๔ และนิโรธสมาบัติ ดังนั้น จึงควรแก่พระนามว่า อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ (ทรงเป็นสารถีฝึกบุคคลที่ควรฝึก ไม่มีใครยิ่งกว่า)

นัยแรกกล่าวถึงพระพุทธคุณ ๑๐ ประการโดยแยกบทว่า อนุตฺตโร และ ปุริสทมฺม-สารถิ เป็นคุณบท ๒ บท นัยหลังกล่าวถึงพระพุทธคุณ ๙ โดยรวมทั้งสองบทไว้เป็นบทเดียว เพราะถือว่า อนุตฺตโร เป็นบทขยายของ ปุริสทมฺมสารถิ ไม่ใช่บทเฉพาะตามที่กล่าวไว้ในนัยแรก

---

[๑๒๐] ม.อุ. ๑๔/๓๑๒/๒๘๕

๗. คำอธิบายบทว่า สตฺถา เทวมนุสฺสานํ

[๑๔๐] พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า สัตถา (พระศาสดา) โดยความหมายว่า สั่งสอนด้วยประโยชน์ในชาตินี้ ประโยชน์ในชาติหน้า และประโยชน์อย่างยิ่งตามสมควร

ประโยคว่า ทิฏฺฐธมฺมิกสมฺปรายิกปรมตฺเถหิ ยถารหํ อนุสาสตีติ สตฺถา (พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า สตฺถา (พระศาสดา) โดยความหมายว่า สั่งสอนด้วยประโยชน์ในชาตินี้ ประโยชน์ในชาติหน้า และประโยชน์อย่างยิ่งตามสมควร) แสดงว่า สตฺถุ ศัพท์ประกอบรูปศัพท์มาจาก สาส ธาตุ (อนุสิฏฺฐิมฺหิ = สั่งสอน) + รตฺถุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ) ตามหลักภาษาทั่วไป สาส ธาตุเป็นธาตุที่มี ๒ กรรม คือ ต้องประกอบบทกรรมไว้ ๒ บทจึงจะได้ความหมายชัดเจน ดังคำว่า อาจริโย สิสฺสํ ธมฺมํ อนุสาสติ (อาจารย์สอนธรรมกะศิษย์) แต่คัมภีร์อรรถกถานี้อนุญาตให้ประกอบบทกรรมเพียงบทเดียว คือ สตฺเต (เหล่าสัตว์) ที่เพิ่มเข้ามาเป็นปาฐเสสะ (ศัพท์เหลือที่เพิ่มเข้ามา) นอกจากนั้น ประโยชน์ที่ทรงสั่งสอนมีพบเป็นบทกรณะว่า ทิฏฺฐธมฺมิกสมฺปรายิกปรมตฺเถหิ (ด้วยประโยชน์ในชาตินี้ ประโยชน์ในชาติหน้า และประโยชน์อย่างยิ่ง) แทนที่จะใช้เป็นบทกรรมว่า ทิฏฺฐธมฺมิกสมฺปรายิกปรมตฺเถ (ประโยชน์ในชาตินี้ ประโยชน์ในชาติหน้า และประโยชน์อย่างยิ่ง)

การวางบทดังกล่าวนี้แม้จะไม่สอดคล้องกับหลักภาษาที่ใช้เป็นส่วนใหญ่ ก็ไม่ผิด เพราะท่านผู้แต่งอาจประกอบใช้บทตามที่ต้องการได้ โดยคล้อยตามอุทาหรณ์ที่พบในพระบาลีซึ่งมีรูปวิจิตรพิสดารมิได้ตรงกับหลักภาษาเสมอไป ดังข้อความว่า

ยถาวิวจฺฉเมวายํ สพฺพา สทฺทตฺถสณฺฐิติ
สิทฺธลกฺขยานุสาเรน วิวจฺฉาปฺยนุคมฺยเต.[๑๒๓]

"การดำรงอยู่แห่งความหมายของศัพท์ทั้งหมดนี้ย่อมมีโดยคล้อย
ตามความประสงค์ของผู้กล่าวเทียว แม้ความประสงค์ของผู้กล่าวอัน
บุคคลย่อมรู้ตามอุทาหรณ์ที่ปรากฏ"

---

[๑๒๓] กจฺ.สาร คาถา ๓๒

คำว่า ทิฏฺจธมฺมิกสมฺปรายิกปรมตฺถ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ทิฏฺโจ ธมฺโม ทิฏฺจธมฺโม = อัตภาพที่ประจักษ์ ชื่อว่า ทิฏฐธัมมะ (วิเสสนบุรพบท กรรมธารยสมาส)

- ทิฏฺจธมฺเม นิยุตฺโต ทิฏฺจธมฺมิโก = ประโยชน์ที่ประกอบในอัตภาพที่ประจักษ์ ชื่อว่า ทิฏฐธัมมิกะ (ทิฏฺจธมฺม ศัพท์ + อิก ปัจจัยใน นิยุตฺต ตัทธิต)

- กมฺมกิเลสวเสน สมฺปเรตพฺโพ สมฺมา คนฺตพฺโพติ สมฺปราโย = ภพที่บุคคลพึงไปโดยชอบด้วยอำนาจกรรมและกิเลส ชื่อว่า สัมปรายะ (สํ บทหน้า + ป บทหน้า + อิ ธาตุ <คติมฺหิ = ไป> + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

- สมฺปราเย นิยุตฺโต สมฺปรายิโก = ประโยชน์ที่ประกอบในภพที่บุคคลพึงไปโดยชอบด้วยอำนาจกรรมและกิเลส ชื่อว่า สัมปรายิกะ (สมฺปราย ศัพท์ + อิก ปัจจัยใน นิยุตฺต ตัทธิต)

- ปรโม อตฺโถ ปรมตฺโถ = ประโยชน์อันสูงสุด ชื่อว่า ปรมัตถะ (วิเสสนบุรพบท กรรมธารยสมาส)

- ทิฏฺจธมฺมิโก จ สมฺปรายิโก จ ปรมตฺโถ จ ทิฏฺจธมฺมิกสมฺปรายิกปรมตฺถา = ประโยชน์ในชาตินี้ ประโยชน์ในชาติหน้า และประโยชน์อย่างยิ่ง ชื่อว่า ทิฏฐธัมมิก-สัมปรายิกปรมัตถะ (อสมาหารทวันทสมาส)

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า สตฺถา (ผู้นำทางเหมือนนายกองเกวียน) โดยความหมายว่า เป็นเหมือนนายกองเกวียน หมายถึง นายกองเกวียนคือพระผู้มีพระภาค พึงทราบเนื้อความของบทนี้ตามนัยของคัมภีร์นิทเทสเป็นต้นว่า

ยถา สตฺถวาโห สตฺเถ กนฺตารํ ตาเรติ โจรกนฺตารํ ตาเรติ วาฬกนฺตารํ ตาเรติ ทุพฺภิกฺขกนฺตารํ ตาเรติ นิรุทกกนฺตารํ ตาเรติ อุตฺตาเรติ นิตฺตาเรติ ปตาเรติ เขมนฺต-ภูมึ สมฺปาเปติ, เอวเมว ภควา สตฺถา สตฺถวาโห สตฺเต กนฺตารํ ตาเรติ, ชาติกนฺตารํ ตาเรติ.[๑๒๒]

---

๑๒๒ ขุ.ม. ๒๙/๑๙๐/๓๗๗

“นายกองเกวียนย่อมนำหมู่เกวียนให้ข้ามไป ให้ข้ามพ้น ให้ข้ามออก ให้พ้นไป ให้ถึงแดนเกษมจากทางกันดาร คือ ทางกันดารที่มีโจร มีสัตว์ร้าย อดอยาก ไม่มีน้ำ ฉันใด พระผู้มีพระภาคทรงเป็นผู้นำทางเหมือนนายกองเกวียน นำหมู่สัตว์ให้ข้ามทางกันดาร คือ ทางกันดารอันได้แก่ ความเกิด [ความแก่ ความเจ็บ ความตาย] ฉันนั้น”

คำว่า สตฺถา ตามความหมายแรกแปลว่า “ผู้สั่งสอน” เพราะมาจาก สาส ธาตุในความหมายว่า “สั่งสอน” แต่ตามข้อความนี้คำว่า สตฺถา แปลว่า “ผู้เหมือนนายกองเกวียน” มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สห อตฺเถน วตฺตตีติ สตฺโถ = ผู้เป็นไปกับด้วยสินค้า, พ่อค้า ชื่อว่า สัตถะ (สหบุรพบทพหุพพีหิสมาส มาจาก สห = กับ + อตฺถ = สินค้า แปลง สห เป็น ส)
- โส เอตสฺส อตฺถีติ สตฺถา = ผู้มีพ่อค้า, นายกองเกวียน ชื่อว่า สัตถา (สตฺถ ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)
- สตฺถา วิยาติ สตฺถา = ผู้เหมือนนายกองเกวียน ชื่อว่า สัตถา (สตฺถ ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต)

ดังข้อความว่า

สห อตฺเถน วตฺตตีติ สตฺโถ, ภณฺฑมูเลน วาณิชฺชาย เทสนฺตรํ คจฺฉนฺโต ชนสมูโห. หิตุปเทสาทิวเสน ปริปาเลตพฺโพ สาสิตพฺโพ โส เอตสฺส อตฺถีติ สตฺถา, สตฺถวาโห. โส วิย ภควาติ อาห “สตฺถา วิยาติ สตฺถา, ภควา สตฺถวาโหติ.[๑๒๘]

“ผู้เป็นไปกับด้วยสินค้า (พ่อค้า) ชื่อว่า สัตถะ คือ กลุ่มชนผู้ไปสถานที่อื่นเพื่อค้าขายด้วยสินค้า

ผู้มีพ่อค้านั้นซึ่งตนควรสั่งสอนด้วยการแนะนำประโยชน์เป็นต้น ชื่อว่า สัตถา คือ นายกองเกวียน

พระผู้มีพระภาคทรงเปรียบเสมือนนายกองเกวียนนั้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สตฺถา วิยาติ สตฺถา, ภควา สตฺถวาโห (พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า สตฺถา โดยความหมายว่าเป็นเหมือนนายกองเกวียน หมายถึง นายกองเกวียนคือพระผู้มีพระภาค)”

---

[๑๒๘] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๔๐/๒๙๑-๙๒

สรุปความว่า คำว่า สตฺถา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ผู้สั่งสอนด้วยประโยชน์ในชาตินี้ ประโยชน์ในชาติหน้า และประโยชน์อย่างยิ่งตามสมควร = ทิฏฺธมฺมิกสมฺปรายิกปรมตฺเถหิ ยถารหํ อนุสาสตีติ สตฺถา (สาส ธาตุ <อนุสิฏฺฐิมฺหิ = สั่งสอน> + รตฺถุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๒. ผู้เหมือนนายกองเกวียน = สตฺถ ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต)

คำว่า กนฺตาร มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กํ อุทกํ ตาเรนฺติ เอตฺถาติ กนฺตาโร = ทางอันเป็นที่นำน้ำข้ามไป ชื่อว่า กันดาร (ก บทหน้า + ตร <ตรเณ = ข้าม> + เณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)

ดังข้อความว่า

กนฺตาเรติ นิรุทเก อิริเณ. กํ ตาเรนฺติ นยนฺติ เอตฺถาติ หิ กนฺตาโร อุทกํ คเหตฺวา ตริตพฺพฏฺฐานํ. เตนาห "อปฺโปทเก"ติ. อปฺป-สทฺโท เหตฺถ อภาวตฺโถ "อปฺปิจฺโฉ อปฺปนิคฺโฆโสติอาทีสุ วิย.[๑๒๔]

"คำว่า กนฺตาเร (ในทางกันดาร) หมายความว่า ในหนทางที่ไม่มีน้ำ โดยแท้จริงแล้ว สถานที่ซึ่งบุคคลนำน้ำข้ามไป ชื่อว่า กันดาร คือ สถานที่ควรข้ามโดยนำน้ำไป ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อปฺโปทเก (ในที่ไม่มีน้ำ) จริงอยู่ อปฺป ศัพท์มีความหมายว่า ไม่มี ดังคำว่า อปฺปิจฺโฉ (ปราศจากความปรารถนา), อปฺปนิคฺโฆโส (ปราศจากเสียง) เป็นต้น"

กํ อุทกํ ตาเรนฺติ เอตฺถาติ กนฺตาโร, นิรุทโก อรญฺญปฺปเทโส. รุฬฺหีวเสน ปน อิตโรปิ อรญฺญปฺปเทโส ตถา วุจฺจติ.[๑๒๕]

"ชนทั้งหลายยังน้ำให้ข้ามไปในทางนี้ เหตุนั้น ทางนี้ชื่อว่า ทางกันดาร คือ พื้นที่ป่าไม่มีน้ำ แต่แม้พื้นที่ป่าอื่นก็เรียกอย่างนั้นโดยความเป็นชื่อที่ปรากฏ[ทางโลก]"

ทางกันดารตามรูปวิเคราะห์ข้างต้น หมายถึง นิรุทกกันดารคือทางกันดารที่ไม่มีน้ำโดยตรง แต่ยังหมายรวมถึงโจรกันดารคือทางกันดารที่โจรครอบครองอีกด้วยโดยรุฬหีนัย คือ กา รกล่าวถึงชื่อที่ปรากฏทางโลก ดังนั้น จึงมีทางกันดาร ๕ อย่าง พบในคัมภีร์มหานิทเทส[๑๒๖] และจูฬนิทเทส[๑๒๗] ดังนี้

---

[๑๒๔] ขุ.วิ.อ. ข้อ ๑๒๓๐ หน้า ๓๙๓

[๑๒๕] สารตฺถ.ฏีกา ๑/๑/๓๖๕

[๑๒๖] ขุ.ม. ๒๙/๑๙๐/๓๗๗

[๑๒๗] ขุ.จู. ๓๐/๑๑๙/๒๓๖

๑. โจรกันดาร ทางกันดารที่โจรครอบครอง
๒. วาฬกันดาร ทางกันดารที่สัตว์ร้ายครอบครอง
๓. นิรุทกกันดาร ทางกันดารที่ไม่มีน้ำ
๔. อมนุสสกันดาร ทางกันดารที่อมนุษย์ครอบครอง
๕. อัปปภักขกันดาร ทางกันดารที่ไม่มีอาหาร

คำว่า เทวมนุสฺสานํ แปลว่า เทวดาและมนุษย์ คำนี้กล่าวไว้ด้วยการกำหนดเอาเวไนยชนชั้นสูงและภัพพบุคคล (ผู้ควรตรัสรู้) แต่พระผู้มีพระภาคทรงเป็นศาสดาของสัตว์ดิรัจฉานอีกด้วยเพราะประทานคำสั่งสอน ดังจะเห็นได้ว่า แม้สัตว์ดิรัจฉานเหล่านั้นได้รับอุปนิสัยสมบัติด้วยการฟังธรรมจากพระผู้มีพระภาคแล้ว จึงได้บรรลุมรรคผลในอัตภาพที่สองหรือสามด้วยอุปนิสัยสมบัตินั้น โดยแท้จริงแล้ว มัณฑูกเทพบุตรเป็นต้นเป็นตัวอย่างในเรื่องนี้

ในคำว่า อุกฺกฏฺฐปริจฺเฉทวเสน ภพฺพปุคฺคลปริจฺเฉทวเสน เจตํ วุตฺตํ (คำนี้กล่าวไว้ด้วยการกำหนดเอาเวไนยชนชั้นสูงและภัพพบุคคล) คำว่า อุกฺกฏฺฐปริจฺเฉทวเสน (ด้วยการกำหนดเอาเวไนยชนชั้นสูง) ตามหลักภาษาเรียกว่าอุกกัฏฐนัย คือ การกล่าวถึงสิ่งที่สูงสุดเป็นหลัก แต่ยังหมายรวมถึงสิ่งอื่นๆ อีกด้วย ดังข้อความว่า

ปฏิสนฺธิยํ ปน สํเสทชานญฺเจว โอปปาติกานญฺจ จกฺขุโสตฆานชิวฺหากายภาววตฺถุทสกสงฺขาตานิ สตฺต ทสกานิ ปาตุภวนฺติ อุกฺกฏฺฐวเสน. โอมกวเสน ปน จกฺขุโสตฆานภาวทสกานิ กทาจิปิ น ลพฺภนฺติ.[๑๒๘]

“ส่วนในปฏิสนธิกาล ทสกะ (หมวด ๑๐) ทั้ง ๗ กลุ่ม คือ จักขุทสกะ โสตทสกะ ฆานทสกะ ชิวหาทสกะ กายทสกะ ภาวทสกะ และวัตถุทสกะย่อมปรากฏแก่สัตว์ผู้เกิดในที่ชื้นแฉะและโอปปาติกะ เป็นอย่างมาก แต่ในบางครั้ง จักขุทสกะ โสตทสกะ ฆานทสกะ และภาวทสกะย่อมไม่ปรากฏเป็นอย่างต่ำ”

จะเห็นได้ว่า คำว่า อุกฺกฏฺฐวเสน (เป็นอย่างมาก) แสดงอุกกัฏฐนัยที่กล่าวถึงจำนวนสูงสุดคือการมีทสกะทั้ง ๗ กลุ่ม ส่วนคำว่า โอมกวเสน (เป็นอย่างต่ำ) กล่าวถึงจำนวน

---

[๑๒๘] สงฺคห หน้า ๔๑

ต่ำสุดคือการไม่มีทสกะ ๔ กลุ่มในบางคราว หรืออีกอุทาหรณ์หนึ่งของอุกกัฏฐนัยพบในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

วิปสฺสนุปกฺกิเลสา หิ ปฏิเวธปฺปตฺตสฺส อริยสาวกสฺส เจว วิปฺปฏิปนฺนกสฺส จ นิกฺขิตฺตกมฺมฏฺฐานสฺส กุสีตปุคฺคลสฺส นุปฺปชฺชนฺติ. สมฺมาปฏิปนฺนกสฺส ปน ยุตฺตปยุตฺตสฺส อารทฺธวิปสฺสกสฺส กุลปุตฺตสฺส อุปฺปชฺชนฺติเยว.[๑๒๙]

"โดยแท้จริงแล้ว วิปัสสนูปกิเลสจะไม่เกิดขึ้นแก่พระอริยสาวกผู้บรรลุปฏิเวธแล้ว ผู้ปฏิบัติผิด ผู้ละทิ้งกรรมฐาน และผู้เกียจคร้าน แต่จะเกิดขึ้นแก่กุลบุตรผู้ปฏิบัติชอบ พากเพียรไม่ท้อถอยผู้เริ่มปรารภวิปัสสนาแล้วเท่านั้น"

คัมภีร์มหาฎีกาของวิสุทธิมรรค[๑๓๐]อธิบายเพิ่มเติมว่า คำว่า อริยสาวกสฺส (พระอริยสาวก) เป็นสำนวนทางภาษาที่ระบุถึงสิ่งที่สูงสุดเรียกว่า อุกกัฏฐนัย ดังนั้น จึงหมายรวมถึงผู้เจริญวิปัสสนาอย่างมีกำลัง (พลววิปสฺสก) อีกด้วย ไม่ใช่หมายถึงพระอริยสาวกเท่านั้น เพราะผู้เจริญวิปัสสนาอย่างมีกำลังเหล่านั้นไม่มีวิปัสสนูปกิเลสเหมือนพระอริยสาวก ดังนั้น ผู้ที่บรรลุวิปัสสนาญาณตั้งแต่นิพพิทาญาณเป็นต้นไปจึงปราศจากวิปัสสนูปกิเลสเหล่านี้

เรื่องมัณฑูกเทพบุตร

กล่าวโดยละเอียดว่า เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมโปรดชาวเมืองจัมปาอยู่ที่ริมฝั่งสระคัคครา มีกบตัวหนึ่งรับเอาเสียง[แสดงธรรม]ของพระผู้มีพระภาคเป็นอารมณ์ คนเลี้ยงโคคนหนึ่งได้ยืนกดหัวมันในขณะยืนค้ำไม้เท้า มันตายทันทีแล้วได้ไปเกิดในวิมานทองสูง ๑๒ โยชน์ในภพดาวดึงส์ และเขาเหมือนหลับแล้วตื่นขึ้นเห็นตนมีหมู่นางอัปสรห้อมล้อมในวิมานนั้น จึงนึกว่า แหม แม้กบเช่นกับเรายังมาเกิดในวิมานทองนี้ เราทำกรรมอะไรหรือ เขามิได้เห็นกรรมอะไรอื่นนอกจากการปรารภเสียงของพระผู้มีพระภาคเป็นอารมณ์ ดังนั้นจึงมาพร้อมกับวิมานในทันใดนั้น ถวายบังคมพระบาทยุคลของพระผู้มีพระภาคด้วยเศียรเกล้า พระผู้มีพระภาคทั้งที่ทรงทราบอยู่ก็ตรัสถามว่า

---

๑๒๙ วิสุทฺธิ. ๒/๗๓๒/๓๐๔-๕

๑๓๐ วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๗๓๒/๔๗๒

โก เม วนฺทติ ปาทานิ อิทฺธิยา ยสสา ชลํ
อภิกฺกนฺเตน วณฺเณน สพฺพา โอภาสยํ ทิสา.[๑๓๑]

"ผู้ที่รุ่งเรืองด้วยฤทธิ์และบริวาร มีผิวพรรณงามยิ่ง เปล่งรัศมีสว่างไสวทั่วทุกทิศ กราบเท้าของเราอยู่ เป็นใครเล่า"

โบราณาจารย์ถือว่า คำว่า วนฺทติ เป็นบทอาขยาตที่ใช้เป็นบทนาม แปลว่า "ผู้กราบอยู่" จึงแปลบาทคาถาว่า โก เม วนฺทติ ปาทานิ ดังนี้ว่า "ผู้กราบเท้าของเราอยู่เป็นใครเล่า" แม้วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๑๒๙) ก็แปลไว้อย่างนี้เหมือนกัน ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะว่า บทอาขยาตบางศัพท์อาจใช้เป็นบทนามได้บ้างเมื่อต้องการระบุบุคคลเป็นหลัก เช่น

ก. นตฺถญฺโญ โกจิ วิชฺชติ (ใครๆ คนอื่นผู้ระลึกได้ย่อมไม่มี) คำว่า วิชฺชติ กล่าวถึงผู้ระลึกได้ เป็นวิเสสนะของ ปุคฺคโล ใน โกจิ (ปุคฺคโล) เพราะมีกิริยาคุมพากย์คือ นตฺถิ อยู่ในประโยคแล้ว คำว่า วิชฺชติ จึงเป็นบทอาขยาตที่จัดเป็นนามศัพท์

ข. โก เม วนฺทติ (ผู้กราบเท้าของเราอยู่เป็นใครเล่า) คำว่า วนฺทติ กล่าวถึงบุคคลผู้ไหว้ เป็นวิเสสนะของปาฐเสสะว่า ปุคฺคโล (บุคคล)

ค. คำว่า มกฺขลิ ใน มกฺขลิโคสาล (นายโคสาลที่เจ้านายพูดว่าอย่าลื่น) กล่าวคือ คำว่า มกฺขลิ เป็นบทอาขยาตที่แปลว่า "อย่าลื่น" มาจาก มา + ขลิ (ขล ธาตุ + อี วิภัตติ) ในพระบาลีใช้ มกฺขลิ ศัพท์ในวิภัตติหลายแบบว่า มกฺขลึ โคสาลํ (ซึ่งมักขลิโคสาล), มกฺขลินา โคสาเลน (อันมักขลิโคสาล) มีเรื่องเล่าว่า วันหนึ่งนายโคสาลถือหม้อน้ำมันเดินไปบนพื้นโคลน เจ้านายบอกว่าอย่าลื่นล้ม แต่เขาลื่นล้มทำให้หม้อน้ำมันตกแตก จึงหนีออกจากเรือนไป ต่อมาเมื่อตั้งตนเป็นคณาจารย์จึงมีชื่อว่า มักขลิโคสาล (นายโคสาลที่เจ้านายพูดว่าอย่าลื่น)

ฆ. อญฺญาโกณฺฑญฺโญ (พระอัญญาโกณฑัญญะ) มาจากคำอุทานของพระพุทธเจ้าว่า อญฺญาสิ วต โภ โกณฺฑญฺโญ (ท่านผู้เจริญ โกณฑัญญะรู้แล้วหนอ) คำว่า อญฺญาโกณฺฑญฺญ มาจาก อญฺญาสิ (รู้แล้ว) + โกณฺฑญฺญ (พระโกณฑัญญะ) บทอาขยาตว่า อญฺญาสิ ได้กลายเป็นบทนามไปเมื่อกล่าวถึงชื่อ คำดังกล่าวมีรูปวิเคราะห์เป็นกรรมธารยสมาสว่า อญฺญาสิ จ โส โกณฺฑญฺโญ จาติ อญฺญาโกณฺฑญฺโญ (โกณฑัญญะผู้รู้แล้ว ชื่อว่า

---

[๑๓๑] ขุ.วิ. ๒๖/๘๕๗/๘๗

อัญญาโกณฑัญญะ) และลบ สิ เพื่อย่อคำ หรือมีรูปวิเคราะห์ว่า อญฺญาสิ อิติ พฺยากโต โกณฺฑญฺโญ อญฺญาสิโกณฺฑญฺโญ (พระโกณฑัญญะที่พระพุทธเจ้าทรงพยากรณ์ว่ารู้แล้ว ชื่อว่า อัญญาสิโกณฑัญญะ) ตามฉบับไทยที่มีรูปว่า อญฺญาโกณฺฑญฺญ และฉบับฉัฏฐสังคีติที่มีรูปว่า อญฺญาสิโกณฺฑญฺญ

จะเห็นได้ว่า สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา)[๑๓๒] กล่าวว่า สญฺญิจฺฉายมาขฺยาตํ ภวติ นามิกํ (เมื่อต้องการกล่าวชื่อ บทอาขยาตเป็นบทนามได้) ส่วนคัมภีร์นิรุตติทีปนี[๑๓๓] กล่าวว่า บทดังกล่าวมีรูปเป็นนิบาตเหมือน อตฺถิ, นตฺถิ ใน อตฺถิปจฺจโย (ปัจจัยที่มีอยู่), นตฺถิปจฺจโย (ปัจจัยที่ไม่มี)

ดังข้อความว่า

สญฺญาย วตฺตุมิจฺฉาย-　　　　มาขฺยาตํ นามิกํ ภเว
มา ขลิจฺจาทีสฺวิจฺเจวํ　　　　สทฺทนีติยมาหฏํ.[๑๓๔]

“เมื่อปรารถนากล่าวถึงชื่อ บทอาขยาตพึงเป็นบทนามได้ ท่านนำมาแสดงไว้ในสัททนีติปกรณ์อย่างนี้ว่า มา ขลิ (อย่าลื่นล้ม) เป็นต้น”

สญฺญาย’มาขฺยาตํ นามํ　　　　ปทนฺตรยุตฺมฺปิ วา
มา ขลิ โก เม วนฺทติ　　　　นตฺถญฺโญ โกจิ วิชฺชติ.[๑๓๕]

“เมื่อควรกล่าวถึงชื่อ หรือประกอบด้วยบทอื่น อาขยาตก็เป็นนามได้ เช่น มาขลิ (ผู้ที่นายกล่าวว่าอย่าลื่นล้ม), โก เม วนฺทติ (ผู้กราบเท้าของเราอยู่เป็นใครเล่า), นตฺถญฺโญ โกจิ วิชฺชติ (ใครๆ คนอื่นผู้ระลึกได้ย่อมไม่มี)”

มณฺฑูโกหํ ปุเร อาสึ　　　　อุทเก วาริโคจโร
ตว ธมฺมํ สุณนฺตสฺส　　　　อวธิ วจฺฉปาลโก.[๑๓๖]

“ในชาติก่อนข้าพระองค์ได้เกิดเป็นกบเที่ยวหากินอยู่ในน้ำ ถูกคนเลี้ยงโคฆ่าในขณะฟังธรรมของพระองค์อยู่”

---

[๑๓๒] นีติ.สุตต. สูตร ๙๙๐　[๑๓๓] นิรุตฺติ. สูตร ๔๑๓
[๑๓๔] สทฺท.จินฺตา คาถา ๓๒๕　[๑๓๕] กัจจายนสุตตัตถะ สูตร ๓๐๓　[๑๓๖] ขุ.วิ. ๒๖/๘๕๘/๘๗

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมโปรดเทพบุตรนั้น การตรัสรู้ธรรมได้มีแล้วแก่เหล่าสัตว์ ๘๔,๐๐๐ แม้เทพบุตรก็ดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล ได้ยิ้มแย้มกลับไป

๘. คำอธิบายบทว่า พุทฺโธ

[๑๔๑] นอกจากนั้น พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า พุทธะ (ผู้รู้แจ้งเญยยธรรม) เพราะทรงหยั่งรู้เญยยธรรมทั้งหมดด้วยอำนาจพุทธญาณ[มีสัพพัญญุตญาณเป็นต้น]

คำว่า สมฺมาสมฺพุทฺโธ กล่าวถึงการตรัสรู้สัจจะ ๔ ของพระศาสดาโดยย่อและพิสดาร ส่วนคำว่า พุทฺโธ แสดงการตรัสรู้เญยยธรรมอื่นจากนั้น อีกอย่างหนึ่ง คำแรกกล่าวถึงอานุภาพของปฏิเวธญาณ คือ ปัญญาแทงตลอดของพระศาสดา คำหลังกล่าวถึงอานุภาพของเทศนาญาณ คือ ปัญญาแสดงธรรม[๑๓๗]

เญยยธรรม คือ ธรรมที่พระพุทธเจ้าทุกพระองค์พึงรู้แจ้ง มี ๕ ประการ คือ

๑. สังขาร คือ นามธรรม ๕๓ อันได้แก่ จิต เจตสิก ๕๒ นิปผันนรูป ๑๘

๒. วิการ คือ วิการรูป ๕ อันได้แก่ วิญญัตติรูป ๒ ลหุตา มุทุตา และกัมมัญญตา

๓. ลักขณะ คือ ลักขณรูป ๔ อันได้แก่ อุปจยะ สันตติ ชรตา และอนิจจตา

๔. นิพพาน คือ สภาพดับกิเลสและกองทุกข์

๕. บัญญัติ คือ สมมุติที่ชาวโลกหมายรู้กัน เช่น ภูเขา ต้นไม้ แผ่นดิน เป็นต้น

คำว่า วิโมกฺขนฺติกญาณ (พุทธญาณ[มีสัพพัญญุตญาณเป็นต้น]) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สพฺพโส ปฏิปกฺเขหิ วิมุจฺจตีติ วิโมกฺโข, อคฺคมคฺโค = ธรรมที่พ้นจากธรรมฝ่ายตรงกันข้ามทั้งหมด ชื่อว่า วิโมกข์ คือ อรหัตตมรรค (วิ บทหน้า + โมกฺข ธาตุ <มุจฺจเน = พ้น> + อ ปัจจัย)

---

[๑๓๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๔๑/๒๙๕

- วิโมกฺขสฺส อนฺโต วิโมกฺขนฺโต, อคฺคผลํ = ที่สุดของอรหัตตมรรค, อรหัตตผล ชื่อว่า วิโมกขันตะ คือ อรหัตตผลญาณ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

- วิโมกฺขนฺเต ภวํ วิโมกฺขนฺติกํ = ญาณที่มีในที่สุดของอรหัตตมรรค ชื่อว่า วิโมกขันติกะ (สัตตมีตัปปุริสสมาส)

- วิโมกฺขนฺติกญฺจ ตํ ญาณญฺจาติ วิโมกฺขนฺติกญาณํ, สพฺพญฺญุตญฺญาเณน สทฺธึ สพฺพมฺปิ พุทฺธญาณํ = ญาณที่มีในที่สุดของอรหัตตมรรค ชื่อว่า วิโมกขันติกัญญาณะ คือ พุทธญาณทั้งหมดพร้อมทั้งพระสัพพัญญุตญาณ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า พุทธะ (ผู้ตรัสรู้อริยสัจ ๔ และสอนให้ผู้อื่นรู้ตาม) เพราะเหตุมีอาทิอย่างนี้ว่า

๑. ตรัสรู้สัจจะ ๔ ด้วยพระองค์เอง

๒. สั่งสอนสัตว์อื่นให้รู้ตาม

โดยแท้จริงแล้ว พึงอธิบายนัยที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นิทเทสและปฏิสัมภิทามรรคทั้งหมดเพื่อแสดงให้เข้าใจเนื้อความนี้ ซึ่งดำเนินไปอย่างนี้ว่า

พุชฺฌิตา สจฺจานีติ พุทฺโธ. โพเธตา ปชายาติ พุทฺโธ.[๑๓๘]

“ผู้ตรัสรู้สัจจะ ๔ ชื่อว่า พุทธะ ผู้สั่งสอนหมู่สัตว์ให้รู้ตาม ชื่อว่า พุทธะ”

คำว่า พุทฺธ ตามนัยแรกแปลว่า “ผู้ตรัสรู้เญยยธรรมทั้งปวง” มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สพฺพมฺปิ เญยฺยํ อพุชฺฌีติ พุทฺโธ = ผู้ตรัสรู้เญยยธรรมทั้งปวง ชื่อว่า พุทธะ (พุธ ธาตุ <อวคมเน = รู้> + ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

ตามนัยหลังที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นิทเทสและปฏิสัมภิทามรรค มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ผู้ตรัสรู้สัจจะ ๔ = พุชฺฌิตา สจฺจานีติ พุทฺโธ (พุธ ธาตุ + ต ปัจจัยในกัตตุ-สาธนะ)

---

[๑๓๘] **ขุ.ม. ๒๙/๑๙๒/๓๘๘, ขุ.จู. ๓๐/๙๗/๒๐๗, ขุ.ป. ๓๑/๑๖๒/๑๘๕**

๒. ผู้สั่งสอนหมู่สัตว์ให้รู้ตาม = โพเธตา ปชายาติ พุทฺโธ (พุธ ธาตุ + เณ การิต ปัจจัย + ต ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)

สัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา) กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

ตตฺร พุทฺโธติ พุชฺฌิตา สจฺจานีติ พุทฺโธ, โพเธตา ปชายาติ พุทฺโธ. อถวา ปารมิตา-ปริภาวิตาย ปญฺญาย สพฺพมฺปิ เญยฺยํ อพุชฺฌีติ พุทฺโธ. เกจิ ปน กมฺเมนปิ พุทฺธสทฺทสฺส สิทฺธํ อิจฺฉนฺตา เอวํ นิพฺพจนํ กโรนฺติ "สมฺมาสมฺพุทฺโธ วต โส ภควาติ อธิคตคุณวิเสเสหิ ขีณาสเวหิ พุชฺฌิตพฺโพติ พุทฺโธติ.[๑๓๙]

"ในเรื่องนั้น คำว่า พุทฺโธ (พระพุทธเจ้า) หมายความว่า ผู้ตรัสรู้สัจจะ ๔ ชื่อว่า พุทธะ ผู้สั่งสอนหมู่สัตว์ให้รู้ตาม ชื่อว่า พุทธะ

อีกอย่างหนึ่ง ผู้ตรัสรู้เญยยธรรมทั้งปวงด้วยปัญญาที่อบรมด้วยหมู่บารมี ชื่อว่า พุทธะ

บางคนปรารถนาความสำเร็จของ พุทฺธ ศัพท์เป็นกรรมสาธนะอีกด้วย จึงตั้งรูปวิเคราะห์อย่างนี้ว่า สมฺมาสมฺพุทฺโธ วต โส ภควาติ อธิคตคุณวิเสเสหิ ขีณาสเวหิ พุชฺฌิ-ตพฺโพติ พุทฺโธ (ผู้อันพระขีณาสพผู้ได้บรรลุคุณวิเศษแล้วพึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นเป็นผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง ชื่อว่า พุทธะ)"

คำอธิบายตามนัยแรกมาจากคัมภีร์นิทเทสและปฏิสัมภิทามรรค ตามนัยที่ ๒ เป็นคำอธิบายของวิสุทธิมรรคนี้ ส่วนนัยที่ ๓ เป็นคำอธิบายของบางคนซึ่งพบในฎีกาเก่าของคัมภีร์นยาสะที่มีชื่อว่า นยาสปทีปิกา (หน้า ๒) ซึ่งแต่งในรัชสมัยพระเจ้าจะสวา (พ.ศ. ๑๗๗๘-๑๗๙๔) อันเป็นสมัยเดียวกับเวลาที่แต่งสัททนีติปกรณ์นั่นเอง

อนึ่ง คำว่า พุทฺธ ตามนัยแรกประกอบด้วย ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ ตามนัยหลังมี เณ การิตปัจจัยประกอบร่วมด้วย ตามหลักภาษาเรียกว่า การิตันโตคธบท คือ บทที่มีการิตปัจจัยอยู่ภายใน ดังข้อความว่า

ตตฺถ ยถา โลเก อวคนฺตา "อวคโตติ วุจฺจติ, เอวํ พุชฺฌิตา สจฺจานีติ พุทฺโธ สุทฺธกตฺตุวเสน. ยถา ปณฺณโสสา วาตา "ปณฺณสุสาติ วุจฺจนฺติ, เอวํ โพเธตา ปชายาติ พุทฺโธ เหตุกตฺตุวเสน. เหตุอตฺโถ เจตฺถ อนฺโตนีโต.[๑๔๐]

---

[๑๓๙] นีติ.ธาตุ. หน้า ๓๐๔

[๑๔๐] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๔๑/๒๙๕-๙๖

"ในพากย์นั้น ในโลกเรียกผู้รู้ว่า อวคตะ ฉันใด ผู้รู้สัจจะ ๔ ก็เรียกว่า พุทธะ โดยเนื่องด้วยกัตตุสาธนะล้วนๆ ฉันนั้น ลมที่ทำให้ใบไม้แห้งเรียกว่า ปัณณสุสะ ฉันใด ผู้สั่งสอนให้หมู่สัตว์รู้ตามก็เรียกว่า พุทธะ โดยเนื่องด้วยเหตุกัตตุสาธนะ ฉันนั้น อนึ่ง ในบทนี้มีอรรถเหตุอยู่ภายใน"

แม้คำว่า พุทฺธ ตามความหมายหลังนี้ จะมีความหมาย ๒ ประการ แต่ศัพท์เดียวก็อาจแสดงความหมายหลายอย่างได้ ที่จริงแล้ว โดยทั่วไปศัพท์แต่ละศัพท์ไม่อาจแสดงความหมาย ๒ ประการในขณะเดียวกันได้ เพราะปรากฏให้เห็นเพียงศัพท์เดียว หรือเป็นเสียงพูดเพียงครั้งเดียว ดังข้อความว่า

สามญฺญวจนียตํ   อุปาทาย อเนกธา
อตฺถํ วเท น หิ สทฺโท   เอโก'เนกตฺถโก สิยา.[๑๔๑]

"ศัพท์กล่าวถึงเนื้อความได้หลายประการ โดยหมายเอาความเหมือนกันอันศัพท์พึงกล่าว เพราะศัพท์คำเดียวไม่ควรมีอรรถมากเป็นอเนก"

อย่างไรก็ตาม การประกอบใช้ศัพท์เพียงคำเดียวแต่มีอรรถ ๒ ประการเช่นนี้เรียกว่า สามัญญนิทเทสนัย คือ นัยที่ปรากฏด้วยความเหมือนกันแห่งรูปศัพท์ หมายความว่า แม้ศัพท์ว่า พุทฺธ ทั้งสองจะมีความหมายต่างกัน แต่มีรูปศัพท์เหมือนกัน จึงกล่าวไว้เพียงศัพท์เดียว หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ตันตนัย คือ นัยที่เหมือนเส้นด้าย หมายความว่ามีความหมายหลายอย่างซ้อนอยู่ในศัพท์หนึ่ง เหมือนเส้นด้าย ๒ เส้นที่ทบซ้อนกันไว้ทำให้เห็นเหมือนมีเส้นเดียว ดังข้อความว่า

ยํ ปทํ สุติสามญฺญํ   อเนกอตฺถทีปกํ
ตํ สามญฺญนิทฺเทโสติ   เอกเสสนโยติ วา.[๑๔๒]

"บทใดมีเสียงเหมือนกัน แสดงข้อความหลายอย่าง บทนั้นชื่อว่าสามัญญนิเทศนัย หรือเอกเสสนัย"

---

[๑๔๑] ที.สี.อภินวฏีกา ๑/๑/๒๐๓

[๑๔๒] สีลักขันธ์ภาสาฎีกา ๑/๑๒๘

๙. คำอธิบายบทว่า ภควา

[๑๔๒] นอกจากนั้น คำว่า ภควา นี้ เป็นชื่อเรียกด้วยความเคารพแก่พระผู้มีพระภาคผู้เป็นครูสูงสุดกว่าสัตว์ทั้งปวงด้วยคุณอันประเสริฐ [คือ ศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะ] ดังโบราณาจารย์กล่าวว่า

ภควาติ วจนํ เสฏฺฐํ ภควาติ วจนมุตฺตมํ
ครุ คารวยุตฺโต โส ภควา เตน วุจฺจติ.

"คำว่า ภควา เป็นชื่อประเสริฐ คำว่า ภควา เป็นชื่อสูงส่ง พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงเป็นครู เพียบพร้อมด้วยคุณธรรม[มีศีลเป็นต้น]ของครู ดังนั้น จึงทรงพระนามว่า ภควา"

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า ภควา แปลว่า "ผู้เป็นครูที่ทรงคุณธรรม" มาจาก ภค ศัพท์ (คุณธรรม) + วนฺตุ ปัจจัย (มี) โดย ภค ศัพท์ในที่นี้มีความหมายว่า สทาจาร (ความประพฤติอันดีงาม) ที่จริงแล้วพวกพราหมณ์มักเรียกพราหมณ์อาจารย์ที่ทรงคุณธรรมว่า คุรุ หรือ ภควมฺ ดังนั้น คำนี้จึงแปลว่า "ผู้เป็นครูที่ทรงคุณธรรม" โดยมีอรรถเหมือน ครุ หรือ คุรุ ศัพท์ แม้อรรถกถาของทีฆนิกายก็กล่าวว่า

ภควาติ ครุ. ครุํ หิ โลเก ภควาติ วทนฺติ. อยํ จ สพฺพคุณวิสิฏฺฐตาย สพฺพสตฺตานํ ครุ, ตสฺมา ภควาติ เวทิตพฺโพ.[๑๔๓]

"คำว่า ภควา แปลว่า ครู โดยแท้จริงแล้ว ในโลกเรียกครูว่า ภควา และพระผู้มีพระภาคพระองค์นี้ก็ทรงเป็นครูของสรรพสัตว์ เพราะมีคุณ[คือศีลเป็นต้น]อันประเสริฐ ดังนั้น จึงควรทราบครูว่าเป็นพระผู้มีพระภาค"

ข้อความว่า "คำว่า ภควา เป็นชื่อประเสริฐ" เป็นต้น หมายความว่า คำนี้กล่าวถึงบุคคลผู้ประเสริฐ ทำให้เป็นชื่อประเสริฐตามไปด้วย หรือความหมายนี้กล่าวถึงบุคคลผู้ประเสริฐ ทำให้เป็นความหมายประเสริฐตามไปด้วย

คำว่า วจนํ (คำ) อาจมีความหมายอีกอย่างหนึ่งว่า "ความหมาย" ดังนั้น คาถาข้างต้นจึงมีคำแปลอีกอย่างหนึ่งว่า

---

๑๔๓ วิ.มหา.อ. ๑/๓๓

"ความหมายว่า ภควา เป็นอรรถประเสริฐ ความหมายว่า ภควา เป็นอรรถสูงส่ง พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงเป็นครู เพียบพร้อมด้วยคุณธรรม[มีศีลเป็นต้น]ของครู ดังนั้น จึงทรงพระนามว่า ภควา"

คำว่า วจน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. คำ, ศัพท์, เครื่องแสดงความหมาย = วุจฺจติ อเนนาติ วจนํ (วจ ธาตุ <วิยตฺติยํ วาจายํ = พูดชัดเจน> + ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

๒. ความหมาย, สิ่งที่ถูกแสดง = วุจฺจตีติ วจนํ (วจ ธาตุ <วิยตฺติยํ วาจายํ = พูดชัดเจน> + ยุ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

คำว่า คารวยุตฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ครุโน ภาโว คารวํ = ความเป็นผู้ควรเคารพ, เหตุทำให้เป็นผู้ควรเคารพ, คุณธรรมมีศีลเป็นต้นของครู ชื่อว่า คารวะ (ครุ ศัพท์ + ณ ปัจจัยในภาวตัทธิต)

- คารเวน ยุตฺโต คารวยุตฺโต = ผู้เพียบพร้อมด้วยความเป็นผู้ควรเคารพ ชื่อว่า คารวยุตตะ (ตติยาตัปปุริสสมาส)

ชื่อ ๔ อย่าง

อีกอย่างหนึ่ง นามมี ๔ ประเภท คือ

๑. อาวัตถิกนาม ชื่อตั้งตามระยะกาล เช่น วจฺโฉ (ลูกโค) ทมฺโม (โครุ่น) พลิพทฺโท (โคหนุ่ม)

๒. ลิงคิกนาม ชื่อตั้งตามรูปร่างสัณฐาน เช่น ทณฺฑี (ผู้มีไม้เท้า, ผู้ถือไม้เท้าเสมอ) ฉตฺตี (ผู้มีร่ม, ผู้ถือร่มเสมอ) สิขี (ผู้มีหงอน, นกยูง) กรี (ผู้มีงวง, ช้าง)

๓. เนมิตติกนาม ชื่อตั้งตามคุณลักษณะ เช่น เตวิชฺโช (ผู้สำเร็จวิชชา ๓) ฉฬภิญฺโญ (ผู้สำเร็จอภิญญา ๖)

๔. อธิจจสมุปปันนนาม ชื่อตั้งด้วยความพอใจตามถ้อยคำของชาวโลกโดยมิได้มุ่งถึงความหมายของคำ เช่น สิริวฑฺฒโก (นายทวีศรี), ธนวฑฺฒโก (นายพูนทรัพย์)

ชื่อว่า วจฺโฉ (ลูกโค) ทมฺโม (โครุ่น) พลิพทฺโท (โคหนุ่ม) อาศัยระยะกาลของลูกโค โครุ่น โคหนุ่ม คือ ระยะที่ยังเล็ก กำลังเติบโต และมีพละกำลังเทียมแอกได้ แม้ชื่อว่า พาโล (เด็ก) ยุวา (คนหนุ่ม) วุฑฺโฒ (คนแก่) ก็อาศัยระยะกาลที่แตกต่างกัน จึงจัดเป็นอาวัตถิกนาม

ชื่อว่า ทณฺฑี (ผู้มีไม้เท้า, ผู้ถือไม้เท้าเสมอ) ฉตฺตี (ผู้มีร่ม, ผู้ถือร่มเสมอ) สิขี (ผู้มีหงอน, นกยูง) กรี (ผู้มีงวง, ช้าง) อาศัยรูปร่างสัณฐานคือไม้เท้าเป็นต้น แม้ชื่อว่า มุณฺฑี (คนหัวโล้น) ชฎี (คนมีชฎา) ก็อาศัยรูปร่างสัณฐานที่แตกต่างกัน จึงจัดเป็นลิงคิกนาม

ชื่อว่า เตวิชฺโช (ผู้สำเร็จวิชชา ๓) ฉฬภิญฺโญ (ผู้สำเร็จอภิญญา ๖) อาศัยคุณลักษณะคือวิชชา ๓ และอภิญญา ๖ แม้ชื่อว่า พหุสฺสุโต (ผู้มีความรู้มาก) ธมฺมกถิโก (ผู้แสดงธรรม) ฌายี (ผู้เพ่งฌาน) ก็อาศัยคุณลักษณะคือความรู้ การแสดงธรรม และฌานที่แตกต่างกัน จึงจัดเป็นเนมิตติกนาม

ชื่อว่า สิริวฑฺฒโก (นายทวีศรี), ธนวฑฺฒโก (นายเจริญทรัพย์) เมื่อเป็นชื่อของทาส ก็ไม่อาจเจริญศรีหรือเจริญทรัพย์ จึงจัดเป็นอธิจจสมุปปันนนาม

คำว่า อาวตฺถิก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อวตฺถาย วิทิตํ อาวตฺถิกํ = ชื่อที่ปรากฏตามระยะกาล ชื่อว่า อาวัตถิกะ (อวตฺถา ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน วิทิต ตัทธิต)

คำว่า ลิงฺคิก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ลิงฺเคน โวหริตํ ลิงฺคิกํ = ชื่อที่เรียกตามรูปร่างสัณฐาน ชื่อว่า ลิงคิกะ (ลิงฺค ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน โวหริต ตัทธิต)

คำว่า เนมิตฺติก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- นิมิตฺตโต อาคตํ เนมิตฺติกํ = ชื่อที่มาแล้วตามคุณลักษณะ ชื่อว่า เนมิตติกะ (นิมิตฺต ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน อาคต ตัทธิต)

คำว่า อธิจฺจสมุปฺปนฺน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อธิจฺจ อติกฺกมิตฺวา สมุปฺปนฺนํ อธิจฺจสมุปฺปนฺนํ = ชื่อที่เกิดขึ้นโดยพ้นไป[จากเหตุ] ชื่อว่า อธิจจสมุปปันนะ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

คำว่า อธิจฺจ ประกอบรูปศัพท์มาจาก อธิ บทหน้า + อิ ธาตุ (คติมฺหิ = ไป) + ตฺวา ปัจจัย แปลง ตฺวา เป็น รจฺจ คำนี้แปลตามศัพท์ว่า “ล่วงไป, พ้นไป” เพราะมีความหมาย

เหมือน อติกฺกมิตฺวา (ล่วงไป) คือ พ้นไปจากเหตุของการตั้งชื่อ หมายถึง ตั้งชื่อตามต้องการ คำว่า อธิจฺจสมุปฺปนฺน เป็นคำตรงกันข้ามกับ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺน (เกิดขึ้นโดยอาศัยเหตุ)

คำว่า ยทิจฺฉก มาจาก ยทิจฺฉา ศัพท์ (ยา ยา อิจฺฉา ยทิจฺฉา = ความปรารถนาใดๆ ชื่อว่า ยทิจฉา <ยา ศัพท์ + อิจฺฉา ศัพท์> + ก ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ ๒ ประการ คือ

๑. ยทิจฺฉาย ปวตฺตํ ยทิจฺฉกํ = ชื่อที่ดำเนินไปตามความปรารถนาใดๆ ชื่อว่า ยทิจฉกะ

(ยทิจฺฉา ศัพท์ + ก ปัจจัยใน ปวตฺต ตัทธิต)

๒. ยทิจฺฉาย อาคตํ ยทิจฺฉกํ = ชื่อที่มาตามความปรารถนาใดๆ ชื่อว่า ยทิจฉกะ

(ยทิจฺฉา ศัพท์ + ก ปัจจัยใน อาคต ตัทธิต)

นอกจากนั้น ในที่บางแห่งพบรูปว่า ยาทิจฺฉก ตามนัยนี้ลง ณ ปัจจัยแล้วลง ก อักษรเป็นอาคม จึงพฤทธิ์สระ อ ใน ย เป็น อา ดังข้อความว่า

ยาทิจฺฉกํ นาม ยทิจฺฉาย กตมตฺตํ พฺยญฺชนตฺถวิคตํ นามํ วุจฺจติ.[๑๔๔]

"ชื่อที่เพียงแต่ตั้งตามความปรารถนา ปราศจากความหมายตามศัพท์ ชื่อว่า ยาทิจ-ฉกะ"

ติสฺโส ผุสฺโสตฺยาทิ เหตุมนเปกฺขิตฺวา อิจฺฉาวเสน ตงฺขณุปฺปนฺนตฺตา ยาทิจฺฉกนามํ นาม. ยา ยา อิจฺฉา ยทิจฺฉา. ยทิจฺฉาย ชาตํ ยาทิจฺฉกํ.[๑๔๕]

"ชื่อว่า ติสฺโส (นายติสสะ), ผุสฺโส (นายผุสสะ) ชื่อว่า ยาทิจฉกนาม เพราะไม่มองหาเหตุ เกิดขึ้นในขณะนั้นตามความต้องการ[ของผู้ตั้งชื่อ]

ความปรารถนาใดๆ ชื่อว่า ยทิจฉา ชื่อที่เกิดตามความปรารถนาใดๆ ชื่อว่า ยาทิจ-ฉกะ"]

พระนามว่า ภควา ไม่มีใครตั้ง

ส่วนพระนามว่า ภควา นี้ เป็นเนมิตติกนาม มิได้ตั้งให้โดยพระนางมหามายา พระเจ้าสุทโธทนมหาราช พระญาติ ๘๐,๐๐๐ เทวดาผู้วิเศษมีท้าวสักกะและท้าวสันดุสิต เป็นต้น ดังพระธรรมเสนาบดีกล่าวไว้[ในคัมภีร์มหานิทเทส]ว่า

---

[๑๔๔] นีติ.สุตฺต หน้า ๔๓๐

[๑๔๕] นฺยาส.ฏีกา หน้า ๓๔

ภควาติ เนตํ นามํ มาตรา กตํ ฯเปฯ วิโมกฺขนฺติกเมตํ พุทฺธานํ ภควนฺตานํ โพธิยา มูเล สห สพฺพญฺญุตญฺญาณสฺส ปฏิลาภา สจฺฉิกา ปญฺญตฺติ ยทิทํ ภควา.[๑๔๖]

"พระนามว่า ภควา นี้ มิได้ตั้งให้โดยพระชนนี ... แต่เป็นชื่อที่ได้รับในอรหัตตผลขณะชื่อว่า วิโมกขันตะ (ที่สุดของอรหัตตมรรค) เป็นบัญญัติที่ประจักษ์แจ้งพร้อมกับการบรรลุสัพพัญญุตญาณที่ควงไม้โพธิ์ของพระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้"

[๑๔๓] อนึ่ง ท่านกล่าวคาถานี้เพื่อแสดงคุณที่เป็นเหตุของพระนามว่า ภควา [ในคัมภีร์มหานิทเทส] ดังนี้ :-

ภคี ภชี ภาคี วิภตฺตวา อิติ
อกาสิ ภคฺคนฺติ ครูติ ภาคฺยวา
พหูหิ ญาเยหิ สุภาวิตตฺตโน
ภวนฺตโค โส ภควาติ วุจฺจติ.[๑๔๗]

"พระผู้มีพระภาคนั้นทรงพระนามว่า ภควา เพราะเหตุเหล่านี้ คือ

๑. มีบุญฤทธิ์ [คือความเป็นใหญ่ในจิตหรือรูปกายของพระองค์เป็นต้น] (ภคี)

๒. ซ่องเสพ[สถานที่สงัดและคุณธรรมวิเศษคือฌาน อภิญญา มรรค ผล] (ภชี)

๓. มีส่วน[แห่งปัจจัย ๔ และฌานวิโมกข์เป็นต้น] (ภาคี)

๔. จำแนก[ธรรม] (วิภตฺตวา)

๕. ทำการทำลาย[กิเลส] (อกาสิ ภคฺคํ)

๖. ควรเคารพ (ครุ)

๗. มีบารมี[คือทานและศีลเป็นต้น] (ภาคฺยวา)

๘. อบรมตนดีแล้วด้วยลำดับภาวนาเป็นอันมาก[มีกายภาวนาเป็นต้น] (สุภาวิตตฺโต)

๙. ถึงที่สุดแห่งภพ (ภวนฺตโค)

อนึ่ง พึงทราบเนื้อความของบทเหล่านั้นตามนัยที่กล่าวไว้ในคัมภีร์มหานิทเทส

---

[๑๔๖] ขุ.ม. ๒๙/๘๔,๑๔๙/๑๗๔-๗๕,๒๘๐-๑, ขุ.จู. ๓๐/๒/๒๘

[๑๔๗] วิ.มหา.อ. ๑/๑/๑๑๖, ขุ.ขุ.อ. ข้อ ๑ หน้า ๙๔, ขุ.อุ.อ. ข้อ ๑ หน้า ๒๖

ตามข้อความข้างต้น คำว่า ภควา มีความหมาย ๙ ประการ

๑. ผู้มีบุญฤทธิ์ = ภควา มาจาก ภค ศัพท์ (บุญฤทธิ์) + วนฺตุ ปัจจัย (มี) จึงสำเร็จรูปเป็น ภควนฺตุ >> ภควา คำนี้มีอรรถเหมือน ภคี ศัพท์ที่มาจาก ภค ศัพท์ (บุญฤทธิ์) + อี ปัจจัย (มี) ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ภคี (ผู้มีบุญฤทธิ์)

๒. ผู้ซ่องเสพ = ภควา มาจาก ภช ธาตุ (เสวายํ = เสพ, คบ) + ตวนฺตุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ (ผู้) เมื่อสำเร็จรูปเป็น ภตฺตวนฺตุ >> ภตฺตวา แล้ว ให้แปลง ตฺต เป็น ค จึงสำเร็จรูปเป็น ภควา คำนี้มีอรรถเหมือน ภชี ศัพท์ที่มาจาก ภช ธาตุ + อี ปัจจัย (มี) ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ภชี (ผู้ซ่องเสพ)

๓. ผู้มีส่วน = ภควา มาจาก ภาค ศัพท์ (ส่วน) + วนฺตุ ปัจจัย (มี) จึงสำเร็จรูปเป็น ภาควนฺตุ >> ภาควา เมื่อสำเร็จรูปเป็น ภาควา แล้ว ให้รัสสะ อา ใน ภา เป็น อ จึงสำเร็จรูปเป็น ภควา คำนี้มีอรรถเหมือน ภาคี ศัพท์ที่มาจาก ภาค ศัพท์ (ส่วน) + อี ปัจจัย (มี) ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ภาคี (ผู้มีส่วน)

๔. ผู้จำแนก = ภควา มาจาก ภช ธาตุ (ภาเค = จำแนก) + ตวนฺตุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ (ผู้) เมื่อสำเร็จรูปเป็น ภตฺตวนฺตุ >> ภตฺตวา แล้ว ให้แปลง ตฺต เป็น ค จึงสำเร็จรูปเป็น ภควา คำนี้มีอรรถเหมือน วิภตฺตวา (ผู้จำแนก) ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า วิภตฺตวา (ผู้จำแนก)

๕. ผู้ทำการทำลาย = ภควา มาจาก ภคฺค ศัพท์ (การทำลาย) + กตวา (ผู้ทำ) เมื่อสำเร็จรูปเป็น ภคฺคกตวนฺตุ >> ภคฺคกตวา แล้ว ให้ลบ คฺ และ กต ศัพท์ จึงสำเร็จรูปเป็น ภควา คำนี้มีอรรถเหมือน อกาสิ ภคฺคํ (ทำการทำลาย) ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อกาสิ ภคฺคํ อีกอย่างหนึ่ง คำนี้มาจาก ภนฺช ธาตุ (มทฺทเน = ทำลาย) + ตวนฺตุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ (ผู้) เมื่อสำเร็จรูปเป็น ภคฺควนฺตุ = ภคฺควา แล้ว ลบ คฺ อักษร จึงสำเร็จรูปเป็น ภควา

๖. ผู้ควรเคารพ = ภควา มาจาก ภค ศัพท์ (คุณธรรม) + วนฺตุ ปัจจัย (มี) โดย ภค ศัพท์ในที่นี้มีความหมายว่า สทาจาร (ความประพฤติอันดีงาม) คำนี้มีอรรถเหมือน ครุ (ผู้ควรเคารพ) ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ครุ (ผู้ควรเคารพ)

๗. ผู้มีบารมี = ภควา มาจาก ภาคฺย ศัพท์ (บุญ) + วนฺตุ ปัจจัย (มี) เมื่อสำเร็จรูปเป็น ภาคฺยวนฺตุ >> ภาคฺยวา แล้ว ให้รัสสะ อา ใน ภา เป็น อ และลบ ย ใน คฺย จึงสำเร็จรูปเป็น ภควา คำนี้มีอรรถเหมือน ภาคฺยวา (ผู้มีบารมี) ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ภาคฺยวา

๘. ผู้อบรมตนดีแล้วด้วยลำดับภาวนาเป็นอันมาก = ภควา มาจาก ภาวิต ศัพท์ (การอบรม) + วนฺตุ ปัจจัย (มี) เมื่อสำเร็จรูปเป็น ภาวิตวนฺตุ >> ภาวิตวา แล้ว ให้รัสสะ อา ใน ภา เป็น อ, ลบ วิ และแปลง ต เป็น ค จึงสำเร็จรูปเป็น ภควา คำนี้มีอรรถเหมือน สุภาวิตตฺตโน (ผู้อบรมตนดีแล้ว) ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สุภาวิตตฺตโน (คำว่า สุภาวิตตฺตโน ลง ส ฉัฏฐีวิภัตติในอรรถปฐมาเพื่อรักษาคณะฉันท์ มีรูปปฐมาวิภัตติว่า สุภาวิตตฺโต)

๙. ผู้ถึงที่สุดแห่งภพ (ภวนฺตโค) = ภควา มาจาก ภวนฺต ศัพท์ (ที่สุดของภพ) + ค (ผู้ถึง) <คมุ ธาตุ + กฺวิ ปัจจัย> เมื่อสำเร็จรูปเป็น ภวนฺตค แล้ว ให้สลับ วนฺต กับ ค อักษร จึงสำเร็จรูปเป็น ภควา (แปลง สิ เป็น อา) คำนี้มีอรรถเหมือน ภวนฺตโค (ผู้ถึงที่สุดแห่งภพ) ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ภวนฺตโค

การประกอบรูปศัพท์ ภควา ตามวิธีทั้ง ๙ ที่กล่าวมานี้ ใช้นิรุตตินัย คือ วิธีประกอบรูปศัพท์ด้วยการลบและอาเทศเป็นต้นโดยไม่มีสูตรไวยากรณ์กำกับ ดังข้อความว่า

ตตฺถ ตตฺถ ภควาติ สทฺทสิทฺธิ นิรุตฺตินเยน เวทิตพฺพา.[๑๔๘]

“พึงทราบศัพท์ว่า ภควา ในข้อความนั้นๆ สำเร็จด้วยนิรุตตินัย”

คำว่า วทนฺติ ในคำว่า อิมํ คาถํ วทนฺติ (ท่านกล่าวคาถานี้) เป็นรูปพหูพจน์ แม้คำนี้จะหมายถึงท่านพระสารีบุตรผู้แต่งคัมภีร์นิทเทส ก็ประกอบใช้เป็นพหูพจน์ได้ด้วยความเคารพ อีกอย่างหนึ่ง คำนี้กล่าวไว้โดยหมายถึงคำกล่าวตามที่พระสังคีติกาจารย์กระทำไว้ ดังข้อความว่า

วทนฺตีติ มหาเถรสฺส ครุภาวโต พหุวจเนนาห, สงฺคีติกาเรหิ วา กตมนุวาทํ สนฺธาย.[๑๔๙]

“พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า วทนฺติ (ย่อมกล่าว) โดยความเป็นพหูพจน์ เพราะพระมหาเถระ[คือท่านพระสารีบุตร]เป็นผู้ควรเคารพ หรือคำนี้หมายถึงคำกล่าวในภายหลังที่พระสังคีติกาจารย์กระทำไว้ [คือ หมายถึงบทประธานว่า อาจริยา (พระสังคีติกาจารย์ทั้งหลาย)”

---

[๑๔๘] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๔๓/๒๙๘

[๑๔๙] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๔๓/๒๙๙

[๑๔๔] ส่วนนัยอื่น [คืออรรถกถานัย] มีดังต่อไปนี้ :-

ภาคฺยวา ภคฺควา ยุตฺโต ภเคหิ จ วิภตฺตวา
ภตฺตวา วนฺตคมโน ภเวสุ ภควา ตโต.

พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า ภควา เพราะเหตุเหล่านี้ คือ

๑. มีบารมี[คือทานและศีลเป็นต้น] (ภาคฺยวา)

๒. ทำลาย[กิเลส] (ภคฺควา)

๓. ประกอบด้วยบุญฤทธิ์ (ภเคหิ ยุตฺโต)

๔. จำแนก[ธรรม] (วิภตฺตวา)

๕. ซ่องเสพ (ภตฺตวา)

๖. คลายการไปในภพ (ภเวสุ วนฺตคมโน)

ข้อความที่ผ่านมาเป็นการแสดงความหมายของ ภควา ศัพท์ตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นิทเทส บัดนี้ ท่านกล่าวข้อความนี้เพื่อแสดงอรรถกถานัยที่อธิบายข้อความของบทเหล่านั้นโดยละเอียด ประกอบด้วยการประกอบรูปศัพท์ การอธิบาย และการแปลความหมายเป็นต้น

๑) คำอธิบายบทว่า ภาคฺยวา

ในคาถานั้น พึงทราบว่าเมื่อควรกล่าวว่า ภาคฺยวา (ผู้มีบารมี) เพราะพระองค์มีบารมีอันสูงส่งมีทานและศีลเป็นต้นที่ก่อให้เกิดโลกิยสุขและโลกุตตรสุข แต่กล่าวว่า ภควา โดยถือเอาลักษณะที่มาในคัมภีร์นิรุตติว่า วณฺณาคโม วณฺณวิปริยโย (การลงอักษรเป็นอาคม การสลับอักษร) เป็นต้น หรือโดยถือเอาลักษณะที่นับเข้าในปิโสทราทิคณะตามนัยที่มาในคัมภีร์ไวยากรณ์

คำว่า ภควา แปลว่า “ผู้มีบารมี” คือ ทานและศีลเป็นต้นที่ก่อให้เกิดโลกิยสุขและโลกุตตรสุข หมายความว่า มรรคกุศลก่อให้เกิดโลกุตตรสุข ส่วนกุศลอื่นก่อให้เกิดโลกิยสุข หรือกุศลอื่นจากมรรคที่อาศัยวิวัฏฏ์ก็ก่อให้เกิดโลกุตตรสุขได้โดยปริยาย[๑๕๐]

ฉบับไทยทั่วไปมักแปล ภาคฺยวา และ ภควา ตามความหมายนี้ว่า “ผู้มีโชค” เพราะถือว่า ภาคฺย ศัพท์มีความหมายว่า “โชค” ตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาว่า

ภาคฺยํ นิยติ ภาโค จ ภาคเธยฺยํ วิธี'ริโต
อโถ อุปฺปตฺติ นิพฺพตฺติ ชาติ ชนน'มุพฺภโว.[๑๕๑]

“โชค (๕ ศัพท์) : ภาคฺย, นิยติ, ภาค, ภาคเธยฺย, วิธิ

การเกิดขึ้น (๕ ศัพท์) : อุปฺปตฺติ, นิพฺพตฺติ, ชาติ, ชนน, อุพฺภว”

อย่างไรก็ตาม วิสุทธิมรรคมหาฎีกา[๑๕๒] กล่าวว่า ภาคฺยนฺติ กุสลํ (คำว่า ภาคฺยํ แปลว่า บุญ, บารมี) ดังนั้น ในที่นี้จึงแปล ภาคฺยวา และ ภควา ว่า “ผู้มีบารมี” คือ ผู้มีบุญที่กระทำไว้ยิ่ง

คำว่า ภควา ตามความหมายนี้มีรากศัพท์มาจาก ภาคฺยวา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ภาคฺยมสฺส อตฺถี ภาคฺยวา >> ภควา = ผู้มีบารมี ชื่อว่า ภาคยวา >> ภควา (ภาคฺย ศัพท์ + วนฺตุ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต เมื่อสำเร็จรูปเป็น ภาคฺยวา แล้ว รัสสะ อา ใน ภา เป็น อ และลบ ย ใน คฺย)

อาทิ ศัพท์ในคำว่า วณฺณาคโม วณฺณวิปริยโยติอาทิกํ นิรุตฺติลกฺขณํ (โดยถือเอาลักษณะที่มาในคัมภีร์นิรุตติว่า วณฺณาคโม วณฺณวิปริยโย เป็นต้น) หมายถึง การแปลงอักษร (วณฺณวิการ) การลบอักษร (วณฺณโลป) และการประกอบกับอรรถของธาตุ[อันพิเศษ] (ธาตฺอตฺเถน นิโยชน) กล่าวคือ นิรุตตินัยมี ๕ ประการดังนี้

๑. วัณณาคมะ การลงอักษรเป็นอาคม ดังข้อความว่า

อปุพฺพสฺส วณฺณสฺส ปตฺติ วณฺณาคโม.[๑๕๓]

“การถึงแห่งอักษรใหม่ ชื่อว่า การลงอักษรเป็นอาคม”

---

[๑๕๐] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๔๔/๓๐๐
[๑๕๑] อภิธาน. คาถา ๙๐
[๑๕๒] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๔๔/๓๐๐
[๑๕๓] โมคฺ.ปญฺจิกา ๑/๔๗

เช่น ทฺวาเร นิยุตฺโต โทวาริโก (ผู้ประกอบในประตู, คนเฝ้าประตู ชื่อว่า โทวาริกะ) ลง โอ เป็นอาคมระหว่าง ทฺ และ ว เมื่อลง ณิก ปัจจัยท้าย ทฺวาร ศัพท์แล้ว

๒. วัณณวิปริยายะ การสลับอักษร ดังข้อความว่า

วณฺณานํ จิตฏฺฐานโต อญฺญตฺถ นิเวสนํ วณฺณวิปริยาโย.[๑๕๔]

“การให้ตั้งอยู่ในที่อื่นจากที่ซึ่งอักษรตั้งอยู่แล้ว ชื่อว่า การสลับอักษร”

เช่น หึสตีติ สีโห (สีหะ คือ สัตว์ผู้เบียดเบียน) มาจาก หึส ธาตุ + อ ปัจจัย สลับเสียง หส เป็น สห ลบนิคคหิต และทีฆะ อิ เป็น อี จึงมีรูปว่า สีห

๓. วัณณวิการะ การแปลงอักษร ดังข้อความว่า

อญฺญสฺส วณฺณสฺส อญฺญวณฺณกรณํ วณฺณวิกาโร.[๑๕๕]

“การกระทำอักษรอื่นให้เป็นอักษรอีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า การแปลงอักษร”

เช่น นิยโก (สิ่งที่แน่นอน) มาจาก นิยโต (นิ บทหน้า + ยมุ ธาตุ (อุปรเม = งดเว้น) + ต ปัจจัย) แปลง ต เป็น ก

๔. วัณณนาสะ การลบอักษร ดังข้อความว่า

วณฺณานํ โลโป วณฺณนาโส.[๑๕๖]

“การลบแห่งอักษรทั้งหลาย ชื่อว่า การลบอักษร”

เช่น เมหนสฺส ขสฺส มาลา เมขลา (พวงดอกไม้แห่งอวัยวะอันเป็นที่ลับ, เครื่องประดับที่ลับ, สายรัดเอว ชื่อว่า เมขลา) เมื่อควรมีรูปสำเร็จว่า เมหนขมาลา ให้ถือเอา เม, ข และ ลา โดยลบคำอื่นที่ไม่ต้องการ คือ ลบ หน เหลือ เม และลบ มา เหลือ ลา จึงสำเร็จเป็น เมขลา

๕. อัตถาติสยโยคะ การประกอบอรรถพิเศษ ดังข้อความว่า

วิสิฏฺเฐ กตฺถจิ อตฺเถ ธาตุปฺปวตฺติ อตฺถาติสเยน โยโค.[๑๕๗]

“ความเป็นไปของธาตุในอรรถอย่างใดอย่างหนึ่งที่พิเศษ ชื่อว่า การประกอบอรรถพิเศษ”

---

[๑๕๔] โมคฺ.ปญฺจิกา ๑/๔๗

[๑๕๕] โมคฺ.ปญฺจิกา ๑/๔๗

[๑๕๖] โมคฺ.ปญฺจิกา ๑/๔๗

[๑๕๗] โมคฺ.ปญฺจิกา ๑/๔๗

เช่น มหิยํ รวตีติ มยูโร (สัตว์ที่ร้องบนแผ่นดิน ชื่อว่า มยูระ) คำว่า มยูร สำเร็จรูปมาจาก มหี บทหน้า + รุ ธาตุ (สทฺเท = ส่งเสียง) + กฺวิ ปัจจัย แม้ว่า รุ ธาตุจะหมายถึงการส่งเสียงโดยทั่วไป แต่ รุ ธาตุในบทนี้หมายถึงการส่งเสียงว่า เกกา ซึ่งเป็นเสียงเฉพาะของนกยูง จึงเป็นการประกอบธาตุตามอรรถพิเศษที่นอกเหนือไปจากอรรถที่รู้กันอยู่ และเมื่อ รุ ธาตุในบทนี้มีความหมายพิเศษไปจากเดิม ดังนั้น คำว่า มยูร จึงหมายถึงนกยูงที่ร้องว่า เกกา เท่านั้น

ดังข้อความว่า

วณฺณาคโม วณฺณวิปริยโย จ
เทฺว จาปเร วณฺณวิการนาสา
ธาตุสฺส จตฺถาติสเยน โยโค
ตทุจฺจเต ปญฺจวิธํ นิรุตฺตนฺติ

วุตฺตนิรุตฺติลกฺขณานุสาเรน “เตสุ วุทฺธีติอาทินา “กฺวจิ ธาตูติอาทินา จ รูปสิทฺธิ เวทิตพฺพา.[๑๕๘]

พึงทราบว่า รูปสำเร็จย่อมมีด้วยสูตรเป็นต้นว่า เตสุ วุทฺธิ และสูตรเป็นต้นว่า กฺวจิ ธาตุ โดยคล้อยตามลักษณะของนิรุตตินัยที่กล่าวไว้แล้วว่า

“การลงอักษรเป็นอาคม การสลับอักษร การแปลงอักษร และการลบอักษรสองอย่างอื่น พร้อมด้วยการประกอบอรรถพิเศษ [อรรถที่นอกเหนือจากอรรถที่รู้กันอยู่] ทั้งห้าประการนั้นเรียกว่า นิรุตตินัย”

คาถาข้างต้นนำมาจากคัมภีร์สารัสวตะ มีข้อความในต้นฉบับสันสกฤตว่า

วรฺณาคโม วรฺณวิปรฺยยศฺจ เทฺวา จาปเรา วรฺณวิการนาเศา
ธาโตสฺตทรฺถาติศเยน โยคสฺ ตทุจฺยเต ปญฺจวิธํ นิรุกฺตมฺ.[๑๕๙]

เรื่องนิรุตตินัยทั้ง ๕ นี้พบในคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกา[๑๖๐] สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา)[๑๖๑] และสัททสารัตถชาลินี[๑๖๒] อีกด้วย

---

[๑๕๘] รูป. สูตร ๖๘๐ [๑๕๙] กาศิกา ๖/๓/๑๐๙, สารสฺวต เล่ม ๑ สนธิกัณฑ์ สูตร ๑๘ คาถา ๔
[๑๖๐] โมคฺ.ปญฺจิกา. ๑/๔๗ [๑๖๑] นีติ.สุตฺต. สูตร ๑๓๔๓ [๑๖๒] สทฺท.ชาลินี คาถา ๑๓๘-๑๔๓

อนึ่ง วิธีสำเร็จรูปศัพท์ตามนิรุตตินัยนี้ไม่มีกฎเกณฑ์แน่นอน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความเหมาะสมตามเนื้อความนั้นๆ ดังสัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา) อธิบายว่า

อจินฺเตยฺโย หิ นิรุตฺตินโย เกวลํ อตฺถยุตฺติปฏิพนฺธมตฺโตว. อตฺถยุตฺติยํ สติ นิปฺผาเทตุมสกฺกุเณยฺยานิปิ รูปานิ อเนเนว สิชฺฌนฺติ.[๑๖๓]

“โดยแท้จริงแล้ว นิรุตตินัยเป็นนัยที่ไม่พึงคิด เนื่องด้วยความเหมาะสมแห่งเนื้อความล้วนๆ เมื่อมีความเหมาะสมแห่งเนื้อความ แม้รูปที่ไม่อาจสำเร็จได้[ตามกฎไวยากรณ์ทั่วไป] ย่อมสำเร็จด้วยนิรุตตินัยนี้โดยแท้”

นิรุตตินัยทั้ง ๕ ประการเหล่านี้ มิใช่วิธีทางไวยากรณ์ทั่วไป แต่เป็นวิธีเฉพาะซึ่งนักนิรุกตะใช้ในการอธิบายศัพท์ไว้ในคัมภีร์นิรุกติของสันสกฤต หมายความว่า สันสกฤตแยกคัมภีร์ไวยากรณ์และคัมภีร์นิรุกติออกจากกัน กล่าวคือ คัมภีร์ไวยากรณ์เป็นวิชาว่าด้วยการจำแนกรากศัพท์เป็นปกติและปัจจัย และวิธีประกอบรูปศัพท์ตามสูตรที่คัมภีร์ไวยากรณ์กำหนดไว้ ส่วนคัมภีร์นิรุกติเป็นวิชาว่าด้วยการจำแนกรากศัพท์แล้วประกอบรูปศัพท์โดยไม่มีสูตรกำกับไว้ โดยจำแนกเป็นปกติและปัจจัย แสดงรูปวิเคราะห์ และความหมายของบทสำเร็จอันเป็นอรรถรวมของปกติและปัจจัย จัดเป็นภาคผนวกของไวยากรณ์ (พฺยากรณปริสิฏฺฐ) ที่กล่าวถึงรูปศัพท์ที่เหลือจากวิธีที่กล่าวไว้ในไวยากรณ์ทั่วไป และเป็นหนึ่งในวิชาประกอบการศึกษาพระเวท มี ๖ แขนง คือ

๑. กัลปะ (กปฺป) วิชาพิธีกรรมที่เกี่ยวกับการบูชาเทพเจ้าด้วยการร่ายมนต์ แต่งโดยฤษีโพธายนะ คัมภีร์นี้เหมือนมือของพระเวทที่เปรียบเหมือนร่างกาย

๒. ไวยากรณ์ (พฺยากรณ) วิชาภาษาว่าด้วยรูปคำและระเบียบในการประกอบรูปคำให้เป็นประโยค, วิชาจำแนกศัพท์เดิม (ปกติ) และวิภัตติปัจจัย (ปจฺจย) เป็นต้นแล้วแสดงศัพท์ที่ถูกต้อง มีคัมภีร์ปาณินิที่แต่งโดยฤษีปาณินิ เป็นต้น คัมภีร์นี้เหมือนปากของพระเวท

๓. โชยติษ (โชติสตฺถ) วิชาดาราศาสตร์ (รวมโหราศาสตร์ด้วย) ว่าด้วยการพยากรณ์โดยอาศัยการโคจรของดาวเป็นหลัก คัมภีร์นี้เหมือนตาของพระเวท

๔. ศึกษา (สิกฺขา) วิชาออกเสียงคำในพระเวทให้ถูกต้องตามสระ พยัญชนะ ฐาน (สถานที่เกิดเสียงมีคอเป็นต้น) กรณ์ (อวัยวะทำให้เกิดเสียงมีท่ามกลางลิ้นเป็นต้น) และ

---

[๑๖๓] นีติ.ธาตุ. หน้า ๑๘๔

ปยตนะ (ความพยายามในการออกเสียงมีการเปิดปากเป็นต้น) มีปาณินียศึกษาและนารทศึกษาเป็นต้น คัมภีร์นี้เหมือนจมูกของพระเวท

๕. นิรุกติ (นิรุตฺติ) วิชาว่าด้วยที่มาของศัพท์ โดยจำแนกอรรถทีละส่วนของศัพท์เดิม (ปกติ), วิภัตติและปัจจัย (ปจฺจย) และรูปวิเคราะห์ (นิพฺพจน) แต่งโดยฤษียาสกะ จึงมีวิธีประกอบรูปศัพท์โดยเฉพาะไม่ใช้สูตรทางไวยากรณ์ คัมภีร์นี้เหมือนหูของพระเวท

๖. ฉันทลักษณ์ (ฉนฺโทวิจิติ) วิชากาพย์กลอนโคลงฉันท์ ว่าด้วยการวางพยางค์ ครุ ลหุ เป็นแบบต่างๆ มีคัมภีร์ปิงคลฉันท์ที่แต่งโดยฤษีปิงคละ เป็นต้น คัมภีร์นี้เหมือนเท้าของพระเวท

ดังข้อความว่า

กปฺโป พฺยากรณํ โชติ- สตฺถํ สิกฺขา นิรุตฺติ จ
ฉนฺโทวิจิติ เจตานิ เวทงฺคานิ วทนฺติ ฉ.[๑๖๔]

“บัณฑิตทั้งหลายกล่าวเวทางคศาสตร์ ๖ เหล่านี้ คือ กัลปะ, ไวยากรณ์, โชยติษ, ศึกษา, นิรุกติ และฉันทลักษณ์”

ฉนฺโท ปาทา ตุ เวทสฺส หตฺถา กปฺโปถ วุจฺจเต
โชติสตฺถํ ตถา จกฺขุ นิรุตฺตํ โสตมุจฺจเต.
สิกฺขา ฆานํ ตุ เวทสฺส มุขํ พฺยากรณํ มตํ
ตสฺมา สางฺคมธีเตฺยว พฺรหฺมโลเก มหียเต.[๑๖๕]
[ฉนฺทะ ปาเทา ตุ เวทสฺย หสฺเตา กลฺโปถ ปฐฺยเต
โชฺยติษามยนํ จกฺษุรฺ นิรุกฺตํ โศฺรตมุจฺยเต.
ศีกฺษา ฆฺรานนฺตุ เวทสฺย มุขํ วฺยากรณํ สฺมฤตมฺ
ตสฺมาตฺ สางฺคมธีเตฺยว พฺรหฺมโลเก มหียเต.]

“ฉันทลักษณ์เป็นเท้าของพระเวท กัลปะเป็นมือ โชยติษเป็นตา นิรุกติเป็นหู ศึกษาเป็นจมูก ไวยากรณ์เป็นปาก ดังนั้น การสังวัธยายพระเวทพร้อมทั้งวิชาประกอบจึงได้รับยกย่องในพรหมโลก”

---

[๑๖๔] อภิธาน. คาถา ๑๑๐

[๑๖๕] ศพฺท.ทฺรุม เล่ม ๕ หน้า ๖๙-๗๐

คำว่า สทฺทนเยน วา ปิโสทราทิปกฺเขปลกฺขณํ คเหตฺวา (หรือโดยถือเอาลักษณะที่นับเข้าในปิโสทราทิคณะตามนัยที่มาในคัมภีร์ไวยากรณ์) หมายความว่า ศัพท์ว่า ปิโสทร เป็นต้นเป็นกลุ่มศัพท์ที่เรียกว่า อากติคณะ คือ กลุ่มศัพท์ที่มีวิธีการทางไวยากรณ์เหมือนกัน แม้กลุ่มศัพท์เหล่านี้จะสำเร็จรูปด้วยนิรุตตินัย แต่ท่านกล่าวแยกไว้เพราะเป็นกลุ่มศัพท์ที่กล่าวไว้ในปริภาสาสูตร (สูตรแสดงกฎทั่วไป) ของปาณินิไวยากรณ์[๑๖๖] ว่า ปิโสทราทีนิ ยโถปทิฏฺจํ (กลุ่มศัพท์มี ปิโสทร เป็นต้น ย่อมถูกให้สำเร็จตามรูปที่แสดงไว้) [สันสกฤตมีรูปว่า ปฤโษทราทีนิ ยโถปทิษฺฏมฺ.]

คำว่า ปิโสทร มีความหมาย ๔ ประการตามความเห็นของคัมภีร์ต่างๆ คือ

๑. สิ่งที่มีท้องคือหยาดน้ำ, เมฆ = ผุสิตํ อุทรมสฺสาติ ปิโสทรํ (ในรูปว่า ผุสิต ให้แปลง อุ เป็น อิ, ผ เป็น ป และลบ ต อักษร เมื่อเชื่อมคำกับบทว่า อุทร จึงได้รูปว่า ปิโสทร[๑๖๗]

๒. สิ่งที่มีท้องคือหยาดน้ำ, เมฆ = ปิสทํ อุทรํ ยสฺส ตํ ปิโสทรํ (เมื่อสำเร็จเป็นรูปว่า ปิสโททร แล้ว ให้ลบ ท อักษร[๑๖๘]

๓. สัตว์ที่มีจุดด่างที่ท้อง, กวาง = ปิสทานิ พินฺทโว อุทเร ยสฺส โส ปิโสทโร (เมื่อสำเร็จเป็นรูปว่า ปิสโททร แล้ว ให้ลบ ท อักษร[๑๖๙]

๔. ผู้มีท้อง[ด่าง]เหมือนท้องของกวาง = ปิสทสฺส มิคสฺส อุทรมิว อุทรํ ยสฺส โส ปิโสทโร (เมื่อสำเร็จเป็นรูปว่า ปิสโททร แล้ว ให้ลบ ท อักษร[๑๗๐]

ดังข้อความว่า

ปิโสทเร วณฺณนาโส. ยถา ปิสท อุทโร. ทการสฺส นาโส โลโป. ปิสทานิ พินฺทโว อุทเร ยสฺส โส ปิโสทโร, มิโค. อถวา ปิสโท มิโค, ตสฺส อุทรมิว อุทรํ ยสฺส โส ปิโสทโร.[๑๗๑]

[ปฤโษทเร วรฺณนาศะ. ยถา ปฤษตฺ อุทระ. ตการสฺย นาโศ โลปะ. ปฤษนฺติ พินฺทวะ อุทเร ยสฺย ส ปฤโษทระ, มฤคะ. อถวา ปฤษนฺ มฤคสฺ, ตสฺโยทรมิโวทรํ ยสฺย ส ปฤโษทระ.]

---

[๑๖๖] ปา. ๖/๓/๑๐๙

[๑๖๗] ปโยคสิทฺธิ ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๔๗

[๑๖๘] โมคคัลลานนิสสัย เล่ม ๑ หน้า ๙๙

[๑๖๙] สารสฺวตฏีกา เล่ม ๑ หน้า ๖๗

[๑๗๐] สารสฺวตฏีกา เล่ม ๑ หน้า ๖๗

[๑๗๑] สารสฺวตฏีกา เล่ม ๑ หน้า ๖๗

“การลบอักษรมีในคำว่า ปิโสทร เช่น ปิสท + อุทโร ลบทำลาย ท อักษร (สันสกฤตใช้เป็น ปฤษตฺ จึงลบ ต อักษร แต่บาลีมีรูปเป็น ปิสท จึงลบ ท อักษร) จุดด่างที่ท้องของสัตว์ใดมีอยู่ สัตว์นั้นชื่อว่า ปิโสทระ (สัตว์ที่มีจุดด่างที่ท้อง) คือ กวาง อีกอย่างหนึ่ง ปิสทะ คือ กวาง ท้องที่เหมือนท้องของกวางนั้นของผู้ใดมีอยู่ ผู้นั้นชื่อว่า ปิโสทระ (ผู้มีท้อง[ด่าง]เหมือนท้องของกวาง)”

ในบรรดาความเห็นทั้ง ๔ อย่างนี้ ความเห็นที่ ๒ ซึ่งกล่าวว่า คำว่า ปิโสทร มาจาก ปิสโททร เมื่อลบ ท อักษรแล้วจึงสำเร็จรูปเป็น ปิโสทร จัดว่าสมควรที่สุด เพราะสาเหตุ ๒ ประการ คือ

๑. รูปสันสกฤตว่า ปฤษตฺ ควรมีรูปบาลีว่า ปิสท หรือ ปสท

๒. คัมภีร์สิทธานตเกามุที (สูตร ๑๐๓๔) และสารัสวตฏีกา (เล่ม ๑ หน้า ๖๗) ที่อ้างมาข้างต้น ได้กล่าวถึงวัณณโลปะ คือ การลบ ต อักษรในคำว่า ปฤษต ได้รูปว่า ปฤษ เมื่อเชื่อมคำกับบทว่า อุทร จึงได้รูปสันสกฤตว่า ปฤโษทร แม้คำว่า ปิสท ที่ลบ ท อักษรแล้วเมื่อเชื่อมคำกับบทว่า อุทร ก็ได้รูปว่า ปิโสทร เช่นเดียวกัน

ในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา) ได้กล่าวถึงกลุ่มศัพท์มี ปิโสทร เป็นต้นดังนี้ว่า

สทฺทสตฺถวิทู ปน “ปิโสทราทีนิ ยโถปทิฏฺฐนฺติ ปริภาสาลกฺขณํ วตฺวา ปิโสทร วลาหก เมขล ชีมูต สุสาน อุทุกฺขล ปิสาจ ภิสิ มยูรสทฺเท อวิหิตลกฺขเณ สาเธตุํ “วณฺณาคโมติอาทินา ปญฺจวิธํ นิรุตฺตํ วทึสุ. มูลวิภุชาทโย สทฺเท จ สาเธตุํ “มูลวิภุชาทีหิ อุปสงฺขฺยานนฺติ ลกฺขณํ วทึสุ. สาสนิเกสุปิ นิรุตฺตญฺญุโน อาจริยา ปญฺจวิธํ นิรุตฺตํ อาหํสุ.[๑๗๒]

“ส่วนผู้รู้ไวยากรณ์กล่าวปริภาสาสูตรว่า ปิโสทราทีนิ ยโถปทิฏฺฐํ แล้วกล่าวถึงนิรุตตินัย ๕ ประการด้วยคาถาว่า วณฺณาคโม เป็นต้นเพื่อให้สำเร็จรูปที่มิได้มีสูตรกระทำมีศัพท์ว่า ปิโสทร (เมฆ) วลาหก (เมฆ) เมขล (สายรัดเอว) ชีมูต (เมฆ) สุสาน (ป่าช้า) อุทุกฺขล (ครก) ปิสาจ (ปีศาจ) ภิสิ (ฟูก) และ มยูร (นกยูง) อีกทั้งกล่าวสูตรว่า มูลวิภุชาทีหิ อุปสงฺขฺยานํ (การแสดง มูลวิภุช ศัพท์เป็นต้นย่อมมีได้) เพื่อให้สำเร็จศัพท์มี มูลวิภุช เป็นต้น อาจารย์ผู้รู้นิรุตตินัยแม้ในฝ่ายศาสนาก็กล่าวถึงนิรุตตินัย ๕ ประการเช่นกัน”

สูตรว่า มูลวิภุชาทีหิ อุปสงฺขฺยานํ เป็นสูตรเพิ่มของปาณินิที่เรียกว่า วารติกะ มีข้อความสันสกฤตว่า กปฺรกรเณ มูลวิภุชาทิภฺย อุปสงฺขฺยานมฺ ซึ่งปริวรรตเป็นบาลีว่า

---

[๑๗๒] **นีติ.สุตฺต. สูตร ๑๓๔๓**

กปกรเณ มูลวิภุชาทีหิ อุปสงฺขฺยานํ (การแสดง มูลวิภุช ศัพท์เป็นต้นย่อมมีได้ในที่ลง ก ปัจจัย) หมายความว่า กลุ่มศัพท์อื่นที่นับเข้าในกลุ่มศัพท์ มูลวิภุช ซึ่งมีชื่อว่า มูลวิภุชาทิคณะ สำเร็จด้วยการลง ก ปัจจัย เหมือน มูลวิภุช ศัพท์เป็นศัพท์ที่ลง ก ปัจจัย (อ ปัจจัยที่มี กฺ เป็นอนุพันธ์เพื่อห้ามการพฤทธิ์) การลง ก ปัจจัยดังกล่าวมีประโยชน์เพื่อห้าม ณ ปัจจัย

คำว่า มูลวิภุช มีรูปวิเคราะห์ว่า

- มูลานิ วิภุชตีติ มูลวิภุโช, รโถ = พาหนะที่ตัดรากไม้ ชื่อว่า มูลวิภุชะ คือ รถ (มูล บทหน้า + วิ บทหน้า + ภุช ธาตุ <โกฏิลฺเล = คด> + ก ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

เรื่องกลุ่มศัพท์ มูลวิภุช มีกล่าวไว้ในคัมภีร์ฎีกาว่า

ตสฺมา อุกฺกาสุ จิตาติ อุกฺกฏฺฐา อุกฺกาสุ วิชฺโชตยนฺตีสุ จิตา ปติฏฺฐิตาติ มูลวิภุชาทิปกฺเขเปน สทฺทสิทฺธิ เวทิตพฺพา.[๑๗๓]

“ดังนั้น คำว่า อุกฺกาสุ จิตา จึงหมายความว่า เมืองอุกกัฏฐาตั้งอยู่เมื่อคบไฟถูกส่องสว่าง ด้วยเหตุนี้ จึงควรทราบความสำเร็จของศัพท์ด้วยการนับเข้าในมูลวิภุชาทิคณะ” [คือ คำว่า อุกฺกฏฺฐา ประกอบรูปศัพท์มาจาก อุกกา บทหน้า + จา ธาตุ + ก ปัจจัย

๒) คำอธิบายบทว่า ภคฺควา

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงกำจัดกิเลสนับแสนทั้งปวงที่ทำให้เร่าร้อนกระวนกระวายอันจำแนกเป็น :-

ความโลภ ความโกรธ

ความหลง การวางใจผิด[ด้วยวิปัลลาส]

ความไม่ละอายบาป ความไม่เกรงกลัวผลบาป

ความโกรธ ความผูกโกรธ

ความลบหลู่ การตีเสมอ

ความริษยา ความตระหนี่

---

[๑๗๓] ที.สี.ฎีกา ๑/๒๕๕/๓๕๓

การเสแสร้ง การหลอกลวง

ความหัวดื้อ การแข่งดี

ความถือตัว ความเย่อหยิ่ง

ความมัวเมา ความประมาท

ตัณหา อวิชชา

อกุศลมูล ๓ [โลภะ โทสะ และโมหะ]

ทุจริต ๓ [กายทุจริต วจีทุจริต และมโนทุจริต]

สังกิเลส ๓ [ตัณหา ทิฏฐิ และทุจริต]

มลทิน ๓ [ราคะ โทสะ และโมหะ]

วิสมะ (ความไม่สม่ำเสมอ) ๓ [ราคะ โทสะ และโมหะ]

สัญญา ๓ [กามสัญญา พยาปาทสัญญา และวิหิงสสัญญา]

วิตก ๓ [กามวิตก พยาปาทวิตก และวิหิงสวิตก]

ปปัญจธรรม ๓ [ตัณหา ทิฏฐิ และมานะ]

วิปัลลาส ๔ [ความเห็นแปรปรวนว่าเที่ยง เป็นสุข เป็นอัตตา และสวยงาม]

อาสวะ (กิเลสที่หมักดองอยู่ในกระแสจิต) ๔ [กามาสวะ (อาสวะคือกามตัณหา) ภวาสวะ (ความพอใจในรูปฌานและอรูปฌาน) ทิฏฐาสวะ (ความเห็นผิด) และอวิชชาสวะ (โมหะ)]

คันถะ ๔ (เครื่องร้อยรัด) [เครื่องร้อยรัดหมู่รูปนามคืออภิชฌา เครื่องร้อยรัดหมู่รูปนามคือพยาบาท เครื่องร้อยรัดหมู่รูปนามคือสีลัพพตปรามาส (ความยึดมั่นศีลพรตนอกพระพุทธศาสนา) และเครื่องร้อยรัดหมู่รูปนามคืออิทังสัจจาภินิเวสะ (ความเชื่อถือว่าความเห็นผิดนี้ถูกต้อง)]

โอฆะ (กิเลสเหมือนห้วงน้ำ) ๔ [กาโมฆะ ภโวฆะ ทิฏโฐฆะ และอวิชโชฆะ]

โยคะ (เครื่องประกอบเหล่าสัตว์เข้าในวัฏฏะ) ๔ [กามโยคะ ภวโยคะ ทิฏฐิโยคะ และอวิชชาโยคะ]

อคติ ๔ [ฉันทาคติ โทสาคติ โมหาคติ และภยาคติ]

การเกิดตัณหา ๔ [ตัณหาที่เกิดขึ้นอาศัยจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และตัณหาที่เกิดขึ้นอาศัยภพน้อยใหญ่ต่างๆ]

อุปาทาน (เครื่องยึดมั่น) ๔ [กามุปาทาน ทิฏฐุปาทาน สีลัพพตุปาทาน และอัตตวาทุปาทาน]

เจโตขีละ (กิเลสตรึงใจ) ๕ [ความสงสัยพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ไตรสิกขา และความโกรธเคืองเพื่อนพรหมจารี]

เจโตวินิพันธะ (เครื่องผูกใจ) ๕ [ความกำหนัดยินดีในกาม ความกำหนัดยินดีในร่างกาย ความกำหนัดยินดีในรูปภายนอก การบริโภคเต็มท้องตามต้องการแล้วเสพสุขในการนอนหลับ นอนตะแคง สัปหงกอยู่ และการประพฤติพรหมจรรย์โดยปรารถนาเทวโลก]

นิวรณ์ (เครื่องปิดกั้นกุศล) ๕ [กามฉันทนิวรณ์ พยาปาทนิวรณ์ ถีนมิทธนิวรณ์ อุทธัจจกุกกุจจนิวรณ์ และวิจิกิจฉานิวรณ์]

อภินันทนะ (ความเพลิดเพลินยินดี) ๕ [ความเพลิดเพลินยินดีในกามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส]

วิวาทมูล ๖ (เหตุของการวิวาท) [ความโกรธและความผูกโกรธ ๑ คู่ ความลบหลู่และการตีเสมอ ๑ คู่ ความริษยาและความตระหนี่ ๑ คู่ การเสแสร้งและการหลอกลวง ๑ คู่ ความปรารถนาชั่วและมิจฉาทิฏฐิ ๑ คู่ สันทิฏฐิปรามาสะ (การยึดถือผิดในความเห็นของตน) อาธานคาหะ (ยึดมั่นไม่ปล่อย) ทุปฏินิสสัคคะ (สละได้ยาก) ๑ คู่

ตัณหากายะ (หมู่ตัณหา) ๖ [ตัณหาที่พอใจอารมณ์ ๖ มีรูปตัณหาเป็นต้น]

อนุสัย ๗ (กิเลสนอนเนื่องในกระแสจิต) [กามราคะ ปฏิฆะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา ภวราคะ มานะ และอวิชชา]

มิจฉัตตะ (สภาวะผิด) ๘ [มีมิจฉาทิฏฐิ มิจฉาสังกัปปะ เป็นต้น]

ตัณหามูลกะ (ธรรมที่มีตัณหาเป็นมูลเหตุ) ๙ [บุคคลแสวงหาเพราะอาศัยตัณหา ได้รับเพราะแสวงหา ตกลงใจว่าเป็นของเราของเขาเพราะได้รับ รู้สึกรักใคร่พอใจเพราะ

ตกลงใจ ยึดมั่นว่าเป็นของเราเพราะรักใคร่พอใจ ครอบครองเพราะยึดมั่น ริษยาเพราะครอบครอง รักษาคุ้มครองเพราะริษยา จึงเกิดการจับไม้เป็นต้นเพราะมีรักษาคุ้มครองเป็นเหตุ]

อกุศลกรรมบถ (ทางแห่งความชั่ว) ๑๐ [กายทุจริต ๓ วจีทุจริต ๔ มโนทุจริต ๓]

ทิฏฐิ (ความเห็นผิด) ๖๒

ตัณหาวิจริต (ตัณหาที่ดำเนินไปต่างๆ) ๑๐๘

ทิฏฐิ ๖๒ ปรากฏในทีฆนิกาย พรหมชาลสูตร[๑๗๔] จำแนกออกเป็น ๑๐ กลุ่ม คือ

๑. สัสสตวาทะ ๔ ความเห็นว่าอัตตาและโลก (เหล่าสัตว์) เที่ยง โดยเวียนตายเวียนเกิดตลอดไป

๒. เอกัจจสัสสตวาทะ ๔ ความเห็นว่าอัตตาและโลก (เหล่าสัตว์) บางอย่างเที่ยงบางอย่างไม่เที่ยง โดยพระเจ้าเที่ยง สัตว์อื่นไม่เที่ยง

๓. อันตานันตวาทะ ๔ ความเห็นว่าโลก (โอกาสโลก) มีที่สุดและไม่มีที่สุด

๔. อมราวิกเขปวาทะ ๔ ความเห็นที่ปฏิเสธด้วยคำซัดส่ายวกวน

๕. อธิจจสมุปปันนวาทะ ๒ ความเห็นว่าอัตตาและโลก (เหล่าสัตว์) เกิดขึ้นเองไม่มีสาเหตุ ซึ่งขัดแย้งกับหลักปฏิจจสมุปบาท

๖. สัญญีวาทะ ๑๖ ความเห็นว่าอัตตามีสัญญา (จิตและเจตสิก)

๗. อสัญญีวาทะ ๘ ความเห็นว่าอัตตาไม่มีสัญญา

๘. เนวสัญญีนาสัญญีวาทะ ๘ ความเห็นว่าอัตตามีสัญญาก็หามิได้ ไม่มีสัญญาก็หามิได้

๙. อุจเฉทวาทะ ๗ ความเห็นว่าเหล่าสัตว์ขาดสูญโดยไม่เกิดอีกหลังตายแล้ว

๑๐. ทิฏฐธัมมนิพพานวาทะ ๕ ความเห็นว่าสุขในปัจจุบันชาติคือนิพพาน

อารมณ์ ๖ เป็นเหตุให้เกิดตัณหาทั้ง ๖ อย่างซึ่งอาจรวมถึงความทะยานอยากในอารมณ์ที่น่าพอใจเท่านั้น (กามตัณหา) แต่หากประกอบด้วยความหลงผิด เช่น เห็นว่าอารมณ์ต่างๆ เป็นสิ่งที่เที่ยงแท้ถาวร ก็จัดเป็นภวตัณหา คือ ตัณหาที่ประกอบด้วยสัสสตทิฏฐิ ซึ่งเชื่อ

---

[๑๗๔] ที.สี. ๙/๑,๑๔๙/๑,๔๖

ว่ามีตัวตนที่คงอยู่ตลอดไป หากเป็นตัณหาที่ประกอบด้วยอุจเฉททิฏฐิที่เชื่อว่าตายแล้วสูญ ซึ่งเป็นเหตุให้บุคคลยึดมั่นผูกพันในกามสุขมากเกินไป ก็จัดเป็นวิภวตัณหา ดังนั้น ตัณหา ๖ (ที่เกิดจากอารมณ์ ๖) คูณด้วยตัณหา ๓ ชนิด (กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา) จึงรวมเป็นตัณหา ๑๘ นอกจากนี้ ยังจำแนกเป็นภายในและภายนอก จึงรวมเป็นตัณหา ๓๖ และเมื่อจำแนกตามกาล ๓ คือ ปัจจุบัน อดีต และอนาคต รวมทั้งสิ้นเป็นตัณหาวิจริต ๑๐๘ ชนิด[๑๗๕]

คำว่า สตสหสฺสานิ (นับแสน, ตั้งแสน) ชื่อว่า อเนกสังขยา คือ แสดงจำนวนมาก คำนี้มิได้ระบุว่าเป็นหนึ่งแสนถ้วน แต่หมายถึงจำนวนมาก ดังคำว่า สตรํสิ (รัศมีนับร้อย), สหสฺสเตโช (เดชนับพัน) มิได้ระบุถึงจำนวนร้อยหนึ่งหรือพันหนึ่ง แต่มุ่งให้หมายถึงรัศมีหรือเดชจำนวนมาก

หรือกล่าวโดยสังเขปได้ทรงกำจัดมาร ๕ คือ

๑. กิเลสมาร มารคือกิเลส [ด้วยการทำให้กิเลสไม่เกิดขึ้นโดยสิ้นเชิงโดยขจัดได้เด็ดขาด]

๒. ขันธมาร มารคือขันธ์ [ด้วยปหานปริญญาที่ขจัดสมุทัย]

๓. อภิสังขารมาร มารคือบุญบาป [ด้วยการทำให้บุญบาปไม่เกิดขึ้นโดยสิ้นเชิงโดยทำให้ธรรมที่สนับสนุนบกพร่องอ่อนกำลัง]

๔. เทวปุตตมาร มารคือเทพบุตร [ด้วยการที่กองทัพมารไม่อาจทำลายได้]

๕. มัจจุมาร มารคือมัจจุราช [ด้วยการที่กองทัพมารไม่อาจทำลายได้]

ดังนั้น เมื่อควรกล่าวว่า ภคฺควา (ผู้ทำลาย[กิเลส]) เพราะพระองค์ได้กำจัดอันตราย [คือกิเลส]เหล่านั้น แต่กล่าวว่า ภควา [ด้วยการลบ คฺ อักษร]

คำว่า ภควา (ผู้ทำลายกิเลส) ตามนัยนี้มาจากศัพท์เดิมว่า ภคฺค (การทำลาย) + วนฺตุ (มี) เมื่อสำเร็จรูปเป็น ภคฺควนฺตุ >> ภคฺควา แล้ว ให้ลบ คฺ อักษร จึงสำเร็จรูปเป็น ภควา คำนี้มีอรรถเหมือน ภคฺควา (ผู้ทำลาย) ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ภคฺควา เพื่อแสดง

---

[๑๗๕] อภิ.วิ. ๓๕/๘๔๒/๔๒๖

ความหมายนี้ อีกอย่างหนึ่ง คำนี้มาจาก ภนฺช ธาตุ (มทฺทเน = ทำลาย) + ตวนฺตุ ปัจจัย (ผู้) เมื่อสำเร็จรูปเป็น ภคฺควนฺตุ = ภคฺควา แล้ว ให้ลบ คฺ อักษร จึงสำเร็จรูปเป็น ภควา

กล่าวโดยย่อ[อาจารย์บางท่าน]ประพันธ์คาถาสรุปความในเรื่องนี้ว่า

ภคฺคราโค ภคฺคโทโส ภคฺคโมโห อนาสโว
ภคฺคาสฺส ปาปกา ธมฺมา ภควา เตน วุจฺจติ.

"พระผู้มีพระภาคทรงกำจัดราคะ โทสะ โมหะ ปราศจากอาสวะ กำจัดบาปธรรมได้ ดังนั้นจึงทรงพระนามว่า ภควา"

จะกล่าวถึงการแสดงโดยอ้อมว่า :-

ก. ความเป็นผู้มีบารมี (ภาคฺยวา) แสดงถึงรูปกายที่ไพบูลย์ของพระผู้มีพระภาคผู้ทรงลักษณะอันเกิดจากบุญนับร้อย [เพราะความเป็นผู้มีบารมีเป็นมูลเหตุและที่ตั้งของผลสัมปทา] ความเป็นผู้กำจัดโทษ[คืออกุศล]ได้ (ภคฺคโทส) แสดงถึงธรรมกายอันไพบูลย์ [เพราะญาณสัมปทาเป็นต้นมีปหานสัมปทาเป็นเบื้องต้น]

ข. ความเป็นผู้มีบารมี (ภาคฺยวา) แสดงว่าพระองค์เป็นผู้ที่ชาวโลกทั่วไปนับถือมาก [เพราะเป็นผู้มีบารมี] ความเป็นผู้กำจัดโทษได้ (ภคฺคโทส) แสดงว่าพระองค์เป็นผู้ที่บัณฑิตนับถือมาก [เพราะเป็นผู้กำจัดโทษได้]

ค. ความเป็นผู้มีบารมี (ภาคฺยวา) แสดงว่าคฤหัสถ์[มีกษัตริย์เป็นต้น]ควรเข้าเฝ้าพระองค์ [เพราะคฤหัสถ์มักเข้าไปหาผู้มีบุญ] ความเป็นผู้กำจัดโทษได้ (ภคฺคโทส) แสดงว่าบรรพชิต[มีฤษีเป็นต้น]ควรเข้าเฝ้าพระองค์ [เพราะบรรพชิตมักเข้าไปหาผู้กำจัดโทษได้แล้ว]

ฆ. ความเป็นผู้มีบารมี (ภาคฺยวา) แสดงว่าพระองค์สามารถบำบัดทุกข์กายแก่คฤหัสถ์และบรรพชิตที่เข้าเฝ้า [เพราะทรงเกื้อกูลด้วยอามิสทาน] ความเป็นผู้กำจัดโทษได้ (ภคฺคโทส) แสดงว่าพระองค์สามารถบำบัดทุกข์ใจแก่คฤหัสถ์และบรรพชิตที่เข้าเฝ้า [เพราะทรงเกื้อกูลด้วยธรรมทาน]

ง. ความเป็นผู้มีบารมี (ภาคฺยวา) แสดงว่าพระองค์ทรงเกื้อกูลด้วยอามิสทาน [คือการให้คฤหัสถ์เห็นรูปกายด้วยปสาทจักษุ] ความเป็นผู้กำจัดโทสะได้ (ภคฺคโทส) แสดงว่าพระองค์ทรงเกื้อกูลด้วยธรรมทาน [คือการให้บรรพชิตเห็นธรรมกายด้วยปัญญาจักษุ]

จ. ความเป็นผู้มีบารมี (ภาคฺยวา) แสดงว่าพระองค์สามารถประทานโลกิยสุข ความเป็นผู้กำจัดโทษได้ (ภคฺคโทส) แสดงว่าพระองค์สามารถประทานโลกุตตรสุข [ด้วยการแนะนำสัมมาปฏิบัติว่า เราได้บรรลุความเป็นผู้เลิศในโลกด้วยอามิสทานและธรรมทานในภพก่อน ดังนั้น แม้พวกเธอก็ควรปฏิบัติตามวิธีนี้]

จ ศัพท์ในประโยคว่า ภาคฺยวตาย จสฺส ทำหน้าที่วากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้า ในที่นี้แปลว่า "จะกล่าวถึงการแสดงโดยอ้อม" ตามวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๑๔๓) หมายความว่า คำว่า ภควา (ผู้มีบารมี) ที่มาจาก ภาคฺยวา แสดงความบริบูรณ์ของบารมีโดยตรง เมื่อพระพุทธองค์ทรงเพียบพร้อมด้วยบารมีเช่นนี้ ก็ทราบได้ว่า รูปกายของพระองค์อันเป็นผลของบารมีก็ต้องงดงามไพบูลย์เช่นเดียวกัน ความเข้าใจเช่นนี้เป็นผลโดยอ้อมของการกล่าวบทว่า ภควา ในความหมายว่า "ผู้มีบารมี"

การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า การณูปจาระ คือ การกล่าวถึงเหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงผลอีกด้วย ดังคำว่า จกฺขุนา รูปํ ปสฺสติ (ย่อมเห็นรูปด้วยจักษุ) ตามรูปศัพท์แล้วคำว่า จกฺขุนา แปลว่า จักษุ (ตา) แต่ตามปกติคนจะเห็นรูปด้วยจักษุไม่ได้ ความหมายที่แท้จริงของประโยคนี้ก็คือ เห็นรูปด้วยจักขุวิญญาณจิตซึ่งเกิดขึ้นโดยอาศัยจักษุ การใช้คำในลักษณะนี้จึงเป็นการพูดถึงเหตุ แต่เจตนาหมายรวมถึงผลอีกด้วย หรือดังคำว่า ธนุนา วิชฺฌติ (ยิง[เป้า]ด้วยธนู) แม้จะกล่าวถึงคันธนูอันเป็นเหตุให้ใช้ลูกศรได้ ก็เจตนาหมายถึงลูกศรอันเป็นผล หมายความว่า การยิงเป้าสำเร็จได้ด้วยลูกธนู แต่กล่าวว่า ยิงด้วยธนู ฉันใด การเห็นรูปก็สำเร็จได้ด้วยจักขุวิญญาณ แต่กล่าวว่า เห็นด้วยจักษุ ฉันนั้น

นอกจากนั้น คำว่า ภควา (ผู้ทำลาย[กิเลส]) ที่มาจาก ภคฺควา แสดงว่าพระพุทธองค์ทรงหมดจดจากกิเลสโดยตรง เมื่อพระพุทธองค์ทรงเพียบพร้อมด้วยความหมดจดจากกิเลสเช่นนี้ ก็ทราบได้ว่า ธรรมกายคือหมู่คุณธรรมมีศีลสมาธิเป็นต้นของพระองค์ก็ต้องหมดจดไพบูลย์เช่นเดียวกัน ความเข้าใจเช่นนี้เป็นผลโดยอ้อมของการกล่าวบทว่า ภควา ในความหมายว่า "ผู้ทำลาย[กิเลส]"

๓) คำอธิบายบทว่า ภเคหิ ยุตฺโต

นอกจากนั้น ภค ศัพท์ (บุญฤทธิ์) ปรากฏทางโลก[คัมภีร์ฝ่ายสันสกฤต]ในความหมาย ๖ อย่าง คือ

๑. อิสสริยะ ความเป็นใหญ่ในจิตหรือรูปกาย

๒. ธัมมะ โลกุตตรธรรม ๙

๓. ยสะ เกียรติยศ

๔. สิริ ความสง่างาม

๕. กามะ ความสำเร็จตามประสงค์

๖. ปยัตตะ ความเพียร

และพระผู้มีพระภาคก็ทรงเพียบพร้อมด้วย :-

๑. ความเป็นใหญ่ในจิตของพระองค์อย่างยอดเยี่ยม หรือความเป็นใหญ่[ในรูปกาย]อันบริบูรณ์ด้วยอาการทุกอย่างมีการเนรมิตให้เล็ก (อณิมา) และการเนรมิตให้เบา (ลฆิมา) เป็นต้น ที่ชาวโลกรู้จักกัน

๒. โลกุตตรธรรม [คือ มรรค ผล และนิพพาน]

๓. เกียรติยศอันบริสุทธิ์ยิ่งอันแผ่ไปในโลก ๓ ที่ได้รับด้วยคุณตามความเป็นจริง

๔. ความสง่างามขององคาพยพน้อยใหญ่ทั้งปวงที่บริบูรณ์ด้วยลักษณะทุกอย่าง [พระลักษณะ ๓๒ พระอนุลักษณะ ๘๐ และพระฉัพพัณณรังสี] ซึ่งทำให้จักษุของชนผู้ขวนขวายเฝ้าชมรูปกายเกิดความเลื่อมใสได้

๕. ความประสงค์คือความบังเกิดแห่งประโยชน์ที่พระองค์ต้องการ เพราะประโยชน์ของพระองค์และผู้อื่นที่พระองค์ทรงปรารถนาต้องการได้สำเร็จแล้วเช่นนั้น [ตามความมุ่งหมายว่า ติณฺโณ ตาเรยฺยํ (เราข้ามพ้นแล้วจะช่วยให้ผู้อื่นข้ามพ้น)]

๖. ความเพียรคือสัมมาวายามะอันเป็นเหตุให้พระองค์เป็นบรมครูของชาวโลกทั้งปวง

อิสสริยะ คือ ความเป็นใหญ่ แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. ความเป็นใหญ่ในจิต　การทำจิตให้ถึงความชำนาญซึ่งทำให้เห็นสิ่งที่ปฏิกูลว่าไม่ปฏิกูล และการเข้าผลสมาบัติหรือฌานสมาบัติในขณะที่ต้องการ เป็นต้น

๒. ความเป็นใหญ่ในรูปกาย　อิทธิฤทธิ์ที่เกิดจากการอธิษฐานเป็นต้น เพราะเป็นสิ่งที่สำเร็จด้วยความชำนาญแห่งจิตตภาวนา แบ่งออกเป็น ๘ ประการ คือ

๑) อณิมา　การเนรมิตสรีระให้เล็กเทียบเท่าอณูจนไม่มีใครเห็นได้

๒) ลฆิมา　การเนรมิตสรีระให้เบา คือ เดินไปในอากาศได้

๓) มหิมา　การเนรมิตให้สรีระใหญ่โตเท่าแผ่นดิน หรือใหญ่โตจนปิดบังจักรวาลทั้งหมดได้

๔) ปัตติ　การไปถึงสถานที่อันตนต้องการด้วยฤทธิ์ในเวลาเทียบเท่าคนที่มีกำลังเหยียดแขนออกหรือคู้แขนเข้า

๕) ปากัมมะ การยังสิ่งที่ต้องการให้สำเร็จด้วยการอธิษฐานมีการดำดิน เป็นต้น

๖) อีสิตา　การเป็นใหญ่คือความเป็นไปตามที่ตนต้องการ

๗) วสิตา　การชำนาญฤทธิ์ต่างๆ เช่น การแสดงยมกปาฏิหาริย์มีน้ำไฟเป็นคู่ๆ

๘) ยัตถกามวสายิตา ความสำเร็จสมปรารถนาแก่พระองค์ผู้เสด็จไปทางอากาศหรือกระทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งอื่น

อาทิ ศัพท์ในคำว่า อณิมาลงฺฆิมาทิกํ หมายถึง มหิมา เป็นต้น ดังข้อความว่า

อณิมาลฆิมาทิกนฺติ อาทิสทฺเทน มหิมา ปตฺติ ปากมฺมํ อีสิตา วสิตา ยตฺถ-กามาวสายิตาติ อิเม ฉปิ สงฺคหิตา. ตตฺถ กายสฺส อณุภาวกรณํ อณิมา. ลหุภาโว ลฆิมา อากาเส ปทสา คมนาทินา. มหตฺตํ มหิมา กายสฺส มหนฺตตาปาทนํ. อิฏฺจเทสปฺปตฺติ ปตฺติ. อธิฏฺฐานาทิวเสน อิจฺฉิตนิปฺผาทนํ ปากมฺมํ. สยํวสิตา อิสฺสรภาโว อีสิตา. อิทฺธิวิเธ วสีภาโว วสิตา. อากาเสน วา คจฺฉโต, อญฺญํ วา กิญฺจิ กโรโต ยตฺถ กตฺถจิ โวสานปฺปตฺติ ยตฺถ-กามาวสายิตา. "กุมารกรูปาทิทสฺสนนฺติปิ วทนฺติ. เอวมิทํ อฏฺฐวิธํ โลกิยสมฺมตํ อิสฺสริยํ.[๑๗๖]

---

[๑๗๖] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๔๔/๓๐๓

"อาทิ ศัพท์ในคำว่า อณิมาลฆิมาทิกํ รวบรวมข้อความ ๖ อย่างเหล่านี้ ในเรื่องนั้น การเนรมิตสรีระให้เล็ก ชื่อว่า อณิมา ความเบาด้วยการเดินไปในอากาศเป็นต้น ชื่อว่า ลฆิมา ความใหญ่ ชื่อว่า มหิมา คือ การเนรมิตสรีระให้ใหญ่ การไปถึงสถานที่อันตนต้องการ ชื่อว่า ปัตติ การยังสิ่งที่ต้องการให้สำเร็จด้วยการอธิษฐานเป็นต้น ชื่อว่า ปากัมมะ การเป็นใหญ่คือความเป็นไปตามที่ตนต้องการ ชื่อว่า อีสิตา การชำนาญฤทธิ์ต่างๆ ชื่อว่า วสิตา ความสำเร็จสมปรารถนาแก่พระองค์ในขณะที่เสด็จไปทางอากาศหรือกระทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งอื่น ชื่อว่า ยัตถกามวสายิตา อาจารย์บางท่านกล่าวว่าเป็นการเนรมิตรูปร่างของเด็กเป็นต้น ทั้งแปดอย่างนี้เป็นความเป็นใหญ่[ในรูป]ที่ชาวโลก[คือผู้มีปัญญาฝ่ายพราหมณ์]รู้จักกันอย่างนี้"

ข้อความว่า "บริบูรณ์ด้วยอาการทุกอย่าง" หมายความว่า ความเป็นใหญ่ในรูปทั้ง ๘ อย่างนั้นนับเข้าในอิทธิฤทธิ์ และเนื่องด้วยพระพุทธเจ้าเท่านั้น ไม่เกี่ยวกับผู้อื่น[๑๗๗]

คำว่า โลเก (ทางโลก) คือ คัมภีร์ฝ่ายพราหมณ์ที่จารึกด้วยภาษาสันสกฤต ดังข้อความในคัมภีร์ศัพทสโตมมหานิธิและศัพทกัลปทรุมะว่า

อณิมา ลฆิมา ปตฺติ ปากมฺมํ มหิมา ตถา
อีสิตญฺจ วสิตฺตญฺจ ตถา กามาวสายิตา.[๑๗๘]

[อณิมา ลฆิมา ปฺราปฺติะ ปฺรากามฺยํ มหิมา ตถา
อีษิตฺวญฺจ วศิตฺวญฺจ ตถา กามาวสายิตา.]

"การเนรมิตสรีระให้เล็ก การเนรมิตสรีระให้เบา การไปถึง[สถานที่อันตนต้องการ] การเนรมิตกายตามต้องการ[มีการดำดินเป็นต้น] การเนรมิตสรีระให้ใหญ่ การเป็นใหญ่[กว่าผู้อื่น] การชำนาญฤทธิ์ และความสำเร็จสมปรารถนา"

ดังนั้น พระผู้มีพระภาคนั้นจึงทรงพระนามว่า ภควา โดยความหมายว่า ผู้มีบุญฤทธิ์ เพราะทรงเพียบพร้อมด้วยบุญฤทธิ์เหล่านี้

---

๑๗๗ วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๔๔/๓๐๓

๑๗๘ ศพฺท.มหานิธิ หน้า ๒๓, ศพฺท.ทฺรุม ๑/๒๔

คำว่า ภควา (ผู้มีบุญฤทธิ์) ตามนัยนี้มาจากศัพท์เดิมว่า ภค (บุญฤทธิ์) + วนฺตุ (มี) เมื่อสำเร็จรูปเป็น ภควนฺตุ แล้ว ให้ลง สิ วิภัตติ แล้วแปลง นฺตุ กับ สิ วิภัตติเป็น อา ตามหลักภาษาทั่วไป จึงสำเร็จรูปเป็น ภควา

โบราณาจารย์ชาวพม่าได้ประพันธ์คาถาที่เกี่ยวกับบุญฤทธิ์ ๖ ปรากฏในบทสวดมนต์วัดติปิฎกะ (หน้า ๙-๑๔) ว่า

ปรมญฺจ สเก จิตฺเต อตฺถิสฺสริยมตฺถกํ
โลกิยา อณิมาทีปิ อภิสฺสร นมตฺถุ เต.

"ความเป็นใหญ่อันยิ่งยวดที่ยอดเยี่ยมในจิตของตนมีอยู่แก่พระองค์ แม้การเนรมิตสรีระให้เล็กเป็นต้นที่ปรากฏในโลกก็มีอยู่แก่พระองค์ ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นใหญ่ยิ่ง ข้าพเจ้าขอนอบน้อมพระองค์"

สวาสนสํกิเลสปฺ- ปหายี ธีร อตฺถิ เต
นวโลกุตฺตโร ธมฺโม ธมฺมวนฺต นมตฺถุ เต.

"ข้าแต่พระองค์ผู้องอาจ โลกุตตรธรรม ๙ ที่ขจัดกิเลสพร้อมทั้งความเคยชินมีอยู่แก่พระองค์ ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงธรรม ขอนอบน้อมพระองค์"

ยถาภุจฺจคโต ธีร ยโส ติโลกพฺยาปโก
อติสุทฺโธปิ เต อตฺถิ ยสวนฺต นมตฺถุ เต.

"ข้าแต่พระองค์ผู้องอาจ เกียรติยศที่แผ่ขจรขจายทั่วไตรโลกอันบริสุทธิ์ยิ่ง ซึ่งเกิดจากคุณธรรมที่มีจริง มีอยู่แก่พระองค์ ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงเกียรติยศ ขอนอบน้อมพระองค์"

ทสฺสนารมฺภชนานํ นยนาภิปฺปสาทิกา
สพฺพงฺคงฺคสิรี อตฺถิ สิรีมนฺต นมตฺถุ เต.

"สิริมงคลแห่งอวัยวะน้อยใหญ่อันน่าเลื่อมใสดึงดูดนัยน์เนตรของชนผู้เพียรชมดู มีอยู่แก่พระองค์ ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงศรี ขอนอบน้อมพระองค์"

อตฺตตฺถํ ปรตฺถํ วาปิ ธีร เต ยํ ยมิจฺฉิตํ
อตฺถิ นิปฺผตฺติกาโมปิ กามวนฺต นมตฺถุ เต.

"ข้าแต่พระองค์ผู้องอาจ พระองค์ทรงปรารถนาประโยชน์ใดๆ เพื่อตนหรือผู้อื่น ความปรารถนาในการให้สำเร็จประโยชน์นั้นๆ มีอยู่แก่พระองค์ ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงความปรารถนา ขอนอบน้อมพระองค์"

ปยตฺโต สพฺพโลกสฺส คารวาปตฺติเหตุโก
วายาโม โสปิ เต อตฺถิ ปยตฺตวา นมตฺถุ เต.

"แม้ความเพียรที่เรียกว่า ปยัตตะ อันเป็นเหตุให้ถึงความเป็นบรมครูของชาวโลกทั้งหมดก็มีอยู่แก่พระองค์ ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงความเพียร ขอนอบน้อมพระองค์"

ทยํกร ภคฺยวนฺต ราหุคฺคโหว สูริโย
อติสมฺพาธปฺปตฺโตสฺมิ ทุกฺขา มํ ทานิ มุญฺจถ.

"ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงกรุณา เพียบพร้อมด้วยบุญฤทธิ์ ข้าพระองค์ถึงความลำบากยิ่งดุจดวงสุรีย์ถูกราหูจับไว้ ขอพระองค์โปรดปลดปล่อยข้าพระองค์จากทุกข์ในบัดนี้"

อนึ่ง ในหนังสือประมวลธรรมและพระพุทธคุณ (หน้า ๑๐๔-๙) ปรากฏคาถาเหล่านี้ว่า

สจิตฺติสฺสริยํ จสฺส อณิมาทิก'มตฺถิ ตํ
อิสฺสริยคุโณเปตํ วนฺเท อปฺปฏิปุคฺคลํ.

"ความเป็นใหญ่ในจิตของตน และการเนรมิตสรีระให้เล็กเป็นต้นมีอยู่แก่พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ข้าพเจ้าขอนมัสการพระองค์ผู้ทรงเพียบพร้อมด้วยคุณคือความเป็นใหญ่ ไม่มีผู้ใดเสมอเหมือน"

ลทฺโธ โลกุตฺตโร ธมฺโม โพธิมูเล ชิเนน โน
ตทฺธมฺมคุโณปปนฺนํ วนฺเท ตทฺธมฺมมามโก.

“พระชินเจ้าของเราทั้งหลายทรงบรรลุโลกุตตรธรรม ณ ควงไม้โพธิ์ ข้าพเจ้าผู้เคารพธรรมนั้นขอนมัสการพระชินเจ้าผู้ทรงเพียบพร้อมด้วยคุณคือธรรมดังกล่าว”

ยถาภุจฺจคุเณหิสฺส ลทฺโธ ยโสภิปตฺถโฏ
โลเก ยโสปปนฺนสฺส ตสฺส สตฺถุ นมตฺถุ เม.

“เกียรติยศของพระองค์แผ่ขจรขจายด้วยคุณธรรมที่มีจริง ข้าพเจ้าขอนอบน้อมพระศาสดาผู้ทรงเพียบพร้อมด้วยเกียรติยศในโลก”

พาตฺตึสลกฺขโณเปต ตถาสีตานุพฺยญฺชน
สมฺปนฺนองฺคปจฺจงฺค สิริคุณ นมตฺถุ เต.

“ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงคุณคือสิริ เพียบพร้อมด้วยพระวรลักษณ์ ๓๒ ทรงพระอนุลักษณะ ๘๐ และมีอวัยวะน้อยใหญ่งามพร้อม ข้าพเจ้าขอนอบน้อมพระองค์”

นิปฺผาเทติ ยถา ยํ ย- มตฺตญฺญหิต'มิจฺฉิ ตํ
นาโถ กาโมติ คุเณน สมฺปนฺนสฺสสฺส เม นโม.

“พระนาถะทรงปรารถนาประโยชน์ตนและผู้อื่นใดๆ ย่อมสำเร็จสิ่งนั้นสมปรารถนา ข้าพเจ้าขอนอบน้อมพระองค์ผู้ทรงเพียบพร้อมด้วยคุณคือความปรารถนา”

อตฺถิ เต ชิน วายาโม เยน โลกครู ภเว
ปยตฺตคุณสมฺปนฺน วนฺทนํ เม ปฏิคฺคห.

“ข้าแต่พระชินเจ้า พระองค์ทรงมีความเพียรที่ทำให้เป็นบรมครูของไตรโลก ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงถึงพร้อมด้วยคุณคือความเพียร ขอพระองค์โปรดรับการนมัสการของข้าพเจ้า”

คำว่า อณิมา ประกอบรูปศัพท์มาจาก อณุ ศัพท์ + อิม ปัจจัยในภาวตัทธิต ลง อิม

ปัจจัยด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา)[๑๗๙] ว่า ตพฺภาวกฺริยายมิโม (เมื่อปรากฏกิริยาคือความเป็นของสิ่งนั้น ลง อิม ปัจจัย) คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อณุโน ภาโว อณิมา = ความเป็นของเล็กเหมือนอณู, การเนรมิตให้เล็กเหมือนอณู ชื่อว่า อณิมา

ดังข้อความว่า

ตพฺภาวกฺริยายํ คมฺยมานายํ นิปฺผนฺนปาฏิปทิเกหิ วา อนิปฺผนฺนปาฏิปทิเกหิ วา อิมปจฺจโย โหติ. อณิมา, มหิมา, ลหิมา. สกฺกฏภาสาวเสน ปน "ลฆิมาติ อุจฺจาริยติ. ตตฺถ ปรมาณุโน วิย อิทฺธิมนฺตานํ อตฺตโน สรีรสฺส อติสุขุมภาวกรณํ อณิมา. อณุสทิสภาวกฺริยา อณิมาติ นิพฺพจนียํ. มหนฺตภาวกฺริยา มหิมา. ลหุภาวกฺริยา ลหิมา. สา เอว ลฆิมา. เอตานิ อิตฺถิลิงฺคานิ.[๑๘๐]

"เมื่อปรากฏกิริยาคือความเป็นของสิ่งนั้น ลง อิม ปัจจัยท้ายนามศัพท์ที่สำเร็จ[ด้วยธาตุปัจจัย] หรือท้ายนามศัพท์ที่ไม่สำเร็จ[ด้วยธาตุปัจจัย] เช่น อณิมา (ความเป็นของเล็กเหมือนอณู, การเนรมิตให้เล็กเหมือนอณู ชื่อว่า อณิมา), มหิมา (ความเป็นของใหญ่, การเนรมิตให้ใหญ่ ชื่อว่า มหิมา), ลหิมา (ความเป็นของเบา, การเนรมิตให้เบา ชื่อว่า ลหิมา) แต่คำนี้เรียกว่า ลฆิมา โดยเนื่องด้วยภาษาสันสกฤต

ในพากย์นั้น การเนรมิตสรีระของตนให้เล็กละเอียดยิ่งเหมือนปรมาณูของผู้ทรงฤทธิ์ ชื่อว่า อณิมา มีรูปวิเคราะห์ว่า กิริยาคือความเป็นอันเสมอกับอณู ชื่อว่า อณิมา กิริยาคือความใหญ่ ชื่อว่า มหิมา กิริยาคือความเบา ชื่อว่า ลหิมา กิริยาคือความเบานั่นแหละชื่อว่า ลฆิมา [โดยแปลง ห เป็น ฆ] บทเหล่านี้เป็นอิตถีลิงค์"

ตามข้อความข้างต้น คำว่า อณิมา เป็นต้นจัดเป็นอิตถีลิงค์ โดยลง อา อิตถีปัจจัยท้าย อณิม ศัพท์ แต่คำว่า อณิมา มีรูปสันสกฤตว่า อณิมนฺ และสันสกฤตก็ถือว่าเป็นรูปปุงลิงค์ โดยแจกตาม ราชนฺ ศัพท์ที่แปลง สิ เป็น อา ได้รูปว่า ราชา, อณิมา เหมือนบาลี แม้โมคคัลลานไวยากรณ์ก็กล่าวว่าเป็นรูปปุงลิงค์เช่นเดียวกัน ดังข้อความว่า

อณุโน ภาโว อณิมา "สโร โลโป สเรติ อุโลโป, "ราชาทิยุวาทิตฺวาติ สิสฺส อา. ลฆุโน ภาโว ลฆิมา, มหโต ภาโว มหิมา, ครุโน ภาโว คริมา.[๑๘๑]

---

[๑๗๙] นีติ.สุตฺต. สูตร ๑๒๗๗

[๑๘๐] นีติ.สุตฺต. สูตร ๑๒๗๗

[๑๘๑] โมคฺ.ปญฺจิกา ๔/๖๒

“ความเป็นของเล็กเหมือนอณู ชื่อว่า อณิมา ลบ อุ ด้วยสูตรว่า สโร โลโป สเร (ลบสระ[หน้า]ในที่สระอยู่หลัง) แปลง สิ เป็น อา ด้วยสูตรว่า ราชาทิยุวาทิตฺวา (แปลง สิ วิภัตติที่อยู่ท้าย ราช ศัพท์เป็นต้นและ ยุว ศัพท์เป็นต้นเป็น อา)

ความเป็นของเบา ชื่อว่า ลฆิมา, ความเป็นของใหญ่ ชื่อว่า มหิมา, ความเป็นของหนัก ชื่อว่า คริมา”

๔) คำอธิบายบทว่า วิภตฺตวา

นอกจากนั้น พระผู้มีพระภาคทรงจำแนก ความหมายคือ ทรงแจก เปิดเผย แสดง[ธรรมเหล่านี้] คือ :-

ก. ธรรมทั้งปวงโดยแบ่งเป็นกุศลธรรมเป็นต้น

ข. กุศลธรรมเป็นต้นโดยแบ่งเป็นขันธ์ อายตนะ ธาตุ สัจจะ อินทรีย์ และปฏิจจ-สมุปบาทเป็นต้น

ค. ทุกขอริยสัจ โดยสภาวะบีบคั้น (ปีฬน) มีปัจจัยปรุงแต่ง (สงฺขต) ทำให้เร่าร้อน [ด้วยความเป็นทุกขทุกข์เป็นต้น] (สนฺตาป) และแปรปรวน[ด้วยชราและมรณะ] (วิปริ-ณาม)

ฆ. สมุทยอริยสัจ โดยสภาวะขวนขวายเพื่อเพิ่มทุกข์ (อายูหน) เป็นมูลเหตุของทุกข์ (นิทาน) ผูกสัตว์ไว้[กับวัฏฏทุกข์] (สํโยค) และขัดขวาง[การบรรลุมรรค] (ปลิโพธ)

ง. นิโรธอริยสัจ โดยสภาวะสลัดออก[จากอุปธิ] (นิสฺสรณ) สงัด[จากสังขาร] (วิเวก) ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง (อสงฺขต) และไม่ตาย[เพราะมีสภาวะเที่ยง] (อมต)

จ. มรรคอริยสัจ โดยสภาวะนำออก[จากวัฏฏทุกข์] (นิยฺยานิก) เป็นเหตุ[บรรลุนิพพาน] (เหตุ) เห็นประจักษ์[นิพพาน] (ทสฺสน) และเป็นใหญ่[ในการเห็นสัจจะ ๔] (อาธิ-ปเตยฺย)

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา[๑๘๒] กล่าวถึงการเกิดขึ้นของสภาวะเหล่านั้นในขณะรู้เห็นอริยสัจ ๔ ดังต่อไปนี้

๑. สภาวะบีบคั้น (ปีฬน) ปรากฏในขณะรู้เห็นทุกขสัจ ส่วนสภาวะที่มีปัจจัยปรุงแต่ง (สงฺขต) ทำให้เร่าร้อนด้วยความเป็นทุกขทุกข์เป็นต้น (สนฺตาป) และแปรปรวนด้วยชราและมรณะ เป็นอาการปรากฏด้วยการรู้เห็นสมุทยสัจ นิโรธสัจ และมรรคสัจตามลำดับ

๒. สภาวะขวนขวายเพื่อเพิ่มทุกข์ (อายูหน) ปรากฏในขณะรู้เห็นสมุทยสัจ ส่วนสภาวะ ๓ อย่างที่เหลือเป็นอาการปรากฏด้วยการรู้เห็นทุกขสัจ นิโรธสัจ และมรรคสัจตามลำดับ

๓. สภาวะสลัดออก[จากอุปธิ] (นิสฺสรณ) ปรากฏในขณะรู้เห็นนิโรธสัจ ส่วนสภาวะ ๓ อย่างที่เหลือเป็นอาการปรากฏด้วยการรู้เห็นทุกขสัจ สมุทยสัจ และมรรคสัจตามลำดับ

๔. สภาวะนำออกจากวัฏฏทุกข์ (นิยฺยานิก) ปรากฏในขณะรู้เห็นมรรคสัจ ส่วนสภาวะ ๓ อย่างที่เหลือเป็นอาการปรากฏด้วยการรู้เห็นทุกขสัจ สมุทยสัจ และนิโรธสัจตามลำดับ]

ดังนั้น เมื่อควรกล่าวว่า วิภตฺตวา (ผู้จำแนก) แต่กล่าวว่า ภควา [ด้วยการลบ วิ อักษร และแปลง ตฺต เป็น ค]

คำว่า ภควา (ผู้จำแนก) ตามนัยนี้มาจากศัพท์เดิมว่า วิ บทหน้า + ภช ธาตุ (ภาเค = จำแนก) + ตวนฺตุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ (ผู้) เมื่อสำเร็จรูปเป็น วิภตฺตวนฺตุ >> วิภตฺตวา แล้วให้ลบ วิ อักษร และแปลง ตฺต เป็น ค จึงสำเร็จรูปเป็น ภควา คำนี้มีอรรถเหมือน วิภตฺตวา (ผู้จำแนก) ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า วิภตฺตวา เพื่อแสดงความหมายนี้

๕) คำอธิบายบทว่า ภตฺตวา

นอกจากนั้น พระผู้มีพระภาคนั้น ทรงซ่องเสพ คือ ทรงคบ กล่าวคือ เพิ่มพูน[ธรรมเหล่านี้] คือ :-

---

[๑๘๒] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๕๒๙/๒๑๑

ก. ทิพพวิหาร (การอยู่อันเป็นทิพย์) พรหมวิหาร (การอยู่อันประเสริฐ) และอริยวิหาร (การอยู่ของพระอริยะ)

ข. กายวิเวก จิตตวิเวก และอุปธิวิเวก

ค. สุญญตวิโมกข์ อนิมิตตวิโมกข์ และอัปปณิหิตวิโมกข์

ฆ. อุตตริมนุสสธรรมอื่นที่เป็นโลกิยะ (อภิญญาฝ่ายโลกิยะ) และโลกุตตระ (ผลในมรรควิถี)

ดังนั้น เมื่อควรกล่าวว่า ภตฺตวา (ผู้ซ่องเสพ) แต่กล่าวว่า ภควา [ด้วยการแปลง ตฺต เป็น ค]

คำว่า ภควา (ผู้ซ่องเสพ) ตามนัยนี้มาจาก ภช ธาตุ (เสวายํ = เสพ, คบ) + ตวนฺตุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ (ผู้) เมื่อสำเร็จรูปเป็น ภตฺตวนฺตุ >> ภตฺตวา แล้ว ให้แปลง ตฺต เป็น ค จึงสำเร็จรูปเป็น ภควา คำนี้มีอรรถเหมือน ภตฺตวา (ผู้ซ่องเสพ) ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ภตฺตวา เพื่อแสดงความหมายนี้

วิหาร (การอยู่/ธรรมเครื่องอยู่) มี ๓ ประเภท คือ

๑. ทิพพวิหาร การอยู่ที่มีในสวรรค์, เกี่ยวกับสวรรค์ (หมายถึง พรหมโลก) คือ รูปาวจรฌานที่มีกสิณเป็นต้นเป็นอารมณ์ ในที่บางแห่งหมายถึงสมาบัติ ๘ คือ รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔

๒. พรหมวิหาร การอยู่อันประเสริฐ คือ ฌานที่ประกอบด้วยเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา

๓. อริยวิหาร การอยู่ของพระอริยะ คือ ผลสมาบัติ

วิเวก คือ ความสงัด มี ๓ ประเภท คือ

๑. กายวิเวก สงัดกาย คือ การหลีกออกจากหมู่คณะอยู่คนเดียวโดยมีกายสงัดจากกามคุณ ๕

๒. จิตตวิเวก สงัดจิตจากนิวรณ์เป็นต้น คือ สมาบัติ ๘

๓. อุปธิวิเวก สงัดกิเลส ขันธ์ และอภิสังขาร (กรรม) คือ นิพพาน

วิโมกข์ คือ ความหลุดพ้น มี ๓ ประเภท คือ

๑. สุญญตวิโมกข์ (หลุดพ้นด้วยเห็นความว่างหมดความยึดมั่น) ได้แก่ ความหลุดพ้นที่เกิดจากปัญญาหยั่งเห็นรูปนามโดยความเป็นอนัตตา คือ หลุดพ้นด้วยเห็นอนัตตา แล้วถอนความยึดมั่นเสียได้ หมายถึง มรรคที่บรรลุด้วยอนัตตานุปัสสนา

๒. อนิมิตตวิโมกข์ (หลุดพ้นโดยไม่ยึดถือ) ได้แก่ ความหลุดพ้นที่เกิดจากปัญญาหยั่งเห็นรูปนามโดยความเป็นอนิจจัง คือ หลุดพ้นด้วยเห็นอนิจจตา แล้วถอนความยึดมั่นเสียได้ หมายถึง มรรคที่บรรลุด้วยอนิจจานุปัสสนา

๓. อัปปณิหิตวิโมกข์ (หลุดพ้นด้วยไม่ทำความปรารถนา) ได้แก่ ความหลุดพ้นที่เกิดจากปัญญาหยั่งเห็นรูปนามโดยความเป็นทุกข์ คือ หลุดพ้นด้วยเห็นทุกขตา แล้วถอนความยึดมั่นเสียได้ หมายถึง มรรคที่บรรลุด้วยทุกขานุปัสสนา

อุตตริมนุสสธรรม คือ ธรรมอันยิ่งยวดกว่าธรรมของมนุษย์ หมายความว่า ธรรมของมนุษย์ คือ กุศลกรรมบถ ๑๐ ส่วนธรรมอันยิ่งยวดกว่าธรรมของมนุษย์ คือ ฌาน อภิญญา มรรค และผล ในที่นี้กล่าวถึงอุตตริมนุสสธรรมอื่นจากวิหาร วิเวก และวิโมกข์ที่กล่าวมาแล้ว จึงหมายถึงอภิญญาฝ่ายโลกิยะและผลในมรรควิถี

คำว่า ทิพฺพวิหาร มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ทิวิ ภโว ทิพฺโพ = สิ่งที่มีในสวรรค์ ชื่อว่า ทิพพะ (ทิว ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในภว ตัทธิต)

- วิหรณํ วิหาโร หรือ วิหรติ เอเตนาติ วิหาโร = การอยู่ ชื่อว่า วิหาร หรือ ธรรมเครื่องอยู่ ชื่อว่า วิหาร (วิ บทหน้า + หร ธาตุ <หรเณ = นำไป> + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะหรือกรณสาธนะ)

- ทิพฺโพ จ โส วิหาโร จาติ ทิพฺพวิหาโร = การอยู่/ธรรมเครื่องอยู่ที่มีในสวรรค์ ชื่อว่า ทิพพวิหาร (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

คำว่า พฺรหฺมวิหาร มีรูปวิเคราะห์ว่า

- พฺรหฺมานํ วิหาโร พฺรหฺมวิหาโร = การอยู่/ธรรมเครื่องอยู่ของพรหม ชื่อว่า พรหมวิหาร (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

หรือ

- พฺรหฺมภูโต วิหาโร พฺรหฺมวิหาโร = การอยู่/ธรรมเครื่องอยู่อันประเสริฐ ชื่อว่า พรหมวิหาร (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

คำว่า อริยวิหาร มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อริยานํ วิหาโร อริยวิหาโร = การอยู่/ธรรมเครื่องอยู่ของพระอริยะ ชื่อว่า อริยวิหาร (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

คำว่า อุตฺตริมนุสฺสธมฺม มีรูปวิเคราะห์ว่า

- มนุสฺสานํ ธมฺโม มนุสฺสธมฺโม = ธรรมของมนุษย์ ชื่อว่า มนุสสธรรม (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

- อุตฺตริ มนุสฺสธมฺมา อุตฺตริมนุสฺสธมฺโม = ธรรมอันยิ่งยวดกว่าธรรมของมนุษย์ ชื่อว่า อุตตริมนุสสธรรม (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

๖) คำอธิบายบทว่า ภเวสุ วนฺตคมโน

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคนั้นทรงคลายการไปในภพ ๓ คือตัณหา[ด้วยอริยมรรค] ดังนั้น เมื่อควรกล่าวว่า ภเวสุ วนฺตคมโน (ผู้คลายการไปในภพ) แต่กล่าวว่า ภควา โดยเอา ภ อักษรจาก ภว ศัพท์, ค อักษรจาก คมน ศัพท์ และ ว อักษรจาก วนฺต ศัพท์ แล้วทำทีฆะ [อ ใน ว เป็น อา] เหมือนในโลก[คือวรรณกรรมสันสกฤต]มีคำว่า เมขลา ในที่ควรกล่าว[ว่า เมหนขมาลา] โดยความหมายว่า พวงดอกไม้แห่งอวัยวะอันเป็นที่ลับ (เครื่องประดับที่ลับ, สายรัดเอว)

ข้อความว่า “การไปในภพ ๓ คือตัณหา” หมายความว่า การไปในภพทั้งหลายโดยเนื่องด้วยกิเลสและอภิสังขารคือบุญบาป มีตัณหาเป็นเหตุหลัก[๑๘๓]

---

[๑๘๓] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๔๔/๓๐๕

คำเป็นต้นว่า ภเวสุ วนฺตคมโนติ วตฺตพฺเพ (เมื่อควรกล่าวว่า ภเวสุ วนฺตคมโน) แสดงรากศัพท์ของคำนี้ว่ามาจาก ภววนฺตคมโน (ซึ่งเชื่อมสมาสมาจากรูปเดิมว่า ภเวสุ วนฺตคมโน) ให้ถือเอา ภ อักษรจาก ภว ศัพท์, ค อักษรจาก คมน ศัพท์ และ ว อักษรจาก วนฺต ศัพท์ แล้วทำทีฆะ อ ใน ว เป็น อา โดยลบคำอื่นที่ไม่ต้องการ คือ ลบ ว ใน ภว, นฺต ใน วนฺต และ มโน ใน คมโน ดังคำว่า เมขลา ที่มาจาก เมหนขมาลา ซึ่งถือเอา เม, ข และ ลา โดยลบคำอื่นที่ไม่ต้องการ คือ ลบ หน เหลือ เม และลบ มา เหลือ ลา ดังนั้น ท่านจึงกล่าวข้อความข้างต้นเพื่อแสดงความหมายนี้

ดังข้อความว่า

ภควาติ วุจฺจติ นิรุตฺตินเยนาติ ทสฺเสนฺโต อาห "ยถา ฯเปฯ เมขลาติ.[๑๘๔]

"ท่านจะแสดงว่า 'แต่กล่าวว่า ภควา โดยนิรุตตินัย[คือการลบอักษร]' จึงกล่าวว่า ยถา ฯเปฯ เมขลา (เหมือนในโลก[คือวรรณกรรมสันสกฤต]มีคำว่า เมขลา ในที่ควรกล่าว [ว่า เมหนขมาลา] โดยความหมายว่า พวงดอกไม้แห่งอวัยวะอันเป็นที่ลับ)"

คำว่า เมขลา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เมหนญฺจ ตํ ขญฺจาติ เมหนขํ = อวัยวะอันเป็นที่ลับ ชื่อว่า เมหนขะ (วิเสสน-บุรพบทกรรมธารยสมาส)

- เมหนขสฺส มาลา เมขลา = พวงดอกไม้แห่งอวัยวะอันเป็นที่ลับ ชื่อว่า เมขลา (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา) ว่า

พหฺวกฺขเรสุ สญฺญิจฺฉายมิฏฺจคฺคาโห. สญฺญายํ อิจฺฉายํ สติยา พหฺวกฺขเรสุ อิจฺฉิ-ตพฺพานํ อกฺขรานํ คหณํ โหติ, อิตเร โลปมาปชฺชนฺติ. ตํ ยถา. ภเวสุ วนฺตคมโนติ วา ภเวสุ คมนํ วนฺโตติ วา ภควา. เมหนสฺส ขสฺส มาลา เมขลา.[๑๘๕]

"เมื่อต้องการชื่อ ให้ถือเอาอักษรที่ควรต้องการในอักษรจำนวนมาก เมื่อมีความต้องการชื่อ การถือเอาอักษรที่ควรต้องการในอักษรจำนวนมากย่อมมีได้ อักษรอื่นย่อมถึงการลบ เช่น ภเวสุ วนฺตคมโน (ผู้มีการไปที่ถูกคลายแล้วในภพ) หรือ ภเวสุ คมนํ วนฺโต (ผู้คลาย

---

๑๘๔ วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๔๔/๓๐๕

๑๘๕ นีติ.สุตฺต. สูตร ๑๓๔๓

แล้วซึ่งการไปในภพ) ชื่อว่า ภควา, เมหนสฺส ขสฺส มาลา (พวงดอกไม้แห่งอวัยวะอันเป็นที่ลับ) ชื่อว่า เมขลา”

อนึ่ง คำว่า ภควา ที่มาจาก ภววนฺตคมโน โดยเอา ภ อักษรจาก ภว ศัพท์, ค อักษรจาก คมน ศัพท์ และ ว อักษรจาก วนฺต ศัพท์ แล้วทำทีฆะ อ ใน ว เป็น อา ที่จริงแล้วเมื่อลบอักษรที่ไม่ต้องการ ก็ได้รูปว่า ภวค ต้องสลับอักษรคือ วค เป็น คว แล้วจึงทำทีฆะสระ อ ใน ว เป็น อา จึงได้รูปว่า ภควา โดยคำนี้มีการลบอักษร (วณฺณนาส) สลับอักษร (วณฺณวิปริยาย) และการเปลี่ยนอักษร (วณฺณวิการ) ทั้ง ๓ ประการ ดังข้อความว่า

เอตฺถ สิยา “วิสมมิทํ นิทสฺสนํ, เยน เมหนสฺส ขสฺส มาลาติ เอตฺถ เมการขการ-ลาการานํ กมโต คหณํ ทิสฺสติ, ภเวสุ วนฺตคมโนติ เอตฺถ ปน ภการวการคการานํ กมโต คหณํ น ทิสฺสตีติ. สจฺจํ, อิธ ปน อคฺคาหิโต, วิชฺชาจรณสมฺปนฺโนติอาทีสุ วิย คุณสทฺทสฺส ปรนิปาตวเสน ภเวสุ คมนวนฺโตติ วตฺตพฺเพปิ เอวมวตฺวา สทฺทสตฺเถ เยภุยฺเยน คุณสทฺทานํ ปุพฺพนิปาตภาวสฺส อิจฺฉิตตฺตา สทฺทสตฺถวิทูนํ เกสญฺจ วิญฺญูนํ มนํ โตเสตุํ ภควาติ ปเท อกฺขรกฺกมํ อนเปกฺขิตฺวา อตฺถมตฺตนิทสฺสนวเสน อาหิตคฺคิ, สมฺปนฺนวิชฺชาจรโณติอาทีนิ วิย ปุพฺพนิปาตวเสน ภเวสุ วนฺตคมโนติ วุตฺตํ. อีทิสสฺมิญฺหิ ฐาเน อาหิตคฺคีติ วา อคฺคาหิโตติ วา ฉินฺนหตฺโถติ วา หตฺถจฺฉินฺโนติ วา ปเทสุ ยถา ตถา จิเตสฺปิ อตฺถสฺส อยุตฺติ นาม นตฺถิ อญฺญมญฺญํ สมานตฺถตฺตา เตสํ สทฺทานํ.[๑๘๖]

“พึงมีคำถามในเรื่องนี้ว่า ตัวอย่างนี้ไม่สอดคล้องกัน เพราะมีการถือเอา เม, ข และ ลา อักษรตามลำดับในคำว่า เมหนสฺส ขสฺส มาลา นี้ แต่ในคำว่า ภเวสุ วนฺตคมโน นี้ ไม่พบการถือเอา ภ, ว และ ค อักษรตามลำดับ

ตอบว่า ข้อความนั้นจริง แต่ในที่นี้แม้ควรกล่าวว่า ภเวสุ คมนวนฺโต โดยมีคุณศัพท์ (วนฺต ศัพท์) อยู่หลัง ดังคำว่า อคฺคาหิโต (ผู้บูชาไฟ), วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน (ผู้ถึงพร้อมด้วยความรู้และความประพฤติ) ก็มิได้กล่าวเช่นนั้น แต่กล่าวว่า ภเวสุ วนฺตคมโน โดยมีคุณศัพท์อยู่หน้า ดังคำว่า อาหิตคฺคิ (ผู้บูชาไฟ), สมฺปนฺนวิชฺชาจรโณ (ผู้ถึงพร้อมด้วยความรู้และความประพฤติ) ด้วยการแสดงเนื้อความเป็นหลักไม่มองหาลำดับอักษรในบทว่า ภควา เพื่อทำใจของผู้รู้บางคนให้พอใจ เพราะในคัมภีร์ไวยากรณ์มักปรารถนาคุณศัพท์อยู่ข้างหน้าโดยมาก

---

[๑๘๖] นีติ.ธาตุ. หน้า ๑๘๑-๘๒

โดยแท้จริงแล้ว ในฐานะเช่นนี้ ขึ้นชื่อว่าเนื้อความไม่สมควรย่อมไม่มีในบทว่า อาหิตคฺคิ หรือ อคฺคาหิโต, ฉินฺนหตฺโถ หรือ หตฺถจฺฉินฺโน ซึ่งดำรงอยู่อย่างไรก็ตาม เพราะศัพท์เหล่านั้นมีเนื้อความเสมอกัน”

สรุปความพระพุทธคุณ ๙

พระพุทธคุณ ๙ ประการที่กล่าวมาแล้วนั้น มีคำแปลและคำอธิบายตามข้อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ดังต่อไปนี้

๑.๑ โส ภควา อิติปิ อรหํ = พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงพระนามว่า พระอรหันต์ (ผู้ไกลจากกิเลส) เพราะไกลจากกิเลสพร้อมทั้งความเคยชิน

๑.๒ โส ภควา อิติปิ อรหํ = พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงพระนามว่า พระอรหันต์ (ผู้ขจัดศัตรูคือกิเลส) เพราะขจัดศัตรูคือกิเลส ๑๐ โดยย่อ ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ และอโนตตัปปะ หรือขจัดศัตรูคือกิเลส ๑,๕๐๐ โดยพิสดาร

๑.๓ โส ภควา อิติปิ อรหํ = พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงพระนามว่า พระอรหันต์ (ผู้ทำลายซี่กำของวัฏฏจักร) เพราะทำลายซี่กำของวัฏฏจักร ซึ่งมีอวิชชาเป็นดุม ชราและมรณะเป็นกงล้อ ปฏิจจสมุปบาทธรรมที่เหลือ ๑๐ อย่างตั้งแต่สังขารจนถึงชาติ เป็นซี่กำ

๑.๔ โส ภควา อิติปิ อรหํ = พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงพระนามว่า พระอรหันต์ (ผู้ควรรับปัจจัย) เพราะควรรับปัจจัยมีจีวรเป็นต้นและการบูชาพิเศษของมนุษย์ เทวดา และพรหม

๑.๕ โส ภควา อิติปิ อรหํ = พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงพระนามว่า พระอรหันต์ (ผู้ไม่มีที่ลับในการทำบาป) เพราะเป็นผู้หมดจดทั้งในที่ลับและที่แจ้ง ไม่มีที่ลับในการทำบาป

๒.๑ โส ภควา อิติปิ สมฺมาสมฺพุทฺโธ = พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงพระนามว่า สัมมาสัมพุทธะ (ผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง) เพราะตรัสรู้ธรรมทั้งปวงคืออริยสัจ ๔

โดยชอบด้วยพระองค์เอง ได้แก่ อภิญเญยยธรรม คืออริยสัจ ๔, ปริญเญยยธรรม คือ ทุกขสัจ, ปหาตัพพธรรม คือ สมุทยสัจ, สัจฉิกาตัพพธรรม คือ นิโรธสัจ และภาเวตัพพธรรม คือ มรรคสัจ

๓.๑ โส ภควา อิติปิ วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน = พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงพระนามว่า วิชชาจรณสัมปันนะ (ผู้ถึงพร้อมด้วยความรู้และความประพฤติ) เพราะถึงพร้อมด้วยวิชชา ๓ คือ ปุพเพนิวาสานุสสติ ทิพยจักษุ และอาสวักขยะ หรือวิชชา ๘ คือ วิปัสสนาญาณ มโนมยิทธิ อิทธิวิธะ ทิพยโสต เจโตปริยะ ปุพเพนิวาสานุสสติ ทิพยจักษุ และอาสวักขยะ และถึงพร้อมด้วยจรณะ ๑๕ คือ สีลสังวร การรักษาทวารในอินทรีย์ ๖ การบริโภคพอประมาณ ความ เพียรเจริญสติ สัทธรรม ๗ ได้แก่ ศรัทธา หิริ โอตตัปปะ พาหุสัจจะ วิริยะ สติ และปัญญา และรูปาวจรฌาน ๔ ได้แก่ ปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌาน

๔.๑ โส ภควา อิติปิ สุคโต = พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงพระนามว่า พระสุคต (ผู้เสด็จไปงาม) เพราะเสด็จไปสู่ทิศอันเกษมคือพระนิพพานโดยไม่ติดขัดด้วยการเสด็จไปคืออริยมรรค

๔.๒ โส ภควา อิติปิ สุคโต = พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงพระนามว่า พระสุคต (ผู้เสด็จไปสู่สถานที่ดี) เพราะเสด็จไปสู่สถานที่ดีคือพระนิพพานอันปราศจากความตาย

๔.๓ โส ภควา อิติปิ สุคโต = พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงพระนามว่า พระสุคต (ผู้เสด็จไปโดยชอบ) เพราะเสด็จไปโดยชอบ คือ ไม่เสด็จกลับมาสู่กิเลสที่ถูกกำจัดแล้วด้วยมรรคนั้นๆ อีก (อีกอย่างหนึ่ง) เพราะเสด็จไปโดยชอบ คือ ทรงบำเพ็ญประโยชน์สุขแก่ชาวโลกทั้งปวงด้วยสัมมาปฏิบัติที่บำเพ็ญบารมี ๓๐ ทัศนับแต่แทบพระบาทของพระทีปังกรพุทธเจ้าจนถึงโพธิบัลลังก์ และเสด็จไปไม่เข้าถึงธรรมทรามอันเป็นทางสุดโต่งเหล่านี้ คือ สัสสตทิฏฐิ อุจเฉททิฏฐิ กามสุขัลลิกานุโยค และอัตตกิลมถานุโยค

๔.๔ โส ภควา อิติปิ สุคโต = พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงพระนามว่า พระสุคต (ผู้ตรัสโดยชอบ) เพราะตรัสวาจาจริงแท้และมีประโยชน์โดยชอบในเวลาที่เหมาะสม

๕โส ภควา อิติปิ โลกวิทู = พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงพระนามว่า โลกวิทู (ผู้รู้แจ้งโลก) เพราะรู้แจ้งโลก ๓ คือ สัตตโลก (โลกคือเหล่าสัตว์) สังขารโลก (โลกคือสังขาร) และโอกาสโลก (โลกคือที่อยู่ของเหล่าสัตว์)

๖. โส ภควา อิติปิ อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ = พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงพระนามว่า อนุตตโร ปุริสทัมมสารถิ (ทรงเป็นสารถีฝึกบุคคลที่ควรฝึก ไม่มีใครยิ่งกว่า) เพราะเป็นผู้เลิศในการสั่งสอนบุคคลที่ควรฝึกให้แล่นไปไม่ติดขัดสู่ทิศทั้ง ๘ คือสมาบัติ ๘ โดยนั่งอยู่เพียงบัลลังก์เดียว

๗.๑ โส ภควา อิติปิ สตฺถา เทวมนุสฺสานํ = พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงพระนามว่า สัตถา เทวมนุสสานัง (ทรงเป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย) เพราะสั่งสอนด้วยประโยชน์ในชาตินี้ ประโยชน์ในชาติหน้า และประโยชน์อย่างยิ่งตามสมควร

๗.๒ โส ภควา อิติปิ สตฺถา เทวมนุสฺสานํ = พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงพระนามว่า สัตถา เทวมนุสสานัง (ผู้นำทางเหมือนนายกองเกวียนของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย) เพราะเป็นผู้นำทางเหมือนนายกองเกวียน นำหมู่สัตว์ให้ข้ามทางกันดาร คือ ทางกันดารอันได้แก่ ความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตาย

๘.๑ โส ภควา อิติปิ พุทฺโธ = พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงพระนามว่า พุทธะ (ผู้รู้แจ้งเญยยธรรม) เพราะทรงหยั่งรู้เญยยธรรมทั้งหมดด้วยอำนาจพุทธญาณมีสัพพัญญุต-ญาณเป็นต้น

๘.๒ โส ภควา อิติปิ พุทฺโธ = พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงพระนามว่า พุทธะ (ผู้รู้แจ้งอริยสัจ ๔ และสอนให้ผู้อื่นรู้ตาม) เพราะตรัสรู้อริยสัจ ๔ ด้วยพระองค์เองและสั่งสอนสัตว์อื่นให้รู้ตาม

๙.๑ โส ภควา อิติปิ ภควา = พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงพระนามว่า ภควา (ผู้มีบารมีคือทานและศีลเป็นต้น) เพราะพระองค์มีบารมีอันสูงส่งมีทานและศีลเป็นต้นที่ก่อให้เกิดโลกิยสุขและโลกุตตรสุข

๙.๒ โส ภควา อิติปิ ภควา = พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงพระนามว่า ภควา (ผู้ทำลายกิเลส) เพราะทรงกำจัดกิเลสนับแสนทั้งปวงที่ทำให้เร่าร้อนกระวนกระวาย มีความโลภ โกรธ หลง เป็นต้น กล่าวโดยย่อคือมาร ๕ ได้แก่ กิเลสมาร (มารคือกิเลส) ขันธมาร (มารคือขันธ์) อภิสังขารมาร (มารคือบุญบาป) เทวปุตตมาร (มารคือเทพบุตร) และมัจจุมาร (มารคือมัจจุราช)

๙.๓ โส ภควา อิติปิ ภควา = พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงพระนามว่า ภควา (ผู้ประกอบด้วยบุญฤทธิ์) เพราะทรงเพียบพร้อมด้วยบุญฤทธิ์เหล่านี้ คือ

ก. อิสสริยะ ความเป็นใหญ่ในจิตหรือรูปกาย คือ ความเป็นใหญ่ในจิตของพระองค์อย่างยอดเยี่ยม หรือความเป็นใหญ่[ในรูปกาย]อันบริบูรณ์ด้วยอาการทุกอย่างมีการเนรมิตให้เล็ก (อณิมา) และการเนรมิตให้เบา (ลฆิมา) เป็นต้น ที่ชาวโลกรู้จักกัน

ข. ธัมมะ โลกุตตรธรรม ๙ คือ มรรค ผล และนิพพาน

ค. ยสะ เกียรติยศอันบริสุทธิ์ยิ่งอันแผ่ไปในโลก ๓ ที่ได้รับด้วยคุณตามความเป็นจริง

ฆ. สิริ ความสง่างามขององคาพยพน้อยใหญ่ทั้งปวงที่บริบูรณ์ด้วยลักษณะทุกอย่าง คือ พระลักษณะ ๓๒ พระอนุลักษณะ ๘๐ และพระฉัพพัณณรังสี ซึ่งทำให้จักษุของชนผู้ขวนขวายเฝ้าชมรูปกายเกิดความเลื่อมใสได้

ง. กามะ ความสำเร็จตามประสงค์แห่งประโยชน์ของพระองค์และผู้อื่น

จ. ปยัตตะ ความเพียรคือสัมมาวายามะอันเป็นเหตุให้พระองค์เป็นบรมครูของชาวโลกทั้งปวง

๙.๔ โส ภควา อิติปิ ภควา = พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงพระนามว่า ภควา (ผู้อธิบายธรรม) เพราะทรงอธิบายธรรมเหล่านี้ คือ :-

ก. ธรรมทั้งปวงโดยแบ่งเป็นกุศลธรรมเป็นต้น

ข. กุศลธรรมเป็นต้นโดยแบ่งเป็นขันธ์ อายตนะ ธาตุ สัจจะ อินทรีย์ และปฏิจจสมุปบาทเป็นต้น

ค. ทุกขอริยสัจ โดยสภาวะบีบคั้น (ปีฬน) มีปัจจัยปรุงแต่ง (สงฺขต) ทำให้เร่าร้อนด้วยความเป็นทุกขทุกข์เป็นต้น (สนฺตาป) และแปรปรวนด้วยชราและมรณะ (วิปริณาม)

ฆ. สมุทยอริยสัจ โดยสภาวะขวนขวายเพื่อเพิ่มทุกข์ (อายูหน) เป็นมูลเหตุของทุกข์ (นิทาน) ผูกสัตว์ไว้กับวัฏฏทุกข์ (สํโยค) และขัดขวางการบรรลุมรรค (ปลิโพธ)

ง. นิโรธอริยสัจ โดยสภาวะสลัดออกจากอุปธิ (นิสฺสรณ) สงัดจากสังขาร (วิเวก) ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง (อสงฺขต) และไม่ตายเพราะมีสภาวะเที่ยง (อมต)

จ. มรรคอริยสัจ โดยสภาวะนำออกจากวัฏฏทุกข์ (นิยฺยานิก) เป็นเหตุบรรลุนิพพาน (เหตุ) เห็นประจักษ์นิพพาน (ทสฺสน) และเป็นใหญ่ในการเห็นสัจจะ ๔ (อาธิปเตยฺย)

๙.๕ โส ภควา อิติปิ ภควา = พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงพระนามว่า ภควา (ผู้ซ่องเสพ) เพราะทรงซ่องเสพธรรมเหล่านี้ คือ :-

ก. ทิพพวิหาร (การอยู่อันเป็นทิพย์) พรหมวิหาร (การอยู่อันประเสริฐ) และอริยวิหาร (การอยู่ของพระอริยะ)

ข. กายวิเวก จิตตวิเวก และอุปธิวิเวก

ค. สุญญตวิโมกข์ อนิมิตตวิโมกข์ และอัปปณิหิตวิโมกข์

ฆ. อุตตริมนุสสธรรมอื่นที่เป็นโลกิยะ (อภิญญาฝ่ายโลกิยะ) และโลกุตตระ (ผลในมรรควิถี)

๙.๖ โส ภควา อิติปิ ภควา = พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงพระนามว่า ภควา (ผู้คลายการไปในภพ) เพราะทรงคลายการไปในภพ ๓ คือตัณหาด้วยอริยมรรค

หมายเหตุ คำแปลข้างต้นกล่าวตามคำอธิบายในคัมภีร์นี้ซึ่งพบในอรรถกถาของพระวินัยปิฎกชื่อว่าสมันตปาสาทิกาอีกด้วย โดยถือว่าพระพุทธคุณมี ๙ ประการด้วยการรวม อนุตฺตโร และ ปุริสทมฺมสารถิ เป็นคุณบทอย่างเดียว เพราะถือว่า อนุตฺตโร เป็นบทขยายของ ปุริสทมฺมสารถิ แต่อาจจำแนกเป็นพระพุทธคุณ ๑๐ ประการ โดยแยกบททั้งสองนั้นเป็นคุณบท ๒ บท ตามนัยนี้มีคำแปลว่า

๖. โส ภควา อิติปิ อนุตฺตโร = พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงพระนามว่า อนุตตระ (ไม่มีใครยิ่งกว่า) เพราะพระองค์ประเสริฐกว่าชาวโลกทั้งมวลด้วยคุณคือศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะ พระองค์ไม่มีผู้เสมอ[ในสมัยเดียวกัน] เป็นผู้เสมอกับพระพุทธเจ้าในอดีต ปัจจุบัน และอนาคตที่ไม่มีผู้เสมอ ไม่มีผู้เปรียบ ไม่มีผู้ทัดเทียม ไม่มีผู้เทียบเท่าด้วยศีลคุณบ้าง ฯลฯ ด้วยวิมุตติญาณทัสสนคุณบ้าง

๗. โส ภควา อิติปิ ปุริสทมฺมสารถิ = พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงพระนามว่า ปุริสทัมมสารถิ (ทรงเป็นสารถีฝึกบุคคลที่ควรฝึก) เพราะฝึกบุคคลที่ควรฝึก คือ ผู้ที่เป็นสัตว์ดิรัจฉาน มนุษย์ หรืออมนุษย์ ที่ยังมิได้ฝึกแต่ควรฝึก

๘. โส ภควา อิติปิ สตฺถา เทวมนุสฺสานํ ฯลฯ

๙. โส ภควา อิติปิ พุทฺโธ ฯลฯ

๑๐.โส ภควา อิติปิ ภควา ฯลฯ

ผู้เพียรปฏิบัติควรท่องจำความหมายของพระพุทธคุณดังที่ได้กล่าวมานี้ แล้วหมั่นระลึกถึงพระพุทธคุณดังกล่าวเจริญพุทธานุสสติกรรมฐาน เขาย่อมได้รับอานิสงส์ของการเจริญกรรมฐานนี้ตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและอรรถกถาฉบับอื่นต่อไป

วิธีเจริญพุทธานุสสติข้างต้นกล่าวตามคำอธิบายโดยละเอียดในคัมภีร์อรรถกถาที่กล่าวถึงรากศัพท์ของบทแสดงพระพุทธคุณเหล่านั้น แต่คนไทยทั่วไปไม่สามารถจำความหมายดังกล่าวได้ทั้งหมด จึงขอนำเสนอวิธีเจริญพระพุทธคุณแบบสั้น ปานกลาง และยาวดังต่อไปนี้

ก. แบบสั้น คือ การบริกรรมสั้นๆ ว่า อรหํ (ผู้ไกลจากกิเลส) โดยระลึกถึงความหมดจดแห่งจิตของพระพุทธเจ้า ซึ่งจัดเป็นพระวิสุทธิคุณ

ข. แบบกลาง คือ การบริกรรมเป็นประโยคว่า นโม ตสฺส เป็นต้น มีคำอธิบายง่ายๆ ดังนี้

๑. คำว่า นโม = ขอนอบน้อม (คำแสดงความเคารพทางกาย วาจา ใจ)

๒. คำว่า ตสฺส = พระองค์นั้น (คือ พระโคตมพุทธเจ้าในภัทรกัปนี้)

๓. คำว่า ภควโต = แด่พระผู้มีพระภาค (ภค = พระภาค, การจำแนก/อธิบาย + วา = มี + โต = แด่) คำนี้ระบุถึงพระมหากรุณาคุณ

๔. คำว่า อรหโต = ผู้ไกลจากกิเลส คำนี้ระบุถึงพระวิสุทธิคุณ

๕. คำว่า สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส = ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง (สมฺมา = ชอบ + สํ = ตนเอง + พุทฺธสฺส = ผู้รู้) คำนี้ระบุถึงพระปัญญาคุณ

ค. แบบยาว คือ การบริกรรมประโยคเต็มตามคัมภีร์อรรถกถาว่า

๑. โส ภควา อิติปิ อรหํ = พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงพระนามว่าพระอรหันต์ (ผู้ไกลจากกิเลส) เพราะไกลจากกิเลสพร้อมทั้งความเคยชิน

๒. โส ภควา อิติปิ สมฺมาสมฺพุทฺโธ = พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงพระนามว่า สัมมาสัมพุทธะ (ผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง) เพราะตรัสรู้ธรรมทั้งปวงคืออริยสัจ ๔ โดยชอบด้วยพระองค์เอง

๓. โส ภควา อิติปิ วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน = พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงพระนามว่า วิชชาจรณสัมปันนะ (ผู้ถึงพร้อมด้วยความรู้และความประพฤติ) เพราะถึงพร้อมด้วยวิชชา ๓ หรือวิชชา ๘ และถึงพร้อมด้วยจรณะ ๑๕

๔. โส ภควา อิติปิ สุคโต = พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงพระนามว่า พระสุคต (ผู้เสด็จไปงาม) เพราะเสด็จไปสู่ทิศอันเกษมคือพระนิพพาน

๕. โส ภควา อิติปิ โลกวิทู = พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงพระนามว่า โลกวิทู (ผู้รู้แจ้งโลก) เพราะรู้แจ้งโลก ๓

๖. โส ภควา อิติปิ อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ = พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงพระนามว่า อนุตตโร ปุริสทัมมสารถิ (ทรงเป็นสารถีฝึกบุคคลที่ควรฝึก ไม่มีใครยิ่งกว่า) เพราะเป็นผู้เลิศในการสั่งสอนบุคคลที่ควรฝึก

๗. โส ภควา อิติปิ สตฺถา เทวมนุสฺสานํ = พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงพระนามว่า สัตถา เทวมนุสสานัง (ทรงเป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย) เพราะสั่งสอนด้วยประโยชน์ในชาตินี้ ประโยชน์ในชาติหน้า และประโยชน์อย่างยิ่งตามสมควร

๘. โส ภควา อิติปิ พุทฺโธ = พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงพระนามว่า พุทธะ (ผู้รู้แจ้งเญยยธรรม) เพราะทรงหยั่งรู้เญยยธรรมทั้งหมด

๙. โส ภควา อิติปิ ภควา = พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงพระนามว่า ภควา (ผู้อธิบายธรรม) เพราะทรงอธิบายธรรมเหล่านี้ คือ ธรรมทั้งปวงโดยแบ่งเป็นกุศลธรรมเป็นต้น

วิธีเจริญพระพุทธคุณดังกล่าว อาจปฏิบัติได้ในขณะเดินจงกรมและนั่งกรรมฐาน ในขณะเดินจงกรมควรบริกรรมพร้อมกับจังหวะก้าวย่าง ดังต่อไปนี้

ก. ยกเท้าขวา บริกรรมว่า นโม

ข. ย่างเท้าขวา บริกรรมว่า ตสฺส

ค. เหยียบเท้าขวา บริกรรมว่า ภควโต

ฆ. ยกเท้าซ้าย บริกรรมว่า อรหโต

ง. ย่างเท้าซ้าย บริกรรมว่า สมฺมา

จ. เหยียบเท้าซ้าย บริกรรมว่า สมฺพุทฺธสฺส

ส่วนในเวลานั่งกรรมฐาน ควรบริกรรมคำแรกในขณะหายใจออกก่อนเพื่อผ่อนคลายกล้ามเนื้อ เพราะลมหายใจออกยาวกว่าลมหายใจเข้าเกือบ ๒ เท่า ถ้าผู้ปฏิบัติเริ่มบริกรรมในขณะหายใจเข้าก่อน อาจทำให้เกิดอาการเกร็งกล้ามเนื้อตามร่างกายได้ ดังนั้น จึงควรบริกรรมคำใหม่ในขณะหายใจออกเท่านั้น แต่เมื่อหายใจเข้าก็ควรบริกรรมคำเดิมซ้ำอีกเพื่อให้จิตสามารถรับรู้พระพุทธคุณได้ต่อเนื่อง ดังนี้

ก. หายใจออกครั้งแรก บริกรรมว่า นโม

ค. หายใจเข้า บริกรรมซ้ำว่า นโม

ฆ. หายใจออกครั้งที่สอง บริกรรมว่า ตสฺส

ง. หายใจออก บริกรรมซ้ำว่า ตสฺส

จ. หายใจออกครั้งที่สาม บริกรรมว่า ภควโต

ฉ. หายใจออก บริกรรมซ้ำว่า ภควโต

ช. หายใจออกครั้งที่สี่ บริกรรมว่า อรหโต

ฌ. หายใจออก บริกรรมซ้ำว่า อรหโต

ญ. หายใจออกครั้งที่ห้า บริกรรมว่า สมฺมา

ฌ. หายใจออก บริกรรมซ้ำว่า สมฺมา

ฏ. หายใจออกครั้งที่หก บริกรรมว่า สมฺพุทฺธสฺส

ฐ. หายใจออก บริกรรมซ้ำว่า สมฺพุทฺธสฺส

การบริกรรมตามลมดังกล่าวมานี้มีประโยชน์เพื่อการผ่อนคลายกล้ามเนื้อ ถ้าสมาธิของผู้ปฏิบัติมีกำลังขึ้นเรื่อยๆ ลมหายใจจะค่อยๆ แผ่วเบาและสั้นลงจนไม่อาจบริกรรมให้ครบคำได้ ในขณะนั้นเขาอาจจะบริกรรมตามปกติโดยไม่ต้องสนใจลมหายใจ นอกจากนั้น ถ้าผู้ปฏิบัติสามารถพัฒนสมาธิจนกระทั่งบรรลุอุปจารสมาธิได้ คำบริกรรมก็จะหายไปโดยสิ้นเชิง เหลือเพียงจิตที่น้อมไปสู่พระพุทธคุณเท่านั้น เพราะคำบริกรรมอยู่ในระดับบริกรรมสมาธิ เมื่อผู้ปฏิบัติบรรลุถึงอุปจารสมาธิ คำบริกรรมก็จะหายไปตามปกติ

หนังสือนิพพานคามินีปฏิปทา หมวดสมถกรรมฐาน (เล่ม ๒ หน้า ๑๒๘) กล่าวว่า

“ผู้ที่ได้บรรลุจตุตถฌานด้วยการเจริญอานาปานะหรือโอทาตกสิณแล้ว ควรแผ่แสงสว่างที่เกิดจากสมถภาวนาออกไปให้เห็นรูปพระพุทธเจ้าที่ตนเลื่อมใส แล้วน้อมจิตด้วยความเลื่อมใสในพระพุทธรูปที่เห็นทางใจเหมือนพระพุทธเจ้าผู้ดำรงพระชนม์อยู่ ถ้าผู้ปฏิบัติเคยพบเห็นพระพุทธเจ้าพระองค์ก่อนในอดีตชาติ เขาจะเห็นพระพุทธเจ้าพระองค์นั้นทางใจได้ หลังจากนั้นจึงควรเปลี่ยนจากการเพ่งพระพุทธรูปมาเจริญพระพุทธคุณเป็นหลัก ถ้าผู้ปฏิบัติเพียงสามารถเห็นพระพุทธรูปที่ตนเลื่อมใสได้เท่านั้น ก็ควรเพ่งดูสักครู่หนึ่งแล้วเปลี่ยนจากพระพุทธรูปมาเป็นพระพุทธคุณ เมื่อสมาธิดีขึ้นแล้วพระพุทธรูปจะอันตรธานไป ภาวนาจิตของเขาจะแนบสนิทในพระพุทธคุณเท่านั้น ในขณะนั้นผู้ปฏิบัติไม่ควรเพ่งหาพระพุทธรูป แต่ควรตั้งจิตจดจ่อในพระพุทธคุณเป็นหลัก ถ้าภาวนาจิตแนบสนิทในพระพุทธคุณราว ๑ ช.ม. ได้ ก็ควรพิจารณาองค์ฌาน แต่เป็นองค์ฌานของอุปจารสมาธิเท่านั้น เขาควรปรารภพระพุทธคุณเป็นอารมณ์จนกระทั่งบรรลุอุปจารสมาธิดังกล่าว”

องค์ฌาน ๕ ปรากฏ แต่สำเร็จเพียงอุปจารฌาน

[๑๔๕] เมื่อผู้เพียรปฏิบัตินั้นระลึกถึงพระพุทธคุณอยู่เสมอว่า พระผู้มีพระภาคนั้นเป็นผู้ไกลจากกิเลส เพราะเหตุอย่างนี้ๆ ฯลฯ เป็นผู้อธิบายธรรม เพราะเหตุอย่างนี้ๆ ในสมัยนั้น จิตจะไม่ถูกราคะ โทสะ และโมหะรบกวน จิตของเธอปรารภพระพุทธคุณเป็นอารมณ์ดำเนินไปตรงในขณะนั้น โดยประการดังนี้ เมื่อเธอข่มนิวรณ์ได้โดยไม่มีราคะเป็นต้นฟูขึ้น[ในใจ] มีจิตดำเนินไปตรงเพราะมุ่งหน้าต่อกรรมฐานอย่างนี้ วิตกและวิจารที่โน้มไปในพระพุทธคุณย่อมเป็นไป

ราคะที่เกิดขึ้นก่อนหรือหลังจากภาวนาจิตมักรบกวนย่ำยีจิตให้เศร้าหมอง แต่ภาวนาจิตของผู้ระลึกถึงพระพุทธคุณย่อมพ้นไปจากราคะ หมายความว่า ภาวนาจิตย่อมเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องโดยไม่มีราคะเกิดแทรกซ้อน แม้การที่จิตไม่ถูกโทสะและโมหะรบกวนก็เป็นอย่างเดียวกัน

เมื่อเธอหมั่นตรึกตรองพระพุทธคุณอยู่ ปีติย่อมเกิดขึ้น ความเร่าร้อนทางกายและจิตของเธอผู้มีจิตประกอบด้วยปีติย่อมสงบไป เพราะความสงบมีปีติเป็นเหตุใกล้ เมื่อเธอระงับความเร่าร้อนได้แล้ว สุขทางกายและใจย่อมเกิดขึ้น จิตที่มีพระพุทธคุณเป็นอารมณ์ย่อมตั้งมั่นเป็นสมาธิ โดยประการดังนี้ องค์ฌานย่อมเกิดขึ้นในขณะเดียวกันตามลำดับ แต่เพราะพระพุทธคุณลุ่มลึก หรือเพราะการน้อมจิตไปในการระลึกถึงคุณนานาประการ ฌานจึงไม่ขึ้นถึงอัปปนา ถึงเพียงอุปจาระเท่านั้น ฌานนั้นเรียกว่าพุทธานุสสติ เพราะเกิดขึ้นด้วยการระลึกถึงพระพุทธคุณ

ข้อความว่า "ความเร่าร้อนทางกายและจิต" คือ กิเลสที่เกิดร่วมกับอุทธัจจะที่มีระยะกาลอันละเอียด ซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่อกายปัสสัทธิและจิตตปัสสัทธิ[๑๘๗]

ข้อความว่า "องค์ฌานย่อมเกิดขึ้นในขณะเดียวกันตามลำดับ" หมายความว่า ในขณะใด ภาวนาที่มีพระพุทธคุณเป็นอารมณ์ย่อมดำเนินไปนำความพิเศษมาให้ยิ่งๆ ขึ้นไป ในขณะนั้น นิวรณ์ย่อมถูกข่มได้ กิเลสสงบลง อินทรีย์มีศรัทธาเป็นต้นปรากฏชัดเจน วิตกวิจารก็มีหน้าที่อันมีกำลังแก่กล้ายิ่งนักเพราะภาวนามีความชำนาญ ปีติที่มีกำลังย่อมเกิดขึ้น ปัสสัทธิที่มีปีติเป็นปทัสถานย่อมเกิดขึ้นเป็นพิเศษ สุขที่มีสมาธิเป็นปทัสถานย่อมปรากฏมั่นคงยิ่งแก่ผู้มีกายสงบ จิตที่เบิกบานด้วยสุขย่อมตั้งมั่นดีในกรรมฐาน โดยประการดังนี้ เมื่อวิตกเป็นต้นในเบื้องแรกดำเนินไปโดยแก่กล้ายิ่งๆ ขึ้นไปตามลำดับ องค์ฌานจึงเกิดขึ้นแก่กล้าในขณะเดียวกันด้วยการที่ภาวนาถึงสมถะที่สมดุลกัน และด้วยการที่อินทรีย์มีหน้าที่สมดุลกัน[๑๘๘]

ข้อความว่า "เพราะพระพุทธคุณลุ่มลึก" หมายความว่า สมถภาวนาย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ในอารมณ์อันลุ่มลึก เหมือนเรือที่ตกไปในน้ำลึกลอยไปไม่ได้ และคำว่า คมฺภีรตาย (เพราะพระพุทธคุณลุ่มลึก) นี้ก็รวมถึงความเป็นสภาวธรรมอีกด้วย เพราะสภาวธรรมเป็นสภาพลุ่มลึก ไม่ใช่บัญญัติ

ถามว่า : สภาวธรรมย่อมถูกถือเอาด้วยตัชชาบัญญัติมิใช่หรือ

---

[๑๘๗] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๔๑๕/๓๑๕

[๑๘๘] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๔๑๕/๓๑๕

ตอบว่า : ถูกต้องแล้ว ย่อมถูกถือเอาในเบื้องแรก แต่เมื่อภาวนาเจริญขึ้นอยู่ จิตย่อมล่วงพ้นบัญญัติไปตั้งอยู่ในสภาวธรรมเท่านั้น[๑๘๙]

ตัชชาบัญญัติ คือ บัญญัติที่คล้อยตามสภาวธรรมนั้น หมายถึง วิชชมานบัญญัติ คือ บัญญัติ แสดงเนื้อความที่มีจริง ได้แก่ คำบริกรรมว่า เย็น ร้อน อ่อน แข็ง พอง ยุบ เหมือนชื่อว่า รูป ผัสสะ เวทนา เป็นต้น ข้อนี้หมายความว่า ในขณะเจริญพุทธานุสสติอยู่ในเบื้องแรกผู้ปฏิบัติต้องใช้คำบริกรรมก่อนว่า อิติปิ โส ภควา เป็นต้น เพราะอยู่ในระดับบริกรรมสมาธิ คือ สมาธิ ที่เกิดด้วยการเจริญบ่อยๆ ต่อมาเมื่อจิตบรรลุถึงขั้นอุปจารสมาธิคือสมาธิใกล้จะแน่วแน่แล้ว คำบริกรรมก็จะหายไปเอง จิตของเขาจะรับรู้เพียงพระพุทธคุณ คือ ความหมดจดจากกิเลส ความมีปัญญาอันยิ่งใหญ่ เป็นต้น

อานิสงส์ของการเจริญพุทธานุสสติ

ผลที่ได้รับ คือ ภิกษุที่เจริญพุทธานุสสตินี้อยู่เสมอ :-

๑. เป็นผู้เคารพยำเกรงพระศาสดา

๒. ได้รับศรัทธา สติ ปัญญา และบุญอันไพศาล

๓. เกิดปีติและปราโมทย์เป็นอันมาก

๔. ทนต่อภัยอันน่ากลัว

๕. สามารถอดกลั้นทุกข์

๖. ได้ความรู้สึกว่าอยู่ร่วมกับพระศาสดา

๗. แม้ร่างกายของเธอที่อบอวลด้วยพุทธานุสสติ ย่อมควรบูชาเหมือนเรือนพระเจดีย์

๘. จิต[ของเธอ]ย่อมน้อมไปในพุทธภูมิ

๙. หิริและโอตตัปปะย่อมปรากฏแก่เธอเมื่อพบกับสิ่งที่ควรล่วงละเมิด เหมือนแลเห็นพระศาสดาอยู่ต่อหน้า

๑๐. เมื่อยังมิได้แทงตลอดคุณวิเศษยิ่งๆ ขึ้นไป ก็จะมีสุคติภูมิเป็นภพหน้า

---

[๑๘๙] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๔๕/๓๑๖

ตสฺมา หเว อปฺปมาทํ กยิราถ สุเมธโส.
เอวํ มหานุภาวาย พุทฺธานุสฺสติยา สทา.

"เพราะเหตุนั้น ผู้มีปัญญาดีจึงควรบำเพ็ญความไม่ประมาทในพุทธานุสสติภาวนาซึ่งมีอานุภาพมากอย่างนี้เสมอ"

ข้อความว่า "เพราะเหตุนั้น" หมายความว่า เพราะเหตุคือการที่พุทธานุสสติภาวนามีผลมากตั้งแต่ความเป็นผู้เคารพยำเกรงพระศาสดาเป็นต้นไปจนถึงการมีสุคติภูมิเป็นภพหน้า

คำว่า กยิราถ ประกอบรูปศัพท์มาจาก กร ธาตุ (กรเณ = กระทำ) + ยิร ปัจจัย + เอถ วิภัตติ แปลง เอ ของ เอถ ท้าย ยิร วิกรณปัจจัย เป็น อา ด้วยสูตรว่า กฺวจิ ธาตุ-วิภตฺติปฺปจฺจยานํ ทีฆวิปรีตาเทสโลปาคมา จ (การทีฆะ, การทำวิปรีตะ, การอาเทศ, การลบ และการลงอาคมย่อมมีแก่ธาตุ, วิภัตติ, ปัจจัย และอื่นๆ ในบางแห่ง) ดังข้อความว่า

ยิรโต อาตฺตเมยฺยสฺส เอถาทิสฺเสยฺยุ'มาทิสุ
เอยฺยสทฺทสฺส โลโป จ "กฺวจิ ธาตูติอาทินา.[๑๙๐]

"แปลง เอยฺย วิภัตติและอักษรตัวต้นของ เอถ วิภัตติ [คือ เอ ของ เอถ ท้าย ยิร วิกรณปัจจัยเป็น อา [เช่น กยิรา, กยิราถ] และลบ เอยฺย ศัพท์ในวิภัตติมี เอยฺยุํ เป็นต้นด้วยสูตรเป็นต้นว่า กฺวจิ ธาตุ [เช่น กยิรุํ, กยิราสิ]"

คำว่า สุเมธส มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สุเมธา อสฺส อตฺถีติ สุเมธโส = ผู้มีปัญญาดี ชื่อว่า สุเมธสะ (สุเมธา ศัพท์ + ส ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)

จบคำอธิบายพอเป็นแนวทางของพุทธานุสสติก่อน

---

[๑๙๐] รูป. สูตร ๕๒๒

๒. เรื่องธัมมานุสสติ

พระธรรมคุณ ๙

[๑๔๖] ผู้เพียรปฏิบัติที่ประสงค์จะเจริญธัมมานุสสติ ควรไปสถานที่สงัดหลีกเร้นอยู่แล้วระลึกถึงคุณของปริยัติธรรมและโลกุตตรธรรม ๙ อย่างนี้ว่า :-

๑. สฺวากฺขาโต ภควตา ธมฺโม พระธรรม อันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว

๒. สนฺทิฏฺฐิโก เป็นธรรมที่เห็นได้ด้วยตนเอง

๓. อกาลิโก ไม่ขึ้นกับกาล

๔. เอหิปสฺสิโก เป็นธรรมที่ควรมาดู

๕. โอปนยิโก ควรน้อมมาปฏิบัติ

๖. ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญฺญูหิ เป็นธรรมที่วิญญูชนพึงรู้ได้เฉพาะตน

รูปว่า สฺวากฺขาโต พบในปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๒๕) มาจาก สุ + อกฺขาโต (อา บทหน้า + ขา ธาตุ <ปกถเน = กล่าว> + ต ปัจจัย) เมื่อแปลง อุ เป็น วฺ และซ้อน กฺ เป็น กฺข แล้ว ให้ทีฆะสระ อ ใน อกฺ เป็น อา ในเพราะสังโยคคือ กฺข ที่อยู่หลังด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๓๗) ว่า ทีฆํ (สระทั้งหลายย่อมถึงความเป็นทีฆะในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง ในบางแห่ง) ดังคำว่า

- อนูปฆาโต [น + อุปฆาโต] (การไม่เบียดเบียน)
- ทูรกฺขํ [ทุ + รกฺขํ] (รักษายาก)
- ทูรมํ [ทุ + รมํ] (รื่นรมย์ยาก)
- สูรกฺขํ [สุ + รกฺขํ] (รักษาง่าย)
- ทูหรตา [ทุ + หรตา] (นำไปได้ยาก)

อย่างไรก็ตาม ในพระไตรปิฎกและอรรถกถาบางแห่งพบรูปว่า สฺวาขาโต ซึ่งมาจาก สฺวากฺขาโต ลบ ก อักษร ดังคำว่า

- เสโข [เสกฺโข] (พระเสกขะ)
- อเปขา [อเปกฺขา] (การมองหา)

- อุปสมฺปทาเปโข [อุปสมฺปทาเปกฺโข] (ผู้มองหาอุปสมบท)

รูปว่า สฺวาขาโต ดังกล่าวพบในสัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา) ซึ่งแต่งในราวพุทธ-ศตวรรษที่ ๑๗ ดังนั้น รูปนี้ก็สมควรเช่นเดียวกัน ดังข้อความว่า

อตฺร ปน กการโลโป. สฺวาขาโต ภควตา ธมฺโม ฯเปฯ เกจิ ปน "สฺวาขาโตติ จ "สฺวากฺขฺยาโตติ จ "สฺวาขฺยาโตติ จ ปทมิจฺฉนฺติ. ตตฺถ ปจฺฉิมานิ สกฺกฏภาสาโต นยํ คเหตฺวา วุตฺตานิ, อิตรํ ยถาจิตรูปนิปฺผตฺติวเสน. อโต ยถาทสฺสิตปทานิเยว ปสตฺถตรานิ.[๑๙๑]

"อนึ่ง การลบ ก อักษรย่อมมีในรูปนี้ว่า สฺวาขาโต ภควตา ธมฺโม (พระธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว) ฯลฯ แต่บางคนปรารถนาบทว่า สฺวาขาโต บ้าง สฺวากฺขฺยาโต บ้าง สฺวาขฺยาโต บ้าง ในบทเหล่านั้น สองบทหลังกล่าวไว้โดยถือเอานัยจากภาษาสันสกฤต บทอื่นจากนี้ [คือ สฺวาขาโต] กล่าวไว้ตามรูปสำเร็จที่ตั้งอยู่เดิม ดังนั้น บทตามที่แสดงไว้จึงน่ายกย่องกว่า"

๑. คำอธิบายบทว่า สฺวากฺขาโต

[๑๔๗] ที่จริงแล้วแม้ปริยัติธรรมก็นับเข้าในบทว่า สฺวากฺขาโต นี้ แต่โลกุตตรธรรมเท่านั้นนับเข้าในบทอื่นจากนี้

ปริยัติธรรมเป็นสวากขาตธรรม

ในธรรมเหล่านั้น ลำดับแรกปริยัติธรรมเป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว เพราะงามในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด และเพราะแสดงพรหมจรรย์ (ข้อประพฤติอันประเสริฐ) ที่เพียบพร้อมด้วยอรรถและพยัญชนะ อันบริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง

---

[๑๙๑] นีติ.ธาตุ. หน้า ๒๓-๔

ความงาม ๓ ของปริยัติธรรม

กล่าวโดยละเอียดว่า คาถาบทหนึ่งที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดง :-

ก. งามในเบื้องต้นด้วยบาทต้น

ข. งามในท่ามกลางด้วยบาทที่สองและที่สาม

ค. งามในที่สุดด้วยบาทหลัง เพราะเป็นคำสอนที่งามรอบด้าน [เนื่องจากคำสอนทั้งหมดมุ่งถึงศีล สมาธิ ปัญญา และวิมุตติ]

สูตรที่มีอนุสนธิเดียว :-

ก. งามในเบื้องต้นด้วยคำเริ่ม [คือคำเป็นต้นว่า เอวํ เม สุตํ (ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้) ซึ่งกล่าวถึงเวลา สถานที่ ผู้แสดง และผู้ฟังเป็นต้น]

ข. งามในที่สุดด้วยคำลงท้าย [คือคำเป็นต้นว่า อิทมโวจ (พระผู้มีพระภาคตรัสพระดำรัสนี้) หรือคำว่า อิติ ยํ ตํ วุตฺตํ, อิทเมตํ ปฏิจฺจ วุตฺตํ (คำที่กล่าวแล้วนี้เป็นคำกล่าวอาศัยเนื้อความนั้นอย่างนี้)]

ค. งามในท่ามกลางด้วยคำ[ส่วนกลาง]ที่เหลือ

สูตรที่มีอนุสนธิต่างกัน :-

ก. งามในเบื้องต้นด้วยอนุสนธิแรก งามในที่สุดด้วยอนุสนธิหลัง งามในท่ามกลางด้วยอนุสนธิ[ส่วนกลาง]ที่เหลือ

ข. งามในเบื้องต้น เพราะมีทั้งคำเริ่มและเรื่องที่เกิดขึ้น งามในท่ามกลาง เพราะมีเนื้อความ[อันมีศีลเป็นต้นที่ทรงแสดง]ไม่ผิด และเพราะประกอบด้วยเหตุและอุทาหรณ์ตามสมควรแก่เวไนยชน[ดังคำว่า ตํ กิสฺส เหตุ (ข้อนั้นเพราะอะไร), เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว (ภิกษุทั้งหลาย อุปมาว่า)] และงามในที่สุดด้วยการก่อให้เกิดศรัทธาแก่ผู้ฟังและด้วยคำลงท้าย

ข้อ ก. หมายถึง พระสูตรเท่านั้น ส่วนข้อ ข. หมายถึง พระสูตรและพระวินัย โดยพระสูตรมีคำเริ่ม ส่วนพระวินัยมีเรื่องที่เกิดขึ้น

ข้อความว่า “ตามสมควรแก่เวไนยชน” หมายความว่า พระสูตรที่ทรงแสดงและพระวินัยที่บัญญัติไว้สมควรแก่เวไนยชนผู้ฟังพระสูตรและปฏิบัติตามพระวินัย

ศาสนธรรมทั้งหมด [คือ พระสูตร พระวินัย และพระอภิธรรม] :-

ก. งามในเบื้องต้นด้วยศีลอันเป็นเนื้อความของตน [เพราะคำสอนมีศีลเป็นพื้นฐาน] งามในท่ามกลางด้วยสมถะ วิปัสสนา มรรค และผล [เพราะสมถะเป็นต้นนั้นเป็นท่ามกลางแห่งศาสนสมบัติ] งามในที่สุดด้วยนิพพาน [เพราะไม่มีกิจที่ควรกระทำให้ยิ่งขึ้นไปจากการบรรลุนิพพานนั้น]

ข. งามในเบื้องต้นด้วยศีลและสมาธิ [เพราะการปฏิบัติชอบในพระศาสนามีได้ด้วยปัญญา อีกทั้งศีลและสมาธิก็เป็นพื้นฐานของปัญญานั้น] งามในท่ามกลางด้วยวิปัสสนาและมรรค [เพราะปัญญามีสองประการ คือ อนุโพธปัญญา (ปัญญารู้ตาม) และปฏิเวธปัญญา (ปัญญาแทงตลอด)] งามในที่สุดด้วยผลและนิพพาน [เพราะความสำเร็จของมรรคนั้นคือผล และการทำให้แจ้งนิพพานก็เป็นหน้าที่ หรือเพราะผลคือสอุปาทิเสสนิพพานและนิพพานคืออนุปาทิเสสนิพพานเป็นที่สุดของศาสนสมบัติ]

ค. งามในเบื้องต้นด้วยการตรัสรู้ดีของพระพุทธเจ้า [เพราะมีพระพุทธเจ้าเป็นแดนเกิด] งามในท่ามกลางด้วยความดีเลิศของพระธรรม [คือ การขจัดสังกิเลส ความหมดจด และความบริบูรณ์ เพราะมีพระธรรมเป็นสรีระ] งามในที่สุดด้วยการปฏิบัติดีของพระสงฆ์ [เพราะคำสอนดำรงมั่นในโลกได้ด้วยการปฏิบัติดีของพระสงฆ์นั้น]

ฆ. งามในเบื้องต้นด้วยสัมมาสัมโพธิญาณที่บุคคลบรรลุได้ด้วยการฟังแล้วปฏิบัติตามอย่างนั้น [เพราะเป็นเลิศกว่าคุณทั้งปวง และเป็นมูลเหตุของโพธิญาณทั้งสองอื่น] งามในท่ามกลางด้วยปัจเจกโพธิญาณ [เพราะเป็นญาณท่ามกลางด้วยคุณธรรม] งามในที่สุดด้วยสาวกโพธิญาณ [เพราะต่ำกว่าและเป็นที่สุดโพธิญาณทั้งสองนั้น]

ง. งามในเบื้องต้น เพราะนำความงามมาให้แม้ด้วยการฟังเนื่องจากข่มนิวรณ์ได้ในขณะฟัง งามในท่ามกลาง เพราะนำความงามมาให้แม้ด้วยการปฏิบัติเนื่องจากก่อให้เกิดสุขในสมถะและวิปัสสนาในขณะปฏิบัติ งามในที่สุด เพราะนำความงามมาให้แม้ด้วยผลการปฏิบัติ เนื่องจากทำให้เป็นผู้คงที่[ในโลกธรรม]เมื่อผลของการปฏิบัติสำเร็จแล้ว

คำว่า ตถตฺตาย ปฏิปนฺเนน (ปฏิบัติเพื่อบรรลุผลเช่นนั้น) แปลตามศัพท์ว่า “เพื่อความเป็นอย่างนั้น” กล่าวคือ เพื่อเป็นตามที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมไว้นั้น คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ตถา ภาโว ตถตฺตํ = ความเป็นอย่างนั้น ชื่อว่า ตถัตตะ (ตถา ศัพท์ + ตฺต ปัจจัยในภาวตัทธิต รัสสะ อา ใน ถา เป็น อ)

ดังข้อความว่า

ตถตฺตายาติ ยถตฺตาย ภควตา ธมฺโม เทสิโต, ตถตฺตาย ตถภาวาย.[๑๙๒]

"คำว่า ตถตฺตาย (เพื่อบรรลุผลเช่นนั้น) หมายความว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมเพื่อความเป็นอย่างใด ปฏิบัติเพื่อเป็นตามที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมไว้นั้น"

คำว่า ตาทิภาวาวหนโต (เนื่องจากทำให้เป็นผู้คงที่[ในโลกธรรม]) หมายความว่า พระอรหันต์ไม่หวั่นไหวด้วยโลกธรรม ๘ คือ ได้ลาภ เสื่อมลาภ ได้ยศ เสื่อมยศ นินทา สรรเสริญ สุข และทุกข์ ด้วยอำนาจฉฬังคุเปกขา คือ อุเบกขาที่มีองค์ ๖ โดยวางใจเป็นกลางไม่สุขไม่ทุกข์ในอิฏฐารมณ์เป็นต้นที่ปรากฏทางทวาร ๖ ดังข้อความว่า

อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวา เนว สุมโน โหติ, น ทุมฺมโน, อุเปกฺขโก วิหรติ สโต สมฺปชาโน.[๑๙๓]

"ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้เห็นรูปทางจักษุแล้วไม่ยินดียินร้าย วางใจเป็นกลางอยู่ มีสติ รู้จริง"

โดยประการดังนี้ พระธรรมชื่อว่า อันพระผู้มีพระภาคตรัสดีแล้ว เพราะงามในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด

คำอธิบาย สาตฺถํ สพฺยญฺชนํ (เพียบพร้อมด้วยอรรถและพยัญชนะ)

นอกจากนั้น พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงแสดงธรรมประกาศศาสนพรหมจรรย์ (พรหมจรรย์คือคำสอน ได้แก่ ไตรสิกขา และเทศนา) และมรรคพรหมจรรย์ (พรหมจรรย์คือมรรค ได้แก่ อริยมรรคที่เป็นแก่นแท้ของไตรสิกขา) และแสดงด้วยนัยต่างๆ [โดยอ้อมต่อมา]

---

[๑๙๒] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๔๗/๓๒๐

[๑๙๓] องฺ.ฉกฺก. ๒๒/๑/๒๗๐

คำว่า ปกาเสติ (ประกาศ) คือ การแสดงโดยตรงตามเนื้อความของศัพท์ที่ปรากฏในพากย์ ส่วนคำว่า ทีเปติ (แสดง) คือ การแสดงโดยอ้อมต่อมาด้วยสำนวนทางภาษาต่างๆ มีการณูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงเหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงผล เป็นต้น

พรหมจรรย์ทั้งสองนั้น :-

ก. ชื่อว่า เพียบพร้อมด้วยอรรถ (ความหมาย) เพราะมีความหมายครบถ้วนตามสมควร และเพียบพร้อมด้วยพยัญชนะ (ศัพท์) เพราะมีศัพท์ครบถ้วน [คือ พยัญชนพุทธิ ๑๐]

ข. ชื่อว่า เพียบพร้อมด้วยอรรถ เพราะประกอบด้วยกลุ่มอรรถ คือ อรรถแสดงโดยสังเขป (สังกาสนะ), อรรถแสดงไว้ก่อน, อรรถที่เป็นหัวข้อ (ปกาสนะ), อรรถอธิบาย (วิวรณะ), อรรถจำแนก คือ แจกแจงอรรถที่แสดงไว้แล้ว (วิภชนะ), อรรถขยายให้ชัดเจน [ด้วยการอธิบายเพิ่มโดยละเอียดหรือแสดงอุปมา (อุตตานีกรณะ) และอรรถแจกแจงโดยพิสดารด้วยประการต่างๆ [เพื่อยังผู้สดับให้ร่าเริงยินดีด้วยธรรมเทศนา] (ปัญญัตติ) และเพียบพร้อมด้วยพยัญชนะ เพราะถึงพร้อมด้วย พยางค์ (อักขระ) บท (ปทะ) พากย์ (พยัญชนะ) การจำแนกพากย์ (อาการะ) รูปวิเคราะห์ (นิรุตติ) และการแสดงรูปวิเคราะห์โดยนัยต่างๆ (นิทเทสะ)

ค. ชื่อว่า เพียบพร้อมด้วยอรรถ เพราะลึกซึ้งโดยอรรถและปัญญาแทงตลอด และเพียบพร้อมด้วยพยัญชนะ เพราะลึกซึ้งโดยธรรม (พระบาลี) และการแสดง

ฆ. ชื่อว่า เพียบพร้อมด้วยอรรถ เพราะเป็นวิสัยของอัตถปฏิสัมภิทา (ปัญญาจำแนกอรรถ/ผล) และปฏิภาณปฏิสัมภิทา (ปัญญาจำแนกญาณรู้เห็นอัตถปฏิสัมภิทาเป็นต้น) และเพียบพร้อมด้วยพยัญชนะ เพราะเป็นวิสัยของธัมมปฏิสัมภิทา (ปัญญาจำแนกธรรม/เหตุ) และนิรุตติปฏิสัมภิทา (ปัญญาจำแนกศัพท์ที่ยกขึ้นกล่าวตามสมควรแก่เหตุและผล)

ง. ชื่อว่า เพียบพร้อมด้วยอรรถ เพราะทำให้บัณฑิตชนเลื่อมใส เนื่องจากผู้มีปัญญาควรเข้าใจ และเพียบพร้อมด้วยพยัญชนะ เพราะทำให้ชาวโลกทั่วไปเลื่อมใสเนื่องจากน่าเชื่อถือ

จ. ชื่อว่าเพียบพร้อมด้วยอรรถ เพราะมีคำอธิบายลึกซึ้ง และเพียบพร้อมด้วยพยัญชนะ เพราะมีบทชัดเจน

ข้อความว่า ยถารูปํ (ตามสมควร) หมายความว่า พรหมจรรย์คือไตรสิกขาอันเป็นส่วนหนึ่งของศาสนพรหมจรรย์ และพรหมจรรย์คือมรรคที่เรียกว่า มรรคพรหมจรรย์ ชื่อว่า เพียบพร้อมด้วยอรรถ แต่ไม่เพียบพร้อมด้วยพยัญชนะ ส่วนพรหมจรรย์คือเทศนาที่เรียกว่า ตันติธรรม ชื่อว่า เพียบพร้อมด้วยอรรถและพยัญชนะ

คำว่า อตฺถสมฺปตฺติยา (เพราะมีความหมายครบถ้วน) และ พฺยญฺชนสมฺปตฺติยา (เพราะมีศัพท์ครบถ้วน) เป็นบทเหตุที่แสดงอรรถของ สห ศัพท์ใน สาตฺถ และ สพฺยญฺชน ว่ามีอรรถว่า สมฺปตฺติ (ครบถ้วน, บริบูรณ์) คำทั้งสองนั้นมีรูปวิเคราะห์ว่า

- สมฺปนฺโน อตฺโถ ยสฺสาติ สาตฺถํ = พรหมจรรย์ที่มีความหมายบริบูรณ์ ชื่อว่า สาตถะ (สหบุรพบทพหุพพีหิสมาส แปลง สห เป็น ส)

- สมฺปนฺนํ พฺยญฺชนํ ยสฺสาติ สพฺยญฺชนํ = พรหมจรรย์ที่มีศัพท์บริบูรณ์ ชื่อว่า สพยัญชนะ (สหบุรพบทพหุพพีหิสมาส)

โดยทั่วไป สห ศัพท์มักแปลว่า “กับ” มีความหมายว่า ตุลฺยโยค (ประกอบร่วมกัน) เช่น สปุตฺโต อาคโต (มากับบุตร) ในที่บางแห่งก็มีความหมายว่า วิชฺชมาน (มีอยู่) ดังคำว่า สโลมโก (สัตว์มีขน), สปกฺขโก (สัตว์มีปีก) แต่ท่านอธิบายด้วย สมฺปตฺติ ศัพท์ในคำว่า อตฺถสมฺปตฺติยา (เพราะมีความหมายครบถ้วน) และ พฺยญฺชนสมฺปตฺติยา (เพราะมีศัพท์ครบถ้วน) เพื่อระบุถึงอรรถของ สห ศัพท์ในที่นี้ว่ามีอรรถว่า สมฺปตฺติ ทั้งนี้เพื่อห้ามอรรถทั้งสองอย่างหลัง[๑๙๔]

พยัญชนพุทธิ คือ พยัญชนะเครื่องแสดงอรรถ คำว่า พฺยญฺชน ในที่นี้หมายรวมทั้งสระ พยัญชนะที่มีสระ และบท มีทั้งหมด ๑๐ ประการ ได้แก่

๑. สิถิล เสียงหย่อน มี ๑๐ เสียง คือ ก จ ฏ ต ป, ค ช ฑ ท พ

๒. ธนิต เสียงแข็ง มี ๑๐ เสียง คือ ข ฉ ฐ ถ ผ, ฆ ฌ ฒ ธ ภ

๓. ทีฆะ เสียงยาว ๕ เสียง คือ อา อี อู เอ โอ

---

[๑๙๔] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๔๗/๓๒๒

๔. รัสสะ เสียงสั้น ๓ เสียง คือ อ อิ อุ

๕. ครุ เสียงหนัก เช่น ยสฺส นกฺขมติ

๖. ลหุ เสียงเบา เช่น ยสฺส น ขมติ

๗. สัมพันธะ บทติดกัน เช่น ตุณฺหิสฺส

๘. ววัตถิตะ บทแยกกัน เช่น ตุณฺหี อสฺส

๙. นิคคหิต พยัญชนะที่เปล่งเสียงออกทางนาสิก ประกอบกับรัสสสระ ๓ เสียง เช่น กํ กึ กุํ

๑๐. วิมุตตะ เสียงทั่วไปที่ไม่เปล่งออกทางนาสิกเหมือนนิคคหิต

สิถิลํ ธนิตญฺจ ทีฆรสฺสํ
ครุกํ ลหุกญฺเจว นิคฺคหีตํ
สมฺพนฺธววตฺถิตํ วิมุตฺตํ
ทสธา พฺยญฺชนพุทฺธิยา ปเภโท.[๑๙๕]

“ประเภทของพยัญชนพุทธิมี ๑๐ ประการ คือ สิถิล ธนิต ทีฆะ
รัสสะ ครุ ลหุ สัมพันธะ ววัตถิตะ นิคคหิต และวิมุตตะ”

อรรถที่กล่าวถึงในเรื่องนี้ ชื่อว่า อัตถปทะ คือ กลุ่มอรรถ ๖ ประการ กล่าวไว้ในเนตติปกรณ์ (ข้อ ๒๔ หน้า ๖) คือ

๑. สังกาสนา อรรถแสดงโดยสังเขป เช่น อุปาทิยมาโน โข ภิกฺขุ พทฺโธ มารสฺส. อนุปาทิยมาโน มุตฺโต ปาปิมโต[๑๙๖] (ภิกษุ ผู้ยึดมั่นย่อมถูกมารครอบงำ ส่วนผู้ไม่ยึดมั่นย่อมพ้นจากมารได้)

๒. ปกาสนา อรรถแสดงไว้ก่อน, อรรถที่เป็นหัวข้อ เช่น สพฺพํ ภิกฺขเว อาทิตฺตํ[๑๙๗] (ภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งปวงถูกเผาอยู่)

๓. วิวรณา อรรถอธิบาย เช่น รูปํ โข ภิกฺขุ อุปาทิยมาโน พทฺโธ มารสฺส อนุปาทิยมาโน มุตฺโต ปาปิมโต. เวทนํ ... สญฺญํ ... สงฺขาเร ... วิญฺญาณํ อุปาทิยมาโน พทฺโธ มารสฺส อนุปาทิยมาโน มุตฺโต ปาปิมโต[๑๙๘] (ภิกษุ ผู้ยึดมั่นรูปย่อมถูกมารครอบงำ ส่วน

---

[๑๙๕] วิ.ป.อ. ๓/๔๘๕/๕๕๒

[๑๙๖] สํ.ข. ๑๗/๖๓/๖๑

[๑๙๗] สํ.สฬา. ๑๘/๒๘/๑๗

[๑๙๘] สํ.ข. ๑๗/๖๓/๖๑

ผู้ไม่ยึดมั่นย่อมพ้นจากมารได้ ผู้ยึดมั่นเวทนา ... สัญญา ... สังขาร ... วิญญาณย่อมถูกมารครอบงำ ส่วนผู้ไม่ยึดมั่นย่อมพ้นจากมารได้), กิญฺจ ภิกฺขเว สพฺพํ อาทิตฺตํ. จกฺขุ ภิกฺขเว อาทิตฺตํ. รูปา อาทิตฺตา[๑๙๙](ภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งปวงถูกเผาอยู่คืออะไร จักษุถูกเผาอยู่ รูปถูกเผาอยู่)

๔. วิภชนา อรรถจำแนก คือ แจกแจงอรรถที่แสดงไว้แล้ว เช่น กตมญฺจ ภิกฺขเว รูปํ. จตฺตาโร จ มหาภูตา จตุนฺนญฺจ มหาภูตานํ อุปาทายรูปํ. อิทํ วุจฺจติ ภิกฺขเว รูปํ[๒๐๐] (ภิกษุทั้งหลาย รูปมีอะไรบ้าง คือ มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูปที่อาศัยมหาภูตรูปนั้นทั้งหมดนี้เรียกว่า รูป), เกน อาทิตฺตํ. ราคคฺคินา โทสคฺคินา โมหคฺคินา ชาติยา ชราย มรเณน โสเกหิ ปริเทเวหิ ทุกฺเขหิ โทสนสฺเสหิ อุปายาเสหิ อาทิตฺตํ[๒๐๑] (ธรรมทั้งปวงถูกอะไรเผาอยู่ ถูกไฟราคะ ไฟโทสะ ไฟโมหะ ความเกิด ความแก่ ความตาย ความโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ และความคับแค้นใจเผาอยู่)

๕. อุตตานีกัมมะ อรรถขยายให้ชัดเจนด้วยการอธิบายเพิ่มโดยละเอียดหรือแสดงอุปมา เช่น กตมํ ตํ รูปํ อุปาทา. จกฺขายตนํ โสตายตนํ ... กพฬีกาโร อาหาโร[๒๐๒] (อุปาทายรูปนั้นคืออะไร คือ จักขายตนะ โสตายตนะ ... กพฬีการาหาร)

๖. ปัญญัตติ อรรถแจกแจงโดยพิสดารด้วยประการต่างๆ เพื่อยังผู้สดับให้ร่าเริงยินดีด้วยธรรมเทศนา หมายถึง สูตรหนึ่งๆ ในพระสูตรแต่ละสูตร หรือเนื้อหาตอนหนึ่งๆ ในพระวินัยและพระอภิธรรม

ในกลุ่มอรรถ ๖ ประการเหล่านี้ อรรถ ๒ ประการแรกแสดงแก่อุคฆฏิตัญญูบุคคล อรรถ ๒ ประการต่อมาแสดงแก่วิปัญจิตัญญูบุคคล ส่วนอรรถ ๒ ประการสุดท้ายแสดงแก่เนยยบุคคล ดังนั้น กิริยาแสดงธรรมแก่บุคคลเหล่านั้นจึงเป็นไปโดยสังเขป ปานกลาง และพิสดาร ตามสมควรแก่บุคคลเหล่านั้น

ศัพท์ที่กล่าวถึงในเรื่องนี้ ชื่อว่า พยัญชนปทะ คือ กลุ่มศัพท์ ๖ ประการ กล่าวไว้ในเนตติปกรณ์ (ข้อ ๒๓ หน้า ๖) คือ

---

๑๙๙ **สํ.สฬา. ๑๘/๒๘/๑๗**

๒๐๐ **สํ.ข. ๑๗/๕๖/๔๘**

๒๐๑ **สํ.สฬา. ๑๘/๒๘/๑๗**

๒๐๒ **อภิ.สํ. ๓๔/๕๙๕/๑๘๑**

๑. อักขระ พยางค์ คือ ส่วนหนึ่งของบท มีตั้งแต่ ๑ พยางค์ขึ้นไป เช่น ทุ, ส, น, โส ในคาถาเป็นต้นว่า ทุชฺชีวิตมชีวมฺห[๒๐๓] (พวกเราไม่ให้ ของที่มีอยู่ จึงเป็นอยู่ลำบาก เมื่อไทยธรรมมีอยู่ พวกเรามิได้ทำที่พึ่งแก่ตน)

๒. ปทะ บท คือ ศัพท์ที่มีวิภัตติอยู่ท้าย เช่น บทว่า สีเล ในคาถาว่า สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโญ[๒๐๔] (ชนผู้ฉลาดเพียรเผากิเลส มีปัญญาพิจารณา ดำรงอยู่ในศีลแล้ว อบรมจิตและปัญญาอยู่ เขาผู้เห็นภัยในสงสารย่อมถางชัฏนี้ได้)

๓. พยัญชนะ พากย์ คือ กลุ่มบทที่มีกริยาคุมพากย์ที่เป็นบทอาขยาตหรือกิตก์ เช่น จตฺตาโรเม ภิกฺขเว สติปฏฺฐานา ภาวิตา พหุลีกตา เอกนฺตนิพฺพิทาย วิราคาย นิโรธาย อุปสมาย อภิญฺญาย สมฺโพธาย นิพฺพานาย สํวตฺตนฺติ[๒๐๕] (ภิกษุทั้งหลาย สติปัฏฐานสี่นี้ เมื่อเจริญกระทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย คลายกำหนัด ดับกิเลส สงบระงับ รู้ยิ่ง รู้แจ้ง และพ้นไปจากตัณหา)

๔. อาการะ การจำแนกพากย์ เช่น กตเม จตฺตาโร. อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ กาเย กายานุปสฺสี วิหรติ อาตาปี สมฺปชาโน สติมา วิเนยฺย โลเก อภิชฺฌาโทมนสฺสํ[๒๐๖] (สติปัฏฐานสี่คืออะไร ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในศาสนานี้ตามรู้ในกองรูปว่าเป็นกองรูป มีความเพียรเผากิเลส รู้จริง มีสติ ข่มอภิชฌาและโทมนัสในโลกอยู่)

๕. นิรุตติ รูปวิเคราะห์ เช่น สงฺขตํ อภิสงฺขโรนฺตีติ โข ภิกฺขเว ตสฺมา สงฺขาราติ วุจฺจนฺติ[๒๐๗] (ภิกษุทั้งหลาย เพราะปรุงแต่งผลจึงเรียกว่า สังขาร)

๖. นิทเทสะ การแสดงรูปวิเคราะห์โดยนัยต่างๆ เช่น สุขยตีติ สุขา. ทุกฺขยตีติ ทุกฺขา. น ทุกฺขา จ น สุขา จาติ อทุกฺขมสุขา[๒๐๘] (เวทนาอันเป็นสุข ชื่อว่า สุขเวทนา เวทนาอันเป็นทุกข์ ชื่อว่า ทุกขเวทนา เวทนาที่มิใช่สุขและทุกข์ ชื่อว่า อทุกขมสุขเวทนา), นิพฺพานํ มคฺเคติ, นิพฺพตฺถิเกหิ วา มคฺคียติ, กิเลเส มาเรนฺโต คจฺฉตีติ วา มคฺโค[๒๐๙] (สภาวะแสวงหาพระนิพพาน หรือสภาวะที่ผู้ปรารถนาพระนิพพานแสวงหา หรือสภาวะกำจัดกิเลสไป ชื่อว่า มรรค)

---

[๒๐๓] ขุ.เปต. ๒๖/๘๐๔/๒๕๕ [๒๐๔] สํ.ส. ๑๕/๒๓/๑๖/๑๙๒,๑๙๘ [๒๐๕] สํ.ม. ๑๙/๓๙๘/๑๕๖

[๒๐๖] ที.ม. ๑๐/๓๗๓/๒๔๘, ม.มู. ๑๒/๑๐๗/๗๗ [๒๐๗] สํ.ข. ๑๗/๗๙/๗๑

[๒๐๘] อภิ.สํ.อ. ๑/๒/๘๙ [๒๐๙] ปรมตฺถ.ฎีกา หน้า ๑๘๕

กลุ่มอรรถและกลุ่มศัพท์เหล่านั้น จับคู่กันได้ดังต่อไปนี้

๑. สังกาสนา (อรรถแสดงโดยสังเขป) คู่กับพยางค์

๒. ปกาสนา (อรรถแสดงไว้ก่อน) คู่กับบท

๓. วิวรณา (อรรถอธิบาย) คู่กับพากย์

๔. วิภชนา (อรรถจำแนก) คู่กับการจำแนกพากย์

๕. อุตตานีกัมมะ (อรรถขยายให้ชัดเจนด้วยการอธิบายเพิ่มโดยละเอียด) คู่กับรูปวิเคราะห์

๖. ปัญญัตติ (อรรถแสดงโดยประการต่างๆ เพื่อยังผู้สดับให้ร่าเริงยินดีด้วยพระธรรมเทศนา) คู่กับการแสดงรูปวิเคราะห์โดยนัยต่างๆ

ดังนั้น พระผู้มีพระภาคจึงแสดงโดยสังเขปด้วยพยางค์ แสดงไว้ก่อนด้วยบท อธิบายด้วยพากย์ จำแนกด้วยการจำแนกพากย์ ขยายให้ชัดเจนด้วยรูปวิเคราะห์ และแสดงโดยประการต่างๆ ด้วยการแสดงรูปวิเคราะห์โดยนัยต่างๆ

คำว่า ปริกฺขก เป็นคำไวพจน์ของ ปณฺฑิต (บัณฑิต, ผู้มีปัญญา) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปริ สมนฺตโต อิกฺขตีติ ปริกฺขโก = ผู้เห็นรอบด้าน ชื่อว่า ปริกขกะ (ปริ บทหน้า + อิกฺข ธาตุ + ณ ปัจจัย + ก อาคม)

วิสุทธิมรรคนิสสัย (เล่ม ๒ หน้า ๕๑) กล่าวว่า ในบางฉบับพบรูปว่า สริกฺขก แม้คำนี้จะมีความหมายว่า ผู้เห็นเอง โดยตัดบทเป็น สํ + อิกฺขก แต่ควรมีรูปเป็น สมิกฺขก ดังนั้นรูปนี้จึงไม่ถูกต้อง]

คำอธิบาย เกวลปริปุณฺณํ ปริสุทฺธํ (บริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง)

พรหมจรรย์ทั้งสองนั้นชื่อว่า บริบูรณ์สิ้นเชิงโดยความบริบูรณ์ทั้งสิ้น เพราะไม่มีข้อความอันหมดจดที่จะต้องเพิ่มเติม ชื่อว่า บริสุทธิ์ด้วยการปราศจากโทษ เพราะไม่มีธรรมเศร้าหมองที่จะต้องนำออก

ข้อความว่า "เพราะไม่มีข้อความอันหมดจดที่จะต้องเพิ่มเติม" หมายความว่า สารธรรมในพระศาสนาอันเป็นข้อความอันหมดจด คือ ศีล สมาธิ ปัญญา สมบูรณ์ครบถ้วนแล้ว ไม่มีแนวปฏิบัติอื่นนอกจากนี้เพื่อความหมดจด เพราะธรรมเหล่านั้นกำจัดกิเลสในระดับต่างกัน คือ

๑. ศีล กำจัดวีติกกมกิเลส คือ กิเลสที่ล่วงละเมิดทางกายและวาจา

๒. สมาธิ กำจัดปริยุฏฐานกิเลส คือ กิเลสที่ฟูขึ้นมาในใจ

๓. ปัญญา กำจัดอนุสัยกิเลส คือ กิเลสที่นอนเนื่องในกระแสจิต

ข้อความว่า "เพราะไม่มีธรรมเศร้าหมองที่จะต้องนำออก" หมายความว่า ธรรมเศร้าหมองที่เรียกว่า สังกิเลสธรรม มีแสดงไว้ครบถ้วนแล้ว ไม่มีธรรมดังกล่าวที่เศร้าหมองซึ่งควรนำออกจากธรรมเหล่านั้น

คำอธิบาย สาตฺถํ เป็นต้นตามนัยที่สอง

อีกอย่างหนึ่ง พรหมจรรย์ทั้งสองนั้นชื่อว่า :-

ก. เพียบพร้อมด้วยอรรถ เพราะการบรรลุอธิคม (มรรคผลนิพพาน) มีได้ด้วยข้อปฏิบัติ[คือศีลเป็นต้น]

ข. เพียบพร้อมด้วยพยัญชนะ เพราะอาคม (ปริยัติ) มีได้ด้วยการเล่าเรียน[ธรรม]

ค. บริบูรณ์สิ้นเชิง เพราะประกอบด้วยธรรมขันธ์ ๕ มีศีลขันธ์เป็นต้น [ศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะ]

ฆ. บริสุทธิ์ เพราะไม่มีอุปกิเลส[เครื่องเศร้าหมองมีทิฏฐิและมานะเป็นต้น] เป็นไปเพื่อพ้นไป[จากวัฏฏทุกข์] และไม่มุ่งโลกามิส[มีลาภยศเป็นต้น] [เนื่องจากไม่อาศัยที่อาศัยคือตัณหาอย่างใดอย่างหนึ่ง]

โดยประการดังนี้ ปริยัติธรรมชื่อว่า อันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว เพราะแสดงพรหมจรรย์ (ข้อประพฤติอันประเสริฐ) ที่เพียบพร้อมด้วยอรรถและพยัญชนะ อันบริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง

ปริยัติธรรมเป็นสวากขาตธรรมตามนัยที่สอง

อีกอย่างหนึ่ง ปริยัติธรรมเป็นธรรมที่พระมีผู้พระภาคตรัสไว้ดีแล้ว เพราะไม่มีข้อความคลาดเคลื่อน อุปมาว่า ข้อความของธรรมที่เดียรถีย์อื่นแสดงอาจคลาดเคลื่อนได้ เพราะธรรม[มีวิบากเป็นต้น]ที่เขากล่าวว่าเป็นอันตรายก็ไม่เป็นอันตรายจริง [เนื่องจากไม่เป็นเหตุให้ไปเกิดในอบาย] และธรรม[มีการบูชายัญเป็นต้น]ที่เขากล่าวว่าเป็นทางหลุดพ้นก็ไม่ใช่ทางหลุดพ้นจริง ดังนั้น เดียร์ถีย์อื่นเหล่านั้นจึงได้ชื่อว่าผู้แสดงธรรมไว้ไม่ดี แต่ข้อความของธรรมที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงมิได้คลาดเคลื่อนเช่นนั้น เพราะธรรมที่ตรัสอย่างนี้ว่า ธรรมเหล่านี้[มีกัมมันตรายเป็นต้น]เป็นอันตราย ธรรมเหล่านี้[คืออริยมรรคมีองค์ ๘]เป็นทางหลุดพ้น มิได้พ้นไปจากความเป็นอย่างนั้น ดังนั้น ปริยัติธรรมจึงเป็นธรรมที่ตรัสไว้ดีก่อน

ตามนัยแรกท่านกล่าวว่า ปริยัติธรรมเป็นสวากขาตธรรมโดยเนื่องด้วยเวสารัชชญาณ คือ ญาณแกล้วกล้า ๒ ประการแรกของพระศาสดา ได้แก่ ญาณแกล้วกล้าในอันตรายและการนำออกจากวัฏฏทุกข์ บัดนี้ ท่านกล่าวว่าปริยัติธรรมเป็นสวากขาตธรรมตามนัยที่สองโดยคล้อยตามเวสารัชชญาณ ๒ ประการหลัง คือ ญาณแกล้วกล้าในความเป็นพระพุทธเจ้าและการสิ้นอาสวะ

มีข้อสังเกตว่า แม้คนที่นับถือศาสนาอื่นก็อาจอ้างว่า คำสอนในศาสนาของตนก็นับว่าเป็นธรรมที่กล่าวไว้ดี ในสมัยพุทธกาล ท่านพระอานนท์ได้กล่าวคำตอบของเรื่องนี้ไว้ในอังคุตตรนิกาย อาชีวกสูตร[๒๑๐] สรุปความได้ว่า “ธรรมที่กล่าวไว้เพื่อกำจัดความโลภ โกรธ หลง ชื่อว่า ธรรมที่กล่าวไว้ดี” ดังนั้น ความหมายอีกอย่างหนึ่งของคำนี้ซึ่งมิได้กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค คือ สฺวากฺขาโต ภควตา ธมฺโม = พระธรรม คือ ปริยัติธรรม เป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้วเพื่อกำจัดความโลภ โกรธ หลง

---

[๒๑๐] องฺ.ติก. ๒๐/๗๓/๒๑๑

โลกุตตรธรรมเป็นสวากขาตธรรม

นอกจากนั้น โลกุตตรธรรมเป็นธรรมที่ผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว เพราะตรัสปฏิปทาอันสมควรแก่นิพพาน และตรัสนิพพานอันสมควรแก่ปฏิปทา ดังท้าวสักกะทูลว่า

สุปญฺญตฺตา โข ปน เตน ภควตา สาวกานํ นิพฺพานคามินี ปฏิปทา สํสนฺทติ นิพฺพานญฺจ ปฏิปทา จ. เสยฺยถาปิ นาม คงฺโคทกํ ยมุโนทเกน สํสนฺทติ สเมติ, เอวเมว สุปญฺญตฺตา เตน ภควตา สาวกานํ นิพฺพานคามินี ปฏิปทา สํสนฺทติ นิพฺพานญฺจ ปฏิปทา จ.[๒๑๑]

"พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงแสดง[มัชฌิมา]ปฏิปทาที่บรรลุนิพพานเป็นอย่างดีแก่เหล่าสาวก นิพพานกับปฏิปทาย่อมเหมาะสมกัน น้ำในแม่น้ำคงคาย่อมกลมกลืนเข้ากันได้กับน้ำในแม่น้ำยมุนา ฉันใด พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงแสดง[มัชฌิมา]ปฏิปทาที่บรรลุนิพพานเป็นอย่างดีแก่เหล่าสาวก นิพพานกับปฏิปทาย่อมเหมาะสมกัน ฉันนั้น"

ท่านแสดงว่า อริยมรรคมีองค์ ๘ และนิพพานเป็นสวากขาตธรรม เพราะสมควรแก่กันและกันด้วยความเป็นปฏิปทาและสิ่งที่ควรบรรลุ บัดนี้ จะแสดงว่าโลกุตตรธรรมทั้ง ๓ ประการ คือ มรรค ผล และนิพพานก็เป็นสวากขาตธรรมทีละอย่าง จึงกล่าวข้อความต่อไป

นอกจากนั้น แม้โลกุตตรธรรมก็เป็นสวากขาตธรรม คือ

ก. อริยมรรคอันเป็นทางสายกลาง หลีกเลี่ยงทางสุดโต่งทั้งสอง[คือสัสสตทิฏฐิและอุจเฉททิฏฐิ, กามสุขัลลิกานุโยคและอัตตกิลมถานุโยค] เป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว เพราะพระองค์ตรัสว่าเป็นทางสายกลาง (มัชฌิมาปฏิปทา)

ข. สามัญญผล (ผลจิต ๔) ที่ระงับกิเลสอีก เป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว เพราะพระองค์ตรัสว่าเป็นธรรมที่ระงับกิเลสอีก

---

[๒๑๑] ที.ม. ๑๐/๒๙๖/๑๙๑

ค. นิพพานอันมีสภาวะเที่ยง ไม่ตาย คุ้มครอง และเป็นที่เร้นจากทุกข์ เป็นต้น เป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว เพราะพระองค์ตรัสไว้ตามสภาวะเที่ยงเป็นต้น

ในวิสุทธิมรรคมหาฎีกา[๒๑๒] กล่าวว่า ข้อความว่า "เพราะพระองค์ตรัสไว้ตามสภาวะเที่ยง เป็นต้น" หมายถึง พระพุทธดำรัสที่ตรัสไว้ในพระสูตรนั้นๆ ว่า

สสฺสตญฺจ โว ภิกฺขเว ธมฺมํ เทเสสฺสามิ อมตญฺจ ตาณญฺจ เลณญฺจ.

"ภิกษุทั้งหลาย เราจะแสดงธรรมที่เที่ยง ไม่ตาย คุ้มครอง และเป็นที่เร้นจากทุกข์ แก่พวกเธอ"

อย่างไรก็ตาม พระสูตรข้างต้นไม่พบในพระไตรปิฎกปัจจุบัน ขอฝากให้ผู้รู้สืบค้นที่มาต่อไป

๒. คำอธิบายบทว่า สนฺทิฏฺฐิโก

[๑๔๘] นอกจากนั้น ในบทว่า สนฺทิฏฺฐิโก (เป็นธรรมที่เห็นได้ด้วยตนเอง) มีคำอธิบายดังต่อไปนี้ :-

ก. อริยมรรค เป็นธรรมที่เห็นได้ด้วยตนเอง เพราะพระอริยะผู้กำลังขจัดราคะเป็นต้นในกระแสจิตของตนพึงเห็นได้ ดังพระพุทธดำรัสว่า

รตฺโต โข พฺราหฺมณ ราเคน อภิภูโต ปริยาทิณฺณจิตฺโต อตฺตพฺยาพาธายปิ เจเตติ, ปรพฺยาพาธายปิ เจเตติ, อุภยพฺยาพาธายปิ เจเตติ. เจตสิกํ ทุกฺขํ โทมนสฺสํ ปฏิสํเวเทติ. ราเค ปหีเน เนว อตฺตพฺยาพาธาย เจเตติ, น ปรพฺยาพาธาย เจเตติ, น อุภยพฺยาพาธาย เจเตติ, น เจตสิกํ ทุกฺขํ โทมนสฺสํ ปฏิสํเวเทติ. เอวมฺปิ โข พฺราหฺมณ สนฺทิฏฺฐิโก ธมฺโม โหติ.[๒๑๓]

"พราหมณ์ บุคคลผู้กำหนัดถูกราคะครอบงำ มีจิตถูกราคะชักนำ ย่อมตั้งใจเบียดเบียนตน ผู้อื่น หรือทั้งสองฝ่าย เขาย่อมเสวยทุกข์โทมนัสทางใจ แต่เมื่อราคะถูกขจัด

---

[๒๑๒] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๔๗/๓๒๘

[๒๑๓] องฺ.ติก. ๒๐/๕๔/๑๕๒

ได้แล้ว เขาย่อมไม่ตั้งใจเบียดเบียนตน ผู้อื่น หรือทั้งสองฝ่าย ไม่เสวยทุกข์โทมนัสทางใจ พราหมณ์ ธรรมเป็นสิ่งที่ผู้ปฏิบัติเห็นได้ด้วยตนเองอย่างนี้”

ข. โลกุตตรธรรม ๙ เป็นธรรมที่เห็นได้ด้วยตนเอง เพราะพระอริยะผู้บรรลุธรรมแล้วทุกท่านเห็นได้เองด้วยปัจจเวกขณญาณ ไม่เชื่อคนอื่น

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า สันทิฏฐิ คือ ความเห็นที่ดีงาม คำว่า สันทิฏฐิกะ คือ ธรรมที่ชนะกิเลสด้วยความเห็นที่ดีงาม กล่าวคือ ในโลกุตตรธรรม ๙ เหล่านี้ อริยมรรคชนะกิเลสด้วยความเห็นที่ดีงาม[คือมรรคญาณ]อันประกอบร่วมกัน อริยผลชนะกิเลสด้วยความเห็นที่ดีงาม[คือมรรคญาณ]อันเป็นเหตุ ส่วนนิพพานชนะกิเลสด้วยความเห็นที่ดีงาม[คือมรรคญาณ]อันปรารภตนเป็นอารมณ์ ดังนั้น โลกุตตรธรรม ๙ จึงชื่อว่าสันทิฏฐิกะ เพราะชนะกิเลสด้วยความเห็นที่ดีงาม[คือมรรคญาณ] เหมือนทหารผู้ที่ชนะด้วยรถได้ชื่อว่า รถิกะ

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ทิฏฐะ คือ ความเห็น คำว่า สันทิฏฐะ คือ ความเห็นนั่นแหละ ความหมายคือ ความเห็น คำว่า สันทิฏฐิกะ คือ ธรรมที่ควรเห็น กล่าวคือ โลกุตตรธรรมที่บุคคลเห็นด้วยการหยั่งรู้คือการเจริญ[มรรค]และการเห็นประจักษ์[ผลและนิพพาน] จึงห้ามวัฏฏภัยได้ ดังนั้น โลกุตตรธรรม ๙ จึงชื่อว่าสันทิฏฐิกะ เพราะเป็นธรรมที่ควรเห็น เหมือนผู้ควร[รับ]ผ้า ชื่อว่า วัตถิกะ

คำว่า สนฺทิฏฺฐิก มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. ธรรมที่เห็นได้ด้วยตนเอง = สามํ ทฏฺฐพฺโพติ สนฺทิฏฺโฐ (สํ บทหน้า + ทิส ธาตุ <เปกฺขเน = เห็น> + ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ อรรถอรหะ), สนฺทิฏฺโฐ เอว สนฺทิฏฺฐิโก (สนฺทิฏฺฐ ศัพท์ + ณิก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

๒. ธรรมที่ชนะกิเลสด้วยความเห็นที่ดีงาม (น่าสรรเสริญ) = ปสตฺถา ทิฏฺฐิ สนฺทิฏฺฐิ, สนฺทิฏฺฐิยา ชยตีติ สนฺทิฏฺฐิโก (สนฺทิฏฺฐิ ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน ชยติ ตัทธิต)

๓. ธรรมที่ควรเห็น = ทิฏฺฐเมว สนฺทิฏฺฐํ, สนฺทิฏฺฐํ อรหตีติ สนฺทิฏฺฐิโก (สนฺทิฏฺฐิ ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน อรหติ ตัทธิต)

คำว่า รถิก ลง ณิก ปัจจัยใน ชยติ ตัทธิตท้าย รถ ศัพท์ มีรูปวิเคราะห์ว่า รเถน ชยตีติ รถิโก (ผู้ชนะศัตรูด้วยรถ ชื่อว่า รถิกะ คือ ทหารประจำรถ) ดังข้อความว่า

รถจารี ตุ สูโต จ ปาชิตา เจว สารถี
รถาโรโห จ รถิโก รถี โยโธ ตุ โย ภโฏ.[๒๑๔]

"คนขับรถ, นายสารถี (๔ ศัพท์) : รถจารี, สูต, ปาชิตุ, สารถิ
ทหารประจำรถ (๓ ศัพท์) : รถาโรห, รถิก, รถี
ทหาร (๒ ศัพท์) : โยธ, ภฏ เป็นปุงลิงค์"

อนึ่ง การลง ณิก ปัจจัยในความหมายว่า ชยติ นี้ พบในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๒๙) มีตัวอย่างว่า อกฺเขหิ ชยติ ทิพฺพตีติ วา อกฺขิโก (ผู้ชนะหรือผู้เล่นด้วยสกา ชื่อว่า อักขิกะ, นักเลงสกา) แม้คัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๔ ปาทะ ๔ สูตร ๒) ก็กล่าวถึงตัวอย่างว่า อกฺเขหิ ชยติ อกฺขิโก (ผู้ชนะด้วยสกา ชื่อว่า อักขิกะ) [มีรูปสันสกฤตว่า อกฺไษรฺชยติ อกฺษิกะ]

คำว่า วตฺถิก ลง ณิก ปัจจัยใน อรหติ ตัทธิตท้าย วตฺถ ศัพท์ มีรูปวิเคราะห์ว่า วตฺเถน อรหตีติ วตฺถิโก (ผู้ควร[รับ]ผ้า ชื่อว่า วัตถิกะ) ดังคำว่า กุมฺภิโก = กุมฺภํ อรหตีติ กุมฺภิโก (สิ่งที่สมควรแก่ ๑ กุมภะ ชื่อว่า กุมภิกะ) หมายถึง สินค้าที่สมควรแก่สินค้าอีกอย่างหนึ่งที่ตวงได้ ๑ กุมภะ, อาสีติกา คาถา = อสีตึ อรหตีติ อาสีติกา (คาถาที่ควรแก่เงิน ๘๐ กหาปณะ ชื่อว่า อาสีติกา)]

๓. คำอธิบายบทว่า อกาลิโก

[๑๔๙] คำว่า อกาละ (ไม่ขึ้นกับกาล) คือ ธรรมที่ไม่คอยเวลาให้ผล

คำว่า อกาลิกะ คือ ธรรมที่ไม่คอยเวลาให้ผลนั่นแหละ ความหมายคือ ธรรมนั้นให้ผลต่อจากเวลาที่ตนเกิดขึ้น ไม่ให้ผลล่วงเวลา ๕ หรือ ๗ วันเป็นต้น

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า กาลิกะ คือ ธรรมที่มีกาลมาถึงไกลในการให้ผลของตน [โดยเป็นอุปปัชชเวทนียกรรม คือ กรรมให้ผลในภพที่สองถัดจากภพนี้ หรืออปราปริย-

---

[๒๑๔] อภิธาน. คาถา ๓๗๖

เวทนียกรรม คือ กรรมให้ผลในภพที่สามเป็นต้นไป] หมายถึง กุศลธรรมฝ่ายโลกิยะ แต่โลกุตตรธรรมนี้มิใช่ธรรมที่มีกาลที่ห่างไกล เพราะให้ผลต่อจากตนทันที จึงได้ชื่อว่า อกาลิกะ คำนี้หมายถึงมรรคเท่านั้น

คำว่า อกาลิก มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ธรรมที่ไม่คอยเวลาให้ผล = นตฺถิ อสฺส กาโลติ อกาโล (นนิบาตบุรพบทพหุพพีหิสมาส), อกาโลเยว อกาลิโก (อกาล ศัพท์ + อิก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

๒. ธรรมที่มิใช่ธรรมที่มีกาล[ให้ผล]ไกล, ธรรมที่ให้ผลทันที = กาโล ปกฏฺโฐ อสฺสาติ กาลิโก (กาล ศัพท์ + อิก ปัจจัยใน ปกฏฺฐ ตัทธิต), น กาลิโก อกาลิโก (นนิบาต-บุรพบทกรรมธารยสมาส)

กาล ศัพท์ตามนัยแรก คือ กาลรอคอยเพื่อให้ผล ตามนัยที่สองคือ กาลที่ห่างไกลเพื่อให้ผล

๔. คำอธิบายบทว่า เอหิปสฺสิโก

[๑๕๐] คำว่า เอหิปัสสิกะ (ธรรมที่ควรมาดู) คือ ธรรมที่ควรทำการเชื้อเชิญให้มาดูอย่างนี้ว่า ขอท่านจงมาดูธรรมนี้

ถามว่า : เหตุใดธรรมนั้นจึงควรแก่การกระทำนั้น

ตอบว่า : เพราะมีอยู่จริง[โดยปรมัตถ์]และบริสุทธิ์[จากมลทินคือกิเลส] ดังจะเห็นได้ว่า แม้จะพูดว่าเงินหรือทองมีอยู่ในกำมือเปล่า ก็ไม่อาจบอกให้มาดูว่า ขอท่านจงมาดูสิ่งนี้ เพราะไม่มีอยู่จริง และไม่อาจบอกให้มาดูคูถหรือมูตรที่มีอยู่จริงโดยแสดงความน่าพอใจว่า ขอท่านจงมาดูสิ่งนี้เพื่อความร่าเริงใจ แต่ต้องปกปิดด้วยหญ้าหรือใบไม้ เพราะไม่สะอาด แต่โลกุตตรธรรมทั้ง ๙ เหล่านี้มีอยู่จริงโดยสภาวะ และบริสุทธิ์ดุจพระจันทร์เพ็ญในนภากาศที่ปราศจากเมฆ เปรียบเสมือนแก้วมณีแท้ที่วางไว้บนผ้ากัมพลเหลือง ดังนั้นจึงชื่อว่า เอหิปัสสิกะ เพราะควรทำการเชื้อเชิญให้มาดู เนื่องจากมีอยู่จริงและบริสุทธิ์

คำว่า เอหิปสฺสิก เป็นบทตัทธิตที่ลง ณิก ปัจจัยท้ายบทอาขยาตคือ เอหิปสฺส ที่แสดงชื่อและใช้เหมือนบทนามได้ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เอหิ ปสฺสาติ อิมํ วิธึ อรหตีติ เอหิปสฺสิโก = ธรรมที่ควรแก่การกระทำอย่างนี้ว่า ขอท่านจงมาดู ชื่อว่า เอหิปัสสิกะ (เอหิ ศัพท์ + ปสฺส ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน อรหติ ตัทธิต)

ดังข้อความว่า

ตทฺธิตุปฺปตฺติ ปน อลิงฺคอาขฺยาเตหิปิ "เอหิปสฺสิโกติอาทีสุปิ โหติเยว.[๒๑๕]

"อนึ่ง การลงตัทธิตปัจจัยย่อมมีได้ท้ายอาขยาตที่เป็นอลิงค์ แม้ในคำว่า เอหิปสฺสิโก เป็นต้น"

ในเรื่องนี้ คัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกาแสดงความเห็นที่ต่างกันโดยเห็นว่า เอหิปสฺส ในรูปนี้เป็นอนุกรณศัพท์ คือ ศัพท์ที่มีรูปคล้ายคลึงกัน ซึ่งในที่นี้ก็คือศัพท์นามที่เหมือนอาขยาตนั่นเอง แม้ในเบื้องแรกบทว่า เอหิ และ ปสฺส จะเป็นอาขยาตก็ตาม แต่ครั้นนำมาประกอบร่วมกันเป็นบทเดียว ก็ถือว่าเป็นบทนามที่ไม่เปลี่ยนรูปเหมือนนิบาต โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า เอหิ จ ปสฺส จ เอหิปสฺส ดังนั้น จึงลงตัทธิตปัจจัยท้ายบทนิบาตนั้นได้ ตัวอย่างอนุกรณศัพท์ที่พบในพระบาลี เช่น จิจฺจิฏายติ (ย่อมส่งเสียงซี่ๆ) จิฏิจิฏายติ (ย่อมส่งเสียงจิ๊ดๆ) ปฏปฏนฺติ (ย่อมส่งเสียงปัฏปัฏ) ดังข้อความว่า

อยํ ปน นววิโธปิ โลกุตฺตรธมฺโม สภาวโตว วิชฺชมาโน, วิคตวลาหเก จ อากาเส สมฺปุณฺณจนฺทมณฺฑลํ วิย ปณฺฑุกมฺพเล นิกฺขิตฺตชาติมณิ วิย จ ปริสุทฺโธ, ตสฺมา วิชฺชมานตฺตา ปริสุทฺธตฺตา จ เอหิปสฺสํ อรหตีติ เอหิปสฺสิโก. เอหิปสฺสสทฺโท จายํ เอหิปสฺสาติ เอวํ ปวตฺตสฺส ตฺยาทฺยนฺตปทสมุทายสฺสานุกรโณ.[๒๑๖]

"ส่วนโลกุตตรธรรม ๙ เหล่านี้มีอยู่โดยสภาวะทีเดียว เป็นสิ่งที่บริสุทธิ์เหมือนวงสมบูรณจันทร์บนท้องฟ้าที่ไร้เมฆ และแก้วมณีแท้ที่วางไว้บนผ้ากัมพลสีเหลืองอ่อน ดังนั้นจึงชื่อว่า เอหิปัสสิกะ เพราะควรเชิญให้มาดู เนื่องจากมีอยู่จริงและบริสุทธิ์ อนึ่ง ศัพท์ว่า เอหิปสฺส นี้เป็นอนุกรณศัพท์ของหมู่บทอาขยาตที่มี ติ วิภัตติเป็นต้นอยู่ท้าย ซึ่งดำเนินไปอย่างนี้ว่า เอหิปสฺส (จงมาดู)"

---

๒๑๕ รูป.ฎีกา คำอธิบายสูตร ๓๖๑

๒๑๖ โมคฺ.ปญฺจิกา ๔/๒๘

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์โมคคัลลานนิสสัย (เล่ม ๒ หน้า ๖๙) กล่าวสรุปว่า ตัทธิตปัจจัยอาจลงท้ายบทอาขยาตได้ เพราะมีลักษณะแสดงเนื้อความได้ (อภิธานลกฺขณ) ดังข้อความในคัมภีร์มหาภาษยะว่า

อภิธานลกฺขณา กิตฺตทฺธิตสมาสา, อนภิธานา น ภวิสฺสนฺติ. [อภิธานลกฺษณาะ กฤตฺตทฺธิตสมาสาะ. อนภิธานานฺน ภวิษฺยนฺติ.][๒๑๗]

“โดยแท้จริงแล้ว บทกิตก์ บทตัทธิต บทสมาสมีลักษณะแสดงเนื้อความ บทเหล่านั้นย่อมมีไม่ได้ เพราะไม่แสดงถึงเนื้อความ)”

๕. คำอธิบายบทว่า โอปนยิโก

[๑๕๑] คำว่า โอปนยิกะ (ควรน้อมมาปฏิบัติ) คือ ธรรมที่ควรน้อมมา[ในจิตของตน] ในบทนี้มีข้อวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

คำว่า อุปนยะ คือ การน้อมมา

คำว่า อุปนยิกะ คือ ธรรมที่ควรน้อมมาในจิตของตนด้วยภาวนา โดยวางเฉยผ้าหรือศีรษะที่ถูกไฟไหม้ได้

คำว่า โอปนยิกะ คือ ธรรมที่ควรน้อมมาในจิตของตนนั่นแหละ

ฉบับไทยมีข้อความว่า

อุปเนตพฺโพติ โอปนยิโก ฯเปฯ จิตฺเต อุปนยนํ อรหตีติ อุปนยิโก. อุปนยิโกว โอปนยิโก.

“คำว่า โอปนยิกะ คือ ธรรมที่ควรน้อมมา[ในจิตของตน] ... คำว่า อุปนยิกะ คือ ธรรมที่ควรน้อมมาในจิตของตนด้วยภาวนาโดยวางเฉยผ้าหรือศีรษะที่ถูกไฟไหม้ได้ คำว่า โอปนยิกะ คือ ธรรมที่ควรน้อมมาในจิตของตนนั่นแหละ”

ฉบับฉัฏฐสังคีติมีข้อความว่า

---

[๒๑๗] มหาภาษฺย ๓/๓/๑๙

อุปเนตพฺโพติ โอปเนยฺยิโก ฯเปฯ จิตฺเต อุปนยนํ อรหตีติ โอปนยิโก. โอปนยิโกว โอปเนยฺยิโก.

“คำว่า โอปเนยยิกะ คือ ธรรมที่ควรน้อมมา[ในจิตของตน] ... คำว่า โอปนยิกะ คือ ธรรมที่ควรน้อมมาในจิตของตนด้วยภาวนา โดยวางเฉยผ้าหรือศีรษะที่ถูกไฟไหม้ได้ คำว่า โอปเนยยิกะ คือ ธรรมที่ควรน้อมมาในจิตของตนนั่นแหละ”

ตามข้อความในฉบับไทย คำว่า โอปนยิก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อตฺตโน จิตฺเต อุปนยนํ อรหตีติ อุปนยิโก = ธรรมที่ควรน้อมมาในจิตของตน ชื่อว่า อุปนยิกะ (อุปนย ศัพท์ + อิก ปัจจัยใน อรหติ ตัทธิต)

- อุปนยิโก เอว โอปนยิโก = ธรรมที่ควรน้อมมาในจิตของตนนั่นแหละ ชื่อว่า โอปนยิกะ (อุปนยิก ศัพท์ + ณ ปัจจัยในสกัตถตัทธิต พฤทธิ์สระ อุ เป็น โอ)

ตามข้อความในฉบับฉัฏฐสังคีติ คำว่า โอปเนยฺยิก มีรูปวิเคราะห์ ๒ ประการ คือ

๑. อุปเนตพฺโพติ อุปเนยฺโย = ธรรมที่บุคคลควรน้อมมา[ในจิตของตน] (อุป บทหน้า + นี ธาตุ <นเย = นำไป> + ณฺย ปัจจัยในกรรมสาธนะ), อุปเนยฺโย เอว โอปเนยฺยิโก (อุปเนยฺย ศัพท์ + ณิก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

๒. อตฺตโน จิตฺเต อุปนยนํ อรหตีติ โอปเนยฺยิโก = ธรรมที่ควรน้อมมาในจิตของตน (อุปนย ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน อรหติ ตัทธิต เมื่อสำเร็จเป็นรูปว่า โอปนยิก แล้ว ให้แปลง อ ใน น เป็น เอ แล้วซ้อน ยฺ เป็น ยฺย จึงได้รูปว่า โอปเนยฺยิก)

แม้ในพระไตรปิฎกและอรรถกถาจะมีรูปที่แตกต่างกันว่า โอปนยิโก บ้าง โอปเนยฺยิโก บ้าง และรูปทั้งสองก็สมควรตามหลักภาษาตามที่นำเสนอมาแล้วข้างต้น แต่ผู้แปลเข้าใจว่า รูปว่า โอปเนยฺยิโก ที่พบในฉบับฉัฏฐสังคีติ น่าจะเป็นรูปเดิม ตามหลักฐานดังต่อไปนี้ว่า

อุปเนตพฺโพติ อุปเนยฺโย, อุปเนยฺโยว โอปเนยฺยิโกติ อิมสฺส อตฺถสฺส อธิปฺเปตตฺตา อาห “อุปเนตพฺโพติ โอปเนยฺยิโกติ.[๒๑๘]

“ท่านกล่าวว่า อุปเนตพฺโพติ โอปเนยฺยิโก (คำว่า โอปเนยยิกะ คือ ธรรมที่ควรน้อมมา[ในจิตของตน]) เพราะประสงค์เอาข้อความนี้ว่า ธรรมที่ควรน้อมมา[ในจิตของตน] ชื่อว่า อุปเนยยะ ธรรมที่ควรน้อมมา[ในจิตของตน]นั่นแหละ ชื่อว่า โอปเนยยิกะ)”

---

[๒๑๘] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๕๑/๓๒๙

โอปเนยฺยิกนฺติ ปฏิปตฺติยา อุปคนฺตพฺพํ.[๒๑๙]

“คำว่า โอปเนยฺยิกํ แปลว่า ควรน้อมมาด้วยการปฏิบัติ”

มคฺคญาเณน อุปเนตพฺพตฺตา อุปเนยฺยํ. อุปเนยฺยเมว โอปเนยฺยิกนฺติ อาห “ปฏิปตฺติยา อุปคนฺตพฺพนฺติ.[๒๒๐]

“ชื่อว่า อุปเนยยะ (ธรรมที่น้อมมา) เพราะควรน้อมมาด้วยมรรคญาณ ธรรมที่น้อมมา[ด้วยมรรคญาณ]นั่นแหละ ชื่อว่า โอปเนยยิกะ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปฏิปตฺติยา อุปคนฺตพฺพํ (ควรน้อมมาด้วยการปฏิบัติ)”

จะเห็นได้ว่า ตามหลักฐานแรกที่มาจากวิสุทธิมรรคมหาฎีกา ท่านอธิบาย อุปเนยฺย ศัพท์ไว้โดยตรง แล้วจึงลง ณิก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต จึงได้รูปว่า โอปเนยฺยิก ส่วนหลักฐานหลังมาจากอรรถกถาและฎีกาของอังคุตตรนิกาย ท่านอธิบายไว้เหมือนที่กล่าวในวิสุทธิมรรคมหาฎีกา โดยระบุถึง ณฺย ปัจจัยใน อุปเนยฺย ด้วยการประกอบใช้ ตพฺพ ปัจจัยใน อุปคนฺตพฺพ แม้ในประโยคต่อไปของคัมภีร์วิสุทธิมรรคก็จะกล่าวถึงรูปว่า อุปเนยฺย และ โอปเนยฺยิก เช่นเดียวกัน

เนื้อความนี้สมควรในโลกุตตรธรรมฝ่ายสังขตะ [คือมรรคและผล] ส่วนในโลกุตตรธรรมฝ่ายอสังขตะ [คือนิพพาน] ได้ชื่อว่า โอปเนยยิกะ เพราะควรน้อมมาด้วยจิตของตน หมายความว่า ควรแนบชิดด้วยการทำให้ประจักษ์

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อุปเนยยะ คือ อริยมรรคที่นำ[พระอริยะ]เข้าสู่นิพพาน ส่วนผลและนิพพานชื่อว่า อุปเนยยะ ตามความหมายว่า ธรรมที่บุคคลควรปฏิบัติให้รู้แจ้ง

อุปเนยยะนั่นแหละได้รูปว่า โอปเนยยิกะ (ธรรมที่นำเข้าสู่นิพพาน หมายถึงอริยมรรค หรือธรรมที่บุคคลควรนำเข้าสู่การรู้แจ้ง หมายถึง ผลและนิพพาน)

ท่านจำแนกโลกุตตรธรรม ๙ ตามลักษณะที่น้อมมาปฏิบัติ ๒ นัย คือ

๑. นัยแรก = มรรคและผลที่เป็นฝ่ายสังขตธรรม ชื่อว่า โอปนยิกะ (หรือ โอปเนยยิกะ) ตามความหมายว่า ธรรมที่ควรน้อมมาในจิตของตน ส่วนนิพพานฝ่ายอสังขต-

[๒๑๙] องฺ.ติก.อ. ๒/๕๖/๑๕๘

[๒๒๐] องฺ.ติก.ฏีกา ๒/๕๖/๑๖๑

ธรรม ชื่อว่า โอปนยิกะ (หรือ โอปเนยยิกะ) ตามความหมายว่า ธรรมที่ควรน้อมมาด้วยจิตของตน

๒. นัยที่สอง = มรรค ชื่อว่า โอปนยิกะ (หรือ โอปเนยยิกะ) ตามความหมายว่า ธรรมที่นำพระอริยะเข้าสู่นิพพาน ผลและนิพพานชื่อว่า โอปนยิกะ (หรือ โอปเนยยิกะ) ตามความหมายว่า ธรรมที่บุคคลควรปฏิบัติให้รู้แจ้ง

สรุปความว่า คำว่า โอปเนยฺยิก มีความหมาย ๔ ประการ คือ

๑. ธรรมที่ควรน้อมมาในจิตของตน หมายถึง มรรคและผล = อตฺตโน จิตฺเต อุปเนตพฺโพติ อุปเนยฺโย (อุป บทหน้า + นี ธาตุ <นเย = นำไป> + ณฺย ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

๒. ธรรมที่ควรน้อมมาด้วยจิตของตน หมายถึง นิพพาน = อตฺตโน จิตฺเตน อุปเนตพฺโพติ อุปเนยฺโย (อุป บทหน้า + นี ธาตุ + ณฺย ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

๓. ธรรมที่นำพระอริยะเข้าสู่นิพพาน หมายถึง มรรค = นิพฺพานํ อุปเนตีติ อุปเนยฺโย (อุป บทหน้า + นี ธาตุ + ณฺย ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๔. ธรรมที่บุคคลควรปฏิบัติให้รู้แจ้ง หมายถึง ผลและนิพพาน = สจฺฉิกาตพฺพตํ อุปเนตพฺโพติ อุปเนยฺโย = (อุป บทหน้า + นี ธาตุ + ณฺย ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

๖. อธิบายบทว่า ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญฺญูหิ

[๑๕๒] คำว่า ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญฺญูหิ (เป็นธรรมที่วิญญูชนพึงรู้ได้เฉพาะตน) หมายความว่า วิญญูชนมีอุคฆฏิตัญญู (ผู้รู้แจ้งด้วยการฟังธรรมโดยย่อ) เป็นต้นพึงรู้ได้เฉพาะตนว่า เราเจริญมรรคแล้ว เราบรรลุผลแล้ว เราทำให้ประจักษ์นิโรธแล้ว ดังจะเห็นได้ว่า กิเลสของสัทธิวิหาริกไม่อาจถูกขจัดได้ด้วยมรรคที่อุปัชฌาย์เจริญแล้ว เขาไม่อาจอยู่ผาสุกด้วยผลสมาบัติของท่าน ไม่อาจทำให้ประจักษ์นิพพานที่ท่านทำให้ประจักษ์แล้ว ดังนั้น โลกุตตรธรรมนี้ [คือ มรรค ผล และนิพพาน] จึงไม่ใช่สิ่งที่เห็นได้เหมือนเครื่องประดับบนศีรษะของผู้อื่น แต่เห็นได้ในจิตของตนเท่านั้น ความหมายคือ วิญญูชนพึงเสวยได้ อนึ่ง โลกุตตรธรรมนี้มิใช่วิสัยของคนเขลา

คำว่า วิญฺญูหิ (วิญญูชน) คือ ผู้รู้ หมายความว่า ผู้แทงตลอดสัจจะ อนึ่ง บุคคลเหล่านั้นเป็นอุคฆฏิตัญญูเป็นต้นอย่างแน่นอน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อุคฺฆฏิตญฺญูอาทีหิ (มีอุคฆฏิตัญญูเป็นต้น)[๒๒๑]

ข้อความข้างต้นหมายถึงบุคคล ๓ จำพวก คือ

๑. อุคฆฏิตัญญู ผู้รู้แจ้งเร็ว สามารถบรรลุมรรคผลในขณะฟังธรรมที่แสดงโดยย่อ เหมือนบัวพ้นน้ำที่พอต้องแสงอาทิตย์แล้วก็บานในวันนี้

๒. วิปัญจิตัญญู ผู้รู้แจ้งช้า สามารถบรรลุมรรคผลในขณะฟังธรรมที่แสดงโดยพิสดาร เหมือนบัวอยู่เสมอน้ำที่จะบานในวันรุ่งขึ้น

๓. เนยยะ ผู้พอจะแนะนำได้ สามารถบรรลุมรรคผลหลังจากฟังธรรมแล้วเพียรเจริญสมถะและวิปัสสนา เหมือนบัวจมอยู่ในน้ำที่จะขึ้นมาบานในวันที่ ๓

คำว่า อตฺตนิ อตฺตนิ ในคำว่า อตฺตนิ อตฺตนิ เวทิตพฺโพ (วิญญูชนพึงรู้ได้เฉพาะตน) แสดงรูปวิเคราะห์ของ ปจฺจตฺต ศัพท์ว่า

- อตฺตนิ อตฺตนิ ปจฺจตฺตํ = ในตนๆ, เฉพาะตน ชื่อว่า ปัจจัตตะ (อัพยยีภาวสมาส, ปติ ศัพท์ในความหมายว่า วิจฉา + อตฺต ศัพท์ ลง สฺมึ วิภัตติ แปลง สฺมึ เป็น อํ)

คำว่า พาลานํ ปน อวิสโย เจส (อนึ่ง โลกุตตรธรรมนี้มิใช่วิสัยของคนเขลา) เป็นประโยคที่กล่าวเพื่อแสดงอวธารณะคือการตัดสินของ เอว ศัพท์ที่เพิ่มเข้ามาแปลในคำว่า วิญฺญูหิ เอว (วิญญูชนเท่านั้น) เพราะบททุกบทอาจเพิ่มอวธารณะเข้ามาแปลเพื่อห้ามข้อความที่ไม่ประสงค์ได้ แม้จะไม่มี เอว ศัพท์ประกอบโดยตรงก็ตาม ดังข้อความว่า

วิญฺญูหีติ อิทํ อนฺโตคธาวธารณนฺติ ทสฺเสนฺโต "พาลานํ ปน อวิสโย เจสาติ อาห.[๒๒๒]

"ท่านจะแสดงว่า บทว่า วิญฺญูหิ นี้ มีอวธารณะอยู่ภายใน จึงกล่าวว่า พาลานํ ปน อวิสโย เจส (อนึ่ง โลกุตตรธรรมนี้มิใช่วิสัยของคนเขลา)"

แม้ในคัมภีร์อื่นก็พบข้อความว่า

อวธารณผลตฺตา สทฺทปโยคสฺส สพฺพมฺปิ วากฺยํ อนฺโตคธาวธารณํ.[๒๒๓]

---

[๒๒๑] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๕๒/๓๓๐

[๒๒๒] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๕๒/๓๓๐

[๒๒๓] ที.สี.อภินวฏีกา ๑/๑/๑๘๐, ๒/๒๕๕/๒๖๗

“แม้ถ้อยคำทั้งหมดก็มีอวธารณะอยู่ภายใน เพราะการประกอบศัพท์มีผลของอวธารณะ”

สพฺพมฺปิ วากฺยํ อวธารณผลตฺตา อนฺโตคธาวธารณนฺติ อาห “ปทปูรณมตฺเต วา นิปาโตติ.[๒๒๔]

“แม้ถ้อยคำทั้งหมดก็มีอวธารณะอยู่ภายใน เพราะมีผลของอวธารณะ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปทปูรณมตฺเต วา นิปาโต (หรือเป็นนิบาตในการยังบทให้เต็มเท่านั้น)”

สพฺเพสมฺปิ ปทานํ อวธารณผลตฺตา วินาปิ เอวการํ อวธารณตฺโถ วิญฺญายตีติ อาห “เตเนว อชฺฌาจาเรนาติ.[๒๒๕]

“บุคคลย่อมรู้อรรถอวธารณะได้โดยปราศจาก เอว ศัพท์ เพราะบททั้งหมดมีผลของอวธารณะ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เตเนว อชฺฌาจาเรน (ด้วยอัชฌาจารนั้นนั่นเอง)”

ในคัมภีร์สัททัตถเภทจินตาได้กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

สทฺโท’ปลกฺขณาทีหิ ปตีตตฺเถ นิวตฺติตํ
กโรเตวผลตฺเตน อญฺญตฺถาโปหเนน วา.[๒๒๖]

“ศัพท์ย่อมกระทำการห้ามเนื้อความที่ปรากฏด้วยอุปลักขนัย (การแสดงตัวอย่างไว้เป็นเครื่องสังเกตแทนสิ่งอื่นทั้งหมด) เป็นต้นด้วยความเป็นศัพท์ที่มีผลของ เอว ศัพท์ หรือด้วยการห้ามอรรถของศัพท์อื่น (คือเพิ่มประโยคปฏิเสธเข้ามาเป็นปาฐเสสะอีกหนึ่งประโยค เช่น ปุริโส อาคจฺฉติ = บุรุษมา เพิ่มปาฐเสสะว่า น อิตฺถี อาคจฺฉติ = สตรีไม่มา)”

คำว่า อญฺญตฺถาโปหน (การห้ามอรรถของศัพท์อื่น) มาจาก อญฺญตฺถ (อรรถของศัพท์อื่น) + อโปหน (ห้าม = อป บทหน้า + อูห ธาตุ <ตกฺเก = ดำริ> + ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ = อโปหียเต อปนียเต อโปหนํ, อญฺญตฺถสฺส อโปหนํ อญฺญตฺถาโปหนํ) มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์ฎีกาว่า

---

[๒๒๔] องฺ.ติก.ฏีกา ๒/๖๔/๑๙๐ [๒๒๕] สารตฺถ.ฏีกา ๒/๓๖/๑๕ [๒๒๖] สทฺท.จินฺตา คาถา ๑๐๒

สทฺทนฺตรตฺถาโปหนวเสน สทฺโท อตฺถํ วทตีติ "เกสาติ วุตฺเต "อเกสา น โหนฺตีติ อยมตฺโถ วิญฺญายติ.[๒๒๗]

"ศัพท์ย่อมแสดงเนื้อความโดยเนื่องด้วยการห้ามอรรถของศัพท์อื่น ดังนั้น เมื่อกล่าวว่า เกสา (ผม) บุคคลย่อมรู้เนื้อความอย่างนี้ว่า มิใช่ผมหามิได้"

อถวา สทฺทนฺตรตฺถาโปหนวเสน สทฺโท อตฺถํ วทติ, ตสฺมา "สุตนฺติ เอตสฺส อสุตํ น โหตีติอยมตฺโถ ลพฺภตีติ สนฺธาย "อสฺสวนภาวปฏิกฺเขปโตติ วุตฺตํ.[๒๒๘]

"อีกอย่างหนึ่ง ศัพท์ย่อมแสดงเนื้อความโดยเนื่องด้วยการห้ามอรรถของศัพท์อื่น ดังนั้น จึงหมายความว่า คำว่า สุตํ นี้ได้เนื้อความอย่างนี้ว่า มิใช่สดับมาแล้วหามิได้ จึงกล่าวว่า อสฺสวนภาวปฏิกฺเขปโต (โดยห้ามการไม่ได้สดับ)"

สพฺเพสมฺปิ วากฺยานํ เอวการตฺถสหิตตฺตา "อุโปสโถติ เอตสฺส "อุโปสโถ เอวาติ อยมตฺโถ ลพฺภตีติ อาห "เอเตน อนุโปสถทิวสํ ปฏิกฺขิปตีติ. อิมินา อวธารเณน นิรากตํ ทสฺเสติ, อถ วา สทฺทนฺตรตฺถาโปหนวเสน สทฺโท อตฺถํ วทตีติ "อุโปสโถติ เอตสฺส "อนุโปสโถ น โหตีติ อยมตฺโถติ วุตฺตํ "เอเตน อนุโปสถทิวสํ ปฏิกฺขิปตีติ. เอส นโย ปนฺนรโสติ อิมินา อญฺญํ อุโปสถทิวสํ ปฏิกฺขิปตีติ เอตฺถาปิ.[๒๒๙]

"คำว่า อุโปสโถ นี้มีข้อความอย่างนี้ว่า วันอุโบสถเท่านั้น เพราะถ้อยคำทั้งปวงประกอบด้วยเนื้อความของ เอว ศัพท์ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เอเตน อนุโปสถทิวสํ ปฏิกฺขิปติ (พระพุทธองค์ทรงห้ามวันที่ไม่ใช่วันอุโบสถด้วยคำนั้น) คำอวธารณะนี้แสดงการห้าม

อีกอย่างหนึ่ง ศัพท์ย่อมแสดงเนื้อความโดยเนื่องด้วยการห้ามอรรถของศัพท์อื่น ดังนั้น คำว่า อุโปสโถ นี้จึงมีเนื้อความอย่างนี้ว่า มิใช่วันอุโบสถหามิได้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เอเตน อนุโปสถทิวสํ ปฏิกฺขิปติ (พระพุทธองค์ทรงห้ามวันที่ไม่ใช่วันอุโบสถด้วยคำนั้น)"

อีกอย่างหนึ่ง ธรรมนี้ :-

ก. เป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว เพราะเป็นธรรมที่เห็นได้ด้วยตนเอง (หรือ เพราะเป็นธรรมที่ชนะกิเลสด้วยความเห็นที่ดีงาม หรือ เพราะเป็นธรรมที่ควรเห็น)

---

[๒๒๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๘๐/๓๕๘

[๒๒๘] ที.สี.อภินวฏีกา ๑/๑/๑๘๐

[๒๒๙] กงฺขา.อภินวฏีกา หน้า ๑๔๑

ข. เป็นธรรมที่เห็นได้ด้วยตนเอง เพราะไม่ขึ้นกับกาล

ค. เป็นธรรมที่ไม่ขึ้นกับกาล เพราะเป็นธรรมที่ควรมาดู

ฆ. ธรรมที่ควรมาดู เป็นธรรมที่ควรน้อมมาปฏิบัติ

ท่านกล่าวข้อความนี้เพื่อแสดงว่า บทหลังๆ คือ สนฺทิฏฺฐิโก เป็นต้น เป็นคำแสดงเหตุของบทหน้าๆ คือ สฺวากฺขาโต เป็นต้น หมายความว่า คำว่า สนฺทิฏฺฐิโก เป็นคำแสดงเหตุของ สฺวากฺขาโต, คำว่า อกาลิโก เป็นคำแสดงเหตุของ สนฺทิฏฺฐิโก, คำว่า เอหิปสฺสิโก เป็นคำแสดงเหตุของ อกาลิโก ส่วน โอปเนยฺยิโก ไม่ใช่คำแสดงเหตุของ ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญฺญูหิ

สรุปความว่า พระธรรมที่กล่าวถึงในข้อความนี้มีลักษณะต่างกันตามคุณบท คือ

๑. พระธรรม อันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว คือ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน และปริยัติธรรม

๒. ธรรมที่เห็นได้ด้วยตนเอง คือ โลกุตตรธรรม ๙ ได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ และนิพพาน

๓. ธรรมที่ไม่ขึ้นกับกาล คือ มรรค ๔ ที่ส่งผลเป็นผล ๔ ทันทีต่อจากมรรคโดยไม่มีระหว่างคั่นแม้เพียงขณะจิตเดียว

๔. ธรรมที่ควรมาดู คือ โลกุตตรธรรม ๙

๕. ธรรมที่ควรน้อมมาปฏิบัติ คือ โลกุตตรธรรม ๙

๖. ธรรมที่วิญญูชนพึงรู้ได้เฉพาะตน คือ โลกุตตรธรรม ๙

สรุปความพระธรรมคุณ ๖

พระธรรมคุณ ๖ ประการที่กล่าวมาแล้วนั้น มีคำแปลและคำอธิบายตามข้อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ดังต่อไปนี้

๑.๑ สฺวากฺขาโต = พระธรรม คือ ปริยัติธรรม เป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว เพราะงามในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด และเพราะแสดงพรหมจรรย์ (ข้อประพฤติอันประเสริฐ) ที่เพียบพร้อมด้วยอรรถและพยัญชนะ อันบริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง

๑.๒ สฺวากฺขาโต = พระธรรม คือ ปริยัติธรรม เป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว เพราะไม่มีข้อความคลาดเคลื่อน

๑.๓ สฺวากฺขาโต = พระธรรม คือ โลกุตตรธรรม (อริยมรรคมีองค์ ๘ และนิพพาน) เป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว เพราะตรัสปฏิปทาอันสมควรแก่นิพพาน และตรัสนิพพานอันสมควรแก่ปฏิปทา

๑.๔ สฺวากฺขาโต = พระธรรม คือ โลกุตตรธรรม (มรรค ๔) เป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว เพราะพระองค์ตรัสว่าเป็นทางสายกลาง

๑.๕ สฺวากฺขาโต = พระธรรม คือ โลกุตตรธรรม (ผล ๔) เป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว เพราะพระองค์ตรัสว่าเป็นธรรมที่ระงับกิเลสอีก

๑.๖ สฺวากฺขาโต = พระธรรม คือ โลกุตตรธรรม (นิพพาน) เป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว เพราะพระองค์ตรัสไว้ตามสภาวะเที่ยงเป็นต้น

๒.๑ สนฺทิฏฺฐิโก = พระธรรม คือ อริยมรรค เป็นธรรมที่เห็นได้ด้วยตนเอง เพราะพระอริยะผู้กำลังขจัดราคะเป็นต้นในกระแสจิตของตนพึงเห็นได้

๒.๒ สนฺทิฏฺฐิโก = พระธรรม คือ โลกุตตรธรรม ๙ เป็นธรรมที่เห็นได้ด้วยตนเอง เพราะพระอริยะผู้บรรลุธรรมแล้วทุกท่านเห็นได้เองด้วยปัจจเวกขณญาณ

๒.๓ สนฺทิฏฺฐิโก = พระธรรม คือ โลกุตตรธรรม ๙ เป็นธรรมที่ชนะกิเลสด้วยความเห็นที่ดีงามคือมรรคญาณ เพราะอริยมรรคชนะกิเลสด้วยความเห็นที่ดีงามคือมรรคญาณอันประกอบร่วมกัน อริยผลชนะกิเลสด้วยความเห็นที่ดีงามคือมรรคญาณอันเป็นเหตุ ส่วนนิพพานชนะกิเลสด้วยความเห็นที่ดีงามคือมรรคญาณอันปรารภตนเป็นอารมณ์

๒.๔ สนฺทิฏฺฐิโก = พระธรรม คือ โลกุตตรธรรม ๙ เป็นธรรมที่ควรเห็น เพราะโลกุตตรธรรมที่บุคคลเห็นด้วยการหยั่งรู้คือการเจริญมรรคและการเห็นประจักษ์ผลและนิพพาน จึงห้ามวัฏฏภัยได้

๓.๑ อกาลิโก = พระธรรม คือ อริยมรรค เป็นธรรมที่ไม่ขึ้นกับกาล คือ ไม่คอยเวลาให้ผล โดยให้ผลต่อจากเวลาที่ตนเกิดขึ้น ไม่ให้ผลล่วงเวลา ๕ หรือ ๗ วันเป็นต้น

๓.๒ อกาลิโก = พระธรรม คือ อริยมรรค เป็นธรรมที่มิใช่โลกิยกุศลที่มีกาลให้ผลไกล เพราะให้ผลต่อจากตนทันที

๔. เอหิปสฺสิโก = พระธรรม คือ โลกุตตรธรรม ๙ เป็นธรรมที่ควรมาดู

๕.๑ โอปนยิโก = พระธรรม คือ มรรคและผล เป็นธรรมที่ควรน้อมมาในจิตของตน

๕.๒ โอปนยิโก = พระธรรม คือ นิพพาน เป็นธรรมที่ควรน้อมมาด้วยจิตของตน

๕.๓ โอปนยิโก = พระธรรม คือ มรรค เป็นที่นำพระอริยะเข้าสู่นิพพาน

๕.๔ โอปนยิโก = พระธรรม คือ ผลและนิพพาน เป็นธรรมที่บุคคลควรปฏิบัติให้รู้แจ้ง

๖. ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญฺญูหิ = พระธรรม คือ โลกุตตรธรรม ๙ เป็นธรรมที่วิญญูชน คือ พระอริยบุคคล ๘ จำพวกมีอุคฆฏิตัญญูเป็นต้น พึงรู้ได้เฉพาะตน

คำว่า อริยมรรค ในภาษาไทยมีความหมาย ๒ ประการ คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ มีสัมมาทิฏฐิ เป็นต้น และมรรคญาณ ดังพจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕ (หน้า ๙๒๑) กล่าวว่า

“อริยมรรค. น. ทางอันประเสริฐอันเป็นทางแห่งความดับทุกข์ มีองค์ ๘ มีสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ เป็นต้น, ทางดำเนินของพระอริยะ; ชื่อโลกุตรธรรมในพระพุทธศาสนาคู่กับอริยผล มี ๔ ชั้น คือ โสดาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค อรหัตมรรค (ป. อริยมคฺค)”

อย่างไรก็ตาม ในฉบับแปลและอธิบายนี้ ถ้าคำว่า อริยมรรค หมายถึง ทางแห่งความดับทุกข์ จะแปลว่า “อริยมรรคมีองค์ ๘” ถ้าหมายถึงมรรคญาณ จะแปลว่า “อริยมรรค” เพื่อให้ผู้อ่านแยกความแตกต่างกันได้

องค์ฌาน ๕ ปรากฏ แต่สำเร็จเพียงอุปจารฌาน

[๑๕๓] เมื่อผู้เพียรปฏิบัตินั้นระลึกถึงพระธรรมคุณที่จำแนกเป็นธรรมที่ตรัสไว้ดีแล้วเป็นต้นอย่างนี้ ในสมัยนั้น จิตจะไม่ถูกราคะ โทสะ และโมหะรบกวน จิตของเธอปรารภพระธรรมคุณเป็นอารมณ์ดำเนินไปตรงในขณะนั้น เมื่อเธอข่มนิวรณ์ได้ตามวิธีที่กล่าวมาแล้วอย่างนี้ องค์ฌานจึงเกิดขึ้นในขณะเดียวกัน แต่เพราะพระธรรมคุณลุ่มลึก หรือเพราะ

การน้อมจิตไปในการระลึกถึงคุณนานาประการ ฌานจึงไม่ขึ้นถึงอัปปนา ถึงเพียงอุปจาระเท่านั้น ฌานนั้นเรียกว่าธัมมานุสสติ เพราะเกิดขึ้นด้วยการระลึกถึงพระธรรมคุณ

อานิสงส์ของการเจริญธัมมานุสสติ

ผลที่ได้รับ คือ ภิกษุที่เจริญธัมมานุสสตินี้อยู่เสมอ :-

๑. เป็นผู้เคารพยำเกรงพระศาสดาด้วยการเห็นธรรมคุณอย่างนี้ว่า เรามิได้เห็นพระศาสดาผู้ทรงเพียบพร้อมด้วยองค์คุณเช่นนี้ซึ่งแสดงธรรมที่ควรน้อมมาปฏิบัติอย่างนี้ในอดีต ถึงในปัจจุบันเราก็มิได้เห็นใครอื่นนอกจากพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น

๒. ผู้เคารพนับถือพระธรรมย่อมได้รับศรัทธาเป็นต้นอันไพศาล

๓. เกิดปีติและปราโมทย์เป็นอันมาก

๔. ทนต่อภัยอันน่ากลัว

๕. สามารถอดกลั้นทุกข์

๖. ได้ความรู้สึกว่าอยู่ร่วมกับพระธรรม

๗. แม้ร่างกายของเธอที่อบอวลด้วยธัมมานุสสติ ย่อมควรบูชาเหมือนเรือนพระเจดีย์

๘. จิต[ของเธอ]ย่อมน้อมไปเพื่อบรรลุธรรมชั้นสูง (อรหัตตมรรค-ผล)

๙. หิริและโอตตัปปะย่อมปรากฏแก่เธอที่ระลึกคุณค่าของพระธรรมเมื่อพบกับสิ่งที่ควรล่วงละเมิด

๑๐. เมื่อยังมิได้แทงตลอดคุณวิเศษยิ่งๆ ขึ้นไป ก็จะมีสุคติภูมิเป็นภพหน้า

ตสฺมา หเว อปฺปมาทํ กยิราถ สุเมธโส
เอวํ มหานุภาวาย ธมฺมานุสฺสติยา สทา.

“เพราะเหตุนั้น ผู้มีปัญญาดีจึงควรบำเพ็ญความไม่ประมาทในธัมมานุสสติภาวนาซึ่งมีอานุภาพมากอย่างนี้เสมอ”

ข้อความว่า “เพราะเหตุนั้น” หมายความว่า เพราะเหตุคือการที่ธัมมานุสสติภาวนามีผลมากตั้งแต่ความเป็นผู้เคารพยำเกรงพระศาสดาเป็นต้นไปจนถึงการมีสุคติภูมิเป็นภพหน้า

จบคำอธิบายพอเป็นแนวทางของธัมมานุสสติ

---

๓. เรื่องสังฆานุสสติ

พระสังฆคุณ ๙

[๑๕๔] ผู้เพียรปฏิบัติที่ประสงค์จะเจริญสังฆานุสสติ ควรไปสถานที่สงัดหลีกเร้นอยู่แล้วระลึกถึงคุณของพระอริยสงฆ์อย่างนี้ว่า :-

๑. สุปฏิปนฺโน ภควโต สาวกสงฺโฆ	พระอริยสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาค เป็นผู้ปฏิบัติดี
๒. อุชุปฏิปนฺโน ภควโต สาวกสงฺโฆ	พระอริยสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาค เป็นผู้ปฏิบัติตรง
๓. ญายปฏิปนฺโน ภควโต สาวกสงฺโฆ	พระอริยสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาค เป็นผู้ปฏิบัติ เพื่อพระนิพพาน
๔. สามีจิปฏิปนฺโน ภควโต สาวกสงฺโฆ	พระอริยสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาค เป็นผู้ปฏิบัติที่ ควรนับถือ
ยทิทํ จตฺตาริ ปุริสยุคานิ อฏฺฐ ปุริสปุคฺคลา	ท่านเหล่านั้น คือบุรุษ ๔ คู่ กล่าวคือพระอริยบุคคล ๘ จำพวก
เอส ภควโต สาวกสงฺโฆ	นี้แหละ พระอริยสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาค
๕. อาหุเนยฺโย	ผู้ควรรับสักการะ
๖. ปาหุเนยฺโย	ผู้ควรแก่ของต้อนรับ

๗. ทกฺขิเณยฺโย	ผู้ควรรับทักษิณาทาน
๘. อญฺชลิกรณีโย	ผู้ควรอัญชลีกรรม
๙. อนุตฺตรํ ปุญฺญกฺเขตฺตํ โลกสฺส	เป็นนาบุญอันประเสริฐของโลก

คำว่า อริยสงฺฆ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. สงฆ์ผู้ประเสริฐ = อริโย จ โส สงฺโฆ จาติ อริยสงฺโฆ (วิเสสนบุรพบท กรรมธารยสมาส)

๒. หมู่แห่งพระอริยะ = อริยานํ สงฺโฆ อริยสงฺโฆ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

๑-๔. คำอธิบายบทว่า สุปฏิปนฺโน เป็นต้น

[๑๕๕] ในเรื่องนั้น คำว่า สุปฏิปันนะ คือ ผู้ปฏิบัติดี ความหมายคือ ผู้ปฏิบัติปฏิปทาที่ถูกต้อง[คือไตรสิกขา] ไม่ถอยกลับ สมควร คือ ไม่ขัดแย้ง เป็นข้อปฏิบัติธรรม[คือวิปัสสนาเป็นต้น]อันคล้อยตาม[โลกุตตร]ธรรม[คือนิพพาน]

ข้อความว่า "ผู้ปฏิบัติปฏิปทาที่ถูกต้อง" หมายถึง สุปฏิปนฺโน (เป็นผู้ปฏิบัติดี)

ข้อความว่า "ไม่ถอยกลับ" หมายถึง อุชุปฏิปนฺโน (เป็นผู้ปฏิบัติตรง) เพราะเมื่อมีการถอยกลับก็ไม่ใช่การปฏิบัติตรง

ข้อความว่า "สมควร ไม่ขัดแย้ง" หมายถึง ญายปฏิปนฺโน (เป็นผู้ปฏิบัติปฏิปทาที่สมควร) เพราะปฏิปทานั้นสมควรโดยคล้อยตามนิพพานและไม่ขัดแย้งกัน

ข้อความว่า "เป็นข้อปฏิบัติธรรม[คือวิปัสสนาเป็นต้น]อันคล้อยตาม[โลกุตตร]ธรรม[คือนิพพาน]" หมายถึง สามีจิปฏิปนฺโน (เป็นผู้ปฏิบัติปฏิปทาที่คล้อยตาม[โลกุตตรธรรม] เพราะแสดงความคล้อยตามโลกุตตรธรรม ๙[๒๓๐]

คำว่า สุปฏิปนฺโน แยกบทเป็น สุ (ดี) + ปฏิปนฺโน (ผู้ปฏิบัติ) หมายถึง ผู้ปฏิบัติปฏิปทาที่ถูกต้องคือไตรสิกขา

---

[๒๓๐] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๕๕/๓๓๑

ในเรื่องนี้ แม้คนที่นับถือศาสนาอื่นก็อาจอ้างว่า ผู้ที่ปฏิบัติตามคำสอนในศาสนาของตนก็นับว่าเป็นผู้ปฏิบัติดี ในสมัยพุทธกาล ท่านพระอานนท์ได้กล่าวคำตอบของเรื่องนี้ไว้ในอังคุตตรนิกาย อาชีวกสูตร[๒๓๑] สรุปความได้ว่า "ผู้ปฏิบัติเพื่อกำจัดความโลภ โกรธ หลง ที่ทำลายประโยชน์ ชื่อว่า ผู้ปฏิบัติดี" ดังนั้น ความหมายอีกอย่างหนึ่งของคำนี้ซึ่งมิได้กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค คือ สุปฏิปนฺโน = ผู้ปฏิบัติดีเพื่อกำจัดความโลภ โกรธ หลง

คำว่า สาวก คือ ผู้เชื่อฟังคำสั่งสอนของพระผู้มีพระภาคโดยเคารพ

ขึ้นชื่อว่า การฟังโดยเคารพ คือ การฟังที่นำความเป็นพระอริยะมาให้ เพราะสำเร็จกิจได้ด้วยการปฏิบัติตามคำสอน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สกฺกจฺจํ สุณนฺตีติ สาวกา (คำว่า สาวก คือ ผู้เชื่อฟังโดยเคารพ) คำนั้นแสดงว่า พระอริยะเท่านั้นชื่อว่าสาวกของพระศาสดาโดยตรง[๒๓๒]

คำว่า สาวกสังฆะ คือ หมู่สาวก หมายความว่า หมู่สาวกผู้รวมเป็นกลุ่มด้วยความมีศีลและปัญญาเสมอกัน

พระอริยะมีศีลและปัญญาเสมอกัน คือ ท่านเหล่านั้นมีศีลหมดจดทั้งต่อหน้าและลับหลังเสมอกัน อีกทั้งมีปัญญาคือสัมมาทิฏฐิอันได้แก่ มรรค ผล และปัจจเวกขณญาณเสมอกัน เพราะทั้งสองอย่างนั้นปรากฏด้วยมรรค ดังนั้น แม้ท่านเหล่านั้นจะอยู่ในที่แห่งใดแห่งหนึ่งก็เหมือนกับรวมเป็นกลุ่ม คือ เรียกว่าเป็นกลุ่มเดียวกันด้วยความเสมอกันของศีลและปัญญานั่นเอง

สงฆ์มี ๒ ประเภท คือ

๑. ทักขิไณยสงฆ์ สงฆ์ผู้ควรรับทักษิณา คือ กลุ่มอริยบุคคล ๘ ได้แก่ ผู้ดำรงอยู่ในโสดาปัตติมรรค-ผล ผู้ดำรงอยู่ในสกทาคามิมรรค-ผล ผู้ดำรงอยู่ในอนาคามิมรรค-ผล และผู้ดำรงอยู่ในอรหัตตมรรค-ผล ท่านเหล่านั้นมีศีลและปัญญาเสมอกัน โดยมีปัญญาอันเกิดจากการบรรลุมรรคผล และมีศีลมั่นคงไม่ตั้งใจล่วงละเมิดศีลด้วยชีวิต ท่านเหล่านั้นเป็นผู้ควรรับ

---

[๒๓๑] องฺ.ติก. ๒๐/๗๓/๒๑๑

[๒๓๒] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๕๕/๓๓๑

ทักษิณา เพราะท่านสามารถขจัดกิเลสได้เป็นสมุจเฉทปหานด้วยมรรคผล ต่างจากปุถุชนที่เต็มไปด้วยกิเลสคือสักกายทิฏฐิและวิจิกิจฉาที่เหมือนหญ้าทำลายนาข้าวสาลี ตามนัยนี้มีรูปวิเคราะห์ ๓ ประการ คือ

- ทิฏฺฐิสีลสามญฺเญน สํหโตติ สงฺโฆ = ผู้รวมเป็นกลุ่มด้วยความเสมอกันของปัญญาและศีล ชื่อว่า สงฆ์ (สํ บทหน้า + หน ธาตุ = รวมกัน + ร ปัจจัยในกัตตุสาธนะ อุปสรรคคือ สํ คล้อยตามอรรถของ หน ธาตุ)[๒๓๓]

- เตหิ เตหิ มคฺคผเลหิ สมฺมเทว กิเลสทรเถ หนิตฺถาติ สงฺโฆ = ผู้กำจัดกิเลสความเร่าร้อนโดยชอบด้วยมรรคผลนั้นๆ ชื่อว่า สงฆ์ (สํ บทหน้า + หน ธาตุ = เบียดเบียน + ร ปัจจัยในกัตตุสาธนะ อุปสรรคคือ สํ มีอรรถว่า โดยชอบ)[๒๓๔]

- สมฺมเทว กิเลสทรเถ หนตีติ สงฺโฆ = ผู้กำจัดกิเลสเร่าร้อนโดยชอบ ชื่อว่า สงฆ์ (สํ บทหน้า + หน ธาตุ = เบียดเบียน + ร ปัจจัยในกัตตุสาธนะ อุปสรรคคือ สํ มีอรรถว่า โดยชอบ)[๒๓๕]

๒. สมมุติสงฆ์ สงฆ์โดยสมมติ คือ หมู่ภิกษุทั่วไปซึ่งประกอบด้วยปุถุชนและพระอริยะที่สมมติว่าเป็นสงฆ์ด้วยวินัยบัญญัติมีสงฆ์จตุวรรค (สงฆ์ ๔ รูป) เป็นต้น ตามนัยนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สํหนติ สมคฺคํ กมฺมํ สมุปคจฺฉตีติ สงฺโฆ = ผู้เข้าถึงกรรมที่พร้อมเพรียงกัน ชื่อว่า สงฆ์ (สํ บทหน้า + หน ธาตุ = เข้าถึง + ร ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)[๒๓๖]

ดังข้อความว่า

โส จ สงฺโฆ ทุวิโธ สมฺมุติสงฺโฆ, ทกฺขิเณยฺยสงฺโฆติ. ตตฺถ สมคฺเคน สงฺเฆน กตํ อุปสมฺปทากมฺมํ สมฺมุติ นาม. ตาย สมฺมุติยา อุปสมฺปนฺนภูมึ ปตฺวา ฐิโต ภิกฺขุสงฺโฆ สมฺมุติสงฺโฆ นาม. โส วินยกมฺเมสุ ปสิทฺโธ. ทกฺขิเณยฺยสงฺโฆ นาม อฏฺฐอริยปุคฺคลสมูโห. โส ปน กิญฺจาปิ สมฺมุติสงฺเฆปิ อนฺโตคโธเยว โหติ. ตถาปิ สรณคมนวนฺทนามานปูชา-สกฺการานุสฺสติฏฺฐาเนสุ อนุตฺตรปุญฺญกฺเขตฺตวิเสสปริคฺคหตฺถํ ภควตา ตถา ตถา สํวณฺเณตฺวา โส วิสุํ วุตฺโตติ ทฏฺฐพฺโพ. ปุถุชฺชนสงฺโฆ หิ ปุญฺญกฺเขตฺตํ สมาโนปิ อนุตฺตรํ ปุญฺญกฺเขตฺตํ

---

[๒๓๓] กงฺขา.อภินวฏีกา หน้า ๑๒๙

[๒๓๔] กงฺขา.อภินวฏีกา หน้า ๑๒๙

[๒๓๕] รูป. สูตร ๕๙๕

[๒๓๖] รูป. สูตร ๕๙๕

น โหติ. กสฺมา. สาลิกฺเขตฺเต ติณานํ วิย เขตฺตทุฏฺฐานํ สกฺกายทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉานุสยานํ สพฺภาวาติ.[๒๓๗]

"สงฆ์มี ๒ ประเภท คือ สมมุติสงฆ์ (สงฆ์โดยสมมติ) และทักขิไณยสงฆ์ (สงฆ์ผู้ควรรับทักษิณา)

คำว่า สมมุติ คือ อุปสมบทกรรมอันสงฆ์พร้อมเพรียงกันกระทำ

สมมุติสงฆ์ คือ หมู่ภิกษุผู้ถึงฐานะของผู้อุปสมบทด้วยสมมุติกรรม สมมุติสงฆ์นั้นปรากฏในวินัยกรรม ทักขิไณยสงฆ์ คือ หมู่อริยบุคคล ๘ แม้ทักขิไณยสงฆ์ก็จัดว่าเป็นสมมุติสงฆ์ แต่ได้รับการยกย่องโดยประการนั้นๆ แล้วกล่าวไว้เฉพาะ เพื่อกำหนดนาบุญอันประเสริฐในฐานะเป็นที่เข้าถึงสรณะ กราบไหว้ เคารพบูชา สักการะ และระลึกถึงเป็นนิตย์ ที่จริงแล้วสงฆ์ปุถุชนแม้เป็นนาบุญก็หาใช่นาบุญอันประเสริฐไม่

ถามว่า : เหตุใดสงฆ์ปุถุชนจึงไม่ใช่นาบุญอันประเสริฐ

ตอบว่า : เพราะมีอนุสัยกิเลสคือสักกายทิฏฐิและวิจิกิจฉาซึ่งเปรียบเสมือนหญ้าในนาข้าวสาลีที่ทำให้นาเสียหาย"

อย่างไรก็ตาม ภิกษุผู้เป็นปุถุชนก็ได้ชื่อว่าทักขิไณยสงฆ์โดยอ้อม เพราะดำรงอยู่ในปฏิปทาเบื้องต้นเพื่อจะเป็นทักขิไณยสงฆ์ต่อไป เหมือนบุพเจตนาก่อนจะให้ทานก็นับว่าเป็นทานกุศลโดยอ้อมเช่นเดียวกัน ดังข้อความว่า

โปถุชฺชนิกสงฺฆสฺสาปิ ปุพฺพภาคปฺปฏิปทาย ฐิตตฺตา ปุริมเจตนาย วิย ทาเน เอตฺเถว สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ. โสปิ หิ กิญฺจาปิ อริเยน ทิฏฺฐิสีลสามญฺเญน อสํหโต, นิยฺยานิกปกฺขิเยน ปน โปถุชฺชนิเกนสํหตตฺตา ทกฺขิเณยฺยปณิปาตารโห สงฺโฆเยวาติ.[๒๓๘]

"พึงทราบการนับแม้สงฆ์ปุถุชนเข้าในทักขิไณยสงฆ์นี้นั่นเอง เพราะดำรงอยู่ในปฏิปทาเบื้องต้น เหมือนบุพเจตนานับเข้าในทาน กล่าวคือ แม้สงฆ์ปุถุชนนั้นมิได้รวมกันอยู่ด้วยความเสมอกันแห่งปัญญาและศีลอันประเสริฐ แต่เป็นสงฆ์ผู้ควรแก่ทักษิณาและการนอบน้อมทีเดียว เพราะเป็นผู้รวมกันอยู่ด้วยความเสมอกันแห่งปัญญาและศีลของปุถุชนอันมีในฝ่ายพ้นไปจากวัฏฏะ"

---

[๒๓๗] ปรมตฺถ.ฏีกา หน้า ๑๒

[๒๓๘] กงฺขา.อภินวฏีกา หน้า ๑๒๙

ส่วนชื่อว่าอุชุปฏิปันนะเป็นต้น คือ ปฏิปทาที่ถูกต้องนั้นตรง [เพราะกำจัดบาปธรรมมีมารยาสาไถยเป็นต้น] ไม่คด[เหมือนรอยมูตรโค] ไม่โค้ง[เหมือนจันทร์เสี้ยว] ไม่งอ[เหมือนงอนไถ] เป็นวิธี[รู้พระนิพพาน]อันหมดจด และสมควร เพราะเป็นผู้ควร[เพื่อพ้นจากวัฏฏทุกข์] ดังนั้น พระอริยสงฆ์ผู้ปฏิบัติปฏิปทานั้นจึงเป็นผู้ปฏิบัติดี[คือถูกต้อง] เป็นผู้ปฏิบัติตรง[คือ ไม่คด ไม่โค้ง ไม่งอทางกาย วาจา ใจ] เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อวิธี[รู้แจ้งพระนิพพาน] และเป็นผู้ปฏิบัติปฏิปทาที่สมควร[เพื่อพ้นจากวัฏฏทุกข์]

คัมภีร์อัฏฐสาลินี (ข้อ ๕๐-๕๑ หน้า ๒๐๒) กล่าวถึงบุคคลผู้คดเหมือนรอยมูตรโคเป็นต้น สรุปความได้ว่า

๑. ผู้คดเหมือนรอยมูตรโค คือ ภิกษุผู้มีศีลไม่หมดจดในวัยทั้งสาม

๒. ผู้โค้งเหมือนจันทร์เสี้ยว คือ ภิกษุผู้มีศีลไม่หมดจดในมัชฌิมวัยและปัจฉิมวัย

๓. ผู้งอเหมือนงอนไถ คือ ภิกษุผู้มีศีลไม่หมดจดในปัจฉิมวัย

อนึ่ง ในอริยสงฆ์เหล่านี้ พระอริยสงฆ์ผู้ดำรงอยู่ในมรรค เป็นผู้ปฏิบัติดีอยู่ เพราะเพียบพร้อมด้วยปฏิปทาอันถูกต้อง ส่วนพระอริยสงฆ์ผู้ดำรงอยู่ในผล เป็นผู้ปฏิบัติดีแล้วโดยมุ่งเอาปฏิปทาอันเป็นอดีต เพราะได้บรรลุธรรมวิเศษที่ควรบรรลุด้วยปฏิปทาที่ถูกต้อง

คำว่า สุปฏิปนฺน (ผู้ปฏิบัติดี) หมายถึง ผู้ดำรงอยู่ในมรรคและผล โดยพระอริยสงฆ์ผู้ดำรงอยู่ในมรรค เป็นผู้ปฏิบัติดีอยู่ เพราะเพียบพร้อมด้วยปฏิปทาอันถูกต้อง คือ เป็นผู้ดำเนินไปตามทางแห่งอริยมรรคมีองค์ ๘ ส่วนพระอริยสงฆ์ผู้ดำรงอยู่ในผล เป็นผู้ปฏิบัติดีแล้ว เพราะได้บรรลุธรรมวิเศษที่ควรบรรลุด้วยปฏิปทาที่ถูกต้อง คือ เพราะได้บรรลุมรรคนั้นๆ แล้วนั่นเอง ดังนั้น คำว่า สุปฏิปนฺน ที่หมายถึง พระอริยสงฆ์ผู้ดำรงอยู่ในมรรค จึงลง ต ปัจจัยในปัจจุบันกาล ดังคำว่า โสตาปตฺติผลสจฺฉิกิริยาย ปฏิปนฺโน (ผู้ปฏิบัติอยู่เพื่อรู้แจ้งโสดาปัตติผล) ถ้าหมายถึง พระอริยสงฆ์ผู้ดำรงอยู่ในผล ก็ลง ต ปัจจัยในอดีตกาล มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สมฺมา ปฏิปชฺชนฺตีติ สุปฏิปนฺนา = ผู้ปฏิบัติดีอยู่ ชื่อว่า สุปฏิปันนะ (สุ บทหน้า + ปติ บทหน้า + ปท ธาตุ <คติมฺหิ = ไป> + ต ปัจจัยในปัจจุบันกาล)

- สมฺมา ปฏิปชฺชึสูติ สุปฏิปนฺนา = ผู้ปฏิบัติดีแล้ว ชื่อว่า สุปฏิปันนะ (สุ บทหน้า + ปติ บทหน้า + ปท ธาตุ <คติมฺหิ = ไป> + ต ปัจจัยในอดีตกาล)

- สุปฏิปนฺนา จ สุปฏิปนฺนา จ สุปฏิปนฺนา = ผู้ปฏิบัติดีอยู่ และผู้ปฏิบัติดีแล้ว ชื่อว่า สุปฏิปันนะ (เอกเสสทวันทสมาส)

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า สุปฏิปนฺน หมายถึง ผู้ดำรงอยู่ในมรรคและผล จัดเป็นเอกเสสนัย คือ การลบให้เหลือศัพท์เดียว โดยลบศัพท์หน้า หรือจัดเป็นสามัญญนิทเทสนัย คือ นัยที่ปรากฏด้วยความเหมือนกันแห่งรูปศัพท์ หมายความว่า แม้ศัพท์ว่า สุปฏิปนฺน ทั้งสองจะมีความหมายต่างกัน แต่มีรูปศัพท์เหมือนกัน จึงกล่าวไว้เพียงศัพท์เดียว ดังข้อความว่า

อุภเยน จ สามญฺญนิทฺเทเสน "สุปฺปฏิปนฺนา จ สุปฺปฏิปนฺนา จ สุปฺปฏิปนฺนาติ เอกเสสนเยน วา คหิตานํ สมูโห สุปฺปฏิปนฺโนติ วุตฺโตติ ทสฺเสติ.[๒๓๙]

"และคำทั้งสองแสดงว่า หมู่ภิกษุชื่อว่า สุปฏิปันนะ (ผู้ปฏิบัติดี) โดยถือเอาด้วยสามัญญนิทเทสนัยหรือเอกเสสนัยว่า สุปฺปฏิปนฺนา จ สุปฺปฏิปนฺนา จ สุปฺปฏิปนฺนา (ผู้ปฏิบัติดีอยู่ และผู้ปฏิบัติดีแล้ว ชื่อว่า สุปฏิปันนะ)"

อีกอย่างหนึ่ง พระอริยสงฆ์สาวก :-

๑. เป็นผู้ปฏิบัติดี[ตามพระพุทธพจน์] เพราะปฏิบัติตามที่ทรงสั่งสอน และปฏิบัติปฏิปทาที่ถูกต้องในธรรมวินัยที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว

๒. เป็นผู้ปฏิบัติตรง[ตามมัชฌิมาปฏิปทา] เพราะปฏิบัติโดยหลีกเลี่ยงทางสุดโต่งทั้งสองตามมัชฌิมาปฏิปทา และปฏิบัติเพื่อกำจัดโทษคือความคด โค้ง และงอของกาย วาจา ใจ

๓. เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อพระนิพพาน เพราะปฏิบัติเพื่อบรรลุพระนิพพานนั้นที่ได้ชื่อว่า ญายะ (ธรรมที่ควรรู้)

---

[๒๓๙] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๕๕/๓๓๑-๓๒

๔. เป็นผู้ปฏิบัติที่ควรนับถือ เพราะปฏิบัติโดยทำให้ควรแก่การนับถือ[มีการลุกรับเป็นต้นของคฤหัสถ์]

สรุปความพระสังฆคุณตามที่กล่าวมาแล้วในเรื่องนี้ คือ

คำว่า สุปฏิปนฺน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ผู้ปฏิบัติดี คือ ปฏิบัติปฏิปทาที่ถูกต้อง ได้แก่ ไตรสิกขา

๒. ผู้ปฏิบัติดีตามพระพุทธพจน์ เพราะปฏิบัติตามที่ทรงสั่งสอน และปฏิบัติปฏิปทาที่ถูกต้องในธรรมวินัยที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว

คำว่า อุชุปฏิปนฺน มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. ผู้ปฏิบัติตรง คือ ไม่ถอยกลับ

๒. ผู้ปฏิบัติตรง คือ ไม่คด ไม่โค้ง ไม่งอทางกาย วาจา ใจ

๓. ผู้ปฏิบัติตรงตามมัชฌิมาปฏิปทา เพราะปฏิบัติโดยหลีกเลี่ยงทางสุดโต่งทั้งสองตามมัชฌิมาปฏิปทา และปฏิบัติเพื่อกำจัดโทษคือความคด โค้ง และงอของกาย วาจา ใจ

คำว่า ญายปฏิปนฺน มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. ผู้ปฏิบัติปฏิปทาที่สมควร[แก่โลกุตตรธรรม] = ญาย ศัพท์มีความหมายว่าสมควร

๒. ผู้ปฏิบัติเพื่อวิธีรู้พระนิพพาน = ญาย ศัพท์มีความหมายว่า วิธี

๓. ผู้ปฏิบัติเพื่อพระนิพพาน = ญาย ศัพท์มีความหมายว่า พระนิพพาน

ความหมายแรกของ ญาย ศัพท์ว่า "สมควร" กล่าวไว้ในคัมภีร์นี้โดยตรงว่า อนุโลมปฏิปทํ อปจฺจนีกปฏิปทํ (ปฏิปทาที่สมควร คือ ไม่ขัดแย้ง) ส่วนความหมายที่ ๒ ว่า "วิธี" คือวิธีรู้พระนิพพานซึ่งเป็นข้อปฏิบัติอันสมควรเหมาะสม จัดเป็นอรรถของ ญาย ศัพท์ที่พบทั่วไปในภาษาบาลี ดังที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๗๖๐) นอกจากนั้น ความหมายสุดท้ายมีกล่าวไว้โดยตรงในคัมภีร์นี้ว่า ญาโย วุจฺจติ นิพฺพานํ (พระนิพพานได้ชื่อว่า ญายะ) ในวิสุทธิมรรคมหาฎีกากล่าวถึงความหมายสองอย่างหลังว่า

ญาโย นาม ยุตฺตปฺปตฺตปฏิปตฺติ นิพฺพานญฺจ. สพฺพสงฺขารสมถตาย อาทิตฺตํ เจลํ สีสํ วา อชฺฌุเปกฺขิตฺวาปิ ปฏิปชฺชิตพฺพเมวาติ อาห "ญาโย วุจฺจติ นิพฺพานนฺติ.[๒๔๐]

"ข้อปฏิบัติอันสมควรเหมาะสม และพระนิพพาน ชื่อว่า ญายะ บุคคลควรปฏิบัติแม้กระทั่งวางเฉยผ้าหรือศีรษะที่ถูกไฟเผาเพื่อระงับสังขารทั้งปวง ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ญาโย วุจฺจติ นิพฺพานํ (พระนิพพานได้ชื่อว่า ญายะ)

คำว่า สามีจิปฏิปนฺน มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. ผู้ปฏิบัติปฏิปทาที่คล้อยตามโลกุตตรธรรม = สามีจิ ศัพท์มีความหมายว่า คล้อยตาม

๒. ผู้ปฏิบัติปฏิปทาที่สมควรเพื่อพ้นจากวัฏฏทุกข์ = สามีจิ ศัพท์มีความหมายว่า สมควร

๓. ผู้ปฏิบัติที่ควรนับถือ = สามีจิ ศัพท์มีความหมายว่า การนับถือ

คำอธิบาย ยทิทํ เป็นต้น

[๑๕๖] คำว่า ยทิทํ หมายความว่า บุรุษ ๔ คู่เหล่าใด

คำว่า จตฺตาริ ปุริสยุคานิ (บุรุษ ๔ คู่) คือ บุรุษ ๔ คู่โดยนับเป็นคู่อย่างนี้ว่า ผู้ดำรงอยู่ในโสดาปัตติมรรคและผู้ดำรงอยู่ใน[โสดาปัตติ]ผล จัดเป็นคู่หนึ่ง เป็นต้น

คำว่า ยทิทนฺติ ยานิ อิมานิ (คำว่า ยทิทํ หมายความว่า บุรุษ ๔ คู่เหล่าใด) กล่าวไว้เพื่อแสดงว่า ยทิทํ ศัพท์ในที่นี้เป็นนิบาตที่มีความหมายเป็นพหูพจน์เหมือน ยานิ อิมานิ โดยทั่วไปนิบาตเป็นบทที่ไม่เปลี่ยนรูปในลิงค์ทั้ง ๓ พจน์ทั้ง ๒ และวิภัตติทั้ง ๗ แต่อาจมีบางศัพท์ที่ตัดบทได้ ดังเช่น ยทิทํ ที่ตัดบทเป็น ยํ + อิทํ แต่บทนี้จัดเป็นนิบาตเพราะไม่เปลี่ยนรูปในลิงค์เป็นต้นเหล่านั้น ดังข้อความว่า

ยทิทนฺติ อนฺโตคธลิงฺควจนเภโท นิปาโตติ ตสฺส วจนเภเทน อตฺถมาห "ยานิ อิมานีติ.[๒๔๑]

---

[๒๔๐] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๕๕/๓๓๒

[๒๔๑] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๕๖/๓๓๓

"คำว่า ยทิทํ เป็นนิบาตที่มีลิงค์และพจน์ต่างกันอยู่ภายใน ฉะนั้นจึงแสดงเนื้อความด้วยความต่างกันของพจน์ในคำนั้นว่า ยานิ อิมานิ (บุรุษ ๔ คู่เหล่าใด)"

ยทิทนฺติ จ โย อยํ, ยทิทํ ขนฺธปญฺจกนฺติ วา โยเชตพฺพํ. เอวญฺหิ สติ "เอตทคฺคนฺติ ยถารุตลิงฺคเมว. "ยทิทนฺติ ปทสฺส จ อยํ สภาโว, ยา ตสฺส ตสฺส อตฺถสฺส วตฺตพฺพสฺส ลิงฺคานุรูเปน "โย อยนฺติวา "ยา อยนฺติ วา "ยํ อิทนฺติ วา โยเชตพฺพตา ตถาเยวสฺส ตตฺถ ตตฺถ ทสฺสิตตฺตา.[๒๔๒]

"อนึ่ง คำว่า ยทิทํ พึงประกอบบทว่า โย อยํ หรือ ยทิทํ ขนฺธปญฺจกํ เมื่อเป็นเช่นนั้น คำว่า เอตทคฺคํ ก็มีลิงค์ตามที่กล่าวไว้นั่นแหละ และควรประกอบบทว่า โย อยํ บ้าง, ยา อยํ บ้าง, ยํ อิทํ บ้าง ตามสมควรแก่ลิงค์ของอรรถนั้นๆ ที่บุคคลพึงกล่าวนี้ เป็นสภาพปกติของบทว่า ยทิทํ เพราะท่านแสดงอรรถนั้นไว้อย่างนั้นในที่นั้นๆ"

นอกจากนั้น ในฐานะที่ประกอบใช้สรรพนาม ๒ บท เช่น ยานิ อิมานิ ฉบับไทยนิยมแปลตามศัพท์ว่า "เหล่านี้ใด" แต่ความจริงควรแปลเพียง ย ศัพท์ว่า "เหล่าใด" ก็พอ เพราะสรรพนามศัพท์แรกชื่อว่า อรรถปทะ คือ บทที่แสดงความหมายได้ ส่วนสรรพนามบทหลังเรียกว่า ปทาลังการ, ปทโสภณ, ปทปาริผุลละ คือ คำประดับบท, วจนาลังการ คือ เครื่องประดับคำ หรือวาจาสิลิฏฐะ คือ ศัพท์ทำให้คำสละสลวย มีอุทาหรณ์อื่นๆ ว่า

- โย โส ภควา (พระผู้มีพระภาคพระองค์ใด)
- เย อิเม มนุสฺสา (มนุษย์เหล่าใด)
- เย เต มนุสฺสา (มนุษย์เหล่าใด)
- ยํ เอตํ ธมฺมํ (พระธรรมใด)

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์ไวยากรณ์ ฎีกา และโยชนาว่า

ทฺวีสุ สพฺพนาเมสุ ปุพฺพเมว ปธานํ.[๒๔๓]

"สรรพนามต้นเป็นประธานในสรรพนามทั้ง ๒ ศัพท์"

ตตฺถ ตเมนนฺติ ตํ อายสฺมนฺตํ อานนฺทํ. เอตสทฺโท หิ ปทาลงฺการมตฺตํ. อยญฺหิ สทฺทปกติ, ยทิทํ ทฺวีสุ สพฺพนาเมสุ ปุพฺพปทสฺเสว อตฺถปทตา.[๒๔๔]

---

[๒๔๒] ที.สี.อภินวฎีกา ๑/๙๕　[๒๔๓] ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ สูตร ๑๘๕　[๒๔๔] ที.สี.อภินวฎีกา ๑/๘๓

“ในพากย์นั้น คำว่า ตเมนํ แปลว่า ท่านพระอานนท์นั้น เพราะ เอต ศัพท์เป็นเพียงคำประดับบท โดยแท้จริงแล้ว การที่บทหน้าในสรรพนามสองศัพท์เป็นบทแสดงเนื้อความนี้เป็นธรรมเนียมของศัพท์”

ตํ ปเนตนฺติ เอตฺถ เอตสทฺโท วจนาลงฺกาโร ทฺวีสุ สพฺพนาเมสุ ปุพฺพสฺเสว เยภุยฺเยน ปธานตฺตา.[๒๔๕]

“เอต ศัพท์ในคำว่า ตํ ปเนตํ นี้เป็นเครื่องประดับคำ เพราะสรรพนามต้นเท่านั้นมักเป็นประธานโดยมากในสรรพนามทั้ง ๒ ศัพท์”

คำว่า อยํ โส ในฉบับไทยมักแปลว่า “นี้นั้น” แม้ไม่สอดคล้องกับคำอธิบายข้างต้น แต่ก็ได้รับอนุญาตไว้ในคัมภีร์นิรุตติทีปนีว่า

อยํ โส สารถิ เอตีติ เอตฺถ ปน เทฺวปิ วิสุํ วิสุํ อตฺถปทานิ เอวาติ.[๒๔๖]

“ส่วนในอุทาหรณ์ว่า อยํ โส สารถิ เอติ (สารถีนี้นั้นย่อมมา) แม้สรรพนามทั้ง ๒ ศัพท์ก็เป็นบทแสดงเนื้อความทีละบทได้โดยแท้”

ข้อความว่า “สารถีนี้” แสดงว่าสารถีอยู่ใกล้กับพระโพธิสัตว์ เพราะ อิม ศัพท์แสดงถึงสิ่งที่อยู่ใกล้ๆ ส่วนข้อความว่า “นั้น” แสดงว่าเป็นสารถีที่ได้กล่าวถึงในประโยคก่อนนั่นเอง

อนึ่ง วิธีใช้สรรพนามซ้ำกันพบในฐานะ ๔ อย่าง คือ

๑. ปทาลังการ คำประดับบท เช่น โย โส, ยา สา, ยํ ตํ, ยฺวายํ, โยยํ, ยายํ, ยทิทํ, โย เอส, ยา เอสา, ยเมตํ, สฺวายํ, โสยํ, สายํ, ตยิทํ เป็นต้น

๒. วิจฉา คำซ้ำที่มีความหมายเท่ากับแต่ละอย่างๆ เช่น โย โย (ใดๆ), โส โส (นั้นๆ), ยํ ยํ (ใดๆ), ตํ ตํ (นั้นๆ)

๓. พยติหาระ การกระทำกิริยาชนิดเดียวกันต่อกันและกัน เช่น อญฺญมญฺญํ (ซึ่งกันและกัน), อิตรีตรํ, อิตเรตรํ (ซึ่งกันและกัน), อิโต จิโต (จากที่นี้และที่นี้), อสุโก จ อสุโก จ (คนโน้นและคนโน้น)

๔. อัตถวิเสสะ ความหมายพิเศษไปกว่าเดิม เช่น โย โกจิ (บุรุษคนใดคนหนึ่ง), ยา กาจิ (หญิงคนใดคนหนึ่ง), ยํ กิญฺจิ (สกุลแห่งใดแห่งหนึ่ง)]

---

[๒๔๕] ปาจิตฺ.โยชนา หน้า ๖๑

[๒๔๖] นิรุตฺติ. สูตร ๒๒๕

คำว่า อฏฺฐ ปุริสปุคฺคลา (พระอริยบุคคล ๘ จำพวก) คือ พระอริยบุคคล ๘ จำพวก โดยนับทีละคนตามนัยนี้ว่า ผู้ดำรงอยู่ในโสดาปัตติมรรค เป็นจำพวกหนึ่ง ผู้ดำรงอยู่ใน [โสดาปัตติ]ผล เป็นจำพวกหนึ่ง เป็นต้น

อนึ่ง บทเหล่านี้ว่า ปุริส และ ปุคฺคล ในบทข้างต้น มีความหมายเหมือนกัน แต่คำนี้ตรัสไว้ตามเวไนยชน[ผู้ฟังธรรม]

เอส ภควโต สาวกสงฺโฆติ ยานิมานิ ยุควเสน จตฺตาริ ปุริสยุคานิ, ปาฏิเอกฺกโต อฏฺฐ ปุริสปุคฺคลา, เอส ภควโต สาวกสงฺโฆ,

คำว่า เอส ภควโต สาวกสงฺโฆ (นี้แหละพระอริยสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาค) หมายความว่า บุรุษ ๔ คู่โดยคู่ และพระอริยบุคคล ๘ จำพวกทีละคน นี้แหละพระอริยบุคคล ๘ จำพวก

๕. คำอธิบายบทว่า อาหุเนยฺโย

เนื้อความของบทว่า อาหุเนยฺโย เป็นต้น มีดังต่อไปนี้ :-

คำว่า อาหุนะ คือ ของที่นำมาบูชา หมายความว่า วัตถุที่นำมาจากที่ไกลแล้วถวายแก่ท่านผู้ทรงศีล คำนี้เป็นชื่อของปัจจัย ๔

คำว่า อาหุเนยยะ คือ ผู้ควรรับของที่นำมาบูชานั้น เพราะทำให้การบูชานั้นมีผลมาก

คำว่า อาหุเนยฺย มาจาก อา (นำมา) + หุน (ของบูชา) + เอยฺย (ผู้ควรรับ) คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อาเนตฺวา หุนิตพฺพนฺติ อาหุนํ = ของที่นำมาบูชา ชื่อว่า อาหุนะ (อา บทหน้า + หุ ธาตุ <ทานาทนหพฺยปฺปทาเนสุ = ให้, กิน, บวงสรวง> + ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ แปลง ต เป็น น)

- อาหุนํ อรหตีติ อาหุเนยฺโย = ผู้ควรรับของที่นำมาบูชา ชื่อว่า อาหุเนยยะ (อาหุน ศัพท์ + เณยฺย ปัจจัยใน อรหติ ตัทธิต)

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อาหวนียะ คือ ผู้ควรรับสมบัติทุกอย่างที่บุคคลนำมาจากที่ไกลแล้วถวาย

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อาหวนียะ คือ ผู้ควรรับทานของท้าวสักกะเป็นต้น

ไม่เพียงเท่านี้ เหล่าพราหมณ์มีไฟชื่อว่า อาหวนียะ (ไฟที่ควรบูชา) พวกเขาเชื่อว่าการบูชาไฟมีผลมาก ถ้าไฟนั้นได้ชื่อว่า อาหวนียะ เพราะการบูชาไฟมีผลมาก พระสงฆ์นั่นแหละควรชื่อว่า อาหวนียะ (ผู้เปรียบดั่งไฟที่ควรบูชา) เพราะการบูชาสงฆ์มีผลมาก ดังพระพุทธดำรัสว่า :-

โย จ วสฺสสตํ ชนฺตุ อคฺคึ ปริจเร วเน
เอกญฺจ ภาวิตตฺตานํ มุหุตฺตมปิ ปูชเย
สาเยว ปูชนา เสยฺโย ยญฺเจ วสฺสสตํ หุตํ.[๒๔๗]

“การบูชาท่านผู้ฝึกตนแม้เพียงครั้งเดียว มีผลมหาศาลยิ่งกว่าสละทรัพย์บูชาไฟในป่าเป็นเวลาร้อยปี”

บทว่า อาหวนีโย นั้นที่ใช้ในนิกายอื่น [คือนิกายสัพพัตถิกวาทะ] มีความหมายอย่างเดียวกับบทว่า อาหุเนยฺโย ในนิกายมหาวิหารนี้ แต่มีศัพท์ต่างกันเล็กน้อยในบทเหล่านี้ [คือ อาหวนีโย และ อาหุเนยฺโย]

โดยประการดังนี้ พระอริยสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคชื่อว่า อาหุเนยยะ

คำว่า นิกายนฺตเร มีคำอธิบายในคัมภีร์มหาฎีกาว่า

นิกายนฺตเรติ สพฺพตฺถิกวาทินิกาเย.[๒๔๘]

“คำว่า นิกายนฺตเร (ในนิกายอื่น) คือ นิกายสัพพัตถิกวาทะ”

คำว่า อาหวนีย มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. ผู้เป็นที่บุคคลมาแล้วควรถวายสมบัติทุกอย่าง, ผู้ควรรับสมบัติทุกอย่างที่บุคคลนำมาถวาย = อาคนฺตฺวา สพฺพสาปเตยฺยมฺปิ เอตฺถ หุนิตพฺพนฺติ อาหวนีโย (อา บทหน้า + หุ ธาตุ <ทานาทนหพฺยปฺปทาเนสุ = ให้, กิน, บวงสรวง> + อนีย ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)

---

[๒๔๗] ขุ.ธ. ๒๕/๑๐๗/๓๖

[๒๔๘] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๕๖/๓๓๓

๒. ผู้ควรรับทานของท้าวสักกะเป็นต้น = สกฺกาทีนมฺปิ อาหวนํ อรหตีติ อาหวนีโย (อาหวน ศัพท์ <อาหุนิตพฺพนฺติ อาหวนํ> + อีย ปัจจัยใน อรหติ ตัทธิต)

๓. ผู้เปรียบดั่งไฟที่ควรบูชา = อาหวนีโย วิยาติ อาหวนีโย (อาหวนีย ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต)

ข้อความว่า "อาหวนีโย นั้นที่ใช้ในนิกายอื่น มีความหมายอย่างเดียวกับบทว่า อาหุเนยฺโย ในนิกายมหาวิหารนี้ แต่มีศัพท์ต่างกันเล็กน้อยในบทเหล่านี้" หมายความว่า แม้ อาหุเนยฺโย กับ อาหวนีโย จะมีรูปศัพท์ต่างกัน ก็ถือว่าเป็นศัพท์เดียวกันโดยอ้อม เพราะมีรากศัพท์มาจาก หุ ธาตุเหมือนกัน ดังนั้น คำว่า อาหุเนยฺโย จึงมีคำแปลเพิ่มขึ้นอีก ๓ อย่างเหมือน อาหวนีโย ดังต่อไปนี้

๑. ผู้ควรรับของที่นำมาบูชา

๒. ผู้ควรรับสมบัติทุกอย่างที่บุคคลนำมาแล้วถวาย

๓. ผู้ควรรับทานของท้าวสักกะเป็นต้น

๔. ผู้เปรียบดั่งไฟที่ควรบูชา

๖. คำอธิบายบทว่า ปาหุเนยฺโย

นอกจากนั้น เนื้อความของบทว่า ปาหุเนยฺโย นี้ มีดังต่อไปนี้ :-

คำว่า ปาหุนะ (ของต้อนรับ) คือ ของรับแขกที่เตรียมไว้ด้วยความนับถือเพื่อญาติมิตรผู้เป็นที่รักสนิทสนมมาจากทิศน้อยใหญ่ ของรับแขกนั้นนอกจากญาติมิตรเช่นนั้นแล้วควรถวายพระอริยสงฆ์ พระอริยสงฆ์ควรรับของรับแขกดังกล่าว โดยแท้จริงแล้ว แขกที่เสมอเหมือนพระอริยสงฆ์หามีไม่

คำว่า ทิสาวิทิสโต (จากทิศน้อยใหญ่) แปลตามศัพท์ว่า จากทิศใหญ่และทิศเฉียง โดย ทิสา ศัพท์หมายถึง ทิศใหญ่ ๔ ทิศ ส่วน วิทิสา ศัพท์หมายถึง ทิศเฉียง ๔ ทิศ

กล่าวโดยละเอียดว่า พระอริยสงฆ์นี้ปรากฏได้เมื่อล่วงพุทธันดรหนึ่ง และเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยคุณธรรม[มีศีลเป็นต้น]ที่ก่อให้เกิดความรักสนิทสนมโดยไม่เจือปน[กับธรรมฝ่ายตรงกันข้าม] ดังนั้น ของรับแขกจึงเป็นสิ่งที่ควรถวายแก่พระอริยสงฆ์นั้น และท่านก็ควรรับของรับแขก จึงได้ชื่อว่า ปาหุเนยยะ (ผู้ควรแก่ของต้อนรับ)

ส่วนปาฐะที่ต่างกัน คือ ในพระไตรปิฎกของภิกษุนิกายสัพพัตถิกวาทะมีบาลีว่า ปาหวนีโย ตามความเห็นของภิกษุเหล่านั้น พระอริยสงฆ์ชื่อว่า ปาหวนียะ เพราะควรรับทานที่บุคคลนำมาก่อนคนทั้งหมด เนื่องจากพระอริยสงฆ์ควรรับการบูชาเป็นลำดับแรก

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ปาหวนียะ คือ ผู้ควรรับทานโดยประการทั้งปวง [กล่าวคือการเอาใจใส่ ความเคารพนับถือ และการเตรียมเครื่องไทยธรรมโดยเคารพ เป็นต้น] พระอริยสงฆ์ดังกล่าวนั้นชื่อว่า ปาหุเนยยะ [โดยอ้อม]ในคัมภีร์ของภิกษุนิกายมหาวิหารนี้ตามความหมายนั้น

คำว่า ปาหวนีย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ผู้เป็นที่บุคคลนำมาก่อนแล้วควรถวายทาน, ผู้ควรรับทานที่นำมาก่อนคนทั้งหมด = สพฺพปฐมํ อาเนตฺวา เอตฺถ หุนิตพฺพนฺติ ปาหวนีโย (ป บทหน้า <ปฐม = ก่อน> + อา บทหน้า <อาเนตฺวา = นำมา> + หุ ธาตุ <ทานาทนหพฺยปฺปทาเนสุ = ให้, บริโภค และบวงสรวง> + อนีย ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)

๒. ผู้ควรรับทานโดยประการทั้งปวง = สพฺพปฺปกาเรน อาหวนมรหตีติ ปาหวนีโย (ป บทหน้า <ปการ = ประการ> + อาหวน <การบูชา> + อีย ปัจจัยใน อรหติ ตัทธิต)

ข้อความว่า “พระอริยสงฆ์ดังกล่าวนั้นชื่อว่า ปาหุเนยยะ [โดยอ้อม]ในคัมภีร์ของภิกษุนิกายมหาวิหารนี้ตามความหมายนั้น” หมายความว่า แม้ ปาหุเนยฺโย กับ ปาหวนีโย จะมีรูปศัพท์ต่างกัน ก็ถือว่าเป็นศัพท์เดียวกันโดยอ้อม เพราะมีรากศัพท์มาจาก หุ ธาตุเหมือนกัน ดังนั้น คำว่า ปาหุเนยฺโย จึงมีคำแปลเพิ่มขึ้นอีก ๒ อย่างเหมือน ปาหวนีโย ดังต่อไปนี้

๑. ผู้ควรแก่ของต้อนรับ

๒. ผู้ควรรับทานที่นำมาก่อนคนทั้งหมด

๓. ผู้ควรรับทานโดยประการทั้งปวง

๗. คำอธิบายบทว่า ทกฺขิเณยฺโย

นอกจากนั้น คำว่า ทักษิณา (ทานที่ทำให้เจริญรุ่งเรือง) คือ ทานที่ให้โดยเชื่อปรโลก

คำว่า ทักขิเณยยะ คือ ผู้ควรรับทักษิณาทานนั้น หรือผู้เกื้อกูลแก่ทักษิณาทาน เพราะทำทักษิณาทานนั้นให้หมดจดโดยทำให้มีผลมาก

ข้อความว่า "เพราะทำทักษิณาทานนั้นให้หมดจดโดยทำให้มีผลมาก" หมายความว่า เงินลงทุนเป็นต้นชื่อว่าถูกทำให้หมดจดด้วยการได้รับกำไรอันมากมาย ฉันใด ทักษิณาชื่อว่าถูกทำให้หมดจดด้วยความมีผลอันไพบูลย์ ฉันนั้น[๒๔๙]

คำว่า ทกฺขิเณยฺย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ผู้ควรรับทักษิณาทาน = ทกฺขิณํ อรหตีติ ทกฺขิเณยฺโย (ทกฺขิณา ศัพท์ + เณยฺย ปัจจัยใน อรหติ ตัทธิต)

๒. ผู้เกื้อกูลแก่ทักษิณาทาน = ทกฺขิณาย หิโต ทกฺขิเณยฺโย (ทกฺขิณา ศัพท์ + เณยฺย ปัจจัยใน หิต ตัทธิต)

คำว่า ทกฺขิณา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ทกฺขนฺติ เอตาย สตฺตา ยถาธิปฺเปตาหิ สมฺปตฺตีหิ วฑฺฒนฺตีติ ทกฺขิณา = ทานที่ทำให้เหล่าสัตว์เจริญรุ่งเรืองด้วยสมบัติตามที่ต้องการ ชื่อว่า ทักษิณา (ทกฺข ธาตุ <วุฑฺฒิยํ = เจริญ> + ณิก ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย)[๒๕๐]

- ทกฺขนฺติ วฑฺฒนฺติ สตฺตา เอตาย ยถาธิปฺเปตาหิ สมฺปตฺตีหิ อิทฺธา วุทฺธา อุกฺกํสคตา โหนฺตีติ ทกฺขิณา, ทาตพฺพวตฺถุ = ทานที่ทำให้เหล่าสัตว์เจริญรุ่งเรือง คือ

---

[๒๔๙] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๕๖/๓๓๔

[๒๕๐] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๕๗/๓๓๔

บริบูรณ์ ก้าวหน้า ถึงความสูงสุดด้วยสมบัติตามที่ต้องการ ชื่อว่า ทักษิณา หมายถึง วัตถุที่บุคคลควรให้ (ทกฺข ธาตุ <วุฑฺฒิยํ = เจริญ> + ณิก ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย)[๒๕๑]

๘. คำอธิบายบทว่า อญฺชลิกรณีโย

คำว่า อัญชลิกรณียะ คือ ผู้ควรอัญชลีกรรมที่ชาวโลกทั้งมวลวางมือทั้งสองข้างไว้บนศีรษะกระทำอยู่

คำว่า อญฺชลิกรณีย มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปุญฺญตฺถิเกหิ อญฺชลิ กรณียา เอตฺถาติ อญฺชลิกรณีโย = ผู้เป็นที่กระทำอัญชลีกรรมของผู้ปรารถนาบุญ (สัตตมีพหุพพีหิสมาส)

๙. คำอธิบายบทว่า อนุตฺตรํ ปุญฺญกฺเขตฺตํ โลกสฺส

คำว่า อนุตฺตรํ ปุญฺญกฺเขตฺตํ โลกสฺส (เป็นนาบุญอันประเสริฐของโลก) หมายความว่า พระอริยสงฆ์เป็นสถานที่ปลูกบุญอันไม่มีผู้เสมอเหมือนของชาวโลกทั้งมวล อุปมาว่าสถานที่เพาะปลูกข้าวสาลีหรือข้าวบาร์เล่ย์ของพระราชาหรืออำมาตย์ ได้ชื่อว่า นาข้าวสาลีของพระราชา นาข้าวบาร์เล่ย์ของพระราชา ฉันใด พระสงฆ์ก็เป็นสถานที่ปลูกบุญของชาวโลกทั้งมวล ฉันนั้น ดังจะเห็นได้ว่า ชาวโลกอาศัยพระอริยสงฆ์แล้วสั่งสมบุญที่ก่อให้เกิดสุขนานาประการ ดังนั้น พระอริยสงฆ์จึงเป็นนาบุญอันประเสริฐของโลก

แม้ในพระบาลีจะกล่าวว่า อนุตฺตรํ (อันประเสริฐ) ที่แสดงว่าไม่มีผู้ที่ประเสริฐกว่านี้ แต่แม้กระทั่งผู้ที่เสมอเหมือนพระอริยสงฆ์นั้นก็หามีไม่ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อสทิสํ (ไม่มีผู้เสมอเหมือน)[๒๕๒]

---

[๒๕๑] นีติ.ธาตุ. หน้า ๓๓

[๒๕๒] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๕๗/๓๓๔

ในสังยุตตนิกาย สคาถวรรค พระพุทธองค์ได้ตรัสถึงทานที่ถวายแก่พระอริยสงฆ์ว่ามีผลมาก ดังข้อความว่า

จตฺตาโร จ ปฏิปนฺนา　　จตฺตาโร จ ผเล ฐิตา
เอส สงฺโฆ อุชุภูโต　　ปญฺญาสีลสมาหิโต.

ยชมานานํ มนุสฺสานํ　　ปุญฺญเปกฺขาน ปาณินํ
กโรตํ โอปธิกํ ปุญฺญํ　　สงฺเฆ ทินฺนํ มหปฺผลํ.[๒๕๓]

"ท่านผู้ปฏิบัติดี (ผู้กำลังบรรลุมรรค) ๔ จำพวก ท่านผู้บรรลุผลแล้ว ๔ จำพวก นั่นคือพระสงฆ์ เป็นผู้ปฏิบัติตรง ตั้งมั่นอยู่ในศีล สมาธิและปัญญา

เมื่อเหล่าสัตว์คือมนุษย์ปรารถนาบุญบูชาอยู่ ทำบุญซึ่งให้เกิดผลทานที่ถวายแก่พระอริยสงฆ์มีผลมาก"

คำว่า ปุญฺญกฺเขตฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ขิตฺตํ วุตฺตํ พีชํ มหปฺผลภาวกรเณน ตายติ รกฺขตีติ เขตฺตํ = สถานที่รักษาเมล็ดพืชที่ถูกหว่านไว้โดยกระทำให้มีผลมาก ชื่อว่า เขตตะ (ขิตฺต บทหน้า + ตา ธาตุ <รกฺขเน = รักษา> + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

หรือ

- ขิปนฺติ วปนฺติ เอตฺถ พีชานีติ เขตฺตํ = สถานที่เป็นที่หว่านเมล็ดพืช ชื่อว่า เขตตะ (ขิป ธาตุ <ฉฑฺฑเน = ทิ้ง> + อ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)

- เขตฺตํ วิย เขตฺตํ = ผู้เหมือนนา ชื่อว่า เขตตะ (เขตฺต ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต

- ปุญฺญานํ เขตฺตํ ปุญฺญกฺเขตฺตํ = ผู้เหมือนนาบุญ ชื่อว่า ปุญญเขตตะ (ฉัฏฐี-ตัปปุริสสมาส)

---

[๒๕๓] สํ.ส. ๑๕/๒๖๒/๒๘๑

สรุปความพระสังฆคุณ ๙

พระสังฆคุณ ๙ ประการที่กล่าวมาแล้วนั้น มีคำแปลและคำอธิบายตามข้อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ดังต่อไปนี้

๑.๑ สุปฏิปนฺโน ภควโต สาวกสงฺโฆ = พระอริยสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาค เป็นผู้ปฏิบัติดี คือ ปฏิบัติปฏิปทาที่ถูกต้อง ได้แก่ ไตรสิกขา

๑.๒ สุปฏิปนฺโน ภควโต สาวกสงฺโฆ = พระอริยสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาค เป็นผู้ปฏิบัติดีตามพระพุทธพจน์ เพราะปฏิบัติตามที่ทรงสั่งสอน และปฏิบัติปฏิปทาที่ถูกต้องในธรรมวินัยที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว

๒.๑ อุชุปฏิปนฺโน ภควโต สาวกสงฺโฆ = พระอริยสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาค เป็นผู้ปฏิบัติตรง คือ ไม่ถอยกลับ

๒.๒ อุชุปฏิปนฺโน ภควโต สาวกสงฺโฆ = พระอริยสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาค เป็นผู้ปฏิบัติตรง คือ ไม่คด ไม่โค้ง ไม่งอทางกาย วาจา ใจ

๒.๓ อุชุปฏิปนฺโน ภควโต สาวกสงฺโฆ = พระอริยสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาค เป็นผู้ปฏิบัติตรงตามมัชฌิมาปฏิปทา เพราะปฏิบัติโดยหลีกเลี่ยงทางสุดโต่งทั้งสองตามมัชฌิมาปฏิปทา และปฏิบัติเพื่อกำจัดโทษคือความคด โค้ง และงอของกาย วาจา ใจ

๓.๑ ญายปฏิปนฺโน ภควโต สาวกสงฺโฆ = พระอริยสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาค เป็นผู้ปฏิบัติปฏิปทาที่ สมควรแก่โลกุตตรธรรม

๓.๒ ญายปฏิปนฺโน ภควโต สาวกสงฺโฆ = พระอริยสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาค เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อวิธีรู้พระนิพพาน

๓.๓ ญายปฏิปนฺโน ภควโต สาวกสงฺโฆ = พระอริยสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาค เป็นผู้ปฏิบัติ เพื่อพระนิพพาน

๔.๑ สามีจิปฏิปนฺโน ภควโต สาวกสงฺโฆ = พระอริยสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาค เป็นผู้ปฏิบัติปฏิปทาที่คล้อยตามโลกุตตรธรรม

๔.๒ สามีจิปฏิปนฺโน ภควโต สาวกสงฺโฆ = พระอริยสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาค เป็นผู้ปฏิบัติปฏิปทาที่สมควรเพื่อพ้นจากวัฏฏทุกข์

๔.๓ สามีจิปฏิปนฺโน ภควโต สาวกสงฺโฆ = พระอริยสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาค เป็นผู้ปฏิบัติที่ ควรนับถือ

ยทิทํ จตฺตาริ ปุริสยุคานิ อฏฺจ ปุริสปุคฺคลา = ท่านเหล่านั้น คือบุรุษ ๔ คู่ กล่าวคือ พระอริยบุคคล ๘ จำพวก

เอส ภควโต สาวกสงฺโฆ = นี้แหละพระอริยสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาค

๕.๑ อาหุเนยฺโย = ผู้ควรรับสักการะ (ของที่นำมาบูชา)

๕.๒ อาหุเนยฺโย = ผู้ควรรับสมบัติทุกอย่างที่บุคคลนำมาถวาย

๕.๓ อาหุเนยฺโย = ผู้ควรรับทานของท้าวสักกะเป็นต้น

๕.๔ อาหุเนยฺโย = ผู้เปรียบดั่งไฟที่ควรบูชา

๖.๑ ปาหุเนยฺโย = ผู้ควรแก่ของต้อนรับ

๖.๒ ปาหุเนยฺโย = ผู้ควรรับทานที่นำมาก่อนคนทั้งหมด

๖.๓ ปาหุเนยฺโย = ผู้ควรรับทานโดยประการทั้งปวง

๗.๑ ทกฺขิเณยฺโย = ผู้ควรรับทักษิณาทาน

๗.๒ ทกฺขิเณยฺโย = ผู้เกื้อกูลแก่ทักษิณาทาน เพราะทำทักษิณาทานนั้นให้หมดจดโดยทำให้มีผลมาก

๘. อญฺชลิกรณีโย = ผู้ควรอัญชลีกรรม

๙. อนุตฺตรํ ปุญฺญกฺเขตฺตํ โลกสฺส = เป็นนาบุญอันประเสริฐของโลก

องค์ฌาณ ๕ ปรากฏ แต่สำเร็จเพียงอุปจารฌาน

[๑๕๗] เมื่อผู้เพียรปฏิบัติระลึกถึงพระสังฆคุณที่จำแนกเป็นผู้ปฏิบัติดีเป็นต้นอย่างนี้ ในสมัยนั้น จิตจะไม่ถูกราคะ โทสะ และโมหะรบกวน จิตของเธอปรารภพระสังฆคุณเป็นอารมณ์ดำเนินไปตรงในขณะนั้น เมื่อเธอข่มนิวรณ์ได้ตามวิธีที่กล่าวมาแล้วอย่างนี้ องค์ฌานจึงเกิดขึ้นในขณะเดียวกัน แต่เพราะพระสังฆคุณลุ่มลึก หรือเพราะการน้อมจิตไปในการระลึกถึงคุณนานาประการ ฌานจึงไม่ขึ้นถึงอัปปนา ถึงเพียงอุปจาระเท่านั้น ฌานนั้นเรียกว่าสังฆานุสสติ เพราะเกิดขึ้นด้วยการระลึกถึงพระสังฆคุณ

อานิสงส์ของการเจริญสังฆานุสสติ

ผลที่ได้รับ คือ ภิกษุที่เจริญสังฆานุสสตินี้อยู่เสมอ :-

๑. เป็นผู้เคารพยำเกรงพระอริยสงฆ์

๒. ได้รับศรัทธาเป็นต้นอันไพศาล

๓. เกิดปีติและปราโมทย์เป็นอันมาก

๔. ทนต่อภัยอันน่ากลัว

๕. สามารถอดกลั้นทุกข์

๖. ได้ความรู้สึกว่าอยู่ร่วมกับพระอริยสงฆ์

๗. แม้ร่างกายของเธอที่อบอวลด้วยสังฆานุสสติ ย่อมควรบูชาเหมือนโรงอุโบสถที่มีพระอริยสงฆ์ประชุมกัน

๘. จิต[ของเธอ]ย่อมน้อมไปเพื่อบรรลุโลกุตตรธรรม

๙. หิริและโอตตัปปะย่อมปรากฏแก่เธอเมื่อพบกับสิ่งที่ควรล่วงละเมิด เหมือนแลเห็นพระอริยสงฆ์อยู่ต่อหน้า

๑๐. เมื่อยังมิได้แทงตลอดคุณวิเศษยิ่งๆ ขึ้นไป ก็จะมีสุคติภูมิเป็นภพหน้า

ตสฺมา หเว อปฺปมาทํ กยิราถ สุเมธโส
เอวํ มหานุภาวาย สงฺฆานุสฺสติยา สทา.

"เพราะเหตุนั้น ผู้มีปัญญาดีจึงควรบำเพ็ญความไม่ประมาทในสังฆานุสสติภาวนาซึ่งมีอานุภาพมากอย่างนี้เสมอ"

ข้อความว่า "เพราะเหตุนั้น" หมายความว่า เพราะเหตุคือการที่สังฆานุสสติภาวนามีผลมากตั้งแต่ความเป็นผู้เคารพยำเกรงพระอริยสงฆ์เป็นต้นไปจนถึงการมีสุคติภูมิเป็นภพหน้า

จบคำอธิบายพอเป็นแนวทางของสังฆานุสสติ

๔. คำอธิบายสีลานุสสติ

วิธีเจริญสีลานุสสติ

[๑๕๘] ส่วนผู้เพียรปฏิบัติที่ประสงค์จะเจริญสีลานุสสติ ควรไปสถานที่สงัดหลีกเร้นอยู่แล้วระลึกถึงศีลของตนโดยคุณลักษณะที่ไม่ขาดเป็นต้นอย่างนี้ว่า :-

อโห วต เม สีลานิ อขณฺฑานิ อจฺฉิทฺทานิ อสพลานิ อกมฺมาสานิ ภุชิสฺสานิ วิญฺญุปฺปสตฺถานิ อปรามฏฺฐานิ สมาธิสํวตฺตนิกานิ.[๒๕๔]

"น่าอัศจรรย์หนอ ศีลของเรา :-

๑. ไม่ขาด (อขัณฑะ)

๒. ไม่ทะลุ (อัจฉิททะ)

๓. ไม่ด่าง (อสพละ)

๔. ไม่พร้อย (อกัมมาสะ)

๕. เป็นไท (ภุชิสสะ)

๖. ผู้รู้สรรเสริญ (วิญญุปสัตถะ)

๗. ไม่ถูกยึดผิดด้วยตัณหาและทิฏฐิ (อปรามัฏฐะ)

๘. ก่อให้เกิดสมาธิ (สมาธิสังวัตตนิกะ)

การระลึกถึงศีลของผู้อื่นเป็นเหตุใกล้ของเมตตาด้วยการนำความรักพอใจมาให้อย่างเดียว ไม่ใช่กรรมฐานโดยเฉพาะ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อตฺตโน สีลานิ อนุสฺสริตพฺพานิ (ระลึกถึงศีลของตน)[๒๕๕]

อนึ่ง ในการระลึกดังกล่าว คฤหัสถ์ควรระลึกถึงศีลของคฤหัสถ์ บรรพชิตควรระลึกถึงศีลของบรรพชิต

---

[๒๕๔] องฺ.ฉกฺก. ๒๒/๑๑/๒๗๙

[๒๕๕] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๕๘/๓๓๔-๓๕

คำว่า ตานิ แปลตามศัพท์ว่า "ศีลเหล่านั้น" แต่ทำให้มีคำซ้ำกับคำว่า คหฏฺจสีลานิ (ศีลของคฤหัสถ์) ในที่นี้จึงแปลว่า "ในการระลึกดังกล่าว" ตามวิสุทธิมรรคนิสสัย (เล่ม ๒ หน้า ๒๐๐)

ไม่ว่าศีลของคฤหัสถ์หรือบรรพชิต จำแนกเป็น:-

๑. ศีลไม่ขาด คือ สิกขาบทของบุคคลที่ไม่ขาดในเบื้องต้นหรือที่สุด เหมือนผ้าที่ขาดชาย

๒. ศีลไม่ทะลุ คือ สิกขาบทของบุคคลที่ไม่ขาดตรงกลาง เหมือนผ้าทะลุกลางผืน

๓. ศีลไม่ด่าง คือ สิกขาบทของบุคคลที่ไม่ขาดสองหรือสามสิกขาบทตามลำดับ เหมือนแม่โคมีสีตัวด่างดำหรือด่างแดงเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งด้วยสีต่างชนิดกัน มีรูปยาวหรือกลมเป็นต้นซึ่งเกิดที่หลังหรือท้อง

๔. ศีลไม่พร้อย คือ สิกขาบทของบุคคลที่ไม่ขาดเป็นตอนๆ ไป เหมือนแม่โคลายเป็นจุด ด้วยสีต่างชนิดกันเป็นระยะๆ ไป

อีกอย่างหนึ่ง ศีลทั้งหมดมีชื่อว่าไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ด่าง ไม่พร้อย โดยสามัญทั่วไป[คือไม่จำแนกเป็นศีลขาดในเบื้องต้นหรือที่สุด เป็นต้น] เพราะไม่ถูกทำลายด้วยเมถุนสังโยค ๗ หรือบาปธรรมมีความโกรธและความผูกโกรธเป็นต้น

๕. เป็นไท (ภุชิสสะ) เพราะสร้างความเป็นไทโดยพ้นไปจากความเป็นทาสของตัณหา

๖. ผู้รู้สรรเสริญ (วิญญุปสัตถะ) เพราะเป็นสิ่งที่ผู้รู้มีพระพุทธเจ้าเป็นต้นชมเชย

๗. ไม่ถูกยึดผิด (อปรามัฏฐะ) เพราะไม่ถูกตัณหาและทิฏฐิยึดผิด หรือไม่มีใครย่ำยี[ด้วยวิบัติอย่างใดอย่างหนึ่งในวิบัติ ๔] อย่างนี้ว่า ศีลของท่านบกพร่องเช่นนี้

๘. ก่อให้เกิดสมาธิ (สมาธิสังวัตตนิกะ) เพราะยังอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิให้เป็นไป หรือยังมรรคสมาธิและผลสมาธิให้เป็นไป

ศีลในเรื่องนี้จำแนกเป็นศีลของคฤหัสถ์และภิกษุ ศีลของภิกษุที่กล่าวว่าเป็นศีลในเบื้องต้น ที่สุด ตรงกลาง ตามลำดับ หรือระหว่างเป็นตอนๆ มิได้หมายถึงลำดับสิกขาบทโดยมีปาราชิกเป็นเบื้องต้น ส่วนทุพภาสิตเป็นที่สุด ดังนี้เป็นต้น เพราะไม่มีลำดับกองอาบัติอย่างใดอย่างหนึ่งอื่นจากนี้ เนื่องจากปาราชิกแม้จะเป็นอาบัติอย่างแรก ก็ถูกบัญญัติไว้ภายหลังอาบัติทั้งหมดในราวปฐมโพธิกาลหลังตรัสรู้ได้ ๒๐ พรรษา และภิกษุผู้ต้องอาบัติปาราชิกก็ขาดจากความเป็นภิกษุแล้ว จึงไม่มีลักษณะที่ศีลขาดหรือทะลุเป็นต้น ดังนั้น ศีลในเบื้องต้น ที่สุด ตรงกลาง ตามลำดับ หรือระหว่างเป็นตอนๆ จึงหมายถึงพระบาลีมีอุเทศเป็นต้นที่ตรัสไว้ในปาราชิกสิกขาบทเป็นต้น โดยเริ่มตั้งแต่อุเทศ คือ หัวข้อ, ปทภาชนีย์ คือ คำจำแนกบท และวินีตวัตถุ คือ เรื่องที่พระพุทธเจ้าทรงตัดสินด้วยพระองค์เอง

สรุปความว่า :-

๑. ศีลในเบื้องต้น คือ ศีลที่กล่าวไว้ในอุเทศ

๒. ศีลในที่สุด คือ ศีลที่กล่าวไว้ในวินีตวัตถุ

๓. ศีลตรงกลาง คือ ศีลที่กล่าวไว้ในปทภาชนีย์

๔. ศีลตามลำดับ คือ ศีลที่กล่าวไว้ตามลำดับอุเทศเป็นต้น

๕. ศีลในระหว่างเป็นตอนๆ คือ ศีลที่กล่าวไว้ในระหว่างอุเทศเป็นต้นของสิกขาบทเหล่านั้นตามสมควร

คำอธิบายข้างต้นกล่าวตามวิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า

สตฺตสุ อาปตฺติกฺขนฺเธสุ อาทิมฺหิ วา อนฺเต วา เวมชฺเฌติ จ อิทํ เตสํ อุทฺเทสาทิ-ปาฬิวเสน วุตฺตํ. น หิ อญฺโญ โกจิ อาปตฺติกฺขนฺธานํ อนุกฺกโม อตฺถิ.[๒๕๖]

"อนึ่ง คำว่า สตฺตสุ อาปตฺติกฺขนฺเธสุ อาทิมฺหิ วา อนฺเต วา เวมชฺเฌ (ในเบื้องต้น ที่สุด หรือตรงกลางในอาบัติ ๗ กอง) นี้ กล่าวไว้ตามพระบาลีมีอุเทศเป็นต้นของกองอาบัติเหล่านั้น เพราะไม่มีลำดับกองอาบัติอย่างใดอย่างหนึ่งอื่นจากนี้"

แม้วิสุทธิมรรคจูฬฎีกาอธิบายเรื่องนี้ว่า

---

[๒๕๖] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๑/๙๘

สตฺตาปตฺติกฺขนฺธปกาสกานิ อุภโตวิภงฺคาคตานิ สพฺพานิ สิกฺขาปทานิ ตพฺพิภงฺคา-คตานิ จ สนฺธาย "สตฺตสุ อาปตฺติกฺขนฺเธสูติ วุตฺตํ. เตนาห "อาทิมฺหิ วาติอาทิ. น หิ วินยปาฬิยํ เทสนกฺกมํ มุญฺจิตฺวา เตสํ อญฺโญ อนุกฺกโม อตฺถิ.[๒๕๗]

"ท่านกล่าวว่า สตฺตสุ อาปตฺติกฺขนฺเธสุ (ในอาบัติ ๗ กอง) โดยหมายถึงสิกขาบททั้งหมดที่มาในอุภโตวิภังค์และวิภังค์ของสิกขาบทเหล่านั้น ซึ่งแสดงอาบัติ ๗ กอง ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อาทิมฺหิ วา (ในเบื้องต้นก็ตาม) เพราะในพระวินัยบาลีไม่มีลำดับอื่นของสิกขาบทเหล่านั้นพ้นไปจากลำดับการแสดง"

ประโยคข้างต้นนี้หมายความว่า คำว่า สตฺตสุ อาปตฺติกฺขนฺเธสุ (ในอาบัติ ๗ กอง) เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า การณูปจาระ คือ การกล่าวถึงเหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงผล กล่าวคือ กองอาบัติเป็นเหตุ ส่วนสิกขาบทที่แสดงกองอาบัติเหล่านั้นเป็นผล ดังนั้น คำนี้จึงกล่าวถึงเหตุคือกองอาบัติ แต่เจตนาหมายถึงผลคือสิกขาบท

ด้วยเหตุดังกล่าว ศีลในเบื้องต้นและที่สุด เป็นต้น คือ อาบัติ ๖ กอง ได้แก่ ถุลลัจจัย สังฆาทิเสส ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนียะ ทุกกฏ และทุพภาสิต ยกเว้นปาราชิก ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสไว้ในเบื้องต้น ที่สุด ตรงกลาง ตามลำดับ หรือระหว่างเป็นตอนๆ ในสิกขาบทนั้นๆ ดังข้อความว่า

สิกฺขาปทนฺติ ตสฺมึ อาทิภูเต ปาราชิกกณฺฑสมุฏฺฐาเย อาคตํ ถุลฺลจฺจยาทิสาวเสส-สิกฺขาปทํ. เตน หิ สีลํ ขณฺฑาทิภาวปฺปตฺตํ โหติ, น ปาราชิเกน. ตสฺมึ อาปนฺเน สพฺพโส ทฑฺฒสาฏโก วิย สพฺพมฺปิ สีลํ วินสฺสติ. น กิญฺจิ อวสิสฺสติ. อวเสเส หิ สติ ขณฺฑํ นาม ภเวยฺย. อวินฏฺฐสีลสฺเสว จ สงฺกิเลโส, น อิตรสฺส. เตเนว ปาราชิกวิรหิตาว สตฺตวิธเมถุนสํโยคาปิ ทสฺสิตา.[๒๕๘]

"คำว่า สิกฺขาปทํ (สิกขาบท) คือ สิกขาบทที่เหลือมีถุลลัจจัยเป็นต้นที่มาในหมวดปาราชิกกัณฑ์อันเป็นเบื้องต้นนั้น เพราะศีลชื่อว่าถึงความขาดเป็นต้นด้วยสิกขาบทดังกล่าว ไม่ชื่อว่าถึงความขาดเป็นต้นด้วยปาราชิก เพราะเมื่อภิกษุต้องอาบัติปาราชิกนั้นแล้ว ศีลทั้งหมดย่อมวิบัติไปโดยสิ้นเชิงเหมือนผ้าถูกไฟเผาไม่เหลือบางส่วน แต่เมื่อมีศีลเหลืออยู่จึงควรชื่อว่าศีลขาด และความเศร้าหมองก็มีได้แก่ผู้มีศีลไม่วิบัติ มิใช่มีได้แก่บุคคลอื่นจากนี้ ดังนั้น ท่านจึงแสดงเมถุนสังโยค ๗ ที่เว้นจากปาราชิก"

---

[๒๕๗] วิสุทฺธิ.จูฬฏีกา ๑/๒๑/๗๒

[๒๕๘] วิสุทฺธิ.จูฬฏีกา ๑/๒๑/๗๓

คำอธิบายดังกล่าวเกี่ยวกับศีลของภิกษุ ส่วนศีลของคฤหัสถ์จำแนกตามข้อความในวิสุทธิมรรคมหาฎีกา ดังนี้

ปฏิปาฏิยา สมาทาเน สมาทานกฺกเมน, เอกชฺฌํ สมาทาเน อุทฺเทสกฺกเมน สีลานํ อาทิอนฺตํ เวทิตพฺพํ.[๒๕๙]

"พึงทราบเบื้องต้นและที่สุดของศีลตามลำดับสมาทานในการสมาทานตามลำดับ หรือตามลำดับอุเทศในการสมาทานพร้อมกัน"

ข้อนี้หมายความว่า เมื่อคฤหัสถ์สมาทานศีลตามลำดับทีละข้อว่า ปาณาติปาตา เวรมณิสิกฺขาปทํ สมาทิยามิ เป็นต้น ศีลข้อแรก คือ การงดเว้นจากปาณาติปาต ศีลข้อสุดท้ายคือการงดเว้นจากการดื่มสุราเมรัย จัดเป็นศีลในเบื้องต้นและที่สุดตามลำดับสมาทาน เมื่อเขาสมาทานศีลพร้อมกันว่า อหํ ปญฺจ สีลานิ อธิฏฺฐามิ (ข้าพเจ้าอธิษฐานศีล ๕) ศีลทั้งสองข้อเหล่านั้นก็จัดเป็นศีลในเบื้องต้นและที่สุดตามลำดับอุเทศ

ข้อความว่า "เป็นไท (ภุชิสสะ) เพราะสร้างความเป็นไทโดยพ้นไปจากความเป็นทาสของตัณหา" หมายความว่า ศีลที่บุคคลรักษาเพื่อไปเกิดเป็นเทพบุตรหรือเทพธิดาในสวรรค์ จัดว่าเป็นทาสของตัณหาเพราะมีตัณหาเป็นมูลเหตุ แต่ศีลที่บุคคลรักษาโดยมุ่งความหลุดพ้นเป็นสิ่งที่เกี่ยวกับตนเองไม่อยู่ในอำนาจของตัณหา จึงชื่อว่าเป็นไท ดังข้อความว่า

วิวฏฺฏูปนิสฺสยตาย ตณฺหาทาสพฺยโต โมจเนน ภุชิสฺสภาวกรณํ.[๒๖๐]

"การทำความเป็นไทย่อมมีได้ด้วยการพ้นไปจากความเป็นทาสของตัณหาเพราะเป็นกุศลที่อาศัยวิวัฏฏ์"

สีลสฺส ตณฺหาทาสพฺยโต โมจนํ วิวฏฺฏูปนิสฺสยภาวาปาทนํ. ตโต เอว ตํสมงฺคีปุคฺคโล เสรี สยํวสี ภุชิสฺโส นาม โหติ. เตนาห "ภุชิสฺสภาวกรเณน ภุชิสฺสานีติ.[๒๖๑]

"การที่ศีลพ้นไปจากความเป็นทาสของตัณหา เป็นการให้ถึงความเป็นกุศลที่อาศัยวิวัฏฏ์ ดังนั้น บุคคลผู้เพียบพร้อมด้วยศีลนั้นจึงมีอิสระเสรีอยู่ในอำนาจของตน ชื่อว่าเป็นไท ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ภุชิสฺสภาวกรเณน ภุชิสฺสานิ (เป็นไท เพราะสร้างความเป็นไท)"

---

[๒๕๙] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๕๘/๓๓๕

[๒๖๐] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๑/๙๙

[๒๖๑] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๕๘/๓๓๕

ข้อความว่า “เพราะไม่ถูกตัณหาและทิฏฐิยึดผิด” หมายความว่า เพราะไม่ถูกตัณหาและทิฏฐิยึดผิดตามนัยนี้ว่า เราจักเกิดเป็นท้าวเทพหรือเทพตนหนึ่งด้วยศีลนี้แล้วจักเป็นผู้เที่ยงแท้แน่นอนในภพนั้น[๒๖๒]

คำว่า สมาธิสํวตฺตนิก มีรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์นี้ตามข้อความข้างต้นว่า

- สํวตฺเตนฺตีติ สํวตฺตนิกานิ = ศีลที่ก่อให้เกิด ชื่อว่า สังวัตตนิกะ (สํ บทหน้า + วตฺ ธาตุ <วตฺตเน = เป็นไป> + เณ การิตปัจจัย + อนีย ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ แปลง ย เป็น ก และรัสสะ อี ใน นี เป็น อิ)

- สมาธึ สํวตฺตนิกานิ สมาธิสํวตฺตนิกานิ = ศีลที่ก่อให้เกิดสมาธิ ชื่อว่า สมาธิ-สังวัตตนิกะ (ทุติยาตัปปุริสสมาส)

ส่วนวิสุทธิมรรคมหาฎีกา (เล่ม ๑ ข้อ ๑๕๘ หน้า ๓๓๕) แสดงรูปวิเคราะห์ของคำนี้ว่า

- สมาธิโน สํวตฺตนํ สมาธิสํวตฺตนํ = การก่อให้เกิดสมาธิ ชื่อว่า สมาธิสังวัตตนะ (กัมมัฏฐฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

- สมาธิสํวตฺตนํ ปโยชนํ อิเมสนฺติ สมาธิสํวตฺตนิกานิ = ศีลที่มีประโยชน์ก่อให้เกิดสมาธิ ชื่อว่า สมาธิสังวัตตนิกะ (สมาธฺสํวตฺตน ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน ปโยชน ตัทธิต)

อาทิ ศัพท์ในคำว่า โกธุปนาหาทีหิ ปาปธมฺเมหิ (บาปธรรมมีความโกรธและความผูกโกรธเป็นต้น) หมายถึง ความลบหลู่ ตีเสมอ ริษยา ตระหนี่ มารยา สาไถย ถือตัว เย่อหยิ่ง เป็นต้น

คำว่า ปรามฏฺจ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ถูกตัณหาและทิฏฐิยึดผิด = ตณฺหาทิฏฺฐีหิ ปรามสียึสูติ ปรามฏฺฐานิ (ปรา บทหน้าในความหมายว่า วิปรีต = ผิด + มส ธาตุ <อามสเน = ยึดมั่น> + ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ อดีตกาล)

๒. ถูกผู้ใดผู้หนึ่งย่ำยี = เกนจิ ปรามสียึสูติ ปรามฏฺฐานิ (ปรา บทหน้า + อา บทหน้า + มส ธาตุ <ปรํสิเต = ครอบงำ, ย่ำยี> + ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ อดีตกาล)

---

[๒๖๒] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๕๘/๓๓๕

องค์ฌาน ๕ ปรากฏ แต่สำเร็จเพียงอุปจารฌาน

[๑๕๙] เมื่อผู้เพียรปฏิบัติระลึกถึงศีลของตนโดยเนื่องด้วยคุณลักษณะที่ไม่ขาดเป็นต้นอย่างนี้ ในสมัยนั้น จิตจะไม่ถูกราคะ โทสะ และโมหะรบกวน จิตของเธอปรารภศีล[ของตน]เป็นอารมณ์ดำเนินไปตรงในขณะนั้น เมื่อเธอข่มนิวรณ์ได้ตามวิธีที่กล่าวมาแล้วอย่างนี้ องค์ฌานจึงเกิดขึ้นในขณะเดียวกัน แต่เพราะศีลคุณลุ่มลึก หรือเพราะการน้อมจิตไปในการระลึกถึงคุณนานาประการ ฌานจึงไม่ขึ้นถึงอัปปนา ถึงเพียงอุปจาระเท่านั้น ฌานนั้นเรียกว่าสีลานุสสติ เพราะเกิดขึ้นด้วยการระลึกถึงศีลคุณ

อานิสงส์การเจริญสีลานุสสติ

ผลที่ได้รับ คือ ภิกษุที่เจริญสีลานุสสตินี้อยู่เสมอ :-

๑. เป็นผู้เคารพสิกขา [เพราะได้สมาทานแล้วโดยอาศัยทรัพย์คือศีล] มีความเป็นอยู่เสมอกัน[กับภิกษุอื่นผู้ทรงศีล]

๒. ไม่ประมาทในปฏิสันถาร [คือ การต้อนรับด้วยสิ่งของหรือธรรม เพราะเป็นผู้เคารพสิกขา]

๓. พ้นไปจากภัยคือการตำหนิตนเองเป็นต้น

๔. มักเห็นภัยในโทษ[คือบาป]เพียงเล็กน้อย

๕. ได้รับศรัทธาเป็นต้นอันไพศาล

๖. เกิดปีติและปราโมทย์เป็นอันมาก

๗. เมื่อยังมิได้แทงตลอดคุณวิเศษยิ่งๆ ขึ้นไป ก็จะมีสุคติภูมิเป็นภพหน้า

ข้อความว่า "มีความเป็นอยู่เสมอกัน[กับภิกษุอื่นผู้ทรงศีล]" หมายความว่า ไม่มีการแบ่งแยกในการคบหากันเพราะชาติตระกูลหรือหมู่คณะแตกต่างกัน คือ ภิกษุผู้มีศีลเสมอกัน แม้มีชาติเป็นต้นแตกต่างกัน ก็มีความเป็นอยู่เสมอกันไม่แบ่งแยกตามชาติตระกูลหรือหมู่คณะ

อาทิ ศัพท์ในคำว่า อตฺตานุวาทาทิภยวิรหิโต (ภัยคือการตำหนิตนเองเป็นต้น) หมายถึง ปรานุวาทภัย (ภัยคือการตำหนิของผู้อื่น) ทัณฑภัย (ภัยคืออาชญาตามกฎหมาย) และทุคคติภัย (ภัยคือการไปเกิดในทุคติภูมิ)

ตสฺมา หเว อปฺปมาทํ กยิราถ สุเมธโส
เอวํ มหานุภาวาย สีลานุสฺสติยา สทา.

"เพราะเหตุนั้น ผู้มีปัญญาดีจึงควรบำเพ็ญความไม่ประมาทในสีลานุสสติภาวนาซึ่งมีอานุภาพมากอย่างนี้เสมอ"

ข้อความว่า "เพราะเหตุนั้น" หมายความว่า เพราะเหตุคือการที่สีลานุสสติภาวนามีผลมากตั้งแต่ความเป็นผู้เคารพสิกขาเป็นต้นไปจนถึงการมีสุคติภูมิเป็นภพหน้า

จบคำอธิบายพอเป็นแนวทางของสีลานุสสติ

---

๕. เรื่องจาคานุสสติ

วิธีเจริญจาคานุสสติ

[๑๖๐] นอกจากนั้น ผู้เพียรปฏิบัติที่ประสงค์จะเจริญจาคานุสสติ ควรน้อมใจไปในการเสียสละ มักให้[วัตถุสิ่งของ]และแบ่งปัน[จากสิ่งของส่วนตัว]อยู่เสมอ

หรือมิฉะนั้น เมื่อจะเจริญภาวนาควรทำการสมาทานว่า นับแต่บัดนี้เริ่มจากวันนี้ไป เมื่อมีผู้รับทาน เราจะไม่บริโภคโดยมิได้ให้ทานเพียงคำข้าวหนึ่งเป็นอย่างน้อย ครั้นแล้วควรให้ทานตามกำลังที่ทำได้แก่ผู้รับที่ทรงคุณธรรมอันเลิศในวันนั้น แล้วถือเอานิมิต[คือการกำหนดอาการให้]ในทานนั้นแล้วไปสถานที่สงัดหลีกเร้นอยู่แล้วระลึกถึงการบริจาคของตนโดยคุณลักษณะที่ปราศจากมลทินและความตระหนี่เป็นต้นอย่างนี้ว่า :-

ลาภา วต เม สุลทฺธํ วต เม, โยหํ มจฺเฉรมลปริยุฏฺฐิตาย ปชาย วิคตมลมจฺเฉเรน เจตสา วิหรามิ มุตฺตจาโค ปยตปาณิ โวสฺสคฺครโต ยาจโยโค ทานสํวิภาครโต.[๒๖๓]

“เป็นลาภของเราหนอ เราได้ความเป็นมนุษย์และพระศาสนาดีแล้วหนอ เพราะเรามีจิตปราศจากมลทินและความตระหนี่อยู่ในเหล่าสัตว์ผู้ถูกมลทินคือความตระหนี่ครอบงำ สละได้เด็ดขาด มีมือสะอาด[โดยล้างมือแล้วให้ทานโดยเคารพ] พอใจในการสละ ควรแก่การขอ ยินดีในการให้[วัตถุสิ่งของ]และแบ่งปัน[จากสิ่งของส่วนตัว]

คำอธิบายบทว่า ลาภา วต เม เป็นต้น

ในพากย์นั้น คำว่า ลาภา วต เม แปลว่า เป็นลาภของเราหนอ หมายความว่า ลาภของทายกที่พระผู้มีพระภาคทรงสรรเสริญไว้ตามนัยอย่างนี้เป็นต้นว่า

อายุํ โข ปน ทตฺวา อายุสฺส ภาคี โหติ ทิพฺพสฺส วา มานุสสฺส วา.[๒๖๔]

“ผู้[ถวายอาหาร]ให้อายุแล้วย่อมได้รับอายุ[อันยาวนาน]ที่เป็นทิพย์หรือเป็นของมนุษย์”

ททํ ปิโย โหติ ภชนฺติ นํ พหู.[๒๖๕]

“ผู้ให้ย่อมเป็นที่รัก คนจำนวนมากคบหาเขา”

ททมาโน ปิโย โหติ สตํ ธมฺมํ อนุกฺกมํ.[๒๖๖]

“ผู้ให้ที่ดำเนินตามวัตรปฏิบัติของสัตบุรุษอยู่ย่อมเป็นที่รัก”

ลาภเหล่านั้นเป็นผลที่เราจะได้รับแน่แท้

คำว่า อนุกฺกมํ ประกอบรูปศัพท์มาจาก อนุ บทหน้า + กมุ ธาตุ <ปทวิกฺเขเป = ย่างเท้า> + อ ปัจจัย + อนฺต ปัจจัย คำนี้แปลตามศัพท์ว่า “หยั่งลงเสมอ” หรือมาจาก น ศัพท์ + อุกฺกม ศัพท์ (อุ บทหน้า + กมุ ธาตุ + อ ปัจจัย + อนฺต ปัจจัย คำนี้แปลตามศัพท์

[๒๖๓] องฺ.ฉกฺก. ๒๒/๑๐/๒๓๗, องฺ.เอกาทสก. ๒๔/๑๑/๒๗๖
[๒๖๔] องฺ.ปญฺจก. ๒๒/๓๖/๓๖
[๒๖๕] องฺ.ปญฺจก. ๒๒/๓๔/๓๔
[๒๖๖] องฺ.ปญฺจก. ๒๒/๓๕/๓๕

ว่า “ไม่ล่วงพ้น” ฎีกาจึงอธิบายบทว่า อนุ อนุ กมนฺโต โอกฺกมนฺโต, อโวกฺกมนฺโต วา (ผู้หยั่งลงเสมอ หรือผู้ไม่ล่วงพ้น)

คำว่า สุลทฺธํ วต เม แปลว่า เราได้ความเป็นมนุษย์และพระศาสนาดีแล้วหนอ เพราะเรามีจิตปราศจากมลทินและความตระหนี่อยู่ในเหล่าสัตว์ผู้ถูกมลทินคือความตระหนี่ครอบงำ ... ยินดีในการให้[วัตถุสิ่งของ]และแบ่งปัน[จากสิ่งของส่วนตัว]

ในคำแสดงเหตุเหล่านั้น คำว่า มจฺเฉรมลปริยุฏฺฐิตาย แปลว่า ถูกมลทินคือความตระหนี่ครอบงำ

คำว่า ปชาย คือ เหล่าสัตว์โดยความหมายว่า ผู้เกิดตามกรรม ดังนั้น คำนี้จึงมีความหมายว่า ในเหล่าสัตว์ผู้ถูกครอบงำด้วยมลทินคือความตระหนี่อันเป็นธรรมดำอย่างหนึ่งที่ทำลายความผุดผ่องของจิต ซึ่งมีลักษณะกีดกันไม่ให้สมบัติของตนเนื่องด้วยผู้อื่น

คำว่า มจฺเฉรมลปริยุฏฺฐิตา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- มจฺเฉรสงฺขาตํ มลํ มจฺเฉรมลํ = มลทินคือความตระหนี่ ชื่อว่า มัจเฉรมละ (สัมภาวนาบุรพบทกรรมธารยสมาส)

- มจฺเฉรมเลน ปริยุฏฺฐิตา มจฺเฉรมลปริยุฏฺฐิตา = ผู้ถูกมลทินคือความตระหนี่ครอบงำแล้ว ชื่อว่า มัจเฉรมลปริยุฏฐิตา (ตติยาตัปปุริสสมาส)

คำว่า วิคตมลมจฺเฉเรน (ปราศจากมลทินและความตระหนี่) หมายความว่า ปราศจากมลทินและความตระหนี่ เพราะไม่มีมลทินมีราคะและโทสะเป็นต้นอื่นพร้อมทั้งความตระหนี่

ท่านอธิบายว่า คำว่า มล (มลทิน) ในที่นี้คือกิเลสอันได้แก่ราคะและโทสะเป็นต้น หมายความว่า การไม่ให้ทานมิได้เกิดจากความริษยากลัวว่าสมบัติของตนจะเป็นของผู้อื่น แต่เกิดจากความผูกพันสิ่งที่ตนหวงแหนบ้าง เกิดจากการไม่พอใจผู้รับทานบ้าง หรือเกิด

จากโมหะที่ไม่รู้อานิสงส์ของทานบ้าง ดังนั้นจึงกล่าวว่า ความโลภ โกรธ หลง เป็นมลทินของทาน

ส่วนคัมภีร์อนุทีปนี (หน้า ๒๗๗) อธิบายว่ามลทินคือความเป็นคนทุศีลเป็นต้น หมายความว่า ความเป็นคนทุศีลของภิกษุจะทำให้อานิสงส์ของทานลดน้อยลงไป

คำว่า วิคตมลมจฺเฉร มีรูปวิเคราะห์ว่า

- มลํ จ มจฺเฉรํ จ มลมจฺเฉรานิ = มลทินและความตระหนี่ ชื่อว่า มลมัจเฉระ (อสมาหารทวันทสมาส)

- วิคตานิ มลมจฺเฉรานิ ยสฺมาติ วิคตมลมจฺเฉโร = ผู้มีมลทินและความตระหนี่อันปราศจากแล้ว ชื่อว่า วิคตมลมัจเฉระ (ปัญจมีตัปปุริสสมาส)

คำว่า เจตสา วิหรามิ (เรามีจิต...อยู่) หมายความว่า เรามีจิตเช่นนั้นอยู่

คำว่า เจตสา ลงตติยาวิภัตติในอิตถัมภูตลักขณะ คือ เครื่องสังเกตของบุคคลผู้ถึงคุณลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่ง มีความดีหรือชั่วเป็นต้น ในภาษาไทยแปลความหมายนี้ว่า “มี” หรือ “ด้วยทั้ง” ดังนั้น ท่านจึงอธิบาย เจตสา ด้วยบทที่ลงปฐมาวิภัตติว่า ยถา-วุตฺตปฺปการจิตฺโต (เรามีจิตเช่นนั้น) เพื่อแสดงข้อความนี้

อย่างไรก็ตาม ในพระสูตร [อังคุตตรนิกาย ฉักกนิบาต มหานามสูตร] ตรัสว่า อคารํ อชฺฌาวสามิ (ครองเรือนอยู่) เพราะทรงแสดงการอยู่อันเป็นที่พึ่ง (กรรมฐานที่ภาวนาเป็นประจำ) แก่เจ้ามหานามะผู้เป็นพระโสดาบันที่ทูลถามการอยู่อันเป็นที่พึ่ง[ของคฤหัสถ์] ในคำว่า อคารํ อชฺฌาวสามิ นั้น มีความหมายว่า ครองเรือนอยู่

ในมหานามสูตร พระพุทธองค์ตรัสถึงการพิจารณาของพระโสดาบันผู้ครองเรือนอยู่ จึงตรัสว่า อคารํ อชฺฌาวสามิ (ครองเรือนอยู่) แต่คัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวถึงการพิจารณาของภิกษุ จึงประกอบใช้คำสามัญทั่วไปว่า วิหรามิ (อยู่)

คำว่า มุตฺตจาโค แปลว่า สละได้เด็ดขาด

คำว่า ปยตปาณิ แปลว่า มีมือสะอาด ความหมายคือ มีมือที่ล้างอยู่เสมอเพื่อให้ไทยธรรมด้วยมือของตนโดยเคารพ

ท่านอธิบาย ปยตปาณิ ศัพท์ในที่นี้ว่า ปยตปาณีติ ปริสุทฺธหตฺโถ. สกฺกจฺจํ สหตฺถา เทยฺยธมฺมํ ทาตุํ สทา โธตหตฺโถเยวาติ วุตฺตํ โหติ (คำว่า ปยตปาณิ แปลว่า มีมือสะอาด ความหมายคือ มีมือที่ล้างอยู่เสมอเพื่อให้ไทยธรรมด้วยมือของตนโดยเคารพ) ตามนัยนี้ คำว่า ปยต มีความหมายว่า "สะอาด" แม้คัมภีร์มหาฎีกาก็อธิบายเรื่องนี้ว่า

ยถา ปาณาติปาตพหุโล ปุคฺคโล "โลหิตปาณีติ วุจฺจติ, เอวํ ทานพหุโล ปุคฺคโล "ปยตปาณีติ วุตฺโตติ ทสฺเสนฺโต "ทาตุํ สทา โธตหตฺโถเยวาติ อาห.[๒๖๗]

"ท่านจะแสดงว่า บุคคลที่มีการฆ่าสัตว์มากได้ชื่อว่า โลหิตปาณิ (ผู้มีมือเปื้อนเลือด) ฉันใด บุคคลที่มีการให้ทานมากก็ได้ชื่อว่า ปยตปาณิ (ผู้มีมือสะอาด) ฉันนั้น จึงกล่าวว่า ทาตุํ สทา โธตหตฺโถเยว (ความหมายคือ มีมือที่ล้างอยู่เสมอเพื่อให้)

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า ปยต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปยมีติ ปยโต = มือที่สะอาดแล้ว ชื่อว่า ปยตะ (ป บทหน้า + ยมุ ธาตุ (อุปรเม = งดเว้น) + ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๒๐๙) แสดงความเห็นอีกอย่างหนึ่งว่า พจนานุกรมสันสกฤตบางฉบับกล่าวว่า ปฺรยต ศัพท์ (บาลีเป็น ปยต) มีความหมายว่า "เหยียดออก, แบออก" ดังนั้น คำว่า ปยตปาณิ จึงแปลว่า "ผู้เหยียดมือออก" ความหมายนี้ก็สมควรในเรื่องนี้ แม้พจนานุกรมบาลี-พม่าชื่อปทัตถมัญชูสา (หน้า ๖๑๑) ก็แสดงคำแปลของ ปยต ศัพท์ ๒ อย่าง คือ สะอาด และเหยียดออก และแสดงคำแปลของ ปยตปาณิ ๒ อย่าง คือ ผู้มีมือเหยียดออก และผู้มีมือสะอาด

อย่างไรก็ตาม ผู้แปลไม่พบความหมายของศัพท์ดังกล่าวในพจนานุกรมสันสกฤตหลายฉบับ ในคัมภีร์วาจัสปัตยะ (เล่ม ๖ หน้า ๔๔๘๑) กล่าวว่า ปฺรยต ศัพท์มีความหมาย ๓ ประการ คือ สะอาด, ผู้บำเพ็ญพรต และให้ ตามนัยนี้คำว่า ปยตปาณิ แปลว่า "ผู้มีมือที่ให้ทาน"

---

[๒๖๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๖๐/๓๓๗

คำว่า โวสฺสคฺครโต (ยินดีในการสละ) มีรูปวิเคราะห์ดังนี้

คำว่า โวสสัคคะ คือ การสละ หมายความว่า การบริจาค

คำว่า โวสสัคครตะ คือ ยินดีในการสละนั้นด้วยความพากเพียรอยู่เสมอ

คำว่า โวสฺสคฺครต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- โวสฺสชฺชนํ โวสฺสคฺโค = การสละ ชื่อว่า โวสสัคคะ (วิ บทหน้า + อว บทหน้า + สชฺช ธาตุ <จาเค = สละ> + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

- โวสฺสคฺเค รโตติ โวสฺสคฺครโต = ผู้ยินดีในการสละ ชื่อว่า โวสสัคครตะ (สัตตมีตัปปุริสสมาส)

คำว่า ยาจโยโค (ควรแก่การขอ) หมายความว่า ควรแก่การขอเพราะให้ทุกสิ่งที่คนอื่นขอ มีปาฐะว่า ยาชโยโค บ้าง หมายความว่า ประกอบด้วยการให้ที่เรียกว่าการเสียสละ

คำว่า ยาจโยค มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ยาจนํ ยาจํ = การขอ ชื่อว่า ยาจะ (ยาจ ธาตุ <ยาจเน = ขอ> + อ ปัจจัย)

- ยาจสฺส โยโค ยาจโยโค = ผู้ควรแก่การขอ ชื่อว่า ยาจโยคะ (จตุตถีตัปปุริสสมาส)

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ยาชโยค มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ยชนํ ยาชํ = การให้ ชื่อว่า ยาชะ (ยช ธาตุ <เทวปูชาสงฺคติกรณทาเนสุ = การบวงสรวงเทพเจ้า, ทำการรวบรวม และให้> + อ ปัจจัย)

- ยาเชน โยโค ยาชโยโค = ผู้ประกอบด้วยการให้ ชื่อว่า ยาชโยคะ (ตติยาตัปปุริสสมาส)]

คำว่า ทานสํวิภาครโต แปลว่า ยินดีในการให้[วัตถุสิ่งของ]และแบ่งปัน[จากสิ่งของส่วนตัว] หมายความว่า ผู้เพียรปฏิบัติระลึกอยู่เสมออย่างนี้ว่า เราให้วัตถุสิ่งของ และแบ่งปันจากสิ่งที่เราใช้สอย เรายินดีในการให้และแบ่งปันทั้งสองอย่างเหล่านี้

องค์ฌาน ๕ ปรากฏ แต่สำเร็จเพียงอุปจารฌาน

[๑๖๑] เมื่อผู้เพียรปฏิบัติระลึกถึงการบริจาคของตนโดยเนื่องด้วยคุณลักษณะที่ปราศจากมลทินและความตระหนี่เป็นต้นอย่างนี้ ในสมัยนั้น จิตจะไม่ถูกราคะ โทสะ และโมหะรบกวน จิตของเธอรับการบริจาค[ของตน]เป็นอารมณ์ดำเนินไปตรงในขณะนั้น เมื่อเธอข่มนิวรณ์ได้ตามวิธีที่กล่าวมาแล้วอย่างนี้ องค์ฌานจึงเกิดขึ้นในขณะเดียวกัน แต่เพราะคุณของการบริจาคลุ่มลึก หรือเพราะการน้อมจิตไปในการระลึกถึงคุณนานาประการ ฌานจึงไม่ขึ้นถึงอัปปนา ถึงเพียงอุปจาระเท่านั้น ฌานนั้นเรียกว่าจาคานุสสติ เพราะเกิดขึ้นด้วยการระลึกถึงคุณของการบริจาค

อานิสงส์ของการเจริญจาคานุสสติ

ผลที่ได้รับ คือ ภิกษุที่เจริญจาคานุสสตินี้อยู่เสมอ :-

๑. เป็นผู้น้อมใจในการสละยิ่งนัก

๒. มีอัธยาศัยไม่โลภ

๓. มักประพฤติสมควรแก่เมตตา [เพราะการบริจาคมีได้ด้วยอำนาจเมตตาที่ต้องการให้ผู้รับเป็นสุข]

๔. เป็นผู้องอาจแกล้วกล้า

๕. เกิดปีติและปราโมทย์เป็นอันมาก

๖. เมื่อยังมิได้แทงตลอดคุณวิเศษยิ่งๆ ขึ้นไป ก็จะมีสุคติภูมิเป็นภพหน้า

คำว่า ภิยฺโยโส มตฺตาย (ยิ่งนัก) แปลตามศัพท์ว่า "ยิ่งกว่าประมาณ" คำนี้มีความหมาย ๒ นัยตามหลักภาษา คือ

๑. คำว่า ภิยฺโยโส เป็นนิบาตที่มีอรรถเหมือน ภิยฺโย (ยิ่ง) ส่วนคำว่า มตฺตาย (กว่าประมาณ) ลง ส จตุตถีวิภัตติในอรรถปัญจมีท้าย มตฺต ศัพท์ในที่ประกอบด้วย

ภิยฺย ศัพท์ (ภิยฺโย, ภิยฺโยโส) แล้วแปลง ส เป็น อาย ท่านให้ตั้งชื่อสัมปทานด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๒๗๗) ว่า สิลาฆ-หนุ-จา-สป-ธาร-ปิห-กุธ-ทุหิสฺโสสูยราธิกฺข-ปจฺจาสุณ-อนุปติคิณปุพฺพ-กตฺตาโรจนตฺถ-ตทตฺถ-ตุมตฺถาลมตฺถ-มญฺญานาทรปฺปาณินิ-คตฺยตฺถกมฺมนิ อาสีสตฺถ-สมฺมุติ-ภิยฺย-สตฺตมฺยตฺเถสุ จ (การก[อันมีกรรมการกเป็นต้น]ชื่อว่าสัมปทาน ใน[ที่ประกอบกับธาตุ คือ] สิลาฆ (สรรเสริญ) หนุ (นำออก) จา (หยุดการไป) สป (ด่าทอ) ธร (ทรงไว้) ปิห (ปรารถนา) กุธ (โกรธ) ทุห (ปรารถนา,เบียดเบียน) อิสฺส (ริษยา) อุสูย (แสดงโทษให้ปรากฏ) ราธ (เบียดเบียน/ยินดี) อิกฺข (ดู/ทำเครื่องหมาย), กัตตาในประโยคแรกของ สุ ธาตุ อันประกอบด้วย ปติ หรือ อา และ คิ ธาตุ อันประกอบด้วย อนุ หรือ ปติ, ในอรรถว่าการบอกกล่าว, ในประโยชน์ของกิริยานั้น [เช่น ไปเพื่อกิน], ในอรรถของ ตุํ ปัจจัย, ในอรรถของ อลํ ศัพท์, ในสิ่งที่ไม่มีชีวิตที่ประกอบด้วย มน ธาตุ ซึ่งปราศจากความนับถือ, ในกรรมของธาตุที่มีอรรถว่าไป, ในอรรถว่าปรารถนา, สมฺมุติ ศัพท์ และ ภิยฺย ศัพท์, ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ และในการประกอบกับศัพท์อื่นๆ)

ความเห็นนี้สอดคล้องกับข้อความในคัมภีร์ทางศาสนาว่า

ภิยฺโยโส มตฺตายาติ ปมาณโต อุตฺตริ, ปมาณํ อติกฺกมิตฺวา อธิกตรนฺติ อตฺโถ.[๒๖๘]

“คำว่า ภิยฺโยโส มตฺตาย แปลว่า ยิ่งกว่าประมาณ หมายความว่า ล่วงเลยประมาณยิ่งไปกว่าเดิม”

ภิยฺโยโส มตฺตายาติ มตฺตโต อติเรกํ. “ภิยฺโยโสติ หิ อิทํ ภิยฺโยสทฺเทน สมานตฺถํ เนปาติกํ.[๒๖๙]

“คำว่า ภิยฺโยโส มตฺตาย แปลว่า ยิ่งกว่าประมาณ โดยแท้จริงแล้ว บทว่า ภิยฺโยโส นี้เป็นนิบาตที่มีความหมายเหมือนกับ ภิยฺโย ศัพท์”

ตตฺถ ภิยฺโยโสติ อิทํ ภิยฺโยสทฺเทน อติเรกตฺถวาจเกน นิปาเตน สมานตฺถํ นิปาตปทํ “อหํ ภิกฺขเว ยาวเท อากงฺขามิ วิวิจฺเจว กาเมหิ วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหีติ เอตฺถ ยาวเทวสทฺเทน สมานตฺถํ ยาวเทติ นิปาตปทํ วิย.[๒๗๐]

“ในพากย์นั้น บทว่า ภิยฺโยโส นี้ เป็นนิบาตที่มีความหมายเหมือนกับ ภิยฺโย ศัพท์ ซึ่งเป็นนิบาตที่แสดงอรรถว่ายิ่ง ดังบทนิบาตว่า ยาวเท ที่มีความหมายเหมือนกับ ยาวเทว

---

[๒๖๘] ขุ.อุ.อ. ข้อ ๖๒ หน้า ๓๘๙ [๒๖๙] ที.สี.อภินวฎีกา ๒/๓๘๒/๔๓๕ [๒๗๐] นีติ.สุตฺต. สูตร ๕๕๔

ศัพท์ในประโยคว่า อหํ ภิกฺขเว ยาวเท อากงฺขามิ วิวิจฺเจว กาเมหิ วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ (ภิกษุทั้งหลาย เราต้องการสงัดจากกามและอกุศลธรรมตราบใด) นี้"

๒. คำว่า ภิยฺโยโสมตฺตาย เป็นนิบาต ๖ พยางค์ที่มีความหมายว่า "ยิ่งกว่าประมาณ" เรียกว่า วิภัตยันตปทปฏิรูปกนิบาต คือ นิบาตที่มีรูปเหมือนบทที่ลงวิภัตติอยู่ท้าย หรืออติสยัตถนิปาตสมุทายะ คือ กลุ่มนิบาตที่มีอรรถว่ายิ่ง ตามนัยนี้มีรูปติดกันเป็นบทเดียว ดังข้อความว่า

ภิยฺโยโสมตฺตาย อิจฺจาทโย นิปาตา.[๒๗๑]

"นิบาต มีศัพท์ว่า ภิยฺโยโสมตฺตาย เป็นต้น"

ภิยฺยปฺปโยเค จตุตฺถึ อิจฺฉนฺติ "ภิยฺโยโส มตฺตายาติ จ อุทาหรนฺติ, อิห ตุ อติสยตฺเถ นิปาโตเยวายํ "ภิยฺโยโสมตฺตายาติ.[๒๗๒]

"อาจารย์ทั้งหลายปรารถนาจตุตถีวิภัตติในที่ประกอบกับ ภิยฺย ศัพท์ และแสดงอุทาหรณ์ว่า ภิยฺโยโส มตฺตาย แต่ในคัมภีร์นี้ ศัพท์นั้นว่า ภิยฺโยโสมตฺตาย เป็นเพียงนิบาตในอรรถว่ายิ่ง"

ตสฺมา หเว อปฺปมาทํ กยิราถ สุเมธโส.
เอวํ มหานุภาวาย จาคานุสฺสติยา สทา.

"เพราะเหตุนั้น ผู้มีปัญญาดีจึงควรบำเพ็ญความไม่ประมาทในจาคานุสสติภาวนาซึ่งมีอานุภาพมากอย่างนี้เสมอ"

ข้อความว่า "เพราะเหตุนั้น" หมายความว่า เพราะเหตุคือการที่จาคานุสสติภาวนามีผลมากตั้งแต่ความเป็นผู้น้อมใจในการสละยิ่งนักเป็นต้นไปจนถึงการมีสุคติภูมิเป็นภพหน้า

จบคำอธิบายพอเป็นแนวทางของจาคานุสสติ

---

[๒๗๑] พา. สูตร ๒๑๒

[๒๗๒] โมคฺ. ๒/๒๕

๖. เรื่องเทวตานุสสติ

วิธีเจริญเทวตานุสสติ

[๑๖๒] ส่วนผู้เพียรปฏิบัติที่ประสงค์จะเจริญเทวตานุสสติ ควรเป็นผู้บริบูรณ์ด้วยคุณธรรมมีศรัทธาเป็นต้นที่เกิดขึ้นดีแล้วด้วยอริยมรรค หลังจากนั้นจึงไปสถานที่สงัดหลีกเร้นอยู่แล้วระลึกถึงคุณธรรมมีศรัทธาเป็นต้นของตนโดยตั้งเทวดาไว้เป็นสักขีพยานอย่างนี้ว่า

สนฺติ เทวา จาตุมหาราชิกา, สนฺติ เทวา ตาวตึสา, ยามา, ตุสิตา, นิมฺมานรติโน, ปรนิมฺมิตวสวตฺติโน, สนฺติ เทวา พฺรหฺมกายิกา, สนฺติ เทวา ตตุตฺตริ, ยถารูปาย สทฺธาย สมนฺนาคตา ตา เทวตา อิโต จุตา ตตฺถ อุปปนฺนา, มยฺหมฺปิ ตถารูปา สทฺธา สํวิชฺชติ. ยถารูเปน สีเลน. ยถารูเปน สุเตน. ยถารูเปน จาเคน. ยถารูปาย ปญฺญาย สมนฺนาคตา ตา เทวตา อิโต จุตา ตตฺถ อุปปนฺนา, มยฺหมฺปิ ตถารูปา ปญฺญา สํวิชฺชติ.[๒๗๓]

"เทวดาชั้นจาตุมหาราชิกา ดาวดึงส์ ยามา ดุสิต นิมมานรดี ปรนิมมิตวสวัตดี ปฐมฌานภูมิ และทุติยฌานภูมิเป็นต้นสูงขึ้นไปกว่านั้น มีอยู่จริง เทวดาเหล่านั้นบริบูรณ์ด้วยศรัทธาเช่นใด ครั้นจุติจากโลกมนุษย์นี้แล้วจึงไปบังเกิดในเทวโลกนั้นๆ แม้เราก็มีศรัทธาเช่นนั้น เทวดาเหล่านั้นบริบูรณ์ด้วยศีล สุตะ จาคะ ปัญญาเช่นใด ครั้นจุติจากโลกมนุษย์นี้แล้วจึงไปบังเกิดในเทวโลกนั้นๆ แม้เราก็มีศีล สุตะ จาคะ และปัญญาเช่นนั้น"

คำว่า พฺรหฺมกายิกา เทวา คือ เทวดาที่มีในหมู่พรหมชั้นปฐมฌานภูมิ ส่วนคำว่า เทวา ตตุตฺตริ หมายถึง พรหมชั้นทุติยฌานที่มีชื่อว่า ปริตตาภา เป็นต้น

คำว่า พฺรหฺมกายิก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- พฺรหฺมานํ กาโย พฺรหฺมกาโย = หมู่พรหม ชื่อว่า พรัหมกายะ (ฉัฏฐีตัปปุริส-สมาส)

- พฺรหฺมกาเย ภวา พฺรหฺมกายิกา = เทวดาที่มีในหมู่พรหม ชื่อว่า พรัหม-กายิกะ (พฺรหฺมกาย ศัพท์ + อิก ปัจจัยใน ภว ตัทธิต)

---

[๒๗๓] องฺ.ฉกฺก. ๒๒/๑๐/๒๗๘, องฺ.เอกาทสก. ๒๔/๑๑/๒๗๖

แต่ในพระสูตรได้ตรัสว่า

ยสฺมึ มหานาม สมเย อริยสาวโก อตฺตโน จ ตาสญฺจ เทวตานํ สทฺธญฺจ สีลญฺจ สุตญฺจ จาคญฺจ ปญฺญญฺจ อนุสฺสรติ, เนวสฺส ตสฺมึ สมเย ราคปริยุฏฺฐิตํ จิตฺตํ โหติ.[๒๗๔]

"มหานามะ ในสมัยใด อริยสาวกย่อมระลึกศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ และปัญญาของตนและของเทวดาเหล่านั้นอยู่เสมอ ในสมัยนั้น จิตของเธอจะไม่ถูกราคะรบกวน"

ถึงจะตรัสไว้เช่นนั้น [คือ การระลึกถึงคุณธรรมของตนและเทวดา] แต่ควรทราบว่าได้ตรัสพระดำรัสนั้นไว้เพื่อแสดงว่าคุณธรรมของเทวดาที่ควรตั้งไว้เป็นสักขีพยานเสมอกับคุณธรรมมีศรัทธาเป็นต้นของตน ดังจะเห็นได้ว่า ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวระบุว่า "บุคคลตั้งเทวดาไว้เป็นสักขีพยานแล้วระลึกถึงคุณธรรมของตน"

องค์ฌาน ๕ ปรากฏ แต่สำเร็จเพียงอุปจารฌาน

[๑๖๓] ดังนั้น เมื่อผู้เพียรปฏิบัติระลึกถึงคุณธรรมของเทวดาก่อนแล้วจึงระลึกถึงคุณธรรมมีศรัทธาเป็นต้นที่ตนมีอยู่ต่อมา ในสมัยนั้น จิตจะไม่ถูกราคะ โทสะ และโมหะรบกวน จิตของเธอรับ[คุณธรรมมีศรัทธาเป็นต้นที่เสมอกับคุณธรรมของ]เทวดาเป็นอารมณ์ดำเนินไปตรงในขณะนั้น เมื่อเธอข่มนิวรณ์ได้ตามวิธีที่กล่าวมาแล้วอย่างนี้ องค์ฌานจึงเกิดขึ้นในขณะเดียวกัน แต่เพราะคุณของศรัทธาเป็นต้นลุ่มลึก หรือเพราะการน้อมจิตไปในการระลึกถึงคุณนานาประการ ฌานจึงไม่ขึ้นถึงอัปปนา ถึงเพียงอุปจาระเท่านั้น ฌานนั้นเรียกว่าเทวตานุสสติ เพราะเกิดขึ้นด้วยการระลึกถึงคุณธรรมมีศรัทธาเป็นต้นที่เสมอกับคุณธรรมของเทวดา

อานิสงส์ของการเจริญเทวตานุสสติ

ผลที่ได้รับ คือ ภิกษุที่เจริญเทวตานุสสตินี้อยู่เสมอ :-

๑. เป็นที่รักชอบใจของเทวดา

---

[๒๗๔] องฺ.ฉกฺก. ๒๒/๑๐/๒๗๘, องฺ.เอกาทสก. ๒๔/๑๑/๒๗๖

๒. ได้รับศรัทธาเป็นต้นอันไพศาลยิ่งนัก

๓. เกิดปีติและปราโมทย์เป็นอันมากอยู่

๔. เมื่อยังมิได้แทงตลอดคุณวิเศษยิ่งๆ ขึ้นไป ก็จะมีสุคติภูมิเป็นภพหน้า

ตสฺมา หเว อปฺปมาทํ กยิราถ สุเมธโส

เอวํ มหานุภาวาย เทวตานุสฺสติยา สทา.

"เพราะเหตุนั้น ผู้มีปัญญาดีจึงควรบำเพ็ญความไม่ประมาทใน เทวตานุสสติภาวนาซึ่งมีอานุภาพมากอย่างนี้เสมอ"

ข้อความว่า "เพราะเหตุนั้น" หมายความว่า เพราะเหตุคือการที่เทวตานุสสติภาวนามีผลมากตั้งแต่ความเป็นที่รักชอบใจของเทวดาเป็นต้นไปจนถึงการมีสุคติภูมิเป็นภพหน้า

จบคำอธิบายพอเป็นแนวทางของเทวตานุสสติ

ปกิณณกถา

เรื่องเบ็ดเตล็ด

[๑๖๔] นอกจากนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในวิตถารเทศนา (มหานามสูตร) ของอนุสสติ ๖ เหล่านี้เป็นต้นว่า

อุชุคตเมวสฺส ตสฺมึ สมเย จิตฺตํ โหติ ตถาคตํ อารพฺภ.[๒๗๕]

"จิตของเธอรับพระพุทธคุณเป็นอารมณ์ดำเนินไปตรงในขณะนั้น"

แล้วตรัสต่อไปว่า

[๒๗๕] องฺ.ฉกฺก. ๒๒/๑๐/๒๗๘, องฺ.เอกาทสก. ๒๔/๑๑/๒๗๖

อุชุคตจิตฺโต โข ปน มหานาม อริยสาวโก ลภติ อตฺถเวทํ, ลภติ ธมฺมเวทํ, ลภติ ธมฺมูปสํหิตํ ปาโมชฺชํ, ปมุทิตสฺส ปีติ ชายติ.[๒๗๖]

"มหานามะ อริยสาวกผู้มีจิตดำเนินไปตรงย่อมได้ความยินดีในอรรถ ธรรม และปราโมทย์อันประกอบด้วยธรรม ปีติย่อมเกิดแก่ผู้ปราโมทย์"

ในพระดำรัสนั้นพึงทราบว่า พระพุทธองค์ตรัสว่า ลภติ อตฺถเวทํ (ย่อมได้ความยินดีในอรรถ) โดยหมายถึงความยินดีที่เกิดขึ้นอาศัยเนื้อความของบทว่า อิติปิ โส ภควา เป็นต้น

พระพุทธองค์ตรัสว่า ลภติ ธมฺมเวทํ (ย่อมได้ความยินดีในธรรม) โดยหมายถึงความยินดีที่เกิดขึ้นอาศัยคำบาลี

พระพุทธองค์ตรัสว่า ลภติ ธมฺมูปสํหิตํ ปาโมชฺชํ (ย่อมได้ปราโมทย์อันประกอบด้วยธรรม) โดยเนื่องด้วยเนื้อความและคำบาลีทั้งสองประการ

ส่วนพระดำรัสว่า เทวตา อารพฺภ (ปรารภเทวดาเป็นอารมณ์[โดยเป็นสักขีพยาน]) พึงทราบว่าตรัสไว้เนื่องด้วยจิตที่เกิดขึ้นรับเอาเทวดาเป็นอารมณ์ก่อน หรือเนื่องด้วยจิตที่เกิดขึ้นรับเอาคุณธรรม[ของตน]ที่เสมอกับคุณธรรมของเทวดาที่ให้สำเร็จเป็นเทวดา

อนุสสติ ๖ สำเร็จแก่อริยสาวก

[๑๖๕] อนึ่ง อนุสสติ ๖ เหล่านี้ย่อมสำเร็จแก่อริยสาวกเท่านั้น เพราะคุณของพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ปรากฏชัดเจนแก่ท่านเหล่านั้น และท่านเหล่านั้นก็บริบูรณ์ด้วยศีลที่มีคุณคือความไม่ขาดเป็นต้น การบริจาคที่ปราศจากมลทินและความตระหนี่ และคุณธรรมมีศรัทธาเป็นต้นอันเสมอกับคุณธรรมของเทวดาผู้ทรงฤทธิ์ยิ่งใหญ่

นอกจากนั้น พระผู้มีพระภาคที่เจ้ามหานามะทูลถามการอยู่อันเป็นที่อาศัยของพระโสดาบัน ได้ตรัสอนุสสติ ๖ เหล่านี้ไว้โดยพิสดารในมหานามสูตร[๒๗๗] เพื่อแสดงการอยู่อันเป็นที่อาศัยของพระโสดาบัน

---

[๒๗๖] องฺ.ฉกฺก. ๒๒/๑๐/๒๗๘, องฺ.เอกาทสก. ๒๔/๑๑/๒๗๖

[๒๗๗] องฺ.ฉกฺก. ๒๒/๑๐/๒๗๕, องฺ.เอกาทสก. ๒๔/๑๑/๒๗๓

แม้ในเคธสูตร (อนุสสติฐานสูตร) พระผู้มีพระภาคได้ตรัสอนุสสติ ๖ เพื่อชำระจิตแล้วบรรลุความหมดจดอย่างยิ่งโดยเนื่องด้วยอนุสสติของอริยสาวกอย่างนี้ว่า

อิธ ภิกฺขเว อริยสาวโก ตถาคตํ อนุสฺสรติ- อิติปิ โส ภควา ฯเปฯ อุชุคตเมวสฺส ตสฺมึ สมเย จิตฺตํ โหติ นิกฺขนฺตํ มุตฺตํ วุฏฺฐิตํ เคธมฺหา. เคโธติ โข ภิกฺขเว ปญฺจนฺเนตํ กามคุณานมธิวจนํ. อิทมฺปิ โข ภิกฺขเว อารมฺมณํ กริตฺวา เอวมิเธกจฺเจ สตฺตา วิสุชฺฌนฺติ.[๒๗๘]

"ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกในธรรมวินัยนี้พร่ำระลึกถึง[คุณของ]ตถาคตว่า อิติปิ โส ภควา (แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น) จิตของเธอดำเนินไปตรงในขณะนั้น พ้นออกไปจากสิ่งที่น่าลุ่มหลง คำว่า สิ่งที่น่าลุ่มหลง (เคธะ) นี้เป็นชื่อของเบญจ-กามคุณ เหล่าสัตว์บางคนในธรรมวินัยนี้ระลึกถึงพระพุทธคุณนี้เป็นเหตุแล้วย่อมหมดจดด้วยวิธีนี้"

อารมฺมณ ศัพท์ในคำว่า อารมฺมณํ กริตฺวา มีความหมายว่า "เหตุ" หมายความว่ากระทำอุปจารสมาธิที่เกิดจากพุทธานุสสติกรรมฐานให้เป็นพื้นฐานของการเจริญวิปัสสนา ดังข้อความว่า

อารมฺมณํ กริตฺวาติ ปจฺจยํ กตฺวา, ปาทกํ กตฺวาติ อตฺโถ.[๒๗๙]

"คำว่า อารมฺมณํ กริตฺวา แปลว่า ทำเป็นเหตุ ความหมายคือ ทำเป็นพื้นฐาน"

คำว่า วิสุชฺฌนฺติ (ย่อมหมดจด) หมายความว่า ได้บรรลุพระนิพพานที่หมดจดจากกิเลสอย่างยิ่ง ดังข้อความว่า

วิสุชฺฌนฺตีติ ปรมวิสุทฺธินิพฺพานํ ปาปุณนฺติ.[๒๘๐]

"คำว่า วิสุชฺฌนฺติ (ย่อมหมดจด) หมายความว่า ย่อมบรรลุพระนิพพานอันหมดจดอย่างยิ่ง"

อย่างไรก็ตาม ในวิสุทธิมรรคมหาฎีกา (เล่ม ๑ ข้อ ๑๖๕ หน้า ๓๔๐) ฉบับฉัฏฐสังคีติและฉบับมหาจุฬาฯ พบรูปว่า ปรมตฺถวิสุทฺธึ ปาปุณนฺติ แต่คำนี้ควรมีรูปที่ถูกต้อง

---

[๒๗๘] องฺ.ฉกฺก. ๒๒/๒๕/๓๐๑-๒ [๒๗๙] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๖๕/๓๔๐ [๒๘๐] องฺ.ฉกฺก.อ. ๓/๒๕/๑๑๐

ว่า ปรมวิสุทฺธึ ปาปุณนฺติ (ย่อมบรรลุความหมดจดอย่างยิ่ง) จึงจะสอดคล้องกับข้อความของอรรถกถาที่นำมาแสดงไว้ข้างต้น

แม้ในสัมพาโธกาสสูตรที่ท่านพระมหากัจจายนะแสดงก็กล่าวถึงอนุสสติ ๖ ว่า อริยสาวกเท่านั้นได้โอกาสปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรมอันหมดจดอย่างยิ่งดังนี้ว่า

อจฺฉริยํ อาวุโส อพฺภุตํ อาวุโส, ยาวญฺจิทํ เตน ภควตา ชานตา ปสฺสตา อรหตา สมฺมาสมฺพุทฺเธน สมฺพาเธ โอกาสาธิคโม อนุพุทฺโธ สตฺตานํ วิสุทฺธิยา ฯเปฯ นิพฺพานสฺส สจฺฉิกิริยาย ยทิทํ ฉ อนุสฺสติฏฺฐานานิ. กตมานิ ฉ? อิธาวุโส อริยสาวโก ตถาคตํ อนุสฺสรติ ฯเปฯ เอวมิเธกจฺเจ สตฺตา วิสุทฺธิธมฺมา ภวนฺติ.[๒๘๑]

“น่าอัศจรรย์ ผู้มีอายุ น่าแปลกใจ ผู้มีอายุ พระผู้มีพระภาคผู้รู้เห็นผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เองพระองค์นั้นได้ตรัสรู้การได้รับโอกาส[บรรลุมรรคผล] คือ อนุสสติ ๖ ในฆราวาสอันคับแคบ[ด้วยกามคุณ ๕] เพื่อความหมดจดของเหล่าสัตว์ ... เพื่อรู้แจ้งนิพพาน อนุสสติ ๖ มีอะไรบ้าง คือ อริยสาวกในธรรมวินัยนี้พร่ำระลึกถึงตถาคต ... เหล่าสัตว์บางคนในธรรมวินัยนี้มีใจหมดจดด้วยวิธีนี้”

ข้อความว่า “ฆราวาสอันคับแคบ” มีความหมาย ๔ ประการ คือ

๑. การครองเรือนคับแคบด้วยกามคุณ ๕ เพราะผู้ครองเรือนมักเสพกามคุณ ๕ เป็นประจำ ดังข้อความว่า

สมฺพาเธติ ปญฺจกามคุณสมฺพาเธ.[๒๘๒]

“คำว่า สมฺพาเธ (ในฆราวาสอันคับแคบ) หมายความว่า ในฆราวาสอันคับแคบด้วยกามคุณ ๕”

๒. การครองเรือนคับแคบด้วยสังกิเลสมีตัณหาเป็นต้น เพราะจิตของคฤหัสถ์มักเศร้าหมองด้วยกิเลสอยู่เสมอ ดังข้อความว่า

สมฺพาเธติ ตณฺหาสํกิเลสาทินา สมฺปีเฬ สํกฏฺเฐ ฆราวาเส.[๒๘๓]

---

[๒๘๑] องฺ.ฉกฺก. ๒๒/๒๖/๓๐๓-๕ [๒๘๒] องฺ.ฉกฺก.อ. ๓/๒๕/๑๑๐ [๒๘๓] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๖๕/๓๔๐

"คำว่า สมฺพาเธ (ในฆราวาสอันคับแคบ) หมายความว่า ในฆราวาสอันคับแคบซึ่งถูกบีบคั้นด้วยสังกิเลสมีตัณหาเป็นต้น"

๓. การครองเรือนคับแคบ เพราะสามีภรรยามีความห่วงใยกังวลกัน

๔. การครองเรือนคับแคบ เพราะไม่มีโอกาสทำกุศล

ดังข้อความว่า

สมฺพาโธ ฆราวาโสติ สเจปิ สฏฺฐิหตฺเถ ฆเร โยชนสตนฺตเรปิ วา เทฺว ชายปติกา วสนฺติ, ตถาปิ เนสํ สกิญฺจนปลิโพธฏฺเฐน ฆราวาโส สมฺพาโธเยว. ฯเปฯ อปิจ สมฺพาโธ ฆราวาโส กุสลกิริยาย โอกาสาภาวโต.[๒๘๔]

"คำว่า สมฺพาโธ ฆราวาโส (การครองเรือนคับแคบ) หมายความว่า แม้ถ้าสามีภรรยาทั้งสองคนอยู่ในเรือนยาว ๖๐ ศอก หรืออยู่ห่างกัน ๑๐๐ โยชน์ แต่การครองเรือนก็ยังชื่อว่าคับแคบโดยแท้ เพราะสามีภรรยาเหล่านั้นมีความห่วงใยกังวลกัน อีกอย่างหนึ่ง การครองเรือนคับแคบ เพราะไม่มีโอกาสทำกุศล"

แม้ในอุโปสถสูตรก็ทรงแสดงอนุสสติ ๖ แก่อริยสาวกผู้เข้าจำอุโบสถศีลเพื่อแสดงว่าอุโบสถศีลมีผลมากด้วยกรรมฐานที่ชำระใจอย่างนี้ว่า

กถญฺจ วิสาเข อริยูโปสโถ โหติ. อุปกฺกิลิฏฺฐสฺส วิสาเข จิตฺตสฺส อุปกฺกเมน ปริโยทปนา โหติ. กถญฺจ วิสาเข อุปกฺกิลิฏฺฐสฺส จิตฺตสฺส อุปกฺกเมน ปริโยทปนา โหติ. อิธ วิสาเข อริยสาวโก ตถาคตํ อนุสฺสรติ.[๒๘๕]

"วิสาขา อุโบสถศีลของพระอริยะเป็นอย่างไร คือ การชำระจิตที่เศร้าหมองให้ผุดผ่องด้วยความเพียร การชำระจิตที่เศร้าหมองให้ผุดผ่องด้วยความเพียรเป็นอย่างไร คือ อริยสาวกในธรรมวินัยนี้พร่ำระลึกถึงตถาคต"

แม้ในเอกาทสกนิบาต เมื่อเจ้ามหานามะทูลถามว่า

เตสํ โน ภนฺเต นานาวิหาเรน วิหรตํ เกนสฺส วิหาเรน วิหริตพฺพํ.[๒๘๖]

---

[๒๘๔] ที.สี.อ. ๑/๑๙๑/๑๖๓　[๒๘๕] องฺ.ติก. ๒๐/๗๑/๒๐๑　[๒๘๖] องฺ.เอกาทสก. ๒๔/๑๑/๒๗๔

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เมื่อข้าพระองค์เหล่านั้นอยู่ด้วยการอยู่ต่างกัน ข้าพระองค์ควรอยู่ด้วยการอยู่เช่นไร”

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงอนุสสติ ๖ เพื่อแสดงการอยู่ของอริยสาวกเท่านั้นอย่างนี้ว่า

สทฺโธ โข มหานาม อาราธโก โหติ, โน อสฺสทฺโธ. อารทฺธวีริโย, อุปฏฺฐิตสติ, สมาหิโต, ปญฺญวา มหานาม อาราธโก โหติ, โน ทุปฺปญฺโญ. อิเมสุ โข ตฺวํ มหานาม ปญฺจสุ ธมฺเมสุ ปติฏฺฐาย ฉ ธมฺเม อุตฺตริ ภาเวยฺยาสิ. อิธ ตฺวํ มหานาม ตถาคตํ อนุสฺสเรยฺยาสิ อิติปิ โส ภควา.[๒๘๗]

“มหานามะ ผู้มีศรัทธาจึงให้สำเร็จ[อรหัตตผล]ได้ มิใช่ผู้ไม่มีศรัทธา ผู้ปรารภความเพียร มีสติตั้งมั่น มีจิตมั่นคง มีปัญญา จึงให้สำเร็จ[อรหัตตผล]ได้ มิใช่ผู้โง่เขลาเบาปัญญา พระองค์ดำรงอยู่ธรรม ๕ ประการเหล่านี้แล้วควรเจริญธรรม ๖ ประการให้ยิ่งขึ้นไปเถิด พระองค์ควรพร่ำระลึกถึงตถาคตว่า อิติปิ โส ภควา (แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น)”

กัลยาณปุถุชนเจริญอนุสสติ ๖ ได้

[๑๖๖] กระนั้นก็ตาม [คือ แม้พระพุทธองค์จะตรัสไว้สำหรับอริยสาวกเท่านั้นก็ตาม] ปุถุชนผู้บริบูรณ์ด้วยศีลคุณอันบริสุทธิ์เป็นต้นก็ควรใส่ใจปฏิบัติ เพราะจิตของผู้ที่พร่ำระลึกคุณของพระพุทธเจ้าเป็นต้นย่อมผ่องใสแม้ด้วยอำนาจแห่งการฟังสืบต่อกันมา เขาข่มนิวรณ์ด้วยอานุภาพของจิตที่ผ่องใสดังกล่าวแล้ว มีความปราโมทย์อย่างยิ่งเพียรเจริญวิปัสสนาจะทำให้แจ้งอรหัตตผลได้เหมือนพระผุสสเทวเถระผู้อยู่ในสถานที่ชื่อกฏอันธการะ

---

[๒๘๗] องฺ.เอกาทสก. ๒๔/๑๑/๒๗๔

เรื่องพระผุสสเทวเถระ

ได้ยินมาว่า พระเถระนั้นได้เห็นพระพุทธรูปที่มารเนรมิตให้ดู ดำริว่า “มารนี้มีราคะโทสะโมหะอยู่ ก็ยังงามถึงเพียงนี้ เหตุไฉนพระผู้มีพระภาคจะไม่ทรงงดงามเล่า เพราะพระองค์ทรงปราศจากราคะโทสะโมหะโดยสิ้นเชิง” ครั้นแล้วได้เกิดปีติที่มีพระพุทธเจ้าเป็นอารมณ์ เจริญวิปัสสนาแล้วบรรลุอรหัตตผล ดังนี้แล

เรื่องพระผุสสเทวเถระ พบในคัมภีร์อรรถกถาวินัย[๒๘๘] มีเรื่องเล่าดังต่อไปนี้

ได้ยินมาว่า พระผุสสเทวเถระผู้อยู่ในสถานที่ชื่อกฏอันธการะ กวาดลานพระเจดีย์ ห่มอุตตราสงค์เฉวียงบ่า ยืนมองดูลานพระเจดีย์ที่เกลี่ยทรายไว้ราบเรียบเหมือนลาดด้วยดอกยางทราย เกิดปีติปราโมทย์มีพระพุทธเจ้าเป็นอารมณ์ ขณะนั้น มารทำทีเหมือนลิงดำที่เกิด ณ เชิงภูเขา ไปเกลี่ยมูลโคที่ลานพระเจดีย์ พระเถระไม่อาจบรรลุอรหัตตผลได้ จึงกวาดแล้วไป แม้ในวันที่ ๒ มารจำแลงเป็นโคแก่ ได้ทำอาการอันแปลกเช่นนั้นเหมือนกัน ในวันที่ ๓ ได้เนรมิตอัตภาพเป็นคนเท้าเก ใช้เท้าเดินคุ้ย[มูลโค]ไป

พระเถระคิดว่า “ชายที่น่าเกลียดเช่นนี้ไม่มีในโคจรคามหนึ่งโยชน์รอบด้าน คงเป็นมาร” จึงถามว่า “เจ้าเป็นมารหรือ”

มารตอบว่า “ใช่ขอรับ ข้าพเจ้าเป็นมาร บัดนี้ ข้าพเจ้าไม่อาจลวงท่านได้”

พระเถระถามว่า “เจ้าเคยเห็นพระตถาคตไหม”

มารตอบว่า “เคยเห็น”

พระเถระกล่าวว่า “ธรรมดามารมีอานุภาพมาก เจ้าจงเนรมิตอัตภาพคล้ายกับอัตภาพของพระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้”

มารกล่าวว่า “ข้าพเจ้าไม่อาจเนรมิตรูปเช่นนั้นได้หรอกขอรับ แต่เอาเถอะ ข้าพเจ้าจะเนรมิตรูปเทียมซึ่งคล้ายกับพระพุทธเจ้านั้น” จึงจำแลงรูปของตน ยืนอยู่ด้วยอัตภาพอันคล้ายกับพระรูปของพระพุทธเจ้า

---

[๒๘๘] วิ.ป.อ. ๓/๓๒๕/๔๖๒

พระเถระมองดูมารพลางคิดว่า “มารตนนี้ยังมีราคะ โทสะ และโมหะ ยังงดงามถึงเพียงนี้ก่อน พระผู้มีพระภาคจะทรงงดงามเพียงไรหนอ เพราะพระองค์ทรงปราศจากราคะ โทสะ และโมหะโดยสิ้นเชิง” เกิดปีติมีพระพุทธเจ้าเป็นอารมณ์ ได้เจริญวิปัสสนาจนบรรลุอรหัตตผล

มารกล่าวว่า “ท่านขอรับ ท่านลวงข้าพเจ้า”

แม้พระเถระก็กล่าวว่า “มารแก่ ใครจะลวงผู้เช่นเจ้าได้”

จะเห็นได้ว่า แม้ปุถุชนผู้มีปัญญาแก่กล้าก็เกิดอุปจารสมาธิในพระพุทธคุณเป็นต้นได้ ส่วนคำที่กล่าวว่า “อนุสสติ ๖ เหล่านี้ย่อมสำเร็จแก่อริยสาวกเท่านั้น” หมายถึง ความเป็นไปโดยมาก มีเรื่องเล่าที่ประเทศพม่าว่า พระเถระบางรูปที่ประเทศพม่าเจริญพุทธานุสสติเสมอ เช่น ท่านพระญาณวระ (๒๓๙๕-๒๔๗๐) อดีตเจ้าอาวาสวัดมหาสุทธารามรูปที่ ๒ จังหวัดมันดเลย์ ชาวพม่าเรียกว่า ดีแปยินสยาดอ (ท่านอาจารย์ดีแปยิน) ตามชื่อบ้านเกิด เมื่อท่านมีอายุ ๗๐ กว่าปีได้เดินทางไปนมัสการพระเจดีย์ชเวดากองที่จังหวัดย่างกุ้ง ณ ที่นั้นท่านยืนประนมมือไหว้พระเจดีย์พร้อมทั้งเจริญพุทธานุสสติกรรมฐานไปด้วย ตั้งแต่หัวค่ำจนถึงรุ่งเช้าโดยท่านไม่ได้ขยับร่างกาย และได้ทำเช่นนี้ ๓ คืนติดต่อกัน สันนิษฐานได้ว่าสมาธิระดับนี้คงจะถึงความเป็นอุปจารสมาธิอย่างแน่นอน ท่านได้แต่งหนังสือเกี่ยวกับการเจริญพุทธานุสสติกรรมฐาน ชื่อว่า มโนทิฏฐวันทนา คือ การสักการะพระพุทธเจ้าที่พบทางใจ มีทั้งภาษาบาลีและพม่าผสมกัน

จบปริจเฉทที่ ๗ ชื่อฉอนุสสตินิทเทส (คำอธิบายอนุสสติ ๖) ของเรื่องสมาธิภาวนา ในวิสุทธิมรรคปกรณ์ที่ประพันธ์เพื่อความปราโมทย์ของสาธุชน

ดรรชนี

บรรณานุกรม

กัจจายนะ, พระ. **กัจจายนพยากรณะ.** ลำปาง : วัดท่ามะโอ, ๒๕๓๐.

กองวิชาการ, **วิสุทธิมรรคนิสสัย.** ย่างกุ้ง : กรมการศาสนา, ๒๕๐๙.

คันธสาราภิวงศ์, พระ. **กัจจายนสารมัญชรี.** กรุงเทพฯ : ธีระการพิมพ์, ๒๕๓๘.

____________. **ปรมัตถทีปนี [ฉบับแปลและอธิบาย].** ลำปาง : วัดท่ามะโอ, ๒๕๕๕.

____________. **วิปัสสนานัย เล่ม ๑ [ฉบับแปลและเรียบเรียง].** ลำปาง : วัดท่ามะโอ, ๒๕๔๘.

____________. **อภิธัมมาวตาร [ฉบับแปลและอธิบาย].** ลำปาง : วัดท่ามะโอ, ๒๕๕๔.

จตุรังคพล, มหาอำมาตย์. **อภิธานัปปทีปิกาฎีกา.** ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการ-ศาสนา, ๒๕๐๘.

____________. **โลกนิติ.** ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์ยาปะยิ, ม.ป.ป.

ชนกาภิวงศ์, พระ. **สีลักขันธ์ภาสาฎีกา.** ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๓๐.

ชาคระ. พระ. **ปาจิตยาทิโยชนา.** ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๖.

ญาณธชะ, พระ. **นิรุตติทีปนี.** ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๓.

____________. **ปรมัตถทีปนี.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์วิญญาณ, ๒๕๕๑.

____________. **อนุทีปนี.** มันดเลย์ : โรงพิมพ์หังสาวตีปิฏกัต, ๒๔๖๓.

ดนัย ปรีชาเพิ่มประสิทธิ์, ผศ. **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในประเทศศรีลังกา.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๕.

ตารานาถะ. **ศัพทัสโตมมหานิธิ.** พาราณสี : โรงพิมพ์เจาขัมภา, ๒๕๑๑.

___________. **วาจัสปัตยะ.** พาราณสี : โรงพิมพ์เจาขัมภา, ๒๕๐๔.

ธรรมกิตติ, พระ. **พาลาวตาร.** ลำปาง : วัดท่ามะโอ, ๒๕๔๑.

ธรรมสิริ, พระ. **ขุททสิกขา.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์วิญญาณ, ๒๕๔๔.

นาคิตะ, พระ. **"สัททสารัตถชาลินี" ใน สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐะ.** ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฏกัต, ๒๕๐๗.

นาเคศภัฏฏะ, **ปริภาเษนทุเสขระ.** พาราณสี : โรงพิมพ์วิชัย, ๒๔๔๒.

บูรณะ ชาตเมโธ (โพธิ์นอก), พระ. **คัมภีร์วิสุทธิมัคคคัณฐี : การชำระและการศึกษาวิเคราะห์.** วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต. สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.

ปาณินิ. **"ปาณินียธาตุปาฐะ" ใน กาพยาทาสนิสสัย และคำอธิบายปาณินียธาตุปาฐะ.** มันดเลย์ : วัดมหาวิสุทธาราม, ๒๕๕๓.

พุทธัปปิยะ, พระ. **ปทรูปสิทธิ.** กรุงเทพฯ : วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ คณะ ๒๕, ๒๕๔๗.

___________. **ปทรูปสิทธิฎีกา.** ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๐๙.

มหาวังสปาฬิ. โรงพิมพ์โซโมมิตแซก. ย่างกุ้ง : ๒๕๓๓.

โมคคัลลาน, พระ. **โมคคัลลานพยากรณะ.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๒๕

___________. **โมคคัลลานปัญจิกา.** ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๒๕.

___________. **"อภิธานัปปทีปิกา" ใน ปญฺจมูลคนฺถ.** กรุงเทพฯ : วัดมหาธาตุ, ๒๕๔๔.

ราชาราธานตเทวะ. **ศัพทกัลปทรุมะ.** นิวเดลฮี : โรงพิมพ์นิวจีแอน, ๒๕๓๒.

ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒.** พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพฯ : นานมีบุ๊คพับลิเคชั่นส์, ๒๕๔๖.

ลังกากุมาร, ศรีลังกา: **ว่าด้วยประวัติศาสตร์ การณ์พระศาสนา และวรรณคดี.**

กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สาละ, ๒๕๕๔.

วชิรปัญญะ, พระ. **"ฉันโทสารัตถมัญชูสา" ใน วุตฺโตทยปฺปกรณํ วุตฺโตทยาภินวฏีกา ฉนฺโทมญฺชรี ฉนฺโทมญฺชรีฏีกา.** ลำปาง : วัดท่ามะโอ, ๒๕๕๓.

วชิรปัญญะ, พระ. **วชิรสารัตถสังคหะ.** กรุงเทพฯ วัดสุทัศน์เทพวราราม, ๒๕๑๒.

วชิรพุทธิ, พระ. **นยาสะ.** ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์สุธรรมวดี, ๒๔๗๖.

วามนะและชยาทิตยะ. **กาศิกา.** พาราณสี : โรงพิมพ์ตารา, ๒๕๑๙.

เวปุลลพุทธิ, พระ. **"วจนัตถโชติกา" ใน ฉันท์ฏีกา ๓ คัมภีร์ [ซันฏีกาโตงส่องตะแว].** มันดเลย์ : โรงพิมพ์ปเทสาปิฏกัต, ๒๕๐๕.

วิสุทธาจาระ, พระ. **ธาตวัตถสังคหปาฐ.** มันดเลย์ : โรงพิมพ์ย่างกุ้งมันดเลย์ ปิฏกัตสาอุตไส, ม.ป.ป.

จะสวา, พระราชา. **"สัททพินทุ" ใน สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐ.** ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์อิจฉา-สยปิฏกัต, ๒๕๐๗.

โสภณะ (มหาสีสยาดอ), พระ. **วิสุทธิมรรคแปลพม่า.** ย่างกุ้ง : พิมพ์ครั้งที่ ๕ สำนักมหาสีสาสนยิตตา, ๒๕๕๒.

____________. **โมคคัลลานนิสสัย.** มันดเลย์ : โรงพิมพ์มยะซ่อ. ๒๕๑๔.

____________. **โมคคัลลานปัญจิกานิสสัย.** ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์ชัมพุมิตเซวปิฏกัต. ๒๔๗๖.

____________. **โมคคัลลานปัญจิกาฏีกานิสสัย.** มันดเลย์ : โรงพิมพ์มยะซ่อ. ๒๕๑๗.

____________. **อภิธานนิสสัยใหม่.** ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์หังสาวตีปิฏกัต. ๒๕๑๒.

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ. **สังเขปัตถโชตนี.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ภูมิพโลภิกขุ, ๒๕๒๕.

อัคควังสะ, พระ. **สัททนีตีปกรณ์, ๓ เล่ม.** กรุงเทพฯ : มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ, ๒๕๒๑-๒๕๒๓.

Malalasekara, G.M. **The Pali Literature of Ceylon.** Kandy: Buddhist Publication Society,1928.